

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**LAKÁSKULTÚRA ÉS A
MINDENNAPI ÉLET SZÍNTEREI
A KÉSŐ KÖZÉPKORI UDVAROKBAN**

OROSZ KRISZTINA

2017

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

OROSZ KRISZTINA

**LAKÁSKULTÚRA ÉS A MINDENNAPI ÉLET SZÍNTEREI
A KÉSŐ KÖZÉPKORI UDVAROKBAN**

Történelemtudományok Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor DSc, tanszékvezető, egyetemi tanár

Régészet Doktori Program

Doktori Program vezetője: Prof. Dr. Borhy László, akadémikus, rektor

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Prof. Dr. Borhy László, akadémikus, rektor

Bírálok: Dr. Csukovits Enikő DSc, tudományos tanácsadó

Dr. Szende Katalin PhD, egyetemi docens

A bizottság titkára: Dr. Mészáros Orsolya PhD, egyetemi adjunktus

A bizottság további tagjai: Dr. Laszlovszky József CSc, egyetemi docens

Dr. habil. F. Romhányi Beatrix DSc, egyetemi docens

Dr. Végh András PhD, egyetemi docens

Témavezető: Dr. habil. Feld István CSc, egyetemi docens

Budapest, 2017

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Orosz Krisztina

MTMT-azonosító: 10019167

A doktori értekezés címe és alcíme: Lakáskultúra és a mindennapi élet színterei a késő középkori udvarokban

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2017.141

A doktori iskola neve: Történelemtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Régészet Doktori Program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. habil. Feld István CSc, egyetemi docens

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Régészettudományi Intézet

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Hevő Pétert, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2017. október 4.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

K. Csilléry Klára és
Kubinyi András
emlékére

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	13
2. KUTATÁSTÖRTÉNET	16
3. A 15–16. SZÁZADI LAKÁSKULTÚRA FORRÁSAI	30
4. A LAKÁSKULTÚRA SZÍNTEREI: KIRÁLYI, FŐÚRI ÉS FŐPAPI LAKÓÉPÜLETEK	36
4.1. Királyi paloták, várak.....	36
4.1.1. Visegrád	37
4.1.2. Buda.....	40
4.1.3. Pozsony.....	44
4.1.4. Diósgyőr.....	45
4.1.5. Zólyom.....	46
4.1.6. Tata.....	47
4.2. Királyi és érseki vadászkastélyok	48
4.3. Főúri és főpapi várak, kastélyok, udvarházak.....	52
4.3.1. Várak	53
4.3.2. Kastélyok	59
4.3.3. Udvarházak.....	64
4.4. Főúri házak a budai Várhegyen	66
5. VÁRAK, KASTÉLYOK, PALOTÁK HELYISÉG-MEGNEVEZÉSEI	
A 15–16. SZÁZADI ÍROTT FORRÁSOKBAN	69
5.1. Nagyterem.....	69
5.2. Szobák, lakó- és hálólhelyiségek	70
5.2.1. Stuba.....	70
5.2.2. Camera, kamora.....	71
5.2.3. Domus, haz	72
5.2.4. Zoba	73
5.2.5. Testudo, boltha	73
5.2.6. Hypocaustum	74
5.2.7. Pretorium.....	74
5.3. Kiszolgálólhelyiségek.....	75
5.4. Fürdők, illemhelyek	76
6. NAGYTERMEK, EGYÉB HELYISÉGEK ÉS AZOK BERENDEZÉSE	78
7. BELSŐÉPÍTÉSZELET	83
7.1. Mennyezet.....	83
7.2. Falak.....	89
7.2.1. Faburkolatok	89
7.2.2. Falfestmények	95
7.2.2.1. Zöld szobák	95
7.2.2.2. Figurális falfestmények.....	98
7.2.2.3. Geometrikus díszítőfestések.....	100
7.2.2.4. Textilt imitáló falfestmények	101
7.2.2.5. Reneszánsz formakincs	101

7.2.3. Kárpitok.....	102
7.2.3.1. Selyemkárpitok.....	104
7.2.3.2. Gyapjúkárpitok.....	107
7.2.3.3. Vászonnékárpitok.....	111
7.2.3.4. Bőrkárpitok.....	112
7.2.4. Képes papírnyomatok („tapéta”) és szövött gyékények.....	114
7.3. Padlózat.....	115
7.3.1. Padlóburkolatok.....	115
7.3.2. Gyékények.....	118
7.3.3. Szőnyegek.....	119
7.4. Nyílászárók.....	122
7.4.1. Ajtólapok.....	122
7.4.2. Ablakok.....	130
7.4.2.1. Papiros, hártya, vászon.....	130
7.4.2.2. Üvegablakok.....	131
7.4.2.3. Fa ablaktáblák.....	134
7.4.2.4. Ablakrácsok.....	135
7.4.2.5. Függyönyök.....	136
7.4.2.6. Ülőpados ablakok.....	136
8. BERENDEZÉS.....	137
8.1. A reprezentáció formái és tárgyai a 15–16. századi udvarokban.....	137
8.1.1. A reprezentáció bútorai: a trónszék.....	140
8.1.2. A reprezentáció bútorai: a díszágy.....	144
8.1.3. A reprezentáció bútorai: a pohárszék.....	151
8.1.4. Ünnepi asztalok elrendezése és az asztali ülésrend.....	158
8.1.5. Dísztárgyak.....	161
8.2. Bútorok: készítéstechnikai kérdések.....	164
8.3. Ágyak.....	166
8.3.1. Ágynemű.....	173
8.4. Asztalok.....	177
8.4.1. Asztalterítők.....	185
8.5. Ülőbútorok.....	187
8.5.1. Székek.....	187
8.5.2. Padok.....	197
8.6. Tárolóbútorok.....	200
8.6.1. Ládák.....	200
8.6.1.1. Cista.....	201
8.6.1.2. Scrinium.....	203
8.6.1.3. Ladula.....	206
8.6.2. Ládikák, dobozkák.....	212
8.6.3. Almáriumok/Szekrények.....	214
8.6.4. Polcok.....	224
8.6.5. Rudak.....	224
8.7. Egyéb lakberendezési tárgyak.....	225
8.7.1. Virágok, növények az enteriőrökben.....	225
8.7.2. Madárkalitkák.....	227
8.7.3. Órák.....	228
8.7.4. Festmények, metszetek, térképek.....	232
8.7.5. Konyhafelszerelés, konyhaberendezés.....	236

8.8. Külföldi lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés a magyar királyi, főúri és főpapi enteriőrökben.....	246
8.8.1. Olasz lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés.....	247
8.8.2. Német lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés.....	251
8.8.3. Dél- és nyugat-európai lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés.....	255
8.8.4. Közel- és távol-keleti lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés.....	256
9. KOMFORT: FŰTÉS, VILÁGÍTÁS, HIGIÉNYA.....	258
9.1. Fűtés	258
9.1.1. Hypocaustumok/Légfűtő berendezések.....	259
9.1.2. Kandallók.....	259
9.1.2.1. Kandallófelszerelés, parázstartók, ágy- és kézmelegítők	262
9.1.3. Kályhák	263
9.2. Világítás	268
9.2.1. Mécsesek, gyertyák	268
9.2.2. Gyertyatartók, gyertyakoppantók.....	270
9.2.3. Csillárok	275
9.2.4. Lámpások.....	277
9.2.5. Fáklyák	279
9.3. Higiénia	281
9.3.1. Fürdőkádák, fürdőszobák.....	281
9.3.2. Mosdókészletek, mosdószekrények, lavabók	285
9.3.3. Tükrök, fésűk, szobaillatosítók és egyebek.....	288
9.3.4. Árnyékszékek	289
10. HASONLÓ MOTÍVUMOK KÜLÖNFÉLE LAKBERENDEZÉSI TÁRGYAKON, BELSŐÉPÍTÉSZETI ELEMENKEN	294
10.1. Körgyűrűbe komponált állatalakok és mesebeli lények	294
10.2. Szalagfonatos dísz.....	297
10.3. Rozettás-háromleveles minta	298
10.4. Gránátalma-motívum.....	302
10.5. Csonkolt faágas motívum szalaggal vagy anélkül.....	302
10.6. Személyes jelvények (devizák).....	304
11. MOZGÓ UDVAR – MOZGÓ HÁZTARTÁS. ÁLLANDÓ VAGY IDEIGLENES BERENDEZÉS?	306
11.1. Főúri és főpapi várak, kastélyok, udvarházak berendezése az inventáriumok tükrében.....	306
11.2. Berendezés a királyi udvarban.....	318
11.3. A királyi udvar utazik	323
11.4. A lakásfelszerelés szállítása.....	326
11.5. Tárolóhelyiségek: tárházak, kincstárak.....	328
RÖVIDÍTÉS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK.....	334
A DISSZERTÁCIÓBAN EMLÍTETT HELYSÉGEK MAI NEVEI	378
FÜGGELÉK.....	379
ÁBRÁK.....	382

1.

BEVEZETÉS

A doktori disszertáció az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészet szakán 2001-ben megvédett *Udvari enteriőrök a késő középkori Magyarországon (Zsigmondtól Mátyásig)* című szakdolgozat folytatása (témavezető: Kubinyi András professzor).¹ A szakdolgozat adatai, eredményei szervesen beépültek a disszertációba. A szakdolgozatban, amint a címe is mutatja, a királyi udvar lakáskultúrájával foglalkoztam, Luxemburgi Zsigmond korától Hunyadi Mátyás uralkodásának végéig. Az időkeretet a képi és az írott források, valamint a fennmaradt tárgyi anyag kis száma miatt már ekkor átléptem, s a Jagelló-kor bizonyos adatait és emlékeit is belevettem a szakdolgozatba.

Jelen disszertációban már nem csupán a magyar királyi udvar lakáskultúráját elemzem, hanem a főúri, főpapi udvarokét is. A disszertáció időkerete a 15–16. század. Ezt a címben *késő középkorként* aposztrofáltam, de a 16. századot illetően az időhatár nem a klasszikus 1526. év (a mohácsi csata éve), hanem 1600. Az 1400–1600 közötti időszakból csak akkor „tekintettem ki” – akár az 1300-as évek második felét, akár az 1600-as évek elejét illetően –, ha egy-egy téma azt megkövetelte. Azaz, a dolgozat két évszázad lakáskultúráját kívánja bemutatni. Első pillantásra ez soknak tűnhet, valójában a témára vonatkozó források – legyen az képi, írott, vagy tárgyi – szűkösége folytán erre szükség volt. Nagyon változó, hogy ezen az időszakon belül milyen mértékben maradtak fenn a források. A témához – már ami az írott emléanyagot illeti – elsősorban az inventáriumok, számadáskönyvek, hozományjegyzékek, végrendeletek forgathatók nagy haszonnal, illetve még az elbeszélő források és bizonyos oklevelek is. Az inventáriumok számának gazdagodása a 16. század közepétől nagyban segítette a téma kifejtését, bemutatását. *A 15–16. századi lakáskultúra forrásai* című fejezetben részletesen tárgyalom, hogy a háromféle forrástípus (képi, írott, tárgyi) miként használható fel jelen téma kutatásához. Bizonyos témáknál (pl. bútorok, madárkalitkák, órák) mélyebben kellett merítenem a külföldi (olasz, német, francia) képi forrásokból és tárgyi anyagból, mivel hazánkhoz képest – szerencsésebb körülményeknek köszönhetően – nagyobb mennyiségben maradtak fenn a lakáskultúrához kapcsolódó emlékek. Fontosnak tartom kihangsúlyozni már itt, a legelején, hogy a külföldi analógiák szerepeltetésével elsősorban az volt a célom, hogy bemutassam, az adott korszakban más területeken milyen típusú, kialakítású tárgyak léteztek, amelyek az egykor Magyarországon létezőkhöz képest hasonlóak, vagy azokkal akár azonosak, akár teljesen eltérőek is lehettek. Nyilvánvalóan a nyugat- vagy dél-európai lakáskultúra a hazaihoz képest más-más léptékben fejlődött, más fejlettségi fokon állt. A disszertáció fejezeteinek a felépítésében nagy segítségemre volt Peter Thornton 1991-ben közreadott kötete, a *The Italian Renaissance Interior, 1400–1600*.² Példamutató munkának tartva, bizonyos mértékben annak rendszerét követtem, főleg a *Belsőépítészet, Berendezés és Komfort* témakörök taglalásánál.

A dolgozat második, *Kutatástörténet* címet viselő fejezete a késő középkori udvari lakáskultúra kutatásának egyes mozzanatait vázolja fel a 19. század második felétől napjainkig. A disszertáció témájából adódóan nagyjából a magyarországi kutatástörténetre fókuszáltam, de röviden itt ismertettem a témára vonatkozó jelentősebb, kortárs külföldi (angol, német, olasz) publikációkat is.

Kezdetől fogva tudatában voltam annak, hogy csupán a belső terek és azok lakberendezési tárgyainak a bemutatásával nem rajzolhatok teljes képet a 15–16. századi királyi, főúri és főpapi lakáskultúráról, hanem – ha elnagyolt mértékben is –, de nagyjító alá kell vennem azokat a lakóépületeket is, amelyekben az enteriőrök egykor léteztek. Ezért a disszertáció elején helyet

¹ Nyomtatott formában lásd: OROSZ 2010b.

² THORNTON 1991.

kapott egy áttekintés az elit várairól, kastélyairól, udvarházairól. Ezekkel kapcsolatban főként a helyiségtípusok, a helyiségek korabeli megnevezései, a térkapcsolatok álltak érdeklődésem középpontjában.

A disszertáció egy-egy nagyobb egységét képezi a *Belsőépítészet* és a *Berendezés* fejezet, a munka két alapvető része. Belsőépítészet címszó alatt a mennyezeteket, a falakat, a padlózatot és a nyílászárókat tárgyalom. A falak esetében azok fával történő burkolása, festése, vagy kárpitokkal történő felöltöztetése kerül nagyító alá, mely faldíszítési lehetőségek erőteljesen meghatározták egy-egy enteriőr képét. A nyílászárók esetében csak azok nyitható szerkezeteivel foglalkozom, a kőkeretek bemutatása, elemzése nem képezi tárgyát a dolgozatnak. Az ablakok hártárával, papirossal, vagy üveggel történő fedése a lakóépületek komfortjához nagymértékben hozzájárult. Az ajtólapok faragással, faberakással, festéssel, vagy vaslemezekkel való díszítése szintén színesítette egy-egy helyiség összképét.

Ami a *Berendezés* fejezetet illeti, a fő hangsúly ezen belül a bútorokon van, hiszen ezek azok a kisebb-nagyobb lakberendezési tárgyak, amelyek alapvetően szükségesek az enteriőrök kialakításához. A másik alapvető kellék a lakástextília. Ennek a témakörnek viszont nem szentelek külön fejezetet, hanem a disszertáció különböző részeiben tárgyalom őket, mint például a kárpitokat a *Falak* fejezetben, az asztalterítőket az *Asztalok* fejezet után, az ágyneműt az ágyaknál, tehát funkciójukból adódóan rendezem el őket a dolgozatban. Olyan kisebb és különleges lakberendezési tárgyakra is szót ejtek a *Berendezés* fejezetben, mint például az órák vagy madárkalitkák, amelyek nem voltak alapvető kellékei az otthonoknak, de jelenlétükkel előkelőbbé vagy kellemesebbé varázsolták a lakásbelsőket. Itt kerülnek terítékre még a konyhafelszerelési eszközök és a konyhabútorok is.

Hasonlóan fontosnak tartottam *A reprezentáció formái és tárgyai a 15–16. századi udvarokban* téma kifejtését – külön fejezetet szentelve neki a *Berendezés* témakörön belül –, mivel egyes lakberendezési tárgyak, legyenek azok bútorok vagy nemesfém edények, nagyban hozzájárultak a királyi, főúri és főpapi udvarok méltó reprezentációjához, sőt olyan bútorok, mint a trónszék, a pohárszék, illetve a baldachinos ágy, azaz a reprezentáció bútorai a királyi udvarokban nélkülözhetetlenek voltak.

Az elit – anyagi helyzetéből adódóan – megengedhette magának, hogy külföldről származó értékes, különlegesnek számító tárgyakkal vegye körbe magát váraiban, palotáiban. Ez lehetett akár egy kerámiaedény, egy szövött kárpit, vagy egy rézcsillár. Az ilyen tárgyak birtoklása tulajdonosának jómódját tükrözte, s egyben esztétikus megjelenést adott annak az enteriőrnek, amelybe behelyezték őket. Hazai és külföldi lakberendezési tárgyak együttese határozta meg egy-egy királyi, főúri vagy főpapi lakásbelső összképét már a 15–16. században is. Külföldi tárgyak Európa különböző pontjairól, illetve Közel- és Távols-Keletről is jutottak el a magyar királyi udvarba és a főúri, főpapi otthonokba. Egy külön fejezet szól mindarról, hogy pontosan milyen lakberendezési tárgyak kerültek be idegen földről a tárgyalt háztartásokba.

A *Komfort* fejezetbe csoportosítottam azokat a témaköröket, amelyek a fűtéssel, világítással, higiéniaiával kapcsolatosak. A fürdőhelyiségek és árnyékszékek, valamint a fűtőberendezések, a világítóeszközök és a higiéniahoz kapcsolódó tárgyak minősége és mennyisége jelentősen meghatározta egy vár, kastély, vagy kúria lakályosságát.

Elhanyagolt területe a kutatásnak a hasonló motívumok vizsgálata különféle lakberendezési tárgyakon. A disszertáció 10. fejezetében e témát járom körbe, ötféle motívumot bemutatva, melyek bútorokat, kályhacsempéket, vagy textíliákat díszítettek. Emellett a személyes jelvényekkel, azaz devizákkal is foglalkozom e részben, amelyek nemesfém tárgytól kezdve belsőépítészeti elemekig számos helyen előfordulhattak.

Az utolsó – egyben összegző – fejezetben hangsúlyosan szerepel az a kérdéskör, hogy a szóban forgó épületek vajon milyen mértékben voltak berendezve: bővelkedtek a bútorokban vagy inkább híján voltak azoknak, illetve hogy egy-egy épület kapcsán állandó vagy ideiglenes berendezésről beszélhetünk-e a tárgyalt korszakban. Tekintettel arra, hogy a királyi, valamint a

főúri és főpapi udvarokra még a 15–16. században is az „utazó háztartás” volt a jellemző, e kérdés megvitatása véleményem szerint elengedhetetlen.

A disszertáció végén kap helyet az irodalomjegyzék, valamint a dolgozatban említett, ma már külföldi államokhoz tartozó helységek egykori és mai neveinek a jegyzéke. A rövid *Függelék*ben négy, 14–16. századi szójegyzék bútorokra, világítóeszközökre, kárpitokra, szőnyegekre és ágyneműre vonatkozó latin–magyar kifejezéseit gyűjtöttem egy-egy táblázatba. Az értekezést az illusztrációk zárják.

S ami egyetlen doktori disszertáció elejéről sem maradhat ki, az a köszönetnyilvánítás. Először is köszönettel tartozom egykori témavezetőmnek, Kubinyi Andrásnak, valamint a lakáskultúra jeles ismerőjének, K. Csilléry Klárának, akik a 2001-ben megvédett szakdolgozatom elkészítésében tanácsaikkal, útmutatásaikkal segítettek munkámat. E két kiváló kutatónak az emlékére is ajánlom a dolgozatot. Hálás köszönet illeti jelen témavezetőmet, Feld Istvánt, akivel minden témáról érdemben tudtam beszélgetni hároméves doktori tanulmányaim idején, valamint a dolgozat formálódása folyamán, s akire elsőként hárult az a nehéz feladat, hogy disszertációmát végigolvassa. Köszönöm a sok-sok tartalmas – olykor pipafüstben folytatott – beszélgetést Holl Imrének, akitől nem tudtam olyat kérdezni, amire ne tudta volna a választ, s látott volna el további szakirodalommal. Köszönet illeti továbbá a visegrádi Mátyás Király Múzeum volt és jelenlegi igazgatóját, Szőke Mátyást és Buzás Gergelyt, akik 1997-ben a visegrádi királyi palota öt Zsigmond és Mátyás kori enteriőrjének a rekonstrukciójához felkértek a tudományos dokumentáció elkészítésére; e munka kapcsán választottam szakdolgozati témaként a késő középkori lakáskultúrát. Ha ez a lehetőség nincs, talán e doktori értekezés sem született volna meg soha, de hiszem, hogy ennek így kellett lennie, s nincsenek véletlenek.

A disszertáció elkészítését jelentősen támogatta munkahelyem, az MTA BTK Régészeti Intézete. Köszönettel tartozom az Intézet volt és jelenlegi igazgatójának, Bálint Csanád és Benkő Elek akadémikusnak, hogy megfelelő háttérrel biztosítottak a kézirat megírásához. A dolgozat ábraanyagának elkészítése Éber Magda grafikus keze munkáját dicséri, aki fáradhatatlan munkabírással dolgozott rajtuk. Végül, de nem utolsósorban köszönöm édesanyámnak és férjemnek, Krisztiánnak, hogy lelkiileg támogattak a disszertáció megírásának hosszú időszak alatt.

2.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A késő középkori lakáskultúra, legyen szó királyi, főúri, vagy polgári otthonokról, számos kutató érdeklődését felkeltette már a 19. század második felében is, majd még inkább a következő évszázadban. A témával foglalkozó szakemberek a különféle korszakok (pl. Zsigmond kor, Mátyás kor) királyi udvaraival többnyire átfogóan foglalkoztak, s ennek kapcsán az udvarok lakáskultúrája, berendezése is terítékre került műveikben kisebb-nagyobb mértékben, az adott kutató érdeklődésétől és a rendelkezésre álló forrásanyag mennyiségétől függően. Szisztematikus áttekintés a 15–16. századi királyi, főúri és főpapi udvarokban egykor megtalálható lakberendezési tárgyokról, belsőépítészeti elemekről, az épületek helyiségeinek beosztásáról, komfortjáról, az otthonok berendezettségi fokáról, a lakáskultúra reprezentációban betöltött szerepéről stb. – tehát mindarról együttesen, ami jelen disszertációban helyet kap – eddig még nem készült. Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy azok a 19–20. századi kutatók, akik valamely késő középkori királyi, főpapi, vagy főúri udvarral foglalkoztak, milyen mértékben érintették a lakáskultúra témakört, és ha tárgyalták azt, azon belül mi volt az érdeklődésük tárgya. Másrészt azt vizsgáljuk meg, hogy a konkrétan középkori lakáskultúráról író szerzők mely területeket vették kutatásaik során nagyító alá.

Tulajdonképpen az első kutató, aki részletesen elemezte egy adott főpapi udvar enteriőrjeit, bemutatta azok bútorzatát, világítását stb., az Nyáry Albert történész, heraldikus volt. Nyáry az 1870-es években a modenai levéltárban őrzött Estei Hippolit-féle számadáskönyvek adatait áttekintve nyújtott bepillantást – a *Számadok* hasábjain, hat tanulmányon keresztül – a fiatal érsek esztergomi palotájának falai közé, tárgyalva az érseki udvar működését, gazdaságát, mindennapjait, s ez utóbbin belül a lakáskultúrát is.³ Öröndetes tény, hogy nem arról érkezett hosszasan, hogy vajon sok vagy kevés bútorral volt-e berendezve az érseki udvar, hanem a bútorok egyes típusait vette sorra. Olyan kisebb, de lényeges lakberendezési tárgyokról is szólt tanulmányaiban, mint például a majolika-, üveg- és nemesfém edények. Nyáry Albertet nem csupán az egyes lakberendezési tárgyak érdekelték, hanem az enteriőrök összképe, a belsőépítészeti kialakítás is.

Az ülőbútorokat illetően padokról és trónokhoz hasonló zsöllyeszékekről számolt be. Kutatásai alapján arra a – ma már egyértelműen tévesnek tekintendő – véleményre jutott, hogy az asztalok csak és kizárólag négyszögletűek voltak az általa tárgyalt időszakban, vagyis a 15. század végén. Szintén nem helytálló ma már az a gondolata sem, miszerint az almáriumok a 16. század első felében, de még a 17. században is ritkának számítottak a nemesi otthonokban. Ezeket leszámítva azonban hasznos információkat nyújt a korabeli bútorokról. A szőnyegeknek, kárpitoknak nagy jelentőséget tulajdonított, a bútorok mellett a legfontosabb „szoba-felszerelési készülék”-eknek tartotta őket, mondván, hogy azokkal mindent beborítottak őseink, legyen az padló, fal, asztal, ágy, pad, ajtó, vagy ablak. A falakkal kapcsolatban kitért azok falképekkel, freskókkal való „felöltöztetésére” is, de tárgyalta a vászonfestményeket, papírképeket is mint faldekorációt. A fűtéssel kapcsolatban a kályháknak szentelt pár bekezdést. Nyáry véleménye szerint a kályhák a városokban már korán megjelentek, a nemesi otthonokban viszont csak Hunyadi Mátyás korától adatolhatóak sűrűbben, s a kandallókkal párhuzamosan használták őket.

A világítóeszközök különböző típusai („ágasbogas kargyertyatartókból lobogó fáklyák, csillárok és karos üveglámpák”) kedves témája lehetett, mert viszonylag hosszasan ír róluk, mint ahogyan a beléjük való viaszgyertyákról, olajokról is. Ez érthető, hiszen a késő középkori számadáskönyvekben az egyik leggyakrabban előforduló tétel a világításra költött összegekre

³ NYÁRY 1870a; NYÁRY 1870b; NYÁRY 1872a; NYÁRY 1872b; NYÁRY 1874a; NYÁRY 1874b. A lakáskultúráról elsősorban az V. tanulmányban (NYÁRY 1874a) olvashatunk.

vonatkozik. Kitér még továbbá az ablakok üvegezésére vagy egyéb anyaggal (papírral, vászonnal) való beborítására is.

Ugyanebben az időszakban a Jagelló-kori királyi udvar, azon belül is II. Lajos udvartartása foglalkoztatta a kiváló történétíró, Fraknói Vilmost. 1876-ban a *Budapesti Szemle* hasábjain tette közzé a témáról tanulmányait, két részben, *II. Lajos és udvara* címmel.⁴ Sajnos azonban a budai királyi udvar lakáskultúrájáról, főként bútorzatáról nem sok információt nyerhetünk Fraknói művéből, aki sommásan csak az alábbi megállapítást tette vele kapcsolatban: „A királyi palota termeinek belső berendezéséről, bútorzatáról emlékeink nem szólnak. Csak azon egyet tudjuk, hogy ünnepélyes alkalmakkor [...] a termék falait szőnyegekkel vonták be, melyek rendszerint a szentírásból vagy a mythológiából vett jeleneteket ábrázoltak.”⁵ Az, hogy Fraknói nem sok mindent tudott a bútorzatról, nem az ő hibája, ugyanis tényleg kevés adat szerepel a ránk maradt írott forrásokban a Jagelló-kori királyi palota bútorzatára vonatkozóan. A korabeli képi források és a fennmaradt tárgyi anyag is elsősorban a korszak lakáskultúrájáról szolgáltat adatokat, s nem konkrétan a királyi udvaréről. Amit a tárgyalt témához fel tudott használni Fraknói Vilmos a királyi számadásokat (1525. és 1526. évi) áttekintve, az a király asztalának felszerelésére (üvegpooharak, kések, asztalterítők, asztalkendők), illetve a palota világítására vonatkozik. Ezekre ugyanis kisebb-nagyobb összegeket minden hónapban kellett költeni, s az egyes tételeket természetesen precízen feltüntették a számadáskönyvekben.

A késő középkori királyi udvar téma ebben az időszakban más kutatót is nagyon vonzott. Fraknói tanulmányaihoz képest pár évvel később, 1883-ban látott napvilágot a *Századok*ban Csánki Dezső Emich-díjat nyert, háromrészes műve I. Mátyás udvaráról.⁶ Ez esetben is csak egy kis szelete a dolgozatnak a lakáskultúra témakör. Csánkinak azonban valamelyest könnyebb volt a dolga, mint Fraknói Vilmosnak, mivel több adat őrződött meg leghíresebb uralkodónk palotáinak enteriőrjeire vonatkozóan; más oldalról nézve, a külföldi (pl. angol, olasz, francia) adatgazdagsághoz képest, viszont még mindig elenyészően kevés. A kutató pár oldalt szentelt a budai, a visegrádi és egyéb paloták belsőépítészeti képének a megrajzolására, a lakberendezési tárgyak ismertetésére, de nem egy helyen, hanem szétszórva a műben, Mátyás fő és mellékrezidenciái bemutatása során.⁷ Hiába azonban a Jagelló-korhoz képest bővebb adatmennyiség, itt is még csak arról olvashatunk, hogy „A palota [ti. a budai] bútorzatára nézve vezetőink épen nem adnak pontos rajzokat”. A budai palota berendezésének leírásánál úton-útfélen Nyáry megállapításait véljük kihallani, sok mindent átvett Csánki Dezső tőle. Így például véleménye szerint is ritkák voltak még az almáriumok a 15. század végén, illetve szintén írt a falak körüli padok fontosságáról, amelyek fából vagy márványból készültek, s szőnyegekkel voltak leterítve. Nyáryhoz hasonlóan foglalkozott az ajtókon és ablakokon lévő kárpitokkal, valamint kitért a székek szövetekkel vagy párnákkal való lefedésére is. Antonio Bonfini adatára támaszkodva írta, hogy az ágyak ezüstből voltak, egyes részeit még aranyozták is, illetve hogy az ebédlőtermekben mázas kályhák álltak. A kályhákat „félíg bútor, félíg építészeti rész”-nek tartotta. Peter Eschenloer és a pfalzi követ leírását használva az asztalokról azt állapította meg, hogy azok nemcsak négyszögletűek, de kör alakúak is voltak már Mátyás idején. Dicséretes, hogy a bútorokon (asztalok, almáriumok, üveges szekrények, ládák, padok, székek) kívül a falak kifestésével, illetve a mennyezetekkel is foglalkozott, tehát számára is fontos volt a belsőépítészeti „hég”. Az apróbb lakberendezési tárgyak is megragadták a figyelmét: az asztalok szerinte szobrokkal, apró képekkel, tükrökkel, víz-, homok- vagy ütőórákkal, illetve gyertyatartókkal voltak tele. Világításként még a fali kandelábereket, valamint a mennyezetről lecsüngő olajlámpákat említette. A freskókon túlmenően Csánki szerint kárpitokkal, kristálytükrökkel és festményekkel díszítették a falakat Mátyás korában.

⁴ FRAKNÓI 1876a.

⁵ FRAKNÓI 1876a, 408.

⁶ CSÁNKI 1883. Csánki három tanulmányát I. Mátyás udvaráról 1884-ben egy külön kötetben is kiadták, lásd: CSÁNKI 1884.

⁷ CSÁNKI 1883, 767–772.

A visegrádi palotával kapcsolatban főként a palota belsőépítészeti képét vázolta fel (faragott mennyezetek, freskódíszes falak, üvegablakok), illetve az épület egyes helyiségeiről nyújtott felvilágosítást (pl. téli és nyári lakosztályok, fürdőszobák). Tatánál hasonlókat találunk. Mindezeket Bonfini nagyszabású művére, *A magyar történelem tízedeire* támaszkodva állította. A pozsonyi, a vajdahunyadi és a diósgyőri várak ismertetésénél azonban már nem ejtett szót az épületbelső díszítettségéről. A pohárszékekkel, nemesfém edényekkel, üveg- és majolikatárgyakkal, evőeszközökkel a királyi udvarokban oly gyakori ünnepi lakomák kapcsán foglalkozott Csánki Dezső, nem a paloták ismertetése során.⁸ Főként Antonio Bonfini, Peter Eschenloer és a pfalzi követ korabeli leírásait használta ezek bemutatásánál.

A mai napig példamutató munkának tekintendő Radvánszky Béla báró monumentális, háromkötetes műve, amely *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* címmel a 19. század végén látott napvilágot.⁹ Két adatgyűjteménye (II–III. kötet) 1879-ben, tanulmánykötete (I. kötet) csak később, 1896-ban jelent meg. Mindhárom kötetet újra kiadták 1986-ban. Radvánszky Béla nemcsak az általa közölt hozományjegyzékekből, ingóság- és várleltárakból, végrendeletekből stb. dolgozott, hanem felhasznált mások által publikált forrásokat is. A munka címéből ugyan nem derül ki egyértelműen, de a köteteket lapozva-olvasva hamar világossá válik, hogy a szerzőt az uralkodói, illetve a főúri, nemesi otthonok érdekelték, a főúri családok viszonylag gazdag iratanyagát használta fel kutatásaihoz. A tanulmánykötetben a lakás, a lakberendezési tárgyak (pl. bútorok, kárpitok, szőnyegek, órák, képek) széles spektrumának a bemutatásával indított a báró, kitérve a fejezetben a nyílászárókra, a kályhákra és a fali gyertyatartókra is, majd külön tárgyalta az ágyneműt és a mosakodáshoz szükséges eszközöket (pl. mosdómedencék, szivacs, szappan). Az asztalhoz kapcsolódó textíliáknak („asztali fehérneműknek”), úgymint abroszoknak, asztalkendőknek, tányértörülőknek viszont a munka végén szentelt egy fejezetet. Szintén itt kaptak helyet – külön fejezetben – az asztali edények, amelyeket anyaguk alapján (ón, fa, agyag, majolika, porcelán, üveg) csoportosítva mutatott be Radvánszky. Témánk szempontjából ezek a fejezetek az elsődleges fontosságúak, de egyébként főként a háztartás és a mindennapi (család)élet témái kerültek még a kötet belső fejezeteiben tárgyalásra: ruházat, „hajázat”, ékszerek, társadalmi élet, időtöltés, házasság stb. Emellett az udvari személyzetről is értekezett a szerző mintegy tíz oldalon, vagyis nem csupán a 16–17. századi háztartások tárgyi világát elevenítette fel szemünk előtt.

Pár év elteltével Radvánszky tanulmánykötetének a megjelenése után Békefi Remig *Művelődéstörténeti Értekezések* címmel új sorozatot indított. 1901 és 1911 között 60 kötet jelent meg, amelyek alapvetően doktoranduszainak az értekezései voltak. Sok forrást feldolgoztak a tanítványok, így Soltész Gyula az 1494–1495. évi királyi számadásokat, Benisch Arthur Marino Sanuto naplóját, Balogh Margit Oláh Miklós *Hungariáját*, Groszmann Malvina Bártfa 1418–1444. évi számadáskönyveit stb.¹⁰ Kerecsy Jenő Bakócz Tamás egri püspök udvartartásáról értekezett.¹¹ Hosszasan lehetne még sorolni e műveket, amelyeknek a többsége rég elfeledett, pedig hasznos munka. Mindezen művek közül itt most csak egyet emelnénk ki.

1905-ben megjelentetett kötetében Soltész Gyula – mint említettük – a II. Ulászló korabeli, azaz 1494–1495. évi királyi számadásokat vizsgálta művelődéstörténeti szempontból.¹² Soltész is szembesült azzal, hogy „A budai kir. palota berendezéséről nem sok felvilágosítást nyújtanak a számadások”.¹³ Megemlítette művében a szegvásárlásokat, amelyek a „függönyök és szőnyegek” felrakásához kellettek, valamint a világítóeszközökről tudott még beszámolni, hiszen azokra (fáklýákra és gyertyákra) hetenként költöttek. A bútoroknak összesen négy sort szentelt, tulajdonképpen Csánki 1883-as adatait felhasználva, miszerint voltak asztalok, faragott padok,

⁸ CSÁNKI 1883, 636–643.

⁹ RADVÁNSZKY 1986.

¹⁰ BENISCH 1903; BALOGH 1903; SOLTÉSZ 1905; GROSZMANN 1911.

¹¹ KERECSY 1910.

¹² SOLTÉSZ 1905.

¹³ SOLTÉSZ 1905, 86.

valamint jól zárható, szállításra is kiválóan alkalmas ládák a királyi udvarban. Bonfini leírását ismerve, a trójai háború eseményeivel díszített kárpitokat is megemlítette. Minderről két bekezdésben olvashatunk.¹⁴ A királyi konyháról és asztalról egy fejezetet írt, melyben szó esik aszalterítőkéről, pohárszékekről, illetve ez utóbbiakhoz való terítőkről is.

Fógel József az 1910-es években nagy vállalkozásba fogott azért, hogy Jagelló királyaink udvaráról egy-egy könyvet írt. A II. Ulászló udvartartásáról szóló, 1913-ban megjelentetett kötetet – amint az az előszavából kiderül – Csánki 1883-as műve folytatásának szánta szerzője.¹⁵ Elsősorban a gazdaságról, az udvari személyzetről van e munkában szó, a kutató konkrétan nem foglalkozott a lakberendezéssel, a bútorzattal, nem szentelt e kérdéseknek külön fejezetet, egyáltalán egy bekezdést se. Ugyanakkor nagyobb események, udvari ünnepek leírásánál említi például, hogy 1503-ban, amikor is megkeresztelték az uralkodó lányát, Anna királyné „drágaköves” nyoszolyában¹⁶ feküdt, s hogy az 1502. évi menyegzőn egy kilencpolcos pohárszék volt felállítva. Mindezeket korabeli leírásokból, Marino Sanuto naplójából és Pierre Choque leírásából merítette Fógel. Nem ejtett azonban szót a szintén Choque művéből ismert ún. trójai kárpitokról, sem általában arról, hogy a palota milyen pazarul volt berendezve a királyné ott-tartózkodása során. Az udvari személyzet bemutatásakor, a harmadik fejezetben esik arról szó, hogy „A vár bútoraira, ezüst- és aranyműre s egyéb berendezésére, a király fegyver- és ruhatárára a tárnokok ügyeltek föl. Gondoskodtak a házi felszerelés szükségleteiről: újakkal cserélték föl a régieket, javították a hibásakat.”¹⁷ Ezt a megállapítást az 1494–1495. évi számadások alapján tette a szerző, mint ahogy sok más adatot is onnan idézett. A II. Ulászló korabeli konyháról viszonylag hosszasan értekezett, de nem a konyhafelszerelésről, a konyhák építészeti kialakításáról, hanem a konyhaszemélyzetről, illetve az ételekről és az italokról.

Másik, 1917-ben megjelent, II. Lajos udvaráról készített művének szerkezeti felépítése szinte teljesen ugyanaz, mint az 1913-as könyvé.¹⁸ A Magyar Tudományos Akadémia által szintén Gorove-díjjal kitüntetett kötetet átolvasva azonban némi csalódás ér bennünket, mivel Fógelt egyáltalán nem érdekelte a lakberendezés témakör, nem szentelt annak egyetlen oldalt sem. Csak néhány sort olvashatunk arról, hogy Mátyás király fényűző udvara után a II. Lajoséban milyen siralmas állapotok uralkodtak, mivel nem volt pénz az átalakításokra. A szerző csupa negatív ígét használt, amikor – röviden – a budai palota Jagelló-kori belsőépítészeti képét taglalta (pl. „mozaikpadlói kikoptak [...] ércztől sárgálló vörösmárvány ajtó-felei szintelenné váltak” stb.).¹⁹

A Mátyás és a Jagelló-kori udvar bemutatásához képest viszonylag későn került sor Luxemburgi Zsigmond udvarának az elemzésére. Ezt a feladatot Horváth Henrik végezte el; munkája, *Zsigmond király és kora* címmel 1937-ben jelent meg.²⁰ Horváthot kimondottan érdekelte a kor bútorművészete, illetve a korabeli kárpitok és szőnyegek is. A Zsigmond kori lakberendezésre vonatkozóan adatgyűjtései nélkülözhetetlen alapként szolgálnak a későbbi kutatás számára, pedig mindössze csak két oldalon írt a bútorkról.²¹ Mindjárt a legelején szomorúan megállapította, hogy „A régészeti örökség ezen a területen [ti. a bútorok] valóban nagyon szegényes”, vagyis kevés az az eredeti darab, amivel foglalkozni lehetne. Ezért Horváth Henrik az írott forrásokon túlmenően a képi ábrázolásokat (táblaképeket) is bevonta a bútorokra vonatkozó vizsgálatába – úttörő módon. A szobabútorok fő típusainak a padot, a széket, az ágyat, az asztalt és a ládát tartotta. Horváth úgy vélte, hogy „a reprezentációs díszbútor és az elemi használati bútor készítése külön haladt, rendesen tökéletesen függetlenül egymástól”. Az egyik forrásban bakonyi láda (*cista ad modum Bakoniensium facta*) megnevezéssel feltűnő bútort nem

¹⁴ SOLTÉSZ 1905, 86–87.

¹⁵ FÓGEL 1913.

¹⁶ Erről bővebben lásd *A reprezentáció bútorai: a díszügy* fejezetet.

¹⁷ FÓGEL 1913, 72.

¹⁸ FÓGEL 1917.

¹⁹ FÓGEL 1917, 5.

²⁰ HORVÁTH 1937.

²¹ HORVÁTH 1937, 167–168.

egyfajta ládatípusnak vagy helyi készítésű, sajátos vonásokkal bíró ládának ítélte meg, hanem a kifejezést szinte néprajzi meghatározásnak vette. Az ún. gótikus enteriőrrel az volt a véleménye, hogy az „zárt és szerves egésznek alkot, melyen belül mindennek meg van a maga meghatározott szilárd helye”, illetve hogy a „szekrényen kívül [...] a székek, padok, ágyak rendszeren szilárdan be vannak illesztve a falakba”. Vagyis a bútorok mozdíthatatlanságáról írt, s nem mobilis voltokról. Mint említettük, Horváth Henrik a Zsigmond kori szőnyegekről és kárpitokról is értekezett röviden művében.²² Szerepüket hangsúlyosnak tartotta a korabeli enteriőrökben. Ezek a reprezentációs terekben szerinte a padlók és falak beborítására, az intimebb lakóhelyiségekben az ágyak, ágymennyezetek, ablakok és ajtók feldíszítésére szolgáltak. Külön kiemelte a képes, jelenetes kárpitokat, mivel ismert, hogy Luxemburgi Zsigmond szőnyegekből és falikárpitokból is számos darabot kapott ajándékba külföldi udvarok követeitől, vagy mikor személyesen külhonban járt. Horváth Henrik a (töredékes) forrásadatok ismertetésével sorakoztatta fel mindezeket.²³

Domanovszky Sándor főszerkesztésével, a Magyar Történelmi Társulat indította útjára az 1930-as évek végén a *Magyar Művelődéstörténet* sorozatot, összesen öt kötetben (1939–1942). A II. kötet, *Magyar renaissance* címmel, a minket érintő magyar késő középkori művelődéstörténetre, ezen belül a háztartásokra, királyi és főúri udvarok lakásbelsőire vonatkozólag még ma is alapvető mű. Fő értékét napjainkban azonban már nem is a tanulmányok szövegei jelentik, hanem a könyv igen gazdag illusztrációs anyaga. A képekkel valójában nem konkrétan illusztrálták az egyes fejezeteket, hanem általános válogatást adtak a középkori magyar tárgyi és képi anyagról. Azaz ha egy kép feltűnik a kötet egy meghatározott helyén, egyáltalán nem biztos, hogy a szövegben olvashatunk is róla bővebben. Ez abból következett, hogy a képanyag körültekintő, alapos válogatását Varjú Elemér végezte, míg az egyes fejezeteket a harmincas évek legjobb történészei írták, akikkel a képszerkesztő talán nem is egyeztetett. Témánk szempontjából a kötet három fejezete emelendő ki: Elekes Lajos *Királyi és főúri udvar*, Horváth Henrik *A kézműipar új formái*, valamint ifj. Szentpétery Imre *Nemesi és polgári életforma* címmel írt összefoglalása.²⁴

Az Elekes Lajos által írt fejezetben – címéből logikusan adódóan – alapvetően nem csak a lakberendezésről esik szó. Elekes a királyi és főúri udvarok bútorzatának rövid ismertetésénél azt állapította meg, hogy „a bútorzat szegényes, nehézbútorok nincsenek, vagy kevés van belőlük”, illetve hogy „a szobák nagyrésztében a legszükségesebb holmin kívül semmi sincs.”²⁵ Elekes továbbá úgy vélte, hogy „a szebb és kényelmesebb bútorok inkább csak a várúr és a várúrnő szobáját” ékesítették. A későbbi munkákban a középkori magyar enteriőrök elemzése kapcsán ezek a mondatok, illetve ezek variációi szinte szállóigévé váltak, s a mai napig nagyon nehéz kiírtani őket a köztudatból. De hogy a mű érdemeit is kiemeljük, a kutató részletesen beszámolt az ablakok borításának különféle módoszatairól (papír, hártya, üveg), megállapítva, hogy a főúri kastélyokban még a 17. században sem volt általános az üveglak. A kályhák szerinte csak Mátyás udvarában kezdtek divatba jönni, a szekrények szintén csak ekkor, Hunyadi Mátyás, illetve Estei Hippolit udvarában tűntek fel, de igen lassan terjedtek el. A bútorokat illetően a fal mellett álló ládapadokról írt, melyek „ülőhelyül és szekrényül” szolgáltak, továbbá hangsúlyozta, hogy a korszakban már többféle asztaltípus (pl. kecskelábas, kihúzható) is előfordult. Sokat fejlődött szerinte ebben a korszakban a szék és az ágy is. Elekes ugyanakkor a forrásokban foglaltak ellenére úgy vélte, hogy késő középkori főúri enteriőrjeinkben ritka volt a szőnyeg, a kárpit és az aszalterítő. A falak díszítésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a várkapolna kapta a legtöbb díszet, freskók formájában, de a lakószobák díszítőelemei gyérebbek voltak.

Tulajdonképpen a korabeli bútorok ismertetését, felsorakoztatását Horváth Henrik tanulmánya adja a kötetben. Nála is beleütközünk abba, a már Elekes által is hangoztatott tételbe, miszerint „Bútor még az előkelők lakóházaiban is összehasonlíthatatlanul kevesebb volt, mint

²² HORVÁTH 1937, 178.

²³ Ezekre vonatkozólag lásd jelen disszertáció *Kárpitok* fejezetét.

²⁴ ELEKES 1939; HORVÁTH 1939; SZENTPÉTERY 1939.

²⁵ ELEKES 1939, 292, 295.

manapság”.²⁶ Ezt a megállapítást a fennmaradt vagyonszeírások, leltárak és végrendeletek áttanulmányozása után vontta le a szerző. Úgy gondolta, hogy a szekrények, székek, padok és ágyak kevésbé voltak mozgathatóak, mint a későbbi korszakokban, „a legtöbb esetben szilárdan beilleszkednek a térkiképzés együttesébe”, vagyis visszacsengenek a *Zsigmond király és kora* című művében már korábban megfogalmazott gondolatok. A ládát „ruhaőrző és ülő alkalmatosságnak” tartotta, s a szekrényvel egyetemben hangsúlyozta annak építészeti tagolását, díszítésére vonatkozólag a faragást és a festést említette meg. A szekrényeknél jellemzőnek tartotta a várfalaknál is használatos pártázatos kialakítást. A székek széles skáláját (négy lábú, kerek lapú, alacsony ülőke; összehajtható ollós szék; Savonarola-szék; támlás, karfás, kárpitozott szék; párnás, alacsony, zsöllyeszerű ülőke) sorolta föl, a korabeli táblaképek ábrázolásai alapján. Majdnem egy teljes oldalt szentelt az üvegyártás témának, s ezen belül az üveglakoknak. Úgy vélte, hogy az üveglakok a 15–16. században nem tartoztak a ritkaságok közé. Az üvegyártás központjának Budát tartotta. Beszámolt nemcsak a festett ablakokról, hanem a köldökös ablakszemekről is, de hozzátéve, hogy mindkét típusból alig maradt ránk valami. Horváth Henrik a kovácsoltvas lakberendezési tárgyokról, belsőépítészeti elemekről (pl. vasajtók, ablakrácsok, lámpák, kandeláberek) is szót ejtett a késő középkori enteriőrök ismertetésénél, ami nem volt jellemző a korábbi művekre. Horváth kiemelte ezek fontosságát, hazai mives színvonalukat, és hangsúlyozta dekoratív hatásukat.

Ifj. Szentpétery Imre *Nemesi és polgári életforma* című fejezetében pár oldalt szentelt a nemesi udvarház, illetve a korabeli bútortípusok bemutatásának. Ez utóbbiakon belül említésre kerültek az asztalok, a padeszékek, a szekrények, a pohárszékek és az ágyak. A karszékekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy azok nem okvetlenül karosszékek, mert például a támlás székeket is így nevezték. Röviden szólt továbbá az ablakok üvegezéséről, a padlókról, a falakat borító kárpitokról, szőnyegekről, valamint a helyiségek fűtéséről is. Az ágyak kapcsán az ágyneműk kérdése is szóba került. Szentpétery a higiéniaéről, az asztali edényekről és evőeszközökről is írt pár mondatot e munkájában.

A *Magyar Művelődéstörténet* III. kötete, *A kereszténység védőbástyája* címmel a 16–17. század művelődéstörténetébe nyújt bepillantást. Vác Elemér *Két udvar, két főnemesség* című fejezete röviden szót ejt a főúri várak és kastélyok beosztásáról (pl. főúr lakosztálya, ebédlopálotta, nemes ifjak szobái stb.), s pár oldalon a berendezésről is olvashatunk.²⁷ Vác véleménye szerint a 16–17. századi berendezés hatalmas fejlődést mutatott a 15. századhoz képest. A papirossal, vászonnal bevont ablakokat felváltották az üvegezett ablakok, a téglá- vagy fenyőfa padlóra szőnyegek kerültek. A falakat szintén szőnyegekkel, illetve kárpitokkal borították. A kandallókat kiszorították a mázas cserépkályhák. Vác kiemelte, hogy a bútortartás igen egyszerű volt a 16. században, és aránylag kevés darabból állt. A bútortartásnak másodrendű szerepet tulajdonított. Úgy vélte, mivel a végrendeletekben többnyire nem tüntették fel őket, valószínűleg szerénynek tartották az értéküket. A nagyobb és nehezebb bútorok véleménye szerint csak a barokkban jelentek meg.

Bárányné Oberschall Magda az említett kötetben két fejezetnek is a szerzője, az egyiket *Nemesi és polgári a török időkben* címmel találjuk, a másikat *Magyar iparművészet a bódoltság korában* címmel.²⁸ Bútorzatról az utóbbi fejezetben esik igazán szó, de bútorokról készült illusztrációk az előbbiben is bőven szerepelnek. A *Nemesi és polgári a török időkben* fejezettel kapcsolatban csak arról a „tételmondatáról” szólnánk a szerzőnek, ami végeredményben összecseng a Vác Elemér által hangoztatottakkal, miszerint a „lakberendezésnek e korban nincsen értéke, végrendeletekben, leltárakban csak ritkán találják említésre méltónak a bútort, pénzt rá nem áldoznak”.

Az iparművészetet tárgyaló részben – az ötvöstárgyak, az ón- és a vasművészet emlékei, a kerámiatárgyak és a textilneműk bemutatása mellett – Oberschall több oldalt is szentelt a bútortartásnak. Már a fejezet elején hangsúlyozta, hogy jórészt templomokból maradtak fenn bútoraink. Az intarziadíszes bútorokkal kapcsolatban megállapította, hogy számuk ebben a

²⁶ HORVÁTH 1939, 596.

²⁷ VÁCZ 1940.

²⁸ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1940a; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1940b.

korszakban megnőtt, s míg a 16. század nagy részében az olasz hatás érződött rajtuk, addig a század végén és a 17. század első felében a német hatás a jellemző. A ládát a 16–17. századi magyar enteriőrök leggyakoribb bútorának tartotta, amelyet a 16. században előszeretettel tagoltak pilaszterekkel. A szekrényről úgy vélte, hogy az csak nehezen szorította ki a ládát, de azt is hozzátette, hogy a 16. századi forrásokban bőven előfordulnak az almáriumok, a szekrények és a tékák. A 16. századi asztalokkal kapcsolatban a bölcsős asztal kedveltségéről számolt be, míg az ülőbútorokkal kapcsolatban arról tett említést, hogy azokról főként az írott források szólnak. Ezekben karos- és támlás székek jócskán felbukkannak. Hangsúlyozta viszont, hogy tárgyi emlékeink csak a 17. századból maradtak fenn. Oberschall szerint a pohárszék az ebédlőtermek elengedhetetlen bútora volt. S végül a fekvőhelyekkel kapcsolatban azt állapította meg, hogy a 16–17. században egyszerű nyoszolyák, csavart oszlopos díszes ágyak, illetve fedeles ágyak voltak használatban.

Sokat váratott magára az a kötet, amely a magyarországi enteriőröket, otthonokat általánosságban tűzte ki célul bemutatni. Ezt a grandiózus munkát Voit Pál végezte el először hazánkban. 1943 karácsonyán hatalmas példányszámban (10 000 darab) jelent meg hiánypótló kötete lakáskultúráinkról, *Régi magyar otthonok* címmel, melyet 50 évvel később a Balassi Kiadó bővített formában újra kiadott.²⁹ A két könyvet még akkor is együtt érdemes tanulmányozni, ha ezzel megtörjük a kronológiai sorrendet. Ugyanis az első kiadásban szerepelnek olyan illusztrációk, amelyek a második kiadásban nem jelennek meg, és mindez fordítva is igaz, továbbá a második kötet szövege hosszabb, részletesebb.

A téma olyannyira új volt hazánkban, hogy a szerző maga is így fogalmazott ezzel kapcsolatban: „A régi magyar otthonok történetének lapjain a magyar mult eddig figyelemre alig méltatott szépségei vonulnak fel az olvasó előtt.” Hangsúlyoznunk kell, hogy Voit Pál előtt nem állt semmiféle példa művének elkészítéséhez, neki kellett az utat kitaposnia, a mű szerkezetét meghatározni, formába öntenie. Nem a hagyományos művészettörténeti felfogás szerinti korszakolást választotta fejezeteinek a felépítése során, hanem a magyarság életformájának, lakóhely-alakjának változó szerkezetéhez igazította azokat. Így például a minket érdeklő időszak fejezetei *Gótikus várak és polgárházak*, illetve *Reneszánsz művészet a palota és a várkastély falai között* címet kapták. Művéhez főként a *Századok*-ban, a *Történeti Tárb*-ban, az *Archaeológiai Értesítő*-ben és az említett Radvánszky-féle kötetben közreadott vonatkozó írott forrásanyagot használta fel, illusztrációs anyagnak elsősorban az (Országos Magyar) Iparművészeti Múzeum, illetve a Műemlékek Országos Bizottságának fotógyűjteményéből válogatott. Voit ugyanakkor alig tárgyalta a kötetben a „városi kispolgár-kézművesréteg” lakáskultúráját, és mint írta, egyáltalán nem kívánt foglalkozni a népi lakáskultúrával. A „királyok, a főnemesség, az egyház, a patriciusosztály és a nemesi rend otthonkultúrája” érdekelte, amelyet a fejlődés élvonalának tekintett, fölötte állónak az alsóbb rétegekének.

A kötet a magyarság korai otthonaitól a 20. század eleji lakásbelsőig terjedő időszak lakáskultúráját öleli fel, melyben a szerző nemcsak a lakberendezési tárgyak bemutatására fordított nagy gondot, hanem a korabeli épületek, valamint az épületbelsők építészeti kialakításának leírására is. A mennyezetek, padlók, falak, nyílászárók típusairól, dekorációjáról is hosszasan írt, mint meghatározó elemeiről az enteriőröknek. A bútorokon túlmenően a kárpitok és a szőnyegek hangsúlyosan jelennek meg művében, illetve a kerámia-tárgyak is, legyenek azok kályhacsempék, padlótegla, vagy edények. A kályhák mellett a másik gyakori fűtőberendezést, a kandallókat is tárgyalta, funkcionális hasznukon túl kiemelte dekoratív szerepüket. Különböző típusú ötvöstárgyak (pl. kancsók, mosdókészletek, poharak) színesítik még a lakberendezési tárgyak palettáját kötetében. Ahol lehetséges, ott részletesen szólt az adott királyi vagy főúri udvarban dolgozó mesterekről, asztalosokról is. Összevetve a két kiadás fent említett fejezeteinek a szövegét, Voit Pál a második kiadást az 1943 és 1993 közötti időszak művészettörténeti és régészeti kutatásainak újabb eredményeivel bővítette. A *Gótikus várak és polgárházak* fejezetben a II. világháború után elkezdett régészeti ásatások és műemléki helyreállítások eredményeit

²⁹ VOIT 1943; VOIT 1993.

ismertette írt a budai palotáról, megemlítve az 1974-ben feltárt szoborleletet is. Értekezett továbbá olyan királyi várakról is, mint Pozsony és Tata. A budai Várhegyen álló lakóházak középkori beosztását, részeit is tárgyalta a jeles művészettörténész, különös tekintettel a *palatium*okat, a nagytermeket. A *Reneszánsz művészet a palota és a várkastély falai között* című fejezet legelején fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy a reneszánsz megjelenésével párhuzamosan a gótika még évtizedekig tovább élt. A budai majolikaműhely, illetve termékei bemutatásának több oldalt szentelt, hiszen korábban, az 1950–1960-as években ez a téma kiemelten foglalkoztatta, több publikációja is született róla. Ezáltal majolikaedények, majolika padlótéglák, vegyes mázas kályhacsempék egyaránt helyet kaptak a műben. A kályha témakört illetően szólt a budai ún. lovalagalakos kályháról, illetve csempéinek az ország különböző pontjain való felbukkanásáról, elterjedéséről, valamint a besztercebányai Ébner- és Bothár-ház jelentős kályhacsempeléletei is megjelennek munkájában. Az intarziás bútorok kapcsán számos stallumot (pl. Nyírbátor, Zágráb) bemutatott Voit Pál. A budai palota késő középkori pohárszékeinek írott forrásokon alapuló ismertetése után egy hosszabb szövegrészben értekezett a korabeli ötvöstárgyakról. A kiváló mű egyetlen nagy hiányossága, hogy nincsenek benne pontos hivatkozások. A könyv végén valójában egy „összletként” ismerteti a szerző a művéhez felhasznált publikált forrásokat, az egyes fejezetekhez kapcsolódóan, s röviden annotálja is azokat.

Voit Pál munkássága kapcsán mindenképpen ki kell még emelnünk Estei Hippolit udvarával foglalkozó, 1954–1958 között megjelent tanulmányait is.³⁰ Mintegy 80 évvel később Nyáry Albert után ő volt az a kutató, aki az érseki udvar lakáskultúráját alaposan tanulmányozta, az ott dolgozó mestereket ismertette. Érdeklődésének középpontjában az érseki épületek (Esztergom, Marót) kályhái, illetve asztalosmunkái álltak.

Közismert, hogy Balogh Jolán művészettörténész volt az, aki már az 1930-as évektől különösen alaposan foglalkozott Hunyadi Mátyás udvarával. A kutatót ezzel kapcsolatban minden érdekelte, így az uralkodó palotáinak belsőépítészeti képe, illetve azok bútorzata, lakberendezési tárgyai is. A Mátyás kori művészetről megírt kéziratának viszontagságos sorsa volt,³¹ de végül is négy kötetet eredményezett.³² 1966-ban *A művészet Mátyás király udvarában* című kétkötetes műve látott napvilágot, ami tulajdonképpen egy adattárból és egy képkötetből áll. A hozzá tartozó tanulmánykötet – a kutató szavaival fogalmazva „akadályoztatás miatt” – csak később jelenhetett meg, mégpedig német nyelven, Grazban, 1975-ben, *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Mathias Corvinus und die Kunst* címmel. Magyar nyelvű kiadása ezután még tíz évet váratott magára. 1985-ben az olvasók – s maga, az élete vége felé járó Balogh Jolán is – *Mátyás király és a művészet* címmel vehették kézbe a Magvető Kiadó által közreadott könyvet. Vagyis az 1966-os mű egy vastag, írott forrásadatokkal teli adattár, illetve egy, a fennmaradt tárgyi anyagot, valamint metszeteket, alaprajzokat, térképeket stb. bőséggel tartalmazó illusztrációs kötetet takar, az 1985-ös tanulmánykötet az ezek alapján Mátyás udvaráról összeállítható ismereteket. Ez utóbbiban Balogh a budai palota bútorzatát külön fejezetben, röviden mutatta be, mondván, hogy erről „csak igen gyér adatok szólnak”. A bútorokat a korabeli leírások alapján ismertette. Szóba kerültek itt a trónszékek, a padszékek, a különféle széktípusok, a kerek és a négyszögletes asztalok, a pohárszékek, a királyi ágyak és heverők, illetve Mátyás könyvtárának függönyökkel eltakarható, polcos szekrényei is. Külön fejezeteket szentelt a kárpitoknak, a szőnyegeknek, az ágy- és asztalneműnek, továbbá a különféle edényeknek, legyenek azok nemesféműből, majolikából, vagy üvegből. A *Kerámia* fejezetben kitért a padlókat burkoló padlócsempékre, valamint a Mátyás korában már oly változatos formavilágú kályhákra, az azokat alkotó kályhacsempékre is. A vasművekkel kapcsolatban tárgyalta nemcsak a vaslámpásokat, vasajtókat, hanem a vasból készült ajtózárat, illetve a konyhaeszközöket is. A mű nagy érdeme, hogy az előzőekben felsoroltak ismertetésénél a szerző felhasználta a budai ásatások régészeti leletanyagát is. Felsorolni is nehéz, hogy mi minden apró részletre terjedt még ki Balogh Jolán

³⁰ VOIT 1954; VOIT 1954–1955; VOIT 1958.

³¹ BALOGH 1985, 19.

³² BALOGH 1966; BALOGH 1975; BALOGH 1985.

figyelme, ami a lakáskultúrára vonatkoztatható. Mindezen publikációk megkerülhetetlen alapl művek e témában.

Az 1980-as években az addigi néprajzi kutatás eredményei is monografikus összefoglalást nyertek. A finnugor korszaktól a 13–14. századig terjedő időszak lakáskultúrájával foglalkozott mélyrehatóan K. Csilléry Klára 1982-ben megjelent kötetében, *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei* című műben.³³ Ebben – a címével ellentétben – nemcsak a magyar népi lakáskultúrát tárgyalta a szerző, hanem ennek kapcsán bizonyos fokig a főúri, nemesi lakáskultúrát is elemezte, annak bizonyos hazai és külföldi tárgyi emlékeit bemutatva, vagy a rájuk vonatkozó írott vagy képi forrásanyag egyes adatait ismertette.

Ami a kötet felépítését illeti, a finnugor és az ősmagyar korszak után a kora középkor lakáskultúráját rekonstruálta a szerző, hatalmas mennyiségű írott és képi forrást, valamint tárgyi anyagot felhasználva. A mű nagy pozitívuma, hogy a jeles néprajzkutató erőteljesen támaszkodott a korszakra vonatkozó régészeti ásatások eredményeire is. Emellett nagyon hangsúlyos a műben az egyes berendezési tárgyak elnevezésének nyelvészeti vizsgálata is.

Az érdeklődésünkre leginkább számot tartó részben, *A középkor korai szakasza* című fejezetben a szerző külön egységekben értekezett a lakóépületek különféle típusairól (pl. fa-, nád-, veremház), részletesen elemezte a veremházak belső képét (pl. földpadka, üllögödör, kemence). Ezek után a különféle fekhelyeket, ülőhelyeket, tárolóalkalmatosságokat, asztalokat mutatta be, miközben részletekbe menően elemezte az ágynemű egyes darabjainak a fejlődését, s az asztalok kapcsán kitért a korabeli abroszhasználatra is. A kötet végén foglalkozott még a lakás beosztásának, a lakásrendnek a kérdésével, illetve a textíliák lakásdíszítő szerepével, valamint az ácsolt ládák ornamentikájával is. Ezért a tárgyalt korszakok lakáskultúráját illetően a legalaposabb, legrészletesebb műnek tekinthető az eddigi hazai szakirodalomban.

Kiemelnénk még K. Csilléry Klára hatalmas munkásságából a *Magyar néprajz* sorozat III. és IV. kötetébe írt fejezeteit, amelyek a *Bútorművészet*, illetve a *Lakáskultúra* címet viselik.³⁴ A *Bútorművészet* című könyvfejezetben az ácsok, illetve az asztalosok által készített bútorokat ismertette, bemutatva az egyes bútortípusok készítésének menetét, valamint az ács- és asztalosközpontokat. A *Lakáskultúra* című fejezetben a bútorokat funkciójuk szerint csoportosítva vette sorra, kezdve a tárolóbútorokkal, majd folytatva az ülőbútorokkal, az asztalokkal, az ágyakkal és a bölcsőkkel. Számos további tanulmányában tárgyalta egy-egy bútortípus fejlődését, így például a csuklós támlájú padét, az asztalszékét, az ácsolt ágyét és ládáját. Az utóbbi témáról a szerző halála után, 2007-ben külön kötet is napvilágot látott, melyben az 1951-ben megjelent tanulmánya, illetve 1982-es kötetének vonatkozó fejezetei kaptak helyet.³⁵

Mint fentebb már volt róla szó, a Radvánszky-féle háromkötetes mű reprint kiadása mellékleteként Vadászi Erzsébet tollából jelent meg egy tanulmány 16–17. századi lakáskultúránkról az akkori (1986) kutatások legfrissebb eredményeinek a tükrében, *Lakás, bútorzat* címmel.³⁶ A korabeli bútorzaton kívül a szerző beszámolt a kastélyok, udvarházak belsőépítészeti képéről is (pl. ablakok, ajtók, mennyezetek, padlók, fűtőberendezések), viszonylag hosszán értekezett a korszak kedvelt flandriai kárpitjairól, keleti szőnyegeiről. A tanulmányhoz gazdag, színes és fekete-fehér képanyag is társul, mely alapvetően könnyebbé teszi mind a Radvánszky, mind pedig a kutató által leírtak vizualizálását.

Mivel a bútorok jelentősen meghatározzák egy adott enteriőr képét, a lakberendezési tárgyak közül kiemelnénk őket, és röviden itt, a hazai lakáskultúra kutatástörténetének bemutatása után szólnánk a rájuk vonatkozó szakirodalomról. A 20. század elején Ráth György szerkesztésében készült el *Az iparművészet könyve* címet viselő háromkötetes mű. Ennek második kötetében Éber

³³ K. CSILLÉRY 1982.

³⁴ K. CSILLÉRY 1991; K. CSILLÉRY 1997a.

³⁵ K. CSILLÉRY 1951; K. CSILLÉRY 1954; K. CSILLÉRY 1975a; K. CSILLÉRY 1994; K. CSILLÉRY 2007. A szerző műveinek részletes (498 tételes) bibliográfiáját lásd: K. CSILLÉRY 1997b.

³⁶ VADÁSZI 1986. A reprint kötetben Vadászi Erzsébet munkáján kívül még két tanulmányt találunk. László Emőke a textilmunkákról, H. Kolba Judit az ötvösmunkákról értekezett.

László a bútorművészet hazai emlékeiről írt összefoglalást a középkortól a 19. századig, míg az általános bútorművészetre vonatkozó részt Gaul Károly neve fémjelzi.³⁷ Éber összefoglalása tulajdonképpen első e témában, amelyet főként a fennmaradt emlékek legkiválóbb példányainak az alapján készített el. A középkort illetően a szerző Mátyás király korától vizsgálta a hazai bútorművészet emlékeit, az Anjou- és a Zsigmond kor nem jelenik meg művében. Éber ezt azzal indokolta, hogy emlékek hiányában, csupán az írott és a képi forrásokra támaszkodva, csak „sovány [...] eredményre jutnánk [...], a mely inkább történelmi és archaeologiai értékű lenne, nem pedig iparművészeti értékű” – vagyis igyekezett a kötet címéhez hűen eljárni. A ránk maradt 15–16. századi egyházi emlékek bemutatását nem bútortípusonként csoportosította, hanem helységenként (pl. Nyírbátor, Bártfa, Lőcse), területi egységek szerint (pl. Felvidék, Erdély). Tanulmánya elején ezek jelennek meg először, azaz a stallumok, sekrestyeszékények, könyvszékények, szószékek. Ezek a (viszonylag) védettebb – templomi, kolostori – környezet miatt maradtak fenn. A világi bútorokat külön fejezetekben tárgyalta Éber László bútortípusonként: ágyak, székek, ládák, céhládák, székények sorrendben. A bútorművészet emlékei címszó alatt a festett deszkamennyezetekről is értékezett összefoglalásában.

Az *Archaeologiai Értesítő*ben 1915-ben napvilágot látott tanulmányában Roth Viktor az erdélyi száz évvel ezelőtti evangélikus templomokban fennmaradt gótikus bútorokat (stallumokat, faliszékényeket, székényeket), illetve fa ajtószárnyakat gyűjtötte össze, a teljesség igénye nélkül, s 21 fényképes táblával és 11 szövegközti rajzos ábrával illusztrálta mondanivalóját.³⁸ Az emléktábla a 15. század végéről, illetve főként a 16. századból származik, mely tényből Roth azt a következtetést vonta le, hogy ebben az időszakban az egyházak igyekeztek templomaikat gazdagon felszerelni. Roth véleménye szerint az összegyűjtött tárgyakban „erdélyi izlést hiába” keresni, azaz helyi sajátosságú bútorokról nem lehet beszélni. A 15. század vége óta bevándorló asztalosok munkáinak tartotta őket, „a kik másutt szerzett formakincsüket Erdélybe átültették”. Összességében a tanulmányban felsorakoztatott emlékeket nem tartotta sem „díszműveknek”, sem „mesterremeknek”. Díszítményeik alapján sváb, svájci, tiroli, osztrák párhuzamokról írt, ezen vidékek asztalostermékeivel hozta „genetikus kapcsolatba” őket. Véleménye szerint e területek „kisugárzása” Felső-Magyarországon keresztül jutott el Erdélybe. Csak zárójelben jegyeznék meg, hogy a folyóirat szerkesztője határozottan más véleménynek adott hangot a tanulmány végén, egy szerkesztői jegyzetben.

Roth munkája után egy évvel Varjú Elemér a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában berendezett gótikus enteriőr tárgyait ismertette tanulmányában, köztük stallumokat (Gölnicbánya, Ádámos), ajtókat (Bártfa, Körmöcbánya), egy bölcös asztalt, egy könyvszékényt (Bártfa), illetve egy festett famennyezetet (Ádámos).³⁹ A terem anyaga – két tárgy kivételével – teljesen újdonságnak számított a látogatók körében, mivel kiállítva még nem voltak. Varjú hangsúlyozta, hogy sem középkori kápolnát, sem sekrestyét nem kívánt rekonstruálni a 4 × 9 méteres szobába. Ha tehette volna, csak bútorokkal töltötte volna be a rendelkezésre álló teret, de mint írta, ahhoz nem volt elegendő anyag.

Több évtizeddel később Éber említett összefoglalása után, 1939-ben Bárányné Oberschall Magda foglalkozott újra a fennmaradt magyarországi bútorokkal, s *Magyar bútorok* című kis kötetében a 15–17. századi bútorokat mutatta be.⁴⁰ A könyv egyik érdeme, hogy nemcsak magyarul, hanem idegen nyelven, angolul is napvilágot látott, így szélesebb olvasóközönséghez is eljuthatott.

Szabolcsi Hedvig 1954-ben tette közzé *Régi magyar bútorok* című könyvét, amelyben a főúri és a polgári bútorművészetet vette nagyjátó alá a 19. századdal bezárólag.⁴¹ Az első fejezetben a 14–

³⁷ ÉBER 1905; GAUL 1905.

³⁸ ROTH 1915.

³⁹ VARJÚ 1916.

⁴⁰ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1939. Angol nyelven lásd *Hungarian Furniture* címmel. Bárányné Oberschall Magda több jelentős munkát is készített stallumokról, ezekre lásd: BÁRÁNY 1934; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1937.

⁴¹ SZABOLCSI 1954.

15. századi, a harmadik fejezetben a 16–17. századi emléanyagot tekintette át. (Ne feledjük azonban, hogy Oberschall és Szabolcsi könyve között 1943-ban napvilágot látott a már fentebb ismertetett *Régi magyar otthonok* is, Voit Pál tollából, számos bútor ismertetésével.)

Kizárólag hazai reneszánsz, intarziadíszes bútorokról szól Zlinszkyné Sternegg Mária 1966-ban, a Corvina Kiadó által kiadott kis kötete, mely kiváló összefoglalása a témának, ami elhanyagolt területe volt a bútortörténeti kutatásnak.⁴² A kötet három nyelven is megjelent: franciául, angolul és németül.

Az 1970-es években Vadászi Erzsébet számos önálló tanulmányt publikált egy-egy bútortípusról (pl. bölcsős és kamarás asztal, stallum, bölcső, karosszék: ún. *caquetoire*, pohárszék: ún. *dressoir*, *buffet*).⁴³ A kutató 1987-ben adta közre *A bútor története* című munkáját.⁴⁴ A kötetben – a külföldi anyag bemutatása mellett – külön fejezetek szólnak a magyar 14–15. századi, illetve 16–17. századi (reneszánsz) bútorművészetről, melyek rekonstruálásához nemcsak a fennmaradt hazai bútorok ismertetését végezte el Vadászi, hanem az írott forrásokat és a képi ábrázolásokat is elemezte.⁴⁵ Az írottakat gazdag illusztrációs anyag kíséri.

Fontosnak tartjuk megemlíteni a legjelentősebb hazai bútorgyűjtemények anyagát bemutató munkákat is. A Magyar Nemzeti Múzeumban lévő, elsősorban Erdélyből és a Felvidékről származó ládákról, asztalokról, faliszekrényekről, stallumokról stb. Kovalovszki Júlia jelentetett meg egy kötetet 1980-ban, *Gótikus és reneszánsz bútorok* címmel.⁴⁶ Az Iparművészeti Múzeum középkori bútorgyűjteményében hazai és Európa különböző országaiból származó bútorok egyaránt találhatóak, amelyek a Nagytétényi Kastélymúzeumban vannak kiállítva. A múzeum 15–17. századi bútorairól az 1960-as években egy rövid kiállítási vezető készült Batári Ferenc tollából, *Európai bútorok a XV–XVII. században* címmel.⁴⁷ A kastély 1990-es évek végén történt felújításával egyetemben Batári Ferenc és Vadászi Erzsébet vezetésével új bútortörténeti kiállítás került megrendezésre, melyhez – az említettek tollából – fényképekkel gazdagon illusztrált katalógus is készült.⁴⁸ Ez a gótikától az 1850-es évek közepéig korszakonként, illetve ezeken belül területenként mutatja be a bútorokat. A korábbi rövid kis vezetőhöz képest e katalógus előnye, hogy minden egyes korszakról és adott bútorairól pár oldalas, részletes leírás is készült.

Magában az Iparművészeti Múzeumban 1988-ban *Reneszánsz és manierizmus* címmel nagyszabású kiállítást rendeztek, amely egyik „állomása” volt *Az európai iparművészet stíluskorszakai* című kiállítássorozatnak.⁴⁹ A kiállított tárgyairól kétkötetes – szöveg- és képkötetet tartalmazó – katalógus is készült, Péter Márta szerkesztésében. A munka a két művészettörténeti korszakhoz kapcsolódó tárgyait mutatja be a múzeumnak – külföldieket és magyarokat egyaránt –, a bútorokon kívül kályhacsempéket, órákat, kárpitokat, szőnyegeket, terítőket, ötvöstárgyakat, szobrokat, kerámiaedényeket, üvegtárgyakat stb. is felvonultat, tehát szinte mindazokat a nívósabb tárgyakat, amelyek a korszak lakberendezéséhez hozzátartoztak.

Kivételes az olyan szakkönyv hazánkban, amely egyetlen bútor fejlődéstörténetét elemzi példamutató alaposággal. Ilyen kötet Zentai Tünde 2002-ben kiadott, *Az ágy és az alvás története* című műve.⁵⁰ Ebben a neves néprajzkutató az ágy alakulását a 13. századtól a 18. század végéig követte nyomon, ezenkívül nagy hangsúlyt fektetett az ágynemű, a különféle alvásmódok és az ágyhoz fűződő szokások bemutatására is. Kutatási területéből adódóan elsősorban a népi

⁴² ZLINSZKY-STERNEGG 1966. Angol nyelven *Renaissance Inlay in Old Hungary*, német nyelven *Renaissance-Intarsien im alten Ungarn* címen jelent meg.

⁴³ Például: VADÁSZI 1974; VADÁSZI 1975; VADÁSZI 1976; VADÁSZI 1977; VADÁSZI 1979.

⁴⁴ VADÁSZI 1987.

⁴⁵ VADÁSZI 1987, 58–71, 94–113.

⁴⁶ KOVALOVSZKI 1980.

⁴⁷ BATÁRI 1967. – Az 1960-as években Batári Ferenc egy-egy jelentős tanulmányt adott közre az Iparművészeti Múzeum gótikus, illetve késő reneszánsz ládáiról is. BATÁRI 1964; BATÁRI 1966.

⁴⁸ BATÁRI–VADÁSZI 2000.

⁴⁹ *Reneszánsz* 1988.

⁵⁰ ZENTAI 2002.

alváskultúrára fókuszált, de mindemellett a magyar és az európai elit, a nemesség és a polgárság ágyait, alvási szokásait is elének kívánta tárni.

Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a szlovák és román nyelvű publikációkat sem, amelyek az erdélyi és a felvidéki középkori bútorokról készültek. A Szlovákiában fellelhető bútorokra vonatkozólag kiemelnénk először is Alžběta Güntherová-Mayerová 1950-ben közzétett tanulmányát, amelyben a neves művészettörténész a középkortól a 19. századig tekintette át a fennmaradt anyagot.⁵¹ Az újabb kutatásokat tekintve a kassai Kelet-szlovákiai Múzeumban (Východoslovenské múzeum) őrzött gótikus bútorokról Eva Hrušková és Viera Kejlová készített összefoglalást a *Historica Carpatica* évkönyv hasábjain 1991-ben.⁵² Az előbbi kutató négy évvel később, 1995-ben katalógustételekben ismertetett kilenc darab bútort (vályuládákat, nagyfiókos és bölcsős asztalokat stb.) a múzeum gyűjteményéből.⁵³ Újabban Peter Badač adott közre egy tanulmányt a felvidéki késő gótikus stallumokról a Pozsonyban 2003-ban megrendezett *Gotika* című kiállítás katalógusában, illetve számos katalógustételt írt bútorokról és faragott díszű ajtólapokról ugyanebben a kötetben.⁵⁴

Az erdélyi bútorokat illetően főként az ácsolt ládákkal foglalkozott a kutatás. E témában számos publikációja jelent meg Roswith Capesiusnak az 1970-es, 1980-as években.⁵⁵ A hégeni erődtemplomban tárolt 127 darab, 15–18. századi ácsolt ládáról 2012-ben látott napvilágot egy monográfia, amelyben a ládák egy részét dendrokronológiai vizsgálatoknak alávetve keltezték, nem csupán stíluskritikai alapon.⁵⁶

A külföldi, így elsősorban az európai bútorművészet fennmaradt tárgyaira vonatkozó irodalom e lapokon való felsorakoztatása és elemzése külön disszertáció témája lehetne, hiszen oly sokan és sokféleképpen fogtak a téma bemutatásához. Mivel munkámhoz elengedhetetlenül szükség volt ezekre, egy lábjegyzetben gyűjtöm össze az általam nagy haszonnal forgatott műveket.⁵⁷

A külföldi királyi és hercegi udvarok kutatását illetően a kutatók számára egyrészt gazdagabb képi, illetve írott forrásanyag, másrészt nagyobb mennyiségű tárgyi anyag áll rendelkezésre. A francia királyi udvar kutatása esetében Mary Whiteley az 1990-es évektől kifejtett munkásságát emelnénk ki,⁵⁸ aki az V. Károly korabeli királyi rezidenciák (így a párizsi Louvre és vincennes-i vár) vizsgálatakor egyes terek berendezésének rajzi rekonstrukciójára is kísérletet tett a fennmaradt inventáriumok, leírások alapján.

Mint említettük, 1991-ben jelent meg Peter Thornton nagyszerű kötete az olasz reneszánsz enteriőrökről, az 1400–1600 közötti időszak lakáskultúrájáról.⁵⁹ A szerző művében az egyes helyiségekkel (pl. studiolo, fürdő), azok belsőépítészeti kialakításával, épületen belüli elhelyezkedésükkel is részletesen foglalkozott, a korabeli berendezési és használati tárgyak bemutatása mellett. Munkája elkészítéséhez 15–16. századi inventáriumokat és ábrázolásokat használt fel. Az olasz reneszánsz otthonok kutatása mindig is kedvelt témája volt a kutatóknak.

⁵¹ GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950. A szerző a középkori bútorok közül például olyan darabokat tárgyalt röviden művében, mint a szepesszombati vályuláda, a káposztafalvi láda, a bártfai könyvszekrény, vagy a bártfai városháza nagyfiókos asztala.

⁵² HRUŠKOVÁ–KEJLOVÁ 1991. Nyolc gótikus bútor található itt: két láda, négy asztal, egy pad és egy stallum.

⁵³ HRUŠKOVÁ 1995.

⁵⁴ BADAČ 2003; *Gotika* 2003, 766–778, Kat. 5.1–10, Kat. 12–15, Kat. 18–29. (Badač, P.).

⁵⁵ CAPESIUS 1970; CAPESIUS 1972; CAPESIUS 1983.

⁵⁶ *Henndorfer* 2012.

⁵⁷ Általában európai bútorokra lásd például: CHAMPEAUX 1885; SCHMIDT 1917; FEULNER 1927; JANNEAU 1929; PRAZ 1964; HAYWARD 1965; BERENDSEN 1967; HINZ 1976; EAMES 1977 (angol, francia, németalföldi); LUCIE-SMITH 1979; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983; MORLEY 2001. – Német, osztrák, svájci bútorokra: LUTHMER 1913; WALCHER–PAUKERT 1914; FALKE 1924; KREISEL 1968; ALBRECHT 1997. – Francia bútorokra: HAVARD 1894; REYNIÈS 1987; BLANC 1999. – Angol bútorokra: BLAKE – REVEIRS-HOPKINS 1923; BRACKETT 1927. – Olasz bútorokra: SCHIAPARELLI 1908; BODE 1920; SCHUBRING 1915; SCHOTTMÜLLER 1928; GOSTWICKA 1954.

⁵⁸ WHITELEY 1992; WHITELEY 1994a; WHITELEY 1994b.

⁵⁹ THORNTON 1991.

2006-ban a londoni Victoria and Albert Museum kiállítást rendezett e témában, melyhez terjedelmes katalógus is készült.⁶⁰ Ebben a szerkesztők igyekeztek minden olyan témára kitérni, amely az olasz reneszánsz otthonokkal kapcsolatos. Így például olvashatunk benne bútorokról, asztali edényekről, közel-keleti luxustárgyakról, a higiéniairól és az ahhoz kapcsolódó tárgyokról, lakástextilekről, s még számos témáról. A katalógus végét tekintélyes irodalomjegyzék zárja, mely nagymértékben segíti a témában való további tájékozódást.

Az angol királyi udvar kutatására vonatkozólag kiemelnénk John Steane,⁶¹ illetve Simon Thurley⁶² munkáit, az utóbbi szerző VIII. Henrik rezidenciáival foglalkozott igen behatóan. Thurley *The Royal Palaces of Tudor England* című, 1993-as monográfiája a Tudor-korabeli királyi udvar épületeit elemezve kitér azok térbeosztására, a különféle helyiségek ismertetésére és funkciójára (ez utóbbin belül a konyhákra és a higiéniahoz kapcsolódó terekre is), s nem utolsósorban a paloták enteriőrjeiről, azok lakberendezési tárgyairól is értekezik egy fejezetben. Simon Thurley nagy léptékű munkája után hat évvel adta közre monográfiáját a késő középkori reneszánsz skót királyi palotákról Jonh G. Dunbar.⁶³ A paloták építéstörténetén túlmenően Dunbar bepillantást nyújtott azok különféle tereibe, s egy fejezetet a berendezés témakörnek is szentelt.

Ami a német szakirodalmat illeti, első helyen kell említenünk a Werner Paravicini szerkesztésében 2003-ban megjelent *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich* című kötetet, amely a *Residenzenforschung* sorozat részét képezi.⁶⁴ A kézikönyvben többek között a késő középkori rezidenciák enteriőrjeiről, bútorzatáról, fűtéséről is olvashatunk. A szintén kézikönyvként szolgáló *Burgen in Mitteleuropa* című, a Deutsche Burgenvereinigung által kiadott kétkötetes műben a közép-európai várak kapcsán olyan témák is helyet kaptak például, mint a konyhák, az árnyékszékek, a világítás, a bútorzat és a vízellátás.⁶⁵ 2006-ban látott napvilágot a középkori várak mindennapi életéről az *Alltag auf Burgen im Mittelalter* című munka, amelyben egy-egy kiváló összefoglalást találunk a várak bútorzatáról, fűtési lehetőségeiről, vízellátásáról, vagy olyan témáról, mint a higiénia.⁶⁶ A kötet egyik tanulmánya a 14–16. századi várinventáriumokat elemzi, tárgyalva milyen jelentős források ezek a várak berendezésére és a bennük folyó mindennapi életre vonatkozólag. A közelmúltban megjelent *Raumstrukturen und Raumausstattung auf Burgen in Mittelalter und Früher Neuzeit* című tanulmánykötet a középkori várak térbeosztásával, tételnevezéseivel, valamint különféle tereivel, épületrészeivel foglalkozik.⁶⁷

Egyre bővebb ismeretekkel rendelkezünk a 15–17. századi polgári otthonok lakáskultúrájáról is. Mindezt azért említjük röviden, mert a disszertáció egyes részeihez összehasonlításként sok adatot felhasználtunk ezekből is.

A 19. század végén Lőcse város hatalmas iratanyagát rendezve és feldolgozva Demkó Kálmán több kötetben is tárgyalta a város történetét, az abban folyó mindennapi életet, a háztartásokat és azok lakáskultúráját is.⁶⁸ Demkó után hosszú ideig nem jelent meg hasonló mű. Fentebb már volt szó íjf. Szentpétery Imre írásáról a *Magyar Művelődéstörténet* második kötetében, 1939-ből, melyben a nemesi lakáskultúra mellett a polgáriról is értekezett a szerző röviden. Jakó Zsigmond 1957-ben nagyon részletesen, bútorokra, textíliákra, asztali edényekre kiterjedően mutatta be a 16–17. századi kolozsvári polgári lakásbelsőket.⁶⁹

⁶⁰ *At Home* 2006.

⁶¹ STEANE 1999.

⁶² THURLEY 1993; THURLEY 1999; THURLEY 2003.

⁶³ DUNBAR 1999.

⁶⁴ *Höfe und Residenzen* 2003.

⁶⁵ *Burgen* 1999.

⁶⁶ *Alltag auf Burgen* 2006.

⁶⁷ *Raumstrukturen* 2015.

⁶⁸ DEMKÓ 1882; DEMKÓ 1890; DEMKÓ 1897.

⁶⁹ JAKÓ 1997 (1957).

Askercz Éva külön-külön tanulmányt szentelt 1976-ban és 1999-ben a soproni 17. század eleji polgári konyháknak, illetve a 17–18. századi soproni polgári otthonok bemutatásának.⁷⁰ Ez utóbbi tanulmányában nemcsak a bútorok (ágyak, székek, szekrények, ládák stb.) álltak érdeklődése középpontjában, hanem egyéb lakberendezési tárgyak is (pl. spanyolfal, tükör), illetve foglalkozott a 17–18. századi soproni lakások beosztásával, a bútorok elrendezésével azokon belül, és röviden kitért a konyhákra is.

A 2000-es években Szende Katalin tollából jelent meg az *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen* című kötet, amelyben a soproni, az eperjesi és a pozsonyi polgári otthonok berendezéséről is olvashatunk a késő középkori hagyatéki leltárak, végrendeletek, ingóságjegyzékek adatainak tüzetes áttanulmányozása és feldolgozása tükrében.⁷¹

Nem sokkal ezután, 2007-ben látott napvilágot Marcela Domenová tanulmánya az *Aetas* hasábjain, amelyben a kutatónő az eperjesi polgári háztartások felszereltségét vizsgálta a középkor végén, s ennek kapcsán bemutatta a korabeli otthonok lakberendezési tárgyait (konyhafelszerelést, bútortzatot, ágyneműt és egyéb lakástextíliát) is.⁷²

⁷⁰ ASKERCZ 1976; ASKERCZ 1999.

⁷¹ SZENDE 2004, 171–207.

⁷² DOMENOVÁ 2007, 112–119.

3.

A 15–16. SZÁZADI LAKÁSKULTÚRA FORRÁSAI

A középkor kutatásához, ezen belül a tárgyalt korszakéhoz, a korábbi időszakokhoz képest már megfelelő mennyiségű forrásanyag áll rendelkezésre, tekintve az írott, képi és a tárgyi forrásokat. A disszertáció elkészítése során mindhárom forráscsoport felhasználása nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy a lakáskultúra különféle területeiről érdemben tudjunk nyilatkozni. Természetesen egy-egy tárgy vagy téma kutatásához az egyes forrástípusok más és más mértékben álltak rendelkezésre. Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy a szóban forgó három csoporton belül az egyes forrástípusok a választott témánk mely területeinek a tanulmányozására, megismerésére alkalmasak.

A két legalapvetőbb írott forrás típus a 15–16. századi magyar lakáskultúra tanulmányozásához az inventárium (leltár) és a számadáskönyv.

Első, várakra vagy *castellum*okra vonatkozó leltáraink az 1480-as, 1490-es évektől állnak rendelkezésünkre (pl. Drégely, 1489; Egervár, 1490; Velike, 1491; Egervár, 1494).⁷³ Ebből az időszakból azonban még kis számban maradtak fenn, a 16. század első felétől szaporodnak meg, a század második harmadától-közepétől már bőséggel maradtak ránk a levéltárakban. Az inventáriumoknak a részletezettsége igen változó. Van, amelyik viszonylag részletesen tárgyalja egy-egy erősség felszerelését, köztük a lakberendezési tárgyakét is, s van, amelyikben alig találunk valamit a fegyverek felsorolásán kívül. Mivel az inventáriumokban alapvetően erősségek felszerelését listázzák az összeírók, a fegyverek és az élelmiszerek összeírása elsődleges fontossággal bírt, a többi tárgy tulajdonképpen „másodlagos” volt számukra. Ez utóbbiak közül viszont kiemelkednek a különböző fémből készült tárgyak, legyen szó világítóeszközökről, szerszámokról, vagy konyhaeszközökről. A leltározók számára a kárpitok, szőnyegek, ágyneműk, vagyis a lakástextília is értéket jelentettek. Ami kevésbé volt érték, az a bútor, valamint a kerámiatárgyak, illetve a különféle faeszközök, hiszen ezek alapanyaga – a fa és az agyag – az olcsó kategóriát képviselte.⁷⁴

Míndezen megállapítások a 15. század végi–16. század első harmadában keletkezett összeírásokra vonatkoztatható elsősorban. A 16. század későbbi időszakában mintha valamiféle változás állna be a leltározási rendszerben, a bútorok előtérbe kerülnek, vannak olyan inventáriumok, amelyekben az egyes helyiségeknél csak ezek vagy szinte csak ezek kerültek összeírásra. A 16. század második felétől a fűtőberendezések is fontossá válnak a leltározók számára, számos mázas kemence, azaz kályha szerepel ekkortól a leltárakban. Kiemelnénk még azt a változást is, hogy míg a 15. század végén–16. század első harmadában keletkezett inventáriumokban ritka a tárgyak helyiségenként való összeírása, később ez egyre inkább gyakorlattá válik, s ezek által nagyon jól körvonalazódik egy-egy szoba, nagyterem, vagy kamra felszereltsége (természetesen csak ha nem túl nagyok az elvárásaink, mert még ekkor sem kerültek be a leltárakba az apróbb tárgyak, csak a nagyobb, értékesebbnek tartott felszerelés).

A helyiségek összeírása által egy adott épület beosztásáról is kapunk némi képet. De ezt korántsem szabad túlértékelni, mert a 16. században még nem szisztematikusan írták össze a helyiségeket, azaz nem helyiségről helyiségre haladtak, ahogy mi ma ezt logikusan tennénk, hanem többnyire fontossági sorrendben. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a vár vagy kastély urának és úrnőjének a helyiségei kerültek először fel a listára, majd az udvartartás egyes tagjaié.

Nagyon jól használhatóak a lakáskultúra kutatásához a leltárak egy társ csoportja, az ingóság-leltárak is. Ezekben mindenféle tárgy megtalálható: kárpitok, szőnyegek, mosdómedencék és kannák, paplanok, párnák, villák, gyertyatartók, órák, ónedények, ruhák, asztalterítők,

⁷³ A hivatkozásokat lásd a *Mozgó udvar – mozgó háztartás* című fejezetben.

⁷⁴ Erről a kérdésről jelen disszertáció *Mozgó udvar – mozgó háztartás* című fejezetében szólnak bővebben.

konyhafelszerelés és még hosszasan sorolhatnánk. Ami a bútorokat illeti, változó, hogy melyikben mennyi szerepel. Van, amelyikben bőséggel találunk (pl. Radéczy István, 1581), van, amelyikben alig (pl. Perényi István, 1569).⁷⁵ Az ingóságeltárak egy csoportjára jellemző még az is, hogy csupán egy-egy tárgytípust (pl. ékszerek, ruhák, ezüsttárgyak) írtak bennük össze.

Az inventáriumok gazdag anyagát színezik a számadáskönyvek egyes tételei. Míg a várleltárakban nem minden esetben írtak össze bútorokat, vagy nem mindenféle típust, addig a számadáskönyvekben precízen feljegyezték, a ráfordított pénzüsszeggel együtt, ha vásároltak vagy készítették valamilyen bútor darabot. A számadáskönyv tulajdonképpen egy tartalmas, az egyes kiadásokat illetően bővebben megfogalmazott lista, könyv formájában, amelyben a „tételeket” napi leosztásban jegyezték fel. Információban tehát gazdagabbak az inventáriumoknál. Az szerepel bennük, hogy kinek, mire, mennyi pénzüsszeget adtak (a kinek rész olykor elmarad belőlük).

Külfölddel ellentétben Magyarországon sajnos alig maradtak fenn a királyi udvarhoz köthető számadáskönyvek. A legkorábbiak a Jagelló-korból származnak. Ebből az időszakból ismeretes az 1494–1495-ös Ernuszt-féle kincstári számadáskönyv,⁷⁶ továbbá II. Lajos kiadási naplói 1525-ből⁷⁷ és 1526-ból.⁷⁸ Ezek a források témánkat tekintve elsősorban a világítás, a konyha, a higiénia, a kárpitok stb. témakörökre nyújtanak bőséges információt. Annál inkább adatgazdagabbak az esztergomi érseki udvar – sajnos egyelőre kiadatlan – számadáskönyvei az 1487–1497 közötti időszakból.⁷⁹ Bútorokra, konyhafelszerelésre, világítóeszközökre, kályhákra, ablaküvegekre és még számos egyéb, a disszertációhoz kapcsolódó témához kiváló források ezek. Esztergomi érseki címéről lemondva Estei Hippolit az egeri püspökség főpásztora lett, és ezen időszakból (1500–1508) is tartalmas számadáskönyvek őrződtek meg a kutatók számára.⁸⁰ Művelődéstörténeti szempontból nem kevésbé fontosak azok a számadáskönyvek, amelyek II. Ulászló öccse, Zsigmond herceg budai tartózkodása alatt készültek 1500–1502-ben, illetve 1505-ben.⁸¹ A Divéky Adorján által közölt forrásból ládákra, ruhatartó rudakra, kárpitokra, asztalterítőkre, konyhafelszerelésre, a herceg *thezaurumára* stb. vonatkozólag rengeteg információ nyerhető ki. A herceg budai otthona ezen adatok alapján bontakozik ki előttünk.

A számadáskönyvek egyúttal hozzásegítenek ahhoz, hogy megismerhessük egy-egy lakberendezési tárgy értékét, igaz, pontos kinézetükre, művészi kidolgozásukra többnyire nem derül fény.

A publikált főúri számadáskönyvek közül megemlítenénk Kanizsai Lászlóét (1520–1522),⁸² Ecsedi Báthori István nádorét (1526–1527),⁸³ illetve a Nádasdyakét (1540–1550-es évek),⁸⁴ amelyekben változó mértékben találunk adatokat lakberendezési tárgyakra. Az előbbi kettőben kevésbé, az utóbbiban viszont szép számban.

Jelen munkához egyes városi számadáskönyvek adatait is felhasználtuk.⁸⁵ Bennük a városi középületek (pl. templomok, városházák, fürdők) építéséhez, felújításához, berendezéséhez kapcsolódó tételek, illetve a munkálatokat elvégző munkások, mesterek bérei találhatóak meg főként. A világítás, nyílászárók, bútorok stb. témakörökben forgattuk a számadáskönyveket nagy haszonnal.

⁷⁵ Radéczy-leltár: KOMÁROMY 1892; Perényi-leltár: KOMÁROMY 1901.

⁷⁶ ENGEL 1797.

⁷⁷ FRAKNÓI 1876b; FRAKNÓI 1877.

⁷⁸ ENGEL 1809.

⁷⁹ A számadáskönyvekről újabban (benne a korábbi irodalommal): KUFFART 2015.

⁸⁰ E. KOVÁCS 1992.

⁸¹ DIVÉKY 1914a.

⁸² NÓGRÁDY 2011.

⁸³ C. TÓTH 2009.

⁸⁴ *Nádasdiak* 1959.

⁸⁵ FEJÉRPATAKY 1885a; *Quellen* 1886; ORTVAY 1892–1912.

A fenti forrástípusokon túlmenően a hozomány- és hagyatékjegyzékek, végrendeletek, krónikák és szójegyzékek szolgáltatnak fontos adatokat a 15–16. századi magyar lakáskultúra megismeréséhez.

A tárgyalt korszak hozományjegyzékeinek nagy része a 16. század második felében keletkezett. Az első általam ismert jegyzék Drágffy Máriaé 1516-ból, ezt követi Paksy Katáé 1539-ből, majd Gechey Dóráé 1548-ból.⁸⁶ Összességében elmondható, hogy bútorokra vonatkozólag a hozományjegyzékek csak korlátozott mértékben használhatók, ugyanis bútorként általában csak ládák és szekrények (ez utóbbiak alatt értsd: ácsolt ládák) szerepelnek bennük, vagyis azok a tárolóbútorok, amelyekben a férjhez menni készülő lányok a kelengyjüket megkapták. Ezek a bútorok azonban sokszor gazdag leírásúak a jegyzékekben (pl. az ácsolt ládák/szekrények jelzői lehetnek: nagy rakott, lábas rakott, fehér paraszt, lábas, rakott öreg zöld lábú 54 aranygombbal; az asztalos készítésű ládáké: rakott, öreg rakott, kicsiny rakott). Megfigyelhető, hogy azokban a jegyzékekben, amelyekben már mindkét típusa jelen van a ládának, ott az asztalos készítésű láda, a *ladula* már többségben van. Bútorként előfordulhat még ebben az irattípusban az ágy is (pl. Károlyi Kata 1595-ben egy gyantáros nyoszolyát⁸⁷ kapott), de gyakoribb az, hogy csak az ágyak drága textilneműit (baldachinokat, ágytakarókat, lepedőket stb.) kapták a leányok nászajándékba. Ha viszont nemcsak a bútorokra tartunk érdeklődést, hanem egyéb lakberendezési tárgyakra is, akkor a hozományjegyzékek kiváló források lehetnek az ágyneműkre, kárpitokra, szőnyegekre, aszalterítőkre, kézmosó felszerelésekre stb. vonatkozólag.

Az inventáriumokkal szemben a végrendeletekben nem csupán az egyes tételek vannak feltüntetve, hanem azt is megtudhatjuk belőlük, hogy egy tárgy kitől, honnan került a végrendelező tulajdonába, illetve kinek a részére hagyta azt örökül a végrendelező. Azaz, a tárgyak „eredetük megnevezésével társadalmi kontextusba kerülnek,”⁸⁸ s nem csupán egy lista részei. A Jagelló-korból nagy mennyiségben maradtak fenn főúri és nemesi hagyatékjegyzékek és végrendeletek, melyekre vonatkozólag egy igen bőséges listát Kubinyi András állított össze 1999-ben.⁸⁹ Tíz Jagelló-kori végrendelettel, valamint egy korábbival (1477) foglalkozott 1953-ban közreadott tanulmányában Entz Géza. A főnemesi testamentumokból részleteket is publikált, illetve nagytípus alá vette a bennük található tárgyakat mint művészeti alkotásokat. A jeles művészettörténészt a végrendeletekben említett egyházi és világi épületek is nagyon érdekelték, mivel fontos adalékokkal szolgáltak azok meglétéről, állapotáról, vagyis építészettörténeti, művészettörténeti kérdésekhez nyújtottak újabb információkat. A 19. század második felében Radvánszky Béla báró már az előző fejezetben tárgyalt nagyszabású művében főként 17. századi hagyatékletárakat közölt, de néhány 16. századi is található benne.⁹⁰ S nem hagyhatjuk említés nélkül a *Történelmi Tárat* sem, amelynek köteteiben számos testamentum teljes szövege napvilágot látott.⁹¹ Újabban Kelényi Borbála dolgozott fel igen jelentős mennyiségű, összesen 135 fő- és köznemesi női végrendeletet művelődéstörténeti szempontból doktori disszertációjában.⁹² A fiatal kutatónő ezen végrendeletekben található lakberendezési tárgyairól (pl. ágynemű, szőnyeg, kárpit, bútor) is szólt egy fejezetben, a világi adományok részeként, a ruhák, ékszerek mellett. 11 hölgy esetében férjeik fennmaradt testamentumai is elemzésre kerültek a munkában.

⁸⁶ Drágffy-hozományjegyzék: ZOLNAI 1894, 203–206; Paksy-hozományjegyzék: RADVÁNSZKY 1986, II. 6–7, 10; Gechey Dóra nászhozománya: CSOMA 1900.

⁸⁷ „Egj Superlathos nozolya giontharos”: RADVÁNSZKY 1986, II. 89. – Drágffy János főasztalnok (később tárnokmester, majd országbíró) testvéreinek, Drágffy Máriaé 1516-ban készült, magyar nyelvű kelengyejegyzékében két ágyat találunk, viszont az ágyak kinézetére, szerkezetére vonatkozólag sajnos semmilyen utalás nem történik, csak a hozzájuk tartozó gazdag ágyfelszerelést sorolják fel részletesen. ZOLNAI 1894, 205–206.

⁸⁸ SZENDE 2004, 135.

⁸⁹ KUBINYI 1999b, 341–342.

⁹⁰ RADVÁNSZKY 1986, II. kötet.

⁹¹ Lásd például: Kövendi Székely Miklós, 1517: KARÁCSONYI 1891; Oláh Miklós, 1562: MERÉNYI 1896; Oláh Ilona, 1579: MERÉNYI 1897.

⁹² KELÉNYI 2015.

A főnemesi végrendeletekben és hagyatékjegyzékekben, ellentétben a polgáriakkal,⁹³ kevés bútor szerepel. Különbféle tárolóbútorok bukkannak fel bennük leginkább, főként azért, mert azokban őrizték a hagyatékokat. Így például a tekintélyes előkelő, Dombai Dávid végrendeletében 1504-ben egy olyan *ladula* volt, amelyben pénzt és gyűrűket tartott,⁹⁴ illetve Oláh Miklós testamentumában (1562) rengeteg holmi volt *scrinium*okban, továbbá megtaláljuk még nála többek között az almáriumot (*In armario*), a kerek skatulyát (*in una scatula rotunda*) és a német *Trube*-t (*in una trucha*) is.⁹⁵ A női végrendeletekben azonban viszonylag gyakori, hogy ládákat hagytak örökül valakire. Várdai Aladár felesége, Katalin asszony végrendeletében például két aranyozott láda (*duas ladulas deaurata*),⁹⁶ Várdai János felesége, Orsolya asszonyéban pedig egy ezüstláda (*unam ladulam argento*) szerepel.⁹⁷ A női végrendeletekre továbbá igen jellemző volt, hogy ágyneműiket, ágyfelszereléseiket hagyták valakire, de olykor az ágyukat is: Várdai Aladárné, Katalin például olasz módra készült ágját hagyta lányára, Fruzsínára 1505-ben.⁹⁸ A férfiak is hagytak néha örökül ágyakat: példaként idéznénk Koromlyai Miklós, Hangácsi Mihály és Csabai Kovács István testamentumát.⁹⁹ Asztalok ritkábban fordulnak elő a végrendeletekben (pl. Hangácsi Mihály, 1500), mint ahogy a hagyatéki leltárakban is. A Maghy Pál 1529. évi hagyatéki leltárában fellelhető intarziás asztal művészi kivitelű lehetett, s ezáltal nagy értékkel bírt, ezért is vehették bele az iratba.¹⁰⁰ Ami az egyéb lakberendezési tárgyakat illeti ezen forrástípussal kapcsolatban, szőnyegek, kárpitok, szuperlátok, abroszok, ón- és nemesfém edények, gyertyatartók, ágyneműk stb. tanulmányozására igen alkalmasak.

Az oklevelek közül a várfelújításokra vonatkozó oklevelek különösen értékesek számunkra, mert ezekből egyértelműen fény derül arra, hogy például milyen helyiségeket újítottak fel, milyen bútorokat vagy kályhákat készíttettek beléjük (pl. Éleskő vára, 1536).¹⁰¹ Az osztálylevelek a várak, *castellum*ok, vagy városi paloták egyes helyiségeinek a megismerésére kiválóak. Megtudhatjuk belőlük, hogy egy adott épületben mennyi helyiség volt, mi volt a megnevezésük – ezáltal sok esetben a funkciójukat is meg lehet határozni. A helyiségek megnevezése által az épület szerkezetére (beosztására), kinézetére nézve is információhoz juthatunk. Olyan apróbb részletek megismerésére is alkalmasak az osztálylevelek, amelyek egy-egy helyiség belsőépítészeti képére (pl. Botszentgyörgy, 1538: *festett mennyezés*) vagy fűtöttségére (pl. Buda, Szerecsen-ház, 1412: *domus dormitoria cum camino*) utalnak.¹⁰²

⁹³ Példaként Hans Zirkendorffer soproni polgár özvegyének hagyatékletlárát (1503) hoznánk fel, amelyben bútorok gyanánt többek között egy ruhásszekrény („gwantallmar”), egy íróasztal, valamint számos ágy és láda szerepel. A leltár alapján kényelmes, szépen berendezett otthona lehetett az özvegynek. KUBINYI 1985, 634; KUBINYI 1998a, 252. – A soproni, pozsonyi, eperjesi végrendeletekben előforduló bútorokra lásd: SZENDE 2004, 201–207.

⁹⁴ *Balassa család* 1990, 171. – Somi Józsa temesi ispán egyes értékei is ládában („in una ladula”) voltak, lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban csak DL) 30241. Hangácsi Mihály (1500) végrendeletében egy vasalt láda („in una nova ladula [...] ferrata”) szerepel. DL 72087. Az adatokat idézi: ENTZ 1953, 173; KUBINYI 1985, 630, 103. jegyzet; KUBINYI 1998a, 247, 103. jegyzet.

⁹⁵ MERÉNYI 1896.

⁹⁶ DL 82224. – Várdai János, Várdai Aladár és Várdai István feleségeinek végrendeleteiről bővebben lásd: KELÉNYI 2012a.

⁹⁷ DL 83023; ENTZ 1953, 174. (Orsolya asszony = Bátmonostori Töttös Orsolya). – Putnoki György felesége, Margit asszony 1493. évi végrendeletében: „lego cistam unam.” DL 90215; ENTZ 1953, 173.

⁹⁸ „Lectum meum, more Italico factum”: DL 82224; idézi: ENTZ 1953, 174. – Ágy Putnoki György felesége, Margit asszony 1493. évi végrendeletében: „et unum lectulum cum suo ornamentum”: DL 90215. Ágy Kelencsényi Demeter özvegye, Gyigeri Margit 1498. évi testamentumában: „Item lectisternia et alia clenodia”: DF 280114; KUBINYI 1985, 630, 99. jegyzet; KUBINYI 1998a, 247, 99. jegyzet.

⁹⁹ Koromlyai Miklós, 1491, „lectos culcitros linteamina”: DL 19702; Hangácsi Mihály, 1500, „Omnia utensilia et domesticalia [...] lectisternia scutellas ollas discos mensas thapeta”: DL 72087; Csabai Kovács István, 1504, „duo lecta” ágyfelszereléssel együtt: DL 84018. Az adatokat idézi: KUBINYI 1985, 630, 100. jegyzet; KUBINYI 1998a, 247, 100. jegyzet.

¹⁰⁰ RADVÁNSZKY 1986, II. 5.

¹⁰¹ NEUMANN 2006.

¹⁰² Botszentgyörgy: SZERÉMI 1879; Buda, Szerecsen-ház: KUMOROVITZ 1987, 314–315.

Egyáltalán nem utolsósorban megemlítenénk még az elbeszélő forrásokat (pl. krónikák, emlékiratok, útleírások), amelyek számtalan értékes adalékkal szolgálnak a lakáskultúra kutatásához. A budai királyi palota térbeosztásához, helyiségeinek és berendezésének a megismeréséhez a 15–16. században keletkezett leírások közül elsősorban Antonio Bonfini, Hans Seybold, Peter Eschenloer, a pfalzi követ, a szász követ, Pierre Choque, Oláh Miklós, Stephan Gerlach, Salomon Schweigger, Michael von Saurau, Václav Vratislav z Mitrovic stb. munkái forgathatók nagy haszonnal a Mátyás és a Jagelló-kor lakáskultúrájának vizsgálatához. Eberhard Windecke krónikája a Zsigmond kor tanulmányozásához megkerülhetetlen a történeti kutatás számára, sajnos azonban a lakberendezés szempontjából kevés információt tartalmaz.

A latin–magyar szójegyzékek (pl. *Besztercei Szószedet*, 1395 körül; *Schläggl Szójegyzék*, 1405 körül; *Brassói Szótártöredék*, 1470 körül; *Murmeliusszójegyzék*, 1533; *Gyöngyösi Szótártöredék*, 1560 körül; *Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturája*, 1590; *Calepinus Szótára*, 1595)¹⁰³ nagy haszna, hogy a tárgyak korabeli elnevezéseire jó alapot adnak, illetve azáltal, hogy szerepeltetnek bennük egy-egy tárgyat, kiderül számunkra, hogy már akkoriban is használatban voltak. Más típusú írott forrásokban szereplő latin kifejezések magyar megfelelőinek a „megfejtéséhez” sokszor nélkülözhetetlenek e szójegyzékek.

Ami a képi forrásokat illeti, témánkhoz elsősorban a 15. század második és a 16. század első felében keletkezett hazai szárnyas oltárok táblaképeinek ábrázolásait tudtuk felhasználni. A Jézus, Mária, valamint Keresztelő Szent János, illetve egyéb szentek születését vagy halálát bemutató képek a korabeli ágyak, ágyneműk, baldachinok, székek, asztalok, ládák, asztalterítők, dézsák, mosdókészletek stb. tanulmányozásához nyújtanak fontos információkat (pl. 41. ábra 1; 48. ábra 3, 9). A születést ábrázoló táblaképeken nem ritka, hogy a háttérben konyhát vagy étkezőhelyiséget is megjelenítettek, azok korabeli kellékeivel természetesen. A Krisztus Pilátus előtt jeleneteken változatos trónszékek, szőnyegek, kézmosó készletek jelennek meg (19. ábra 2). Az Angyali üdvözlést ábrázoló táblaképeken olvasópulpitusokat, asztalokat, padokat, virágvázákat tanulmányozhatunk elsősorban.

A Szent Miklós és a szegény nemes három lányát bemutató képeken a hálósobákba pillanthatunk be, s ismerhetjük meg általuk a korabeli ágyakat, ruhatartó rudakat. A korabeli tárolóbútorok különböző fajtái jelennek meg szintén a Szent Miklós-oltárokon, mégpedig a tolvajok meglópnak egy kereskedőt című jeleneten (51. ábra 1). Különféle székek és főként padok megismeréséhez nyújtanak még segítséget a tizenkét éves Jézus a templomban táblaképek (45. ábra 3). A Szent Erzsébet-oltárok azon táblaképein, amelyeken Erzsébetet betegek ápolása közben jelenítették meg, különféle ágyakat, padokat, fürdőkádakat láthatunk (74. ábra 4).

Egy-egy szobabelsőt bemutató táblakép a terek belsőépítészeti kialakítására (mennyezet, padló, falak, nyílászárók) vonatkozóan lehet igen informatív. Az étkezéseket bemutató jelenetek által az asztalokat, asztalterítőket, asztali edényeműket, padokat és székeket, borhűtő edényeket stb. tanulmányozhatjuk.

A táblaképeken feltűnő lakberendezési tárgyak, legyenek azok bútorok vagy textíliák, a főúri és a polgári enteriőrök egykori világába engednek betekinteni. Rajtuk keresztül azonban inkább az általános, semmint az egyedi lakberendezési tárgyakat, illetve az általuk létrehozott lakásbelsőket figyelhetjük meg. A Szent Erzsébet születése táblaképeken például előkelő otthont, hálósobát kívántak a festők megörökíteni, hiszen Erzsébet királyi családból származott (pl. Kassa, Szent Erzsébet-főoltár; 37. ábra 1), míg a Szent Miklós és a szegény nemes három lánya táblaképeken szerényebb hálósobákat láthatunk (pl. Szepesszombat, Szent Miklós-oltár; 55. ábra 2).

A 15–16. századi lakáskultúra kutatásához hasznosnak bizonyultak még a különféle kódexekben és könyvekben fellelhető miniatúrák és fametszetek, a templomokban fennmaradt freskók (pl. Lőcse, Irgalmasság cselekedetei freskóciklus; 41. ábra 2; 42. ábra 8) bizonyos ábrázolásai, továbbá a pecsétképek (25. ábra 5). Ez utóbbiak a trónszékek megismeréséhez nélkülözhetetlen források.

¹⁰³ FINÁLY 1892; SZAMOTA 1894; MELICH 1905; SZAMOTA 1896; MELICH 1898; MELICH 1906; MELICH 1912.

S végül a tárgyi anyagról ejtenénk néhány szót. Talán mondanunk sem kell, hogy az évszázadok során a 15–16. századi magyar lakberendezési tárgyakkól sok minden elenyészett, vagy sérülten maradt ránk. A fából készült tárgyak döntő többsége tűz martaléka lett, a textíliák jelentős hányada is megsemmisült. Ami megmaradt, azok egy része múzeumi gyűjteményeket gazdagít. Így például bútorok és textíliák szempontjából igen jelentős a budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteménye, de egyéb 15–16. századi iparművészeti tárgyak (pl. oszmántörök szőnyegek, asztali órák) gazdag tárháza is a múzeum.

A régészeti feltárásoknak köszönhetően világítóeszközöket (pl. gyertyatartók, -koppantók, csillárok, cserépmécsesek), konyhafelszerelési tárgyakat, kerámiatárgyakat (pl. fazekak, poharak, tintatartók, tálak), üvegtárgyakat (pl. ablaküvegek, poharak, serlegek, lámpások), fűtőberendezések alkotóelemeit (pl. kályhacsempék, kandallók faragott kőelemei), padlóteglaikat, valamint pipereeszközöket (pl. csontfésűk, ollók, fog- és fültisztító eszközök) ismerhetünk meg a tárgyalts korszakból.

A hazai lakberendezési tárgyak nagyarányú pusztulása miatt az egykori királyi, főúri, főpapi épületekből származó emlékeken kívül köznemesi, polgári és paraszti környezetben napvilágra került régészeti tárgyakat is szerepeltetünk a disszertációban. A régészet segít továbbá egy-egy elpusztult épület, legyen az vár, kastély, vagy kúria, alaprajzának a megismerésében. Az épületrégészeti kutatások során válik megismerhetővé sokszor egy-egy lakóépület belsőépítészeti képe is, a nyílászáróktól kezdve a faldísztó elemeken át a padlóig és a mennyezetekig.

4.

A LAKÁSKULTÚRA SZÍNTEREI: KIRÁLYI, FŐÚRI ÉS FŐPAPI LAKÓÉPÜLETEK

Az alábbi fejezetben természetesen nem vállalkozhattunk az összes 15–16. századi királyi, főúri és főpapi vár, kastély, udvarház, városi palota sorra vételére, elemzésére. Ezekkel kapcsolatban általános jellegzetességeket is nehéz megfogalmazni, hiszen minden egyes épület más és más volt. Függett ez az épület birtokosának anyagi helyzetétől, ízlésétől, az épület elhelyezkedésétől (síkkvidéki, hegyen álló stb.), függett attól, hogy fő vagy mellékrezidenciaként használta-e tulajdonosa az adott épületet, továbbá, hogy újonnan épített volt-e, vagy másoktól megörökölt, s azt kellett továbbfejleszteni stb.

E fejezetben elsősorban azokkal az épületekkel foglalkozunk, amelyek többé-kevésbé épületrégészetileg kutatottak és publikáltak, és/vagy írott forrásanyag maradt fenn róluk. A várak, kastélyok, paloták beosztására, térszerkezetük ismertetésére nagy hangsúlyt fektetünk, hiszen a helyiségeket „öltöztetjük fel”, „rendezzük be” majd a további fejezetekben.

4.1. KIRÁLYI PALOTÁK, VÁRAK

Az elmúlt időszak (2005–2015) megélénkült uralkodói itinerárium-kutatásának¹⁰⁴ köszönhetően ma már viszonylag sokat tudunk arról, hogy egyes uralkodóink mikor, merre jártak, s hogy azokon a helyeken mennyit időztek. Az alábbiakban azt vesszük sorra, az itineráriumok adatait is felhasználva, hogy a késő középkorban mely helységek voltak uralkodóink fő, illetve mellékrezidenciái.

A késő Anjou-korban, I. Lajos idején Visegrád az uralkodó fő rezidenciája. Luxemburgi Zsigmond uralkodása elején megtartja Visegrádot fő rezidenciának, változtatásokra csak a 15. század legelején kerül sor. 1405–1408 között ugyanis átalakította a királyi rezidenciák korábbi rendszerét. Buda és Visegrád „szerepet cserélt”, Budát tette meg Zsigmond fő rezidenciájává, Visegrád pedig mellékrezidenciává vált (1426-ig használta).¹⁰⁵ Az 1420-as évek végétől Pozsonyt részesítette előnyben az uralkodó, ide tette át székhelyét.¹⁰⁶ Vadászatok és pihenés gyanánt eleinte többnyire Zólyom megyei várait (Zólyomlőpcse, Végles, Zólyom) kereste fel a legszívesebben,¹⁰⁷ de kedvelte Diósgyőrt is.¹⁰⁸ Ezeket a birtokait 1424 után már nem látogatta, Borbála királynénak adományozta őket. 1409 óta egyre többször kereste fel Zsigmond Budához közel fekvő vidéki rezidenciáját, Tatát, amelynek környéke, a Vértes vadakban igen gazdag volt.¹⁰⁹ A Vértesben

¹⁰⁴ Zsigmond király és császár (1387–1437), Mária királynő (1382–1395), Borbála királyné (1405–1438), Erzsébet királyné (1382–1386) itineráriumaira lásd: ENGEL – C. TÓTH 2005. Mátyás király (1458–1490) és Beatrix királyné (1476–1490) itineráriumaira lásd: HORVÁTH 2011. I. (Anjou) Károly király itineráriumára lásd: SPEKNER 2015, 139–178.

¹⁰⁵ ENGEL 1987a, 86. Luxemburgi Zsigmond visegrádi tartózkodásaihoz lásd: BUZÁS 2010a, 102, 81. jegyzet; BUZÁS 2015b, 707, 4. jegyzet, 6. jegyzet. – 1412 végétől 1415 őszéig viszont a kuriális bíróságok visszatelepültek Visegrádra. KONDOR 2008, 423–424.

¹⁰⁶ ENGEL 1987a, 86. – Az 1420-as évek elejétől Székesfehérvár szerepe is megnőtt, ebben az évtizedben sokszor megfordult Zsigmond a koronázóvárosban. 1421–1423-ban és 1425-ben egy-egy alkalommal időzött az uralkodó Székesfehérváron, 1424-ben és 1426-ban kétszer is tartózkodott itt Zsigmond. ENGEL – C. TÓTH 2005, 107–121, 153.

¹⁰⁷ ENGEL 1987a, 86; ENGEL – C. TÓTH 2005, 157–159.

¹⁰⁸ ENGEL 1987a, 86; ENGEL – C. TÓTH 2005, 115–131, 136.

¹⁰⁹ B. SZATMÁRI 1987, 192; ENGEL 1987a, 86. – 1409-ben hatszor is időzött Zsigmond Tatán. 1410–1411-ben csak egy-egy alkalommal kereste fel. 1412–1420 között egyáltalán nem látogatta az uralkodó Tatát, de ezekben az években sokat időzött külföldön. 1421–1423-ban és 1426-ban két-két alkalommal ment Tatára, 1425-ben háromszor. 1427–

fekvő gesztesi és gerencséri váraiban is szívesen tartózkodott az uralkodó, amelyek halála után zálogként a Rozgonyiakhoz kerültek, s később is magánkézben maradtak.¹¹⁰

Ezzel szemben V. László főként Bécsben és Prágában tartotta az udvarát, Budán és Pozsonyban kevesebbet tartózkodott.¹¹¹

Mátyás uralkodása idején Buda volt a legfontosabb királyi rezidencia, az uralkodó fő tartózkodási helye.¹¹² A király rövidebb-hosszabb időszakokat Diósgyőrben, Tatán, illetve Visegrádon töltött. Itineráriumának tanúsága szerint Hunyadi Mátyás legkedvesebb vidéki rezidenciája Diósgyőr lehetett.¹¹³ Itt néha egész hónapokra is megszállt (1478 telén volt itt utoljára), pedig Diósgyőr királynéi birtok volt. Tatán alig időzött és Visegrádon sem olyan sokat, mint ahogy azt a korábbi kutatás gondolta.¹¹⁴ 1485 után Bécsben többet tartózkodott, mint Budán, annak ellenére, hogy nem tekintette országa új fővárosának.¹¹⁵

II. Ulászló fő rezidenciája szintén Buda volt. A király 26 évnyi uralkodása alatt három alkalommal összesen 19 hónapot töltött csak Prágában, mely jól mutatja Prága alkalmi rezidencia voltát.¹¹⁶ Míg Prágában körülbelül 100 fős volt a király udvartartása, Budán a létszám mintegy 650 főt tett ki.¹¹⁷

II. Lajos tízéves uralkodása alatt főként Budán tartózkodott. 1522 februárja és 1523 márciusa között viszont folyamatosan Csehországban, Prágában élt. Pozsonyt alkalmanként kereste csak fel (pl. 1520. augusztus–szeptember).

A következő fejezetekben a legfontosabb királyi rezidenciák építéstörténetét vázoljuk fel. Mivel tárgyalt időszakunk Zsigmond korától kezdődik, ezért a Zsigmond kori állapotoknak megfelelően rendeztük sorba a királyi lakóhelyeket, előre véve az elsődleges, kormányzati célokra használt rezidenciákat (Visegrád, Buda, Pozsony), majd folytatva a sort az uralkodó nagyobb, elsősorban vadászatok és pihenés gyanánt felkeresett rezidenciáival (Diósgyőr, Zólyom, Tata).

4.1.1. Visegrád

Mint már említettük, Zsigmond uralkodásának az elején Visegrád volt az uralkodó fő rezidenciája (1. ábra 1), 1408 körülől viszont Buda vált azzá. Ami Zsigmond visegrádi rezidenciáját illeti, tulajdonképpen a király az I. Lajos uralkodása idején kiépített épületegyüttest használta, az ő korában nagyon jelentős változtatások nem történtek az épületeken, a meglévő épületegyüttest bővítette kisebb mértékben. Mindebből kifolyólag, mivel Visegrád királyaink fontos rezidenciája

1428-ban, 1431–1434-ben és 1436–1437-ben nem kereste fel tatai várát Zsigmond. 1429–1430-ban és 1435-ben járt még itt egyszer-egyszer. ENGEL – C. TÓTH 2005, 89–131, 155.

¹¹⁰ FELD 2005b, 28; SCHMIDTMAYER 2010, 73–74; BUZÁS 2015b, 712.

¹¹¹ Erről bővebben lásd a *Berendezés a királyi udvarban* fejezetet.

¹¹² KUBINYI 1999a, 308.

¹¹³ HORVÁTH 2008a, 56–58.

¹¹⁴ HORVÁTH 2008a, 56. Továbbá itt kiemeli a kutató, hogy mivel Visegrád közel feküdt Budához, a földrajzi közelség miatt és fontos események (s így oklevelek) hiányában ezek az utazások, tartózkodások gyakran nem dokumentáltak. – 1472 és 1485 között, tíz évben összesen 11 alkalommal fordult meg az uralkodó Tatán. 1475–1476-ban és 1481-ben nem járt itt. 1473-ban kétszer is felkereste, januárban nyolc napig időzött Tatán. 1474-ben csak egyszer volt a városban, de akkor hat napig. Más tartózkodásai során egy-két napnál tovább nem időzött a szóban forgó településen. (Az 1484. évi tatai tartózkodása bizonytalan, így azzal nem számolunk.) HORVÁTH 2011, 96–98, 101, 106, 108–109, 111, 115, 117–118, 121.

¹¹⁵ Míg a Bécs elfoglalása előtti évben, 1484-ben összesen körülbelül nyolc hónapot töltött Budán, addig 1485-ben csupán egy hetet. Itineráriumának további tanúsága szerint 1486-ban összesen öt hónapot időzött Budán, viszont 1487–1488-ban egyetlen napot sem. Az 1489. év eltérő az előzőekhez képest, hiszen ekkor kimagaslóan sokat élt Budán: összesen nyolc és fél hónapot „szánt” a fővárosra. Halálának évében csak egy hetet tudunk kimutatni a király budai tartózkodására vonatkozólag, és nem is itt hunyt el az uralkodó április 6-án, hanem Bécsben. HORVÁTH 2011, 118–131.

¹¹⁶ MAGYAR 2010, 33, 36.

¹¹⁷ KUBINYI 1995, 326; MAGYAR 2010, 37.

volt a késő középkorban, fő vagy mellékrezidenciaként, tárgyalt korszakunkból kissé „kilépve” vissza kell kanyarodnunk I. Károly és I. Lajos király idejére, hogy a visegrádi palotaegyüttes egységeit, felépítését, épületeinek beosztását bemutathassuk.

A mai visegrádi palota¹¹⁸ helyén már I. Károly idejében is létezett egy királyi kúria, amelyet az uralkodó az 1320-as évek közepén építtet ki. Valójában ez több épületet jelentett, amelyek kőből és fából épültek. Az épületsoport központi magja – két nagyméretű kőépület – a mai palota területének északi részén helyezkedett el, az egyik a hegy lábánál épült teraszon, a másik lentebb, a Duna felé eső sík területen. Buzás Gergely szerint az előbbi egy reprezentatív nagyterem, az utóbbi egy lakóépület lehetett. Ezekről délebbre még további, I. Károly kori épületek láttak napvilágot.

I. Lajos már az 1340-es években bővíteni kezdte ezt a királyi lakhelyet, de az építkezések 1347-ben félbeszakadtak, mert az udvar egy rövid időre elköltözött Visegrádról. Az 1350-es években indult meg újra a munkálatok, de egy teljesen új koncepció mentén. Az uralkodó édesapja, I. Károly által emelt épületek jelentős részét lebontották és helyén két fázisban egy szabályos alaprajzi elrendezésre törekvő épületegyüttest építtettek ki. A nagyjából négyzetes alaprajzú, 125 × 125 méteres alapterületű palota épületei túlnyomórészt az északi részen álltak. Az alsó, Duna-parti részen egy L alakú, egyemeletes épületet emeltek (ún. északnyugati palota) 1355 előtt, amelynek udvarra néző oldalán emeletes loggia húzódott. A nyugati szárny emeletét egy 28 × 8 méteres fogadóterem és egy három szobából álló lakosztály foglalta el, míg a földszinten a konyha számára alakítottak ki helyiségeket, illetve itt voltak még a raktárak is. Az északi szárnyban egy 38,5 × 11 méteres, fábóltozatos, reprezentatív nagyterem kapott helyet, illetve még egy további szoba is. Az északnyugati palota nyugati szárnyának déli végéhez épült a kaputorony.

1355 után kezdték meg az ún. északkeleti palota kiépítését az udvar keleti oldalán, már nagyrészt a hegyoldalban. Itt az építkezések nagy részével 1366-ra elkészültek, de a hetvenes években is folytatódtak még rajta a munkálatok kisebb intenzitással. Ez a palota egy szabályos, 45 × 45 méteres, négyzetes alaprajzú, zárt belső udvar köré szerkesztett, kétemeletes lakóépület volt. Belső udvarát emeletes árkádsor vette körbe. Udvar felé néző, nyugati szárnyának az alsó szintjén egy boltozott nagyterem kapott helyet, a többi szárnyban pedig lakóegységek, amelyek egy-, illetve kéthelyiségesek voltak, s talán a királyi kíséret szállásaiként szolgáltak. Az emeleteken helyezkedhetett el a király és a királyné két-két háromszobás lakosztálya, valamint egy-egy nagyterem. A király lakosztályai az első emelet északi és déli szárnyban lehettek kialakítva, nagyterme pedig a nyugati szárnyban. Az északi lakosztály zártabb volt, privátabb, mint a déli, külső ablakai a kertre néztek. Ehhez a lakosztályhoz egy nagy árnyékszékatorony is kapcsolódott. A királyné lakosztályai a második emeletet foglalhatták el, hasonló elrendezésben, mint a királyé, de a lakosztályokhoz tartozó nagyterem ez esetben a palota keleti szárnyában kerülhetett kialakításra. A lakosztály egyes helyiségeinek a funkciója Buzás Gergely meghatározása szerint magánbédlő, fogadóterem (*anticamera*) és hálószoba volt. A királyné lakóegységeinek a komfortját egy fürdő is emelte, amely északi lakosztályához kapcsolódott, a hegy felől, valamint a lakosztályához közel egy magánkertet is létesítettek. A király és családja nem nagy nyilvánosság előtt zajló étkezéseihez az ételeket az első emelet délkeleti helyiségében kialakított magánkonyhában készítették el.

Az északkeleti palotától délre emelték a poligonális szentélyzáródású kápolnát, illetve ettől délebbre az ún. délkeleti palotát. Ez utóbbiban a pénzverdén kívül több lakosztály, feltehetően tisztviselők szálláshelyei, valamint konyha és raktárak kerültek kialakításra. Az északnyugati és északkeleti palotától északra nagyméretű, fallal övezett gyümölcsöskert feküdt.

A fent leírtak jellemezték az I. Lajos kori épületegyüttest. Zsigmond korában a konyha bővítésébe kezdtek. A kaputoronytól délre egy 56 × 9,5 méteres, téglalap alakú konyhaszárnyat

¹¹⁸ A visegrádi királyi palotát Buzás Gergely kutatásai, rekonstrukciós elképzelései, közleményei alapján ismertetjük. Lásd például: BUZÁS 2004b; BUZÁS 2009b; BUZÁS 2010a, 11–81; BUZÁS 2010b; BUZÁS 2010c, 128–138; BUZÁS 2015b, 712, 716, 719.

emeltek. Az északkeleti palota földszinti nagyterméhez pedig az alsó udvarról felvezető külső lépcsőt építettek.

Mint említettük, Zsigmond 1408 után mellékrezidenciaként használta Visegrádot. A húszas évek első felében hosszabb időszakokat (majdnem egy hónapot) is töltött itt. 1426 után viszont már nem mutatható ki a jelenléte Visegrádon.

Mátyás király Aragóniai Beatrixszal kötött házassága után, 1476-tól nagy építkezésekbe fogott Visegrádon, valamint Budán és Tatán is. Modernizáltatta a meglévő épületállományt, alapvetően késő gótikus stílusban, de mindhárom helyen kisebb-nagyobb mértékben megjelentek már a reneszánsz építészeti elemek is.

Mátyás új épületrészeket alapvetően nem emeltetett Visegrádon, de a meglévő épületeken kicserélte a födémeket, a nyílászárókat, az oszlopokat, a díszkutakat, a kandallókat és a kályhákat, s új padlózatot rakatott.

Az északkeleti palotában 1484 körül folytak jelentős építkezések. A nyugati szárny emeleti nagytermét átalakították: valószínűleg hálóboltozattal fedték le és nyugati homlokzatához egy nagy zárterkélyt építettek, mely nagyméretű ablakai által jól megvilágította az itt lévő díszhelyet. Ami a lakosztályokat illeti, az első emeleten, a keleti szárnyban egy új, háromhelyiséges lakóegység került kialakításra, melynek egymásból nyíló tereit keresztboltozattal fedték. Buzás Gergely feltételezése szerint ez a lakosztály Mátyás törvénytelen gyermeke, Corvin János számára készült.¹¹⁹ A palota díszudvarát gyökeresen átépítették. A még I. Lajos által építtetett árkádsort és díszkutat elbontották, és helyébe késő gótikus kerengőt emeltek, emeletén reneszánsz loggiával. Az udvar közepén ekkor állítottak fel egy reneszánsz – a szakirodalomban Herkules-kútként ismert – vörösmárvány szökőkutat. Az északkeleti palota számos helyiségét késő gótikus keresztosztós ablakkerettel látták el. A fürdőt is átalakította Mátyás ebben az időben. A második emeleti lakosztályhoz kapcsolódó magánkertben egy vörösmárványból faragott, késő gótikus kutat (ún. Oroszlános kút) állítottak fel, ugyancsak I. Lajos kori elődje bontása után.

Az északnyugati palota sem maradt ki a felújításokból. Nyugati szárnyának terméhez, az utca felé egy nagy zárterkély épült, amelyen jelentős szerepet kapott a címerreprezentáció. A palota udvari homlokzata előtt futó, Anjou-kori folyosót lebontották és új, késő gótikus oszlopcsarnokot építettek. A kaputoronytól északra és délre fekvő konyhákat is átalakították. A délinek a konyhafunkcióját megszüntették, s a helyén emeletes lakóépületet alakítottak ki. Az északit viszont kibővítették, új tűzhelyeket, kéményt emeltek.

Sor került még a palotakápolna átalakítására is, ahol a reneszánsz elemek már szembeűnőek lehettek. Ide ugyanis Mátyás uralkodása idején egy fehérmárvány reneszánsz szentségház és egy hasonló stílusú, Beatrix és Mátyás címerével ellátott orgonaerkély készült. Oláh Miklós még három alabástromoltárról is említést tett *Hungaria* című művében.

A palotaegyüttes északi oldalán fekvő gyümölcsöskertbe Mátyás egy kis kerti házat is építtetett, amely részben fából, részben kőből készülhetett. A kerti házhoz terasz is tarozott.

Jagelló- királyaink, II. Ulászló és II. Lajos idejében a visegrádi palotán nem történtek változtatások, azt Mátyás kori formájában használták tovább az uralkodók. 1544-ben vált a palota lakhatatlanná, amikor Visegrád török kézre került. 1577-ben Salomon Schweigger és 1587-ben Reinhold Lubenau utazók keresték fel az épületet, amelyet mindketten romos palotaként írtak le.

Sajnos, a visegrádi királyi palota berendezési tárgyairól, enteriőrjeiről nagyon kevés írott forrás maradt fenn. Egy 1490. évi inventárium a fellegrár, a Salamon-torony és a palota ingóságait ismerteti.¹²⁰ Az utóbbi ingóságai között egyáltalán nem szerepelnek bútorok, csak ágyneműk: kis- és nagypárnák, dunyhák, paplanok és 12 matrac. Antonio Bonfini a *Rerum Ungaricarum decades*-ben a palota berendezését Attaluséhoz hasonlította.¹²¹ Az Averulinus-fordítás előszavában a berendezésre vonatkozólag semmiféle eligazítást nem kapunk, de itt említi a humanista például a

¹¹⁹ BUZÁS 2010c, 148.

¹²⁰ NÓGRÁDY 1998, 179–180.

¹²¹ BONFINI 1941, 138; BALOGH 1966, I. 225.

palota hideg-meleg vizes celláit, illetve kenő- és izzasztószobáit.¹²² Oláh Miklós leírásából is csak annyit tudunk meg, hogy a palotában aranymennyezetes termek is voltak.¹²³

4.1.2. Buda

A budai Várhegy déli végében álló királyi palota¹²⁴ (1. ábra 2) 1408 körül válik uralkodóink fő rezidenciájává, amikor is Luxemburgi Zsigmond Visegrádról Budára teszi át székhelyét. Zsigmond már uralkodása elejétől használta az itt még a 14. század második harmadában emelt épületet és folytatott is rajta építkezéseket, igazán nagyszabású bővítésébe azonban csak az 1410-es években kezdett. Az uralkodó hatalmának szilárd magyarországi helyzete, a nemzetközi politikában betöltött fontos szerepe, valamint 1411-ben német királlyá történő választása egy hozzá illő, méltó, európai színvonalú királyi palotát igényelt.

A budai palota Zsigmond király építkezése előtti építéstörténetét az alábbiakban összegezhethetjük. A Várhegy déli végén álló legkorábbi épületegyüttes emelését vagy IV. Béla fiához, István herceghez, vagy I. Lajos öccséhez, Anjou István herceghez (1332–1354) köti a kutatás.¹²⁵ Ez a vár egy lakótoronyból (ún. István-torony), illetve egy hozzá északra csatlakozó, trapéz alakú épülettömbből állt, az utóbbi közepén egy zárt udvarral, az ún. Kisudvarral. Az utóbbi déli végében tételezhető fel a kápolna, míg az imént említett épülettömb északi szárnyában egy nagyterem foglalhatott helyet. Az épületegyüttest északról egy udvar és egy árok választotta el a várostól.

I. Lajos a vár bővítésébe István öccse halála (1354), illetve a királyi udvar Visegrádra való költözése (1355) után kezdhetett bele. A legújabb kutatás az I. Lajos-féle építkezéseket 1355–1382 közé helyezi.¹²⁶ Talán már ekkor felépült az ún. Nagy-, Belső-, vagy Díszudvar nyugati és keleti oldalán is egy-egy palotaszárny, de ezeknek a korhatározása meglehetősen vitatott, lehet, hogy csak az egyik készült el Lajos korában. A keleti oldalon húzódó palotaszárny végén lévő kétszintes kápolna emelését is korábban egyértelműen a Lajos kori építkezésekhez kötötte a kutatás. Napjainkban több keletkezési lehetőség fogalmazódott meg vele kapcsolatban. Az egyik, hogy az alsó része már Anjou uralkodónk idején elkészülhetett, s csak a felső része Zsigmond kori, a másik nézet szerint teljesen Zsigmond kori lehet a kápolna. A királyi palota több épületét idomtéglaakkal díszítették I. Lajos alatt.¹²⁷ A királyi lakhelyet észak felől egy sziklaárok választotta el a várostól.

Zsigmond ezt az épületegyüttest fejlesztette tovább. Egyrészt, mint ahogy az előző bekezdésben már volt róla szó, a Díszudvar körül folytak építkezések. Másrészt, az említett sziklaárok előtti térségben, polgárházak lebontásával, egy újabb udvart (ún. Zsigmond udvara) alakítottak ki, s épületekkel vették körbe, több fázisban. Először az ún. Csonkatorony készült el a nyugati oldalon, a fentebb említett nyugati szárny végéhez kapcsolódóan, majd pedig a keleti oldalon emeltek egy, talán már ebben az időben is konyhafunkciót betöltő épületszárnyat és tőle északra egy további, kevésbé ismert palotaépületet. Az udvart északról egy hatalmas, kelet–nyugat irányú palotaépület zárta le, amelyben – a 15–16. századi források szerint – két díszes, grandiózus terem foglalt helyet. Luxemburgi Zsigmond az István-vár környékét sem hagyta ki az építkezésekből. A lakótorony keleti és nyugati oldalán egy-egy többszintes lakóépületet emeltetett. Itt keleten egy többszintes, szintenként egy-egy, közepén két oszlopra támaszkodó boltozattal ellátott termet alakított ki. A legfelső szinthez egy, a Dunára néző zárterkély is tartozott. A Zolnay László 1974. évi ásatása során napvilágot látott Zsigmond kori ún. budai gótikus szoborlelet –

¹²² BALOGH 1966, I. 224; FEUERNÉ TÓTH 1990, 141.

¹²³ OLAHUS 1938, 10–11; BALOGH 1966, I. 226.

¹²⁴ GEREVICH 1966; ZOLNAY 1977; MAGYAR 2005; MAGYAR 2008; BUZÁS 2009c; BUZÁS 2010e; MAGYAR 2015.

¹²⁵ A kérdésről legújabban lásd: SPEKNER 2002; SPEKNER 2015, 60–69; FELD 2015, 693–694.

¹²⁶ MAGYAR 2015, 536.

¹²⁷ VÉGH 1998.

mintegy 60 szobor – valamelyik palotaépületet, illetve a kápolnát díszíthette. Zsigmond a palota körüli erődítést is fejlesztette, illetve bővítette.

Mátyás király nem változtatott a Zsigmond kori épületek elrendezésén. Az uralkodó itt is, mint Visegrádon, átalakításokat végeztetett. Késő gótikus és reneszánsz építészeti elemek egyaránt megjelentek az épületeken, a reneszánsz itt hangsúlyosabb, mint Visegrádon. Loggiák, balusztrádok, kazettás mennyezetek, kandallók, ajtó-, kapu- és ablakkeretek, oszlop- és pilaszterfejezetek, szobortalapzatok, peducciók készültek reneszánsz stílusban. A Díszudvar körüli épületszárnyakat jelentősen átalakította az uralkodó. Az udvarba többszintes, reneszánsz loggiát építtetett. A kutatás álláspontja megoszlik arról, hogy vajon Mátyás csak a nyugati szárny vagy pedig mindhárom (nyugati, keleti, déli) épületszárny elé építteti-e ezt a loggiát.¹²⁸ A Díszudvar keleti szárnyát az uralkodó átalakította, hogy híres könyvtára, a Corvina méltó helyet kapjon a kápolna déli oldalán. Az újabb kutatás szerint a nyugati szárnyat Mátyás lényegesen átalakította.¹²⁹ Ennek déli folytatásaként egy reneszánsz függőkertet építtetett, amelynek alépítménye az ún. *Cisterna Regia* részben ma is áll. Befejezetlen maradt viszont a Zsigmond kori északi udvar keleti oldalán álló palotaépület (ún. befejezetlen palota), mely átalakításába szintén belekezdett a király. Antonio Bonfini leírásából ismeretes, hogy ennek a palotának az udvarra néző homlokzatán egy, Herkules tetteivel díszített bronzkapu nyílt, mely fölött a neves humanista epigrammája volt olvasható. Szintén tőle tudjuk, hogy e palota belső tereinek újjáépítése csak terv maradt, nem valósult meg ekkor.

Az írott források és a fennmaradt tárgyi anyag tanúsága szerint Mátyás idejében az enteriőrök egy részét kazettás mennyezetekkel fedték le, a tereket majolika padlótéglákkal burkolták,¹³⁰ illetve díszesen faragott márványkandallókkal vagy többszínű mázas kályhával fűtötték. A palotaegyüttes különböző részein bronzszobrokat (pl. Herkules-szobor, a Díszudvar kútjának Pallasz Athéné szobra) állítottak fel,¹³¹ a kápolnába bronzkandeláberek¹³² kerültek.

A palota alatti, nyugati várlejtőn királyi kertek terültek el, melyekbe Mátyás több kerti építményt, házat (pl. nyári lakokat, ebédlőket, madárházakat) emeltetett.¹³³ Bonfini a váron kívül fekvő kertek leírásakor egy épületet *villa marmorea*ként nevezett meg.¹³⁴ Beszámolója szerint itt ebédlőhelyiség és lakószoba volt, kazettás mennyezettel. Az épülethez egy terasz is tartozott, amelyet kandeláberekkel díszítettek.

II. Ulászló folytatta a Mátyás által elkezdett, de be nem fejezett építkezéseket. Zsigmond udvarán a keleti épületszárny átépítését folytatta, s uralkodása idején a Díszudvarban is végeztek munkálatokat. A kutatásban nincs egyöntetű vélemény azt illetően, hogy itt pontosan mi épült ki, mi készült el a Jagelló uralkodó idejében. Egyes vélemények szerint a nyugati szárnyat II. Ulászló fejezte be,¹³⁵ mások ezt a munkát még Mátyáshoz kötik.¹³⁶ Ugyanígy vitatott a déli szárny átalakításának időpontja is. A legújabb kutatások szerint a déli épületszárnyon II. Ulászló

¹²⁸ Néhány példa csak; mindhárom oldalon volt loggia: FEUERNÉ TÓTH 1986, 24; FARBAKY 1988; BUZÁS 2009c, 191; a nyugati oldalon volt csak kétszintes loggia: VÉGH 2011, 304–305.

¹²⁹ VÉGH 2011, 301.

¹³⁰ FÉNYES 2008; *Hunyadi Mátyás* 2008, 357–362, Kat. 9.17–21. (Fényes G.).

¹³¹ BALOGH 1966, I. 138–141; VÉGH 2009; PATAKI 2009.

¹³² BALOGH 1966, I. 144–145.

¹³³ 2000-ben három kisebb kerti épület részletét sikerült itt feltárni. *Kincsek* 2005, 174. (Magyar K.); MAGYAR 2008, 94–95.

¹³⁴ „Extra arcem in proxima convalle horti subiacent amenissimi marmoreaue villa. Huius propyleum columnis tessellatis embrycatisque circumdatum, que aenea candelabra sustinent. Triumphales sunt ville postes et triclinium cubiculumque cum laquearibus et fenestris usque adeo spectabile, ut lautissimam antiquitatem propius accederet.” BALOGH 1966, I. 39.

¹³⁵ Lásd például: MAGYAR 2008, 90; BUZÁS 2009c, 191.

¹³⁶ VÉGH 2011, 301.

építkezhetett.¹³⁷ A kápolna felső szintje hálóboltozatának korhatározása szintén kérdéses, van, aki Mátyás építkezéseihez köti, van, aki II. Ulászlóéhoz.¹³⁸

II. Lajos tízéves regnálása alatt nem folytak építkezések a budai palotában. Szapolyai János idején, az 1530-as években a királyi palotát és a polgárvárost övező védművek korszerűsítését végezték.¹³⁹

Mindezek után térhetünk át arra, hogy a budai palota egyes épületeinek mi volt a funkciója, mire szolgáltak pontosan. A Kisudvar körüli épületszárnyakban feltételezi a kutatás a királyi és a királynéi magánlakosztályokat.¹⁴⁰ Ezekről az épületszárnyakról jóval kevesebb 15–16. századi leírás maradt fenn, mint a Díszudvar körüli épületekről. A magánlakosztályok pontos elhelyezkedése, beosztása nem ismert, Pierre Choque 1502-ben írt beszámolója szerint a lehető legközelebb lehettek egymáshoz.¹⁴¹ A tárnokház vagy a Kisudvar nyugati épületszárnyának a földszintjén lehetett (itt négy helyiséget tártak fel a régészeti ásatások során), vagy az István-torony nyugati oldalán, a Zsigmond korban emelt épület (ún. délnyugati palotaszárny) egésze tölthetett be tárnokház-funkciót.¹⁴²

A Díszudvar épületeivel, helyiségeivel kapcsolatban eddig számos értelmezési javaslat született.¹⁴³ Ez a palota nagyarányú pusztulásából, a régészeti kutatások korlátozott voltából és a fennmaradt írott források különböző értelmezési lehetőségeiből adódott elsősorban. Jelen hasábkon most csak a két legújabb eredményt kívánjuk körvonalazni, az előbbit tartva a valószínűbbnek.

A palota szóban forgó épületrészéről Michael von Saurau különösen részletesen beszámol útleírásában.¹⁴⁴ A stájer nemes 1567-ben járt a budai palotában, s munkájának nagy érdeme, hogy a látogatás során megtekintett látnivalókat sorrendben írta le, ellentétben sok más 16. századi utazóval. Leírása alapján újabban Végh András fogalmazta meg értelmezését a helyiségek elhelyezkedésére, funkciójára nézve.¹⁴⁵ Eszerint a Díszudvar keleti szárnyában, a kápolnától északra az alábbi helyiségek valószínűsíthetők. Először is két egymás feletti (a földszinten és az emeleten) szép terem (*zwee schöne Seul*) nagy aranyozott rózsákkal a mennyezetükön, egy festett kis szoba (*lustig Zimmer*) birodalmi címerekkel, valamint egy nagy fűtött helyiség (*großn Comyn*), amely a benne lévő polcok alapján könyvtár (*Lyberey*) lehetett, mégpedig talán a királyi kápolna papi testületének a könyvtára. Ezek után egy szoba (*Kammer*) következett, majd pedig a kápolna.

A kápolna déli oldalán, az emeleten Mátyás király híres könyvtára, a Corvina (*Bybliowegg*) foglalt helyet. Itt volt még – a könyvtár előtti térségben vagy a dunai oldalon – egy királyi hálókamra (*Schlafkammer*), a forrás szerint Mátyás király hálószobája. A Díszudvar déli szárnyában (= a Kisudvar északi szárnya) egy boltozott helyiség (*Genelb*), egy kis konyha (*Kuchel*), illetve ez utóbbi mellett egy nagy, díszes fűtött helyiség (*in ein schönen prachtlichen großen Comynen*) helyezkedett el. Ez utóbbiban egy nehéz széket (*Stuhl*) látott az utazó, amely két nagy ablak között állt. Ez a helyiség von Saurau szerint egy *Tafelstube* volt, vagyis – a szakirodalom szerint – étkezőhelyiség, követek fogadására, kihallgatásokra, vagy ünnepélyes események lebonyolítására alkalmas terem. Václav Vratislav z Mitrovic 16. század végi leírása¹⁴⁶ talán ugyanezt a termet

¹³⁷ VÉGH 2011, 301.

¹³⁸ Lásd például: PAPP 2005, 19–20; MAGYAR 2008, 90; BUZÁS 2009c, 189.

¹³⁹ VÉGH 1997, 297–299.

¹⁴⁰ MAGYAR 2005, 101–102; MAGYAR 2008, 90.

¹⁴¹ MARCZALI 1877, 108.

¹⁴² GEREVICH 1966, 181–183; BALOGH 1966, I. 73–76; MAGYAR 2005, 101; MAGYAR 2008, 90; MAGYAR 2010, 24.

¹⁴³ Lásd például: BALOGH 1952, 32–35; GEREVICH 1966, 112–120; FARBAKY 1988; FARBAKY 1991, 261–264; MAGYAR 2005, 93–100; MAGYAR 2008, 90–92; BUZÁS 2009c, 187–194; VÉGH 2011, 299–305.

¹⁴⁴ VÉGH 2011, 306.

¹⁴⁵ VÉGH 2011, 299–305.

¹⁴⁶ Václav Vratislav z Mitrovic 1591-ben járt a budai palotában, de útleírását később, 1599-ben készítette el.

nevezte *kerálovský Pokoj*nak, azaz királyi szobának, melyről azt írta, hogy szépen ki volt festve, a falakon kárpitok függtek, és egy szőnyegekkel letakart trónus állt benne.¹⁴⁷

A nyugati szárnyban két szép, aranyozott mennyezetű teremről (*Saal*) tesz említést Michael von Saurau, amelyek egymás alatt feküdtek. A felső termet nagyon hosszúnak mondja, mennyezete aranyozva és festve volt, s faragott sárkányokkal volt díszítve. Ez a terem a nyugati szárny második emeletén foglalhatott helyet, s az első emeleten volt az általa említett másik nagyterem. Ennek mennyezetéről Stephan Gerlach szövege nyújt pontosabb felvilágosítást, aki 1573-ban járt itt. Tőle tudjuk, hogy mennyezetét lángon álló üstökkel és könyvekkel (= Mátyás [?] és az Aragóniai-ház emblémáival) díszítették.¹⁴⁸ Ajtaját vörösmárványból faragták és Mátyás felirata volt, rajta 1484-es évszámmal. Franz Omichius leírása szerint (1572) ez utóbbi terem fűtését egy, Mátyás családi, valamint Magyarország és Csehország címerével ékesített márványkandalló biztosította.¹⁴⁹ Ami a termék funkcióját illeti, Antonio Bonfini arról ír, hogy a második emeleten ebédlőteremek voltak (*summa triclinia*).¹⁵⁰

A Díszudvar körüli helyiségeknél maradvá Buzás Gergely véleménye szerint teljesen más elrendezése volt a fentebb ismertetett, díszes mennyezetű termeknek.¹⁵¹ Röviden összefoglalva, az üstökkel díszített mennyezetű terem a keleti szárnyban, a faragott sárkányokkal díszített mennyezetű a déliben foglalhatott helyet, míg a nyugati szárnyban a rozettás mennyezetű terem lehetett, s mindezek a helyiségek az épületszárnyak második emeletén kaptak helyet.

Mint már említettük, Zsigmond udvarán állt egy épület, mely az 1493-as Schedel-metszeten látható kéményei alapján konyhaként azonosítható.¹⁵² A befejezetlen palota tereinek funkciója sajnos nem ismeretes. Külső megjelenésre reprezentatív volt. Az udvar északi részét elfoglaló, a város felé különösen díszes homlokzatú palotában (ún. Zsigmond palotája) lehettek a királyi palota legnagyobb méretű helyiségei.¹⁵³ Nagy létszámú ünnepségek lebonyolítására kiválóan megfelelt ez az épület. Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix 1476-os budai lakodalma minden bizonnyal itt zajlott. Hans Seyboldtól tudjuk, hogy az ünnepségek egy hatalmas, nyolcoszlopos teremben folytak.¹⁵⁴ Pedro Tafur spanyol utazó 1439-ben pedig egy olyan hatalmas teremről számolt be ezzel a palotaépülettel kapcsolatban, amely a padovaira, a *Salonéra* emlékeztette.¹⁵⁵ Egyes rekonstrukciós elképzelések szerint egy alsó és egy felső nagyterem kapott helyet a szóban forgó épületben.¹⁵⁶ A felső egy fadongás terem lehetett, az alsó nagyterem középtengelyében oszlopok sorakoztak, amelyek a kőboltozatot tartották. E rekonstrukciós elképzelések 15. századi forrásokon alapszanak.

¹⁴⁷ Lásd még: VÉGH 2010, 216.

¹⁴⁸ „daran 2 grosse weite Sääl, oben mit vergülten Bühnen, des ersten Figuren sind lauter Kessel auf einem Feuer, und ein Buch darbey: ob dieses Saals Thüren von Marmelstein [...] stehet geschrieben: »Magnanimum Principem Victoria sequitur. Anno 1484.«”: BALOGH 1966, I. 66.

¹⁴⁹ „Es stehet auf der rechten Handt am Eingang eines Saals ob der Thür dieser Text: »Magnanimum Principem victoria sequitur Anno 1479.« Auf diesem Saal pflegt der Türck sein Kriegsvolck zu bezalen, allda ist auch ein Camin von Marmorstein gebawet, daran ein Schild gehawen, in dem ein Raab in seinem Schnabel einen Ring haltet, und auff den beiden Seiten der Königreich Behem und Hungern Zeichen gehawen.” BALOGH 1966, I. 66.

¹⁵⁰ BALOGH 1966, I. 39.

¹⁵¹ BUZÁS 2009d, 190–191.

¹⁵² Erről bővebben lásd: OROSZ 2010a, 563. (további irodalommal).

¹⁵³ MAGYAR 2008, 94.

¹⁵⁴ BORSA 1943, 52; BALOGH 1966, I. 52.

¹⁵⁵ MAROSI 1984a, 21. („una grant sala fecha a la manera de aquella de Padua”); TÓTH S. 2006, 205–206; *Magyarországi művészet* 1987, I. 567.

¹⁵⁶ MAROSI 1984a, 20–21; *Magyarországi művészet* 1987, I. 567; BUZÁS–VÉGH 1992, 103, 105, és 20–23. kép. – Tóth Sándor véleménye szerint viszont csak egyetlen nagyterem volt az épületben. TÓTH S. 2006, 206.

4.1.3. Pozsony

Az 1420-as évek elejétől kezdve Luxemburgi Zsigmond figyelme egyre inkább az ország nyugati határához közel fekvő Duna-parti város, Pozsony felé fordult. Az 1420-as, 1430-as években nagyszabású építkezéseket folytatott itt, a pozsonyi várat fő rezidenciájává építtette ki, ami hatalmas költségeket emésztett fel.¹⁵⁷ Helyválasztását alapvetően meghatározta a város fekvése, hiszen az állandóan úton lévő uralkodó innen könnyebben felkerekedhetett Csehország, illetve a német területek felé. Itineráriumának tanúsága szerint az 1420-as években összesen legalább egy évet és három hónapot tartózkodott Pozsonyban, míg a harmincas években, 1430-tól 1437-ben bekövetkezett haláláig összesen legalább 11 hónapot, azaz majdnem egy esztendőt.¹⁵⁸

A 13. század közepén emelt várat nagyrészt elbontatta Zsigmond, s lényegében egy teljesen új erősséget emeltetett (2. ábra 4).¹⁵⁹ A munkálatok során a szabálytalan négyszög alaprajzú vár délnyugati sarkába belefoglalták a korábbi vár tornyát. A várat egyetlen bejáraton keresztül lehetett megközelíteni, amely a déli szárny közepén nyílt, rajta Zsigmond kőből faragott címere volt látható. A déli szárnyban kapott helyet a kápolna, illetve a királyi lakóhelyiségek foglaltak még itt helyet, az első emeleten. Az egyemeletes keleti szárnynak a reprezentációban volt fontos szerepe, benne egy nagytermet alakítottak ki. Andrej Fiala szerint a nyugati szárny főként a védelemre volt berendezve, vastag falaiba négy ágyúkamrából álló védelmi rendszert építettek; az északi – igen kevésbé ismert – szárnynak gazdasági funkciója lehetett a vár kutatója szerint.¹⁶⁰ A vár építészeti formáinak a stílusán délnémet hatás tükröződik.¹⁶¹ Az erősség reprezentatív tereit és lakóhelyiségeit négyzetes, vörös padlótéglákkal fedhették; a falak festett díszítéséről nincsen tudomásunk.¹⁶² A fent ismertetett épülettömböt reprezentatív tornyokkal és kaputornyokkal ellátott falövvvel vették körbe.

Kiváló földrajzi fekvése miatt Mátyás is kedvelte Pozsonyt. A várat illetően csak kisebb építkezéseiről van tudomásunk. A déli szárny udvari homlokzatát egykor háromszintes reprezentatív zárterkély díszítette, melyet a korábbi kutatás Zsigmondhoz, az újabb szakirodalom egyértelműen Mátyáshoz köt a kőtöredékek stílusa és egy Mátyás-címer alapján.¹⁶³

Mátyás királynak a váron kívül a városban is volt egy palotája, amely Balogh Jolán véleménye szerint a 15. század korábbi évtizedeiben is királyi szálláshelyként szolgált.¹⁶⁴ A palotáról nem sok adat ismert. A 15. század végi–16. század eleji források *pallazo*, *Haws*, *curia* néven említik. Az épületet Cesare Valentini ferrarai követ igen szépnek és előkelően berendezettnek (*un pallazo assai bello et honoratamente parato*) írja le 1486 augusztusában, Ercole ferrarai herceghez írott jelentésében.¹⁶⁵ A forrásból az is kiderül, hogy a palotához egy kápolna is tartozott (*una Capella presso el pallazo*). Sajnos az épület beosztását, helyiségeinek a számát nem ismerjük. II. Ulászló 1507-ben kelt okleveléből tudjuk, hogy Mátyás király három prépostsági épület elbontásával nyert helyet egy nagyméretű kert számára, amelybe egy kerti házat (*ortum nostrum regalem ac coenaculum*) is építtetett.¹⁶⁶ Mátyás uralkodása alatt főként az osztrák háborúk idején használta az épületet a királyi udvar. Egy korabeli forrásból értesülünk arról, hogy a kíséret és a szolgálók számára a

¹⁵⁷ Az építkezésekről egy számadás is fennmaradt. A keltezetlen forrást Szűcs Jenő 1434-re datálta, Franz Bischoff 1434–1437 közötti időintervallumot említ. Lásd: SZÜCS 1958, 318–320; BISCHOFF 2006, 247. 1958-ban megjelent tanulmányában Szűcs – a számadás alapján – a várban dolgozó személyekről, az építkezés szervezetéről, az építkezést irányító Konrad mesterről stb. értekezett.

¹⁵⁸ A legtöbb időt 1429-ben (8 hónap 3 hét), illetve 1435-ben (közel 5 hónap 2 hét) töltötte Pozsonyban. A számításokat az alábbi könyv alapján végeztük: ENGEL – C. TÓTH 2005, 105–131.

¹⁵⁹ A Zsigmond kori pozsonyi várra lásd: FIALA 1969; FIALA 1987; PAPP 2006; BUZÁS 2015b, 718.

¹⁶⁰ FIALA 1987, 257.

¹⁶¹ PAPP 2006, 244.

¹⁶² FIALA 1987, 259.

¹⁶³ PAPP 2005, 88–89; PAPP 2006, 241.

¹⁶⁴ BALOGH 1966, I. 174, 176; BALOGH 1985, 156.

¹⁶⁵ NAGY–NYÁRY 1877, 137.

¹⁶⁶ BALOGH 1966, I. 176.

város más épületeiben kellett a szállást előkészítő lovászoknak és udvarnokoknak helyet keresniük, vagyis a szóban forgó épület nem lehetett túl nagy.¹⁶⁷ A palotát a Jagelló-korban is használta a királyi udvar. 1520-ban asztalosokkal padokat és asztalokat készíttettek bele. A kutatás szerint a királyi kúria a prépostság mellett feküdt, kertje szomszédos volt az Academia Istropolitanával. Az épületet a 18. században bontották le.¹⁶⁸

Itineráriuma alapján 1458–1465 között nem mutatható ki Mátyás jelenléte Pozsonyban. 1466–1479 között szinte minden évben (1464 és 1467 kivételével) megfordul az uralkodó itt, évente egyszer-kétszer. 1469-ben például két-két hetet tölt Mátyás a Duna-parti városban. Ami az 1480-as éveket illeti, sok olyan év van, amikor a király egyáltalán nem kereste fel Pozsonyt (1480–1481, 1483, 1485, 1487–1488), viszont amikor felkereste, akkor sok időt töltött ott. 1484-ben három hetet, 1486-ban két hetet, 1482-ben pedig összesen három hónapot. Ez utóbbi évben május 7–augusztus 5. között folyamatosan Pozsonyban tartózkodott. Még egy-egy napot illetően kétszer fordult meg 1482-ben a városban. Beatrix itineráriuma szerint a királyné 1482-ben, 1484–1486-ban töltött Pozsonyban több hónapot. 1482-ben ő is hosszú ideig tartózkodott itt, majdnem öt hónapig, és két hónapot (június–július) illetően egyszerre voltak az uralkodóval ugyanazon a helyen. 1486-ban, amikor is két hónapig volt Beatrix a városban, akkor viszont „váltották” egymást Mátyással, mert a király július 19–28., illetve augusztus 1–4. között tartózkodott Pozsonyban, Beatrix pedig augusztus 3–október 8. között. Beatrix összességében az 1480-as években több ideig lakott Pozsonyban, mint hitvestársa. Horváth Richárd már rámutatott arra, hogy mindez azért lehetett, mert Beatrix Pozsonyban megszállva várta vissza férjét a harcmezőről.¹⁶⁹ Az épület, amelyben megszállt, pedig valószínűleg a Cesare Valentini által oly csodált városi palota volt.¹⁷⁰

4.1.4. Diósgyőr

Diósgyőr vára I. Lajos kedvelt vadászó- és pihenőhelye, mellékrezidenciája volt, az uralkodó 1369 és 1382 között rendszeresen megfordult itt,¹⁷¹ miként az utána következő királyok és királynők is előszeretettel keresték fel. Luxemburgi Zsigmond – itineráriumának tanúsága szerint – 1387 és 1424 között összesen tíz alkalommal időzött itt,¹⁷² 1424-ben viszont a várat Borbála királynénak adományozta, így Diósgyőr a mindenkori királynék birtoka lett.¹⁷³ Hunyadi Mátyás, II. Ulászó és II. Lajos felesége is szívesen tartózkodott a várban. Mint már volt róla szó, Mátyás maga is nagyon kedvelte Diósgyőrt, volt, hogy egész hónapokat töltött itt. Az 1540-es években zálogként a Balassa család birtokába került az erősség, majd pedig a Fánchy, Perényi és Enyingi Török családé volt.¹⁷⁴

A közel szabályos téglalap alaprajzú, 45 × 55 méteres, négy saroktornyos várat az 1360-as években emeltette I. Lajos, mégpedig az Ákos nembeli István által épített, 35 × 50 méter kiterjedésű, ovális alaprajzú vár lebontása után, annak helyén (2. ábra 1). A vár zárt középudvarral épült, egyemeletes épületszárnyakkal és négyszintes saroktornyokkal. Az udvar három oldalán konzolokon nyugvó függőfolyosó biztosította a közlekedést. A vár bejárata és mögötte a kapualj a dél felé árkádokkal megnyitott északi szárny nyugati részén került kialakításra. Ebben a szárnyban,

¹⁶⁷ CSÁNKI 1883, 781.

¹⁶⁸ ORTVAY 1892–1912, II/1. 36–38.

¹⁶⁹ HORVÁTH 2008a, 60.

¹⁷⁰ Cesare Valentini 1486. augusztus 3-án írta levelét Pozsonyból Ercole ferrarai herceghez. Ugyanezen a napon Beatrix is keltezett egy levelet Pozsonyból, amelyet testvéréhez, Eleonórához írt. NAGY–NYÁRY 1877, 137–143, 152–154.

¹⁷¹ CZEGLÉDY 1988, 12.

¹⁷² 1387-ben, 1392–1393-ban, 1406-ban, 1411–1412-ben, 1423–1424-ben egy-egy alkalommal kereste fel Zsigmond Diósgyőrt, 1388-ban kétszer is időzött a várban. ENGEL – C. TÓTH 2005, 115–131, 136.

¹⁷³ CZEGLÉDY 1988, 13.

¹⁷⁴ CZEGLÉDY 1988, 17.

az emeleten kapott helyet a boltozott nagyterem. A nyugati szárnyban szintén egy reprezentatív teret hoztak létre, egy $7,5 \times 27$ méteres terem formájában. A vár kétszintes kápolnáját a keleti szárny közepén alakították ki, szentélye a nyolcszög három oldalával záródott. A kápolna két oldalán, az emeleten – Buzás Gergely szerint – egy-egy háromhelyiséges lakosztály, valószínűleg a király és a királyné lakosztályai foglaltak helyet. A déli szárnyat pedig egy öthelyiséges lakóegység alkothatta, amely talán az anyakirályné szállása lehetett.¹⁷⁵ Mindhárom lakosztály egy-egy saroktoronyot (annak emeleti terét) is magában foglalt. Az épületszárnyak földszinti terei alárendeltebb funkciójúak voltak, mint más épületekben is. A nyugati szárny földszintjét egy nagyméretű pince foglalta el, míg a többi szárnyban kilenc, az udvarról külön-külön nyíló, egyhelyiséges és három kéthelyiséges lakóegység lehetett.

Az ásatások során napvilágra került nagy mennyiségű kályhacsempe-töredék bizonyosága alapján számos helyiséget cserépkályhákkal fűtöttek már az Anjou-kortól fogva.¹⁷⁶

Egyes kőfaragványok bizonyosága szerint Mátyás király és a Jagellók is folytattak átalakításokat, építkezéseket a váron. Ismeretes egy, Mátyás címerét ábrázoló kőfaragvány a vár északnyugati részén álló kaputoronyról, illetve az északi szárny nyugati oldalán lévő kapulajból egy halványzöld, sötétzöld és sárga-barna mázas téglalburkolat is, az utóbbi feltehetően szintén Mátyás korára keltezhető.¹⁷⁷ A Jagelló-korban, 1500 körül épült ki a vár ikertoronypáros, védőfolyosós, inkább reprezentációs céllal emelt külső védelmi rendszere.¹⁷⁸ A várfal Jagelló-kori kiépülése jól mutatja, hogy a 14. század második felében I. Lajos egyáltalán nem a védelmi funkcióra helyezte a hangsúlyt vára emelésekor, hanem annak reprezentatív megjelenésére, komfortos kialakítására. Jelentős építkezéseket folytatott a várbán Habsburg Mária, melyekről máig megmaradt feliratos, évszámos (1525) kőfaragványok is tanúskodnak.¹⁷⁹

4.1.5. Zólyom

Diósgyőrhöz hasonlóan Zólyom szintén kedvelt vadászóhelye volt uralkodóinknak. A zólyomi várat¹⁸⁰ az 1360-as években I. Lajos építtette (2. ábra 2). A szabályos téglalap alaprajzú (63×42 méter), középváros palotának csak a nyugati oldalán emelkedett egy-egy saroktorony, a keleti oldalon kétszintes kápolnát alakítottak ki. A palota mind a négy szárnya egyemeletes volt az Anjou-korban; a szárnyak szélessége viszont nem egyezett meg. Az északi és a keleti szélessége azonos, a nyugati szárny viszont szélesebb volt. Ez utóbbi a földszinten kéttraktusos kialakítású, az udvar felé árkádívokkal. A déli szárny mindháromhoz képest keskenyebb volt. A nyugati szárny emeletén kapott helyet a nagyterem. A kapualj itt is, mint Diósgyőrben, az északi szárnyban foglalt helyet, de a szárny közepén. Az épület udvari homlokzatán kőkonzolokon nyugvó függőfolyosó futott körbe. A kapualjtól nyugatra, a földszinten egy, középpillérekkel két hajóra osztott, keresztboltozatos terem kapott helyet. A többi földszinti, alárendeltebb funkciót betöltő helyiség nagy része dongaboltozatos volt.

Luxemburgi Zsigmond ezt az I. Lajos által kiépített várat használta, amikor vadászatok vagy pihenés végett felkereste Zólyomot. 1424-ben Borbála királynénak adta a *domus regiae*ként nevezett várat, ezentúl a mindenkori királynék birtokává vált. Aragóniai Beatrix – meglehetősen hiányos – itineráriuma alapján nem tudjuk kimutatni a királyné jelenlétét itt. Mátyás viszont házasságkötésük

¹⁷⁵ BUZÁS 2004b, 107; BUZÁS 2015b, 715.

¹⁷⁶ CZEGLÉDY 1988, 42–43. kép, 69–72. kép, XXXIX–XLI. tábla; BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007; BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010.

¹⁷⁷ CZEGLÉDY 1988, 50, és LII. tábla.

¹⁷⁸ FELD 2006b, 29.

¹⁷⁹ CZEGLÉDY 1988, 97, és LXV. tábla; *Habsburg Mária* 2005, 213–214, Kat. V-30. (Végh A.); FELD 2006b, 29.

¹⁸⁰ FELD 2002a, 39, 41; *Gotika* 2003, 587–588, Kat. 1.1.14. (Simkovic, M. – Fiala, A.); FELD 2006b, 30–33; PLAČEK–BÓNA 2007, 335–338. – A vár I. Lajos kori kiépültét változóan keltezi a kutatás: az 1360-as éveken kívül felmerült a vár 1370 körüli emelése, illetve az 1370–1380 közötti időintervallum is. Mindezt lásd a megadott irodalomban.

előtt, 1465-ben háromszor, 1473 novemberében egyszer fordult meg itt, utóbbi alkalommal Zólyomból kedvelt diósgyőri vadászóhelyére utazott. 1479 januárjában tartózkodott még Zólyomban.¹⁸¹

Az 1500-as évek elején, mintegy két évtizedig a Thurzók zálogbirtoka a vár, akik kibővítik az épületet. Reneszánsz mellvédfallal lezárt emelet kerül az első emelet fölé, illetve a sarkokon falsíkból kiugró tornyokkal tették változatosabbá az épületet. 1522-ben jegyajándékként többek között Zólyom várát kapta Habsburg Mária II. Lajostól.

A 16. század második felében az épületet tornyos falgyűrűvel vették körbe.

4.1.6. Tata

Tatán 1397 és 1409 között Luxemburgi Zsigmond emeltetett várat négyzetes alaprajzon, négy saroktoronnyal és zárt belső udvarral (2. ábra 3).¹⁸² Adatok vannak rá, hogy 1409-ben Zsigmond már többször felkereste tatai rezidenciáját.¹⁸³ A Vértes vadászterületekben való gazdagsága és a vár Budához való közelsége miatt a király szívesen időzött Tatán máskor is.¹⁸⁴ 1426-ban Rozgonyi Istvánnak zálogosította el a várat. A 46×46 méteres, négyzetes alaprajzú vár egyemeletes elrendezése és négy saroktornyos formája a diósgyőri várat követi. A tatai vár középvárárt négyzetes pillérekre támaszkodó, csúcsíves árkádsor övezte a földszinten, az emeleten csak a déli szárny előtt futott egy nyolcszögű pillérekre támaszkodó, keresztboltozatos folyosó.

Az épület belső beosztásának rekonstruálására Buzás Gergely tett kísérletet.¹⁸⁵ Ezek szerint a Zsigmond korban az északi szárnyban egy kéttraktus szélességű nagyterem ($12,3 \times 22,8$ méter) foglalt helyet, amelynek közepén két, boltozatot tartó pillér emelkedett; a terem alatt dongaboltozatos pince húzódott.¹⁸⁶ A keleti szárny közepén építették ki a kétszintes kápolnát, amelynek a nyolcszög öt oldalával záródó szentélye kinyúlt az épület keleti homlokzatából. A kápolna északi és déli oldalán, az emeleten egy-egy kéthelyiséges lakosztályt rekonstruál Buzás Gergely. Egy nagyobb, háromhelyiséges lakóegység a déli szárny emeletén került kialakításra, ehhez talán már a Zsigmond korban egy függőkert is tartozott. Szintén az emeleten, a nyugati szárnyban egy $15,7 \times 7,7$ méteres terem, illetve egy kisebb szoba helyezkedett el. Vagyis az emeleten – az északnyugati és a délkeleti torony egy-egy helyiségét is beleszámítva – összesen 12 helyiség képzelhető el a kápolnán kívül. A déli szárny földszintjén egy boltozott nagyobb terem volt, amely raktárként szolgálhatott. Mindezek mellett öt kéthelyiséges lakóegység került még itt kialakításra.

Tata Hunyadi Mátyás idejében vált ismét királyi lakhellyé. 1467-ben a király visszaváltotta a várat a Rozgonyiaktól.¹⁸⁷ Az 1470–1480-as években itt is átalakításokba kezdett az uralkodó.¹⁸⁸ A várból ismert késő gótikus kőfaragványok (ablakkeret-töredékek, boltozati elemek) arra vallanak, hogy a vár átépítése késő gótikus stílusban történt, egy megmaradt reneszánsz, vörösmárvány párkánydarab pedig azt mutatja, hogy az épület kis mértékben reneszánsz elemekkel is díszítve volt már Mátyás korában. Buzás Gergely kutatásai alapján az épületet még egy szinttel bővítette Mátyás. Ezen a második emeleten lehettek talán azok az aranyozott kazettás mennyezetű termek

¹⁸¹ HORVÁTH 2011, 78, 99, 109.

¹⁸² A tatai várhoz lásd: B. SZATMÁRI 1974; B. SZATMÁRI 1987; BUZÁS 2009d; BUZÁS 2015b, 716–717, 719; SCHMIDTMAYER 2016.

¹⁸³ 1409. január 21., március 26., augusztus 25., október 5., október 27–november 8., november 22–23. ENGEL – C. TÓTH 2005, 89–90.

¹⁸⁴ Tatai tartózkodásaihoz lásd a 109. jegyzetet, illetve lásd még: B. SZATMÁRI 1987, 192.

¹⁸⁵ BUZÁS 2009d; BUZÁS 2010d, 94, 105–106; BUZÁS 2015b, 717.

¹⁸⁶ B. Szatmári Sarolta szerint viszont a Zsigmond korban a vár északi részén nem volt épületszárny. B. SZATMÁRI 1974, 52.

¹⁸⁷ B. SZATMÁRI 1974, 52, 33. jegyzet.

¹⁸⁸ BUZÁS 2010d, 93.

(*laqueate contignationes, multo auro celaturaque*), amelyekről Antonio Bonfini tesz említést *Rerum Ungaricarum decades* című művében.¹⁸⁹

A keleti szárny emeletén II. Ulászló korában, a 16. század első évtizedében egy reneszánsz loggiát alakítottak ki, mégpedig úgy, hogy a baluszterbábos mellvéd nem a loggia oszlopai közé került, hanem az előtt futott, a velencei reneszánsz palotahomlokzatok erkélymegoldásaihoz hasonlóan.¹⁹⁰ Az ásatások során napvilágra került nagy mennyiségű kályhacsempe-töredék arról tanúskodik, hogy a vár bizonyos tereit cserép-kályhákkal fűtötték.¹⁹¹

4.2. KIRÁLYI ÉS ÉRSEKI VADÁSZKASTÉLYOK

A vadászat kedvelt időtöltés volt a királyi, főpapi és főúri udvarokban. Azon túlmenően, hogy egyfajta szórakozási lehetőség volt, megfelelő alkalmat nyújtott a testedzésre, illetve a reprezentációban is fontos szerepet töltött be. Politikai tárgyalások, kényes kérdések megvitatása sokszor többnapos vadászatok keretében valósult meg, a kellemeset összekötve a hasznossal. A Magyar Királyság területén uralkodóinknak számos helyen volt olyan vára, kastélya, kúriája a késő középkorban, amelyeket vadászatok idején használt szállásként, illetve pihenésre. A Vértesben, a Gerecsében, a budai hegyekben, Zólyom megyében, illetve Diósgyőr környékén szívesen vadásztak királyaink, királynéink. Az esztergomi érsekék Esztergom környékét, a Gerecsét részesítették előnyben, s ott építtettek maguknak vadászkastélyokat. Az alábbiakban néhány uralkodói és érseki „kisebb” vadászkastéllyal, kúriával foglalkozunk, úgymint Csepel, Nyék, Ákospalota és Pusztamarót.¹⁹² A „vadászkastély” kifejezést gyűjtőfogalomként használjuk, hiszen – mint majd az alábbiakban látni fogjuk – ezekre, a vadászterületeken fekvő épületeket számos latin elnevezéssel (*domus, curia, aula, palatium*) illették.

Csepel kedvelt királyi és királynéi vadászóhely volt a középkorban. Már valószínűleg az Árpád-korban létezett itt egy királyi udvarház, IV. Béla 1257-ben ugyanis *Chepek*ről keltez.¹⁹³ Az Anjou-korban I. Károly is tartózkodott itt, adatok vannak rá, hogy 1318-ban és 1323-ban felkereste a szigetet.¹⁹⁴ Luxemburgi Zsigmond itineráriuma alapján ismeretes, hogy az uralkodó csupán 1388-ban és 1424-ben időzött itt, de 1424-ben háromszor is felkereste.¹⁹⁵ Általában egy-egy napot töltött itt, 1424 augusztusában viszont négy napig is Csepelen tartózkodott. 1424-ben Borbála királynénak adományozta, mint ahogy Zólyom megyei várait és Diósgyőrt is, s ettől fogva Csepel a királynéi birtokok közé számított.¹⁹⁶ Borbála királyné itineráriuma kevésbé ismert, mint Zsigmondé, de e szerint a királyné 1413-ban kétszer, a rá következő esztendőben pedig egyszer kereste fel a szóban forgó helyet.¹⁹⁷ Mátyás király idején Beatrix is szívesen látogatta a kúriát, Mátyás pedig nagy vadaskertet létesített itt, amelyet, hogy megvédje a Duna áradásaitól, sáncokkal vetetett körbe. A vadaskert állományának (fácánok, foglyok, rigók, szarvasok, dámvadak, vaddisznók, nyulak stb.) gazdagságáról Oláh Miklós is megemlékezett 1536-ban.¹⁹⁸

Ladislauus Suntheim *Das Donauthal* című, 1498–1505 között készült útikönyvében kastélynak (*Thöppel, ain sloz*) nevezi a csepeli királynéi lakhelyet.¹⁹⁹ Bretagne-i Anna heroldja, Pierre Choque

¹⁸⁹ BALOGH 1966, I. 190.

¹⁹⁰ BUZÁS 2010d, 107–108.

¹⁹¹ B. SZATMÁRI 1974, 6–8. kép; B. SZATMÁRI 1989; MEZŐSINÉ KOZÁK – SZATMÁRI 2004, 13–16.

¹⁹² A késő középkori királyi vadászatok során használt várakra, kastélyokra, kúriákra vonatkozólag lásd: BUZÁS 2015b, 709–712.

¹⁹³ ÁMF IV. 198.

¹⁹⁴ ÁMF IV. 200.

¹⁹⁵ ENGEL – C. TÓTH 2005, 60, 116–117, 136.

¹⁹⁶ KUBINYI 1975, 30.

¹⁹⁷ ENGEL – C. TÓTH 2005, 171–172, 184.

¹⁹⁸ OLAHUS 1938, 7; BALOGH 1966, I. 153.

¹⁹⁹ BALOGH 1966, I. 152.

1502-ben tetszését nyilvánítja ki mind a kúriával, mind pedig a kerttel kapcsolatban, az előbbit *maisonnak* titulálva (*y a maison et jardin de bonne sorte*).²⁰⁰ Foix-i Anna 1503. évi oklevelében *curia seu domusként* olvashatunk róla.²⁰¹ Egy 1510. évi csepeli tartózkodás alatt II. Ulászló és Anna gyermekei viszont nem a kúriában voltak elszállásolva, vagyis az épület nem lehetett túl nagy.²⁰² Csepel II. Ulászló számára is kedvelt vadászó-, illetve pihenőhelyként szolgált (*venacionis simul et solacii ac recreacionis gracia*),²⁰³ gyakran megfordult itt az uralkodó.²⁰⁴ A Jagelló-kori királyi számadáskönyvek (1494–1495, 1525) számos alkalommal beszámolnak arról, hogy vadászkutyákat, illetve sólymokat vittek a szigetre vadászat, sólymászat céljából.²⁰⁵ A csepeli vadaskert bővelkedett őzben, szarvasban, nyúlban.²⁰⁶ Habsburg Mária és férje, II. Lajos is gyakran felkereste a szigetet. A vadászkastély épületéről, kialakításáról sajnos semmi közelebbi nem ismert.

A csepeli kúriához képest jóval több információval rendelkezünk a nyéki királyi épületekről (2. ábra 5).²⁰⁷ A mai Húvösvölgyi út mentén fekvő épületek területén több ízben folyt ásatás; 1931–1942 között Garády Sándor, 1956-ban Holl Imre, 1992–1993-ban pedig Feld István kutatott a területen. Az ásatások során két épületnek, az I. számúnak nevezett lakóépületnek és a II. számúnak nevezett, ún. fogadóépületnek a maradványai (az utóbbi esetben csupán alapfalai) kerültek elő.

A történeti adatok és az ásatási eredmények viszonylag jól kiegészítik egymást, és általuk az alábbi képet vázolhatjuk fel a királyi lakhelyről. Az írott forrásokban csak meglehetősen későn, az 1480-as években szerepel először a királyi kúria (*ad curiam Maiestatis vestre regie in Nyék*).²⁰⁸ Antonio Bonfini röviden említi a helyet *Rerum Ungaricarum decades* című munkájában és Mátyás király külvárosi palotájaként ír róla, illetve beszámol az itt lévő, kőfallal kerített vadaskertről is.²⁰⁹ Jagelló uralkodóink kedvelt tartózkodási helye volt Nyék, II. Ulászló testvére, Zsigmond lengyel herceg is gyakran kijárt ide számadáskönyveinek tanúsága szerint.²¹⁰ II. Lajos sokszor késő este, már sötétben lovagolt vissza Nyékről Budára, és ilyenkor fáklafény mutatta számára az utat.²¹¹ Oláh Miklós *Hungaria* című művében (1536) kifejezetten említi, hogy a nyéki építkezések II. Ulászlóhoz köthetőek (*aula, magnificis extructa aedificiis Wladislai regis impensis*).²¹² A királyi vadászóhely épülete tehát az írott forrásokban *curia*, illetve *aula*²¹³ néven jelenik meg.

Az I. számú, 35 × 21 méteres alapterületű, kéttraktusos lakóépület északnyugati oldalán egykor nyitott folyosó, minden bizonnyal egy árkaodos loggia húzódott. Csupán 30-50 centiméter magas felmenő falai ismertek az épületnek, amely egyemeletes lehetett. Az épület nyugati és keleti része alatt egy-egy dongaboltozatos pincét alakítottak ki, amelyet nem sokkal elkészültük után keskeny folyosóval kötöttek össze. A földszint hat helyiségre és az épület tengelyében lévő

²⁰⁰ MARCZALI 1877, 111.

²⁰¹ BALOGH 1966, I. 153.

²⁰² BÁRTFAI SZABÓ 1938, 315; BALOGH 1985, 186.

²⁰³ BÁRTFAI SZABÓ 1938, 315.

²⁰⁴ ENGEL 1797, 78, 125.

²⁰⁵ FRAKNÓI 1877, 164–165; SOLTÉSZ 1905, 89–90; FÓGEL 1913, 134–135.

²⁰⁶ MARCZALI 1877, 111; SZAMOTA 1891, 144.

²⁰⁷ A témának hatalmas irodalma van, lásd például: GARÁDY 1932; GARÁDY 1932–1933; HOLL 1959; BALOGH 1985, 157–159; HORLER 1986; HORLER 1987–1988; FELD 1994; FELD 2008b (további bőséges irodalommal); BUZÁS 2009e.

²⁰⁸ A nyéki királyi kúriára és vadaskertre vonatkozó forrásokat összegyűjtötte: BALOGH 1966, I. 161–162.

²⁰⁹ „Item in Budensi agro alterum sibi erat suburbanum ad tertium lapidem, ubi sylvestrium ferarum amplissima sane vivaria spectabantur; magna quoque hic cicurum copia.” BONFINI 1941, 137.

²¹⁰ Lásd például, 1500. augusztus 18.: „Item eodem die ad ludum domino principi in zagrada [= kert] Nyek per manus Zaleski dedi I flor.” DIVÉKY 1914a, 52.

²¹¹ Például 1525. március 31-én: „duas lucernas [...] ob quarum lumine sua Maiestas eo die de Nyek nocturno tempore redierat”: FRAKNÓI 1877, 125, továbbá: 146. (április 17.), 148. (április 18.).

²¹² OLAHUS 1938, 9.

²¹³ Az „aula” szó palota jelentésére lásd: KUBINYI 1992a, 58.

lépcsőházra tagolódott. A délnyugati helyiség mindkét traktust elfoglalta, tehát a folyosóra merőlegesen helyezkedett el. E mellett, az ún. VII. számú helyiségben egy kifolyónyílást tárt fel a kutatás, ami alapján valószínűsíthető, hogy itt helyezkedett el a konyha.²¹⁴ A kifolyónyílás egy árnyékszékaknába torkollott, amely az épület déli oldalán lett kialakítva. Ezenkívül tovább keletebbre volt még egy kisebb árnyékszékakna, szintén a déli oldalon. A földszinti helyiségek padlója négyzetes és rombusz alakú, mázatlan téglákkal volt borítva, az épület előtt húzódó folyosó viszont fehér márga és vörösmárvány lapokkal. Azt csak valószínűsíteni lehet, hogy az itt talált színes mázas padlótéglákkal az emeleti helyiségek padlóját fedték le.

A II. számú, fogadóépületnek nevezett, nagyobb (59 × 17 méteres) építmény az előbb leírt épületre közel merőlegesen helyezkedett el. Egytraktusos elrendezésű volt, a földszinten hét térre tagolódott, mégpedig fából készült osztófalakkal. Az épületnek minden valószínűség szerint volt emeleti része is, itt talán egyetlen nagyterem helyezkedett el. Az épületet kívülről folyosó, nyitott tornác vette körbe. Az épület funkciója mulatóház, vacsorálóház, azaz ünnepségek lebonyolítására alkalmas építmény lehetett.

Az ásatások során az is kiderült, amit az írott források nem árulnak el, hogy a II. számú épület alatt egy korábbi építmény alapfalai rejtőznek. Az itt feltárt késő Anjou és Zsigmond kori kályhacsempék bizonyítják, hogy Nyéken már a 14. század második felében is állt egy királyi kúria, amelyet Zsigmond korában is használtak. A 41 × 13 méteres épületnek csak a kőalapozása látott napvilágot. Ami a szerkezetét illeti, a kutatás azt valószínűsíti, hogy a kúria favázis szerkezetű, vakolt épület lehetett, amelynek falaihoz bizonyos mennyiségben téglákat is felhasználtak. Beosztása nem ismert.

A nyéki épületek keltezése nagyon megosztja a kutatókat. A területen felárt igen nagymennyiségű (2700 darab) kőtöredék többsége reneszánsz stílusú, és számos címeres, valamint W monogramos kőfaragvány alapján II. Ulászlóhoz köthetőek. Akadnak azonban itt olyan – kandallóhoz tartozó – kőfaragványok is, amelyek Máttyás és az Aragóniai-ház emblémái láthatóak. A hagyományos felfogás szerint Máttyás kezdte meg az I. és II. számú épület kiépítését, és a munkákat II. Ulászló fejezte be.²¹⁵ Az újabb, Horler Miklós nevéhez fűződő, de Feld István ásatási megfigyelései által is alátámasztott vélemény szerint Máttyás a régi királyi lakot újjátarta fel, és oda készültek az emblémás kőfaragványok, a fogadó- és a lakóépület együttesét pedig teljességgel II. Ulászló emeltette. A kőfaragványok teljes feldolgozása még nem történt meg, de az ismertek alapján inkább az utóbbi elképzelést tartjuk valószínűnek. A kőfaragványok egy része azt bizonyítja, hogy az épületekben kandallókkal fűtöttek, és egy *peduccio* alapján állítható, hogy fiókos dongaboltozattal fedett terem is volt a nyéki kúriában. A II. épület területén talált aranyozott tetődíszek alapján a fogadópalota tetőzete igen csillogó lehetett.²¹⁶

Mint fentebb említettük, II. Lajos szívesen járt ki a nyéki vadaskertbe, s a vadászatok során minden bizonnyal hitvese, Mária is többször elkísérte, hiszen a királyné kimondottan szeretett vadászni, s híres is volt vadásztehetségéről. Máriának a vadászat kikapcsolódást, testedzést egyaránt jelentett. Habsburg Mária, miután elhagyta Magyarországot, Németalföldön sem vetette meg a vadászatokat, sőt vadászházat is emeltetett Mariemont-ban. Nyékkal ellentétben ennek az épületnek ismert a beosztása, az egyes terek funkciója, ezért nem tartjuk érdektelennek bemutatni, hogyan is nézett ki egy németalföldi régensnő vadászkastélya a 16. század közepén.

A vadászkastély terveit Jacques Du Broeucq dél-németalföldi építőmester készítette.²¹⁷ 1546-ban kezdődtek itt meg a munkálatok, az alapokat 1547-ben rakták le. Nem sokkal ezután, 1554-ben viszont már használhatatlanná vált a kastély, mert II. Henrik francia uralkodó felégettette. A régensnő a kastély helyreállítását szorgalmazta, de a munkálatok csak 1560-ban, két évvel a halála után fejeződtek be.

²¹⁴ FELD 2008b, 27.

²¹⁵ A datálásokra lásd: FELD 2008b, 29–32.

²¹⁶ HOLL 1959, 17. kép.

²¹⁷ KERKHOFF 2005, 125–126.

A Mária által emeltetett kastély 19×17 méter alapterületű, kétemeletes épület volt, amelyet vizesárok vett körbe. A földszinten kapott helyet a nagyterem, az ebédlő, a konyha, Mária szobája és öltözője, a kápolna, továbbá egy hivatali helyiség is. A földszinti terek tehát nem másodlagos, hanem kiemelt szerepet kaptak, a reprezentatív helyiségek itt foglaltak helyet. Az alárendeltebb funkciójú emeleti szintek közül az első emeleten két, konyhának berendezett helyiség kapott helyet, a második emelet a személyzet szállása volt. A földszinti helyiségek falait számos kárpittal „öltöztették fel”, mint ahogy Mária binche-i rezidenciáját is (ez utóbbi helyen Pieter Coecke van Aalst tervei alapján készült kárpitok függtek), de összességében a mariemont-i kastély enteriőrjei kevésbé voltak fényűzőek. Mindenesetre a régensnő a mariemont-i vadászatok alkalmával is komfortosan élhetett. Ismert még az is, hogy 1550-ben Habsburg Mária meheleni könyvtárából 70 kötetet szállítottak át Binche-be és Mariemont-ba, az ott lévő könyvtárhelyiségekbe.²¹⁸ Főként vallásos témájú kötetek kerültek át a könyvtárakba.

Az uralkodói vadászkastélyokon kívül léteztek érseki használatban lévők is a késő középkori Magyarországon. Az egyik ilyen épület Ákospalota (Ákospalotája) volt, amely Esztergom mellett feküdt. Ákospalota az Ákos nemzetség birtoka volt, első említése – *palacium Akus* néven – 1288-ból ismert.²¹⁹ 1394-ben Luxemburgi Zsigmond szerezte meg és sok más épülettel együtt az esztergomi érseknek, Kanizsai Jánosnak adta. Kanizsai viszont Ákospalotát a Szent Adalbert-székesegyház Szűz Mária-kápolnája (Kanizsai-kápolna) fenntartására ajándékozta 1396-ban. 1399-től viszont ismét Kanizsai érsek tulajdona. 1418-ban újra a Szűz Mária-kápolna igazgatója a birtokosa Ákospalotának. 1484-ben az épület *palacium* néven fordul elő továbbra is egy forrásban (*palacium in sylva Akus in promontorio Zamard*),²²⁰ ekkor viszont a Szent Miklós-oltár tulajdonaként szerepel az oklevélben. Bakócz Tamás idején újra érseki birtok lett. 1536-ban Oláh Miklós *Hungaria* című műve is említést tesz a Dunára tekintő palotáról, amely a hegyek lábánál áll, sőt arról is megemlékezik, hogy az épületet gyönyörű kert és vadaskert veszi körbe. A vadaskertben bölényekre is lehetett vadászni. Herberstein Zsigmond, I. Ferdinánd követe be is számol útleírásában egy ilyen bölényvadászatról, amely 1526 decemberében történt.²²¹

Az ákospalotai épület ma már nem áll, romjait benőtte az erdő. 1892-ben Knauz Nándor folytatott itt ásatást, amelynek során kiderült, hogy a kváderkövekből emelt épület téglalap alaprajzú volt, $23,8 \times 9,7$ méteres alapterülettel.²²² Az épületnek csak az alapfalai voltak meg már az ő idejében is. A közelében állt egy félköríves szentélyzáródású kápolna és egy kútház. A palota területén talált leletek sok mindent elárulnak az épület belsőépítészeti kialakításáról.²²³ A freskótöredékek alapján az épület belül szépen ki lehetett festve.²²⁴ Padlóit négyszögletes padlótéglaakkal burkolták, tereit mázas kályhacsempékből rakott kályhakkal fűtötték (zöld, barna és egyes mázas kályhacsempé-töredékek ismertek innen), ablakai – az ólomkeretek tanúsága szerint – üvegezve voltak. Bakócz Tamás igen jelentős építkezéseket folytatott Ákospalotán, a fent említettek közül sok minden hozzá köthető. Továbbá az érseknek két, kőből faragott címertöredéke is ismert innen.²²⁵

A 14. század végén Zsigmond király nemcsak Ákospalotát adományozta az esztergomi érsekségnek, hanem Marót birtokot is.²²⁶ Sokáig nem volt egyértelmű a kutatás számára, hogy ez a település Pilismaróttal vagy Pusztamaróttal azonos-e, ma már tudjuk, hogy az utóbbi helységgel azonosítható.²²⁷ Maróton már Kanizsai János érsek idején állt egy *domus*, 1399-ben egy oklevelet

²¹⁸ KERKHOFF 2005, 134.

²¹⁹ ZOLNAY 1959–1960, 218; MRT 5. 220; ÁMF II. 223.

²²⁰ ZOLNAY 1959–1960, 219.

²²¹ SZAMOTA 1891, 148–149.

²²² DERCSÉNYI–ZOLNAY 1956, 27, és 13. kép; ZOLNAY 1959–1960, 218; MRT 5. 219.

²²³ NÉMETHY 1900, 107–109; MRT 5. 219.

²²⁴ Zöld, fehér, kék, vörös festésnyomok borították a vakolatdarabokat. NÉMETHY 1900, 108.

²²⁵ BALOGH 1955, 41, és 161. jegyzet, 169–170. kép.

²²⁶ MRT 5. 268.

²²⁷ ZOLNAY 1959–1960, 222; MRT 5. 269.

itt állít ki az érsek (*in villa Maroth [...] in Camera domus pro tunc residentiae praedicti Reverendissimi Patris ac Domini Joannis Archiepiscopi Strigoniensis*).²²⁸ Ismeretes, hogy Luxemburgi Zsigmond is járt az érseki házban. Estei Hippolit 15. század végi számadásaiból tudjuk, hogy az érsek nagyszabású építkezéseket folytatott az épületen. 1487-ben kezdődtek a munkálatok és 1490-re el is készült a számadásaiban *casaként* (azaz latinul *domus*) nevezett épület (*casa di marotti / Casa di maroto / casa Marota*).²²⁹ A házban kőfaragók, ácsok, üvegesmesterek dolgoztak, a famunkák, illetve az arra fordított kiadások igen jelentősek voltak, így Voit Pál feltételezte, hogy az épület nagy része fából készülhetett. A számadások három márvány ablakkeretről is említést tesznek, melyek az érseki ház tornyához készültek 1489-ben (*le torre [...] tre finestre di marmo*), 15 dukát volt a költségük. A forrásban szó esik egy *solarium* nevű épületrészről is, amely fából készült. A *solarium* (ném. *Söller*) szó a középkorban egy magasan fekvő, jól megvilágított, napos épületrészt takart, amely lehetett például egy fedett, de nyitott erkély vagy terasz (lásd pl. Trausnitz várát).²³⁰ Azon kívül, hogy a szóban forgó épület legalább egy toronnyal rendelkezett, semmit sem tudunk a kialakításáról. Alaprajza nem ismert, ásatás nem folyt még a területén.²³¹ Enteriőrjeiről keveset tudunk. A számadások adatai szerint 1490-ben egy drága asztalt vásároltak az épületbe, és felkerült ekkor a falra egy festmény is.²³² Az érseki háznak üvegezett ablakai voltak, s cserépkályhák fűtötték.²³³

4.3. FŐÚRI ÉS FŐPAPI VÁRAK, KASTÉLYOK, UDVARHÁZAK

A 15–16. században a főuraknak és főpapoknak számos birtoka, számos lakhelye volt, általában szerte a Magyar Királyságban. Ezek a lakhelyek várak, kastélyok, kúriák egyaránt lehetek. A korabeli forrásokban a nemesi lakóépületekre a *domus*, *curia*, *castellum*, *castrum*, *fortalitium*, *arx* megnevezéseket – és ezek némelyikének változatait – használták, mely fogalmakat a valóságban sokszor igen nehéz, szinte lehetetlen pontos építészeti formához kötni, mert ahány „ház”, annyiféle kialakítású volt az adott épület. Nemesi kúriát, udvarházat (*curia nobilitaris*, *domus*) minden nemes emeltethetett magának a késő középkorban,²³⁴ a várak és kastélyok építése viszont királyi engedély nélkül nem volt megengedett. Ez utóbbi lakhelyek ugyanis – a nemesi kúriák „könnyedebb” védelmi rendszerével szemben – masszívabb erődítéssel rendelkeztek, sánc-árok-palánk vagy kőfal együttesével.²³⁵ A kőfalon lehetett pártázat, illetve védőfolyosó is. Az erődítések jellegén sok múltott, hiszen ezek alapvetően meghatározták, hogy egy adott nemesi lakhelyet *castrumnak* vagy *castellumnak* neveznek-e.²³⁶ Mindez a korabeliek számára egyértelmű lehetett, csak mi nem látunk ma már tisztán.²³⁷ Werbőczy István *Hármaskönyvében* nem határozza meg a

²²⁸ MRT 5. 269.

²²⁹ VOIT 1954–1955, 58–59, és 58. jegyzet, 60. jegyzet, 63. jegyzet.

²³⁰ ZÁDOR 1984, 109.

²³¹ ZOLNAY 1959–1960, 223. – A terepen látható falmaradványok és terepdomborulatok alapján egy körülbelül 25 × 15 méter alapterületű épületet valószínűsít itt a kutatás. MRT 5. 269.

²³² „per una mensa comperata: per la casa Marota, duc 1., din. 60”: VOIT 1954–1955, 59, és 63. jegyzet.

²³³ 1489. november 30.: „Ditto per contadi a uno fornazero per pignatte per una fornaze.” 1490. január 28.: „ditto per colore per denigrarero uno fornaza de maroth.” VOIT 1954, 114, és 20. jegyzet.

²³⁴ KUBINYI 1991, 212.

²³⁵ KOPPÁNY 1992, 82–83.

²³⁶ A *castrum-castellum* elnevezés kérdéskörnek hatalmas szakirodalma van, lásd például: KUBINYI 1985, 618–622; KUBINYI 1998a, 231–236; KOPPÁNY 1999, 13–17; HORVÁTH 2008b. – Hozzátennénk még, hogy például Mátyás király idejében az uralkodó szinte csak *castellumok* építésére adott ki engedélyeket, ennek ellenére sokszor várak épültek, kőből készült erődítésekkel.

²³⁷ A nemesi lakhely megnevezése tehát nagyban függött erődítésének meglététől, mértékétől. Éppen ezért, ha csak az adott nemesi lakhely épületét ismerjük, védelmi rendszerét viszont nem (se régészetileg, se az írott forrásokból), akkor nehéz egyértelműen besorolni a kastély/*castellum* vagy udvarház/*domus*, *curia nobilitaris* fogalomba. És akkor még nem beszéltünk a *castrum/vár* fogalomról, amikor egy-egy épületet olykor „felértékeltek” az írott forrásokban valamilyen okból, pedig kinézetre, kialakításra nem tartozott azok közé, csak ez volt birtokosának érdeke. (Ez udvarházzal és kastéllyal éppúgy előfordulhatott. Lásd erre: KOPPÁNY 1992, 83.) A késő középkorban, ha egy

castrum, castellum, fortalicium közti különbséget, „alaptudásnak” tekinti.²³⁸ Egyébiránt hazánkban a korábbi időkből sem ismeretes olyan jogi előírás, amely az erődítések mértékét szabályozta volna, ez inkább szokásjog alapján történt.²³⁹ Ezzel szemben külföldön, Európa nyugati felében már a 13. században írásba foglalták, hogy mi az udvarház és a vár közötti különbség.²⁴⁰

Hangsúlyozzuk tehát, hogy a vár–kastély–udvarház fogalmak között nehéz, sőt olykor lehetetlen éles határvonalat húzni a mai kutatás számára. Az alább bemutatásra kerülő példák esetében természetesen egy szubjektív válogatásról van szó, törekedtünk a legújabb kutatások figyelembevételével besorolni az egyes objektumokat e három fogalom valamelyikébe. A válogatás során elsődleges szempont volt egy adott késő középkori lakóhely korabeli jelentősége, kutatottságának mértéke, publikáltsága, illetve nem utolsósorban térbeosztásának ismerete.

4.3.1. Várak

Az arisztokrácia hatalmi reprezentációja – a nemesi lakóépületeket tekintve – a várban, azaz a *castrum*-ban testesült meg, státusszimbólum volt, nélkülözhetetlen része a főúri életnek. Minél több volt egy-egy főúr kezében, s minél több országrészben, vagy minél nagyobb földrajzi területen, annál hatalmasabb méltóságnak számított. Mindemellett természetesen voltak kényelmes kastélyaik is, amelyek a fentiekhez hasonló célokat szolgálták; ezeket majd alább vesszük nagytitka alá.

I. Lajos uralkodásának végén a váraknak majdnem a fele (150) volt királyi, királynéi tulajdonban.²⁴¹ Trónraléptekor, illetve uralkodása kezdetén Luxemburgi Zsigmond igyekezett a megmaradt királyi várakat megtartani, sőt növelni számukat.²⁴² Számos várhoz jutott az uralkodó egy-egy főúri család kihalása révén, vagy jószágvesztés által. Mindazonáltal 1437-ben a váraknak már csak az egyötödét (60) birtokolta az uralkodó, s halála után is a királyi várak számának a csökkenését figyelhetjük meg. Ezzel párhuzamosan a nagybirtokosok, a főúri réteg kezébe egyre több és több vár került. A 15. század végén, 1490-ben az ország 361 vára közül – Corvin János várait nem számítva – 150, azaz 41,5% volt a mágnások kezén Kubinyi András számításai szerint, Corvin váraival együtt viszont a Magyar Királyság várállományának a felével rendelkezett az arisztokrácia.²⁴³

Az előzőekben tárgyalt I. Lajos korabeli királyi paloták és várak (Visegrád, Zólyom, Diósgyőr) hatására a 15. század elején a szabályos négyszögletes alaprajzú, belső zárt udvaros gótikus várak, paloták kedvelté váltak az arisztokraták körében is. A leghatalmasabb, leggazdagabb bárók igyekeztek követni a mindenkori király példáját rezidenciáik kialakításában is. Így például a 15. század első harmadában, 1416–1423 között építteti Ozorai Pipo (Filippo Scolari) temesi ispán szabályos négyzet alaprajzú várát Ozorán, amelyen az itáliai hatás erőteljesen érvényesül (*3. ábra 1–2*).²⁴⁴ Ez a hatás például az épület rézsűs lábazati (ún. scarpás) kialakításában, és az épület tetején lévő egykori fecskéfarkas pártázatban nyilvánul meg. A kastélyt négyszögletes alaprajzú várfal vette körül, sarkain kerek tornyokkal. Az egyemeletes épület belső udvarán nyolcszögű, gótikus pillérek hordozta folyosó futott körbe. A földszinti helyiségekben voltak a főúri kíséret és a belső személyzet szállásai, valamint a kiszolgáló helyiségek (pl. konyha). Az emeleten reprezentatív nagytermek, lakó- és hálóhelyiségek, illetve a várkapolna foglalt helyet. A földszinti

udvarházat erősséggé építettek át, akkor már rendszerint kastélynak (*castellum*) vagy erősségnek (*fortalicium, arx*) hívták. Ez utóbbira lásd: HORVÁTH 2006, 70.

²³⁸ Lásd: Pars I. Tit. 24. KOPPÁNY 1999, 46.

²³⁹ HORVÁTH 2006, 69.

²⁴⁰ KOPPÁNY 1992, 84.

²⁴¹ ENGEL 1998, 169.

²⁴² ENGEL 2001, 184.

²⁴³ KUBINYI 1991, 211.

²⁴⁴ FELD–KOPPÁNY 1987; FELD 2003, 5–8; FELD 2006b, 40–43; *Csodálatos castello* 2015, 7–13.

és az emeleti terek borda nélküli kereszt-, illetve fiókos dongaboltozattal voltak fedve. Az ásatások során napvilágra került kályhacsempék alapján egyes helyiségeit cserépkályhákkal fűtötték,²⁴⁵ két bronzcsillár töredékei pedig arról tanúskodnak, hogy két termében biztosan a korszak luxustárgyának számító világítóeszközzel világítottak.²⁴⁶

Gyulán 1405–1420 között Zsigmond király másik hű embere, Maróti János macsói bán téglavárat emeltetett (3. ábra 6).²⁴⁷ A téglalap alakú vár keleti oldalán négyszintes kaputoronnyal épült. A pártázatos várfal nyugati és keleti oldalán emeletes épületszárnyak húzódtak, melyekben szintenként mintegy tíz-tíz teret alakítottak ki. A helyiségeket dongaboltozat fedte. A palotaszárnyak emeleti tereit konzolokra támaszkodó, faszervezetű folyosón keresztül lehetett megközelíteni.

Míg Ozora vára a település központjában épült, kényelmesen megközelíthető helyen, addig Gyula a Fehér-Körös mocsarai által körülvett szigeten. Ugyanakkor nem csak az utóbbi várakra jellemző helyválasztást és szabályos építészeti formát figyelhetjük meg a korszak arisztokratáinak rezidenciális építészetében, s nem csupán újonnan emelt várakról tudunk. Velük szemben Beckó és Csesznek vára magas hegycsúcson, sziklafokon emelkedett, de a Stiborok és a Garaiak ezekben is törekedtek szabályos épületegyütteseket, szabályos tereket létrehozni. A beckói vár 1389-ben Stiborci Stibor birtokába került (3. ábra 4). Az 1395-től erdélyi vajda címet viselő főúr a vár védelmi rendszerének korszerűsítésén túlmenően az erősség északi részét építtette át.²⁴⁸ A reprezentatív palotaépületek itt egy zárt udvar köré csoportosultak. Ennek északi oldalán egy kéttraktusos palotát emeltek, amelyben a földszinten dongaboltozatos, az emeleten gerendamennyezettel fedett helyiségek voltak. A kápolna az udvar keleti oldalán foglalt helyet. E felső udvart a szintén újonnan emelt déli szárny közepén lévő bejárati folyosón keresztül lehetett megközelíteni.

Garai Miklós nádor Cseszneken egy 13. századi vár teljes lebontásával építteti fel várát a 14. század végén–15. század elején, amely egy korabeli feliratos tábla tanúsága szerint 1424-re készült el.²⁴⁹ A vár felső és alsó várra tagolódott. Az alsó várban lehetett a gazdasági udvar, valószínűleg fából épült istállókkal, műhelyekkel. A felső vár egy háromszintes palota volt, közepén kisméretű udvarral. A földszinten konyha és más kiszolgáló helyiségek lehettek, az első emeleten pedig lakóhelyiségek, összesen öt nagy, boltozott terem. A keleti, legnagyobb méretű terem reprezentációs célokra, fogadásokra, vendéglátásra szolgálhatott. A lőrésekkel és pártázattal ellátott második emeleten az őrség és a kiszolgáló személyzet szállásai lehettek.

Szabályos alaprajzú várak Luxemburgi Zsigmond halála után is épültek még. Várpalotán, a település központjában Újlaki Miklós úgy emeltetett egy szabályos alaprajzú várat 1439–1445 között, hogy a már meglévő, a 14. század második felére datálható udvarház épületeit belefoglaltatta az új épületbe (3. ábra 3).²⁵⁰ A vár négy négyzetes saroktoronnyal épült. A keleti oldalon lévő, észak–déli irányú udvarház és a tőle pár méterre északra fekvő, a kápolnát is magában foglaló épületszárny megmaradt, de úgy, hogy a délkeleti saroktorony ráépült az udvarház egy részére. A déli oldalon nem volt épületszárny, csak várfal, itt volt a vár bejárata. Az északi és nyugati oldalon viszont egy-egy palotaszárny emelkedett. Az északnak sajnos nem ismerjük a térbeosztását, a nyugati szárny emeletén foglalt helyet a nagyterem. Falait kívülről és az udvar felől is viszonylag nagyméretű ablakok törték át.

Az Újlakiak újlaki rezidenciája is szabályos, négyszögletes alaprajzú várként épült a 15. század közepén, de ellentétben Várpalotával, sarkain nem voltak tornyok.²⁵¹ A vár bejárata keletről nyílt, ezen az oldalon nem volt épületszárny, csak az északi, a déli és a nyugati oldalon húzódott egy-

²⁴⁵ Csodálatos castello 2015, 19–21.

²⁴⁶ GERE 1998, 98–99; GERE 2003a, 59–63; Csodálatos castello 2015, 24.

²⁴⁷ FELD 2000a, 260–261, 264–274; FELD 2006b, 38–40.

²⁴⁸ KODOŇOVÁ 1987, 328; FELD 2006b, 36–38.

²⁴⁹ RÁCZ 2010, 101–103.

²⁵⁰ LÁSZLÓ Cs. 1992; LÁSZLÓ 2006; GERGELYFFY 1967, 260, 270; NAGY 2015.

²⁵¹ TOMIČIĆ 2003; NAGY 2015, 55.

egy. Az északi, szélesebb és a déli, keskenyebb szárny emeletes volt, az utóbbi alatt pince is húzódott. A vár nagyterme az északi szárnyban lehetett. Az e szárnyból kinyúló épületrésszel kapcsolatban azt feltételezi a kutatás, hogy emeletén kaphatott helyet a kápolna. Az épülettömböt árok vette körül.

Siklós várát a Garaiak a 15. század elejétől a család nádori ágának kihaltáig (1482-ig) rezidenciává alakították (4. ábra 1).²⁵² A már meglévő déli palotaszárnyat átépítették, valamint két új épületszárnyat emeltek a keleti és az északi oldalon, ezáltal a belső vár udvarát három oldalról palotaszárnyak vették körül.

Igen jelentős építkezéseket folytatott Hunyadi János az apjától megörökölt vajdahunyadi rezidenciában az 1440-es években, illetve az 1450-es évek elején.²⁵³ A régi erődítményt új várfallal vetette körül, melyet négy kerek torony erősített. A régi várkapu helyére egy hangsúlyos kaputorony épült. Hunyadi idejében készült el a vár kápolnája, illetve a nyugati oldalon egy kétszintes palotaszárny is, mindkét szintjén egy-egy nagyteremmel. Míg kezdetben az építkezések célja a vár védelmi rendszerének fokozása volt, a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején a vár reprezentatív szerepének a növelése került előtérbe.

A 15. század második felében megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a főurak váraikat egy adott helység mellett vagy magában a helységben építik fel, de ugyanakkor a hegyi várak szerepe sem csökken, mert a régebbi eredetű várakban mintegy rendi státusszimbólumként továbbra is folytatnak építkezéseket a főurak: palotákat, tornyokat, kápolnákat emelgetnek, továbbá új faragott nyílászáró elemeket, új fűtőberendezéseket (kandallókat, kályhákat) építtetnek be.²⁵⁴ Ilyen hegyi várakat építenek át például a felvidéki Szepesváron, illetve Trencsénben, amelyek az újonnan felemelkedett Szapolyaiak két, egymást időben némiképp váltó rezidenciái voltak.²⁵⁵ Továbbá Csőváron 1474 után Parlagi János, Mátyás király ajtónállómestere, illetve a 15–16. század fordulóján Ráskai Balázs főkamrás, tárnokmester építkezett. Füzér magas sziklafokon álló várán pedig a Perényiek építkeztek a 15. század végén (5. ábra 4).²⁵⁶ A faragott építészeti elemek (nyílászárók, kandallók stb.) gótikus, késő gótikus stílusban készülnek a 15. század második felében, reneszánsz építészeti elemekkel tulajdonképpen csak a Jagelló-kortól díszítik épületeiket a főurak (néhány főpap már Mátyás idejében is, lásd alább). A hegyi várakban való reprezentációs építkezések még olyan időszakokra is érvényesek lesznek, mint a Mohács utáni évek.

A 15. század második felében az egyházi főméltóságok körében jelentős építkezések folytak; vagy teljesen új várakat emeltek, vagy a meglévőket gazdagították különféle épületekkel (palotaszárnyakkal, kápolnákkal stb.). Síkvidékieket, illetve dombon vagy hegyen állókat egyaránt találunk közöttük.

Esztergomban a vár Duna felőli oldalán lévő gótikus palotát Szécsi Dénes (1440–1465), illetve Vitéz János (1465–1472) érseksége idején átépítik.²⁵⁷ A meglévő szárnyhoz egy újabbat építenek a Duna felé, ezáltal a pincszinten és a földszinten kétraktusossá válik az épület. Az emeleten egy grandiózus nagytermet hoznak létre, a Duna felé konzolokon kialakított, zárt függőerkély-folyosóval (3. ábra 7). A nagyterem falát a magyar királyok képeit ábrázoló freskókkal díszítik. Innen, észak felé a Szibillák kápolnájába lehetett belépni, s a nagyteremtől északra kapott helyet egy nagyméretű árnyékszékatorony is (76. ábra 9). A 15. században a palotától délre fekvő konyhát is átalakítják. Az ún. alsó konyha felett, az emeleti szinten épül fel a ún. felső konyha, két helyiséggel. Déli helyisége szolgált a főzésre-sütésre, tűzhelye fölött egykor mázas tetőcserepekkel borított kéménykürtő emelkedett, úgy, mint az alsó konyha déli része fölött is (ez utóbbinak maradványai viszont máig is megvannak). A felső konyha másik helyiség tálalóhelyiség volt,

²⁵² CZEGLÉDY 1987; BARTOS–CABELLO 2007, 83.

²⁵³ LUPESCU 2008.

²⁵⁴ KUBINYI 1991, 212; FELD 2009a, 120.

²⁵⁵ KENYERES 2004; FELD 2004b, 155–156.

²⁵⁶ FELD 1992, 17, és 41–42. jegyzet.

²⁵⁷ HORVÁTH 1990a; VUKOV 1990; VUKOV 2004, 35–43; BUZÁS 2004a; HORVÁTH 2015, 203, 206–207, 218–219, 223.

melyből közvetlenül be lehetett lépni a nagyterembe. Az alsó konyhától délre került kialakításra Vitéz érsek izzasztófürdője (74. ábra 7), a fürdő felett pedig függőkertje.

A Várdai család névadó településén, Kisvárdán az 1460-as évek közepén nagyszabású építkezésbe kezd Várdai István kalocsai érsek (1457–1470 vége/1471 eleje), amely haláláig tart.²⁵⁸ István érsek azonban itt nem mint főméltóság, hanem mint Várdai-családtag építkezett. Egy szabályos, négyzetes alaprajzú, négy – az északi oldalon két kerek, a délin két négyzetes – saroktornyos várat tervezhetett az érsek. Éri István szerint az érsek életében ebből a körítőfal a tornyokkal, illetve a déli oldalon húzódó palotaszárny készült el, mely utóbbi egy 30 × 10 méter nagyságú épület volt, végeiben egy-egy négyzetes, négyemeletes toronnyal. E szárny boltozott helyiségeit kályhakkal, illetve kandallókkal fűtötték. Feld István véleménye szerint viszont a 16. század elejéig valószínűleg három épületszárny is kiépült a várban, a keleti oldalon a Szent Zsigmond-kápolnával. Simon Zoltán egy 1528. évi osztálylevél adatait felhasználva cáfolja Éri azon elméletét, hogy az északi szárny csak a 16. század közepén épült volna fel, véleménye szerint legalább egy kaputoronynak már kellett itt lennie korábban is.²⁵⁹ Továbbá hangsúlyozza, szintén az említett írott forrás alapján, hogy a keleti oldalon csupán a kápolna állt a 16. század első harmadáig, mivel az osztálylevélben egyértelműen arról van szó, hogy Várdai Mihály, János és Ambrus a kápolnától a toronyig (ti. az északkeleti, kerek toronyig) egy új, négyhelyiséges palotát fog a közeljövőben emelni.

Egerben is építkezik a püspök a várban. A székesegyháztól északnyugatra egy korábbi épület felhasználásával épül ki egy új, késő gótikus palota (4. ábra 2).²⁶⁰ A munkálatok Beckensloer János püspöksége idején kezdődtek, 1475-ben már biztosan folytak. A palota teljes egészében a 16. század legelejére készült el. Ez egy téglalap alaprajzú, egyemeletes épület volt, udvar felé néző homlokzatát erőteljesen meghatározta az előtte húzódó késő gótikus folyosó. A legújabb kutatásoknak köszönhetően a földszint késő középkori beosztása viszonylag ismert. Itt több kisebb-nagyobb helyiség helyezkedett el. A legnyugatibb terem alatt pince húzódott, a mellette levő két helyiséget dongaboltozat fedte. Ezekről keletre egy folyosószerű helyiség következett, majd pedig egy középpilléres terem, mely utóbbihoz légfűtéses fűtési rendszer is tartozott. Sajnos a legkeletebbi helyiségeket nem ismerjük, a palotának ez a vége ugyanis elpusztult. Csak feltételezni lehet, hogy az emeleten alakították ki a 16. század eleji, Estei Hippolit-féle számadásokban is említett nagytermet (*palatium magnum*), illetve mellette számos kisebb-nagyobb szoba is létezhetett. A számadásokban febukkanó *camera superior* is talán ide köthető.

Bővíti a győri püspökvárat az 1480-as években Nagylucsei Dóczi Orbán püspök (1481–1486) is.²⁶¹ Az Anjou-kori kaputorony mellé kétszintes építményt emeltet. Ennek emeletén alakították ki a csillagboltozattal fedett kápolnát, a földszinti alépítmény pedig gyalogos közlekedésre szolgált, a vár gyalogkapuja itt kapott helyet (3. ábra 5). A palota Dunára néző, északi homlokzata elé egy nagyméretű, díszes zárterkélyt emeltetett a püspök, mely mögött a palota nagyterme helyezkedhetett el. Továbbá második emeletet építtetett a teljes palotára.

Báthori Miklós váci püspök 1485 körül építkezik a váci várban. Itt a késő gótikus építészeti elemek mellett megjelentek a reneszánsz építészeti tagozatok is (nyíláskeretek, oszlopok, baluszterpillérek stb.), illetve a helyiségek egy részét majolika padlóteglákkal (18. ábra 5–6) burkoltatta a püspök.²⁶²

Már a 16. század elején, az írott források szerint 1506–1509 között Thurzó Zsigmond püspök bővíti a váradi palotát.²⁶³ A püspök egy teljes palotaszárnyat emeltet ekkor, benne egy

²⁵⁸ ÉRI 1961, 28–29; ÉRI 1975a, 191–192; FELD 2000b, 55–58; SIMON 2008, 11–14.

²⁵⁹ SIMON 2008, 14.

²⁶⁰ GIBER 2008. A számadásbeli adatokra („pro fenestris camere superioris”, „pro necessitate camere superioris”, „pro palatio magno feci duo candelabra de ligno”) lásd: E. KOVÁCS 1992, 113, 121, 182.

²⁶¹ A kápolna egyik támpilléren lévő 1487-es évszám az építkezés befejeztére utalhat (de Dóczi Orbán ekkor már egri püspök). LÁSZLÓ 2000, 101–102.

²⁶² KOPPÁNY 1994; *Beatrix hozománya* 2008, 108–115, Kat. 2.52–2.72. (Nagy Gy.).

²⁶³ MIKÓ 1989, 102–104. – A vár 16. század előtti építéstörténetére lásd: RUSU 2011.

reprezentatív nagyteremmel. A várról készült 1598. végi leltárban szereplő *domus maior* azonos lehet ezzel a teremmel.²⁶⁴

Mint fentebb jeleztük, a reneszánsz kőfaragványok a Jagelló-kortól mutathatók ki nagyobb mennyiségben főúri várainkban. Ezek igen gyakran a késő gótikus faragványokkal párhuzamosan „élnek” egy-egy épületen. Az ún. buda-nyéki királyi kőfaragóműhely nem csak a királyi épületeken (Buda, Nyék, Solymár) dolgozik. A műhely faragványai az ország különböző pontjain lévő várakban is felbukkannak. Így például Simontornyán, ahol 1508–1509-ben Buzlai Mózes főudvarmester építteti át frissen szerzett várát, valamint Siklóson, ahol Perényi Imre nádor fog jelentős újjáépítésbe. Simontornyán²⁶⁵ ekkor készül el a keleti szárny udvar felőli oldalán egy kétemeletes, héttengelyes reneszánsz loggia, az épület külső homlokzatát pedig reneszánsz keresztosztós ablakokkal látják el (4. ábra 3–4). A keleti szárny földszintjén egy háromablakos és egy egyablakos helyiség maradt ránk, míg az emeleten három termet rekonstruál kutatója. A feltételezett második emelet elpusztult, így beosztása nem ismert. Nagyrészt reneszánsz épületszárny a déli, középpontjában a lakótoronnyal, két oldalán egy lépcsőtoronnyal, illetve a kaputoronnyal. Reneszánsz nyíláskeretekkel, néhány terét teknőboltozattal látják el, de fűtőberendezésként nemcsak reneszánsz, hanem késő gótikus stílusú kandallók is kerülnek bele. Az északi szárny késő gótikus stílusban épül, emeletén kap helyet a zárterkélyvel díszített nagyterem, valamint a kápolna.

Siklóson a várkápolnát 1507–1515 között Perényi Imre nádor újjáépíti, késő gótikus (boltozat) és reneszánsz (tabernákulum, karzat mellvédje, oratóriumablak) elemek kerülnek bele (4. ábra 5).²⁶⁶ Balusztrádos reneszánsz loggia készül a várkápolna udvar felőli oldalán, amelynek budai márgából faragott elemei a nyéki és a simontornyai balusztrádokkal és oszlopokkal azonosak. Perényi Imre a palotaszárnyakat is átépíttette.²⁶⁷ A keleti szárny emeletén kialakított három nagy teremből a középsőt és a délit síkmennyezettel, az északit késő gótikus bordás keresztboltozattal fedték. Mindhárom helyiség fűthető volt, a kandallókat a termék északkeleti sarkában alakították ki. Reneszánsz kandallók kerültek az épületek más helyiségeibe is, illetve reneszánsz ajtókeretek, valamint keresztosztós és hármás ablakok.

Igen jelentősek a 16. század első harmadában Szatmári György pécsi püspök (1505–1521), majd esztergomi érsek (1521–1524) reneszánsz építkezései. Pécsen, a püspökvárban új palotaszárnyat építtet Szatmári. A püspöki palota déli szárnya épül ki ekkor, mely egy 46 méter hosszú, kétszintes építmény. Földszinti része két, boltozott helysősorra tagolódott. Hermann 1754-ben készült felmérése a földszinten konyhát és hozzá tartozó helyiségeket ábrázol, melyekről csak feltételezi a kutatás, hogy már Szatmári idejében is itt lehettek.²⁶⁸ A palota déli homlokzatának falkutatása során nagyméretű, reneszánsz, keresztosztós ablakok maradványai láttak napvilágot.²⁶⁹

Esztergomban, a palotakápolna környékén építkezik Szatmári György.²⁷⁰ A kápolna mellett reneszánsz lépcsősört emeltet, amelynek baluszter-törpepilléreit a címerével látják el. A kápolnától északra fekvő épületet budai márgából faragott, reneszánsz kőfaragványokkal (ajtó- és ablakkeretekkel, címerével ellátott kandallóval stb.) díszítteti.

Ami a mohácsi csata utáni időszakot illeti, Mára vára 1526 körül kerül Bakics Pál kezére, előtte a Várdaiaké volt. A vár lakóépületét 1527 és 1533 között építteti át Bakics, s reneszánsz – címerekkel, feliratokkal, rozettákkal stb. ellátott – nyíláskeretekkel és kandallókkal díszítteti.²⁷¹

²⁶⁴ BALOGH 1982, II. 122.

²⁶⁵ HORLER – H. TABAJDI 1987, 12–16; BUZÁS 2009a, 61–62.

²⁶⁶ PAPP 2005, 76–80.

²⁶⁷ BARTOS–CABELLO 2007, 86–88.

²⁶⁸ KIKINDAI 2009, 316–320, és 4. kép.

²⁶⁹ G. SÁNDOR 1999, 29.

²⁷⁰ FARBAKY 2002, 63–65; BUZÁS 2009a, 64–65; KLINGER 2009, 246, 248–249.

²⁷¹ G. SÁNDOR 1984, 34–48, és 58–76. kép (további irodalommal).

A központi hatalom meggyengülése idején, az 1530-as években hatalmas négyszögű tornyot épített Perényi Péter Sárospatakon, a bástyás védőfallal övezett város délkeleti sarkába, amely tulajdonképpen egy középkori lakótorony és egy ágyútorony kombinációja (5. ábra 1).²⁷² A sárospataki Vörös-torony esetében a védelmi és a reprezentatív funkció egyetlen épületbe kerül. A torony valószínűleg lengyelországi előképek nyomán épült. Díszítményét hegyaljai tufából faragott reneszánsz ablak- és ajtókeretek, kandallók adták. A többszintes torony legreprezentatívabb része a második emelet volt. Nyugati részét egy 12 × 14 méteres, gerendamennyezetes, kandallóval fűtött nagyterem (palota) foglalta el, keleti traktusát pedig egy háromhelyiséges lakóegység alkotta. A palotaszárnyak építését is Perényi Péter kezdte el, de már az 1540-es évek legelején.²⁷³ Ezeket majd fia, Gábor fejezi be – a fennmaradt évszámok faragványok alapján (1560, 1562, 1563) – az 1560-as évek elején.

Az 1530–1540-es években, de még a 16. század második felében is a hegyi várakban lévő lakóépületek bővítésére, díszítésére fordít számos főúr nagy figyelmet, semmint védművek emelésére. Ekként cselekednek például a Gersei Pető Rezi várában, a Zayak Ugrócon, a Serédyek Regécen.²⁷⁴ Rezi várán a 16. század közepén (1552 körül), Gersei Pető János birtoklása idején végeznek átalakításokat, melynek során számos reneszánsz nyíláskeret került beépítésre.²⁷⁵ Ugróc várát a 16. század második felében a Zay család rezidenciává építtette ki. A várat 1547-ben adományozta Zay Ferencnek I. Ferdinánd. A felső vár északi fala mentén pompás palotaépületet emeltek, amelybe késő reneszánsz nyíláskeretek, illetve kandallók kerültek (5. ábra 2).²⁷⁶ Árva várában a Thurzók az alsó várban emeltettek egy palotaépületet.²⁷⁷ Regécen az 1541-től birtokos Serédyek – a régészeti feltárások tanúsága szerint – főként a középső várban építkeztek a 16. század második harmadában.²⁷⁸ A keleti várfal mellé egy egyemeletes, a földszinten háromosztatú, az emeleten kétosztatú épületet emeltek. A tereket gerendás födémmel fedték; az emeleti helyiségek fűthetőek voltak. A nyugati várfal mellé került a konyha, mellette egy kisméretű, dongaboltozatos helyiség foglalt helyet. A felső vár öregtornyát is újjáépítették.

Sárvár és Fogaras vára átmenetet képez az imént említett hegyi várak és a komfortos kastélyok, udvarházak között. Ezekben is jelentős átépítések, bővítések történtek.²⁷⁹ Sárváron a 16. század közepén, Nádasdy Tamás idején épül fel a vár jellegzetes, nagyméretű kaputornya, melynek kapuja Palladio stílusát tükrözi (5. ábra 3).²⁸⁰ A fogarasi várban az 1580–1590-es években Báthori Boldizsár, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem unokatestvére építkezett.²⁸¹ Az ekkor átépített nyugati palotaszárny elé emeletes loggiafolyosó került, mely hangsúlyos építészeti eleme lett a várnak. A Báthori-féle építkezésekhez köthető a hármas lombard ikerablakokkal tagolt keleti palotaszárny is.

²⁷² FELD–SZEKÉR 1994, 176, 188–189; FELD 2000b, 80–88.

²⁷³ J. DANKÓ 2009, 527–528.

²⁷⁴ FELD 2009a, 120.

²⁷⁵ HEGYI 2014, 300.

²⁷⁶ PLAČEK–BÓNA 2007, 315–317; *Könyöki* 2000, 341.

²⁷⁷ PLAČEK–BÓNA 2007, 220–223.

²⁷⁸ SIMON 2007, 124; GIBER 2012, 12–14. – 17. századi források szerint a keleti oldalon lévő épület földszinti két szélső helyisége sáfárházként, a középső pitvarként szolgált. Az emeleten lévő déli, nagyobb helyiség a „Leányasszonyok háza”, míg az északi helyiség „Mosóház” volt. A konyha melletti helyiség sáfárház volt.

²⁷⁹ FELD 2009a, 123.

²⁸⁰ FELD 2002a, 43.

²⁸¹ FELD 2002a, 48; KOVÁCS 2003, 87–91.

4.3.2. Kastélyok

Az oklevelekben *castellum* néven feltűnő késő középkori kastélyokról az elmúlt évtizedek kutatásainak köszönhetően egyre gyarapodó ismeretekkel rendelkezünk.²⁸² Mindezek alapján megállapítható, hogy nem volt egységes formája a 15–16. századi *castellum*oknak. Ahány épület, annyi kialakítás volt, a birtokos anyagi helyzetétől, igényétől függően. A korabeli források és az épületrégészeti módszerekkel kutatott épületek alapján Koppány Tibor úgy véli, hogy a *castellum*ban állhatott: 1. egyszerű, földszintes udvarház; 2. nagyobb, igényesebb palota vagy palotaszerű épület; 3. torony.²⁸³ A kastélyok építőanyaga sem egységes, ugyanis készülhettek kőből, téglából, vagy fából, illetve akár ezek kombinációjából is. Fából gyorsabb, könnyebb és olcsóbb volt kastélyt emelni, s ha kellett, szét is lehetett szedni, majd elszállítani. Mindazonáltal hamarabb is tönkrementek az idő múlásával, illetve nehezebben álltak ellen egy esetleges ostromnak. A kőből, téglából emelt kastély nyilvánvalóan költségesebb volt, mivel a téglákat valahol elő kellett állítani, a követ ki kellett bányászni, a kőből faragott gótikus vagy reneszánsz nyílászáró elemekhez, valamint egyéb építészeti faragványokhoz megfelelő kőfaragómesterekre volt szükség.

A kastély egyfajta kisebb és egyszerűbb formájú erősség volt, a korabeliek számára egyértelműen elkülöníthető egy vártól vagy udvarháztól. A mai kutatás számára viszont meglehetősen nehéz meghúzni a határvonalat *castrum* és *castellum* között. Egy adott épületet, attól függően, hogy kinek mi volt az érdeke, milyen szerv állította ki a róla szóló oklevelet (királyi oklevél, hiteleshelyi oklevél stb.), egyaránt nevezhettek várnak (*castrum*) vagy kastélynak (*castellum*).

Mindenesetre az tény, hogy *castellumot* – ahogy *castrumot* is – csak királyi engedéllyel lehetett emelni. A kastélyt palánk, kőfal, árok, sánc vehette körül bizonyos magasságban, s ezeken belül vagy a körítőfal mentén foglaltak helyet a lakó- és gazdasági épületek. Építésüket elsősorban annak köszönhették, hogy birtokosuk kényelmes lakhelyet kívánt emelni magának és családjának, s erősített voltak nagyrészt uraik hatalmát és erejét volt hivatott jelezni. Mint ahogy a vár esetében is, a kastélynál is elsődleges fontosságú volt a hatalmi reprezentáció érvényesülése. A kastélyok jól megközelíthető helyen épültek: vagy a települések mellett, vagy azok központjában.

A *castellum*ok éppen tárgyalt korszakunk elejétől, azaz a 14. század végétől szaporodnak meg hazánkban, számos nemes kap engedélyt a Zsigmond korban kastély építésére.²⁸⁴

A késő Zsigmond korban, az 1420-as években emelték az Újlaki familiáris Simonyiak a Bars megyei (Nyitra) Simonyi kastélyát (6. ábra 1).²⁸⁵ 1426-ban Luxemburgi Zsigmond engedélyezte Simonyi Imre raholcai, majd galgóci várnagy és testvére, Miklós számára, hogy be nem fejezett simonyi *fortalicium*ukat vagy *castellum*ukat felépíthessék. Ugyanezen évben el is készül az erősség, mert ekkor beiktatják őket az új, kőből emelt kastély birtokába. A ma is álló kastély területén folytatott régészeti kutatások alapján ismeretes, hogy már a 14. század második felében állt itt két épület (ún. B1 és B2).²⁸⁶ A B1 épület 9,5 × 10 méteres nagyságú volt, és viszonylag keskeny falakkal épült, ezért ásatója, Alexander Ruttkay kizárta, hogy torony lett volna. A B2 épület, amely az előbbitől északra feküdt, kisebb méretű volt, 8 × 4 méteres. A 15. század első felében a B1 épület falait felhasználva egy egytraktusos, háromhelyiséges kastélyt emeltek a Simonyiak, egy-egy toronnyal az északi és a déli homlokzaton. Az egyik torony egyúttal főbejáratként is szolgált. A B1 épület lakófunkciót töltött be, a B2 épületnek gazdasági szerepe volt. A kastélyt gerendapalánk és vizesárok vette körbe.

Kustyerolc (Körös m.) *castellumot* és térbeosztását egy 1475. évi osztálylevél alapján ismerhetjük meg, ekkor litvai Horvát Damján özvegye és Horvát Péter osztozkodott rajta. Az

²⁸² Lásd például: KOPPÁNY 1992; KOPPÁNY 1999; FELD 2000b; HORVÁTH 2006; FELD 2009b; KOPPÁNY 2014; KOPPÁNY 2015.

²⁸³ KOPPÁNY 1999, 57.

²⁸⁴ KOPPÁNY 1999, 42.

²⁸⁵ KOPPÁNY 1999, 209–210.

²⁸⁶ RUTTKAY 1996, 346–347.

iratból az derül ki, hogy a kastély főépülete alá volt pincézve, a pince fölött egy fűthető szoba, egy kéményes ház, illetve három kisebb-nagyobb kamra helyezkedett el. A kastélyhoz két konyha tartozott, egy régi és egy új, az utóbbit a kastély külső udvarán, az ún. párkányban emelték. Volt még itt három kis- és egy nagyméretű kamra, továbbá egy-egy gabonás- és sütőház is, azaz egyfajta gazdasági udvart alakítottak itt ki.²⁸⁷

Az 1460–1470-es években Kinizsi Pál zalai alispánja, Choron Gergely Devecserben (Veszprém m.) egy, a nyugati oldalán toronnyal egybeépített udvarházat emeltet kőből (6. ábra 2).²⁸⁸ A csupán részleges kutatás megállapításai alapján a nyújtott téglalap alaprajzú épület földszintje egy három szakaszra osztott dongaboltozatos, pincejellegű tér volt, mely raktározásra szolgált. Az emeleti szint három helyiségre tagolódott. A középső volt a konyha, északi fala előtt állt a tűzpadka, e fölött faszerkezetű füstelvezető kürtő foglalt helyet. Az északi helyiség egy dongaboltozatos, kisméretű kamra volt (hálóhelyiség), a déli pedig egy síkmennyezetes, nagy szoba (nappali szoba). A torony emeleti szintje pitvarként funkcionált, ide érkezett a felvezető lépcső, és innen lehetett belépni a konyhába. 1526 körül Choron András sümegi várnagy jócskán kibővítette az épületet, amelyet meg is erősített, s ezáltal vált kastéllyá. Minden bizonnyal az ugyanakkor a sümegi várban dolgozó kőfaragókkal, kőművesekkel végezteti el a munkát. A főépületet északi irányba bővítették, s ezáltal egy kéttraktusos tömböt hoztak létre. Az épületet reneszánsz ablak- és ajtókeretekkel, valamint kandallókkal látták el. Ugyanakkor felső szintjén lőrészekkel ellátott kőfallal vették körbe az épülettömböt, melynek délnyugati sarkán építették fel a kaputornyot. Ásatás hiányában Koppány Tibor csupán feltételezi, hogy ennek a falnak a belső oldalán lévő épületekben lehetett a konyha és annak kiegészítő helyiségei, továbbá az istállók, ólak és a személyzeti szállások is. Choron András lakhelye a bővítés által méltó lett birtokosához, aki 1526 után emelkedett a köznemesi rétegből a nagybirtokos főrendek sorába.

Alápincézett, háromosztatú, emeletes ház, déli oldalán a lépcsőfeljárót magában foglaló előcsarnokkal alkotta a jánosházi kastély legkorábbi lakóépületét,²⁸⁹ mely köré 1510-ben Bakócz Tamás esztergomi érsek unokaöccse, Erdődi Péter körítőfal és árok építésére kapott engedélyt II. Ulászlótól. Az épület beosztása a következőképpen nézett ki. Keleti részén egy észak–déli irányú, téglalap alaprajzú nagyterem foglalt helyet, amelyet gerendás deszkamennyezet fedett. A nyugati oldalon két helyiség volt kialakítva, az északnyugatihoz kívülről árnyékszék kapcsolódott. A keleti nagyterem és a nyugati helyiségek között folyosó húzódott, mint ahogy az emeleten lévő két helyiség között is. Az egyik emeleti teremben reneszánsz kandalló maradványai maradtak meg. A kastélyt 1558–1583 között Choron János nyugati irányba kibővítette. A földszinten két új, dongaboltozatos helyiség kapott helyet, amelyek Feld István szerint konyhaként funkcionálhattak, míg a síkmennyezetes emeleti részen lakóhelyiségek lehettek.²⁹⁰ Valószínűleg ekkor épült a kastélyt övező bástyás védővonal is.

Késő középkori *castellum*aink közül az egyik legjobban ismert a botszentgyörgyi (Zala m.), amely viszonylag rövid ideig, mintegy 100 évig (1481–1577) állt fenn (6. ábra 3).²⁹¹ Egy 1538. évi osztálylevélnek és a régészeti kutatásoknak köszönhetően a Bothok emeletes kastélyának egykori enteriőrjei részben rekonstruálhatóak. Az említett forrás alapján pontosan meghatározható, hogy milyen helyiségek voltak a kastélyban a 16. század első felében. A következő elnevezések fordulnak elő: kápolna, nagy palota, szoba (*stuba*, *domus*), hálószoba (*domus cubicularis*), előtér (*praetorium*), boltozott szoba (*Bolthba*), pince, konyha, füstölő (*domus fumosa*) stb. A kastély keleti szárnyában foglalt helyet a nagyterem és a kápolna, itt volt a kaputornyos bejárat is. A nyugati szárnyban kapott helyet a konyha és a sütőház. Az északi lakószárny pincéje fölött egy háromosztatú tér volt, középen előtérrel, két oldalán egy-egy fűthető szobával, a nyugati szobához árnyékszék is kapcsolódott. A déli nagy toronyban is lakóhelyiségek voltak. Mindezek

²⁸⁷ Balassa család 1990, 147; KOPPÁNY 1999, 47, 171.

²⁸⁸ KOPPÁNY 1999, 61, 81; KOPPÁNY 2009b; KOPPÁNY 2014, 153–154.

²⁸⁹ MEZŐSINÉ KOZÁK 1998; KOPPÁNY 1999, 62, és 62. kép.

²⁹⁰ FELD–VELLADICS 2016, 64; lásd még: KOPPÁNY 2014, 175–176.

²⁹¹ SZERÉMI 1879; VÁNDOR 1995; KOPPÁNY 1999, 63, 80.

alapján azt láthatjuk, hogy a reprezentációs, a lakó- és a gazdasági funkciók jól elkülönültek egymástól azáltal, hogy külön-külön épületszárnyakban kaptak helyet. A régészeti kutatások alapján a kastély építőanyaga a téglá volt. A kőből faragott nyílászervek között késő gótikus és reneszánsz darabok egyaránt voltak. A reneszánsz ablakkeretek az emeleti szinteken lehettek beépítve az épület ásatója, Vándor László szerint. Valószínű azonban, hogy a reneszánsz keretek nem az 1480-as években kerülhettek beépítésre, hanem egy későbbi építési periódusban.

Az ablakok üvegezve voltak, mégpedig köldökös ablakszemekkel, amelyeket ólomfoglalat tartott össze.²⁹² Az északi és a keleti szárnyban nagy mennyiségű ornamentális díszítésű freskótöredék került elő, ami azt bizonyítja, hogy egyes termek falait falfestmények tették esztétikusabbá. Az ajtólapok trapéz alakú, illetve négyzetes vaszárakkal voltak felszerelve.²⁹³ Az ásatások során napvilágra került zöld és barna mázas kályhacsempék, valamint mázatlan kályhaszemek tanúsága szerint a kastélynak voltak kályhával fűthető termei.²⁹⁴ Az üveglablakok és a kályhák az épület komfortjának jelölői, mint ahogy a falazott árnyékszék jelenléte is az északi szárny nyugati oldalán. A *castellum* ásatója szerint az épületek földszinti helyiségei dongaboltozatosak, az emeletiek pedig síkmennyezetesek lehettek. Az osztálylevélben egy festett mennyezetről tesznek említést, amely valószínűleg festett gerendamennyezetet takar.

Botszentgyörgy esete jól bizonyítja, hogy a 15. század végén már igen összetett alaprajzú, több épületszárnyból álló kastélyokat is emeltek a főurak, nemcsak földszintes vagy emeletes lakóépületet, vagy palota és torony kombinációját. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a 16. században ne épültek volna még egyszerű típusú kastélyok is. Egyik példája lehet Forgách Péter Bars megyei főispán lakhelye, aki 1505-ben kapott engedélyt az uralkodótól, hogy új kastélyt építsen Komjátiban, négy szobával, konyhával, pincével, valamint melléképületekkel (pl. lóistálló, magtár).²⁹⁵

Ötvös(kónyi) négy saroktornyos reneszánsz kastélya a 16. század elején épült. Az építkezés az országos hivatali méltóságot viselő Batthyány Benedek királyi kincstartóhoz, budai várnagyhoz köthető.²⁹⁶ Batthyány 1510-ben már Ötvösből keltez. A kastély maradványait régészeti kutatás tárta fel, s ez alapján ismeretes, hogy az udvar északi oldalán egy olyan lakószárny állt, amelynek dongaboltozatos, kétrészes pincéje volt. E felett kétosztatú felső szint húzódnak. Az ásatás során előkerült kőfaragványok bizonyítják, hogy a kastély ajtó- és ablakkeretei, valamint kandallói reneszánsz stílusúak voltak, sőt egy akantuszleveles gyámkő (*peduccio*) arra utal, hogy a főúri épületben volt fiókos dongaboltozatú helyiség is. A kastély feltárása során előkerült zöld mázas kályhacsempék és egy díszes vasajtó az épület méltó belsőépítészeti kialakításáról tanúskodnak.²⁹⁷ A kastélyt palánk, sánc és vizesárok védte.

Eddig még nem esett szó olyan kastélyokról, melyeknek központi eleme egy kisebb vagy nagyobb (lakó)torony volt. A főurak tornyos kastélyaira az utóbbi jelző jellemző. Így a Csongrád megyei Szegen (Szegváron) egy 10,5 × 11,5 méteres, Sződiben pedig egy 17 × 17 méteres torony állt.²⁹⁸ A szegi *castellumot* Dóczy János, Szapolyai János későbbi kincstartója építtette 1514 után egy korábbi kúria helyére. A kastélyról Szerémi György is megemlékezik: fallal körülvett toronyról ír *Magyarország romlásáról* című művében. Középbirtokosok, egyházi intézmények is emeltek központi tornyos kastélyokat szerte az országban, melyre példa Nagyszalonta, illetve a szerémségi Erdőd (6. ábra 4).²⁹⁹ Nagyszalontán a Toldiak, Erdődön a titeli prépostság építkezett. Ezen kastélyok részletei, illetve koruk azonban kevésbé ismert. Erdőddel kapcsolatban ismeretes, hogy

²⁹² VÁNDOR 1995, 19, 42, XII. ábra.

²⁹³ VÁNDOR 1995, 20, 44, XIV. ábra.

²⁹⁴ VÁNDOR 1995, 17–18, 34–38, IV–VIII. ábra.

²⁹⁵ BÁRTFAI SZABÓ 1910, 192–193; KOPPÁNY 1999, 47.

²⁹⁶ KOPPÁNY 1999, 56; MAGYAR–NOVÁKI 2005, 109.

²⁹⁷ MAGYAR 1974, 31, 34–35, 46.

²⁹⁸ KOPPÁNY 1999, 76, 214–215, 228.

²⁹⁹ KOPPÁNY 1999, 76.

központi, négyzetes tornya négyszintes volt, s csupán legfelső szintjét boltozták.³⁰⁰ A második szinten lévő falfestmények alapján valószínűsíti a kutatás, hogy itt volt a kastély kápolnája. A nagyszalontai Csonkatoronyról azt feltételezi Koppány Tibor, hogy az az 1514-ben említett Toldi-kastély része lehetett.³⁰¹

A mohácsi csata, illetve a Buda török kézre kerülése (1541) utáni időszakban egyrészt a meglévő kastélyokat igyekeztek még védhetőbbé tenni, másrészt újonnan is emeltek épületeket. A kastélyok építése azonban főként a drinápolyi béke (1568) utáni évtizedekben erősödött fel.³⁰²

A 16. század közepén, második felében épült kastélyoknak egy típusára jellemző, hogy az épületszárnyak egy nagyjából négyzetes zárt udvart fognak körül, vagy egy védőfal zárja csupán négyzetessé a kastélyt, és a lakó-, valamint a gazdasági épületek ehhez kapcsolódnak valamilyen formában. Az alább bemutatásra kerülő kastélyok jó része régészetileg is kutatott.

Hédervár kastélyát egy korábbi *castellum* helyén – amelyet 1534-ben Bakics Pál rombolt le – építik fel a Héderváriak a 16. század közepén (6. ábra 6).³⁰³ A közel négyzet alaprajzú kastély északi részén egyemeletes palotaszárny emelkedett, udvari homlokzata előtt nyitott folyosóval, az épület alatt dongaboltozatos pincével. A földszinti és az emeleti tereket síkfödémekkel zárták le. A palotához tartozó konzolos árnyékszék az épület külső, északi falán kaptak helyet. Az udvar keleti, nyugati és déli oldalán kezdetben csak a védőfal húzódott. Ennek délkeleti sarkát egy ötszögű, háromszintes toronnyal erősítették meg. Az udvart határoló nyugati és déli, lőréses falak mentén többszintes ácsolt falyosó húzódott. Ezeket a falakat és a délkeleti torony tetejét félköríves pártázatú attikafal koronázta. A 16. század második felében, 1578 előtt a keleti oldalra is építettek egy palotaszárnyat, mely kétemeletes volt, de nem volt alápincézve. A földszinten boltozatos, az emeleteken síkfödémű terek voltak.

Szerencsen, egy mocsarakkal övezett szigeten 1556–1557 telén Némethi Ferenc tokaji várkapitány kastélyt építtetett (*castellum exstuxit, fossisque et vallo munavit*).³⁰⁴ A részleteiben már nem ismert erődítés magjaként Némethi kapitány egy téglalap alaprajzú, egytraktusos, kétszintes lakóépületet emeltetett, melynek délnyugati sarkához torony csatlakozott. A földszinten négy, jobbra boltozott helyiség foglalt helyet. Az emelet három helyisége közül a középső pitvar volt, melynek két oldalán egy-egy gerendafödémű, kályhával fűtött szoba helyezkedett el. Az épület udvar felőli oldalát reneszánsz kőkeretes ablakok törték át. A torony háromszintes volt, emeletén kandallóval fűtött szobával. A szerencsi kastélyt Rákóczi Zsigmond jelentősen kibővíti 1580–1592 között, mégpedig úgy, hogy különböző méretű és formájú épületeket emeltet a meglévő mellé, amelyek egy négyzetes belső udvar köré szerveződnek.

Kifejezetten szabályos alaprajzú épületet emeltet Thurzó Ferenc főudvarmester Nagybiccsén 1571–1574 között (6. ábra 5).³⁰⁵ A négyzetes, zárt középudvaros kastély sarkain egy-egy kerek saroktoronnyal épült, az északi szárny közepén foglalt helyet a címerekkel ellátott kaputorony. A saroktoronyoknak elsősorban reprezentációs és nem védelmi szerepük volt, helyiségei a lakószárnyak tereivel szerves egységet alkottak. A szabályos alaprajzú kastélyt árok vette körbe.

A szabályos alaprajzú kastélyok sorát Egervárral zárjuk, amely négy saroktoronyos, zárt belső udvaros formájával az itáliai építészet hatását mutatja.³⁰⁶ A legújabb kutatások szerint a szóban forgó kastély Nádasdy Kristóf birtokba lépésekor, azaz 1558-ban már bizonyos szintig állt, de az építkezés java csak a főúr Choron Margittal kötött házassága után (1563) indulhatott meg. Az egyik sarokbástyán elhelyezett, 1569-es évszámmal ellátott címerkő alapján az építkezések ekkor fejeződhetnek be. Az épület széles, háromszintes nyugati és déli szárnyal épült, míg a keleti és az

³⁰⁰ KOPPÁNY 1999, 57–58; GERE 2000, 363.

³⁰¹ KOPPÁNY 1999, 58.

³⁰² FELD 2002a, 53.

³⁰³ LÁSZLÓ 1991, 10; LÁSZLÓ 2002a, 94–95; KOPPÁNY 2014, 168–169.

³⁰⁴ LÁSZLÓ 2002b, 317–319; LÁSZLÓ 2008, 114–116; FELD 2009a, 123–124; FELD 2011, 99–100.

³⁰⁵ FELD 2002a, 58–59; LENGYEL 2005, 128–129. Az új épület elkészültekor, 1574-ben azonban már csak Zrínyi Katalin és gyermekei költözhetek át a lietavai várból a kastélyba, mert Thurzó Ferenc 1574. március 17-én meghalt.

³⁰⁶ FELD 2002a, 60, 62; FELD 2009a, 127–128; D. MEZEY et al. 2013, 118.

északi szárny keskenyebb volt, s nagyjából kétszintes. Az épületszárnyak legfelső szintjei védelmi célokra szolgálhattak. A keleti oldalon a déli szárnyhoz csatlakozóan egy nagyobb, háromszintes épületrész is épült, ez egy faszervezetű, az udvar felé nyitott lépcsőház lehetett. Az északi oldalon, a nyugati szárnyhoz tapadóan egy szintén háromszintes, de kisebb épületrészt emeltek, amelyben szintenként árnyékszékek lehettek. Az udvaron, az első és a második emelet előtt faszervezetű folyosók húzódhattak. A palotaszárnyakon kívül a sarokbástyák is lakótérként funkcionáltak.

A 16. század második felében megfigyelhető egy olyan tendencia is, hogy a kastélyokat egyetlen tömbből álló lakóépület, illetve a körülötte lévő védelmi rendszer alkotja, mely utóbbi kőből, téglából, vagy fából épített védőfal és árok együttesét jelenti.³⁰⁷ Ilyen kastély volt többek között a bethlenfalvi, a pácini, a vajai és a golopi.

A szepességi Bethlenfalva reneszánsz kastélyát 1564–1568 között emelik.³⁰⁸ Az egyemeletes, kéttraktusos épület különlegessége, hogy kívül függőfolyosó fut rajta körbe. Az emelet helyiségeit, de a földszintieket is reneszánsz ablakkeretekkel díszítik. Az épület tetejét pártázat koronázza. Ami a térbeosztását illeti, az épület földszinti, boltozatos előteréből jobbra és balra egy-egy nagyobb terem nyílik.³⁰⁹ Az emeletet egy szűk, kétszer megtört belső lépcsőn keresztül lehet megközelíteni. Itt egy gerendamennyezetes nagyterem foglal helyet.

A Mágócsiak a 16. század végén, 1581-ben emelik pácini kastélyukat, melynek lakótömbje szintén egy kéttraktusos épület (6. ábra 7).³¹⁰ A 22 × 16 méteres, emeletes épületnek csak a nyugati traktusa alapincézett. A földszinten és az emeleten is öt-öt helyiség foglalt helyet, térbeosztásuk megegyezett. Az emeleti részt tekintve a nyugati traktusban volt egy előtér lépcsőfeljáróval, illetve egy hálószoba, amelyhez árnyékszék is kapcsolódott. A keleti traktus három egységre volt osztva: középen egy kandallós helyiség (pitvar) helyezkedett el, ebből nyílt északra és délre is egy-egy, cserépkályhával fűthető szoba. A déli, gerendamennyezettel fedett helyiség volt a legnagyobb, mely nagyteremként, ebédlopalotaként funkcionált. A két északi teret fiókos dongaboltozattal fedték. 1590-ben az épületet *domus lapidea seu curia nobilitaris in modum fortalitii* névvel illették. Birtokosváltást követően, 1591-ben Alaghi Ferenc az épületet két szabálytalan hatszögű saroképitménnyel bővíti, melyeknek nem védelmi, hanem reprezentációs szerepe volt inkább, mint ahogy az ekkor emelt külső falóvnek is.

Az északkelet-magyarországi kastélyok közül korban közel áll a pácinihoz a vajai és a golopi kastély, ezen lakóépületek alaprajza azonban eltérő. Vaján a téglalap alaprajzú épület csupán egytraktusos, de a dongaboltozatos pince, valamint a földszint felett még két emelet kapott helyet.³¹¹ Bejárata a nyugati homlokzat tengelyében nyílt. Szintenként négy-négy tér volt az épületben; a második emelet síkmennyezetes helyiségein kívül az összes többi boltozatos lefedést kapott. A földszinten és az emeleti szinteken, a lépcsőháztól északra egy-egy nagytermet alakítottak ki, délre pedig két-két kisebb méretű szobát. Az emeleti tereket reneszánsz kőkeretes ablakok világították meg. A kastély kutatója, Juan Cabello szerint a nagyterem közösségi terek lehettek, vendégfogadásra, illetve ebédlokként szolgáltak, míg a kisebb, déli helyiségek egy részében a hálólhelyiségek kaphattak helyet. Ez utóbbiakhoz a keleti oldalon árnyékszékek is kapcsolódtak. A kastély konyhája a lépcsőháztól délre eső, földszinti helyiség lehetett. A kastélyt valószínűleg Vay Péter szabolcsi alispán építtette 1594 körül. Napjainkban is látható északi és déli tornyát későbbi periódusokban kapta.

Szintén a 16. század végén épült Golopi Gáspár alispán golopi kastélya, melynek alaprajza egy Z betűre emlékeztet, ugyanis a téglalap alakú, egytraktusos központi épülethez átellenesen csatlakozik egy-egy négyszögletes torony.³¹² Az alagsorra, (magas)földszintre és emeletre

³⁰⁷ FELD 2002a, 53; FELD 2009a, 125.

³⁰⁸ FELD 2002a, 66–68; FELD 2009a, 124.

³⁰⁹ H. TAKÁCS 1970, 99.

³¹⁰ FELD 2000b, 68–79; FELD 2009b, 538–539.

³¹¹ FELD 2000b, 94–98; CABELLO 2008; FELD 2009b, 546.

³¹² FELD 2000b, 37–47; FELD 2009b, 540; FELD–VELLADICS 2016, 69.

tagolható kastély tereit viszonylag jól ismerjük. Ezek szerint a központi épületrészt mindegyik szinten két helyiség alkotta. A földszinten egy, valószínűleg faszerkezetű lépcsőfeljárót is magában foglaló sarokkandallós előtér (pitvar), illetve egy déli, gerendamennyezetes nagyterem helyezkedett el. Az emeleti rész lehetett a ház urának a lakhelye, amely hasonló beosztású volt, mint a földszint: délen a cserépkályhával fűthető nagyteremmel, északon a sarokkandallós előtérrel. A boltozatos délkeleti sarokbővítésben lehetett a kastély urának hálószobája, mivel itt nem találta nyomát a kutatás fűtőberendezésnek, viszont árnyékszék tartozott hozzá. Az északi sarokbővítés emeleti terének a funkciója ismeretlen.

4.3.3. Udvarházak

Mint fentebb már volt róla szó, fából vagy kőből minden nemes építhetett magának udvarházat, melyet – ha a birtokos úgy akarta – meghatározott keretek között erősítéssel, védelmi rendszerrel keríthetett.³¹³ Ez leginkább árok és palánkfal volt. A kúriákat akár lőfegyverekkel is elláthatták a nemesek.³¹⁴ A 15–16. századi forrásokban *curia*, *curia nobilitaris*, *domus*, *domus lapidea* stb. megnevezéssel fordulnak elő a szóban forgó épületek. A udvarházakat gyakran építették át, bővítették méltóbb rezidenciává, a királyi engedélyt megkapva kastéllyá, körbevéve kőfallal vagy palánkkal, illetve sánccal, (vizes)árokkal.

Mint korábban, a váraknál már említettük, a várpalotai vár előzménye egy kő udvarház volt, amely a 14. század második felében épült, valamikor 1350 és 1393 között (7. ábra 3).³¹⁵ A 9 × 29 méteres, egyemeletes épület három helyiségre tagolódott. Ezek közül a déli, freskókkal borított helyiség volt a legnagyobb méretű; fogadásokra, ünnepekre szolgáló nagyteremként funkcionálhatott. Tőle északra két kisebb szoba helyezkedett el. Az udvarház bejárata a nagyterembe nyílt, a két szobát csak a nagytermen keresztül lehetett megközelíteni. A földszinti tereket síkmennyezet fedte. Sajnos az emelet térbeosztása nem ismert. Az udvarház épületétől északra egy kis templom állt, s igen valószínű, hogy az udvarházon kívül faszerkezetű épületek (gazdasági épületek, istálló) is tartozhattak még az Újlakiak 14. századi lakhelyéhez.

A Tariak a 14. század végén vagy a 15. század első felében építették fel Taron, a templom mellett új, nagyobb méretű udvarházukat a család szerényebb méretű, 14. század közepi lakóépülete helyén (7. ábra 5).³¹⁶ Ekkor egy 31 × 7 méter alapterületű, kétszintes udvarházat emeltek, amelyet kerítéssel és árokkal vettek körbe. A földszinten és az emeleten is két-két helyiséget alakítottak ki. A földszinten lévő helyiség egy nagyobb, reprezentatív, minden bizonnyal hálóboltozatos terem volt, a déli szobát síkmennyezet fedte. A helyiségek fűthetők voltak, nyugati sarkaikban foglaltak helyet a tüzelőberendezések, úgy, hogy egymással is összekötötésben voltak. Külön bejárata volt mindkét helyiségnek keletről, de belül is biztosította egy ajtó az átjárást közöttük. A helyiségek megvilágítását csak kisméretű, fatokos megoldású ablakok adták. Az emeleti terek lefedését hasonlóan oldották meg, mint a földszinten. Az északi helyiség volt a boltozott, mégpedig kőbordás keresztboltozattal, a délit síkmennyezettel fedték. Ablakaik kőkeretesek voltak. A kétosztatú, emeletes házhoz valamivel később, dél felől egy pincével is ellátott épületrészt emeltek. A pince három helyiségre tagolódott, két helyiségét dongaboltozattal, a harmadikat síkmennyezettel fedték le. A pince feletti rész elpusztult, egykor valószínűleg lakóterek lehettek itt.

³¹³ HORVÁTH 2006, 69. – A Gosztonyi-formuláskönyv egyik adata szerint egy nemesembert amikor megvádoltak, hogy udvarházát engedély nélkül kastéllyá építteti át, arra hivatkozott védekezésésképpen, hogy minden nemesnek jogában áll a házat „sepibus, ymmo et lapidibus” megerősítenie. KOPPÁNY 2006a, 61.

³¹⁴ Példa erre Enying 1525 körüli kúriája, ahol hat szakállas puska volt. DL 104647; HORVÁTH 2006, 69, 65. jegyzet.

³¹⁵ LÁSZLÓ 2006; NAGY 2015, 13–14.

³¹⁶ CABELLO 1992, 229–230; CABELLO 1993, 116–118.

Szászváron, a falu közepén, a Szent János-kápolna mellett építi fel udvarházát Alsáni Bálint pécsi püspök (1374–1408), 1384-től bíboros (7. ábra 2).³¹⁷ Alsáni az 1370-es évek közepén egy 10 × 20 méteres, alapincézett, emeletes kőházat emeltetett, amelynek nyugati homlokzatához pincegáddal ellátott torony csatlakozott. A toronyban lévő lépcső biztosította a földszint és az emelet közti összeköttetést. Ami a ház beosztását illeti, míg a pince és az emelet két-két helyiségre tagolódott, addig a földszint háromhelyiséges volt. A terek többsége síkmennyezetet kapott, csupán a pince és a földszint déli helyiségét boltozták. Nem sok idővel a ház felépülte után kőből kerítésfalat emeltek az udvarháztól keletre, amelyen belül az udvarház kertje lehetett. Egy következő periódusban (1387 körül) Alsáni az előbbi kerítésfalat és az udvarházat is belefoglalva veteti körbe lakhelyét egy négyszögletes körítőfallyal, melynek felépültével az udvarházból kastély válik.

Az elmúlt évek kutatásainak nagyban köszönhető, hogy a kisházi vár építéstörténetéről jelentősen gazdagodtak ismereteink.³¹⁸ E hasábkon itt most csupán a Kompoltiak 1430-as években felépített új udvarházával foglalkozunk, amely mellett már létezett egy korábbi, a 14. század közepén, Kompolti István által emelt épület is. A 15. században Kompolti János pohárnokmester (1432–1438) emeletes, kéthelyiséges, alapincézett kőházat épít, amelynek déli homlokzata előtt, közepén egy torony is emelkedett (7. ábra 1). A terek funkcionális rekonstrukciója alapján a földszinten lévő nagyobb (nyugati) terem ebédlőként és konyhaként szolgálhatott, míg a keleti helyiség lakoszoba lehetett. Az emeletre nem a torony aljából lehetett feljutni, hanem az épület külső oldalán vezetett fel egy lépcsősor, s innen lehetett bejutni a reprezentatív nagyterembe. A nagytermet – egy kőfaragvány-töredék bizonyossága alapján – gótikus, vimpérgás ikerablakok világíthatták meg, melyeken a Kompoltiak sasos címre is helyet kapott. Valamivel később, 1440 körül Kompolti János palánkfallyal vette körbe nemesi lakhelyét, melyet nem sokkal elkészülte után (1440–1445) kőfallyal cserélt fel. Ekkor az udvarházat is bővítette nyugati irányba. Kompolti János építkezései szépen mutatják, hogyan vált egy nemesi udvarházból kőfallyal erősített lakhely.

A Bajnai Bothok névadó településükön, Bajnán 1480 és 1508 között emelnek udvarházat (7. ábra 6).³¹⁹ Egy 1520. évi oklevél alapján ismeretes, hogy 1508-ban már állt a szóban forgó épület, amely régész kutatója álláspontja szerint egyértelműen nemesi kúriának épült, mivel körülötte lévő védelmi rendszernek nem találta nyomát a feltárások során. Bajnán, a Sándor–Metternich-kastély alatt egy olyan téglalap alakú épület alapfalait tárta fel a régészeti kutatás, amelynek földszintjén egykor hat helyiség helyezkedett el, oly módon, hogy azok két, egymással párhuzamosan futó, háromosztatú helyiségsort alkottak, vagyis tulajdonképpen egy „megduplázott háromosztatú ház” volt. A kutatás megállapította, hogy az épület nyugati hosszfalának két végéhez egy-egy toronyszerű építmény is tartozott, az egyik talán árnyékszékatorony volt. Az udvarház alatt nem húzódott pince. A földszinten a délkeleti helyiség nagyterem, az északkeleti talán konyha lehetett. A „nagyterem” padlózatát parkettaszerűen lerakott téglákkal burkolták. A földszint nyugati helyiségsorának valószínűleg alárendeltebb funkciója volt. Az épület emeletes lehetett, de valószínűleg nem teljes egészében, hanem talán csak a déli részén. A délkeleti terem kivételével a helyiségek sík fafödémekkel lehettek fedve, néhány feltárt kő boltozati borda tanúskodik arról, hogy volt az épületben boltozatos helyiség is. Az ásatások során az is világossá vált, hogy az udvarház helyén nem volt korábbi épület, tehát nem egy meglévő ház helyére építkeztek vagy nem azt formálták át a Bothok.

A 15. század második felétől az Ákosvári Sárkány család Érden is rendelkezett egy rezidenciával.³²⁰ Sárkány Ambrus, akit 1505-ben már a bárók között tartanak számon, a 16. század első negyedében nagyméretű udvarházat emelt itt. 1522-ben kelt végrendelete alapján Sárkány Ambrus Érdenet tekintette fő rezidenciájának. Athanasio Georgiceo császári megbízott

³¹⁷ BUZÁS 2012b; BUZÁS 2013a, 4–11. Szászvárhoz korábbi irodalomként (eltérő értékeléssel) lásd: GERŐ 1999.

³¹⁸ BUZÁS 2012a, 16–21; továbbá lásd még: NAGY 2011.

³¹⁹ B. BENKHARD 2008.

³²⁰ BUZÁS 2013b.

1626-os leírásából ismerjük az épület kialakítását. Eszerint a hosszanti dongaboltozatos pince (7. ábra 4) és a földszint fölött még két szint foglalt helyet. A földszinten két helyiség lehetett, melyek közül a délkeleti nagyobb volt, mindkettőt boltozták. Az emeleti terek fölé fagerendás födémek borultak, az emeleti szintek közötti közlekedést egy csigalépcsőtorony biztosította. Ettől az épülettől elkülönülve állt a piramis, azaz gúla alakú kéménykürtővel fedett konyha. A leírás az épületet palotának nevezi, és ez az elnevezés – méretéből és kialakításából adódóan – inkább illik rá, semmint az udvarház kifejezés. Koppány Tibor 1999-ben megjelent, középkori kastélyokról szóló kötete viszont a kastélyok között tárgyalja az épületet.³²¹ Erődítés nyoma nem ismert a területről, és Sárkány Ambrus végrendelete is *domus Erdiensis*t említ, ezért tárgyaljuk az épületet az udvarházakról szóló alfejezetben.

4.4. FŐÚRI HÁZAK A BUDAI VÁRHEGYEN

A királyi udvar és hivatalainak budai jelenléte, Buda – Zsigmond kortól adatolható – fő rezidencia jellege miatt a (fő)város vonzotta a tisztségeket viselő (pl. nádor, országbíró, kincstartó, kamarás) főnemeseket, főpapokat, akik igyekeztek az udvar közelében, a Várhegyen fekvő királyi városban ingatlanhoz jutni. Budai elfoglaltságaik miatt a főuraknak gyakorta kellett a városban időzni, s általában hosszú időszakokra, így egy méltó lakhely elengedhetetlen volt a számukra. A Várhegyen a 15. század végén a telkek döntő hányada, mintegy harmada-fele volt nemesi tulajdonban.³²² A háztulajdonos nemesek budai polgárok is voltak, 1492-ig városi adót is kellett fizetniük.

Végh András kutatásai alapján ismert, hogy a nemesi házak nem koncentráálódtak a város egyetlen pontjára, de körzeteket, „kedvelt helyszíneket” lehet velük kapcsolatban kimutatni. Míg a 15. század elejéig a régi királyi ház, a *Kammerhof* és a domonkos kolostor közti területen lakott sok főrangú személy, addig a 15. század elejétől fokozatosan a Várhegy déli része, a királyi palota környéke értékelődött fel a számukra, olyannyira, hogy a 15. század végére, 16. század elejére itt már szinte csak ők laktak, ők birtokoltak házakat.³²³ Mindemellert jelentős nemesi háztulajdonok voltak még a Szent György piacon, illetve a Mindszent és az Olasz utcában, az utóbbi helyeken a 15. század második felében és a 16. század első felében kimagaslóan sok. A két érsekségnek (Esztergom, Kalocsa) és a legtöbb püspökségnek is volt állandó rezidenciája a Várhegyen.

A fennmaradt írott források alapján az egyik legjobban rekonstruálható ház – beosztását tekintve – az ún. Szerecsen-ház (*Serechen Nogházá*), amely a Várhegy igen reprezentatív főúri lakóépülete volt a 15. század elején. A házat igen nagy összegért, 10 100 forintért vásárolta meg a Szerecsenektől Garai Miklós nádor és Garai János temesi ispán. Az épület a város északi részén feküdt, az Olasz és a Mindszent utcára néztek homlokzatai.³²⁴ Egy 1412-ből fennmaradt oklevél alapján – amikor is a két testvér megosztotta a házon – ismeretes, hogy egykor ebben a nagy házban milyen helyiségek voltak (8. ábra 3).

Garai Miklós része az Olasz utcai (ma Országház utca) oldalon feküdt, ez volt a szerényebb, mivel „csak” egyemeletes volt, míg János kétemeletes palotája – két udvari szárnnyal – a Mindszent, vagyis a mai Úri utcára nézett. A ház előkelő voltát, különlegességét egy *Kerekgardon*, azaz labirintus is emelte, amely a nagy ház nyugati oldalán foglalt helyet. Konyha csak a Miklós részén volt. A földszinten, az utca felől olyan bolthajtásos helyiségeket alakítottak ki, amelyek üzletek, műhelyek számára voltak alkalmasak, ezek alatt pincék helyezkedtek el. Az emeleten, az utcával párhuzamosan húzódott a nagyterem, az ún. palota (*palatium*) mindkét házrészben, ez volt a legreprezentatívabb helyiség, illetve János házában, a második emeleten egy festett nagyterem (*pallatium depictum*) is volt. A lakók kényelmét többek között kályhával fűtött hálószobák (*domus*

³²¹ KOPPÁNY 1999, 141.

³²² VÉGH 2006–2008, I. 315.

³²³ VÉGH 2006–2008, I. 321.

³²⁴ VÉGH 2006–2008, I. 227–229, II. 58–59, és 62.b kép.

dormitoria cum camino) biztosították. János házában a festett nagyterem mellett még egy kis házikápolnát is létesítettek. A lovakat a két ház között elhelyezkedő közös istállóban tartották a főurak. Miklós házrésze összesen 14 helyiségből állt, Jánosé csak négyvel volt több (tulajdonképpen a második emelet helyiségeivel). A lakó- és hálóhelyiségek leírására négy-öt féle latin megnevezést használtak az oklevélben, amelyek nyilván a szobák különféle kialakítására (pl. faburkolatos, boltozott), nagyságára, illetve fűtöttségére utalnak.

A Várhegy déli végén, a Szent Zsigmond utcában (Szent György u. 6.) állt egykor Somi Gáspár királyi kamarás háza.³²⁵ Egy 1515-ben kelt oklevélből ismeretes, hogy abban az évben Somi és Perényi Imre nádor házat cseréltek. Perényi Imre nádor Somi Gáspárnak adta Olasz utcai házát (valamint még 1200 forintot, a két ház különbözetét), s a nádor és fiai tulajdonosai lettek a Szent Zsigmond utcai háznak. Ennek a cserének a kapcsán leírták az utóbbi épületet, amelynek az okirat szerint volt elülső és hátsó része, az utóbbi a városfalig ért. Szó esik itt még többek között alsó és felső, különféle típusú szobákról (*domibus, Stubis*), boltozatos helyiségekről (*testudinibus siue Bolthis*), nagytermekről (*Palatiis*), pincékről és mélypincékről (*cellariis super terram et eciam subterraneis*), valamint az udvarról, a konyháról, a kertről és egy kútról is (*curia, coquina, orto, puteo*). Mindezek alapján az épület gazdag kialakítású és beosztású lehetett, a két ház közötti értékkülönbség is arra vall, hogy Perényi nádor egy hozzá méltó lakhelybe fektette be a pénzét, amelynek külön nagy vonzereje lehetett a királyi udvarhoz való közelsége.

A II. világháborút követő budavári helyreállítások, műemléki és régészeti kutatások által vált ismertté, hogy a Várhegyen lévő házak³²⁶ eredeti formájukban az utcára merőlegesek voltak, azaz oromzatuk nézett az utca felé, majd később a sorozatos telekbeépítések, átépítések során váltak ereszvonalas típusúvá (8. ábra 1, 4). Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy kifejezetten főúri háztípust nem tudott itt (még) a kutatás elkülöníteni.³²⁷

A középkori házak egy- vagy kétemeletesek voltak. Egyik típusukra igen jellemző, hogy kapujuk a ház tengelyében nyílt (ún. középkapualjas háztípus), amelynek két oldalán épületszárnyak húzódtak a telek belseje felé. A kapubehajtó két oldalát gyakran díszítették gótikus ülőfülkékkel. A házak túlnyomó része alá volt pincézve. Az utcára néző földszinti helyiségeket sokszor boltként, műhelyként használták. Az emeleten, az utca felőli oldalon, azzal párhuzamosan foglalt helyet – az általában díszesen kifestett – nagyterem, a palota. A falakat gyakran díszítették; a feltárások során napvilágra került freskótöredékek között geometrikus mintázatút, emberalakosat, illetve növényi ornamentikát ábrázolót egyaránt találunk. Az utcai homlokzat emeleti részét olykor konzolokon nyugvó erkéllyel is tagolták. Az épületek egyes helyiségeit vagy boltozták (donga- vagy keresztboltozattal), vagy lapos gerendamennyezettel fedték le. A hálóhelyiségek az udvar felé eső épületszárnyakban kaptak helyet, mint ahogy a konyha is. Ez utóbbihoz kút vagy ciszterna tartozott az udvaron. Az udvari rész épületei előtt tornácok, árkádos folyosók is húzódhattak. A lovakat és a kocsikat az udvarban kialakított istállóban és kocsiszínekben helyezték el. Az illemhelyek hátul, a telkek végében foglaltak helyet.

Az Úri u. 31. szám alatti, középkori homlokzatával helyreállított ház szépen mutatja egy előkelő budai épület utcai homlokzatát (8. ábra 1).³²⁸ A 14. századi eredetű, egyemeletes házat 1440 körül építették át kétemeletes palotává. A földszinten, a kapualj két oldalán két-két egyszerű kőkeretes ablak nyílik az utcára. Az első emeleten egy nagyméretű kapcsolt ablak díszíti a homlokzatot, mellette, egy másik helyiséget három darab keresztosztós ablak világít meg. A második emeleten öt keresztosztós ablak sorakozik. A ház aljában lévő pincékbe az utca felől nyíló egy-egy félköríves lezárású nyíláson gurították le a középkorban a boroshordókat.

³²⁵ DL 22655; VÉGH 2003, 34; VÉGH 2006–2008, I. 241.

³²⁶ A témára lásd például: GEREVICH 1950; GEREVICH 1975a, 389–394; GEREVICH 1975b, 275–276; HOLL 1989, 60–64; VÉGH–ZÁDOR 1991, 303–308; FELD 2004a, 9–23.

³²⁷ VÉGH–ZÁDOR 1991, 306–308. – Holl Imre öt budai háztípust (plusz az ötödiknek a változatát) határozott meg. HOLL 1989, 60–64.

³²⁸ GEREVICH 1950, 170–171; CZAGÁNY 1959.

Az Országház u. 2. számú ház homlokzata teljességgel elpusztult, ugyanakkor az épület sok más része épen maradt.³²⁹ Különösen jelentős az udvara, ahol nyolcszögű pillérekön nyugvó árkádok húzódnak az udvar két oldalán (*8. ábra 2*). A bal oldali árkádok félköríves, a jobb oldaliak csúcsíves lezárásúak. Ebben az épületben is egy nagyobb terem foglalta el az első emeletet, melynek falait indadíszes freskók díszítették. Az árkádok miatt a kutatás azt is feltételezte, hogy azt árucsarnokként használták a középkorban, s talán egy nagykereskedő lehetett az épület birtokosa.³³⁰

Az Országház u. 9. szám alatti épület középkori kialakítása viszonylag jól ismert.³³¹ A ház dongaboltozatos kapualjának a két oldalán díszes ülőfülkék kaptak helyet. A kapualjból mindkét oldalra nyíltak helyiségek. Válaszfalak hiányában csak következtetni lehetett arra, hogy itt három-három helyiség foglalt helyet. A jobb oldali, utcai helyiséget téglából készített dongaboltozat fedte. Az emeleti nagytermet keresztosztós ablakok világították meg, a terem mérete 7,5 × 10,5 méter volt. A helyiséget nem boltozták, hanem lapos famennyezettel fedték le.

A Budai Jogkönyv (*Ofner Stadtrecht*) számos kérdést szabályozott a budai lakóházakkal kapcsolatban. A Jogkönyv 322. cikkulusa szerint egy ház szomszéd felőli oldalán nem volt szabad ablakot nyitni, vagy ha valahol már voltak ablakok és valaki ezen ablakos házoldal felől építkezett újonnan, akkor ezeket az ablakokat be kellett falazni.³³² Az esővíz elvezetését illetően a Jogkönyv szerint lehetett a szomszédoknak közös ereszcatornát készíteni, de lehetett külön-külön is. A tetőről lefolyó esővizet nem vezethették a szomszéd háztulajdonosok a másik ház tetejére vagy udvarába. A közös házfalon lévő ereszcatornát a szomszédoknak közösen kellett kijavíttatnia, ha abban kár keletkezett. A lakóházakhoz tartozó árnyékszék létesítése felől a Budai Jogkönyv úgy rendelkezett, hogy „mindenki úgy építse a föld fölött vagy alatt, hogy a szomszédoknak és más embereknek ebből kára ne származzon”. A tárnoki jog szabályozta a házak homlokzatának az utca felé való kiterjesztését: nem volt szabad azt erkéllyel vagy bármiféle kő- vagy faépítménnyel, oszlopokkal stb. engedély nélkül kiterjeszteni.³³³

³²⁹ GEREVICH 1950, 182–184.

³³⁰ HOLL 1989, 62, és 42. jegyzet.

³³¹ GEREVICH 1950, 166–168.

³³² MOLLAY 1959b, 166–167; *Buda város jogkönyve* 2001, 484–486. (321–323., 325–326. cikkulus).

³³³ WENZEL 1878, 21.

5.

VÁRAK, KASTÉLYOK, PALOTÁK HELYSÉG-MEGNEVEZÉSEI A 15–16. SZÁZADI ÍROTT FORRÁSOKBAN

A 15–16. századi várakról, kastélyokról, városi palotákról készült inventáriumok és osztálylevelek³³⁴ segítségével megismerhetjük a szóban forgó épületek helyiségeinek korabeli latin, illetve magyar nyelvű megnevezéseit, továbbá képet alkothatunk arról, hogy mennyi helyiség volt egy adott épületben, milyen reprezentatív, lakó-, illetve kiszolgálóterek léteztek egykor bennük.³³⁵ A helyiségek ismertetésének a sorrendje viszont nem mindig tükrözi egy épület beosztását, ugyanis a leltározók nem egy egyértelmű rendszernek megfelelő, így például az óramutató járásával megegyező vagy ellenkező sorrendet követtek, hanem fontossági sorrendben írták össze a helyiségeket és a bennük lévő ingóságokat a leltárakban. A térkapcsolatok rekonstruálására tehát a 15–16. századi inventáriumok, osztálylevelek nem mindig alkalmasak.

5.1. NAGYTEREM

Az írott források tanúsága szerint a várak, kastélyok, városi paloták legnagyobb, legreprezentatívabb termét, a nagytermet magyarul palotának (*palotba*), illetve latinul *palatium*–/*palacium*nak nevezték.³³⁶ Kubinyi András kutatásai alapján ismeretes, hogy ennek a szónak a középkorban több jelentése is volt, mert egy bizonyos épülettípust is jelölt, illetve tornác, nyári ebédlő stb. értelme is volt.³³⁷ Éppen ezért sokszor nehéz elválasztani, hogy egy adott forrásban a latin szó épületre vagy teremre vonatkozik-e.

Murmeliussal 1533-as latin–magyar szójegyzékében a *Palatium* szóra a *Palota* megnevezést adja,³³⁸ mint ahogy a jóval korábbi, 1395 körül keletkezett *Besztercei Szószedet* is (*palatium – palotba*).³³⁹ Az egri várban 1501-ben (*in magno palatio*), Botszentgyörgy kastélyában 1538-ban (*magnum palatium*), Szombathely várában 1566-ban (*In magno palatio*) és Szilágysomlyó várában 1594-ben (*Az Nagj Palotaban*) még ki is emelik a szóban forgó helyiség nagy méretét.³⁴⁰ A (liptó)újvári várban 1553-ban kettő, egy alsó és egy felső palota is volt (*Palotban [...] felsen palotaban*).³⁴¹ Gyakori, hogy a kápolnát a nagyterem mellett alakítják ki, s együtt említik őket az írott források. Szentgyörgy várával kapcsolatban hallunk például erről 1412-ben (*pallatio et*

³³⁴ A fejezet forrásbázisát publikált és publikálatlan 15–16. századi inventáriumok és osztálylevelek alkotják. A publikálatlan forrásokat az MNL OL Diplomatai Levéltárból, illetve az *Urbaria et Conscriptioes* anyagból merítettük.

³³⁵ Várakkal kapcsolatos térmegnevezések korábbi okleveleinkből is ismertek már. Itt utalnánk például Gimes várának 1295. évi, illetve Bene várának (Mátrafüred) 1301. évi latin nyelvű osztálylevelére. E két oklevélben többek között a „domus”, „camera”, „stuba”, „palatium”, „domus frumentaria” kifejezések szerepelnek. Gimeshez lásd: ÁMF IV. 392–393. Bene várához: SZABÓ 1990, 167; KOLLER 2009, 36.

³³⁶ Lásd például: Putnok, 1576: „In domo palotba”: U et C 77:2, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 181; Nyitra, 1587: „In palatio”: U et C 77:17, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 155; Kesző, 1598: „In palatio sub tecto”: U et C 77:16, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 109.

³³⁷ KUBINYI 1992a.

³³⁸ SZAMOTA 1896, 25.

³³⁹ FINÁLY 1892, 33.

³⁴⁰ Eger: E. KOVÁCS 1992, 108; Botszentgyörgy: SZERÉMI 1879, 226; Szombathely: U et C 119:2, *Urbaria et Conscriptioes* 7/2. (1984) 479; Szilágysomlyó: U et C 78:7, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 199.

³⁴¹ U et C 96:3. – A 17. századi kastélyokról készült leltárakban viszont már azzal találkozunk, hogy ha több nagyterem is volt egy épületben, akkor megkülönböztetés végett jelzőket ragasztottak a palota szóhoz, s audienciás, ebédlő-, mulató-, vagy táncolópalotaként nevezték meg őket. KOPPÁNY 2015, 298, 305. Az is gyakori volt ekkor, hogy a nagytermeket háznak hívták, mint például „ebédlő Ház” vagy „Tanczolo Haz”.

capella).³⁴² A budai Szerecsen-házban is az egyik nagyteremhez csatlakozott a kápolna 1412-ben (*pallatium depictum cum capella*).³⁴³ Mint láthatjuk, ez utóbbi nagyterem falait festett díszítéssel látták el.

5.2. SZOBÁK, LAKÓ- ÉS HÁLÓHELYISÉGEK

A szobákra, lakóhelyiségekre számtalan kifejezést használtak már a 15. század elején is. Így például Szentgyörgy várában 1412-ben a helyiségeket a *domus*, *camara*, illetve *stuba* szavakkal illették.³⁴⁴ Két esetben az oklevél írója egy adott helyiségre két latin szót is használt, hogy pontosítsa mondanivalóját (pl. *tribus domibus seu camaris, camaris seu stubys*). Mindebből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy lényeges különbségek nem léteztek e helyiségtípusok között, de bizonyára voltak. Kicsi és nagy *stuba* egyaránt előfordult a várban, a *camarák* között is voltak kisméretűek (*parvis camaris*).

A budai várban lévő Szerecsen-ház felosztásakor, ugyancsak 1412-ben alapvetően hatféle kifejezést használtak a szobákra, lakóhelyiségekre (8. ábra 3).³⁴⁵ Mindez azt mutatja, hogy egy nagyon előkelő főúri épületen belül számos megnevezésű, típusú helyiség létezett már a 15. század elején is. A szobák kialakítása (pl. boltozatos, síkmennyezetes, fűtött), funkciója (pl. nappali tartózkodásra való helyiség, hálószoba) szabta meg egy-egy helyiség megnevezését. A *wolta*, *camera* (*parva camera*), *domus dormitoria cum camino*, *domus cum camino*, *stuba* (*stuba magna*, *parva stuba*), *stubella* kifejezések fordulnak elő ebben az oklevélben. A *wolta* boltozott helyiségre utal, ilyeneket csak a földszinten találunk. Egy részük az utcára nézett, másokat a telek belseje felé húzódó épületrészekben alakítottak ki. Az utca felőli részen lévő helyiségeket műhelynek, üzletnek használták a ház bérlői. A *cum camino* kifejezés a helyiségek fűtött voltát bizonyítja. Itáliában a *caminata* nevű helyiség kandallós szobát takart a 15–16. században.³⁴⁶ A *domus dormitoria cum camino* kifejezés szerint tehát a Szerecsen-ház hálószobái fűthetőek voltak, akár kandallóval, akár cserépkályhával. Fűthető hálószobák a földszinten, illetve az első és a második emeleten is előfordultak. A Mindszent (ma Úri) utcára néző házrészben, azaz Garai János házában az első emeleten viszont egy olyan hálószoba is volt (*domus dormitoria*), mellyel kapcsolatban fűtőberendezésről nem tesznek említést.

5.2.1. Stuba

A szakirodalom szerint a *stuba* (ném. *Stube*) szó füstmentesen fűthető helyiséget takart a középkorban.³⁴⁷ Az ilyen lakóterek falait gyakran burkolták fával,³⁴⁸ illetve sokszor fából készítették boltozatukat, mennyezetüket is, sőt olykor még a padlójukat is. A Szerecsen-házban az emeleten lévő *pallatium*ok mellett találjuk őket, illetve egy esetben a Garai Miklós-féle házrészben, az első emeleten, a *domus cum camino* és a *camera* között volt egy *parva stuba*. Ugyanitt, a *pallatium* közvetlen szomszédságában viszont egy *stuba magna* helyezkedett el. Az 1395 körül keletkezett *Besztercei Szószedek*³⁴⁹ és az 1405 körüli *Schlägli Szójegyzék*³⁵⁰ a latin *stuba* szót magyarul *zoba*, azaz

³⁴² C. TÓTH 2005, 10.

³⁴³ KUMOROVITZ 1987, 315; VÉGH 2006–2008, II. 59.

³⁴⁴ C. TÓTH 2005, 10–11.

³⁴⁵ KUMOROVITZ 1987, 314–315; VÉGH 2006–2008, II. 58–59, és 62.b. kép.

³⁴⁶ THORNTON 1991, 26.

³⁴⁷ Lásd például: HÄHNEL 1975; HUNDSBICHLER 1980; WIRTLER 1987, 110, 226; MAROSI 1992, 45; *Burgen* 1999, I. 309–310; FELD 2006a, 100. (további irodalommal).

³⁴⁸ Eredeti helyükön fennmaradt vagy múzeumokban kiállított faborításos „Stube”-k: HUNDSBICHLER 1980, 41, 34–35. jegyzet.

³⁴⁹ „stuba – zoba”, illetve „sobam – therm”: FINÁLY 1892, 33.

szobaként adja vissza. A *stuba* típusú lakóhelyiség a késő középkori Magyarországon városi palotákon, polgári lakóházakon kívül várakban, kastélyokban,³⁵¹ udvarházakban egyaránt megtalálható. A nagyidai vár 1461. évi osztálylevelében *Stuba palacinalis* kifejezéssel is találkozunk, amely – egyetértve Entz Géza értelmezésével – palotaszoba, nagyméretű terem lehetett.³⁵² A Mátyás és Beatrix esküvőjén részt vevő szász követ a budai palotával kapcsolatban említ leírásában (1476) egy *gross stube* nevű termet, ahol táncolni is lehetett. Elbeszélése szerint a nagyméretű terembe a palotából vonultak át táncolni (*Nach dem Essen ist man gangen von dem pallast in die grossen stuben vnd hat do getanzt*).³⁵³ A budai példa azt mutatja, hogy a *stuba* egészen nagyméretű helyiség is lehetett. A budai *stuba* minden bizonnyal fűthető volt és faboltozat fedte, mint kisebb társait.

Az egri várról készült számadáskönyvben és a trencsényi vár 1549. évi inventáriumában felbukkanó *stuba viridi* kifejezések viszont arra figyelmeztetnek,³⁵⁴ hogy talán nem minden esetben kell faburkolatos szobát vélnünk a *stuba* szó mögött, hiszen ezek valószínűleg az ún. zöld szobák csoportjába sorolhatók, ami azt jelenti hogy falikat zöld növényi ornamentikával díszített freskókkal dekorálták. Az is igaz viszont, hogy külföldről ismertek olyan, máig is meglévő faburkolatos szobák (pl. Reifenstein, Dél-Tirol, Grüne Saal; 15. század vége³⁵⁵), melyeknek a fapaneljeit festett zöld növényi ornamentika ékesíti, tehát egy faburkolatos szoba is lehetett ún. zöld szoba.

A *stuba* fűthetőségére vonatkozólag kiváló adatot találunk egy nagyrapolti udvarház 1513 körüli osztálylevelében. Itt ugyanis az szerepel, hogy *stuba scilicet caminata vilgariter kemeneshaz dicta*, ami egyértelmű bizonyossága annak, hogy a *stuba* fűthető helyiség volt.³⁵⁶ A korlátkői várról 1560-ban készült iratból hoznánk még egy példát a *stuba* fűthető voltára: *parvam testudinem cum pretorio penes eandem stubam, ex quo calefit stuba ipsa*.³⁵⁷

A budai Szerecsen-házzal kapcsolatban a *stuba* szó kicsinyített alakja, a *stubella* is szerepel az 1412-es oklevélben, de csak egyetlen helyiségnél. Ez a szobácska a Garai János házrészének második emeletén lévő nagyterem mellett volt, a telek belseje felé alakították ki. A *stubella* viszont *cum pallatio* szerepel a forrásban, amit magyar fordításban „szobácska palotával” kifejezéssel adhatnánk vissza talán a legjobban, de kialakításáról nehéz képet alkotnunk. Talán csak azért szerepel így az oklevélben, mert valamilyen módon a mellette lévő nagyteremmel kapcsolatban állt.

Összességében megállapítható, hogy a *stuba* szónak egyetlen, minden esetre vonatkoztatható értelmezése nincs.

5.2.2. Camera, kamora

A kamrák funkciója sokrétű lehetett, a hazai forrásokból pontos rendeltetésük többnyire nem derül ki. Az itáliai 15–16. századi palotákban a *camera* egyértelműen a hálósobát jelentette,³⁵⁸ s hazánkban is sokszor e funkció áll mögötte. Így például a (líptó)újvári vár 1553. évi, magyar nyelvű inventáriumában az *azxonjom belsew kamoraya* kifejezéssel találkozunk, berendezési tárgyként egy ágy is tartozik hozzá, azaz minden valószínűség szerint hálóhelyiség volt.³⁵⁹ A budai

³⁵⁰ „stuba – zoba”: SZAMOTA 1894, 48.

³⁵¹ Például Botszentgyörgy kastélyában.

³⁵² ENTZ 1956, 129; DL 15532.

³⁵³ BALOGH 1966, I. 52.

³⁵⁴ Eger: E. KOVÁCS 1992, 111; Trencsén: U et C 75:41.

³⁵⁵ STAMPFER 2004, 180, 30–35. kép.

³⁵⁶ ENTZ 1956, 130; DL 31003.

³⁵⁷ NEUMANN 2005, 25.

³⁵⁸ THORNTON 1991, 285.

³⁵⁹ U et C 96:3.

Szerecsen-házban sok *camera* volt.³⁶⁰ Ezek a földszinten, illetve az első és második emeleten egyaránt megtalálhatók voltak. Kis- és nagyméretűekről is szó esik a házról készült 15. század eleji oklevélben.

5.2.3. Domus, ház

A *domus* kifejezés, mint a szentgyörgyi és a Szerecsen-ház esetében láthattuk, már tárgyalt korszakunk elején is használatos az oklevelekben, lakó- és hálólhelyiségekre vonatkozólag, de nem kizárólagosan.

1475-ben a Körös megyei Kustyerolc kastélyában a gabonásházat és a sütőházat illeték *domus* kifejezéssel (*domum frumentariam, domum pistariam*), továbbá e név alatt felbukkan még egy fűtött ház is, két kamrával (*domum caminosam cum duabus camaris*).³⁶¹ Úgy tűnik, mintha ez esetben a különálló épületeket, házakat nevezték volna *domus*nak, mivel az egyes lakó-/hálólhelyiségekre a *camara* és a *stuba* szavakat használták az osztálylevélben.

Egervár várának 1490. évi leltárában viszont azzal találkozunk, hogy majdnem az összes helyiségre a latin *domus* szót használja a leltározó.³⁶² Hat helyiségről – és berendezési tárgyairól – esik ebben szó, ebből kettő tárnokház volt (*In prima domo thavernica, In alia domo tavernica*), egy harmadik *domus*ban fegyvereket tároltak, a negyedik *domus* két *stuba* között helyezkedett el (a *stuba*k tartalmát sajnos nem ismerteti a forrás), az ötödikről nem tudunk meg semmi közelebbit, a hatodik *domus* pedig nagyméretű volt és a kapu fölött foglalt helyet.

A botszentgyörgyi *castellum* 1538. évi osztálylevele a hálószobát nem *domus dormitoriának* nevezi, miként az 1412. évi, Szerecsen-ház megosztásáról készült oklevél, hanem *domus cubicularisnak*.³⁶³ Murmelius 1533-as latin–magyar szójegyzéke szerint a *Cubiculum* jelentése *Agias ház*, Szikszai Fabricius Balázs 16. század végi szójegyzéke pedig ezt hozza: *Cubiculum, Thalamus – Halo, anagy agias ház*.³⁶⁴ A szóban forgó kastély alapincézett északi szárnya fölött lévő szobasort *serie domorum* kifejezéssel adták meg az iratban. II. Lajos budai palotában lévő lakosztályára is a *domus* szó többes számú alakját használják az 1525. évi számadásokban.³⁶⁵

Trencsén várának leltárában 1549-ben a kulcsár, a várnagy, a leányok (= az úrnő kíséretéhez tartozó személyeknek) és az úr szobái szerepelnek *domus* kifejezéssel (*In domo clauigeri, In domo Castellani, In domo puellarum, In domo domine*).³⁶⁶ Ez a leltár tehát már különbséget tesz – az egervárihoz képest – a helyiségek között olyan szempontból, hogy megnevezi melyik, kihez tartozott.³⁶⁷ Trencsénben a tárnokházakra és a sáfárházra szintén a *domus* szót használták (*In domo tauernicali, In domo tauernicali quottidiana, In domo dispensatoris*). Más helyiségeket itt viszont a *stuba*, illetve a *testudo* kifejezésekkel illették (pl. *Intra stubam palacii in testudine, Supra palacium in testudine, In stuba penes turrim superiorem*).

(Liptó)Újvár már idézett 1553. évi inventáriumában a leányoknak, a sáfárnak és az udvarbírónak külön lakóhelyiségei voltak, amelyeket a latin *domus* magyar megfelelőjeként, *ház*ként nevez meg a leltárt készítő Rady László várnagy (*Leányok házában, Sáfár házában, Udvarbíró házában*).³⁶⁸ Az újvári várban volt egy *zenes ház* is, amely kandallóval fűtött helyiséget takar.³⁶⁹

³⁶⁰ Az 1395 körüli *Besztervei Szószedet* szerint: „Camra – kamara”, lásd: FINÁLY 1892, 33.

³⁶¹ Balassa család 1990, 147.

³⁶² DL 26048.

³⁶³ SZERÉMI 1879, 226.

³⁶⁴ SZAMOTA 1896, 25; MELICH 1906, 83. (184. rész).

³⁶⁵ A számadásban arról olvashatunk, hogy a királyi lakosztály számára több ízben is utalnak ki fáklyákat és gyertyákat. Ilyenkor a királyi lakosztályt ekként nevezik meg: „lucernas sex pro *domibus* Regie Maiestatis” [...] „lucernis et candelis pro *domibus* sue Maiestatis.” FRAKNÓI 1877, 166, 170.

³⁶⁶ U et C 75:41.

³⁶⁷ Ez a „bőségebb” – akár latin, akár magyar nyelvű – leírás körülbelül a 16. század közepétől tűnik fel az inventáriumokban.

³⁶⁸ U et C 96:3.

Bazin várának magyar nyelvű leltárában (1586) a helyiségek döntő hányada *ház*ként van leírva (pl. *Az wdwar bjroságh házaban, Az wraim házaban, Az Iroházban, Kenyeres házban, Varbelj presházban, Safarházban, Életes házban, Drabonth házban, Az Pjnter Házban, Seor Feozeo Házban*).³⁷⁰ Egyébiránt a 16. század végi magyar és latin nyelvű leltárakra egyaránt jellemző, hogy a helyiségek többsége már *ház*ként/*domus*ként van megnevezve. A (sopron)keresztúri kastélyban 1597-ben például ezeket találjuk: *az Vr w Naga eoregh házaban, az Vr w Naga kuzepseö házaban, az kis Azzoniok házaban, az halo Zenes házban, az Zabok házaban, az Vraim házaban, az Vduarbiro házaban, az eczetes ház* stb.³⁷¹ A fenti példákból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *domus/ház* szót szinte mindenféle funkciójú helyiségre használták a 15–16. században.

5.2.4. Zoba

A szoba szó viszonylag ritka még a 16. századi inventáriumokban is, de határozottan létezik. Mint fentebb láthattuk, a *Besztervei Szószedet* és a *Schlägli Szójegyzék* már szerepelteti a szót *zoba* alakban a 14. század végén, illetve 15. század elején, mint ahogy később Murmelius 1533-as szójegyzéke is,³⁷² tehát a kifejezés egyébiránt használatban van. Funkciója sokrétű.

Kissitke kastélyában (1548)³⁷³ és Bazin várában (1586)³⁷⁴ többek között a sütőhelyiséget hívták *sythew zobának*, illetve *snteo zobának*. Kissitke esetében több más előfordulása is van a szónak, felsorolásban is szerepel a pitvar és a kamra mellett (*pytwar zoba kamora*), továbbá szoba található a kapu felett is (*az kapw felewt walo zoba*), illetve szó esik egy szobáról ebédlővel (*eg zoba az ebellenbel*), vagyis ezeknél feltehetően lakóhelyiség funkciója lehetett. A (liptó)újvári várban 1553-ban az úrnő nappali tartózkodásra szolgáló helyiségét illették a szoba szóval (*az zonyom zobayaban*), mert – mint fentebb említettük – hálóhelyisége *kamoraként* volt feltüntetve az iratban. A (zala)egerszegi *castellum* 1597. évi inventáriumában hasonló esettel találkozunk: *az Vr himes Zobaia* volt a „nappali szoba”, hálóhelyisége viszont *Zenes ház*ként fordul elő.³⁷⁵ Bazin leltárában viszont szerepel egy kápolnaszoba is (*az kapolna zobaban*).

5.2.5. Testudo, boltha

A *testudo* és a *boltha, bolt, wolta*³⁷⁶ szavak boltozatos, bolthajtásos helyiséget takarnak, hasonlóan a német *Gewölbe*hez. Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzékében (1590) a latin *Camera, Testudo, fornix* szavakhoz a magyar *Bolt* szót társítja.³⁷⁷

Kisvárda várában, a két déli torony között lévő palotában egy 1528. évi osztálylevél szerint alul négy boltozatos helyiség (*quatuor testudines*), felül két boltozatos (*duas testudines*) és két boltozatlan helyiség/ház (*duas domus sine testudine*) volt kialakítva.³⁷⁸ Az utóbbi két helyiség jövőbeni beboltozásáról is szó esik az osztálylevélben. Ez esetben tehát boltozattal *testudo* volt egy helyiség neve, boltozat nélkül pedig *domus*.

³⁶⁹ A szenes házak, szenelő házak kandallós helyiségként való azonosítására lásd: SIMON 2000, 81. – A (liptó)újvári várban lévő, cserépkályhával fűtött helyiségekkel kapcsolatban mindig „mazos kemence”-kről olvashatunk az inventáriumban.

³⁷⁰ RADVÁNSZKY 1986, II. 59–65.

³⁷¹ U et C 101:3. – További leltárak például: Munkács, 1573: U et C 97:28; Sümeg, 1588: U et C 76:17c; Szilágysomlyó, 1594: U et C 78:7; Várad, 1598: BALOGH 1982, II. 107–126.

³⁷² „Hypocaustum vaporarium – Zoba”: SZAMOTA 1896, 26.

³⁷³ Kissitkei kastély, 1548: „pytwar zoba kamora kamorazek es az sythew zobanak fele”: KOPPÁNY 2014, 272.

³⁷⁴ RADVÁNSZKY 1986, II. 60.

³⁷⁵ U et C 77:17d.

³⁷⁶ A *bolt* szó az északolasz „volto”-ból ered, amelynek jelentése boltozat. *Etimológiai szótár* 2006, 77.

³⁷⁷ MELICH 1906, 83. (184. rész).

³⁷⁸ SIMON 2008, 53.

A botszentgyörgyi *castellum* 1538. évi osztálylevele szerint egy boltozatos helyiség (*Boltha*) a kastély déli tornyában foglalt helyet.³⁷⁹ Számos boltozatos helyiség, *testudo* volt Árva várában is, az 1572-ben felvett inventárium szerint.³⁸⁰ Többek között egy alsó és egy felső (*In Testudine Inferiori*, *In Testudine Superiori*), valamint egy konyha melletti boltozatos helyiség volt az erősségben (*In Testudine iuxta Culinam*). Nyitra várának 1587. évi leltárában egy festett boltozatos helyiségről (*In Testudine picta*) olvashatunk.³⁸¹

5.2.6. Hypocaustum

Szombathely erősségének (*arx*) 1566-ban felvett inventáriumában a *domus*, *stuba*, *camera* helyiségmegnevezéseken kívül szerepel egy *hypocaustum*nak (*In hypocausto*) aposztrófált helyiség is, amely a nagyterem mellett/közelében feküdt.³⁸² Ez esetben a helyiség – felsorolt berendezése (pohárszék, két asztal, három pad, egy mosdókészlet) alapján – talán kisebbfajta étkezőhelyiség lehetett. Murmelius 1533-as latin–magyar szójegyzéke a *Hypocaustum vaporarium* kifejezést egyszerűen csak a *Zoba* szóval adja vissza.³⁸³ A kifejezés viszont a ‘kemence’, ‘kenyérsütő kemence’, ‘kis kemence’ szavak környezetében található a szójegyzékben, ezért joggal gondolhatunk egy fűthető helyiségre. Nem mellékes továbbá, hogy a *hypocaustum* szó a római korban és a középkorban is egy fűtőberendezés-típust takart. A *hypocaustum* elnevezésű szoba fűthető voltát erősíti az egri vár 1594. évi inventáriumának egyik adata is, mely szerint a gótikus palota emeletén volt egy ilyen helyiség (*In alia parva Domo sive hypocausto*), amelyben egy kályha (*Fornax bona*) állt.³⁸⁴

A *hypocaustum*- vagy *hypocaustum*ként megnevezett helyiségek a 16. század második felében felvett leltárakban viszonylag gyakran felbukkannak. A (zala)egerszegi *castellumban* az egyik ilyen termet Nagjnak, a másikat *hymesnek* nevezték 1572-ben.³⁸⁵ A kastély 1597. évi inventáriumában a *hymes* nevűt *Az Vr himes zobaiaként* találjuk.³⁸⁶ Azaz a *hypocaustum* helyiségtípus magyar megfelelője ez esetben is a szoba szó. Likava (1554) és Nyitra (1587) várában, illetve a rákosi (1587) püspöki lakban is megtalálható volt az ilyen típusú szoba.³⁸⁷

5.2.7. Pretorium

A botszentgyörgyi kastély már idézett osztálylevelében alsó és felső *praetorium*mól is olvashatunk, amely Vándor László szerint őrszoba, Koppány Tibor szerint előtér volt.³⁸⁸ A szó utóbbi jelentését támogatja egy 1560. évi, a korlátkövi várról készült iratban szereplő adat, amely szerint *pretorium vulgo pythwar*.³⁸⁹ Sőt, már az 1405 körüli *Schlägli Szójegyzékben* is hasonlót találunk:

³⁷⁹ SZERÉMI 1879, 226–228.

³⁸⁰ U et C 99:18.

³⁸¹ U et C 77:17.

³⁸² U et C 119:2.

³⁸³ SZAMOTA 1896, 26.

³⁸⁴ DÉTSHY–KOZÁK 1959–1960, 69.

³⁸⁵ Az előbbinek egy ágy és egy asztal, az utóbbinak két asztal és két szék volt a bútorzata. U et C 77:13; *Urbaria et Conscriptiones* 6. (1981) 59.

³⁸⁶ U et C 76:17; *Urbaria et Conscriptiones* 6. (1981) 60.

³⁸⁷ Likava, 1554: „In hypocausto penes Culinam”: U et C 96:4, *Urbaria et Conscriptiones* 6. (1981) 129; Nyitra, 1587: „In hypocausto Zolhaz dicto”: *Urbaria et Conscriptiones* 6. (1981) 156; Rákos (Sopron m.), 1587: „hypocaustum superior”: U et C 75:44, *Urbaria et Conscriptiones* 6. (1981) 182.

³⁸⁸ VÁNDOR 1995, 5; KOPPÁNY 1999, 63.

³⁸⁹ NEUMANN 2005, 25.

pretorium – pituar.³⁹⁰ A pitvar szóra egyébiránt a középkorban még a latin *atrium* szót is használták. Murmelius 1533-as szójegyzékében is helyet kapott e kifejezés: *Atrium – Pituar*.³⁹¹

5.3. KISZOLGÁLÓHELYISÉGEK

A kiszolgáló- és tárolóhelyiségek megnevezései többé-kevésbé azonosak a 15–16. századi írott forrásokban, nyilvánvalóan funkciójuk szembetűnő volt, sokat nem kellett gondolkodni a megnevezésükön a leíróknak. A lakóhelyiségekkel ellentétben egy-egy kiszolgálóhelyiségnek többnyire nem is létezett több típusa.

A konyhák megnevezésére egyrészt a latin *coquina* szót használták forrásaink,³⁹² másrészt a *culina* kifejezést.³⁹³ Sempte várában a konyhát – a *coquina* torzított alakjaként – *quoquinaként* említi egy 1423-ban kelt oklevél.³⁹⁴ Bazin magyar nyelvű leltárában 1586-ban *Az konyhaban*, Szilágysomlyó várában 1594-ben *Az Koniban* írták össze az oda tartozó felszereléseket.³⁹⁵ A kissitkei kastély 1548-as, magyar nyelvű osztálylevelében *konba* néven szerepel a szóban forgó helyiség.³⁹⁶ Előfordul olyan is az inventáriumokban, hogy a konyhára csupán a *Res Culinariae*, az *Instrumenta culina*, vagy a *Konyha szerzám* címszó alatt felsorakoztatott konyhafelszerelés utal.³⁹⁷ Michael von Saurau német nyelvű útleírásában (1567) a budai palota kapcsán – mint azt fentebb már idéztük – egy kis konyháról *Kuchel* néven esik szó.³⁹⁸ A 15–16. században nagyon sok várban, kastélyban a kenyér sütése különálló helyiségben történt, mégpedig a sütőházban, latinul *in domo pistoria*.³⁹⁹ A Szamota–Zolnai-féle *Magyar oklevél-szótár* szerint 1510 körül már használják írott forrásainkban a magyar kifejezést is, *sytehaż* alakban.⁴⁰⁰ Bazin várának leltárában a sütésre használt helyiséget 1586-ban sütőszobaként (*Az swteo zobaban*) nevezik meg.⁴⁰¹

³⁹⁰ SZAMOTA 1894, 48.

³⁹¹ SZAMOTA 1896, 25.

³⁹² Buda, Szerecsen-ház, 1412: „coquina parva lapidea”: KUMOROVITZ 1987, 314; Szentgyörgy, 1412: „duas coquinas”: C. TÓTH 2005, 11; Kustyerole, 1475: „coquina [...] nova coquina”: *Balassa család* 1990, 147; Trencsén, 1549: „In coquina”: U et C 75:41; Nagybánya, 1556: „In coquina”: U et C 99:27, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 143; Szombathely, 1566: „In coquina”: U et C 119:2, *Urbaria et Conscriptioes* 7/2. (1984) 480; Sümeg, 1572: „In Coquina”: U et C 76:17; (Zala)Egerszeg, 1572: „In Coquina”: U et C 77:13, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 60; Árva, 1576: „In Coquina”: U et C 99:18.

³⁹³ Léva, 1558: „In culina”: U et C 76:10; Szomszédvár, 1569: „In culina”: U et C 100:39, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 228; Munkács, 1573: „In culina Arcis”: U et C 97:28, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 138; Putnok, 1576: „In Culina”: U et C 77:2, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 181; Árva, 1576: „In Culina”: U et C 99:18; Kesző, 1598: „In culina”: U et C 77:16, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 109; Várad, 1598: „Culina quae Lengiel kapunál ualó koniha uocatur”, „Culina”: BALOGH 1982, II. 110, 120. – Murmelius latin–magyar szójegyzéke (1533) is ekként határozza meg a konyhát: „Culina – Koniha.” SZAMOTA 1896, 25.

³⁹⁴ C. TÓTH 2005, 9–10.

³⁹⁵ Bazin: RADVÁNSZKY 1986, II. 61; Szilágysomlyó: U et C 78:7, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 199.

³⁹⁶ KOPPÁNY 2014, 272–273.

³⁹⁷ Lásd például: Huszt, 1549: „Instrumenta culina”: U et C 75:39; Diósgyőr, 1563: „Res Culinariae”: U et C 76:14; Kapornak, 1569: „Res Culinariae”: U et C 77:5; Torony, Batthyány-kastély, 1602: „Konyha szerzám”: KOPPÁNY 2014, 276.

³⁹⁸ VÉGH 2011, 306.

³⁹⁹ Szentgyörgy, 1412: „domo pistor[is]”: C. TÓTH 2005, 11; Bazin, 1425: „domus parve pistoribus”: C. TÓTH 2005, 8; Bozsjákó, 1489: „due domus pistoriae”: HORVÁTH 2013, 300; Vivodina, 1489: „unam domum pistoriam de barona”: HORVÁTH 2013, 302; Szombathely, 1566: „In domo pistoria”: U et C 119:2, *Urbaria et Conscriptioes* 7/2. (1984) 480; Kapornak, 1569: „In Domo pistoria”: U et C 77:5; Sümeg, 1572: „In domo Pistorio”: U et C 76:17; Várad, 1598: „Domus Pistorum [...] Domus Pistoria Fekete czipó swtó haaz uocata”: BALOGH 1982, II. 109, 111.

⁴⁰⁰ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 867. A forrás (DL 26251), amelyben a kifejezés található, egy konyhaszámadás, mely a Nádasdy-levéltárban maradt fenn. Az Óvári-regeszták szerint viszont valamivel későbbi, 1520 körüli, és Sztenicsnyákon vagy Velikén vették fel.

⁴⁰¹ RADVÁNSZKY 1986, II. 60.

A raktározásra szolgáló pincék latinul következetesen *celarium* vagy *cellarium* néven fordulnak elő a várakról, kastélyokról, udvarházakról, illetve budavári házakról készült írott forrásokban.⁴⁰² Ez utóbbi épületek leírásakor olykor a mélypincék is feltűnnek az oklevelekben (*cellariis [...] subterraneis*).⁴⁰³

A pincéken kívül egyes várakban, kastélyokban már a 15. században is léteztek külön élelmiszerraktározásra szolgáló helyiségek. Így például gabonásházakkal (*domus frumentaria*), illetve lisztesházakkal (*domus farinaria*) találkozhatunk a forrásokban.⁴⁰⁴ A tárnokházakban, latinul *in domo tauernicali* vagy *in domo thavernica* mindenféle holmit tároltak, mint ahogy a pincékben is. Egerváron például fegyverek, ablaküveg, rézmozsár, mosdókészlet, bárd, kürt, kézidob, lapát, fűrész, patkó stb. volt bennük.⁴⁰⁵ A tárnokházakat *promptuarium*nak vagy *penarium*nak hívták.⁴⁰⁶

A botszentgyörgyi kastély 1538-ban kelt osztálylevele egy *domus fumosa*, azaz „füstölő ház” nevű helyiséget említ a konyha fölött (az osztálylevelében másként még: *ad superius fumorium*).⁴⁰⁷ Egy, a korlátkői várról készített okiratban (1560) viszont a *fumorium cum latrina* kifejezés bukkan fel, a budai lakóházak egyikével kapcsolatban a 16. század elején pedig arról olvashatunk, hogy *Caminus etiam sive fumorium eiusdem coquine*.⁴⁰⁸ Azaz a *fumorium* alapesetben csupán kéményt, kürtöt jelentett,⁴⁰⁹ de a *domus* szóval társítva már egy külön, élelmiszerek füstölésére szolgáló helyiség lehetett. Kérdés viszont, hogy miért csatlakozott egy *fumorium*hoz árnyékszék, emésztő?

5.4. FÜRDŐK, ILLEMHELYEK

A várakban lévő fürdőszobákat, fürdőhelyiségeket *ferdew ház* (/Liptó/Újvár, 1553), *balnea stuba* (Gyula, 1528), vagy *Balnei Domus* (Várad, 1598) névvel illették.⁴¹⁰

Az árnyékszékeket, illemhelyeket latinul *Locus Necessarius*, *latrina*, *loca secreta* néven ismertetik a források.⁴¹¹ Az is jellemző viszont, hogy ezek a nélkülözhetetlen helyiségek sokszor „láthatatlanok” az inventáriumokban, gyakran nem kerültek említésre. Magyarul a *kamorazék* vagy *Arnyk zék/arniek szék* elnevezésekkel találkozhatunk a 16. írott századi forrásokban.⁴¹²

Az árnyékszékek a várakban, kastélyokban általában lakó- vagy még inkább hálóhelyiségekhez kapcsolódtak. Kustyerolc kastélyának 1475. évi osztálylevelében ezt találjuk: *stuba supra celarium*

⁴⁰² Például Nagyrápolt, nemesi udvarház, 1513 körül: „duo stuba scilicet caminata wlgariter kemeneshaz dicta et cellarium vnum”: ENTZ 1956, 130; Botszentgyörgy, kastély, 1538: „cellarium magnum sub serie domorum”: SZERÉMI 1879, 226; Trencsén vára, 1549: „In celario Angustar magna ij”: U et C 75:41.

⁴⁰³ Lásd például: VÉGH 2006–2008, I. 241.

⁴⁰⁴ Lásd például: *Balassa család* 1990, 142, 147.

⁴⁰⁵ Egervár, 1490: DL 26048; lásd még: Trencsén, 1549: U et C 75:41.

⁴⁰⁶ Füzér, 1522: „ex promptuaria fyzeriensis”: DL 84148. Murmelius latin–magyar szójegyzékében (1533): „Penarium – Tarhaz”: SZAMOTA 1896, 25.

⁴⁰⁷ SZERÉMI 1879, 226.

⁴⁰⁸ Korlátkő: NEUMANN 2005, 25; Buda: VÉGH 2006–2008, I. 317.

⁴⁰⁹ A *Schlägli Szójegyzék* szerint: „fumorium – kemen”: SZAMOTA 1894, 48. Murmelius szójegyzékében (1533): „Fumarium – Kürtő”: SZAMOTA 1896, 26. Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében (1590): „Fumarium – kemeny”: MELICH 1906, 89. (200. rész). Ez utóbbi helyen a konyha részeként van besorolva, a tűzhely, a korom, valamint a kemence szavak után.

⁴¹⁰ U et C 96:3; VERESS 1938, 134; BALOGH 1982, II. 117.

⁴¹¹ Várad vára, 1598: „Locus Necessarius – Supra orificum Cellary”, „Vltima parua domus in hac serie [...] Locus necessarius cum Janua et Pessulo No 1”, „Ex hac domo itur in aliam vbi prandebatur [...] Locus Necessarius cum ianua No 1”, „Séquitur ex hac domo praetorium domus, in qua uirgines Reginae habitabant [...] Locus Necessarius No 1”: BALOGH 1982, II. 120, 123–125; Korlátkő vára, 1560: „fumorium cum latrina”: NEUMANN 2005, 25; Buda, Olasz utca egyik lakóháza, 1507: „loca secretorum seu humani secessus”, „ad dictum locum secreti”: VÉGH 2006–2008, II. 146, és 63. kép.

⁴¹² Kissítke, kastély, 1548: „Az Alat walo hazak felzel felewl kyben wasyon pytwar zoba kamora kamorazek es az sythew zobanak fele”: KOPPÁNY 2014, 272; Nádasd, kastély, 1580: „Az kys Emelcheoith Ithfen es kys pythwarth Arnyk zekkel egyetembe közben hattok mynd keth felre”: KOPPÁNY 2014, 274; (Biharnagy)Bajom, vár, 1594: „egi arniek szek ayto rayta”: U et C 106:3, *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 18.

simulcum necessario.⁴¹³ A (sopron)keresztúri kastély 1597-es leltára szerint egy árnyékszék a szenes ház, azaz hálószoba mellett volt (*Az arniek zek előttb valo zenes házban*).⁴¹⁴

A (zala)egerszegi kastély ugyanez évi inventáriumában egy *Zenes ház* részeinek ismertetésekor említenek egy árnyékszéket (*Az arniek aytayan vas sarok*).⁴¹⁵ Fentebb már láthattuk, hogy a pontosan meg nem határozható *fumorium*hoz is csatlakozhatott árnyékszék. A budai lakóházaknál gyakran a telkek végében kaptak helyet az illemhelyek.

⁴¹³ Balassa család 1990, 147.

⁴¹⁴ U et C 101:3, *Urbaria et Conscriptiones* 7/1. (1984) 217.

⁴¹⁵ U et C 77:17d.

6.

NAGYTERMEK, EGYÉB HELYISÉGEK ÉS AZOK BERENDEZÉSE

A 15–16. századi királyi, főúri és főpapi épületekben a nagytermek és a lakosztályok voltak a legelőkelőbb terek, ezek berendezésére mindig nagy gondot fordítottak. A nagytermek vagy az emeleten helyezkedtek el, vagy ha kettő is volt belőlük, akkor sokszor egymás felett, a földszinten és az emeleten, illetve ha kettőnél több nagytermet is kialakítottak egy nagyobb épületegyüttesben, akkor akár szétszórtan is lehettek.

A tárgyalt korszak inventáriumában a 16. század közepétől követhetjük nyomon egy-egy nagyterem (*palacium/palatium*) berendezését, pontosabban a leltározás pillanatában éppen ott lévő és leltározási szempontból fontosnak tartott bútorokét, esetleges egyéb tárgyakét. Ezek a leltárak többnyire elég szegényesek e helyiségek lakberendezési tárgyait illetően, ezért is kell a képi ábrázolásokat is figyelembe venni e kérdés kapcsán, mert azok által teljesen más kép tárul elénk. A korabeli illusztrációkon ugyanis használat közben láthatjuk a nagytermet, ideiglenes berendezési tárgyaikkal együtt. Vagyis csupán a leltárak nem adnak hiteles képet egy-egy nagyterem berendezéséről, de más helyiségekről sem. Az állandó–ideiglenes berendezés kérdéskörnek a disszertáció végén egy külön fejezetet is szentelünk.

A trencsényi vár nagytermében (*In palacio*) két hosszú asztal és egy pohárszék volt 1549-ben.⁴¹⁶ A (liptó)újvári várban 1553-ban az alsó palotában két asztal volt csupán a berendezési tárgy.⁴¹⁷ A felső palota az alsóhoz hasonló kialakítású volt, mert ennek is három üveglablaka volt, berendezési tárgyként viszont egy asztal mellett egy ágyat (!) is találunk a leltárban, továbbá egy cserépkályhát, *mazos kemencze* megnevezéssel. Szombathely várának nagytermében 1566-ban csak egyetlen egy asztal, Kesző várának *palatium*rában ugyanekkor csak egy hosszú pad került összeírásra.⁴¹⁸ A (zala)egerszegi *castellum* palotájában míg 1587-ben csupán egy kerek asztal és két pad volt, addig tíz évvel később, 1597-ben két fal mellé való padot, egy nagy asztalt és egy hosszúszekeket írt össze a leltározó.⁴¹⁹ Azaz az itt felsorolt 16. századi inventáriumok alapján a *palatium*okban főként asztalok, padok, pohárszékek fordultak elő bútorok gyanánt, olykor kivételként ágy is, s fűtésüket cserépkályha biztosíthatta. A szilágysomlyói vár *Nagy Palotájában* viszont gazdagabb berendezést találunk 1594-ben: két nagy vörös szőnyeget a falon, vörös posztóval letakart padeszékeket köröskörül elhelyezve a teremben, egy pohárszekeket, egy *vtra ualo Pohar zeeek ladát*, valamint egy függő gyertyatartót, azaz valamilyen csillárt.⁴²⁰

Magyar ábrázolások hiányában, az ünnepi lakomákat megjelenítő külföldi (olasz, német, francia), 15. századi képeket áttekintve azt láthatjuk, hogy a nagyterekben dúsan megrakott pohárszék(ek), hosszú, földig érő terítővel borított asztalok voltak, az utóbbiak mellett többnyire padokat (háttámlával vagy anélkül) állítottak fel, de kiemelt személyeknek járt a külön szék is (33. ábra 4; 34. ábra 3; 35. ábra 1–2; 36. ábra 1–3). A 16. századi ábrázolásokon aztán egyre gyakrabban láthatunk külön-külön székeket a vendégek számára az asztalok mellett (15. ábra 3).⁴²¹ A királyi, hercegi főasztalhoz képest a vendégek asztalai általában arra merőlegesen, a terem hosszában helyezkedtek el. A kiemelt személy asztala mögött többnyire díszes selyem- vagy bársonykárpitok voltak felfüggesztve, az asztal fölé pedig baldachin borult. Továbbá a terem többi falát is kárpitokkal borították. Az ebédlőterem tartozéka lehetett még a nemesféműből készült kézmosó

⁴¹⁶ U et C 75:41.

⁴¹⁷ U et C 96:3.

⁴¹⁸ U et C 119:2; *Urbaria et Conscriptiones* 7/2. (1984) 479.

⁴¹⁹ U et C 46:74; U et C 77:17.

⁴²⁰ U et C 78:7.

⁴²¹ Lásd például: LUCIE-SMITH 1979, 58. kép (II. Rudolf udvarának lakomaábrázolása); THORNTON 1991, 313. kép (a Bergamo melletti Malpaga várának 1520 körüli freskóján ábrázolt lakoma).

állvány (36. ábra 2). Az elbeszélő források alapján ismeretes, hogy egyéb, nagyméretű nemesfém tárgyak (pl. hordók, kenyértartók, állatszobrok) is helyet kaphattak egy-egy nagyobb ünnepség alkalmával a nagytermekben.⁴²² Az asztalok előtt fémből készült borhűtő edények is lehettek lerakva (35. ábra 2). S természetesen nem hagyhatjuk ki a pohárszékeken és asztalokon sorakozó tálakat, tányérokat, poharakat, serlegeket sem a felsorolásból. A nagytermek fűtését nagyméretű kályhák vagy kandallók biztosították, hatásfokuk változó lehetett.

A királyi és főúri várakban, kastélyokban a lakosztályok többnyire háromhelyiségűek voltak a tárgyalt időszakban.⁴²³ Buzás Gergely kutatásai szerint ez a háromhelyiségű téregyüttes várakban, palotákban már a 14. században mind Nyugat-, mind pedig Kelet-Európában elterjedt,⁴²⁴ ennek kapcsán megemlítendő a mallorcai királyok perpignani palotája, az avignoni pápai palota, vagy a csehországi Konopiště és Karlštejn.⁴²⁵ Magyarországon a háromsejtes lakóegység Buzás Gergely véleménye szerint a 14. század közepétől igazolható, a visegrádi fellegvárban találunk ilyenre példát.⁴²⁶ Diósgyőrben, mint már említettük, a vár keleti szárnyának emeletén, a kápolna két oldalán alakították ki az 1370-es években két háromhelyiségű lakosztályt (2. ábra 1). E háromsejtes alapegységhez, mely többnyire a magánbédlőt, a fogadószobát és a hálószobát jelentette, további helyiségek is kapcsolódhattak. Ez a hármasság (*saletta/salotto – anticamera – camera*) volt az alapja az itáliai paloták *appartementójának*, lakosztályának is a 15. században.⁴²⁷

Ha a jobban ismert európai példákat vesszük sorra, a lakosztályok elhelyezkedését vizsgálva az épületen belül különböző megoldásokkal találkozunk. Általánosságban elmondható, hogy ezeket az épületek száraz, világos emeleti részein alakították ki. A földszinti terek alárendeltebb funkciójúak voltak a lakóépületekben, mivel könnyebben vizesedtek, kevésbé szellőztek, illetve rosszabbul voltak megvilágítva.

V. Károly francia uralkodó idejében (1338–1380) a Louvre-ban a királyi lakosztály a palota északi szárnyának második emeletét foglalta el, míg a királynéi lakosztály az első emeleten kapott helyet, vagyis egymás felett helyezkedtek el. A lakosztályok közötti közlekedést csigalépcső biztosította. A dauphin lakosztályát a keleti szárnyban alakították ki, szintén a második emeleten.⁴²⁸ Az urbinói hercegi palotában a herceg és a hercegné lakosztálya külön épületszárnyban helyezkedett el, a Giardino pensile körül, melyeket belül a nagyterem kötött össze.⁴²⁹ A pienezai pápai palotában külön nyári és téli lakosztálya volt II. Piusznak, melyeket a palota keleti és nyugati szárnyában hoztak létre.⁴³⁰ A római Palazzo Altempsben, Girolamo Riario palotájában a női és a férfi lakosztály egyes helyiségei közösek voltak: a *sala* és az *anticamera* közös használatú volt, ez utóbbihoz csatlakoztak a külön hálóműhelyiségek.⁴³¹ Habsburg Mária miután elhagyta Magyarországot, Németalföldön élt. Brüsszelben, a Coudenberg-palotában lakott 1531-től.⁴³² Ez volt a régensnő állandó rezidenciája, amelyben a lakosztálya az első emeleten került kialakításra. VIII. Henrik greenwichi, whitehalli és Hampton Court-i palotáiban is az első emeleten voltak az uralkodó és a királyné lakosztályai az 1540-es években.⁴³³

A lakószobák legintimebb részét képező magánhálószoba általában a lakosztály legbensőbb helyisége volt.⁴³⁴ A Louvre-ban például V. Károly hálószobája az északi szárny végén, annak

⁴²² Erről bővebben lásd jelen disszertáció *Dísz tárgyak* fejezetét.

⁴²³ BUZÁS 2004b, 105–107. (további irodalommal).

⁴²⁴ BUZÁS 2004b, 105.

⁴²⁵ Perpignan: *Le Palais* 1985, 21; Avignon: GAGNIÈRE 1985; Konopiště, Karlštejn: MENCLOVÁ 1972, I. 313, II. 50–52.

⁴²⁶ BUZÁS 2010c, 143–144.

⁴²⁷ THORNTON 1991, 303–306; BUZÁS 2004b, 111.

⁴²⁸ WHITELEY 1992, 63–64.

⁴²⁹ *Il palazzo di Federico* 1985, 4. alaprajz.

⁴³⁰ THORNTON 1991, 333. kép.

⁴³¹ THORNTON 1991, 329. kép.

⁴³² KERKHOFF 2005, 124.

⁴³³ THURLEY 1993, Plan 4, Plan 8, Plan 13.

⁴³⁴ THORNTON 1991, 285.

legkeletibb helyisége lehetett. Christine de Pizan, az uralkodó életrajzírója ugyanis említi, hogy reggelente a király „Auróra sugaraira” ébredt, hat és hét óra között.⁴³⁵

Az angol és a francia királyoknak általában két hálószobájuk volt: egy hivatalos és egy privát.⁴³⁶ Az előbbiben volt az uralkodó díszágya (fr. *lit*), hivatalosan itt aludt, ténylegesen a magánhálószobájában. A díszágy reprezentációs célokra szolgáló bútor volt, miként az egész helyiség is, ami tulajdonképpen egy fogadószoba volt.⁴³⁷ A francia királyi udvarban, például a Louvre-ban a *chambre à parer* töltött be ilyen funkciót V. Károly idejében.⁴³⁸ V. Károly vincennes-i szobájának, a *chambre du roi*-nak – melyet nemcsak nappal, de éjszaka, alvásra is használt – a berendezése az inventáriumok szerint a következőkből állt: ágy, karosszék, *buffet*, vagyis pohárszék, két láda és egy ácsolt láda (*escriin*).⁴³⁹ A szobához kapcsolódó délnyugati toronyhelyiségben alakították ki a *garde-robe*-ot, ahol az uralkodó drága textilneműit tárolták.

A nyugat-, közép- és dél-európai képi ábrázolások tanúsága szerint a hálószoba felszerelése általában egy baldachinos ágyból állt, melyhez fellépőül padot vagy ládát használtak (30. ábra 3–5; 31. ábra 1–5). Az ágy elé szőnyeget is teríthettek. Imazsámoly vagy szék kerülhetett még mellé (28. ábra 3; 31. ábra 1, 3).⁴⁴⁰ Sokszor a hálószobában kapott helyet a baldachinos, fa fürdőkád is. A falakat többnyire drága kárpitokkal borították.

A magyar ábrázolásokon, így például a Szent Erzsébet születését vagy Szent Miklós halálát ábrázoló táblaképeken baldachinos vagy a nélküli ágyakat láthatunk, mellettük sokszor padláda szolgált fellépőül (30. ábra 6; 37. ábra 1; 38. ábra 8). Az ágyak mellett különféle típusú székek állhattak (pl. négylábú kisszék, fémvázás ollós szék), illetve alacsony szekrényke is kerülhetett melléjük, amelyet terítővel takartak le. Az ágy végéhez gyakran ládát helyeztek.

A hálószoba (*camera*) melletti *anticamera* (a jelentése is ez: *camera* melletti szoba) Peter Thornton kutatásai alapján többféle funkcióval bírt a középkorban: étkezni lehetett itt, barátokat, követeket stb. fogadni, ruhákat is tárolhattak benne, esetleg a szolgáló éjszakai alvóhelye lehetett még itt.⁴⁴¹ Mivel reprezentációs célokra is szolgált, ezért sokszor hasonlóan fényűzően volt berendezve, mint a *camera*.

Az itáliai paloták *appartement*ójának harmadik egysége a magánébdlő (*saletta/salotto*). Ezeknek alapvető tartozékai a pohárszékek, asztalok, illetve padok, székek voltak.⁴⁴² A nemesfém edényekkel dúsan megrakott pohárszékeken helyezték el többnyire az étkezéskor kézmosáshoz használt kancsót és tálát. A magánébdlők tulajdonképpen kisebb méretű, bensőségesebb „nagyertermek” voltak funkciójuk tekintetében.

A 15–16. századi magyarországi főúri kastélyokban, várakban is megtalálható a hármas lakóegység. A 15. század nyolcvanas éveiben épült botszentgyörgyi kastélyban – mint már idéztük – az északi szárny pincéje fölött alakították ki például egy ilyet, középen pitvarral, két oldalán egy-egy szobával, melyből a nyugatihoz egy árnyékszék is kapcsolódott, tehát ez lehetett a hálószoba. A sárospataki Vörös-torony második emeletén, a keleti traktusban hoztak létre egy háromhelyiséges lakóegységet az 1530-as években.⁴⁴³ Középső helyisége kandallós pitvar volt, ettől északra kisméretű, dongaboltozatos hálószoba helyezkedett el, melyhez árnyékszék is kapcsolódott, míg a déli, fiókos teknőboltozattal fedett helyiség fogadótér lehetett.

Az inventáriumokat áttekintve az alábbi berendezési tárgyakat találjuk az úrnőhöz vagy úrhoz tartozó hálószobákban. A (liptó)újvári várban például az *azzonjom belsew kamoraj*ban csupán egy festett ágy és egy asztal volt 1553-ban, miután az úrnő átadta a várat a Magyar Kamarának, vagyis

⁴³⁵ WHITELEY 1992, 66.

⁴³⁶ THURLEY 1993, 140.

⁴³⁷ Erről bővebben lásd jelen disszertáció *A reprezentáció bútorai: a díszágy* fejezetet.

⁴³⁸ WHITELEY 1994b, 50.

⁴³⁹ WHITELEY 1994a, 325–327.

⁴⁴⁰ Lásd még például: REYNIÈS 1987, 884. kép, 2922. kép.

⁴⁴¹ THORNTON 1991, 294.

⁴⁴² THORNTON 1991, 291.

⁴⁴³ FELD 2000b, 83, 87.

mikor benne lakott mindenképp gazdagabb berendezésű lehetett.⁴⁴⁴ A muraközi Torony kastélyában az *Az zony hazaban* sem volt sokkal több bútor az 1602. évi leltár alapján.⁴⁴⁵ Két *Nozolya* és egy *Aztall* tartozott hozzá, illetve öt törött üvegablak érdemelt még itt említést. 1583-ban Árva várában, a néhai Thurzó Ferenc *stubbája* melletti *cubiculum*ban, azaz hálószobában két asztal és négy ágy alkotta a helyiség berendezését.⁴⁴⁶ Szilágyosmlyó várában az úr *zenes baza* 1594-ben a következőkkel volt berendezve: két asztal, egy *seczel zék*, három *karos zék* (ti. támlás zék), egy nyoszolya, két, falra való hitvány szőnyeg, valamint egy padszék.⁴⁴⁷ 1597-ben a (sopron)keresztúri kastélyban még ezeknél is gazdagabb berendezést találunk. Nádasdy Ferenc hálószobájában (*Az halo Zenes hazban*) egy négyszögletes asztal, két, vörös bőrrel kárpitozott zsöllyeszék, egy hosszú támasztószék, egy fanyoszolya, egy széles hosszúsék, egy kicsiny zsámoly(szék), a falon egy vörös szőnyeg, a falban egy almárium volt, valamint üvegárut is talált itt a leltárt készítő Károly György.⁴⁴⁸

Azaz értelemszerűen a hálószobákban állt egy, de akár több ágy vagy nyoszolya, s ehhez társult még egy-két asztal. A berendezést „színesíthették” még székek, szőnyegek, illetve almáriumok.

Mind a királyi, mind pedig a főúri udvarokban szükség volt a király, illetve a főúr körül szolgálatot teljesítő udvartartás, mind pedig a királyné vagy az úrnő kíséretéhez tartozó (udvar)hölgyek számára szállásokra. Ezek a szállások jelentős számú helyiséget is elfoglalhattak, attól függően milyen létszámú volt az adott udvartartás. Sajnos a budai királyi udvart illetően nincs semmi fogódzó ezen szállások hollétéről, a visegrádi palotában az északkeleti palota földszinti terei szolgálhattak talán az udvartartás számára szállásként. Külföldön, így például a madridi Alcazárban 1560-ban az udvarhölgyek a királyné, Valois Erzsébet lakosztálya alatti szinten voltak elszállásolva, viszont Toledóban nagy hálótermekben, dormitóriumokban aludtak, az épület legfelső szintjén.⁴⁴⁹ El Pardóban, Aranguezben, vagy Segoviában szintén a legfelső szinten, a tetőtérben jutott nekik szállás. Az 1550-es évek végén a párizsi Louvre újonnan emelt épületében az udvarhölgyek szintén a tetőtérben pihenhettek le.⁴⁵⁰ 15. századi külföldi példák azt mutatják, hogy az udvaroncok és az udvarhölgyek számára még egyáltalán nem volt általános a fából készült fekvőalkalmatosság, sőt gyakori volt hogy a földön aludtak, s csak jobb esetben szalmaszőnyegon.⁴⁵¹

Továbbra is a 16. századi inventáriumokat véve alapul, a főúri várakban lévő, az úrnő kíséretéhez tartozó hölgyek szállásain (*in domo puellarum/Leányok hazaban*⁴⁵²) a század közepén csupán asztalokat, székeket említenek. Legalábbis Trencsén várában 1549-ben egy asztal és két zék volt a szobában forgó helyiség berendezése, 1553-ban (Liptó)Újvár várában pedig csupán egy asztal.⁴⁵³ 1597-ben a (sopron)keresztúri kastély részletgazdag leltára szerint viszont a *kis Az zoniok hazaban* egy kerek asztal, öt darab fal mellé való pad, két nyoszolya (az egyik törött), egy rúd a gerendába szegezve (nyilvánvalóan a ruhák számára), egy hitvány hosszúsék és egy horgas zék volt.⁴⁵⁴ Fűtőberendezésként egy zöld mázas kályha állt a szobában, mely törött volt.

Ami a nemesi udvartartáshoz tartozó, a vár ura körül szolgálatot teljesítő urak szobájának berendezését illeti, a bazini várban, az *wraim hazaban* 1586-ban két darab négyszögletű asztal, egy

⁴⁴⁴ U et C 96:3.

⁴⁴⁵ KOPPÁNY 2014, 276.

⁴⁴⁶ „In Stuba Magnifici domini Francisci Thurzo: Mensa de ligno fraxini 3, Mensa simplex una, Scrinium unum in quo sunt linteamina 26, Mensalia 12, Puluinaria magna 8, Cervicalia 5, Ibidem in Cubiculo Mensa 2, Sponda 4”: U et C 99:18.

⁴⁴⁷ U et C 78:7.

⁴⁴⁸ U et C 101:3; *Urbaria et Conscriptiones* 7/1. (1984) 217.

⁴⁴⁹ WILKINSON ZERNER 1994, 132.

⁴⁵⁰ WILKINSON ZERNER 1994, 133.

⁴⁵¹ Erről bővebben lásd a *Mozgó udvar – mozgó háztartás* fejezetet.

⁴⁵² A kifejezések a trencsényi (1549) és a (liptó)újvári (1553) vár inventáriumából származnak.

⁴⁵³ U et C 75:41; U et C 96:3.

⁴⁵⁴ U et C 101:3; *Urbaria et Conscriptiones* 7/1. (1984) 217.

hosszú asztal, két asztalhoz való hosszúszék, azaz pad és egy támasztószék, vagyis támlás szék volt bútorként, de tartozott még a helyiséghez egy vas gyertyatartó és egy rézkanna is, mely utóbbiban a bort hordták.⁴⁵⁵ 1597-ben a (sopron)keresztúri kastélyban, az *Vraim hazaban* volt egy kerek forgóasztal (*forgo asztall*), öt, asztalhoz való horgas szék, négy, fal mellé való pad, három polc a falon, egy pohárszék, három abrosz és két keszkenő, s egy zöld kályha biztosította a helyiség fűtését. Ágyról egyik leltár sem tesz említést.

A várnagyok szobáinak felszerelése sem túl gazdag a 16. századi leltárak tanúsága szerint. Trencsénben 1549-ben például két ágyat és egy almáriumot írtak össze a várnagy szobájában, 1572-ben Sümegen pedig egy ágyat és egy asztalt, tehát a legalapvetőbb bútorokat.⁴⁵⁶ Várad várában 1598-ban az egyik várnagyi szobában (*domus Castellani Győörgi Korlatonecz*) egy egyszerű asztal és pad, valamint egy szék állt; a helyiséget kályhával fűtötték. Ágyat nem említenek, viszont szó esik itt egy *cubiculum*-ról, amely *ex asseribus constructa*.⁴⁵⁷

Nyugat- és Dél-Európában a királyi, hercegi, pápai lakosztályokhoz dolgozószoba, ún. studiolo is kapcsolódhatott, mely általában – a hálószobához hasonlóan – az épület legprivátabb részében foglalt helyet. A *studioló*ban könyveket, iratokat, értéktárgyakat egyaránt őriztek.⁴⁵⁸ A 15–16. században az olasz *studiolók*nak szinte már kötelező tartozékai voltak az antik tárgyak, úgymint mellszobrok, vázák, érmék, gemmák stb.⁴⁵⁹ Ezek a dolgozószobák többnyire kis alapterületűek voltak, mint például Federico da Montefeltro híres urbinói,⁴⁶⁰ illetve gubbiói⁴⁶¹ studiolója, mely utóbbinak egykori intarziadíszes berendezése ma a New York-i Metropolitan Museum of Artban látható. Az avignoni pápai palotában a dolgozószoba, a *Studium* a pápa hálószobája mellett, a Tour de l'Étude-ben volt.⁴⁶²

Hazánkban Vitéz János esztergomi *studioló*ja ismert, melyet az eddigi kutatás álláspontja szerint a vár lakótornyának emeletén alakítottak ki az érseknek.⁴⁶³ Mátyás király budai palotájának híres könyvtára, a Corvina egyben dolgozószobaként is funkcionálhatott. V. Károly francia király könyvtára három emeletet is elfoglalt a Louvre-ban, a *Tour de la fauconnaire*-ben.⁴⁶⁴ Radéczy István egri püspök pozsonyi *biblioteca*-jában 1581-ben többek között 11 zsöllyeszék, egy bársony borítású szék, 31 falikép, egy négyszögletű asztal, egy nagy aranyozott óra, egy nagyméretű fekete és egy nagy zöld láda, egy kicsi, fekete rakott bőr láda és természetesen sok-sok könyv alkotta a berendezést.⁴⁶⁵

A 15–16. századi konyhák, sütőházak és fürdőhelyiségek berendezését itt most nem tárgyaljuk, mert mindezekről alább értekezünk a *Konyhafelszerelés, konyhaberendezés*, illetve a *Fürdőkádak, fürdőszobák* fejezetekben.

⁴⁵⁵ RADVÁNSZKY 1986, II. 60.

⁴⁵⁶ Trencsén, 1549: „In domo Castellani strata ij, Ibidem armarium j”: U et C 75:41; Sümeg, 1572: „In domo Castellani, Lectus 1, Mensa 1”: U et C 76:17.

⁴⁵⁷ BALOGH 1982, II. 119.

⁴⁵⁸ THORNTON 1991, 296.

⁴⁵⁹ THORNTON 1991, 298.

⁴⁶⁰ BO 1989, 58–61.

⁴⁶¹ RAGGIO–WILMERING 1999.

⁴⁶² GAGNIÈRE 1985, 29–31. A pápa szobájából egy lépcső vezetett a valamivel mélyebben fekvő *Studium*hoz.

⁴⁶³ Lásd például: DERCSÉNYI–ZOLNAY 1956, 70; HORVÁTH 1990a, 85; VUKOV 2004, 24–25.

⁴⁶⁴ WHITELEY 1992, 66.

⁴⁶⁵ A helyiség teljes leltárát lásd: KOMÁROMY 1892, 567.

7.

BELSŐÉPÍTÉSZELET

Belsőépítészet címszó alatt a 15–16. századi várak, kastélyok és kúriák egyes alapvető részeiről – a mennyezetekről, a falakról, a padlózatról és a nyílászárókról – szólunk, azok típusait, díszítésmódjait vázoljuk fel. Egyes témáknál egyházi és polgári épületekből is hozunk fel példákat, mert bizonyos részletek csak azokban őrződtek meg.

7.1. MENNYEZET

A késő középkori enteriőrök jellegét nagymértékben meghatározta a térlefedésük módja. Alapvetően kétféle térlefedő megoldás létezett: a síkmennyezetes és a boltozott. A síkmennyezetet konzolokon nyugvó vagy azok nélküli gerendaszerkezet alkotta. A reneszánsz kor kedvelt, igen reprezentatív térlefedési megoldásai a kazettás síkmennyezet, illetve fadonga, melyeknek kazettáit gyakran rozettadíszek vagy a megrendelő emblémái töltötték ki. A födém szerkezetek elemei mind a kő, mind a fa esetében kiváló lehetőséget nyújtottak a díszítésre. A díszítések faragással és/vagy festéssel készülhettek.

Mennyezet szavunk már a 14–15. századi írott forrásokban előfordul, de ekkor még nem minden esetben a helyiségek lefedését értették alatta. Használták a szót ugyanis az ágyak baldachinjára, tetejére vonatkozóan is: egy 1370. évi és egy 1448-as forrásban *agmeyn*, illetve *Agmen* formában találjuk, egy 1450-es jegyzékben pedig *Vnum velum deauratum quod continet super lectum videlicet wigo menezetről* olvashatunk.⁴⁶⁶ Biztosan plafon, födém értelemben az első előfordulása a felsőtárkányi püspöki nyaralóval kapcsolatban ismert, oda ugyanis 1493-ban új *Menyezethet*, valamint padokat és ablakkereteket készíttettek asztalosokkal.⁴⁶⁷

Ma már nehéz elhinni a nagyfokú pusztulás miatt, de egykori leírások, ábrázolások és néhány fennmaradt példa mutatja, hogy a famennyezetek különféle fajtái mennyire részei voltak középkori világi enteriőrjeinknek. A reneszánsz előtt faragott gerendás síkmennyezetest vagy gerendákhoz erősített, hosszú deszkákból álló síkmennyezetest készítettek elsősorban az ácsok; mindkét mennyezet típusnál a festés adhatott plusz attraktivitást. Ha világi festett famennyezeteink elpusztultak is, a 15–16. századi, máig megőrződött templomiak valamelyest segítenek elképzelni őket. Példaként idéznénk a szmrecsányi római katolikus templom 15. századi,⁴⁶⁸ hosszú deszkák alkotta famennyezetét, melynek díszítőmotívumait főként változatos, fantáziadús növényi ornamentika (pl. szőlőfürtös indák) alkotja (*9. ábra 1*), de egyes deszkáin medvedadászat, illetve sárkányviadal is szerepel. A cserényi római katolikus templom 16. század eleji famennyezete az előzőéhez hasonló kialakítású; végtelenített motívumú, gazdag színvilágú, festett díszítményeit sablonokkal készítették.⁴⁶⁹

15–16. századi kastélyaink famennyezeteiről néhány írott forrásadat (is) tanúskodik. Egy 1480-ban kelt oklevélből ismeretes, hogy a Zemplén megyei varannói kastély egyes mennyezeteit festett gerendák alkották. Ez évben történt ugyanis, hogy Losonczi Lászlóné, Rozgonyi Anna erőszakkal elfoglalta és szó szerint szétbontatta a *castellumot*, s többek között elvitette annak 300

⁴⁶⁶ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 8, 645.

⁴⁶⁷ „Item Mensatori qui noua stampna et Menyezeth ac fenestras Ramokath fecit dedj flor VIII.” KANDRA 1887, 374.

⁴⁶⁸ MYSKOVSZKY 1893, 147–150. (14. századra datálva!); TOMBOR 1968, 196, és XXVII. tábla (15. század elejére datálva); MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987, 86, 1–2. kép (15. század első felére datálva); *Gotika* 2003, 770. (1490–1500 körülre datálva).

⁴⁶⁹ *Gotika* 2003, 772. (1500–1510 körül).

festett gerendáját, sőt díszes üvegezett ablakait is (*tricentas asseres pretiose scriptas et laorio depictas et fenestralia dictae domus de vitro pulcre et miro modo ornata*).⁴⁷⁰ Botszentgyörgy kastélyával kapcsolatban a Both testvérek között létrejött 1538. évi osztálylevélben szerepel egy helyreállításra és kifestésre váró mennyezet/*Menyezet*, amely egy hálószoba része volt (*et in menyezes ejusdem domus cubicularis demta pictura ejusdem [...] et etiam domum cubiculariam cujus Menyezet absque pictura similiter pari expensis praeparari facere*).⁴⁷¹ Az okiratban ugyan nem olvashatunk konkrétan arról, hogy fából ácsolt mennyezetről van szó, de a kastély ásatója szerint az emeleti terek síkmennyezetesek lehettek,⁴⁷² s csak a földszintiek esetében valószínű a boltozás. A kastély déli nagy tornyának az alja biztosan boltozott volt (*Boltha turris*).⁴⁷³ A Valkó megyei Erdőd kastélyában az előbbivel ellentétben a négyzetes nagy lakótoronynak nem az alsó, hanem a felső helyisége volt boltozott, az alatta levő szinteket választották el egymástól fafödémekkel.⁴⁷⁴ A visegrádi fellegvár palotaszárnyaiban konzollokkal alátámasztott fafödémek voltak 1440 előtt.⁴⁷⁵

Ma már csak fényképfelvételek maradtak hírmondói annak, hogy egykor festett, gerenda és deszka alkotta mennyezet borult a szentbenedeki kastély második emeleti nagyterme, az ún. Királyok laka fölél.⁴⁷⁶ A tárgyalt korszakunk időhatárán túl, a 17. században készült szép mennyezet 1945-ben pusztult el. Voit Pál azonban még látta, s 1943-ban megjelent kötetében az alábbi sort szentelte a kastély leírásakor a már akkoriban is kuriózumnak számító alkotásnak: „A XVII. század derekáról való deszkás-gerendás mennyezeten indás-virágos magyar ornamentika pompázik.”

A középkori budavári főúri-polgári lakóházak helyiségeit is gyakran síkmennyezettel fedték le. Erre az épülettérképzési kutatások során talált famennyezetet tartó konzolok utalnak. Ilyenek maradtak meg például a Dísz tér 12.-ben, az Úri u. 6.-ban, a Fortuna u. 23.-ban.⁴⁷⁷ A Szerecsenház Mindszent utcai, a 15. század elején Garai János temesi ispán birtokában lévő házrészében az ebédlőterem egykor gerendamennyezettel volt fedve, a padláson ugyanis megtalálták a gerendák fektetésének a helyét. Az Országház u. 2. szám alatt lévő ház *palatium*ának, emeleti nagytermének is sík gerendamennyezete lehetett.⁴⁷⁸

Azokban a soproni polgárházakban, amelyekben egykor gerendás-boronafalás falszerkezetű helyiség is volt, a födémüket vagy dongaboltozatosra, vagy pedig síkmennyezetesre alakították ki.⁴⁷⁹ Sajnos 14–15. századi gerendamennyezet nem maradt fenn soproni lakóépületekben, viszont az Új u. 21. szám alatti házból ismeretes egy olyan 17. századi faragott famennyezet, amelynek keresztgerendáin körzőrajzos díszítmények, faragott rozetták vannak,⁴⁸⁰ illetve hasonló kialakítású a Fabricius-ház egyik helyiségének a mennyezete a 16. századból (*9. ábra 8*).⁴⁸¹ Jellemző e mennyezetekre még, hogy mind a mestergerendák, mind a fiókgerendák élét faragott profil díszíti. A soproni 16–18. századi fafödémeket különféle fenyőfajtákból (vörösfenyő, lucfenyő, erdefenyő, jegenyefenyő) ácsolták. Ezekhez hasonlóak lehettek a 15. századi gerendamennyezetek.

Késő középkori táblaképeinket szemlélve igen hamar szembetűnik, hogy az itt tárgyalt, konzollokon nyugvó vagy a nélküli gerendás-deszkás mennyezet gyakori térlefedési módja az egyes helyiségeknek. Ilyeneket láthatunk például a Magyar Nemzeti Galéria ismeretlen helyről

⁴⁷⁰ IVÁNYI 1928, 219; az adatot idézi: KOPPÁNY 1999, 72, 240.

⁴⁷¹ SZERÉMI 1879, 226–227; VÁNDOR 1995, 5, 7.

⁴⁷² VÁNDOR 1995, 24.

⁴⁷³ SZERÉMI 1879, 226.

⁴⁷⁴ KOPPÁNY 1999, 58.

⁴⁷⁵ BOZÓKI 1998, 124; BOZÓKI 2015, 618.

⁴⁷⁶ VOIT 1943, 127–128, 131–132; TOMBOR 1968, 193, XXXIX. tábla; VOIT 1993, 141–145.

⁴⁷⁷ GEREVICH 1950, 168.

⁴⁷⁸ GEREVICH 1971, 50.

⁴⁷⁹ Lásd a *Faburkolatok* fejezetet.

⁴⁸⁰ ROMÁN 1969–1970, 325, 405. kép; POMOZI 1973–1974, 277. kép.

⁴⁸¹ POMOZI 1973–1974, 279. kép.

származó Vizitáció képén (1470 körül; 39. ábra 5), illetve a szintén ismeretlen helyről a Galériába került Szent Márton és a koldus táblakép háttérfestményeként ábrázolt szobában, a baldachinos ágy fölött (1490 körül; 18. ábra 2); a lőcsei Szent Erzsébet-oltár Erzsébet betegeket vendégel című képén (1493; 42. ábra 1); az eperjesi Szent Miklós-templom Szent Miklós megjelenik Konstantin császár álmában című jeleneten (1497–1506), vagy a Vizitáció (9. ábra 7) és a Jézus kigúnyolása képeken (mindkét esetben jól kivehetőek a konzolok, melyekre a gerendák támaszkodnak), valamint a berethalmi evangélikus templom Mária születése táblaképén (1515).

A 15. században jelennek meg Európa-szerte, így Magyarországon is a kazettás famennyezetek, melyek díszítményei faragottak és/vagy festettek. Síkmennyezetek és dongaboltozatok egyaránt készültek így. Az egyik legkedveltebb díszítőelem rajtuk a rozetta volt, mely motívum antik előképekre vezethető vissza. Az esztergomi érseki palota nagytermének leírásakor rozettadíszes mennyezetről tesz említést Reinhold Lubenau königsbergi orvos, utazó.⁴⁸² Vukov Konstantin rekonstrukciója szerint ez egy konzolokra támaszkodó, kazettás fadonga volt, a kazetták közepén rozettákkal.⁴⁸³ Véleménye szerint a nagyterem és a mennyezete is Szécsi Dénes és Vitéz János érseksége idején készült (3. ábra 7),⁴⁸⁴ más vélemények szerint a mennyezet Estei Hippolit érseksége és Beatrix királyné ott-tartózkodása idejéből származhat, olasz és helyi ácsmesterek munkája lehetett.⁴⁸⁵ Az elpusztult mennyezet kazettás-rozettás kialakítása hasonló lehetett a Bakócz-kápolna máig fennmaradt, de későbbi (1508) archivoltjaihoz (9. ábra 4), vagy a lakótorony studiólójába vezető kapu kifestéséhez.⁴⁸⁶ Ezenkívül a vár számos helyisége kapott kazettás mennyezetet a 15. század végén; a kazetták felszegezéséhez több alkalommal is vásároltak szegeket (*pro Claviculis pro laquearium*).⁴⁸⁷

A budai palotával kapcsolatban mind Salomon Schweigger lutheránus teológus leírásában (1577), mind Michael von Saurau stájer nemes (1567) úti beszámolójában szerepel egy olyan terem, amelynek kazettás mennyezetét szintén faragott rozetták ékesítették, sőt a leírásokból még az is kiderül, hogy a rozetták nagyméretűek és aranyozottak voltak.⁴⁸⁸ Az aranyozást valószínűleg festők végezték, mert a késő középkorban ácsok ilyen munkával nem foglalkoztak, ők csak a faszervezeteket készítették.⁴⁸⁹ Minden bizonnyal szintén kazettákból állhattak össze azok a mennyezetek is, amelyekről többek között Stephan Gerlach (1573) leírásában olvashatunk, szintén a budai palota kapcsán. Az utazó két olyan nagyteremről szól művében, melyek egyikének aranyozott mennyezetét emblémák – tűzben lévő üst, könyv – ékesítették (hasonlóan a palota majolikapadlóihoz), míg a másik terem mennyezetén aranyozott „kigyók” tekergőztek.⁴⁹⁰ A fentebb már említett von Saurau beszámolója alapján arra is fény derül, hogy ez a két terem a Díszudvar nyugati szárnyában volt, mégpedig egymás alatt.⁴⁹¹ Az iménti adatok egyikéből sem

⁴⁸² SAHM 1912, 74–75; MRT 5. 100.

⁴⁸³ VUKOV 1990, 109–111.

⁴⁸⁴ VUKOV 2004, 36.

⁴⁸⁵ VOIT 1954–1955, 61–62; MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987, 86; HORVÁTH 1990b, 83.

⁴⁸⁶ Lásd: DERCSÉNYI–ZOLNAY 1956, 29. kép, 57–58. kép; RADOCSAY 1977, 44. kép. – Kazettás-rozettás motívumú kifestést budai lakóházak egyes építészeti részletein is találunk, mint például az Országház u. 22. szám alatti ház erkélytartó ívén. GEREVICH 1950, 32. kép 3. – Faragott kőrozettára lásd még a veszprémi székesegyház kazettás kőelemét a 16. század elejéről: *Pannonia Regia* 1994, 363, Kat. VII-42. (Mikó Á.).

⁴⁸⁷ VOIT 1954–1955, 61, 84, 81. jegyzet. – A budai palota mennyezeteivel kapcsolatban Bonfini is ezt a kifejezést használja: „item laquearia ubique varia et aurata multa insignium varietate distincta.” BONFINI 1941, 136. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturája* (1590) a „laquearium” szóra az alábbi magyar kifejezést nyújtja: „Főll hászznak az pallása.” MELICH 1906, 87. (195. rész).

⁴⁸⁸ „In einem andern Gemach stehen oben an der Büne hübsche geschnitzte und verguldte Rosen” (Salomon Schweigger): BALOGH 1966, I. 78. – „Daselbst zween Schöne Seul aufeinander mit großen verguelten Rosen” (Michael von Saurau): VÉGH 2011, 299, 306.

⁴⁸⁹ MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987, 87.

⁴⁹⁰ BALOGH 1952, 34; BALOGH 1966, I. 78.

⁴⁹¹ „Dasgleichen zwen schöner großer Saal mit vergulden Pöden aufeinander, sunderlich der ober ein sehr langer Saal von schönen ausgeschnitt großen vergulden Würmen, mit gemaltn und übergulden Poden.” VÉGH 2011, 302, 306.

világos azonban, hogy a kazetták vajon pusztán négyzetesek voltak-e, vagy négy- és nyolcszögletűek vegyesen. Az utóbbi megoldás létezhetett talán a palotában, ugyanis a Kutná Hora-i kastély (Hrádek) egyik első emeleti szobájának festett négy- és nyolcszögletes kazettás síkmennyezetéről azt tartja a kutatás, hogy az egy budai alapján készülhetett (9. ábra 5).⁴⁹² A famennyezetet Jan Smíšek rendelte meg 1493-ban; festett kazettáit többnyire rozetták díszítik, de monogramok is fellelhetők rajtuk díszként. Ez az emlék viszont közvetve bizonyítja, hogy a budai famennyezetek a firenzei Palazzo Vecchio Sala dell'Udienza-jának mennyezetét vették mintául (9. ábra 6), amelyet többek között az a Benedetto da Maiano készített, aki Máttyás udvarában is megfordult.⁴⁹³

A visegrádi királyi palota termeivel kapcsolatban a korabeli leírások nem szólnak rozettadíszes mennyezetről, viszont Oláh Miklós beszámolójából ismeretes, hogy voltak olyan helyiségek a palotában, melyeknek a budaiakhoz hasonló aranyozott, gerendás-táblás mennyezete volt.⁴⁹⁴ Antonio Bonfini a tatai vár aranyos ebédlőtermeit, remek lakószobáit méltatja *Rerum Ungaricarum decades* című művében; ezeknek gazdag aranyozású, rekeszes mennyezetei voltak (*laquete contignationes multo auro celaturaque*).⁴⁹⁵

A bártfai városháza tanácstermének, a *stuba maiornak* – erősen restaurált – kazettás famennyezete (1508) a példa rá, hogy a 16. század elején már polgári környezetben is megtalálható a kor új, divatos mennyezete.⁴⁹⁶ Fel kell hívnunk a figyelmet viszont arra, hogy a kazettákban látható aranyozott rozetták – a legújabb kutatások szerint – nem középkoriak, hanem csak 1830 körül kerültek oda.

Mintegy fél évszázadot előrehaladva az időben, egy írott forrásadatból arról értesülünk, hogy kazettás mennyezet fedte az egri vár egyik nagy termét is. A kazetták gerendákhoz történő felszegezéséhez Bécsben vásároltak 1200 darab szeget 1550 augusztusában.⁴⁹⁷ Egy évvel később az eperjesi Nagy János asztalosmester többek között 50 aranyozott, fafaragású *nodulust* szállított Egerbe, az ún. nagy szobához, nyilvánvalóan annak kazettás mennyezetéhez.⁴⁹⁸ A fejezet elején említett felsőtárkányi mennyezet talán szintén kazettás kialakítású lehetett.⁴⁹⁹

A Felvidéken, a bethlenfalvi kastélyban máig megmaradt egy kazettás, festett mennyezet, amely 1570 körül készült.⁵⁰⁰

16. század eleji oltárképeink némelyikén is megtaláljuk a kazettás mennyezetet. Puritán egyszerűségben készült a póniki Mária-oltár Szent Miklós és a szegény nemes három lánya táblakép (1512) szobabelsőjének a mennyezete. Mivel a festő célja nyilvánvalóan az volt, hogy egy elszegényedett nemes otthonát mutassa be, ezért a kazettákon se festést, se aranyozást, se faragást nem alkalmazott díszítésként, viszont az enteriőr a korszak divatos mennyezetét kapta. Annál gazdagabb kazettás mennyezet borul Krisztus és Pilátus fölé a lőcsei Szent Jakab-oltár Krisztus Pilátus előtt című táblaképén (1506/1507–1513/1514). A kazetták közepe rozettáktól ékes, s

⁴⁹² KRÁSA 1984; MIKÓ-SZENTKIRÁLYI 1987, 86; BENEŠOVSKÁ et al. 2001, 276; FARBAKY 2001, 206; FARBAKY 2008, 314; ZÁRUBA 2016, 390.

⁴⁹³ FARBAKY 2001, 205; FARBAKY 2008, 314.

⁴⁹⁴ „...unicam vidi cameram in similtudinem harum [ti. a visegrádiakhoz] et Budensium aetium tignis tabulatisque inauratis fabrefactam...” (Oláh Miklós, 1536): BALOGH 1966, I. 226; lásd még: VUKOV 1990, 112, 6. jegyzet.

⁴⁹⁵ BONFINI 1941, 138; BONFINI 1995, 871.

⁴⁹⁶ VOIT 1943, 100, 108; *Slovenské múzeum* 1975, 53; MIKÓ-SZENTKIRÁLYI 1987, 86–87; MYSKOVŠZKY 1879–1880, II. 66–67. (A gerendák tiszafából, a deszkák vörösfenyőből készültek.); *Gotika* 2003, 616; MIKÓ 2004, 27, 31, és 97. jegyzet.

⁴⁹⁷ „9 Augusti Wienne [...] empti claviculi 1200 pro affigendis lacunaribus ad tignos palacy Maioris Fl 2.”: DÉTSHY-KOZÁK 1959–1960, 34, és 20. jegyzet; az adatot idézi: TOMBOR 1968, 127.

⁴⁹⁸ „10 die mensis octobris eidem Joanni Mensipari [...] pro nodulis ligneis deauratis 50 ad maiorem stubam necessarys soluti F II d L.” DÉTSHY 1963, 205. jegyzet; az adatot idézi: TOMBOR 1968, 127.

⁴⁹⁹ DÉTSHY 1963, 196–197.

⁵⁰⁰ VOIT 1993, 141, és 125. kép.

élénk színű, kék-vörös festés borítja a mennyezetet – méltón egy római helytartó, egy előkelő személy lakhelyéhez (9. ábra 2).⁵⁰¹

Máig meglévő (akár eredeti helyükön, akár múzeumi gyűjteményekben) templomi darabok mutatják, hogy mennyire elterjedtek voltak magyar földön a 16–17. században a többnyire gazdag növényi ornamentikával megfestett kazettás famennyezetek. Legszebb képviselői közé tartozik a 16. század első feléből a gogánváraljai (1503–1519) református templom mennyezete, illetve az ádámosi (1526) unitárius templomé (az utóbbi napjainkban a Magyar Nemzeti Galériában van kiállítva).⁵⁰² Mindezeket azért idézzük, mert egykor nyilvánvalóan számtalan vár és kastély reprezentatív tereit fedhették hazánkban hasonló vagy még atraktívabb, még nagyobb művészi kifinomultsággal készített mennyezetek.⁵⁰³

A 15. század végi–16. század eleji kazettás síkmennyezetek mellől azonban nem szorultak ki a fából készült donga-, illetve szegmensíves boltozatok sem, mely tényről többek között oltárképeink tanúskodnak. Ha nem is olyan gazdag kialakítású, mint az esztergomi nagyterem rozettákkal ékes fadongája, de azért megérdemel egy említést az a mennyezet, amely a lőcsei Szent János-oltár Heródes lakomája című táblaképen (1520) látható (44. ábra 1). Előkelő lakásbelsővel állunk itt is szemben, ahol a helyiség fölé boruló dongaboltozatot hosszában futó deszkapallók alkotják. Ezeket azonban semmiféle dekorációval vagy festéssel nem látták el, faerezeteik szépen kirajzolódnak. Az eperjesi Mária születése táblaképen Szűz Mária baldachinos ágya fölé több egységből álló szegmensíves boltozatot festett a kép festője, s hasonlóval találkozhatunk a kassai Szent Erzsébet-főoltár Erzsébet betegeket ápol festményen is (73. ábra 6).

A famennyezetek után a kőboltozatokra térnénk át. A tárgyalt korszakban donga-, fiókos donga-, kereszt-, csillag-, csillagháló- vagy hálóboltozattal fedték a tereket.

Középkori írott forrásainkban a *wolta*, *bolthba*, *testudo*, *Gewelb* latin és német kifejezések boltozatos termekre utalnak. Ilyen helyiségek voltak a Garai fivérek Szent György-kápolna előtti utcában lévő házában Budán, illetve a Mindszent és Olasz utcában lévő nagyházukban (pl. *inferius quidem una wolta, sub qua cellarium cum foramine existunt*⁵⁰⁴) a 15. század elején.⁵⁰⁵ A boltozott szobák a földszinten helyezkedtek el, az utca felőli oldalon. Csiszár Demeter és Garai Antal Olasz utcai házában szintén a földszinten alakították ki a *bolthá*kat egy 1507. évi oklevél tanúsága szerint, de ez esetben hármat-hármat is találunk a kapu jobb és bal oldalán lévő, az udvar belseje felé húzódó szárnyakban.⁵⁰⁶ Michael von Saurau a budai palotáról szóló beszámolójában megemlékezik egy *Gewelbr*ről, mely egy kis konyha közelében volt, az emeleten.⁵⁰⁷ A helyiség valószínűleg a Díszudvar déli szárnyában foglalt helyet. Fentebb már volt róla szó, hogy a botszentgyörgyi *castellumban* 1538-ban a déli nagy torony alsó, boltozatos helyiségét *Bolthba turris* kifejezéssel illették.⁵⁰⁸ A gyulai vár 1528. évi leltára a kaputorony boltozatos terét is említi, mivel ennek is lajstromba veszi ingóságait (*In testudine turri*).⁵⁰⁹

15–16. századi kastélyainkban a pincéket gyakran fedték le dongaboltozattal. Botszentgyörgyön az északi szárny alatt húzódó pince boltozata hevederekkel volt elválasztva.⁵¹⁰

⁵⁰¹ *Gotika* 2003, 423, 371b kép.

⁵⁰² TOMBOR 1968, 79, 108, 134, XXXIV. tábla; MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987; MIKÓ 2016.

⁵⁰³ Mikó Árpád a 16. század első felében készített erdélyi, reneszánsz, festett famennyezeteket (Ádámos, Gogánváralja, Homoródszentpéter, Vasasszentegyed) elemezve rámutatott arra, hogy az erdélyi fejedelmi rezidenciák (Várad, Gyulafehérvár) famennyezeteinek hasonmásait nem az előbbi református templomok mennyezetei között kellene keresni. Osztva Kovács András véleményét, szerinte is inkább hasonlíthatnak a fejedelmi paloták mennyezetei a kolozsvári Farkas utcai templom szószékének faragott-aranyozott hangvetőjéhez. A színvonaluk inkább ehhez, az I. Rákóczi György lengyel asztalosa által készített műhöz mérhető. MIKÓ 2008, 33.

⁵⁰⁴ VÉGH 2006–2008, II. 58.

⁵⁰⁵ VÉGH 2006–2008, II. 62.a-b kép.

⁵⁰⁶ VÉGH 2006–2008, II. 63. kép.

⁵⁰⁷ VÉGH 2011, 306.

⁵⁰⁸ SZERÉMI 1879, 226.

⁵⁰⁹ VERESS 1938, 131.

⁵¹⁰ VÁNDOR 1995, 24.

A (sáros)pataki *castellumban* az északnyugati pince 7×8 méteres tere fölé került dongaboltozat a késő középkorban.⁵¹¹ Pácinban a kastély nyugati traktusa alatt húzódott csak dongaboltozatos pince, a keleti alá nem építettek.⁵¹² Itt a falakat kőből rakták, míg a boltozatot téglából készítették; egyébiránt ez az egész kastélyra jellemző, ahogy más 16. századi kastélyunkra is (pl. Golop). A 16. században igen kedvelt volt a fiókos dongaboltozat; ilyenrel fedték például a sárospataki Vöröstorony több termét, illetve a monoki kastély egyes földszinti és emeleti helyiségeit is.⁵¹³

Dekoratívabb térlefedési megoldás volt a keresztboltozat, amelyet várakban, kastélyokban, városi lakóházakban egyaránt alkalmaztak. A bordák profiljainak változatos kiképzése, illetve a boltozati zárókövek különféle díszei adták a boltozatok szépségét. Egyik korai példajaként a lékai vár nagytermének 13. századi keresztboltozatát említenénk.⁵¹⁴ A boltozatot több ponton oszlopokra terhelték. Oszlopokkal alátámasztott, keresztboltozatos nagytermek számos magyarországi várban épültek a 14–15. században, így például I. Lajos idejében a diósgyőri várban, Zsigmond király korában a budai királyi palotában, illetve az 1450-es évek elején Hunyadi János rezidenciájában, a vajdahunyadi várban is.⁵¹⁵ A budavári középkori lakóházakban a földszinti terek gyakran kaptak keresztboltozatos fedést. Az Országház u. 13. szám alatti lakóház földszinti helyiségének helyreállított keresztboltozata szép példa erre.⁵¹⁶

Csillag-, csillagháló-, vagy hálóboltozatok a várak, kastélyok kápolnáiba készültek. Csillagháló boltozat fedte például a füzéri,⁵¹⁷ a siklói és a simontornyai vár kápolnáját.⁵¹⁸

A fehér vakolaton túlmenően gyakran kaptak színes kifestést a boltozatok. Változatos témákat jelenítettek meg rajtuk. Az egyik a zöld lombornamentika volt (pl. Besztercebánya, Thurzó-ház), amely tulajdonképpen az alább majd bővebben tárgyalandó ún. zöld szobák sajátossága, ahol elsősorban a falakat borították be zöld vegetációval, a mennyezetet nem minden esetben. A növényi minták között emberi alakok vagy alakos jelenetek, címerek, állatalakok „bújhatnak meg”. A zólyomi várban a kapubejáró dongaboltozatát festették tele a 15. század utolsó negyedében zöld levelekkel, mellettük virágok és medalionban egy félalak is megjelenik a kompozíción (12. ábra 4). A zöld vegetációnak szimbolikus jelentést is tulajdonítanak a művészettörténészek. Attól függően, hogy milyen térben volt, hús lombsátorként vagy a hívők feje fölé boruló mennyei lugasként értelmezhető.

A reneszánszban asztrológiai tárgyú festmények is feltűnnek a mennyezeten. A budai királyi palotában például Mátyás király születési idejének a csillagképét festették fel az egyik boltozatos helyiség mennyezetére.⁵¹⁹ A nativitást vagy más asztrológiai témát ábrázoló boltozati festmények gyakoriak voltak a reneszánsz korabeli Itáliában. Közülük jó pár máig fennmaradt, világi és egyházi épületekben egyaránt (pl. Castello Roccabianca, Camera di Griselda; Firenze, San Lorenzo, Sagrestia Vecchia).⁵²⁰

Ha arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, hogy egy középkori kastélyon vagy városi főúri palotán belül a terek inkább síkmennyezetesek voltak-e vagy boltozottak, akkor a válasz egyszerű: mindkettő egyszerre. Ugyanis e térlefedési megoldások általában vegyesen fordultak elő egy épületen belül. A budai városi palotáknál és Botszentgyörgy kastélyában például többnyire csak a

⁵¹¹ J. DANKÓ 1992, 219.

⁵¹² FELD 2000b, 73.

⁵¹³ FELD 2000b, 55–56. kép, 151–154. kép.

⁵¹⁴ VOIT 1993, 40. kép; BUZÁS 2001, 112.

⁵¹⁵ Diósgyőr: TÓTH–BUZÁS 2016, 154, 2. kép; Buda: TÓTH–BUZÁS 2016, 187, 5. kép; Vajdahunyad: VOIT 1993, 45–46. kép; BUZÁS 2001, 110, 1. kép.

⁵¹⁶ GEREVICH 1971, LXVII. tábla 173.

⁵¹⁷ SIMON 2000, 58, és 14. ábra.

⁵¹⁸ TÓTH–BUZÁS 2016, 255–256.

⁵¹⁹ Salomon Schweigger „gewölbst Gemach”-ként ír róla 1577-ben. VÉGH 2010, 214, 218. – A palota nyugati szárnyában a második emeleti, külső folyosó mennyezete volt még olyan díszítményekkel ellátva, melyek bolygókat és a 12 állatövi jegyet ábrázolták. Ez a mennyezet azonban fából volt faragva, s aranyozták is. VÉGH 2011, 301, 303–304.

⁵²⁰ VÉGH 2010, 219–221.

földszinti helyiségek voltak boltozottak, míg az emeletiek síkmennyezetesek. A szerencsi kastélyban az északi szárny emeleti terei gerendamennyezetesek voltak, a földszinti nagyterem viszont dongaboltozatos, a boltozatot vakolatból kialakított, sgrafittódíszes rozetták díszítették.⁵²¹ Pácinban, az épület háromhelyiséges keleti traktusában már a földszinten is vegyesen fordultak elő a mennyezetek: az északi terem fiókos dongaboltozatos, míg a többi síkmennyezetes volt.⁵²² Az emeleten hasonló szituációval találkozunk: fiókos dongás terek és gerendamennyezetesek „éltek” egymás mellett.

7.2. FALAK

A 15–16. században a falakat számos módon dekoratívabbá teheték. Burkolhatták fával, különböző mintázatú falfestményekkel láthatták el, vagy a legegyszerűbb megoldásként kárpitokat, szőnyeget függeszthettek rájuk. Továbbá szövött gyékényekkel vagy a mai tapétához hasonlóan képes papírnyomatokkal boríthatták őket.

7.2.1. Faburkolatok

Egy fával burkolt helyiség a melegség, otthonosság érzetét kelti. A rideg kőfalak elrejtésére már régen is törekedtek, többek között faburkolat alkalmazásával.

Faburkolatos szobák létét ma már a Magyar Királyság számos helyéről igazolhatjuk, elsősorban az épülettregészeti kutatásoknak köszönhetően. A királyi, főúri és főpapi várakon kívül egykor polgári otthonok jellegzetességei is voltak az ilyen szobák. A korábbi kutatás viszont úgy vélekedett, hogy a középkori Magyarországon nem voltak fabéletes szobák. Voit Pál 1943-ban ekként fogalmaz: „Leltárainkban sem itt [ti. a 14. században], sem a későbbi korban faburkolatos szobák nem fordulnak elő. [...] A német kultúrterületen az általános beépített bútorzat, falburkolatok és fából faragott szobabéletek helyett a magyar szívesebben öltöztette lakásának falait meleg hatású kárpitokkal.”⁵²³ Voit szerint középkori lakáskultúránkra inkább a keleti életforma, a „mozgó berendezkedés” volt a jellemző, amelynek a könnyen szállítható, könnyen mozgatható kárpitok és szőnyegek elsődleges kellékei voltak. Gondolatait tovább fűzve még azt is hozzáteszi, hogy Erdély és a Felvidék szász lakta városaiban sem találjuk meg a – véleménye szerint – komor, fával bélelt *Dieléket* és *Stubékat*, s az írott források sem utalnak rájuk.

A falak fával történő burkolására, egyáltalán fából épített terek kialakítására többféle technika létezett a középkorban. Az egyik megoldást az ún. *Blockwerkammerek* (~ gerendákból ácsolt kamrák⁵²⁴) képviselik, amelyek tulajdonképpen nem is tekinthetők „igazi”, klasszikus faburkolatos helyiségeknek, mivel a faburkolat nem egy kő- vagy téglafalazatra van felapplikálva, hanem önálló fakonstrukciókról van szó. A fakonstrukciót kör keresztmetszetű fatörzsekből vagy durván faragott gerendákból ácsolták össze, vagyis egy boronaeépítményt hoztak létre először, amit utólag falaztak körbe kővel. Utána agyaggal betapasztották a boronafalat, majd gondosan elsimították és bevakolták a felszínét, így tehát nem látszódtott a gerendaszerkezet.⁵²⁵ A kamrát többnyire fából készült dongaboltozattal fedték le, de készülhettek lapos gerendamennyezettel is. Az ilyen helyiségek megvilágítását általában – a fejezet második részében külön tárgyalandó – ún. kapcsolt ablakok biztosították. A *Blockwerkammereket* többnyire a lakóépületek első emeletén alakították

⁵²¹ FELD 2000b, 90–91.

⁵²² FELD 2000b, 73–74.

⁵²³ VOIT 1943, 67–68, 70; VOIT 1993, 70–71.

⁵²⁴ A *Blockwerkammer* kifejezést nehéz magyarul visszaadni, nincs igazán jó magyar megfelelője. A fenti kifejezésen kívül fordítják még *fából rótt kamraként* vagy *boronafalás kamraként* is. Mivel a német terminológia velősen fejezi ki mindazt, amiről szó van, ezért a továbbiakban főként azt használjuk.

⁵²⁵ DURDÍK 2004, 159.

ki, de előfordulnak olykor a földszinten, sőt lakótornyokban is. Ezek a helyiségek fűthetőek voltak: vagy kályha által (ez a kései ácsolt kamrákra jellemző inkább), vagy hypocaustum/légfűtés biztosította a meleget a *Blockwerkammer* alatti szobából. Csehországban, így például Kamýk és Myšeneč vára esetében a meleg levegő az udvar felőli falakban, egy csatornán keresztül áramlott felfelé.⁵²⁶ Kašperk és Radyně várában a *Blockwerkammer* boltozata fölött és a fölötté lévő helyiség padlója alatt egy olyan kis térrész helyezkedett el, amely a meleg levegő körforgását tette lehetővé (11. ábra 1).

A cseh várakat elemezve Dobroslava Menclová arra a megállapításra jutott, hogy a *Blockwerkammerek* a várak legmelegebb helyiségei voltak, s úgy vélte, hogy a nők szobájaként, azaz asszonyházként funkcionáltak.⁵²⁷ Ez utóbbi elképzeléssel szemben Buzás Gergely szerint nem csupán egy („faburkolatos”) helyiség alkotta a várak női részlegét, hanem egy többhelyiséges palotaszárny, ahol a *Blockwerkammer* egyfajta nappali szoba lehetett.⁵²⁸

Blockwerkammerek nagy számban ismertek Csehországból (13. század közepe–16. század), beható kutatásukat az utóbb említett Dobroslava Menclová kezdte el az 1950–1960-as években.⁵²⁹ Elterjedési területüket Csehországon kívül Ausztriában (elsősorban Karintia, Stájerország, Alsó-Ausztria) és Németország déli tartományaiban jelölhetjük ki. Osztrák várakban már a 12. században is léteztek ácsolt kamrák.⁵³⁰ Tiroli írott forrásokban 1194-ben tűnik fel a gerendafalás, boltozott, fűthető helyiség, a *Stube*.⁵³¹

A felső-ausztriai Rutenstein várának faburkolatos szobáját egy 2002-ben rendezett kiállításon rekonstruálták is (10. ábra 2).⁵³² Ugyanis a vár lakótornyának első emeletén lévő egyik helyiség falain a vakolat jól megőrizte a fakonstrukció lenyomatát a 14. századból (10. ábra 1). A szobát háromtagú ablakcsoport világítja meg. Egy füstelvezető nyílás tanúsága szerint a kályha az északi fal közepe táján lehetett. A helyiség mennyezete viszont nem dongaboltozatos, hanem sátozott formájú volt.

Az egyik legkorábbi magyarországi „faburkolatos” szoba a kőszegi vár északi palotájának első emeletén feltételezhető.⁵³³ Itt ugyanis egy kapcsolt ablakcsoport került napvilágra a kutatások során (11. ábra 2). Ritka megoldás, hogy az ablakcsoport még festett díszítést is kapott. Az pedig még különlegesebb, hogy a festett rózsablak-motívumok körül majuszkulás felirat fut „körbe”. A töredékes szöveg alapján, mely Kőszegi Iván gróf nevét is tartalmazza, az ablak készítése idejét nagyon pontosan meg lehetett határozni: 1279–1290 körül. Az egykori kamra faburkolatának nem maradtak nyomai, mivel a 15. században jelentős átépítések folytak az északi épületen, s az 1960-as években kifejezett falkutatásra nem került sor. A szoba szerkezete a 13. századi, csehországi *Blockwerkammerek*éhez lehetett hasonló.

Szigligeten, az alsóvárban egy olyan, valószínűleg 14. századi, háromosztatú házat tárt fel a kutatás, amelynek két szélső, 6 × 6 méteres helyisége 20 × 40 centiméteres gerendákból épült, boronatechnikával (10. ábra 3).⁵³⁴ A fakonstrukciók köré, kívülről 60 centiméter vastag falat emeltek, úgy, hogy a boronafal és a kőfal között 10-20 centiméter légrést hagytak. A boronafalás helyiségek kályháit a középső, faburkolat nélküli szobából fűtötték. Az épület sokáig fennállt, csak a 16. század első felében bontották le. A várban napjainkban részlegesen rekonstruálva látható az épület.

⁵²⁶ DURDÍK 2004, 161–162.

⁵²⁷ MENCLOVÁ 1963, 263–264.

⁵²⁸ BUZÁS 2004b, 104.

⁵²⁹ MENCLOVÁ 1958, 89, 103, 2. jegyzet; MENCLOVÁ 1963; MENCLOVÁ 1972, II. 63–71. – Később a téma olyan neves kutatók érdeklődését is felkeltette, mint Petr Chotěbor, Joachim Zeune, Tomáš Durdík, Thomas Kühtreiber és Gerhard Reichhalter. CHOTĚBOR 1989; ZEUNE 1995; DURDÍK 2004 (további irodalommal); KÜHTREIBER–REICHHALTER 2004.

⁵³⁰ MENCLOVÁ 1958, 103, 2. jegyzet.

⁵³¹ HOLL 1992, 75.

⁵³² KÜHTREIBER–REICHHALTER 2004.

⁵³³ HOLL 1992, 75–76, 79–81.

⁵³⁴ GERE 2003b, 68.

A visegrádi fellegrárban, a nyugati (dunai) palotaszárny emeletén már I. Károly korában létesítettek egy olyan – valószínűleg fűthető – kis szobát, amelynek falait gömbfával „burkolták”. Bozóki Lajos szerint a nyugati szárny teljes egészében a királynőé lehetett, a király lakosztálya a keleti vagy az északnyugati palotában kaphatott helyet. I. Lajos korában a szóban forgó helyiséget átépítették, a gömbfa burkolatot lecserélték, és egy gerendaváz, deszkaburkolatos helyiséget hoztak létre (11. ábra 5).⁵³⁵ Egy fennmaradt ablakkeret-töredék alapján úgy véli a kutatás, hogy a faburkolatos helyiség dunai homlokzatát egykor kapcsolt ablak törhette át, s adhatott némi világosságot a helyiségnek. A Mátyás korban szüntették meg a faburkolatos szobát.⁵³⁶

Erdélyben is maradtak nyomok *Blockwerkammer* típusú szobákra, melyre a torockószentgyörgyi várát hoznánk fel példaként. Lupescu Radu leírása szerint a szoba a vár 14. századi, négyzetes, négyszintes lakótornyának (= északi torony) az első emeletén foglalt helyet.⁵³⁷ Ezen a szinten volt a torony bejárata, illetve innen, a fal vastagságában kialakított lépcsőn lehetett megközelíteni a második emeletet. A faburkolatos szobába egyetlen ablak engedett be fényt a keleti oldalon. A szinteket deszkafödémek választották el egymástól. Bujdosó Győző úgy véli, a várban lévő két torony közül a délkeleti, sziklaszirten álló volt a korábbi, s az északi torony csak később épült, mégpedig úgy, hogy először egy kőalapokra épített boronafalas tornyot emeltek, majd egy kőfalazatú tornyot, amelybe a korábbi boronafal „beépült”.⁵³⁸ A boronafalnak a lenyomatai máig megőrződtek a falazatban.

A másik megoldás az ún. *Boblenkonstruktion*, azaz zsilipelt deszkafalas szerkezet volt (az ilyen technikával készült szobákat német terminussal *Boblenstubénak* hívják).⁵³⁹ Technikailag ez azt jelenti, hogy a faborítást alkotó széles, vízszintes pallókat a helyiség sarkaiban álló és a közöttük bizonyos távolságra elhelyezett vastag, függőleges gerendákba fogták be, illetve azokra rögzítették. Az utóbbi elemek a falazat építése során kerültek elhelyezésre. Ezekre a helyiségekre szintén jellemző a kapcsolt ablak és az, hogy fűthetőek voltak. Csehországban a *Blockwerkammerek*hez képest a zsilipelt deszkafalas helyiségek száma lényegesen kevesebb volt.⁵⁴⁰

Magyarországi vonatkozásban itt azt kell kiemelni, hogy a hazai polgári építészetben is megtalálható volt a kapcsolt ablakcsoporttal ellátott faburkolatos kamra; Sopronban (pl. Fő tér 3., Templom u. 12.), Pozsonyban (pl. városháza) és Székesfehérváron (pl. egykor Zalka Máté, ma Oskola u. 6.) lelték nyomaikat a műemléki kutatások során. Ezekkel kapcsolatban elmondható, hogy tulajdonképpen a korábbi feudális divat továbbfejlesztésével állunk szemben. A székesfehérvári Oskola u. 6. szám alatti lakóház kapcsolt ablakcsoportjával és egykori belső faburkolatával az egyik legkorábbi emlékünknél. Az 1980-as években helyreállított ház esetében az nem ismert, mivel semmi nyoma nem maradt, hogy vajon síkmennyezetes vagy fadongás volt-e a lefedése a faburkolatos teremnek.⁵⁴¹

A soproni polgárházak kutatása során az derült ki, hogy mind a gerendás-boronafalas, mind pedig a fejlettebb technikájúnak számító zsilipelt deszkafalas megoldás létezett a középkori városban.⁵⁴² A Templom u. 12. emeleti terme szép példája ez utóbbi megoldásnak.⁵⁴³ Mennyezetét két alacsony szegmensíves deszkaboltozat alkotta egykor, melyet közepén tartógerenda támasztott alá; a helyiség utca felőli oldalán díszes kapcsolt ablakot alakítottak ki (11. ábra 4). Ma is létező, szép példája a faburkolatos-szegmensíves mennyezetű szobának a trostburgi várban látható, 1400 körül készült (10. ábra 4). A zárt boronafalas típusú szobákhoz viszont általában boronából készült dongaboltozat tartozott, de készültek vízszintes

⁵³⁵ BOZÓKI 1998, 122–123; BOZÓKI 2006, 11; BOZÓKI 2012, 25, és 66. kép.

⁵³⁶ BOZÓKI 2006, 12.

⁵³⁷ LUPESCU 2006, 140.

⁵³⁸ BUJDOSÓ 1994, 106.

⁵³⁹ DÁVID 1967–1968, 120; DÁVID 1987, 207; DURDÍK 2004, 164.

⁵⁴⁰ DURDÍK 2004, 164.

⁵⁴¹ Cs. DOBROVITS – ERDEI 1984, 142.

⁵⁴² DÁVID 1967–1968, 120.

⁵⁴³ DÁVID 1987, 207–208.

gerendamennyezettel is. A zsilipelt faszerkezet gyakrabban fordul elő Sopronban, a 15. század második felétől azonban már elavultnak számít az ilyen technikával készített szobafajta.⁵⁴⁴ A zsilipelt faszerkezet egyes elemeit, azoknak méreteit – a megmaradt lenyomatoknak köszönhetően – jól meg lehetett figyelni a Fő tér (egykor Beloianisz tér) 2. számú épület kutatásakor. A sarokgerendákba illeszkedő lécek 8–12 centiméter szélesek voltak, a sarokgerenda maga pedig 20 × 18 centiméter nagyságú.⁵⁴⁵

A harmadik, s lényegében az „igazi”, klasszikus faburkolatot adó megoldás az volt, amikor a kő- vagy téglafalazat megvésett vagy előre kihagyott fészkeibe párnafákat helyeztek vízszintesen, egymással párhuzamosan, és ezekre szegezték fel a deszkákat, táblákat.⁵⁴⁶ Ausztriában, Németországban, Csehországban, Észak-Itáliában számos szép emlékét találjuk az e fajta szobáknak, melyek sokszor reprezentatív funkciójú terek (pl. Festung Hohensalzburg, Goldene Saal,⁵⁴⁷ Karlštejn, vár⁵⁴⁸). A faburkolatok kialakítására nagyon jellemző a vertikális tagolás, vagyis hogy a nagyobb fafelületeket függőleges lécekkel tagolták keskenyebb, hosszúkás, téglalap alakú egységekre (pl. Tratzberg, Maximilianstube⁵⁴⁹). Emellett alkalmazták még a kazettás tagolást is (pl. Karlštejn). A fafelületeket többnyire természetes színükben hagyták meg, csak a faragott dísz- és szegélyléceket színezték esetleg, de léteztek igen színes, aranyozott faburkolatos szobák is (pl. Festung Hohensalzburg, Goldene Stube), illetve festett növényi ornamentikával díszített fatáblás termek is (pl. Reifenstein, Grüne Saal,⁵⁵⁰ 10. ábra 7). Berendezésükre jellemzők a falban kialakított falifülkék, faragott és/vagy festett, egyszárnyú ajtóval, továbbá a falhoz rögzített padok⁵⁵¹ mint állandó mobília (pl. Reifenstein,⁵⁵² Tratzberg, Maximilianstube).

A közismert Estei Hippolit-féle, modenai számadáskönyvek egyes adatai arra utalnak, hogy az esztergomi érseki palotában is voltak faburkolatos helyiségek a 15. század végén. Egy 1487. november 18-i bejegyzés szerint az egyik ilyen szoba új zárat kapott (*ditto per una seratura ala stanza de legne*).⁵⁵³ A számadások építészettörténeti adatait feldolgozó Voit Pál ezeket a helyiségeket *fából épített szobaként* értelmezte.⁵⁵⁴

A Magyarországon ritka,⁵⁵⁵ „igazi” faburkolatos szobák egy kései példája a gyulai vár délkeleti, emeleti saroktere.⁵⁵⁶ Itt a kutatás a falba bevéselt vízszintes és merőleges gerenda- és párnafészkek nyomaira bukkant. A faburkolat nem volt a helyiség eredeti része, utólagosan alakították csak ki. A szoba a 16. század elején az „özvegyi lakosztály” része lehetett, feltehetően a székhelyét a várban tartó Frangepán Beatrix hálószobája. A megmaradt nyomok és ma is létező faborításos szobák alapján a helyiség faburkolatát 2005-ben rekonstruálták (10. ábra 6). Mivel sajnos az eredeti faborítás mintája, pontos szerkezete nem ismert, az innsbrucki Tiroler Volkskunstmuseumban bemutatott 15–17. századi *Stubek* faburkolatai alapján készítették el a helyiség faborítását. Ezekre az egyszerűség jellemző, a deszkaburkolatot csak néha tagolja egy-egy függőleges lécz, ad ritmust a hosszabb falfelületeknek, illetve a mennyezet alatti rész kap esetleg egy vékony, lapos faragással díszített szegőléceket. Jó példák erre Oberrasen és Burgeis.

⁵⁴⁴ DÁVID 1967–1968, 120; DÁVID 1987, 207–208.

⁵⁴⁵ DÁVID 1967–1968, 118.

⁵⁴⁶ DURDÍK 2004, 164.

⁵⁴⁷ Lásd például: MÖLLER 2004, 8. kép.

⁵⁴⁸ Lásd például: DURDÍK 2004, 15. kép.

⁵⁴⁹ Lásd például: MÖLLER 2004, 7. kép.

⁵⁵⁰ STAMPFER 2004, 30–35. kép.

⁵⁵¹ MÖLLER 2006, 94.

⁵⁵² STAMPFER 2004, 23. kép.

⁵⁵³ VOIT 1954–1955, 60, és 71. jegyzet; VUKOV 2010, 169.

⁵⁵⁴ VOIT 1954–1955, 60. – Az érsek maróti vadászkastélyán is sok volt a famunka. Voit Pál úgy véli, az épület jelentős része fából készült, faburkolatos szobákról azonban nem tesz említést. Említ viszont egy ún. *solariumot*, amely fából volt, s János asztalosmester dolgozott rajta. VOIT 1954–1955, 58–59.

⁵⁵⁵ Ennek két oka lehet: vagy azért ritka, mert egykor sem voltak igazán, vagy azért, mert nyomait nem ismerték fel a falkutatások során az egyes épületekben.

⁵⁵⁶ FELD 2000a, 278; FELD 2005a, 196; FELD [megjelenés alatt].

Az 1960-as évek szakirodalma szerint faborításra utaló fészkek nyomai maradtak meg a várpalotai vár korai, azaz 14. századi udvarházában.⁵⁵⁷ Az egytraktusos, észak–déli irányú épület a mai vár délkeleti sarkában helyezkedik el. Három helyisége közül a középsőnek a nyugati falát egy öt elemből álló ablakcsoport töri át. A két alsó, szélső ablaknak a kávájában tiplifák nyomai kerültek elő 1966-ban. Az utóbbiak és a kapcsolt ablak alapján vélték úgy, hogy a teljes helyiség faburkolatos lehetett egykor. Az alsó ablak sor középső ablakának déli kávája viszont festett volt. Ez a freskó azonban a palota második középkori periódusához tartozik a legújabb kutatások szerint, miként a déli helyiség ablakkávájának egy-egy festett alakja is.⁵⁵⁸ Így az ötös ablakcsoport alsó, középső ablakáról nem tudni, hogy pontosan milyen volt az első periódusban: vagy nem is létezett itt semmiféle nyílás, vagy egy kisebb ablak volt a helyén. A két alsó, szélső ablak faborítását akkor távolították el, amikor a freskós ablak készült, tehát a második periódusban. Mivel a helyiség falain nem maradt nyoma faburkolatnak, ezért László Csaba így fogalmaz: „elfelejteni javasoljuk a várpalotai faburkolatos helyiségre vonatkozó utalásokat.”⁵⁵⁹

Az itáliai előkelő otthonokban is bizonyíthatóan jelen voltak a faburkolatos szobák, nem csak a német ajkú területeken. A fennmaradt emlékeken túlmenően a képi ábrázolásokat és az írott forrásokat hívhatjuk még segítségül egykori jelenlétüket igazolandó. Carlo Crivelli Angyali üdvözlés című festményét említenénk először, amelyen a hálószoba fala kapott egyszerű deszkaburkolatot, aranyozott frízzel (55. ábra 3). A szép erezetű faanyagból készült, sima fatáblák nagyon elegánsak tudtak lenni, ilyen láthatunk például Benedetto da Maiano Keresztelő Szent János születése című terrakotta tábláján.⁵⁶⁰ A díszítményt a girlandos fríz és a sima panelek közti pilaszterek adják. II. Piusz feljegyzéseiből ismert, hogy a pápa fenyőfával boríttatta pienezai hálószobájának falait az 1460-as években, azért, hogy az új falakból áradó nyirkosság ne zavarja,⁵⁶¹ vagyis esztétikai funkcióján túl „jótékony hatása” is volt az egészségre. Peter Thornton szerint nem egyszerű fenyőfa pallókról lehetett ez esetben szó, hanem talán berakással is gazdagított, díszes fapanelekről. A 15. század második felében egyes *palazzók* falain ugyanis már megtaláljuk az intarziadíszes fatáblákat is.⁵⁶²

A faburkolatos szobák sajátossága, hogy általában ún. kapcsolt ablakcsoport tartozik hozzájuk.⁵⁶³ Ez több kicsiny, szűk ablakot jelent, melyek különböző sávokban vannak elhelyezve, nem csupán egy sort alkotnak. Homlokzatot díszítő, attraktív megjelenésükön túlmenően elsődleges funkciójuk az volt, hogy a fényt több ponton eresszék be a helyiségbe, viszont a hőt ne engedjék onnan távozni. Sopronban az egykor Johann Bayr vászonárus birtokában lévő Fő tér 3. szám alatti, ún. Gambrinus-ház ablakcsoportja a leggazdagabb, legösszetettebb kialakítású (11. ábra 3).⁵⁶⁴ A Pozsonyi út 3. szám alatti épület 14. század közepi ablakcsoportja pedig azért különleges, mert nem az utca felőli, hanem az udvari homlokzatot ékesíti.⁵⁶⁵

A magyar emléanyagot (főúri várakét és polgári épületekét egyaránt) áttekintve Cs. Dobrovits Dorottya három típusát különítette el a kapcsolt ablakcsoportnak.⁵⁶⁶ Az első típus esetében, amely az alaptípusnak tekinthető, a homlokzaton nincsen áthidaló ív, hanem a belső falfelületen jelentkezik egy mélyített fülke, amelyen belül rézsűs kialakítású ablakok nyílnak (pl. Várpalota, vár). A második csoportnál viszont a nagy, összefogó ívet a külső homlokzaton találjuk, s benne az ablakok többnyire egy lépcsővel mélyített mezőben foglalnak helyet (pl. Buda, Úri u. 31.; 8. ábra 1). A harmadik csoport tagjait már az igen gazdag architektúra jellemzi: több,

⁵⁵⁷ GERGELYFFY 1967, 266, és 7. kép; GERGELYFFY 1967–1968, 129–130; LÁSZLÓ Cs. 1992, 183.

⁵⁵⁸ LÁSZLÓ 2006, 167–168.

⁵⁵⁹ LÁSZLÓ 2006, 167.

⁵⁶⁰ THORNTON 1991, 37. kép.

⁵⁶¹ THORNTON 1991, 35; II. Piusz 2001, 397.

⁵⁶² THORNTON 1991, 35.

⁵⁶³ Budai és soproni kapcsolt ablakok gyűjteménye: *Magyarországi művészet* 1987, I. 422–423, II. 186.

⁵⁶⁴ DÁVID 1987, 205–206.

⁵⁶⁵ DÁVID – SCHÖNERNÉ PUSZTAI 1973–1974, 127, és 163. kép.

⁵⁶⁶ Cs. DOBROVITS – ERDEI 1984, 145–146.

lépcsős mélyítés, változatos áthidalások – félköríves, szegmensíves, csúcsíves, háromkaréjos, vagy lépcsőzetes – az ablakok fölött (pl. Sopron, Fő tér 3.; 11. ábra 3), összetett mérműves dekoráció, valamint festéssel (pl. Kőszeg, vár; 11. ábra 2) tehették még dekoratívabbakká a már így is igen díszes ablakcsoportokat.

Többnyire általánosan elfogadott nézet, hogy amely épületen kapcsolt ablakcsoport van, ott faburkolatos szobának is kell rejtőznie mögötte. Mint Várpalota esetében már láttuk, ismeretesek azonban olyan példák is, amikor a középkori lakóépületen ugyan van kapcsolt ablakcsoport, de a mögötte lévő helyiségben nem lelni faburkolat nyomát. Sopronban a Szent György u. 3. szám ház kapcsolt ablaka az egyetlen olyan példa a városban, amely nem emeleti helyiséghez, hanem földszintihez kapcsolható. Itt viszont az előbb említett esettel állunk szemben: a műemléki kutatások során nem találtak a szobában faburkolatra utaló nyomokat.⁵⁶⁷ Mit jelenthet mindez? Vagy azt, hogy egykor volt itt faburkolat, csak az évszázadok során teljesen megsemmisültek a nyomai, vagy azt, hogy eleve nem létezett a helyiség fa falborítása, s az ablakegyüttes csupán divatból, presztízsből került az épület homlokzatára, mutatván tulajdonosának gazdagságát.

Meglehetősen kései – ma már nem tartható – időszakra (1510/1512–1537/1539) datálta Czagány István a budai vár Úri u. 31. számú házának kapcsolt ablakcsoportját (8. ábra 1).⁵⁶⁸ A helyiséggel kapcsolatban semmiféle említést nem tett 1959-ben közzétett tanulmányában a neves építész arról, hogy vajon létezett-e itt egykor faburkolat, találtak-e valami rá utaló nyomot. Egyáltalán arról sem írt, hogy a kapcsolt ablakhoz faburkolatos szoba „jár”. Valószínűleg a kutatás és a helyreállítás idején ez a „tétel” még fel sem merült a kutatókban, habár 1958-as, Magyarországon megjelent tanulmányában Dobroslava Menclová már értekezett néhány csehországi példáról.⁵⁶⁹

Ha csupán középkori táblaképeink állnának rendelkezésünkre a faburkolatos szobák vár- és polgárházbeli létét igazolandó a Magyar Királyságban, nem járnánk nagy sikerrel. Ugyanis tüzetesen átnézve a megmaradt – valójában nem kisszámú – anyagot, a képeken nem igazán találjuk nyomát faburkolatos termeknek. Számos táblaképen feltűnnek famennyezetek: gerendákból alkotott síkmennyezetek, kazettás síkmennyezetek, vagy dongaboltozatok formájában. A faanyagot gyakran igen egyértelműen ábrázolják velük kapcsolatban: szép rajzolatú erezetet festenek rájuk, kétségünk sem lehet afelől, hogy fából voltak (44. ábra 1).⁵⁷⁰ A képeken látható falakkal kapcsolatban azonban ilyen jelzőmóddal nem találkozunk. Egyetlen táblaképet ismerek, amellyel kapcsolatban felmerülhet a faburkolat, ez pedig nem más, mint a szentjakabfalvi Szent Jakab-oltár egyik ábrázolása (jelenleg az esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményében).⁵⁷¹ Az 1480 körül készült oltár egyik festményének a bal felső sarkában egy fogadóbeli hálószobát jelenített meg a festő, ahol egy zarándok és fia alszik, megosztva egymással egy ágyat (10. ábra 5).⁵⁷² Az ágy melletti falon három függőleges borda, profilált lécs látható, melyek jellegzetes elemei a deszkaburkolatos helyiségeknek, vagyis véleményem szerint a táblaképen lévő helyiség a fentebb már ismertetett tiroli faburkolatos szobákhoz lehetett hasonló.

Ha már fáról esik szó, röviden itt szólnánk arról, hogy egyes késő középkori *castellum*ainkban mennyire szokványos és meghatározó volt a boronaépítkezés.⁵⁷³ Ugyanis a tárgyalt korszakban számos kastély vagy teljesen fából⁵⁷⁴ épült (ezáltal könnyen szétszedhetőek voltak a helyiségei és

⁵⁶⁷ DÁVID 1967–1968, 117.

⁵⁶⁸ CZAGÁNY 1959, 386.

⁵⁶⁹ MENCLOVÁ 1958, 89; lásd még: FELD 2013, 180–181.

⁵⁷⁰ Lásd még például a mosóci oltár Angyali üdvözlét jelenetén.

⁵⁷¹ SZ. LAJTA 1953; RADOCSAY 1955, 432–433, és XC. kép; *Keresztény Múzeum* 1993, 19, 174–175; *Gotika* 2003, 433a kép.

⁵⁷² A képhez tartozó történetet a *Legenda Aurea* beszéli el. E szerint Compostellába tartó útjuk során egy zarándok és a fia betért egy fogadóba, ahol a fogadós leitatta őket, majd miközben aludtak egy aranyserleget rejtett el az úticsomagjukban. Később e serleg miatt (lopás vádjával) felakasztották a zarándok fiát, de id. Szent Jakab csodát tett, s a fiút élve vették le a bitófáról.

⁵⁷³ Fából készült kastélyokra lásd például: KOPPÁNY 1999, 71–72.

⁵⁷⁴ Például Márványkő (Mihályfalva, Vas m.): KOPPÁNY 1999, 71, 180.

átszállítható az egész épület egy másik helyre), vagy csak bizonyos tereit állították össze gerendákból. Az utóbbira a szlavóniai Vivodina és Bozsjákó *castellum*okat hoznánk fel példaként. 1489-ben Vivodina kastélyába lakóhelyiségek gyanánt készítettek egy szobát boronából (*stubam de barona*), továbbá egy fűthető boronaházat a kapu fölé (*unam parvam domum cum camino de barona*).⁵⁷⁵ Bozsjákó *castellum*ban többek között a kiszolgálóhelyiségek, egy konyha és két, egymással összekötött sütőház építőanyaga lett a borona.⁵⁷⁶ Ez az 1489. évi forrás még azért is jelentős számunkra, mert a borona szó magyarul jelenik meg benne, *barona* formában. Már csak ez a két példa is jól mutatja, hogy lakó- és kiszolgálóhelyiségek egyaránt épültek (pusztán) fából a késő középkorban, abból az anyagból, amely akkoriban egyáltalán nem számított alacsonyabb értékű építőanyagnak a kővel és téglával szemben. Egy fából készült *castellum* vagy csak a fahelyiségei hosszú élettartamúak lehettek kellő karbantartás mellett. Egyetlen hátránya volt a fának, hogy könnyen a tűz martalékává válhatott, s egy teljesen fa kastélyt hamarabb romba lehetett dönteni ostromok során, majd utána akár elszállítani értékes fa építőanyagát.

7.2.2. Falfestmények

A falak igen látványos, habár költséges díszítése a falfestmény volt. A hazai fennmaradt vagy írott forrásokból ismert falfestmények között figurális, ornamentális és geometrikus díszűek egyaránt vannak.

7.2.2.1. Zöld szobák

A 15–16. században az egyik legjellemzőbb faldekoráció a burjánzó, gazdag növényi ornamentika vagy lombdíszt (ném. *Ast- und Laubwerk*) volt, melyhez sokszor társult hasonló díszítménnyel megfestett boltozat is. A sűrű, zöld növényi vegetáció között gyakran jelenítettek meg madarászatot, vadászatot, egyéb udvari multságokat, vagy akár címereket, bibliai jeleneteket. A szakirodalom az ily módon kifestett tereket zöld szobának (ném. *Grünstübl*; szlov. *zelených izieb*) nevezi.⁵⁷⁷ Közép- és Kelet-Európa-szerte⁵⁷⁸ megtaláljuk képviselőiket, főképpen Dél-Tirolban, Csehországban⁵⁷⁹ és Németországban. Ikonográfiai programjuk valószínűleg a dél-franciaországi, illetve itáliai (Avignon, pápai palota; Milánó, Palazzo Borromeo) 14. századi hasonló díszű freskókból, illetve a francia–burgundi udvari körökben a 15. századtól megtalálható ezervirágos (ún. *millefleurs/millefiori*) kárpitokból, verdűrökből vezethető le (17. ábra 1).⁵⁸⁰ A zöld növényi ornamentikával kifestett enteriőrökbe tulajdonképpen az udvari időöltés egyik kedvelt helyszínét, a kertet, s azon belül is a lugast „hozták be”.

A középkori Magyar Királyság területén is igen szép számban maradtak fenn zöld szobáknak nyomai, várakban, kastélyokban, polgárházakban egyaránt. Ezenkívül szakrális terekben is kedvelt motívum volt a zöld indaornamentika. A legtöbb zöld szobát (vagy leginkább azoknak maradványait) Közép-Szlovákiából ismerjük, ez köszönhető egyrészt a szlovák kutatók – különösen Mária Smoláková – intenzív érdeklődésének e kutatási téma iránt. Egyetlen ép állapotban megmaradt képviselőjét a besztercebányai Thurzó-ház földszintjén, az északi oldalon

⁵⁷⁵ KUBINYI 1992b, 66; HORVÁTH 2013, 302.

⁵⁷⁶ KUBINYI 1992b, 65; HORVÁTH 2013, 300.

⁵⁷⁷ A zöld szobákkal foglalkozó szakirodalomból néhány: MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987, 103–107; NAGY 2001; SMOLÁKOVÁ 2003a. – A lombornamentikára mint motívumra: BRAUN-REICHENBACHER 1966.

⁵⁷⁸ Elterjedési területük térképre vetítve: NAGY 2001, 63.

⁵⁷⁹ A cseh várakban lévő zöld szobákról legújabban: ZÁRUBA 2016.

⁵⁸⁰ MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987, 105. – Például Merész Károly egy 1466 körül készült verdűrjére lásd: *Charles the Bold* 2009, 182–183, Cat. 11. (Franke, B.). A *millefiori* falikárpitok, sőt ágytakarók 15. századi olasz otthonokban is jelen voltak, lásd például: THORNTON 1991, 73. kép, 123. kép, 312. kép. Ezervirágos kárpitokra lásd még: CAMPBELL 2002, 35–36, 70–79, 86, 88, 90, 141. stb.

találjuk; a freskókat 1954-ben fedezték és tárták fel (12. ábra 1–3; 74. ábra 3).⁵⁸¹ A körülbelül 4 × 8 méteres helyiség falait és mennyezetét zöld alapon okkerbarnás színű, dús levelekből alkotott lombdíszt borítja, néhol egy-egy virággal. Dongaboltozatát a zöld vegetáción túlmenően Mátyás király és Beatrix királyné címere díszíti. A hosszanti falakon az indadíszek másodlagos szerepet kapnak, tulajdonképpen egy alapot képeznek a „föltűt” lévő nagyméretű freskóknak (Zsuzsanna és a vének, Szent György küzdelme a sárkánnyal, Medvetáncoltatás, Jézus és a samáriai asszony stb.), a falak alsó részét pedig körülbelül derékmagasságig zöld, szürke és téglaszínű „kockákkal” díszítették. A szoba kifestését hol a Mátyás kor utáni időszakra, az 1490-es évekre datálták,⁵⁸² hol 1480–1490 közé,⁵⁸³ de legújabban – a boltozaton lévő címerek alapján – Robert Suckale még ez utóbbinál is korábbi időpontot valószínűsít. Véleménye szerint még közvetlen Mátyás házasságkötése előtt, vagyis 1475-ben festhették ki a helyiséget, mégpedig Mátyás király megrendelésére.⁵⁸⁴ Ismert ugyanis, hogy Mátyás és Beatrix 1475-ben hosszabban időzött Besztercebányán és Kassán. A zöld szoba jelenetes freskóinak ikonográfiai programja máig problematikus, sokan igyekeztek és igyekeznek megfejteni, s ezek alapján a helyiség funkcióját is meghatározni. Legutóbb felmerült, hogy esetleg magánkápolna vagy könyvtár volt, de semmiképp sem közösségi tér.⁵⁸⁵

Zöld szobák városi lakóházakból még például Körmöcbányáról, Selmechányáról, illetve Pozsonyból ismeretesek.⁵⁸⁶ Pozsonyban a városháza épületének nagytermében és kápolnájában szintén lelték nyomait zöld indaornamentikának, mellettük viszont imitált textildekoráció és figurális díszítmény is ékesíti a falakat.⁵⁸⁷

Ami a várakat illeti, többek között Zólyomban, Árva és Beckó várában, valamint a selmechányai Óvárban tártak fel zöld szobára utaló freskókat. E várakban azonban nemcsak reprezentatív terekben találkozunk velük, hanem például kapubejárókban is. Így a zólyomi vár kapubejárójának a boltozatán, ahol az 1480–1490-es években festett leveles ornamentika között virágok, mégpedig liliumok is megbújnak, továbbá medalionban egy félalakot is ábrázoltak (12. ábra 4).⁵⁸⁸ A vár északi szárnyának reprezentatív nagytermében, az északi és a déli falon kisebb-nagyobb foltokban maradtak fenn a motívum töredékei (12. ábra 5).⁵⁸⁹ Itt pusztán csak zöld vegetáció jelenik meg a freskókon: a levelek végződésai hol finoman lekerekítettek, hol hegyes végződésűek. A nagyterem falfestményei a kapubejáró freskóival egykorúak. A várban vannak kiállítva, de eredetileg nem oda tartoztak azok a falképek, amelyek zenélő állatokat és ostromlót felett civakodó férfiakat ábrázolnak zöld növényi ornamentika között.⁵⁹⁰ Ezek a falfestmények a zólyomi plébánia épületéhez tartoztak, s bizonyítékai egy ottani 15. századi zöld szobának.⁵⁹¹ Árva várában a lakótorony második emeleti szobájának falát borítja zöld növényi ornamentika, mely ez esetben kissé rusztikus megfogalmazású (12. ábra 6). Az 1966–1967-ben restaurált falfestmény a 15. század második felére keltezhető, a legújabb kutatások szerint 1483 körül

⁵⁸¹ A rá vonatkozó hatalmas szakirodalomból csak néhány: LAJTA 1966; RADOCSAY 1977, 122–123; DVOŘÁKOVÁ–KRÁSA–STEJSKAL 1978, 71–72, 174. kép; *Matthias Corvinus* 1982, 522–523, Kat. 562. (Szmodis-Eszlári, É.); SMOLÁKOVÁ 2001; SMOLÁKOVÁ 2003a, 640–642; SMOLÁKOVÁ 2003b, 502–503; *Gotika* 2003, 684–685, Kat. 3. 22. (Smoláková, M.).

⁵⁸² Lásd például: SMOLÁKOVÁ 2001, 239; *Gotika* 2003, 684–685, Kat. 3. 22. (Smoláková, M.).

⁵⁸³ RADOCSAY 1977, 123.

⁵⁸⁴ SUCKALE 2008, 110.

⁵⁸⁵ SUCKALE 2008, 108.

⁵⁸⁶ SMOLÁKOVÁ 2003a, 642.

⁵⁸⁷ SMOLÁKOVÁ 2003a, 642–643; lásd még: *Magyarországi művészet* 1987, I. 703.

⁵⁸⁸ SMOLÁKOVÁ 2002, 9–11. kép; SMOLÁKOVÁ 2003b, 501, és 451. kép; *Gotika* 2003, 683, Kat. 3. 20. (Smoláková, M.).

⁵⁸⁹ SMOLÁKOVÁ 2002, 6–8. kép.

⁵⁹⁰ SMOLÁKOVÁ 2003a, 638–639, és 1–2. kép.

⁵⁹¹ Zolnay László a falképek festési idejét a Mátyás korra, az 1460-as évekre tette. ZOLNAY 1975, 115.

készülhetett.⁵⁹² Szintén erre az időszakra, a késő gótika idejére datálható a beckói vár északi palotaszárnyának egykori *Grünstübhe*.⁵⁹³ A selmecbányai Óvár zöld szobája az erősség 1500 körül épült, ún. Himmelreich nevű tornyában került kialakításra.⁵⁹⁴ Trencsén várának 1549. évi leltárában a helyiségek között egy zöld szobát is találunk (*In stuba viridi*); ekkor egyetlen ülőbútor volt csak a berendezése.⁵⁹⁵ Valószínűleg a szobán forgó faldekorációról kaphatta a szoba a nevét. Szintén csupán írott forrásból ismeretes, hogy 1501-ben az egri várban volt egy olyan helyiség, amelyet zöld szobának neveztek.⁵⁹⁶ Talán a késő gótikus püspöki palota része lehetett.

A zöld indaornamentikás dekoráció a kisebb nemesi lakhelyek enteriőrjeinek is a részévé vált a késő középkorban; a Vág-völgyi víztározó építései miatt lebontott és a pribylinai skanzenben újra felépített párisfalvi kúria zöld szobája példa erre. Az épület földszintjének délnyugati helyiségét festették ki dús növényi vegetációval, azonkívül a Párisházi család madaras címere is felkerült a falra címerrepresentációként. Keltezését illetően megoszlanak a vélemények, de a legtágabb időintervallum szerint valamikor 1480 és 1510 között festhették ki a falakat.⁵⁹⁷

Helyet kapott a zöld lombdíszes dekoráció a vajdahunyadi Aranyház ún. Mátyás-loggiájának falán is, de persze itt már nem egy klasszikus zöld szobáról van szó.⁵⁹⁸ A freskó 20. század eleji akvarellmásolatról ismert. E szerint a loggia emeleti folyosójának északi falát felül 14 címerből álló címersor koronázza, alatta terül el a lombornamentika, melynek indadíszei között egy madár és egy íjász képe is megtalálható. A címerek alapján a freskót 1445–1446 körül készítették.

A mai Magyarország területén csak nagyon bizonytalan nyomok vannak a szobán forgó szobatípusra. Budán, a II. világháborút követő lakóházkutatások és -helyreállítások során az Országház u. 2. számú (a középkorban Olasz utca) épületben tártak fel egy indadíszes falképtöredéket,⁵⁹⁹ mely egykoron az első emeleti nagyterem festett dekorációjához tartozott. A feketével körvonalazott indák piros virágszirmokban végződnek (12. ábra 7). Arról viszont nem tesznek említést, hogy vajon az indák belseje zölddel volt-e kifestve. Mindenesetre itt nem a már fentiekben többször említett dús növényi vegetációval állunk szemben: az indák egy függőleges szárból ágaznak ki jobbra. Ehhez hasonló kompozíciójának véli Balogh Jolán azt a zöld indákkal díszített, téglavörös alapú vakolat-töredéket, mely a visegrádi királyi palota ásatása során került napvilágra.⁶⁰⁰ A töredéket az északi palota területén lelték. Balogh Jolán szerint nem belső faldekoráció volt, hanem valószínűleg a gótikus kerengő kifestéséhez tartozott. Talán zöld szobát sejtet az a zöld indákból és vörös cseresznyeszemekből álló falképrészlet, amelyet az Úri u. 13. számú házban tártak fel.⁶⁰¹ A budai várban házat birtokló nemesek lakásbelsőiről kevés információ maradt ránk. Az viszont az épületrégészeti kutatások során nyilvánvalóvá vált, hogy az épületek reprezentatív tereit, az ún. *palatium*okat gyakran látták el színpompás freskókkal.⁶⁰² A falképek témái igen szerteágazóak lehettek: a figurális és ornamentális díszítményen túlmenően kedvelték a geometrikus motívumokat, a reneszánsz idején pedig az architektonikus elemeket (mindezekről lásd még alább).

⁵⁹² SMOLÁKOVÁ 2003a, 643–644, és 7. kép; SMOLÁKOVÁ 2003b, 501–502; *Gotika* 2003, 684, Kat. 3. 21. (Smoláková, M.).

⁵⁹³ KODOŇOVÁ 1987, I. 330; SMOLÁKOVÁ 2003a, 643; SMOLÁKOVÁ 2003b, 502.

⁵⁹⁴ SMOLÁKOVÁ 2003a, 638, 640, 642; SMOLÁKOVÁ 2003b, 502; *Gotika* 2003, 599–600, Kat. 1. 1. 25. (Smoláková, M.).

⁵⁹⁵ U et C 75:41.

⁵⁹⁶ 1501. szeptember 16.: „Dedi pro purgatione unius candelabri pro stuba viridi d. viginti.” E. KOVÁCS 1992, 111.

⁵⁹⁷ Keltezésére (is) lásd: SMOLÁKOVÁ 2003a, 646. (további irodalommal).

⁵⁹⁸ LUPESCU 2008, 169; *Hunyadi Mátyás* 2008, 186–187, Kat. 1.17.a-b (Lupescu R.).

⁵⁹⁹ GEREVICH 1950, 184, és 36. kép; GEREVICH 1971, 50, és XXIX. tábla 80.

⁶⁰⁰ BALOGH 1966, I. 241.

⁶⁰¹ CZAGÁNY 1971, 335.

⁶⁰² Gerevich László a budai nemesi palotákkal és polgárházakkal kapcsolatban kihangsúlyozza, hogy sokszor nem lehet megkülönböztetni őket pusztán építészeti jegyeik alapján, mert például a polgárházakban is megtalálható a nagyobb méretű díszterem. GEREVICH 1950, 192. – Hozzátesszük, a budai házakat a főurak és a polgárok egymásnak adták, egymástól vették.

7.2.2.2. Figurális falfestmények

A világi épületekből ismert figurális falfestmények témái igen változatosak a késő középkorban, szinte lehetetlen mindet még csak vázlatosan is felsorakoztatni e helyen. Az alábbiakban néhány, a korszakra legjellemzőbb példát mutatunk be.

Mátyás király budai palotájának pompás falfestményeiről számos leírás tanúskodik.⁶⁰³ Ezek alapján festmények díszítették a kápolna, a könyvtár, a trónterem (királyi szoba), illetve a „királyné szobájának” a falait. Václav Vratislav z Mitrovic beszámolója szerint a király szobája (*kerálowský Pokoj*) szépen ki volt festve, ráadásul még kárpitok is borították a falait.⁶⁰⁴

A reneszánsz idején gyakran találkozhatunk faldekorációként csillagképekkel. Ezek nem egyszerű, sematikus horoszkópábrák voltak, hanem figurális ábrázolások is egyben (állat- és emberalakokkal vegyesen), mivel a csillagképeket szimbolikus alakokkal is jelölték. Ismeretes, hogy a budai palota boltozott könyvtártermének egyik falát, illetve egy másik boltozott helyiség falát csillagképek díszítették.⁶⁰⁵ Az utóbbi falkép II. Ulászló magyar trónra léptének a csillagállítását jelenítette meg, mely betöltötte a teljes falfelületet.

Hősi tetteket szívesen örökítettek meg középkori falképeken, emléket állítva egy-egy dicső eseménynek. Sajnos nem tudni pontosan, hogy melyik termét ékesítette a budai palotának az a falfestmény, amelyről Ludovicus Carbo emlékezik meg *Ad serenissimum principem...* című művében. A falkép Daróczi (Dorolezi) János István moldvai fejedelem elleni küzdelmét ábrázolta. Balogh Jolán szerint a freskó Mátyás uralkodásának első felében, 1467–1474 között készülhetett.⁶⁰⁶

16. századi utazók leírásai említenek egy olyan termet is a budai királyi palotában, amelynek a falait az Erények allegorikus alakjaival látták el.⁶⁰⁷ A korábbi kutatás a falon lévő *Isabella regina. Sic fata volunt* felirat alapján a királyné szobájának tartotta ezt a helyiséget,⁶⁰⁸ a legújabb kutatások szerint azonban ez nem ennyire egyértelmű.⁶⁰⁹ Az Erények megszemélyesítése, általában női alakban, az 5. századtól terjedt el a keresztény ikonográfiában; a 15–16. században a reneszánsz freskófestészet gyakori témája. Esztergomban, a lakótorony studiójának északi falán szintén az Erények álló alakjai szerepelnek, mégpedig a négy sarkalatos vagy más néven kardinális erény: Prudentia, Temperantia, Fortitudo és Justitia (*13. ábra 1*).⁶¹⁰ A studio két keresztboltozata közötti hevederíven pedig az állatkör 12 csillagképe volt megfestve, a bak csillagjeggyel kezdődően (*9. ábra 3*), míg a keresztboltozat nyolc cikkelyében egykor a csillagos ég lehetett, kék alapon arany és fehér csillagokkal.⁶¹¹ A kutatás véleménye megoszlik a freskók készítettőjéről, így készítési idejéről is. Vitéz János és Beatrix királyné személye egyaránt felmerült velük kapcsolatban.⁶¹² A vár nagytermének a falára a keresztény császárok és a magyar királyok életnagyságú alakjai kerültek.⁶¹³

Filarete traktátusa (*Trattato dell' Architettura*) reneszánsz humanista körökben igen ismert volt, amelyben a firenzei építész többek között arról is értekezett, hogy egy előkelő palota nagyterméhez milyen témájú falképek illenek. Véleménye szerint az Erények és az őket követő híres emberek, királyok, valamint a Szibillák, antik hősök és istenek alakjai méltóak egy

⁶⁰³ BALOGH 1966, I. 79–80.

⁶⁰⁴ VÉGH 2010, 216; lásd még: BALOGH 1966, I. 80.

⁶⁰⁵ VÉGH 2010, 214–215; lásd még: BALOGH 1966, I. 80.

⁶⁰⁶ ÁBEL 1890, 198; BALOGH 1966, I. 79.

⁶⁰⁷ Schweigger leírása 1577-ből: BALOGH 1952, 34; BALOGH 1966, I. 80.

⁶⁰⁸ BALOGH 1985, 107.

⁶⁰⁹ VÉGH 2010, 224, 22. jegyzet.

⁶¹⁰ DERCSÉNYI–ZOLNAY 1956, 70, és 26–27. kép; RADOCSAY 1977, 42–44. kép, 131.

⁶¹¹ PROKOPP 2001, 12–13; VUKOV 2004, 26–27.

⁶¹² Vitéz János idején: HORVÁTH 1990a, 85; PROKOPP 2001, 12–13; VUKOV 2004, 27. Beatrix idején: BUZÁS 2010 (2012), 157.

⁶¹³ Reinhold Lubenau leírása alapján: MRT 5. 100. A nagyterem festményeiről ír még például Antonio Bonfini, Ladislaus Suntheim, Stephan Gerlach, Heltai Gáspár lásd: NAGY 1986, 95–106.

reprezentatív nagyteremhez.⁶¹⁴ A boltozatokat illetően pedig úgy fogalmaz, hogy azoknak a mennyezhez kell hasonlítania, vagyis a csillagokat, bolygókat jelenítsék meg rajtuk.

A királyok, hősök festett képeivel vagy szobraival díszített nagytermek a 14–16. század első felében Európa-szerte divatosak voltak, több királyi, főúri palotában és várban, illetve városházán megtaláljuk képviselőiket (falfestmények pl.: Castello della Manta, Salone baronale, 13. ábra 2; Frankfurt am Main, Römer, Kaisersaal; Goslar, városháza, Huldigungssaal; Lüneburg, városháza, Tanzsaal / szobrok pl.: Párizs, Palais de la Cité; Nürnberg, városháza; Köln, városháza, Hansasaal).⁶¹⁵ A hősök az ún. kilenc hőst (fr. *Neuf Preux*, ang. *Nine Worthies*, ném. *Neun Gute Helden*, ol. *Nove Prodi*: három zsidó, három pogány és három keresztény alak) jelentették, kiknek története Jacques de Longuyon 1312-ben írt regényében, a *Les Voeux du Paon*ban jelenik meg először az irodalomban. Népszerű alakjaik a könyvillusztrációkon és falfestményeken kívül üvegfestményeken, gyapjúkárpitokon, kályhacsempéken és faragott ládák előlapjain is feltűnnek a középkorban. A hősoket mindig címerpajzsokkal együtt ábrázolták, ezek címerábrái alapján könnyű azonosítani őket.

Címerekkel azonban nemcsak a kilenc hős mellett találkozhatunk falképként, hanem önmagukban is megjelenhettek a falakon mint címerreprezentáció. Michael von Saurau, akinek az egyik legpontosabb, legvalószínűbb leírást köszönhetjük a budai palotáról, beszámolójában megemlíti többek között egy kis festett szobát, amelynek falán a Birodalom fejedelmeinek a címerei voltak felfestve (*klein lustig Zimmer [...] darinnen der Fürsten des Reichs Wappen gewesen*).⁶¹⁶ Ottjártakor mintegy 14 darab volt látható belőlük, sok akkorra már megsemmisült. Kérdéses, mikor készülhetett a szoba kifestése. Gyakorlatilag Zsigmond, Albert, V. László, Mátyás és Jagelló uralkodóink alatt bármikor felkerülhettek a címerek. De vajon hogyan lehettek elrendezve, mi lehetett a kompozíció: pusztán önmagukban álltak vagy volt mellettük más falkép is? 14–15. századi példák azt mutatják, hogy a címerek általában egy vagy két sorba voltak elrendezve, s lehettek mellettük más falfestmények is, de nem minden esetben. A firenzei Palazzo Davanzati egyik termében a címerek egy sorban a legfelső regiszttert foglalják el, alattuk nyitott loggiát imitáló freskó található, még lejjebb pedig textilt utánozó falképek.⁶¹⁷ A freskó ismeretlen mester alkotása a 14. századból. Mint az előző fejezetben már említettük, Vajdahunyad várában a 15. század közepére helyezhető címersor nem egy belső teret, hanem az Aranyház loggiájának falát ékesítette, alatta lombornamentika töltötte ki a falfelületet.⁶¹⁸ Más elrendezést találunk a Nürnbergtől keletre fekvő Lauf an der Pegnitz-i várban, az ún. Wappensaalban, más néven Kaiserstubében. A 114 címer két sorba van rendezve a falakon, de itt a pajzsokat kőbe vésték, majd utána festették ki őket, tehát nem freskóról van szó.⁶¹⁹ A címerek fölött vésett feliratok segítik a címerábrák azonosítását. Festett címerek megjelenhettek boltozatot tartó konzolokon is, melyre példa az augsburgi Tanzhaus a 15. század végéről.

Az esztergomi nagyteremmel szomszédos kápolna (ún. Szibillák kápolnája) falain Szűz Mária és Krisztus, valamint a Szibillák alakjai voltak megfestve.⁶²⁰ Ez utóbbiak nemcsak liturgikus, hanem világi terek dekorációi között is megtalálhatóak (pl. Goslar, városháza, Huldigungssaal).

Többek között egy fegyveres lovag alakját látta Henszlmann Imre még a 19. században az erdódi *castellum* központi lakótornyának második emeletén. A festmény a keleti falat ékesítette, rajta kívül, a nagy ablak felett egy mandorlába foglalt alak volt még kivehető, mely valószínűleg Krisztust ábrázolta.⁶²¹ A helyiség a kastély kápolnája lehetett.⁶²²

⁶¹⁴ FILARETE 1896, 301–304, 306; VUKOV 2004, 27.

⁶¹⁵ VUKOV 1990, 100–103; VUKOV 2004, 36–37; MAROSI 1984a, 21; MEIER 2003, 38–39. A goslari és a lüneburgi városházán az alakok a helyiségek faburkolatára vannak festve.

⁶¹⁶ VÉGH 2011, 299–300, 306.

⁶¹⁷ FERRAZZA 1994, 29–30. kép.

⁶¹⁸ *Hunyadi Mátyás* 2008, 186–187, Kat. 1.17. a-b (Lupescu R.).

⁶¹⁹ NEUBECKER 1977, 36. (középső kép).

⁶²⁰ NAGY 1986, 101.

⁶²¹ HENSZLMANN 1870, 92; KOPPÁNY 1999, 58.

Várpalota várában a korai, 14. század végi palota déli helyiségében tárt fel a kutatás gótikus, figurális falképeket (13. ábra 4).⁶²³ A háromhelyiséges palota termei közül ez volt a legnagyobb, legreprezentatívabb. A bejárat melletti ülőfülkés ablak kávéin egy-egy fél életnagyságnál nagyobb, álló alak foglal helyet. Ezenkívül a nyugati belső fal volt még freskóval borítva: további álló alakok és egy kétféjű sárkány ismeretes még innen. A palota középső helyiségének ablakkávéin is kerültek elő falfestmények, a rajtuk lévő alakokat Gergelyffy András az építető család tagjainak vélte,⁶²⁴ míg más vélemények szerint ifjú lovagokat ábrázolnak.⁶²⁵

Egy udvari multság résztvevői, egy táncoló pár alakja díszíti azt a falképtöredéket, amelyet az 1940-es évek épülettörténeti kutatásai során a budai vár egyik lakóházában (Táncsics Mihály u. 24.), az egykori nagyteremben találtak (napjainkban a Budapesti Történeti Múzeumban kiállítva).⁶²⁶ Viseletük alapján a 15. század második negyedére datált alakok udvari táncosok lehetnek (13. ábra 3). Tőlük jobbra egy jocular, azaz igris áll, aki az udvari vígasságok mulattató figurája: zenész, színész, sőt udvari bolond is egy személyben. Kvalitását tekintve a falkép „igen jó színvonalat képvisel”, s a dél-tiroli várak falfestészetének hatását mutatja (pl. Roncolo/Runkelstein).⁶²⁷ Hasonló témájú falképeket a 15. század végéről is ismerünk. Zvíkov várában például, a táncteremben a budai kompozícióval majdnem egyezőt láthatunk: a freskó bal oldalán egy jocular áll egy táncoló pár mellett (13. ábra 5). A szóban forgó páron kívül még négy pár táncol a teremben, és két zenész muzsikál. Az alakok fölött a már fentiekben tárgyalt zöld szobás lombornamentika jelenik meg.

A visegrádi királyi palotában többek között reneszánsz, figurális díszű freskódarabok is napvilágot láttak, emberi szemek, haj, ujjak és száj egyes részleteivel.⁶²⁸ Töredékességük folytán nehéz meghatározni, hogy pontosan milyen kompozícióhoz tartozhattak.

7.2.2.3. Geometrikus díszítőfestések

A középkor talán egyik legegyszerűbben elkészíthető falkép-dekorációja geometrikus elemekből épült fel. Geometrikus mintákat mind az épületek külső falfelületén, mind pedig a belső terekben előszeretettel alkalmaztak. A motívumoknak viszonylag széles repertoárját használták, az egyszerű kvádermintától kezdve a gyémántmetszéses motívumokon át a hálós díszítményig.

A zólyomi vár északi palotaszárnyában a lépcsőház belépőjét az 1510–1520-as években készített gyémántmetszéses motívumok (illuzionisztikus kazetták) borítják, belsejükben egy-egy pöttyel (14. ábra 1). Az alap zöld, míg a kazettákban lévő pöttyök piros színűek.⁶²⁹ Hasonló dekoráció, csak kültéri, a budai Tárnok u. 14.-ből ismert (14. ábra 2).⁶³⁰ Az 1520 körüli erősen restaurált motívumok a ház külső homlokzatát díszítik, a földszinten és az emeleten egyaránt. Szintén a Tárnok utcában látott napvilágot (14. ábra 3) egy, a középkori mázas padlók egy fajtájához nagyon hasonló díszítménnyel (pl. Sopron, Szent Mihály-templom sekrestyepadlója,⁶³¹ 14. ábra 4) ellátott falképtöredék.⁶³² Pontosabban elmondva egy olyan geometrikus freskóról van szó, amelynél egy egységet három elem alkot (egy rombusz és két trapéz), de úgy, mint hogyha

⁶²² GERE 2000, 363.

⁶²³ LÁNGI 2002; LÁSZLÓ 2006, 168–170. (további irodalommal).

⁶²⁴ GERGELYFFY 1967–1968, 130.

⁶²⁵ *Magyarországi művészet* 1987, I. 702.

⁶²⁶ GEREVICH 1950, 205, 39. kép; GEREVICH 1971, CXIII. tábla 298; RADOCSAY 1977, 126, és 13. kép; *Budapest im Mittelalter* 1991, 273, 499, Kat. 576. (Zádor, J.).

⁶²⁷ *Magyarországi művészet* 1987, I. 702.

⁶²⁸ BALOGH 1966, I. 241.

⁶²⁹ SMOLÁKOVÁ 2002, 300–301, és 15. kép.

⁶³⁰ CZAGÁNY 1973, 6. kép, 18–19. kép.

⁶³¹ Az 1480-as évek elejére keltezett padló alpmintáját a két rombusz és egy négyzetes alakú padlótéglából kirakott térbeli hasábforma alkotja. A rombuszok fehér, illetve zöld színűek, a négyzet sötétvörös. CSATKAI 1953, 306–307.

⁶³² GEREVICH 1950, 182, és 38. kép.

vízszintes sorokba rendeződve hasábokat látnánk. A térbeliség illúzióját a perspektivikus ábrázolásmód kelti. A térbeliséget a háromféle szín is fokozza: a festő világos haragoszöld, fekete és fehér színeket használt a falkép elkészítéséhez.

A soproni épületrégészeti kutatásoknak köszönhetően számos geometrikus kifestésű polgári lakásbelső is ismerhetünk meg. A Kolostor u. 7. szám alatti egyik helyiséget például piros vonalakkal festett téglalapokkal dekorálták, téglákat imitálva ezáltal (14. ábra 6); a Templom u. 5.-ben pedig „fehér meszelt alapon piros ecsetvonásokkal festett átlózott négyzetekből álló háló”-t találunk (14. ábra 7).⁶³³

7.2.2.4. Textilt imitáló falfestmények

Már a kora középkorra is jellemző volt, hogy a drágán beszerezhető szövetek helyett azok festett, imitált képe „került fel” a falakra, főként a templombelsőben. A drapériadíszítményt elsősorban a falak alsó részére festették fel. Kedvelt volt a medalionokba foglalt állatalakos díszű bizánci szövetek imitációja (pl. Esztergom, várkapolna⁶³⁴). A 15. században a méregdrága, de egyben nagyon divatos és előkelő itáliai (Firenzében, Velencében stb. szőtt) bársonyokat, selymeket és damasztokat kezdték el utánozni. A 15. század egyik leggyakoribb motívuma a gránátalma volt ezeken a szöveteken, így a falfestményeken is előszeretettel jelenítették meg őket. A fentebb már említett zólyomi vár nagytermében ilyen gránátalma-motívumos falképet találunk az egyik ablakfülkében, annak alsó sávját díszíti a textilitánzat, mintha egy kárpit függne ott (14. ábra 5).⁶³⁵ Korabeli brokátokkal összevetve a mintát, a falfestményt a 15. század második felére keltezik. Szintén volt már róla szó korábban, hogy a pozsonyi városháza nagytermében, a déli falon is tártak fel egy olyan freskót, melynek alsó részét festett textilitánzat, felső részét zöld andaornamentika alkotja.⁶³⁶ Budán, az Úri u. 13. számú lakóházban, a már fentebb idézett gótikus, indás freskóréteg fölött találtak egy olyan vakolatréteget, amelyen szürke, fekete és sárga színekkel imitálták a drapériát, melynek tetején még karikákba kötött füzérdísz is volt.⁶³⁷ Érdekeség még ezzel kapcsolatban, hogy a falra – a freskóval egy időben vagy inkább már a falkép megszüntetése után – valódi kárpitokat/szőnyegetek raktak, mert az azok felhelyezéséhez használt kampós szegek megmaradtak a falban.⁶³⁸

7.2.2.5. Reneszánsz formakincs

A reneszánsz falfestmények mintakincsében gyakoriak voltak az építészeti tagozatok (pl. oszlopok), illetve a reneszánsz antikva betűs feliratok. Mindezek mellett természetesen a reneszánszra jellemző figurális és ornamentális elemek is megtalálhatóak voltak. Az építészeti tagozatok közül az oszlopok különösen fontos jelentőséggel bírtak, Leon Battista Alberti e szavakkal méltatta őket: „Nincs szebb festmény egy terem oldalfalán az oszlopcsarnok ábrázolásánál.”⁶³⁹ A 15. században már több római *palazzóban* jelen voltak e dekoratív elemek, de igazán a 16. században jöttek divatba az oszlopokkal tarkított falképek.⁶⁴⁰ Egyik leglátványosabb megjelenése a római Villa Farnesina Sala delle Prospettive helyiségében látható. Az oszlopok között tájképek töltik ki a falfelületeket, s az egész kompozíció úgy hat, mintha egy nyitott

⁶³³ DÁVID 1967–1968, 106, 110.

⁶³⁴ RADOCSAY 1977, 131–133, 54–55. kép (további irodalommal).

⁶³⁵ SMOLÁKOVÁ 2002, 4. kép.

⁶³⁶ *Művészet Zsigmond* 1987, I. 60. kép; SMOLÁKOVÁ 2003a, 6. kép (képfelirata felcserélődve az 5. képével).

⁶³⁷ CZAGÁNY 1971, 335, 338, 15a-b kép.

⁶³⁸ CZAGÁNY 1971, 29. jegyzet.

⁶³⁹ PROKOPP 2001, 13.

⁶⁴⁰ THORNTON 1991, 37.

loggiáról szemlélnénk a tájat. A római antik romok és azok festett dekorációi szinte kimeríthetetlen kincsesbányáivá váltak a reneszánsz freskófestészetnek. Általuk születtek meg a korszak olyan kedvelt és majd széles körben használt motívumai, témái is, mint a *la candelabra* és a groteszk.⁶⁴¹ Az előbbi főként bordúrdíszítményként jelenik meg a falakon, míg az utóbbi általában nagy falfelületeket díszít.

Már fentebb említettük, hogy az esztergomi studiolo északi falát az Erények festett alakjai díszítik (13. ábra 1). A nőalakok az Alberti által annyira dicsőített oszlopok között állnak.

Ragusai István királyi borbély és óbudai várnagy budai, egykor a Szent Zsigmond utcában álló városi palotájában számtalan, mintás vakolatföredék látott napvilágot a területén folytatott ásatásoknak köszönhetően.⁶⁴² A reneszánsz, festett vakolatföredékeken figurális és ornamentális (pl. rozetták) elemek, illetve antikva betűs feliratrészletek is megjelennek. Annak ellenére, hogy kvalitásos márgakő faragványok is díszítették az épületet, néhány építészeti tagozatot is festéssel alakítottak ki (pl. tojássor, fogazott párkánysor). A freskók valószínűleg az épület reprezentatív tereit ékesítették.

•••

Mint láthattuk, a várak, kastélyok, városi paloták helyiségeinek nem mindegyike, hanem többnyire csak a reprezentatív terek (nagytermek, kápolnák stb.) voltak kifestve. Az épületekről fennmaradt írott források (osztálylevelek, leltárak) a festett szobákat csak igen ritkán említik meg, s ha említést is tesznek róluk, a helyiség festményeinek kvalitása nem derül ki belőlük, kompozíciójukról nem kapunk felvilágosítást (lásd pl. Eger, vár, 1500: *camera depincta in capo de la salla, quella de procedenti e quella disotta, dove mangiano li capellani*; 1501: *pro stuba viridi*).⁶⁴³ Számtalan esetben a főúri épületekben alig találunk falképeket. 16. századi, északkelet-magyarországi kastélyok kutatása során az derült ki, hogy általában csak meszelést alkalmaztak az ottani épületbelsőknél, csupán például a monoki és szerencsi kastélyban lelték némi nyomát falfestményeknek.⁶⁴⁴ A simontornyai várban, Buzlai Mózes idején is csak meszelt vakolat borította a falakat.⁶⁴⁵

Ne feledkezzünk meg továbbá a gótikus és a reneszánsz kőfaragványokról (ajtókeretek, konzolok, vállkövek, pilaszterek stb.) mint a falakat tagoló, díszítő belsőépítészeti elemekről sem, melyeknek változatos formái szintén hozzájárultak egy-egy enteriőr szépségéhez.

A fehér falfelületeket kárpitokkal, szőnyegekkel tették színesebbé.

7.2.3. Kárpitok

A mozdíthatatlan freskókkal, faburkolatokkal szemben a kárpitok hordozható falképek, könnyen mozgatható „házöltözetek” voltak. Összecsomagolásuk után egyik rezidenciáról a másikra át lehetett fuvarozni őket. Az egy sorozatot alkotó gypjúkárpitok egymás mellé helyezésével a falfestményekhez hasonlóan lehetett díszíteni a falakat bármely épületben.

A monumentális kárpitok reprezentatív voltuknak köszönhetően nagyon nagy szerepet játszottak a királyi, főúri és főpapi udvarokban. A kárpitoknak nem csak lakásdíszítő funkciója volt. Azon túlmenően ugyanis, hogy esztétikussá tették az adott enteriőrt, felfogták a falakból áradó hideget, a rajtuk lévő történelmi, bibliai, mitológiai stb. jelenetekkel üzenetet is hordoztak.

⁶⁴¹ THORNTON 1991, 37, 41, és 40–48. kép.

⁶⁴² VÉGH 2003, 33; VÉGH 2008a, 54–55.

⁶⁴³ E. KOVÁCS 1992, 33, 111.

⁶⁴⁴ FELD 2000b, 61, 73, 119. – A botszentgyörgyi 15. század végi–16. századi kastélyban ornamentális díszű vakolatdarabok (sajnos csak apró töredékek) kerültek elő a feltárások során, melyek a keleti és az északi szárny szobáihoz tartozhattak. VÁNDOR 1995, 24.

⁶⁴⁵ HORLER – H. TABAJDI 1987, 19.

Az uralkodók sokszor olyan kárpitok előtt jelentek meg különböző ünnepi alkalmak során, amilyen lovagi erényekkel vagy uralkodói kvalitásokkal fel akarták magukat ruházni (lásd például a trójai háborús kárpitokat, a Julius Caesar vagy Nagy Sándor csatáit elbeszélőket, vagy az Ahasvérus király udvarát bemutató kárpitokat).

Nagy jelentőséggel bírtak a címerdíszes kárpitok, melyek valamely szövőműhelytől az uralkodó vagy más előkelő személy által megrendelt, annak címerével vagy címerének részeivel díszített selyem- vagy gyapjúkárpitok voltak.⁶⁴⁶ Reprezentáció szempontjából nagyon fontosak voltak a címerek a kárpitokon; már messziről jól látszódtak, és általuk könnyen be lehetett azonosítani tulajdonosukat. Hasonló szerepet töltöttek be a devizák is a kárpitokon. V. Károlynak például 130 címeres kárpit volt a birtokában, melyeket a halálakor, 1380-ban készített leltárban részletesen felsorolnak.⁶⁴⁷ Merész Károly burgundi herceg és édesapja, Jó Fülöp is nagyszámú heraldikus kárpittal bírt, melyekből a mai napig maradtak fenn darabok (17. ábra 1).⁶⁴⁸

A gyapjúból szőtt, arany- vagy ezüstszákkal díszített figurális, vagy a bársonybrokát, végtelenített mintájú kárpitok hosszú készítési idejük (egy négyzetméter gyapjúkárpit megszövése egy szövőnek – a felvetés sűrűségétől függően – körülbelül egyévi munka volt)⁶⁴⁹ és drága összetevőik miatt igen értékes tárgyak voltak; csak a legelőkelőbbek engedhették meg maguknak ezeket a luxustárgyakat.⁶⁵⁰ Pompás mivoltukat nagyban kiemelte a bennük lévő arany- és ezüstszálak csillogása a gyertya- és fáklyafényben.

A különböző témájú kárpitokkal a szobákat az adott alkalomhoz illő darabokkal szerelhetők fel viszonylag gyorsan és könnyen. Azt, hogy mikor, milyen kárpitokat raktak fel a falakra, megszabta az adott alkalom. Minél rangosabb volt egy udvari esemény, érthetően annál szebb és drágább kárpitok kerültek a falakra. VIII. Henrik udvarában a legfelsőbb szobák voltak a legdrágább kárpitokkal feldíszítve.⁶⁵¹ Mint fentebb már utaltunk rá, a Jagelló-kori királyi udvarban gyász, illetve nagyhét alkalmával szokás volt a szobák fekete textíliával való felöltöztetése.⁶⁵²

A díszes „házöltözeteket” hosszú létrák segítségével tették fel a falakra. Ezeket igen magasra kellett rakni, hiszen azok sokszor három-négy-öt méteres magassággal rendelkeztek (az alábbiakban tárgyalandó ún. trójai kárpitok például 4,8 métereseek voltak). A kárpitok felhelyezése során azonban nemcsak a nagy magassággal kellett megküzdeniük a szolgáknak, hanem a gyapjúkárpitok tetemes súlyával is. A sűrű szövésű gyapjú, valamint a kárpitba szőtt arany- és/vagy ezüstszálak olykor meglehetősen súlyos „házöltözeteket” eredményeztek. A londoni Victoria and Albert Museum gyűjteményében lévő trójai kárpit például 37 kilogramm súlyú, de ne feledjük, hogy ez az eredetinek csak a töredéke, nem a teljes darab, így súlya még nagyobb volt.

⁶⁴⁶ Például a francia uralkodó címerképével, a liliummal díszített szövetek a 13. században Luccában, a selyemszövés egyik legnagyobb európai központjában készültek. LÁSZLÓ 1983a, 300.

⁶⁴⁷ LÁSZLÓ 1983b, 371.

⁶⁴⁸ Merész Károly 1470 körüli, csak címerekkel díszített, Bernben őrzött kárpitjaira lásd például: *Charles the Bold* 2009, 274, Cat. 88a-b. (Martí, S.). Jó Fülöp egyik címerdíszes, ezervirágos kárpitját a berni Historisches Museum őrzi. Az 1466 körül készült, 306 × 687 centiméteres (napjainkban 1,5 méterrel rövidebb, mint volt) gyapjúkárpitot gazdagon szövik át arany- és ezüstsálak. A kárpit minden bizonnyal annak a nyolcrészes készletnek, *chambre*-nak a része, amelyet 1466-ban rendelt a herceg Jehan Le Haze-tól Brüsszelben. A készlet egykor hat fal-, valamint egy padra és egy pohárszékre való kárpitot tartalmazott. Egyes kutatók szerint a brüsszeli Coudenberg-palotába készültek a kárpitok. A fennmaradt faliszőnyegen a címer közepén helyezkedik el, és több mint 30 fajta virág veszi körbe. *Charles the Bold* 2009, 182–183, Cat. 11. (Franke, B.). Lásd jelen disszertációban: 17. ábra 1.

⁶⁴⁹ LÁSZLÓ 1980, 8.

⁶⁵⁰ Például Lorenzo de' Medici egy flamand kárpitja, mely a burgundi herceg vadászatát („una chaccia del Duca di Borghona”) ábrázolta, 100 aranyforintot ért 1492-ben. Ennél többet csak hat Uccello- és Pesellino-festmény (300 forint), valamint hét bronz gyertyatartó (160 forint) ért a herceg firenzei, Via Largán lévő palotájában. THORNTON 1991, 48. – A Merész Fülöp burgundi herceg kárpitgyűjteményében lévő, Apokalipszist ábrázoló hatdarabos sorozat nem kevesebb mint 5000 frankot ért. REY 2004, 125. Ugyanitt lásd a herceg és felesége kárpitgyűjteményének teljes listáját.

⁶⁵¹ THURLEY 1993, 222.

⁶⁵² DIVÉKY 1914a, 117–118; DIVÉKY 1914b, 570; FÓGEL 1917, 126.

II. Ulászló udvarában a kárpitok felrakása az Oroszi községből származó rutén szolgák feladata volt.⁶⁵³ A kárpitokat többnyire szegekkel erősítették fel a falakra, vagy pedig kampókra akasztották őket (15. ábra 1).⁶⁵⁴ Harmadik megoldásként a fából, fémből készített rudakra való felfüggesztés jöhetett szóba.⁶⁵⁵ Ez utóbbi esetben a kárpittartó karikákat vagy közvetlenül az anyaghoz varrták, vagy pedig – mint ahogy az Stephan Lochner Angyali üdvözet című képén is látható – a gránátalma-motívumos kárpit bordűrjéhez varrt, átlósan elrendezett zsinór kapcsolódott a karikákhoz, azok pedig a rúdhoz (15. ábra 2).⁶⁵⁶ Mivel a díszes, ruhaöltözetnek is szánt (pl. gránátalma-motívumos) szöveteket meghatározott szélességben szőtték,⁶⁵⁷ ha nagyobb, szélesebb kárpitot akartak, akkor vagy több darabot varrtak össze (82. ábra 2), vagy kis szalagokkal kötötték őket egymáshoz (15. ábra 3).

A kárpitok sérülékeny lakberendezési tárgyak voltak, gyakran kellett javításokat eszközölni rajtuk, de az egerektől is óvni kellett őket – amennyiben ez lehetséges volt. (Sopron)Keresztúr kastélyában, a sütőház fölötti bástyában lévő nyolc kárpittal kapcsolatban ez nem sikerült, a leltározók meg is jegyezték 1597-ben, hogy a falöltözeteket *sok helen az egerek megh ragtak*.⁶⁵⁸

A kárpitok egy részét nemcsak falidíszként (*ornamenta domus*) használták, hanem bútorokra (pl. padokra) is helyezték.⁶⁵⁹ A sokszor szűkszavú források alapján nem mindig könnyű eldönteni, hogy milyen funkciót töltöttek be. Korabeli forrásainkban a kárpitok *carpit* (további alakjai: *karpith*, *carpith*, *karpyt*),⁶⁶⁰ *carpotelentus*,⁶⁶¹ *carpoltios*,⁶⁶² *auleum*,⁶⁶³ *cortina*⁶⁶⁴ néven jelennek meg. A pokróc, takaró jelentésű *lodex* szót is használták a késő középkorban a falikárpitokra, legalábbis Zsigmond lengyel herceg számadásaiban.⁶⁶⁵ A herceg szobáit ilyenekkel öltöztették fel, felrakásukhoz szegeket használtak. Valamiféle hevederekre is szükség volt hozzájuk, amikor kijavították őket.

7.2.3.1. Selyemkárpitok

A késő középkorban a kárpitok egy részét végben szőtt, végtelenített motívumú selyemszövetből: lampszaból, damasztból, bársonyból stb. készítették.⁶⁶⁶ A 14. századi szövetek motívumkincsét állatalakok, különböző növényi ornamentumok, illetve – a kínai szövetek hatására – kínai díszítőelemek (felhőszalagok, sárkányok, főnixmadarak stb.) alkotják.⁶⁶⁷ A 15. századi szöveteken

⁶⁵³ FÖGEL 1917, 72.

⁶⁵⁴ 1520-ban Estei Hippolit Budán való megszálltakor a kárpitok felhelyezéséhez szegeket és kalapácsot vásároltak. E. KOVÁCS 1990a, 120. II. Ulászló „házöltözeit” is kis szegekkel erősítették fel a falakra („paruos Clauiculus ad affigenda Ornamenta Domus”). ENGEL 1797, 85.

⁶⁵⁵ MNL IV. 384.

⁶⁵⁶ A budavári volt Teleki-palota 8. számú kútjában feltárt Anjou-kori kárpit egyik oldalán talált zsinórmaradvány is esetleg ilyen felfüggesztésre utalhat. A kárpit leírását lásd: B. NYÉKHELYI 2003, 50–59.

⁶⁵⁷ A szövetek szélessége körülbelül 55-60 centiméter között mozgott.

⁶⁵⁸ „Az swteo haz fölötth az zeoleo kert felől ualo Bastiaban [...] Carpitok az falon 8, az 4 kisedbek, sok helen az egerek megh ragtak”: U et C 101:3.

⁶⁵⁹ Például: „karpith ad scamnum pertinens” (Egervár, 1490): DL 26048; „item [Karpit] ad scamnum”: SZERÉMI 1877, 126.

⁶⁶⁰ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 459; ZO VIII. 553.

⁶⁶¹ ZO XII. 224.

⁶⁶² „carpoltios – karpit”: *Besztervei Szószedet*, 1395 körül. FINÁLY 1892, 36.

⁶⁶³ Lásd például: BUNYITAY 1893, 31; TAKÁTS 1902, 204; LUKINICH 1937–1943, II. 174.

⁶⁶⁴ „cortinas in tribus partibus, in quibus est intexta historia Herculis de raptu Proserpine et eiusdem pugna cum Cerbero”: DL 286364; KELÉNYI 2015, 187.

⁶⁶⁵ „oroschom na zabyanye [= beverés, beütés] in stuba domini principis dum lodices excutiebantur ad clavos III den. ung.”, „Item pro popragi [= hevederek] ad lodices, qui super pendent in stuba domini principis, dum reformabatur, per manus Olbricht dedi XVI den. ung.”: DIVÉKY 1914a, 43, 98.

⁶⁶⁶ A 14–15. századi olasz selyemszövetekre lásd: SCHMIDT 1958, 212–258.

⁶⁶⁷ Lásd például: WEIBEL 1952, 22. kép, 213–214. kép (14. század végi, 15. század eleji anyagok).

a növényi ornamentika válik uralkodóvá, különösen az ún. gránátalma-motívum (15. ábra 4; 82. ábra 3). A gránátalma a halhatatlanság, a szerelem és a termékenység szimbóluma volt Keleten. Az új motívumhoz újfajta technikával készült anyag, a bársony járult.⁶⁶⁸ A 13–14. században az itáliai Lucca volt az európai selyemszövés központja, majd a 14. századtól Velence és Firenze selyemszövése virágzott fel. A 15–16. században vezető szerepet töltöttek be.⁶⁶⁹ A végben szőtt anyagokon kívül egyedi darabok készítésével is foglalkoztak e városok műhelyeiben.⁶⁷⁰

A selyemszöveteket Itáliából szereztek be vagy olasz kereskedők árusították őket hazánkban. A 15. században számos olasz, főképp firenzei kereskedő működött Budán.⁶⁷¹ Egy részük állandóan Budán lakott, más részük csak időnként jött Magyarországra. 1489–1490 között például 18 firenzei kereskedő szállított hitelbe értékes olasz szöveteket (damasztot, tafotát stb.) az uralkodónak, melyek valószínűleg nem csupán ruhák készítésére szolgáltak.

Mátyás király, küldöttei által, Firenzében vásároltatott is szöveteket.⁶⁷² Farkas László többek között aranyos-ezüstös selyemszöveteket szerzett be ott az uralkodónak az 1476. évi esküvőre, melyekért még alkudott is. Firenzében egyébiránt már I. Lajos is vásároltatott selyemszöveteket, mint ahogy később lánya, Mária, illetve veje, Zsigmond is. Az 1481. évi országgyűlés az olasz selymek és egyéb értékes szövetek vámját fontonként négy denárban határozta meg.⁶⁷³ A szövetek többsége Zenggen és Zágrábon keresztül érkezett hazánkba.

Magyarországon mind a végtelenített motívumú, mind pedig az egyedi tervezésű selyemkárpitokra szép példákat találunk a késő középkorból. A *Képes Krónika* három miniatúráján (Szent István születése, Salamon és Géza herceg vitája, Zách Felicián merénylete) például olyan kárpitokat ábrázoltak, melyek bizánci selyemszövetek mustráit mutatják.⁶⁷⁴

Igen szerencsés esetben ásatáson is kerülhet elő selyemkárpit, mint ahogy az 1999-ben a budai Szent György téren is történt (15. ábra 5).⁶⁷⁵ A jelenleg 240 × 110 centiméter nagyságú, Anjou-korabeli kárpit eredetileg nagyobb volt; selyemtaftból készült, tűzött rátéthímzéssel, s négy sorában 26 rombusz (rutapajzs) díszíti. Egyes mezőkben az Anjou-liliomok tornagallérral, másokban a magyar vágások jelennek meg, váltakozva. A kárpit egyik oldalán sodrott zsinórszerű textilmaradványok nyomai maradtak meg, melyek esetleg arra utalhatnak, hogy egykor ezek által függesztették fel, s falikárpitként használták.

Luxemburgi Zsigmondnak két selyemkárpitja a mai napig megmaradt. Az egyiket Bernben, a Historisches Museumban őrzik. Ez egy olyan barnásvörös, 66 × 117 centiméteres selyemszövet-töredék, amelyen festett vörös (egykor talán aranyozott) indák és öt fekete sas látható (15. ábra 7).⁶⁷⁶ Ez utóbbiak, Zsigmond címerállatai, a brandenburgi sasok sablon nélkül készültek, szabad kézi festéssel. A másik kárpitot a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményében találjuk. Itt egy olyan azúrkék selyem unibársony, aranyhímzéses szövetet őriznek, melyen Zsigmond személyes jelvényei, a lángkeresztek szerepelnek, szárain az *o quam misericors est deus, iustus et pociens* jelmondatral (15. ábra 6).⁶⁷⁷ A lángkeresztek között III. Frigyes jelmondatának kezdőbetűi (A.E.I.O.V.) és az 1444-es évszám olvasható. A legújabb kutatások szerint a szövet Zsigmond számára készülhetett 1400 körül, s eredetileg az uralkodó személyes kápolnafelszereléséhez

⁶⁶⁸ LÁSZLÓ 1983a, 302.

⁶⁶⁹ LÁSZLÓ 1983a, 299–303; LÁSZLÓ 1989, [1].

⁶⁷⁰ LÁSZLÓ 1983a, 303.

⁶⁷¹ KUBINYI 1959, 99–101. A Mátyás uralkodása alatt Budán működő olasz kereskedőkre vonatkozólag lásd még: BALOGH 1966, I. 596–623; BALOGH 1985, 442–444.

⁶⁷² BALOGH 1985, 438–439.

⁶⁷³ BALOGH 1966, I. 412.

⁶⁷⁴ VOIT 1943, 60, 62.

⁶⁷⁵ B. NYÉKHELYI 2003, 50–59; B. PERJÉS – E. NAGY – TÓTH 2004; *Kincsek* 2005, 166–167. (B. Nyékhelyi D.).

⁶⁷⁶ *Sigismundus* 2006, 459, Kat. 5.28. (Sipos E.).

⁶⁷⁷ *Művészet Zsigmond* 1987, II. 75–76, Kat. Zs.52. (Kovács É.); *Sigismundus* 2006, 342–343, Kat. 4.43. (Lővei P.).

tartozhatott, mint oltárdísz; később került csak III. Frigyes birtokába.⁶⁷⁸ 1987-ben Kovács Éva a szövetet még az uralkodó ülése vagy térdeplője mögötti kárpitként határozta meg.⁶⁷⁹

A selyem alapanyagú kárpitok közül minden bizonnyal a legismertebb azonban Mátyás trónkárpitja, vagy ahogy a szakirodalomban nevezik a galgóci kárpit (16. ábra 2).⁶⁸⁰ Ez, a napjainkban a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött bársonybrokát kárpit Antonio Pollaiuolo firenzei kárpittervező rajza után készült. A pompás reneszánsz díszítményű kárpit közepén Mátyás címere foglal helyet. A kárpitnak van egy miseruhává átalakított párdarabja is, az ún. fojnicai kazula (16. ábra 1).⁶⁸¹ Továbbá ismerünk még két olyan kárpittöredéket, melyeknek a mintája a trónkárpit bordűrjével azonos.⁶⁸² Azaz Mátyás király (legalább) három trónkárpitot szövetett. Ezek Francesco Malocchi firenzei szövőműhelyében készültek 1476 előtt.⁶⁸³

Az 1476. évi budai esküvői ebéd kapcsán számos leírásból ismeretes, hogy Mátyás és Beatrix baldachinja alatt három címerdíszes bársonykárpit függött. A középsőt a magyar, a két szélsőt pedig a szicíliai és a nápolyi címer díszítette.⁶⁸⁴

Beatrixnak nászajándékként többek között mintegy 250 méternyi aranszínű kárpitot adott Hunyadi Mátyás.⁶⁸⁵ Pontosabb leírás erről nem ismert, de minden bizonnyal végtelenített motívumú anyag lehetett. Szintén kérdéses, hogy pontosan milyen kárpit lehetett az az *Aranyos Kárpit*, amelyet Mátyás király Drágffy Bertalan erdélyi vajdának adott hű szolgálataiért. Aranszínű selyemkárpit vagy aranszálakkal gazdagon átszőtt gyapjúkárpit egyaránt szóba jöhet. A kárpitot később Bertalan fia, János örökölte, aki aztán, 1521. évi végrendeletében Szapolyai Jánosra hagyta. Ebből az iratból azt is megtudjuk, hogy a faliszőnyeg 40 000 forintot ért.⁶⁸⁶

A fent említettekén kívül Mátyás számos kárpitját ismerjük leírásból. Ezek között voltak arannyal szőtt vörös⁶⁸⁷ és violaszínű⁶⁸⁸ kárpitok a király címerével, valamint sárga,⁶⁸⁹ gyöngyökkel díszített vörös,⁶⁹⁰ aranyos kárpitok,⁶⁹¹ illetve egy aranyozott drágaköves darabról is tudunk.⁶⁹² A visegrádi fellegrvár Mátyás halála után készült leltárában az ingóságok között aranyozott és egyszerű rác kamuka (= damaszt) „házdíszek” szerepelnek.⁶⁹³ Beatrix királyné címerével díszített

⁶⁷⁸ *Sigismundus* 2006, 342–343, Kat. 4.43. (Lővei P.).

⁶⁷⁹ *Művészet Zsigmond* 1987, II. 75–76, Kat. Zs.52. (Kovács É.).

⁶⁸⁰ BALOGH 1966, I. 390–391, II. 628. kép, 631–634. kép; V. EMBER 1980, 12–17, 43, és 20. kép.

⁶⁸¹ BALOGH 1966, I. 392, II. 627. kép, 629–630. kép; V. EMBER 1980, 15–16, és III. tábla.

⁶⁸² BALOGH 1966, I. 392, II. 636. kép; V. EMBER 1980, 17.

⁶⁸³ V. EMBER 1980, 17, 43; *Hunyadi Mátyás* 2008, 196–197. Kat. 2.1. (Tompos L.).

⁶⁸⁴ Lásd például Peter Eschenloer leírásában: KUNISCH 1828, 346–347; ESCHENLOER 2003, 997.

⁶⁸⁵ „Uno paramento da sala de panno doro de circa canne cento...”: BALOGH 1966, I. 398.

⁶⁸⁶ „Aranyos Kárpitot adott volt eö Felsége Mattyas Király az én Attyámnak Dragfi Bertalannak vére hullassáért, és hivséges szolgálattyaért negyven ezer forintokban, azt én hagyom az én Uramnak, Attyamfiának Zapolya János az Erdélyi Vajda...” (az 1521. évi testamentum 18. századi másolatban maradt fenn): DL 65220; az adatot idézi: RUSU 2017, 499.

⁶⁸⁷ Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház Drégely várában letett kincseinek 1527-es jegyzékében: „...velum siue cortina de veluto Rubro eleuato ac floridis filis deaurato, factum. Armis Insignibus serenissimi condam Regis Matthe...” BALOGH 1966, I. 393; MIKÓ 1993, 70.

⁶⁸⁸ Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház Drégely várában letett kincseinek 1527-es jegyzékében: „...de veluto violacei coloris penitus aureis filis intexto, factum. Cuius extremitates ex damasto viridei coloris facte sunt, armis similiter ac Insignijs Regni...” BALOGH 1966, I. 394; MIKÓ 1993, 70.

⁶⁸⁹ Az esztergomi főszékesegyház kincstárának 1553. évi leírásában. BALOGH 1966, I. 394.

⁶⁹⁰ A pfalzi követ leírásában az 1476. évi budai esküvői ebédéről. BALOGH 1966, I. 395.

⁶⁹¹ Peter Eschenloer leírásában az 1476. évi budai esküvői ebédéről. BALOGH 1966, I. 395.

⁶⁹² BALOGH 1966, I. 395.

⁶⁹³ NÓGRÁDY 1998, 179. – A rác damaszt, vagy ahogy nálunk nevezték rác kamuka, dalmát vagy más balkáni eredetű damasztot jelöl. A damaszt mintás, de egyszínű selyemszövet, melynek szövetszerkezete atlasz alapkötésű nagy mintás kötés. A damaszt a kamuka kifejezéssel fogalmilag azonos. ENDREI 1989, 158, 220, 227. A II. Ulászló korabeli kincstári számadásokban is szerepel rác damaszt, melynek rőfjét öt forintért vásárolták. ENGEL 1797, 86.

arany atlasz kárpit volt a birtokában Várdai Pál esztergomi érseknek.⁶⁹⁴ Várdai ezt a kárpitot „megörökölte”, mint ahogyan azt az arany bársony *auleumot* is, amelynek a közepén Bakócz Tamás érsek címere foglalt helyet.

Valószínűleg firenzei vagy velencei szövőműhelyek készítményei lehettek azok a kárpitok, melyeket Zsigmond lengyel herceg 1501-ben Budán vásárolt. Számadatai szerint 12 olasz kárpitot (hat nagyot és hat kisebbet) 82 forintért szerzett itt be.⁶⁹⁵

7.2.3.2. Gyapjúkárpitok

A kárpitok másik csoportját a gyapjúból szőtt, nagyméretű faliszőnyegek alkotják. A 15–16. században a legjelentősebb kárpitszövő városok Észak-Franciaországban és Dél-Németalföldön voltak. Ezek közül elsősorban Párizs, Arras, Tournai, Lille és Brüsszel kárpitszövő műhelyei voltak Európa-szerte híresek.⁶⁹⁶ Kisebb németalföldi műhelyek közül Enghien és Oudenaarde termékei érdemelnek említést.

Mint említettük, a bibliai, mitológiai, történelmi témájú vagy a kor kedvelt irodalmi műveit feldolgozó kárpitokat sorozatban készítették. E kárpitsorozatok fő megrendelői, mecénásai a királyok, hercegek, grófok voltak a középkorban. Megrendeléseik többnyire egy-egy adott terem díszítésére vonatkoztak. A sorozatok vagy egyforma nagyságúak voltak, vagy gyakrabban a terem adottságaihoz alkalmazkodva tervezték meg és készítették el a darabokat, beszámítva a nyílászárókat is.

A középkori kárpitok témáját az éppen akkor divatos irodalmi művek jelentősen befolyásolták, mint például az igen kedvelt *Rózsza regénye* című alkotás. Gyakori volt továbbá az ún. kilenc hős, illetve kilenc hősnő ábrázolása is a gyapjúkárpitokon. Merész Fülöp burgundi herceg és felesége, Flandriai Margit számos, az előzőekben említett témájú kárpit tulajdonosa volt. Gyűjteményükben szerepeltek például Júdás Makkabeus, Dávid és Góliát, a trójai Hektór, Godefroy de Bouillon, Nagy Károly, Bertrand du Guesclin, Nagy Sándor stb. életét, tetteit ábrázoló kárpitok.⁶⁹⁷

Uralkodóink gazdag gyapjúkárpit gyűjteménnyel rendelkeztek a késő középkorban. Luxemburgi Zsigmonddal kapcsolatban tudjuk, hogy 1416-ban, franciaországi tartózkodása alatt selyemszövőket fogadott fel, akiket három hónapi előleggel Magyarországra küldött.⁶⁹⁸ Köztük volt Clays Davion arrasi kárpitszövő is, akivel 1433-ban még találkozott Bertrandon de la Brocquiére burgundiai lovag Budán.⁶⁹⁹ A mai napig kérdéses, hogy Clay Davion vajon csak mint kereskedő működött Budán és bonyolította Zsigmond számára a kárpit- és szőnyegbeszerzéseket, vagy kárpitok javításával, netán szövésével is foglalatzkodott. Froissart krónikájában szerepel az az adat, miszerint Zsigmond magának tartotta vissza azt a három díszes, Nagy Sándor csatáit ábrázoló falikárpitot, melyeket a francia uralkodó Bajazid szultánnak küldött ajándékba a Nikápolynál foglyul ejtett francia katonák sorsának enyhítésére.⁷⁰⁰ Mindezt pusztán azért tette az uralkodó, mert gyönyörködni akart bennük. Ajándékozás során került a birtokába az a vadászjelenetet ábrázoló kárpit, melyet 1416-ban Lille-ben adott Zsigmond követeinek

⁶⁹⁴ Az érsek pozsonyi házában lévő ingóságokról készült 1549. évi leltárban: „Auleum de veluto aurato elevatis floribus cum insignibus quondam Thomae Archiepiscopi Cardinalis in medio. [...] Auleum amplum de atlasio aureo cum insignibus reginae Beatricis.” TAKÁTS 1902, 204.

⁶⁹⁵ „pro XII opony Italic laboris”: DIVÉKY 1914a, 133.

⁶⁹⁶ LÁSZLÓ 1980, 33–34, 46. A 15–16. századi kárpitokra vonatkozólag kiváló összefoglalás a New York-i Metropolitan Museum of Art katalógusa: CAMPBELL 2002. – 1477-ben Arras lerombolásával szinte teljesen megszűnt a kárpitszövés a városban. LÁSZLÓ 1983b, 372; CAMPBELL 2002, 32.

⁶⁹⁷ REY 2004, 125. – V. Károly francia uralkodó 1379. évi inventáriumában lévő két darab, kilenc hőst ábrázoló kárpit: „Item, les deux tapis des Neuf Preux.” GÖBEL 1923, 70.

⁶⁹⁸ MÁLYUSZ 1984, 256.

⁶⁹⁹ SZAMOTA 1891, 93; DUTKA 1936, 5–6.

⁷⁰⁰ HORVÁTH 1937, 178.

Félelemnélküli János burgundi herceg; a kárpitot Lille-ben szőtték.⁷⁰¹ Továbbá, II. Pál pápa gyűjteményében is volt egy, Luxemburgi Zsigmonddal kapcsolatba hozható falikárpit.⁷⁰² A kárpitról a pápa 1465. évi azon jegyzékéből értesülünk, amelyben a szicíliai király fiának, Aragóniai Ferdinándnak az esküvőjére kölcsönzött tárgyak vannak felsorolva. A lista latin szövegéből sajnos nem derül ki egyértelműen, hogy az arras-i kárpit IV. Jenő pápát és Zsigmondot ábrázolta, vagy a kárpit a találkozásuk emlékére készült.

Mint már részben láthattuk, igen gazdag kárpitgyűjteménye volt Mátyás királynak is.⁷⁰³ Az ünnepek alkalmából feldíszített termék pompás kárpitjai számos korabeli szemtanút ámulatba ejtettek.⁷⁰⁴ Mátyás kárpitjai közül kiemelkedik az a francia, a trójai háború történetét ábrázoló gyapjúkárpit sorozat, melyről Antonio Bonfini és Pierre Choque tesz említést. Érdeemes ennél a – már a saját korában nagyon kedvelt – kárpitsorozatnál kissé hosszabban elidőzni, hiszen ahhoz képest, hogy milyen jelentős és drága lakberendezési tárgyról van szó, itthon kevésbé került a figyelem középpontjába. Külföldön viszont a legismertebb késő középkori kárpitsorozat.⁷⁰⁵

Mátyás trójai jelenetes kárpitjait II. Ulászló 1495. évi lakomája kapcsán említi Bonfini: *Triclinium autem auleis erat nobilissimis convestitum, in quibus Troiani belli series nimio artificio summoque opere erat intexta, hec omnia Mathie regis quondam fuerant.*⁷⁰⁶ II. Ulászló és Foix-i Anna budai esküvői lakomáján is jelen voltak e pompás kárpitok 1502-ben. Pierre Choque, Bretagne-i Anna heroldjának beszámolója szerint a sorozat „a franciákhoz hasonlóan készült, Picardiában”.⁷⁰⁷ Petrus Ransanus *Epithoma rerum Hungararum* című munkájában dicsőítette Mátyást úgy, mint akiben a trójai származás felismerhető⁷⁰⁸ – így nem csoda, ha az uralkodó ilyen témájú kárpitokra vágyott, s meg is szerezte azokat.⁷⁰⁹ Galeotto Marzio történelmi jelenetekkel díszített kárpitokról emlékezik meg 1477 körül *De incognitis vulgo* című műve előszavában,⁷¹⁰ melyek akár a trójai kárpitok is lehettek.

Sajnos Mátyás kárpitsorozatának darabjai nem maradtak ránk, viszont egy, Trója történetét ábrázoló másik kárpitsorozatot ismerünk, melynek egyes darabjait európai és amerikai gyűjtemények őrzik (16. ábra 3–4). Nyolc helyen 17 darab kárpit(töredék) maradt fenn: Bostonban egy, Montrealban egy, New Yorkban három, Worcesterben (Mass.) kettő, egy francia magángyűjteményben egy, Glasgow-ban kettő, Londonban egy, Zamorában hat (négy nagy és két kisebb).⁷¹¹ A sorozat legépebb darabjai a zamorai székesegyházban találhatóak.⁷¹² A kárpitsorozat

⁷⁰¹ Madarakra vadászó hölgyeket és urakat ábrázolt a kárpit. SCHMITZ 1920, 74. Az adatot lásd még: DUTKA 1936, 7; LÁSZLÓ 1980, 25.

⁷⁰² „item unum pannum d’Aras magnum felicis recordationis domini Eugenii papae IV. et imperatoris Sigismundi, de lana et sirico, antiqum...”: GÖBEL 1923, 73; DUTKA 1936, 7.

⁷⁰³ Kárpitjainak részletes felsorolását adja: BALOGH 1966, I. 390–399. Hogy pontosan mennyi kárpitja (gyapjúból szőtt, illetve selyemből, bársonyból, vagy damasztból készült) lehetett, azt sajnos nem tudjuk, de valószínűleg számszerűleg vetekedhetett VIII. Henrikével. Az angol uralkodó kárpitjairól tudjuk, hogy már nagyapjától, illetve apjától is igen jelentős gyűjteményt örökölt, mely körülbelül 400 darabot számlált. Saját vásárlásaival együtt ez a szám halálakor elérte a 2000-et. THURLEY 1993, 222.

⁷⁰⁴ Például az 1476-os esküvői ebéd alkalmával kirakott arannyal átszótt vörös kárpitok. BALOGH 1966, I. 395.

⁷⁰⁵ Igen jó összefoglalások a kárpitsorozatról: MCKENDRIK 1991; CAMPBELL 2002, 55–64, Cat. 3. Hazai irodalma: BALOGH 1966, I. 396–397; LÁSZLÓ 1980, 25.

⁷⁰⁶ BONFINI 1941, 271.

⁷⁰⁷ 1502. december 16.: „...comme de tapisseries, tant de soye que de layne et soye mestionée; et en entre autres y est l’ystoire de Troye telle et de la façon que celle qui est en France, laquelle est faite en Picardie, selon l’escriture y estant.” LE ROUX DE LINCY 1861, 438; lásd még: MARCZALI 1877, 112.

⁷⁰⁸ „...uno quippe consensu Itali omnes, qui noverunt genus, unde tu exortus est, astruunt se intueri in praestantissima ista maiestate tua, veluti Troiugenam ac Romulidam aliquem ex illis veteribus...”: RANSANUS 1977, 47. (Index I. Pars 3.); magyar fordításban: RANSANUS 1999, 18–19.

⁷⁰⁹ A burgundi hercegek birtokában is voltak a trójai háborút megjelenítő kárpitok, ők Priamosztól származtatták magukat. DIGBY 1980, 16.

⁷¹⁰ „...nec aulea miris historiis arteque contexta...”: ÁBEL 1890, 253; BALOGH 1966, I. 396.

⁷¹¹ Scot McKendrik összegzése alapján: MCKENDRIK 1991, 62.

⁷¹² A négy nagy zamorai kárpit részletes leírását és fotóit lásd: *Chefs-d’œuvre* 1973, 49–60.

eredetileg 11 darabból állt; egy kárpit mérete $4,8 \times 9-10$ méter volt.⁷¹³ A kárpitsorozat témája nem az eredeti homéroszi verseken, hanem Benoît de Sainte-Maure *Roman de Troie* című művén alapult.⁷¹⁴ A kárpitok érdekessége, hogy kettős feliratozásúak: vörös mezőben felül franciául, alul latinul magyarázzák a kárpit középső sávjában lévő, meglehetősen gazdag, sokalakos jeleneteket.

A sorozatnak ráadásul még az előkészítő rajzai (*petit patron*) is fennmaradtak; kilenc színezett tollrajz a Louvre-ban és egy a Bibliothèque nationale de France-ban, Párizsban.⁷¹⁵ A rajzok és a megmaradt kárpitok sok ponton különböznek egymástól, mégis széles körben elfogadott nézet, hogy ezek voltak a sorozat *petit patron*jai. Valószínűleg arról lehet itt szó, hogy a szövőmesterek nagyobb szabadságot kaptak a képek elkészítésében. Ami az előkészítő rajzok attribúcióját illeti, korábban Conrad és Henri de Vulcop munkájának tulajdonították őket,⁷¹⁶ újabban viszont a Coëtivy mester munkáinak tartják őket.⁷¹⁷

A trójai csata történetét ábrázoló kárpitsorozat igen nagy népszerűségnek örvendett a késő középkorban, Mátyás mellett számos európai király és herceg, így Merész Károly burgundi herceg, VIII. Károly francia király, VII. Henrik angol király, IV. Jakab skót király, Federico da Montefeltro urbinói herceg, illetve Lodovico il Moro gyűjteményében is megtalálható volt.⁷¹⁸ Utóbbi herceg számára annyira fontosak voltak, hogy levélben kérte, hogy azt a nyolc trójai kárpitot, melyet Miksa 1496. szeptember 27-i genovai bevonulására kölcsönadott, azonnal küldjék vissza Milánóba javításra.

A kárpitok egy részéről írott forrásokból ismert, hogy Pasquier és fia, Jean Grenier tournai-i kereskedőktől rendelték meg őket.⁷¹⁹ Merész Károly jól dokumentált sorozatáról tudjuk, hogy Pasquier-től rendelte; a feljegyzések szerint 1472-ben már biztosan a birtokában voltak. Urbino hercege 1476-ban 11 darab *pannos de Razát*, míg VII. Henrik 1488-ban ugyanennyi kárpitot, tehát egy teljes szettet vásárolt Jean Grenier-től. Minden valószínűség szerint a Mátyás tulajdonában lévő darabok is innen származtak.⁷²⁰

Az itt leírt trójai kárpitoknak azonban voltak elődjei is, azonban e korai kárpitokból sajnos nem maradtak fenn darabok, így a korabeli más témájú kárpitok, illetve a miniatúrákon lévő kárpitok alapján tudják őket bizonyos mértékben rekonstruálni a téma szakavatott kutatói. Ezeket itt most nem részleteznénk, csak néhány gondolat erejéig szólnánk róluk. Az első feljegyzések trójai témájú kárpitokról 1364-ből maradtak fenn, Anjou Lajos tulajdonában voltak ilyenek.⁷²¹ 1384–1385-ben már Lajos testvére, Merész Fülöp burgundi herceg is birtokolt trójai kárpitot, melyhez újabb két darabot vett 1386–1387-ben és 1396–1397-ben. A 14. század végén VI. Károly két kárpitjáról is tudunk (1396), melyek közül az egyik javításra szorult. Franciaországon kívül Angliában is felbukkannak már 1399-ben a trójai háborút megjelenítő kárpitok: ekkor öt kárpitról tesznek említést II. Richárd angol király gyűjteményével kapcsolatban; ezeket Sir John Beaumont halála (1396) után kapta meg a király. 1399–1400-ban Bajor Izabella, VI. Károly felesége egy újabb trójai kárpittal gyarapította már meglévő kollekciónak. További kárpitok voltak még Orleans-i Lajos, John Stoute és John Holand, Exeter hercege birtokában a 15. század első felében. Mindezen adatok azért fontosak, mert a korai és a 15. század végi kárpitok között van egy hiátus. Az ugyanis még nem teljesen tisztázott, hogy vajon a János, Dunois grófja

⁷¹³ DIGBY 1980, 15. A 11 részes kárpitsorozat egyes jeleneteinek sorrendjét lásd például: DIGBY 1980, 17–18.

⁷¹⁴ DIGBY 1980, 16.

⁷¹⁵ MCKENDRIK 1991, 63; CAMPBELL 2002, 59. Nyolc rajzról tudnak: BALOGH 1966, II. 639–646. kép; JOUBERT–LEFÉBURE–BERTRAND 1995, 32.

⁷¹⁶ DIGBY 1980, 15–16.

⁷¹⁷ MCKENDRIK 1991, 63–64; JOUBERT–LEFÉBURE–BERTRAND 1995, 32.

⁷¹⁸ DIGBY 1980, 15; MCKENDRIK 1991, 49–53; CAMPBELL 2002, 55.

⁷¹⁹ DIGBY 1980, 17; MCKENDRIK 1991, 49, 51.

⁷²⁰ BALOGH 1966, I. 397; BALOGH 1985, 372.

⁷²¹ E korai kárpitokról bővebben lásd: MCKENDRIK 1991, 44–48.

châteaudun-i kastélyában (1468-ig biztos) kiállított *grand patronok* (14 darab) jelentették-e az összekötő kapcsot a két széria között, vagy sem.⁷²²

Visszatérve Mátyáshoz, ha feltételezzük, hogy neves uralkodónk mind a 11 darab, a trójai háború történetét elmesélő kárpitot, vagyis a teljes sorozatot birtokolta, és azok egyszerre voltak ünnepségek alkalmával felhelyezve, akkor csakis egy hatalmas nagyteremben férhettek el, mivel a kárpitok egymás mellé helyezésével egy több mint 100 méter hosszú „hordozható falképet” kapunk. Ilyen termék például a budai vár ún. Zsigmond-palotájában álltak rendelkezésére.

Ami a Jagelló-korabeli kárpitokat illeti, nem tudjuk, hogy vajon a II. Ulászló által még használt trójai kárpitokat ünnepnapokon II. Lajos is felrakatta-e, arról viszont van tudomásunk, hogy 1527-ben Habsburg Mária tulajdonában – Pozsonyban elhelyezett kincseinek leltára szerint – három vallásos témájú kárpit volt. Kettőről konkrétan ismert, hogy Németalföldről származtak, az egyik Szűz Máriát, a másik Keresztelő Szent Jánost ábrázolta. A harmadik kárpit egy ezeknél nagyobb méretű lehetett, aranyszálakkal átszöve, rajta Mária mennybemenetele.⁷²³ II. Lajosra hagyta egyik nagy kárpitját 1524-ben Várdai Ferenc erdélyi püspök.⁷²⁴

Könyöki József említi, hogy Izabella királynénak olasz gobelinjei voltak, amelyeket véleménye szerint édesanyja, Bona királyné ajándékozott neki.⁷²⁵

A falikárpit használata a főrangúak, nemesek körében is kedvelt volt a késő középkorban, igyekeztek követni az udvari divatot. Andrea Scolari a Szent Apollónia történetével díszített kárpitját 1426-ban a Várad melletti pálosoknak ajándékozta.⁷²⁶ Czobor Jakabnak összesen hét kárpit volt a birtokában 1435-ös ingóságjegyzékének tanúsága szerint: három kicsi és négy nagy (*tres parvas carpith et quartum magnum*).⁷²⁷ Egervári László egervári várában 1490-ben hét kárpitot írtak össze.⁷²⁸ Estei Hippolit érsek Ferrarából hozta magával esztergomi palotájába flandriai kárpitjait.⁷²⁹ Ferrarában az Este hercegek saját szövőműhelyt is üzemeltettek, amelyben francia és olasz mesterek együttesen dolgoztak.⁷³⁰ A kárpitok előkészítő rajzait neves udvari festőkkel (pl. Cosimo di Tura) készítették. Feltehetően Hippolit e műhely termékeiből is hozott magával párat. Velike várának lakberendezési tárgyai közé két, már akkor réginek mondott kárpit tartozott 1491-ben.⁷³¹ A Körös megyei Fejérvő várában 1521-ben több kárpit (*karpyth*) is volt, és nem csak a kápolna felszerelése között.⁷³² Várdai Aladárné, Katalin asszony három *carpithot* hagyott végrendeletében Zsigmond nevű fiára 1505-ben; a Zsigmond ingóságait tartalmazó, szintén 16. század eleji összeírás három kárpitot – valószínűleg az előbbieket – a következőképpen nevez meg: *Aulea nlgariter karpitokath*.⁷³³ Gergelylaci Buzlai Mózes királyi főudvarmester 1517. évi végrendeletében tömördek ingóság között kicsi és nagy, falra való *karpythokat*, valamint még székre való kárpitokat is találunk.⁷³⁴ Kanizsai Dorottya Eufémiára, egyik nevelt lányára egy olyan kárpitszettet hagyott örökül 1525-ben, amely három darabból állt, s Héraklész (Herkules) történetét jelenítette meg, egészen pontosan Perszephoné (Proserpina) elrablását és Kerberoszal

⁷²² MCKENDRIK 1991, 54, 68.

⁷²³ „Németalföldi szövött kép a Miasszonyunk képével, Hasonló szövött kép Keresztelő Szent János képével, Nagyobb aranyszövésű kép Mária mennybemenetelének ábrázolásával”: SIKLÓSSY 2004, 79.

⁷²⁴ „...Ludovico Dei gratia Regi Hungariae, Bohemiae etc. legauit [...] aulaeum magnum unum...”: BUNYITAY 1893, 30.

⁷²⁵ KÖNYÖKI 1905, 166.

⁷²⁶ 1426. január 14-én kelt végrendeletében az adat: „unum pannum intextum et pictum de Istoria sancte Apollonie.” BALOGH 1923–1926, 176, 187.

⁷²⁷ ZO VIII. 553.

⁷²⁸ „In sexta domo magna super portam existens [...] karpyth vij”: DL 26048.

⁷²⁹ GEREVICH 1921, 51; DUTKA 1936, 9.

⁷³⁰ GRUYER 1897, 453–465; BALOGH 1966, I. 396.

⁷³¹ „Karpith antiqui ij”: DL 26051.

⁷³² DL 47440.

⁷³³ ENTZ 1953, 174; DL 82224; DL 82259.

⁷³⁴ LUKINICH 1937–1943, II. 174.

(Cerberus) folytatott harcát.⁷³⁵ Gyulay Istvánnak többek között olyan képes kárpitjai voltak 1541-ben, melyek Júdás Makkabeust, Julius Caesart, Nagy Sándort, illetve Páriszt ábrázolták.⁷³⁶ Meluzina, a szép sellő története volt Frangepán Ferenc hétrészes kárpitsorozatába beleszőve. Ezeket 1543-ban testvéreire, Katalinra és annak fiára, Perényi Jánosra hagyta.⁷³⁷ A tékozló fiú históriáját megörökítő kárpitjait viszont az egri egyháznak adományozta. E 12 darabból álló garnitúrát azonban csak Oláh Miklósnak sikerült „kicsalni” a Perényi rokonságtól.⁷³⁸ Oláhnak egyébként számos faliszőnyege volt, melyek egy részét minden bizonnyal még németalföldi tartózkodása alatt szerezte be.⁷³⁹

Várdai Ferenc gyulafehérvári püspök birtokában saját címerével díszített kárpitok, illetve képes kárpitok egyaránt voltak. Ezeket 1524-ben kelt végrendeletében testvéreire hagyta.⁷⁴⁰ A gyulafehérvári székesegyház felszereléséről 1531-ben összeállított jegyzék konkrétan francia kárpitokról is említést tesz, a *gallicanus* jelzőt használva.⁷⁴¹ A kárpitokat gazdag egyházi személyek adományozták a székesegyháznak. Így például ismeretes, hogy Bartholomeus de Modrusia dobokai főesperesnek egykor négy francia kárpitja volt. Budai Udalriknak egy kisméretű, szép francia kárpit volt a birtokában (*aulea parva [...] gallicana pulchra*). Két, madarakkal és vadállatokkal teli kárpittal (*duo auleae gallicanae [...] quibusdam imaginibus avium atque ferarum*) gazdagította a templom felszerelését Bachkay Miklós erdélyi püspök (†1504). Ismert továbbá, hogy egy kétrészes francia kárpitot (*in duabus particulis aulea francica vulgo franczys Carpjth*) hagyott örökül végrendeletében Kanizsai Dorottya Erzsébet nevű fogadott lányára 1525-ben.⁷⁴²

Vadászó társaságot (négy nőt, négy férfit, illetve egy kutyát és három sólymot) ábrázoló kárpit díszítette egykor Thurzó János otthonát, melyet aztán a lőcsei Szent Jakab-templomra hagyott (*17. ábra 2*).⁷⁴³ A kárpit a 15. század második felében Tournai-ban készülhetett. Emberalakos és nagyméretű, zöld, apró virágos kárpitokat, azaz verdűroket találunk Perényi István 1569-ben készült leltárában.⁷⁴⁴

7.2.3.3. Vászonkárpitok

Az előzőekhez képest ugyan kisebb mértékben, de vászonkárpitokkal is díszítették a falakat az elit otthonokban Magyarországon, főként a 16–17. században. A pamut és vászon falikárpitok Itáliában sem voltak annyira használatosak a 15. században. Nagy, jelenetes, festett vásznakat igazán majd csak a 15. század végén–16. században gyártottak. Főként nyári drapériának használták őket: a Mediciek fiesolei rezidenciájának *anticamerája* volt például festett, figurális díszű (Bacchus történetét ábrázoló) vászonkárpitokkal feldíszítve 1498-ban.⁷⁴⁵ Hogy ne maradjon üres a falfelület egy teremben, miután ünnepségek után leszedték és jól elzárható helyre tették az

⁷³⁵ „cortinas in tribus partibus, in quibus est intexta historia Herculis de raptu Proserpine et eiusdem pugna cum Cerbero”: DL 286364; KELÉNYI 2015, 187.

⁷³⁶ SZERÉMI 1877, 126.

⁷³⁷ „item septem aulaeorum, quae sunt in Ujlak apud dominum Leonardum Semler, et in quibus est historia Melusinae, lego eidem sorori meae et filio eius Joanni [...] item 12 pecias aulaeorum cum historia filii prodigi, quae sunt apud sororem meam, lego dictae ecclesiae [ti. Agriensi]”: ETE IV. 193.

⁷³⁸ MERÉNYI 1896, 150; TIMÁR 1920; DUTKA 1936, 11; LÁSZLÓ 1980, 29.

⁷³⁹ MERÉNYI 1896; DUTKA 1936, 10–11; LÁSZLÓ 1980, 28.

⁷⁴⁰ „Item aulea, quibus intertexta sunt arma sua [...] singulis duo; alia vero aulea quibus imagines intertextae sunt...”: BUNYITAY 1893, 31; lásd még: BALOGH 1943, 203–204.

⁷⁴¹ BEKE 1867, 198–199; BALOGH 1943, 155.

⁷⁴² DL 286364; KELÉNYI 2015, 188.

⁷⁴³ HENSZLMANN 1878a, 123–126; DIVALD 1907, 60, és 55. kép; ELEKES 1939, a 284–285. oldal közötti kihajtható lapon lévő fekete-fehér ábra.

⁷⁴⁴ „Egy öreg carpit, ember képes val. fl. in mon. 32. Két öreg zöld carpit apró virágu val. fl. in mon. 16.” KOMÁROMY 1901, 595.

⁷⁴⁵ THORNTON 1991, 48.

értékes gyapjúkárpitokat, gyakran vászonkárpitokkal öltöztették fel a falakat. Ez utóbbira példa III. Niccolò d'Este ferrarai hálósobája, ahol ünnepnapokon drága kárpitok voltak a falakon (használaton kívül a *guardarobában* tárolták őket), a hétköznapokra viszont kevésbé költséges textíliákat tettek fel helyettük.⁷⁴⁶

Ami a hazánkban használatos vászonkárpitokat illeti, általánosságban elmondható, hogy festéssel díszítették őket, s tulajdonképpen a nyugati „képeseket”, vagyis a jeleneteket másolták. Előállításuk kevésbé volt munkaigényes, mint a gyapjúkárpitoké, így áruk is kedvezőbb volt, ennél fogva a kevésbé tehető emberek is megengedhették őket maguknak. Többnyire madarakat, vadakat festettek rájuk. Kárpitírók készítették őket, eleinte Bécsben, majd később itthon is.⁷⁴⁷ Alakos jelenetek díszíthették viszont azt a három vászonkárpitot (*Vazonra Irth tabla historiae*), amelyek a Nádasdyak (sopron)keresztúri kastélyában a régi udvarbírói helyiségben voltak felfüggesztve 1597-ben.⁷⁴⁸ Mint láthatjuk, a kárpitok nem a kastély urának, illetve feleségének a szobáit díszítették.

7.2.3.4. Bőrkárpitok

A gyapjú-, selyem- és vászonkárpitokon kívül a bőrkárpitok is jelen voltak középkori otthonainkban, még ha ezekről jóval kevesebbet is tudunk. Hazai készítésű bőrkárpitra az első ismert adat a 14. századból származik: V. Károly francia király 1380. évi leltárában olvashatunk négy magyar bőrkárpitról, melyek Franciaország címerével voltak díszítve (*quatre grans cuirs de Hongrie bleuz, brodez aux quatre cuignez et ou mylieu de fueillages enlevez, et on mylieu dudit fueillage les armes de France*).⁷⁴⁹ Ugyanebben az inventáriumban aragóniai, vagyis spanyol bőrök is szerepelnek, egyértelműen megkülönböztetve őket a magyaroktól (*quinze cuirs d'Aragon, pour mectre par terre en esté*).⁷⁵⁰ Mindezek szerint a középkori Magyarországon már a 14. században olyan fejlett és színvonalas volt a bőrkárpitkészítés, hogy külföldi királyi megrendeléseket is tudtak a műhelyek teljesíteni.

Aranyozott bőrkárpitok készítésével Spanyolországban és azon belül is Córdobaiban a 8–9. századtól foglalkoztak a mór kultúra hozadékaként, majd később más spanyol városokban (Granada, Sevilla, Valencia) is készítették őket.⁷⁵¹ Itáliába is spanyol földről terjedtek el: itt a 15. században jelentek meg a luxusnak számító aranyozott bőrkárpitok az olasz előkelő otthonok falain, de igazán csak a 16. században jöttek divatba.⁷⁵² Általánosságban elmondható ezekről, hogy nagyon színesek és „vakítóak” voltak – ez utóbbit gazdag aranyozásuknak köszönhették. Lorenzo di Pierfrancesco de' Medici is például Spanyolországból hozatott kárpitokat, melyek mintázata a drága brokátokat utánozta. 1498. évi leltára szerint 180 lírát értek, s be voltak keretezve, így kerültek fel a falakra.⁷⁵³ A 16. században már Itáliában is készítettek aranyozott bőrkárpitokat, a fő készítési központ Velence volt, mellette Róma, Bologna, Ferrara, Genova is

⁷⁴⁶ THORNTON 1991, 44, 371, 1. jegyzet.

⁷⁴⁷ LÁSZLÓ 1980, 28.

⁷⁴⁸ U et C 101:3.

⁷⁴⁹ LABARTE 1879, 385. (3788. tétel). Idézi VOIT 1993, 176. is, de kissé másabb szöveggel: „Quarte grans cuirs d'Hongrie lenz, brodez aux quatre cuignéz et on milieu de feuillage les armés de France.” – A bőrkárpitok hazai előfordulására és az aranyozott bőrkárpitok készítésére vonatkozóan bővebben lásd: OROSZ [megjelenés alatt].

⁷⁵⁰ LABARTE 1879, 385. (3785. tétel).

⁷⁵¹ SZ. KOROKNAY 1983, 398; *Grove Encyclopedia* 2008, 339.

⁷⁵² THORNTON 1991, 52.

⁷⁵³ „Trenta br. [= braccia] di cuoi facti in Spagna e lavorati con hopere d'orpelle alla brochata, e quali sono comissi in tellari di lignamo con cornice depincte, et sonno apicate per adornamenti di sopra alle spalliere d'intorno ale mura de ditta camara, che sonno stimati – tutti l. 180”: SHEARMAN 1975, 25; lásd még: THORNTON 1991, 52.

gyártotta őket.⁷⁵⁴ Velencei dialektusban az aranyozott bőrkárpitot *cuoridorónak* hívták (*cuoi d'oro* helyett).⁷⁵⁵

A moriszkók spanyolországi kiűzetése (1610) után számos mester Németalföldön telepedett le, s a 17. században Európa ezen vidéke vált a bőrkárpitkészítés egyik legfontosabb területévé. Két fő központja volt: Mechelen és Amszterdam, ezeken kívül Antwerpen, Liège és Brüsszel gyártott még ilyen bőrárut.⁷⁵⁶

A bőrkárpitok négyszögletes darabokból, ún. panelekből épültek fel,⁷⁵⁷ amelyeket olykor bordűrök is kereteztek. Az egyes paneleken ismétlődött a minta. Ezek összevarrásával vagy egymás mellé szegezésével tulajdonképpen a mai tapétának megfelelő, díszes falburkolóanyagot hoztak létre (17. ábra 3–4). Mintázatuk – korántsem véletlenül – általában a korabeli brokátokéra hasonlít,⁷⁵⁸ de gyakoriak a különféle növényi mintákkal, illetve az olasz korsóval díszítettek is. Ez utóbbira a párizsi Musée des Arts Décoratifs egyik, 1600 körüli velencei bőrkárpitját hozzuk fel példaként: a 15 darabból álló, olasz korsó motívumú belső részt kétoldalt és felül díszes bordűr keretezi (17. ábra 5). Természetesen ezeken kívül voltak speciálisan egy adott térbe tervezett, nem ismétlődő mintájú bőrkárpitok is, amelyeken változatos minták szerepeltek, például groteszk díszítmények vagy architektonikus elemek.⁷⁵⁹ Tapétaszerűségükből adódóan az aranyozott bőrkárpitok sokszor nem csak magukban voltak jelen a falakon: festményeket vagy olykor gyapjúkárpitokat is függesztettek föléjük. A bőrkárpitok – jóllehet a 16–17. századiban különösen kedvelték őket – egyáltalán nem szorították ki a képes gyapjúkárpitokat. E két, luxustárgynak számító kárpittípus egymás mellett élt; források bizonyítják, hogy Itáliában gyakran úgy használták őket, hogy a meleg gyapjúkárpitokkal télen, a „hűsítő hatást keltő” bőrkárpitokkal pedig nyáron dekorálták a paloták helyiségeit.⁷⁶⁰

Magyarországról máig megmaradt bőrkárpitra csak a 17. századból ismerek példát, mégpedig Lőcséről. Henszlmann Imre 1878-ban közreadott, *Lőcsének régiségei* című kötetében csupán leírás található arról a bőrkárpitról, amely a minorita templom tulajdonát képezte. Henszlmann így ír róla: „...van jelenleg a káptalanházban egy színes préselt bőrkárpit, melyet Still prépost csak imént a templom főoltára mögött felfödözött. Ezen kárpitnak két külön darabja áll több négyegyből és keretből, melyen változó czifrázatok vannak alkalmazva. Nagy szerepet játszik itt a nemzeti tulipán, az ötszirmu piros rózsza, czopfos nagyhasu edények, melyekből a keretet díszítő növények kiszöknek, vannak kirívó színű papagályok, melyek szőlőfürtökön élősködnek, de vannak antikszerű gyöngypálcák is. Az egész igen jó hatású, bár a színek élénksége az idő által sokat vesztett.”⁷⁶¹ A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a két darabból álló kárpit olyan négyszögletes panelekből épül fel, melyekről fentebb már szót ejtettünk. Közismert, hogy a 20. század elején Divald Kornél számos utazást tett a Felvidéken, hogy feltérképezze a még ott található régiségeket. Útjai során a szóban forgó lőcsei minorita templomot is felkereste, s a bőrkárpitokat még ott találva az alábbi feljegyzést készítette róluk: „Két darab préselt bőrkárpit, madarakat, virágokat ábrázoló színes díszítéssel, egyikén Szent Péter alakjával. Igen rongált. Egy-egy 2 m széles s 150 cm magas.”⁷⁶² Ebből a leírásból tehát még azt is megtudhatjuk, hogy az egyik kárpitot Szent Péter alakja is díszíti, s hogy a kárpitok nagyméretűek. 1943-ban az egyik kárpit részletének fekete-fehér fotóját Voit Pál közölte *Régi magyar otthonok* című művében (17. ábra 6). A

⁷⁵⁴ THORNTON 1991, 85. – 1530–1531-ben Isabella d’Este két alkalommal is Velencéből rendel aranyozott bőrkárpitokat. CAPITANIO 2014, 35, 12. jegyzet.

⁷⁵⁵ CONTADINI 1989, 231.

⁷⁵⁶ *Grove Encyclopedia* 2008, 339.

⁷⁵⁷ Egy-egy panel szélessége 60–70, magassága 70–80 centiméter körül mozgott.

⁷⁵⁸ 16. századi spanyol, olasz brokátokra lásd például: SCHULZE 1917, 144–149.

⁷⁵⁹ Lásd például: THORNTON 1991, 90. kép.

⁷⁶⁰ CAPITANIO 2014, 33–34.

⁷⁶¹ HENSZLMANN 1878a, 149. – Ugyanebben az évben Henszlmann az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain is említést tett a bőrkárpitról: „A gymnazialis templom orgonája mögött préselt polychrom bőrkárpitot legujabban födezték fel, mely jelenleg ama templom melletti káptalanházban van eltéve, hol azt nem könnyen láthatni.” HENSZLMANN 1878b, 301.

⁷⁶² *Divald* 1999, 348.

kötet 1993-as bővített kiadásában viszont már nem szerepel a kárpit fényképe.⁷⁶³ Voit „nagyvirágos stílusúnak”-nak nevezi a bőrkárpitot leírásában. A fényképen jól látszik, hogy az egyes, virágmintás darabokat varrással illesztették egymáshoz, melyek így alkottak egy nagyobb egységet. Mintázata a korabeli németalföldi aranyozott bőrkárpitokéhoz hasonlít.

Radvánszky Béla olyan barna bőrkárpitokat említ 19. század végén megjelent kötetében, amelyek a 16. században a szepesi vár falain függtek, majd később gróf Andrássy Manó múzeumába kerültek.⁷⁶⁴ Ezeket szintén virágok díszítették, aranyozott szegfűket és tulipánokat préseltek beléjük. Tulipánokkal és mákvirágokkal ékesítették azt a két, préselt, aranyozás nélküli kárpitot, amelyek egykor a zólyomradványi kastély gyűjteményét képezték.⁷⁶⁵

A 15. századot illetően csak feltételezéseink lehetnek arra vonatkozólag, hogy a Magyar Királyságba török bőrkárpitok is érkezhettek. 1488-ban ugyanis Mátyás király a törököknek szabad kereskedelmi jogot adott az országban, mely által „szabad út nyílt a török selymek, bársonyok, szőnyegek, bőrmunkák, rézedények behozatalára.”⁷⁶⁶ Talán a bőrmunkák között török bőrkárpitok is voltak. Sajnos konkrét forrásaink nincsenek arra vonatkozólag, hogy Mátyás udvarában lettek volna bárhonnai is származó bőrkárpitok, de mint fentebb említettük, az itáliai udvarokban is csak a 15. század legvégétől adatható az aranyozott bőrkárpitok használata.

Ami az írott forrásokat illeti, elsősorban – tárgyalt időszakunkon túl – a 17. századból ismerünk aranyozott bőrkárpitokra vonatkozó adatokat hazánkból. A bőrkárpitok a Nyugat-Dunántúlon (pl. Rohonc, 1650; Óvár, 1661; Tömörd, 1682) éppúgy megtalálhatók voltak az előkelő otthonokban, mint Szatmárban (pl. Ecsed, 1669), a Felvidéken (pl. Nagybiccse, 1612), vagy Erdélyben (pl. Gyulafehérvár, 1629; Fogaras, 1637).⁷⁶⁷ Nappali tartózkodásra szolgáló helyiségekben, nagytermekben ugyanúgy előfordultak, mint hálósobákban.

7.2.4. Képes papírnymatok („tapéta”) és szövött gyékények

A tapéta használatáról már a 16. század elejéről vannak külföldi adataink.⁷⁶⁸ Talán nem véletlen, hogy eleinte főként német területen készítették őket, ott, ahol a könyvnyomtatás, a nyomdatechnika hatalmas fejlődésnek indult a késő középkorban. Kezdetben azonban még nem tekercecsekben állt rendelkezésre e praktikus falburkolóanyag, hanem viszonylag nagy, képes papírnymatok formájában. Egy-egy nagyobb minta, téma több nyomatból állt össze, mint például az a darab is (79 × 107,6 centiméter), amely egy Tiziano rajz után készült Németországban 1511 körül (17. ábra 7).⁷⁶⁹

A nagy, képes papírnymatokból álló tapéta német nyelvterületen kívül Angliában is jelen volt már a 16. század elején, és bizonyos nyomok arra utalnak, hogy Itáliában is megtalálhatóak voltak.⁷⁷⁰ A technológia fejlődésének köszönhetően a 17. század végén már tekercecsek is készültek. Ragasztóanyaggal történő felhelyezésükről, olcsóságukról, tartósságukról és a minták széles választékáról John Houghton számol be *A Collection of Letters for the Improvement of Husbandry and Trade* című művében 1689-ben.

⁷⁶³ VOIT 1943, 153–154; VOIT 1993, 174.

⁷⁶⁴ RADVÁNSZKY 1986, I. 16.

⁷⁶⁵ VOIT 1943, 154.

⁷⁶⁶ BALOGH 1985, 446.

⁷⁶⁷ Rohonc: KOPPÁNY 2014, 294–295, 298; Óvár: RADVÁNSZKY 1986, II. 344–345; Tömörd: RADVÁNSZKY 1986, II. 371–372; Ecsed: THALY 1886, 135, 137; Thurzó György (valószínűleg nagybiccsei) kincsei: RADVÁNSZKY 1986, II. 183; Gyulafehérvár: BARANYAI 1959–1960, 254; Fogaras: U et C 14:43.

⁷⁶⁸ THORNTON 1991, 52.

⁷⁶⁹ THORNTON 1991, 55. kép.

⁷⁷⁰ SNODIN–STYLES 2004, 111.

Ami a magyar otthonokat illeti, az bizonyos, hogy kis, képes nyomatokkal (fa- vagy rézmetszetek) már a 15. században dekorálták a falakat, de csak mint képekkel.⁷⁷¹ Tapétászerűen „összeálló” nyomatok használatára nem ismerek példát hazánkból, de egyáltalán nem kizárt, hogy tehetősebb háztartásokban már nálunk is léteztek a 16. században.

Szintén sérülékeny, könnyen tönkremenő anyag a szövött gyékény, melyet nemcsak alvóhelyként, padlóburkolatként, vagy az asztallap beborítására használtak, hanem falakra is helyeztek. Úgy gondolnánk, hogy egy másodlagos, kevésbé előkelő anyaggal állunk szemben, s hogy gyékénnyel nem éppen a reprezentatív terek falait borították be. Ellenkezőleg. A kereszties háborúk óta a gyékénynek egyre nagyobb lett a presztízse, divatossá vált Nyugat-Európában, de akkor még elsősorban padlóburkoló anyagként használták.⁷⁷² Az idő előrehaladtával azonban ez az egyszerű anyag „felkúszott” a falakra is, Franciaországban szívesen „tapétázták” vele a szobákat a késő középkorban. A jól gyékényezett szoba kifejezés nem a szegénység fogalmához társult. A Mediciek Poggio a Caianó-i villájában is a rangos helyiségnek számító – étkezésre, vendégfogadásra szolgáló – *salá*ban borította szövött gyékény a falakat, igaz, az épület 1492. évi leltára szerint *tutto rotte*, azaz (már csak) foszlányokban.⁷⁷³ Itáliai otthonokban a 15. század végén és a 16. században egyszínű (esetleg fekete mintázattal is ellátott) és színes változatai is megtalálhatóak a faligykényeknek, de nem számottevő mennyiségben. Spanyolországból szép, jó minőségű szövött gyékényeket importáltak a 16. században: a Capponi család firenzei lakhelyén egy ilyen díszítette a falat 1534-ben.⁷⁷⁴

A huszti és a bajomi (Bihar m.) vár 16. század inventáriuma egyértelműen tanúskodnak arról, hogy gyékénnyel hazánkban is borították a falakat.⁷⁷⁵ 1549-ben Huszton az egyik asztal melletti falra volt egy gyékény rögzítve (*Teges ad parietem circa mensam unus*), a bajomi vár egyik helyiségét pedig hét öl gyékény fedte 1594-ben (*Az falon giekeni het öll*). Gyékény szavunk egyébiránt honfoglalás előtti átvétel, török eredetű,⁷⁷⁶ vagyis különféle formákban az egész középkoron át szívesen használt anyag lehetett a hazai otthonokban.

7.3. PADLÓZAT

7.3.1. Padlóburkolatok

Az épületbelső padlóit többféleképpen burkolhatták a tárgyalt időszakban. Az egyik legegyszerűbben elkészíthető padló, az ún. terrazzópadló volt, mely mészkőhabarcsba ágyazott téglatörmelékéből készült;⁷⁷⁷ a másik pedig a fapadló. Ez utóbbi igen praktikus, mindennapi használatra kiválóan alkalmas padlóburkolat volt. Állhatott egymás mellé fektetett, hosszú fadeszkákból, amelyek sokszor párnafákra kerültek, vagy pedig fakockákból. Általában díszítés nélküliek a fapadlók, kivéve az apró faelemekből készített intarziás padlókat. Míg a deszkapadló nagy helyiségek burkolására volt kiváló, addig az intarziás padló kis, intim terekére, mint például a studiolo. Azért, hogy időtálló legyen egy fa padlóburkolat, faanyagként tanácsos volt a keménységéről híres tölgyet vagy bükköt használni – legalábbis Palladius Rutilius Tauro római építész ezt tanácsolta 1560 körül, Velencében megjelent könyvében.⁷⁷⁸ Hosszú deszkapallókból

⁷⁷¹ Estei Hippolit metszeteire lásd: NYÁRY 1874b, 77; BALOGH 1966, I. 311.

⁷⁷² K. CSILLÉRY 1982, 86–87.

⁷⁷³ THORNTON 1991, 52.

⁷⁷⁴ THORNTON 1991, 52.

⁷⁷⁵ Huszt: U et C 75:39; (Biharnagy)Bajom: U et C 106:3, *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 18.

⁷⁷⁶ K. CSILLÉRY 1982, 87.

⁷⁷⁷ Ilyen számos helyről ismert, például: Buda, királyi palota: BERTALANNÉ 1952, 186; Visegrád, északkeleti palota, Ny/1. terem: BUZÁS 1994, 70.

⁷⁷⁸ THORNTON 1991, 64.

épül fel a Magyar Nemzeti Galéria Szent Márton és a koldus című táblaképén látható kis szoba padlója is (18. ábra 2).

Ha már fáról esik szó, itt említenénk meg azt, hogy gyakran készítettek fából emelvényeket trónusok, ágyak, étkezőasztalok, olvasópulpitusok alá a késő középkorban. Az emelvénynek egyrészt rangjelző szerepe volt, másrészt növelte a komfortérzetet, mivel a hideg kőpadlótól védte a lábakat a nehezen fűthető helyiségekben. A lőcsei Szent János-oltár egyik táblaképén is faemelvényen áll János evangélista olvasópulpitusa és katedrálja (51. ábra 5).

Díszesebb padlózatot márványlapokból vagy padlótéglákból raktak. Márványpadlót elsősorban egyházi intézményekben, székesegyházakban, gazdagabb kolostorokban, királyi vár- vagy palotakápolnáknakban találunk a középkorban, de természetesen a világiakban is jelen voltak.⁷⁷⁹ Az esztergomi várban a kápolnán kívül a földszinti terek padlóit vörösmárvánnyal borították már III. Béla korában.⁷⁸⁰ Pontosabban gerecsei tömött vörös mészkővel, de a középkorban és az újkorban ezt a követ vörösmárványnak nevezték, és a hazai szakirodalom is ezt a kifejezést vette át.⁷⁸¹ A budai palotában Evlia cselebi leírása szerint Mátyás király tróntermének padlója volt márvánnyal kirakva.⁷⁸² A reneszánsz idején (is) Itáliában általában nem egyféle színű márványból rakták ki a padlókat. Filippo Lippi Heródes lakomája című festményén az ebédlőterem padlója négyféle színű (vörös, fehér, zöld, fekete) kőből áll.⁷⁸³ Ha nem is ennyire bonyolult mintázatú, de hasonló színű padlókat korabeli magyarországi táblaképeinken is megjelenítettek a festők; ezek világi enteriőrököt ábrázolnak. A képek alapján természetesen nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy az alább ismerttetendő padlók mind márványból voltak. Zöld, fehér és fekete színű elemekből épülnek fel a bártfai Szent Erzsébet-oltáron látható padlók. A wartburgi lakoma jeleneten egy négyzetes egységet négy háromszög alkot, mégpedig úgy, hogy két fehér, valamint egy-egy vörös és fekete elemet helyeztek el egymással szemben, „homokóraszerűen” (18. ábra 1). Ugyanitt, a Rózsacsoda jelenetet bemutató táblaképen a négyzetes elemeket egy-egy keskeny sáv keretezi: ha zöld vagy vörös a négyzet, akkor fehér a keret, ha fehér a belső négyzet, akkor pedig vörös vagy zöld a keret (45. ábra 1).

Nehéz eldönteni, hogy az eperjesi Mária születése, illetve Szent Miklós születése (51. ábra 2) táblaképeken a négyzetes padlóburkoló elemekből álló padlót márvány- vagy pusztán különféle agyagból égetett téglaelemek alkotják. A padló vörös és fehér egységei sakktáblaszerűen borítják be a helyiségeket. Szűz Máriával kapcsolatban a korabeli festők általában a legnemesebb anyagokat jelenítették meg – a padló esetében is –, így könnyen lehet, hogy a szóban forgó padló is márványból volt. Ismeretes azonban, hogy II. Piusz pienzai palotájában sima, fényes felületű, egyforma méretű téglákból rakott padlók voltak a termekben, melyekről a pápa nagy büszkeséggel számolt be feljegyzéseiben.⁷⁸⁴ Ezzel csak azt szeretnénk kiemelni, hogy a polírozott téglapadló méltó volt egy reneszánsz pápa modern lakhelyének enteriőrjeihez az 1460-as években, nem egy másodrendű padlóburkolatról van szó. Az eperjesi padlókkal azonosakat találunk a kassai Szent Erzsébet-oltár jelenetein is (pl. Rózsacsoda, Szent Erzsébet születése, Wartburgi lakoma; 37. ábra 1–2; 42. ábra 7).

Ott, ahol csak egyszínű négyzetes vagy téglalap alakú elemek alkotják a burkolatot a táblaképeken, nagy valószínűséggel csak egyszerű kőlapokból rakott padlókat ábrázoltak a festők, s nem fehér márványból készültek. A berethalmi Mária születése táblaképen József kicsiny szobáját és Mária hálószobáját is téglalap alakú kőelemekkel burkolták. A kő ilyen esetekben mészkő, márga, vagy homokkő lehetett.

Igen elterjedt volt a padlótéglákból rakott burkolat a középkorban. Ez lényegesen költségkímélőbb volt mint a márvány, főként akkor, ha mázatlan darabokból rakták őket. A 14.

⁷⁷⁹ Alapvető külföldi szakirodalom a témára: KIER 1970. Magyar példák: LÓVEI 2015, 85–86.

⁷⁸⁰ LÓVEI 2015, 87.

⁷⁸¹ Bővebben a témáról: LÓVEI 1992; LÓVEI 2015, 86–97.

⁷⁸² BALOGH 1985, 107.

⁷⁸³ FOSSI 1989, 65–66. kép.

⁷⁸⁴ II. Piusz 2001, 397.

században, 15. század első felében készített padlótéglák többnyire négyzet alakú, rézsűs oldalú, díszítés nélküli vagy pedig díszített darabok. Ez utóbbiak mintája attól függően, hogy a lágy agyagot negatív formába préselték vagy a fadúcot pecsétnyomószerűen használták, domborúan vagy homorúan jelentkezett a téglakon. A 12–14. század folyamán Európában a díszes padlótéglákat túlnyomórészt kolostori műhelyekben készítették: kezdetben csak saját szükségletre, később mások számára is.⁷⁸⁵ A hazai díszített padlótéglák döntő többségükben kolostorokból, templomokból származnak.⁷⁸⁶ A padlótéglákat többnyire állatalakokkal (pl. oroszlán, sas, griff, szarvas; 77. ábra 5–6), vagy növényi ornamentikával díszítették, de ismerünk címerdíszes,⁷⁸⁷ sőt mesebeli jelenetes⁷⁸⁸ darabokat is. Gyakori a motívumok kettős körbe vagy négykaréjba való foglalása. A stilizált növényi és mértani rajzokkal díszített darabok egymás mellé helyezése végtelen mintát adott ki. Konkrét adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy ilyen – a fent említett – padlótéglákkal burkolták volna a királyi paloták termeit.⁷⁸⁹ Bizonytalan az esztergomi palota ásatása során előkerült padlótéglák eredeti helye is.⁷⁹⁰ Egyáltalán a 14. században, illetve 15. század első felében, világi épületek számára készített padlótéglákról nagyon hiányosak az ismereteink.

A 15. század második felétől a padlótéglák egy jellegzetes csoportját sárga, barna, zöld színű ólommal, vagy fehér színű ónmással készítették, négyzetes, illetve rombusz formában. Ilyenek például a királyi, illetve királynéi tulajdonban lévő visegrádi és budai palotából (18. ábra 3, 7), valamint a diósgyőri várból ismertek.⁷⁹¹ A visegrádi mázas téglák a kápolna szentélyét, illetve valószínűleg az északeleti palota emeleti loggiájának folyosóját borították.⁷⁹² Az 1500 körül emelt nyéki kastélyépületek egyik földszinti helyiségének a padlóját szintén rombusz alakú, de mázatlan padlótéglákkal,⁷⁹³ az emeleti termeket pedig valószínűleg mázasokkal burkolták.⁷⁹⁴

A mázas padlóburkolók legreprezentatívabb csoportját a majolika padlótéglák alkotják, melyek Mátyás uralkodása alatt, 1480–1490 körül készültek Budán,⁷⁹⁵ bizonyára olasz mester(ek) irányításával. A téglák fehér vagy kékesfehér ónmázalapon kobaltkék, okkersárga, rézzöld és mangánviola színekkel festettek. A budai vár ásatása során előkerült darabokból kétféle padlórendszert lehetett rekonstruálni. Az egyik hatszögletű téglából állt, melyek egy négyzetes darabot fogtak közre; a széleken adódó részt háromszög alakú téglák töltötték ki (18. ábra 9).

⁷⁸⁵ HOLL 1954, 192.

⁷⁸⁶ Például: Klastrompuszta, pálos kolostor: KOVALOVSKI 1992, 192; Pécsvárad, bencés apátság: BODÓ–OROSZ 2006, 7; Pilisszentkereszt, ciszterci apátság: GEREVICH 1984, 34. kép. Az ún. pilisi műhely padlótégláira lásd: HOLL 2000, 58–66; Zsámbék, premontrai kolostor: LUX 1939, 40–41; Esztergom, Szent Lőrinc-templom: MRT 5. 140, és 52. tábla 1–2, 4; Esztergom, domonkos kolostor: MRT 5. 167, és 52. tábla 6.

⁷⁸⁷ Ilyen címerdíszes darabok például a soproni Templom u. 2. mögötti felső falszoros ásatási anyagából ismertek. GÖMÖRI 1991, 10–12. ábra.

⁷⁸⁸ A pilisszentkereszt kolostor gazdag padlótéglanyagában fordulnak elő például ilyenek, melyek egy lovag és egy sárkány küzdelmét ábrázolják. GEREVICH 1984, 41–42. kép; HOLL 2000, 160–161, 100–101. kép (a 13. századra kelteztve); *Paloták, kolostorok* 2011, 86, 90, Kat. II. 2. 20. (Benkő E.).

⁷⁸⁹ A visegrádi palotában voltak díszített padlótéglák, de azok a kápolnához tartoztak. HOLL 1954, 192–195. A budavári palota ásatásából Zolnay közölt egy solymászt ábrázoló darabot, mely a Koldus kaputól északra került elő. ZOLNAY 1977, 56. ábra 7.

⁷⁹⁰ Mivel a kápolna és a földszinti helyiségek padlóját vörösmárvány borította, Gerevich Tibor kizárásos alapon az emeleti helyiségek padlóburkolatának gondolta a szarvassal, sárkánnyal, solymással stb. díszített mázatlan darabokat. GEREVICH 1938, 208–209. Ezek a padlótéglák a 14. századra keltezhetőek: HOLL 2000, 63, és Abb. 111. Az esztergomi palota ásatása során mázas – kentaurt, egyszarvút stb. ábrázoló – padlótéglák is kerültek elő, ezek azonban valószínűleg a III. Béla kori palotaépítkezésekhez köthetők. HOLL 1973, 107–110; *Pannonia Regia* 1994, 215, Kat. II-42. (Horváth I.); HORVÁTH 2015, 17. kép.

⁷⁹¹ Visegrád: NYÉKHELYI 1994, 163; Buda: BERTALANNÉ 1952, 186; *Paloták, kolostorok* 2011, 51–53, Kat. I. 6. 12–14, Kat. I. 6. 17. (Kovács E.); Diósgyőr: CZEGLÉDY 1988, 50. A diósgyőri vár kapualjában *in situ* előkerült padlóburkolat négyzet, téglalap, rombusz és háromszög alakú mázas téglákból állt.

⁷⁹² NYÉKHELYI 1994, 186; KOCSIS 2010b, 390, 58.a-b kép; *Medieval Royal* 2013, 58.a-b kép.

⁷⁹³ A padló maradványai *in situ* kerültek elő az ún. I. sz. lakóépületben. HOLL 1959, 274–275.

⁷⁹⁴ FELD 1994, 348. A mázas téglák törmelékretégből származnak, eredeti helyük csak valószínűsíthető.

⁷⁹⁵ HOLL–VOIT 1956, 83; FÉNYES 2008; *Hunyadi Mátyás* 2008, 357–362, Kat. 9.17–9.21.a-d. (Fényes G.).

Ezek a padlótéglák Beatrix és Mátyás emblémáival (üst lobogó lángok között, nyitott könyv, papiruszköteg, kút, homokóra stb.), illetve állatalakokkal, növényi ornamentikával (rozetta, inda) vannak díszítve. A háromszögletű téglakon M betű olvasható. A másik padló nyolc-, illetve négyszögletes téglákból épült fel (18. ábra 8). A széleken adódó üres tereket itt is háromszögletű téglákkal töltötték ki. A nyolcszögletű darabok Mátyás címerállataival (csőrében gyűrűt tartó holló és heraldikailag jobbra néző, ágaskodó oroszlán), valamint növényi ornamentikával, reneszánsz mustrával díszítettek. A négyzetes téglakon a holló, a háromszögletűeken hármas levél látható. A budai udvar padlóiról Antonio Bonfini is megemlékezik *Rerum Ungaricarum decades* című művében: *tessellata vermiculataque ubique pavimenta tenentur, nonnulla encaustica sunt*.⁷⁹⁶ Majolika padlótéglákat azonban nem csak a budai palota ásatai során találtak. További darabok ismereteseek elsősorban Vácról (18. ábra 5–6), s néhány darab Visegrádról, Egerből, illetve a budavári domonkos kolostorból.⁷⁹⁷

Hatszögletű, mázas padlótégla ismert a vöröskői várból. A téglát még a 20. század elején lelte Könyöki József a vár területén.⁷⁹⁸ Ötféle máz borítja: fehér, sárga, zöld, kék és fekete, mely színekkel nagyon látványosan egy áttört, lyukas oldalú hasábot jelenítettek meg, a térbeliség érzetét keltve. Ehhez hasonló a soproni Szent Mihály-templom emeleti sekrestyéjében található padló az 1480-as évekből. A padló alaplantáját a két rombusz és egy négyzetes alakú padlótéglából kirakott térbeli hasáb forma alkotja (14. ábra 4).⁷⁹⁹ Könyöki a vöröskői darabot a 16. századra keltezte, de elképzelhetőnek tartjuk, hogy a sopronihoz hasonlóan korábbi, 15. század végi burkolóelem lehet.

A padlót egyszerű falazótéglákkal is boríthatták, melyeket vagy laposan egymás mellé fektetve, vagy oldalukra állítva, halszálla-mintászerűen rakhattak le. Az előbbi megoldással például a simontornyai vár egyes termeiben, az utóbbival a visegrádi északkeleti palota keleti szárnyának emeleti helyiségeiben találkozhatunk.⁸⁰⁰ Téglapadló fedte a botszentgyörgyi *castellum* keleti szárnyában a földszinti nagyterem padlóját is.⁸⁰¹

7.3.2. Gyékények

A keleti szőnyegeknel kisebb értéket képviselő gyékény „padlószőnyegként” való alkalmazása igen elterjedt volt Európában. Lényegében két változata létezett: a fonatokból összevarrt, illetve a szövött. Francia ábrázolásokon hálósobák, ebédlőtermek padlóit láthatjuk fonatokból összevarrt gyékényszőnyeggel borítva.⁸⁰² Egyes helyeken a gyékényszőnyeg maradványai *in situ* is megmaradtak, mint például VIII. Henrik Hampton Court-i palotájának az első emeletén, az udvarnokok szállásán, a későbbi padlódeszkák alatt (18. ábra 4).⁸⁰³ A szőnyeget szövött csíkokból varrták össze. Bartolomeo Scappi 1570 körüli szakácskönyvének egyik ábrázolása azt mutatja be, hogy mire lehet szüksége a pápának utazása során.⁸⁰⁴ A konyhai felszerelés mellett többek között zárható, bőrrel borított, vasalt ládák, ún. *forzierik* szerepelnek a képen, valamint összegöngyölve egy gyékényszőnyeg is. Azaz a gyékény egy alapvető kelléke volt az utazásoknak, a lakberendezési holmik között feltétlenül helyet kapott. Funkciója valószínűleg többretű volt.

⁷⁹⁶ BONFINI 1941, 136.

⁷⁹⁷ Vác: MRT 9. 399–400; TETTAMANTI 1994, 110; Visegrád: HOLL–VOIT 1956, 95; *Pannonia Regia* 1994, 388, Kat. VIII-37. (Buzás G.); Eger: HOLL–VOIT 1956, 95; Buda: H. GYÜRKY 1981, 87. Legújabb irodalom mindezekre: *Beatrix hozománya* 2008, 102–116, Kat. 2.39–2.74. (Fényes G. / Balla G. / Nagy Gy.).

⁷⁹⁸ KÖNYÖKI 1905, 146, és 401. ábra. A tégl mérete 16 × 40 centiméter.

⁷⁹⁹ CSATKAI 1953, 306–307.

⁸⁰⁰ Simontornya: HORLER – H. TABAJDI 1987, 19, 66–67; Visegrád: BUZÁS 1994, 96.

⁸⁰¹ VÁNDOR 1995, 15.

⁸⁰² Például: REYNIÈS 1987, 329. kép.

⁸⁰³ THURLEY 1993, 230.

⁸⁰⁴ THORNTON 1991, 66. kép.

Hazánkban a szövött gyékényt használták.⁸⁰⁵ Mérettől függően ez nemcsak szőnyegként, hanem fekvőhelyként is funkcionált. Ez utóbbira példa a lőcsei Szent Jakab-templom 15. század eleji falképe, amelyen Máriát, Jézus születésekor szövött gyékény fekhelyen ábrázolták. Mint korábban említettük, ‘gyékény’ szavunk török eredetű, s már a honfoglalás előtt bekerült a magyar nyelvbe, mégpedig szőnyeg értelemben.

7.3.3. Szőnyegek

A drága keleti szőnyegek a 14–16. században igen megbecsült darabjai voltak tulajdonosaiknak. A korabeli németalföldi és olasz festményeken Anatóliában készített szőnyegek számos pompás darabját örökítették meg a festők. A fennmaradt eredeti szőnyeget a képek alapján róluk is nevezték el, úgymint Crivelli-szőnyeg (Carlo Crivelli után, 1435 k. – 1495 k.), Memling-szőnyeg (Hans Memling után, 1430 k. – 1494), Holbein-szőnyeg (ifj. Hans Holbein után, 1497/8–1543), illetve Lorenzo Lotto-szőnyeg (1480 k. – 1556; ez utóbbit a félreértés elkerülése végett nevezik így nálunk, külföldön csak Lotto-szőnyeg a neve).⁸⁰⁶ A tárgyalt időszakban a szőnyeget azonban nemcsak a padlóra helyezték, hanem ládákra (19. ábra 5), asztalokra (19. ábra 4), trónusokra terítették (19. ábra 2), vagy ablakokból lógatták ki (19. ábra 3), illetve a falra függesztették őket.⁸⁰⁷ Tulajdonképpen a földre terített szőnyeget csak magas rangú személyek lába érinthette még ekkor. A szőnyegek elhelyezésére inkább a fent említett egyéb megoldások voltak jellemzőek az előkelő háztartásokban. Nagy értékek lévén óvták őket.

Ami a 14–16. századi Magyarország szőnyegeit illeti, nálunk mind a török (anatóliai), mind pedig a perzsa szőnyegek elterjedtek voltak.⁸⁰⁸ Az írott források tanúsága szerint már a 14. században megjelentek hazánkban a keleti szőnyegek, diplomáciai ajándékok gyanánt, valamint a velencei kereskedelem közvetítésének köszönhetően. V. István király lányának, Máriának 1323. évi végrendeletében például egy olyan szőnyeget találunk, amely Tripoliban készült (*Tappetum vnum de opere Tripoli*).⁸⁰⁹ Az 1395 körül keletkezett *Besztercei Szószedet* is szerepelteti a szőnyeg szót, *capete* [ti. tapete] – *zeneg* formában.⁸¹⁰

Uralkodóink keleti szőnyegeiről mára már csak az írott források tanúskodnak. Tíz szőnyeget kapott ajándékba a török szultán követétől 1424-ben Luxemburgi Zsigmond.⁸¹¹ A keleti szőnyegek kitüntetett voltát, értékét jól mutatja, hogy 1455-ben V. László visszakövetelte török szőnyegeit III. Frigyesztől.⁸¹² Hunyadi Mátyásnak számos szőnyege lehetett, hiszen Kelettel közvetlen kapcsolatai voltak. A király esküvőjén, 1476-ban szőnyeg borította a trónbaldachin alatti emelvényt, de sajnos erről nem tudjuk, hogy keleti volt-e. Három évvel később, az olasz királytalálkozón drága szerb szőnyegekkel (*Sirfischen toppetten*) volt letakarva a királyi emelvény.⁸¹³ Újévkor szokás volt az uralkodót megajándékozni, s egy ilyen alkalom során, 1477-ben két szőnyeget kapott ajándékba Mátyás Kolozsvár városától.⁸¹⁴ 1502-ben, a II. Ulászló és Foix-i Anna esküvői szertartása utáni udvari ünnepek idején erdélyi városok nemesei és polgárai hódolatuk jeléül török szőnyeget ajándékoztak a királynénak.⁸¹⁵ Számos kis-, közepes és nagyméretű török

⁸⁰⁵ K. CSILLÉRY 1982, 217; ZENTAI 2002, 82–83.

⁸⁰⁶ BATÁRI 1983, 420, 428–430; BATÁRI 1994, 11–14; PÁSZTOR 2007, 47–77.

⁸⁰⁷ Lásd például még: THORNTON 1991, 79. kép, 81. kép.

⁸⁰⁸ BATÁRI 1983, 438–439.

⁸⁰⁹ WENZEL 1874, 238; idézi: BATÁRI 1994, 24–25.

⁸¹⁰ FINÁLY 1892, 36.

⁸¹¹ Lásd jelen disszertáció 2538. jegyzetét.

⁸¹² „vil kostlicher alter und newer umbheng, Türkisch tebih”: RIEGL 1892, 327.

⁸¹³ BERZEVICZY 1914, 39; BALOGH 1966, I. 401.

⁸¹⁴ BALOGH 1966, I. 401; BALOGH 1985, 375.

⁸¹⁵ SZAMOTA 1891, 141.

szőnyeg került szintén ajándékozás útján Szapolyai János udvarába 1538–1540-ben.⁸¹⁶ Egyet Mehmet bég követe vitt Segesvár városába. Egy nagyméretű szőnyeget a brassói plébánostól, egy közepes nagyságút Brassóból, valamint egy szintén közepes méretűt a lippai polgároktól kapott a király. Egy kisméretű szőnyeget a temesvári bíró ajándékozott az uralkodónak.

Brassó és mellette Nagyszében szőnyegkereskedelméről már a 15. század második felétől rendelkezünk adatokkal. A 16. század elejéről viszonylag pontos számadatok is ismertek a szőnyegek mennyiségét illetően. Az 1503. évi brassói huszadvámjegyzékek alapján tudjuk, hogy egy év alatt csak Brassón keresztül több mint 500 szőnyeg került az országba különböző kereskedők által.⁸¹⁷ Ezt az egy adatot azonban nem szabad a 16–17. századra általánosítani. A legújabb kutatás felhívta a figyelmet Kolozsvárral kapcsolatban arra, hogy az 1610 és 1635 közötti négy évben (1610–1611, 1613, 1634) egyáltalán nem érkezett kereskedelmi úton törökországi áru Kolozsvár városába, a város vámnaplói, ún. harmincadjegyzékei tanúsága alapján.⁸¹⁸ Szőnyegek azonban nem csupán kereskedelem útján kerülhettek Erdélybe, számolnunk kell a diplomáciai ajándékokkal, illetve a közvetlenül Isztambulban vásárolt és onnan hazahozott darabokkal is. Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül a váltságdíj fejében, illetve a hadizsákmányként szerzett szőnyeget sem.

A 15–16. században a főúri, főpapi otthonokban is jelen voltak a keleti szőnyegek, melyeknél olykor kimondottan megnevezték, hogy azok nem földre, hanem asztalra vagy falra valók. Így például Maghy Pál 1529-ben *neeg ewreg falra walo* és *neeg azthalra walo zemnyeget* hagyott hátra.⁸¹⁹

Czobor Jakabnak – ingóságjegyzéke szerint – már a Zsigmond korban, 1435-ben 15 szőnyege volt.⁸²⁰ Ozorai Pipo neje, Borbála a velencei követeknek ajándékozott több darab szőnyeget (*piú tappeti di braccia tre l'uno*).⁸²¹ 1470 körül, a Várdai István bíboros által Várdai Miklós özvegyének küldött ingóságok jegyzékében 14 szőnyeg van belajstromozva, sajnos mindenféle részletezés nélkül.⁸²² Várleltáraink egyértelműen a szőnyegek jelenlétéről, kedveltségéről árulkodnak. 1490-ben Egervár várában, az egyik helyiségben négy szőnyeget is találtak a leltározók, Velike várában pedig összesen három szőnyeget tudtak összeírni 1491-ben.⁸²³ 1521-ben Várdai Ferenc erdélyi püspök (gyula)fehérvári palotájának leltárában egy asztalra való szőnyeg (*Mensa cum tapeto*) szerepel.⁸²⁴ A püspök azt a nagy szőnyegét, amelyet brassóiaktól kapott ajándékba végrendeletében a gyulafehérvári székesegyház Szent Mihály-főoltárára hagyta 1524-ben.⁸²⁵ Várdainak sok szőnyege volt ezeken kívül is. Szintén a végrendeletéből ismeretes, hogy 12 szőnyeget a testvéreire, nyolcat pedig még – pontosabb megkötések nélkül – a gyulafehérvári székesegyháznak adományozott. 1520-ban Tomori Pál ingóságai közül többek között 11 szőnyegét (*Tyzen egh Zemnyegeth*) hagyta Pesten, Ládonyi Miklósnál megőrzésre.⁸²⁶ Maróti Györgynek 1526-ban három szőnyeg volt a birtokában.⁸²⁷ Perényi István ingóságai közé 1569-ben többek között két fehér szőnyeget jegyeztek fel, Nyitra várában pedig két fehér szőnyeg díszített egy festett szobát 1587-ben.⁸²⁸

A 16. századi végrendeletekben gyakori értékek a szőnyegek. 1500-ban Hangács Mihály alnádor többek között hat szőnyegéről végrendelkezett, 1505-ben Várdai Aladár felesége, Katalin

⁸¹⁶ KEMÉNY 1889a, 189–192.

⁸¹⁷ FEJÉRPATAKY 1888, 160–163; PÁSZTOR 2007, 10.

⁸¹⁸ PAP 2000, 18; PÁSZTOR 2007, 9–10.

⁸¹⁹ RADVÁNSZKY 1986, II. 5.

⁸²⁰ „Item quindecim thapete”: ZO VIII. 553.

⁸²¹ WENZEL 1859, 226, 4. jegyzet; NYÁRY 1874a, 15, 41. jegyzet.

⁸²² „Item tredecim tapeta et unum dedimus doctori Italico”: ZO XI. 66.

⁸²³ DL 26048; DL 26051. – Az 1494-es leltár tanúsága szerint viszont már csak egyetlen értéktelennek mondott kárpit volt az egervári vár ötös számú helyiségében. DL 26076.

⁸²⁴ ZO XII. 422.

⁸²⁵ BUNYITAY 1893, 29, 31.

⁸²⁶ RADVÁNSZKY 1986, II. 3.

⁸²⁷ „Tapeta iij”: DL 95177.

⁸²⁸ Perényi-ingóságok: KOMÁROMY 1901, 595; Nyitra: U et C 77:17j.

asszony 12 *tapetáját* Zsigmond nevű fiára hagyta.⁸²⁹ Buzlai Mózes királyi főudvarmester egy nagy és egy kicsi szőnyeget adományozott végrendeletében az egyháznak 1517-ben.⁸³⁰ Kanizsai Dorottya 1525-ben három új, kisméretű szőnyeget Eufemiára, egyik nevelt lányára hagyta.⁸³¹ 1541-ben Gyulay István végrendeletében 19 szőnyegről,⁸³² míg 1571-ben Thúry György ingóságai között már nem kevesebb mint 43 darabról olvashatunk.⁸³³ Károlyi Gáspár 1597. évi testamentuma szerint egy szőnyeg értéke 1,30–5 forint között mozgott.⁸³⁴ De nemcsak a végrendeletekben találkozhatunk értékes szőnyegekkel, hanem a kelengyejegyzékekben is. Így például Drágffy Mária 1516-ban négy új szőnyeggel rendezhette be újdonsült otthonát.⁸³⁵

Ami a polgári lakásokat illeti, Pozsonyból már a 15. század második feléből is ismerünk adatokat szőnyegekre: itt két végrendeletben említenek egyet-egyet, az egyiknél azt is megnevezik, hogy asztalra való.⁸³⁶ Lőcsén a 16. század végén vörös, fehér, illetve virágos-fehér török szőnyegek voltak a vagyonos polgárok tulajdonában.⁸³⁷ Vagyis ez a kezdetben kimondottan luxustermékeknek számító áru hamar eljutott az előkelő, nemesi otthonokon kívül a gazdag polgárok lakásaiba is, már a 15. század folyamán.

15–16. századi táblaképeinket tekintve, azokon igen ritkán fordulnak elő keleti szőnyegek. A szepeshelyi Szent Márton-főoltár Krisztus Pilátus előtt képén (1470–1478) viszont egyszerre kettő is szerepel: Pilátus baldachinos trónuson ül, lábai alatt gazdag díszítésű keleti szőnyeg, a másik darabbal pedig a trónus ülésrészét tették kényelmesebbé (19. ábra 2).

Szakemberek számára közsímet, hogy a budapesti Iparművészeti Múzeum az isztambuli Török és Iszlám Művészeti Múzeum (Türk ve Islam Eserleri Müzesi) gyűjteménye után a második legnagyobb és legjelentősebb oszmán-török szőnyegyűjteménnyel rendelkezik. Az Iparművészeti Múzeum mindenkori szakembergárdája az alapítás óta szívén viseli e szőnyegek gyűjtését. A múzeum 2007-ben közzétett *Oszmán-török szőnyegek* című katalógusa⁸³⁸ alapján a gyűjtemény közel 200 darab 15–19. századi oszmán-török szőnyeget számlál, melynek közel a fele tartozik a 15–17. század közötti kora oszmán és klasszikus oszmán időszakba. A szőnyegek vételek és ajándékozások során kerültek a neves intézménybe. Ezek közül kevés sorolható a 15. századba; kiemelkedő darab az ún. Batári–Crivelli-szőnyegtöredék (korábban Crivelli-szőnyeg néven; 20. ábra 2) és egy Memling-szőnyegtöredék (20. ábra 4). Mindkettő anatóliai munka, s vétel útján került a múzeumba az 1910-es években. Ez utóbbit azért hangsúlyozzuk ki, mert e szőnyegekről nem tudni, hogy eredetileg honnan származtak, mely 15. századi otthonok ékei lehettek egykor. A Memling-szőnyegtöredék Sigerius Emil nagyszombeni történész-etnográfus szőnyegyűjteményéből került a múzeumba. A Batári–Crivelli szőnyegtöredék gazdag színvilágú: tükre okkersárga alapszínű, két, nyolcágú csillagtöredéke és azok állatalakjai vörös, zöld, fehér és kék színűek.⁸³⁹ A Memling-szőnyegtöredék tükrét ún. Memling-gölkök töltik ki, melyek nyolcszögekbe komponált lépcsős és kampós szélű rombuszok.⁸⁴⁰ A rombuszok közepén nyolcágú csillagok ülnek. A szőnyegen a vörös szín dominál, megtalálható még rajta az okkersárga, a fehér és a kék szín.

Holbein- és Lorenzo Lotto-szőnyegekkel is büszkélkedhet a múzeum 16. századi anyaga. A Holbein-szőnyegek egyikét a 16. század első felére, másikat a 16. század közepére keltezi a

⁸²⁹ ENTZ 1953, 173–174. Várdai Zsigmond 16. század eleji ingóságjegyzékében több kisebb-nagyobb szőnyeget sorolnak fel, lásd: DL 82259.

⁸³⁰ LUKINICH 1937–1943, II. 174.

⁸³¹ „Item Tria Tapezia Noua Minora legamus eidem Ewfemie”: DL 286364; KELÉNYI 2015, 187.

⁸³² Négy nagy, hét kicsi szőnyeg, valamint nyolc asztalra való szőnyeg. SZERÉMI 1877, 125.

⁸³³ EÖR-DARMAY 1870, 724–726. Csupán 39 darabot említ BATÁRI 2000, 56, de tévesen.

⁸³⁴ Végrendeletében fehér és vörös szőnyegek találhatóak. KEMÉNY 1889b, 788.

⁸³⁵ „Negh wy zewnyegh”: ZOLNAI 1894, 206.

⁸³⁶ SZENDE 2004, 205.

⁸³⁷ DEMKÓ 1897, 448–449.

⁸³⁸ A kötet a téma kiváló összefoglalása Pásztor Emese tollából: PÁSZTOR 2007.

⁸³⁹ BATÁRI 1994, 37, Kat. 1; PÁSZTOR 2007, 48–49, Kat. 1.

⁸⁴⁰ BATÁRI 1991, 53, 56, 58, és 1. kép; BATÁRI 1994, 37, Kat. 2; PÁSZTOR 2007, 52–53, Kat. 2.

kutatás.⁸⁴¹ Mindkettő Uşakban készült, s az ún. aprómintás Holbein-szőnyegek csoportjába sorolhatók. A szőnyegek tükrének díszítményét Holbein-gölkök és arabeszk-medalionok adják. A 16. század első negyedére keltezett szőnyeg bordúrnén ún. zárt kúfi-szalagdíszt fut körbe (20. ábra 1). A Holbein-szőnyegek általában az jellemző, hogy középmezőjük kék vagy zöld színvilágú; az Iparművészeti Múzeum szőnyegforgó szőnyegeit illetően ez csak az egyikre igaz, mert a 16. század elején a vörös dominál. A szintén Uşakban készített Lorenzo Lotto-szőnyegek sajátossága, hogy tükrüket arabeszkrács tölti ki, mégpedig rendszerint vörös alapon sárga színű. A múzeum egyik ilyen szőnyege (20. ábra 5) Ledács Kiss Aladár gyűjteményéből származik (1944), aki viszont egy, a budai várban mozgó ócskás kocsiján fedezte fel a nagybecsű értéket, pontosabban a ma is láthatónak csak az egyik darabját.⁸⁴² Másik, kisebb töredéke ugyanis még ott feküdt az egyik budavári ház padlásán, a padló földjébe betaposva.

A 16. század végén Szelendiben készült a múzeum egyik madaras szőnyege (20. ábra 3).⁸⁴³ Nevét a szőnyeg tükrében vízszintes és függőleges sorokban elhelyezett stilizált madáralakokról kapta; 17. századi magyar nyelvű írott forrásokban *csókásnak* is nevezik az ilyen szőnyeget.⁸⁴⁴ A madarak közti teret rozetták töltik ki. A szőnyegek e típusát a fehér alapszín jellemzi, már messziről jól megkülönböztethetők minden más szőnyegtől. E szőnyegek legkorábbi ábrázolása 1548 körülről ismert.⁸⁴⁵ A madaras szőnyeg olyannyira kedvelt volt, hogy polgári otthonok falain freskóként is szívesen megjelenítették, utánozva az eredeti szőnyeg mintáját. A segesvári vár egyik Iskola utcai polgárházában találunk erre példát. A 17. század első felében készített falkép a kutatás szerint a madaras szőnyegek 16. század végi típusát ábrázolja.⁸⁴⁶

Fentebb már volt róla szó, hogy Erdélybe számos oszmán-török szőnyeg érkezett a 15–18. században, melyek nemcsak világi otthonokat díszítettek, hanem templombelsőket is. Így nagy mennyiségű szőnyeg került szász evangélikus templomokba is, ahol az idők viszontagságait átvészelve számtalan darabjuk fenn is maradt.⁸⁴⁷

Az asztali szőnyegekről a disszertáció *Asztalterítők* fejezetében értekezünk még.

7.4. NYÍLÁSZÁRÓK

7.4.1. Ajtólapok

Ajtó szavunk finnugor eredetű, a ‘nyílás’ jelentésű *aj* szó származéka.⁸⁴⁸ Az ajtó részeit alkotó elemek, úgymint ajtósarok, kilincs, küszöb, retesz, lakat, kulcs stb. már az 1395 körüli *Besztercei Szószedet*, illetve az 1405 körüli *Schlügli Szójegyzék*ben feltűnnek magyarul, *aytou sarca/aytosork, kelinch, kizeb/ayton kizeb/kwzeb/al kizeb, retesz, lakath, belei ualo kolch/belevalo cuch* alakban.⁸⁴⁹ 1490-ben az egervári vár inventáriumában az ajtózár *pleb kwchylath*ként szerepel.⁸⁵⁰ Murmelius 1533. évi latin–magyar szójegyzékében már megtaláljuk az ajtófélfá kifejezést is, *Aitomegy, kis aitomegy*

⁸⁴¹ BATÁRI 1993, 64–65, és 1. kép; BATÁRI 1994, 38, Kat. 5–6; PÁSZTOR 2007, 56–57, Kat. 3, 60–61, Kat. 5.

⁸⁴² BATÁRI 1994, 38–39, Kat. 7; PÁSZTOR 2007, 64–65, Kat. 6.

⁸⁴³ BATÁRI 1994, 42–43, Kat. 24; PÁSZTOR 2007, 100–101, Kat. 19.

⁸⁴⁴ A királyfalvi udvarház öregházában például: „Az asztalnál egy fejr csókás szőnyeg, új” (1647): B. NAGY 1973, 85. Kolozsvári polgári otthonokban „feyr czyokas” néven: JAKÓ 1997, 330.

⁸⁴⁵ Hans Mielich Ladislaus von Hagról készült festményén látható. PÁSZTOR 2007, 99.

⁸⁴⁶ PÁSZTOR 2007, 15, és 2.a-b. kép.

⁸⁴⁷ Ştefan Ionescu – az erdélyi oszmán-török szőnyegállományról több nyelven, köztük magyarul is megjelent kötetében – számszerűsítette is a szőnyeget: 379 darabot tudott összeszámlálni és katalogizálni. A szőnyegek többsége Brassó, Nagyszeben, Szászsebes, Segesvár és Medgyes evangélikus egyházközségek tulajdonában őrződtek meg. IONESCU 2007, 43.

⁸⁴⁸ *Etimológiai szótár* 2006, 11.

⁸⁴⁹ FINÁLY 1892, 34; SZAMOTA 1894, 49.

⁸⁵⁰ „pleh kwchylath ad hostia ij [...] pleh kwchylath ad hostium j”: DL 26048.

formában.⁸⁵¹ Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájában* a 16. század végén aztán már számtalan része és fajtája megjelenik a korabeli ajtóknak, például: *Ayto felfa; Oldal fa; Bellet aito; Az hatulso ragasztó kiben az aito sarka iar; Ket fele nilo aito; Aito sark; Aito meg; Kuszob; Folso kuszob; Lakat; Aito kilincz, vag, aito zar; Aito zauar, vag, retez; Nito zauar; Aito tamasz.*⁸⁵²

A továbbiakban az ajtólapok különféle típusaira és a hozzájuk tartozó szerelésekre (zárak, ajtóhúzó, pántok) fókuszálunk. Az építészeti elemeknek számító kőkeretekkel és ácsatokkal csak akkor foglalkozunk, ha azt a téma megkívánja.

Ami a középkori fa ajtólapok szerkezetét illeti, általában függőlegesen egymás mellé helyezett hosszú deszkákból (gyakran hat darabból⁸⁵³) állították őket össze, de a vízszintes⁸⁵⁴ összeállítás sem ismeretlen. A deszkákat az ajtólap hátoldalán (alul és felül) vízszintesen futó fahevederekkel fogták össze. Az ajtólapot a hátuljára szögelt vas hosszúpántok segítségével akasztották fel a kő vagy fa ajtótokba bevert, két-három darab, pipa alakú sarokvasra. Az előoldalon is gyakran találkozunk hosszabb-rövidebb vaspántokkal; ezek végeit gyakran liliomos díszítéssel látták el (pl. Szentmihály; Turány; Almakerék; Nagyszeben, 23. ábra 12; Zólyomlipcse).⁸⁵⁵ Ezeknek a vaspántoknak nem csupán díszítő funkciójuk volt, hanem egyben tartották a deszkákat, és fokozták az ajtó masszivitását.

Ami a 14–16. századi, máig fennmaradt ajtólapokat illeti, az egyházi és a városi épületekben sokkal jobban megőrződtek, mint a várakban, kastélyokban, kevésbé estek áldozatul az enyészetnek, így a tárgyalt korszak anyagát ezek bevonásával elemezzük.

A 14. század közepétől készültek a gótikus ajtószárnyak talán legjellegzetesebb darabjai, az ún. vasajtók. Az alapot, a fa ajtószárnyat általában ferdén futó pántokból alkotott rács borítja, amelynek rombusz vagy négyzetes alakú mezőit vaslemezekkel töltik ki. A pántokat egymáshoz, illetve az ajtólaphoz gömb fejű vagy rozettadíszű szegecsek rögzítik. A vaslemezeket gyakran domborított minták díszítik (pl. címerpajzsok, címerképek, rozetták, betűk). A pántok és a vaslemezek elsődlegesen funkcionális szerepet töltek be (a fadeszkák összetartása, az ajtó masszivitásának fokozása), de egyben kiváló lehetőséget nyújtottak a díszítésre is.

A 14. század második felében készült rudabányai ajtó vaslemezein gótikus majuszkulák láthatók, melyek a következő feliratot adják ki: M[ATER] MARIA HILF CASPAR MELCHIOR BALTHAZAR (21. ábra 1).⁸⁵⁶ A betűk mellett struccos sisakdísz, csillag, nap, hold, címerpajzsok stb. díszítik a lemezeket. A leleszi konvent 14. századi sekrestyeajtaja is hasonló szerkezetű, valamint szintén a háromkirályok nevei olvashatók rajta (21. ábra 2).⁸⁵⁷ A diósgyőri vár területén csak töredékei kerültek elő egy hasonló ajtónak; a vaslemezeken B, P és O betűk szerepelnek, vagyis minden bizonnyal szintén a háromkirályok nevei voltak egykor rajtuk, továbbá néhány zártöredék is ismert innen.⁸⁵⁸ Kassán a régi Tordássy-ház emeletén foglalt egykor helyet az a vasajtó, amely már az 1940-es évek elején rongált állapotú volt.⁸⁵⁹ Rajta Gáspár és Menyhért nevét lehetett kivenni. Pántjai nem átlósan, hanem egyenesen kereszteződtek. Mindezek alapján Északkelet-Magyarországon a vasajtóknak egy speciális típusa (a háromkirályok neveivel) jól körvonalazható a 14. századból.

⁸⁵¹ SZAMOTA 1896, 25.

⁸⁵² MELICH 1906, 82. (182. rész).

⁸⁵³ Lásd például a szentmihályi, illetve a turányi templom ajtólapját. *Könyöki* 2000, 214.3–4. kép.

⁸⁵⁴ Lásd például a nagyszebeni Muzeul National Brukenthal egyik gótikus ajtaját: ROTH 1915, 38. tábla 1.

⁸⁵⁵ A szentmihályi és a turányi templom kapuján: *Könyöki* 2000, 214.3–4. kép; almakeréki templom, 14. század: ROTH 1912, 9–10. kép; Nagyszeben, evangélikus templom, 15. század: EDVI 1899, 13. kép; CSÁNYI 1912, 129. kép. A zólyomlipcsei vár ajtaján (kőkeretén 1531-es évszámmal) lévő kovácsoltvas pántok végződéseinek nem a „klasszikus” liliomos minta található, de virágokat imitál, lásd: *Könyöki* 2000, 209.6. kép.

⁸⁵⁶ BLÜMELHUBER 1873, 175–176; *Magyarországi művészet* 1987, I. 260, II. 863. kép.

⁸⁵⁷ LEHOCZKY 1871; *Századok* 6. (1872) 54–56; *Gotické umenie* 1995, 159, Kat. 161. (Hrušková, E.); SISKÁ 2001, 4. kép; SZEMEREY 2001, 2. kép.

⁸⁵⁸ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 11.

⁸⁵⁹ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 10.

A nagyszebeni evangélikus templomból olyan csúcsíves záródású, 14. századi vasajtó ismert, amelyen egy-egy elemként szintén megtalálható a nap, a hold és egy csillag (mint ahogy a rudabányai ajtó díszítőelemei között), viszont nem szabályosan futó pántok között.⁸⁶⁰ Itt ugyanis két nagy vaspánt X alakban keresztezi egymást, s az így kialakult négy mezőben függőlegesen és vízszintesen számtalan kisebb vaspánt van felszögezve az ajtólapra.

Hatkaréjos rozetták ékesítik a lócsei Szent Jakab-templom Szent György-kápolnájának 15. század eleji vasajtóján a négyszögletes mezőket; a rozettákban egy-egy hatágú csillag foglal helyet.⁸⁶¹

Napjainkban a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán látható a bártfai Szent Egyed-templom 1480-as években készült oratóriumajtója, melynek hársfa deszkáit díszítés nélküli, sima vaslemezek borítják.⁸⁶² Az ajtószárny dekoratív megjelenését a vörösre festett ferde pántok és az áttört levélmintás alaplemezzel, szív alakú ajtóhúzó adja. A pántokat gömb alakú szegecsek rögzítik. Az ajtó belső oldalán két hasáb alakú faheveder és két vaspánt fogja össze a deszkákat. A templom sekrestyeajtója más kialakítású: a ferdén futó pántok közötti rombusz alakú mezőket áttört levélmintás lemezekkel díszítették (21. ábra 4).⁸⁶³ A 16. század elején épült bártfai városházáról is szép példái ismertek a vasajtóknak. Az egyik reneszánsz keretben foglal helyet; az ajtólapon a ferdén futó pántok rombuszhálót alkotnak, a pántok találkozásánál viszont nem gömbölyű fejjű szegecsek, hanem rozetták ülnek (21. ábra 3).⁸⁶⁴ A levéltár ajtaja vaslemezekkel borított, és egyszerű keresztpántokkal van ellátva.⁸⁶⁵

A fent említetteken kívül (Diósgyőr, Kassa) a városi, nemesi épületekbe készített vasajtókból csak keveset ismerünk. A fraknoi vár öregtornyában napjainkban is látható egy 15. századi, késő gótikus vasajtó.⁸⁶⁶ A Somogy megyei Ötvöskényi kastélyában a régészeti ásatások során került napvilágra egy vasajtónak a fele, valamint címerpajzs alakú zárcímerek és egy négyleveles kis vasalat (21. ábra 5).⁸⁶⁷ A tölgyfa ajtó felülete vaslemezekkel borított, s a pántok által egyenletes, élükre állított négyzetes mezőkre osztott. Az ajtólap közelében számos vasszeg, illetve vaslemez került még elő. Már a 16. század közepére datálható az a vasajtó, amely Körmöcbányán, a Mária királyné házának nevezett épülethez tartozott egykor (21. ábra 6).⁸⁶⁸ A fabélés nélküli vasajtó előlapját középről kiinduló, sugarasan elhelyezett vaspántok borítják be, ajtóhúzója egyszerű, ovális alakú. Zárcímere címerpajzs alakú, V alakú kulcsvezetővel. Könyöki József is közölt egy vasajtót Körmöcbányáról, amelyet leírása szerint egy régi ház, az ún. Lehoczky-ház folyosóján lelt.⁸⁶⁹ Az ajtólap hasonlít a fent említett bártfai sekrestyeajtóhoz: vaspántok alkotta rácsos szerkezete van, a négyzetek közepén rozettával. Zárcímere trapéz alakú.

Az írott forrásokban (várleltárakban, számadáskönyvekben) is fel-felbukkannak a vasajtók, mutatván, hogy várakban, kastélyokban, polgári lakóházakban, középületekben egyaránt megtalálhatók voltak. Az egervári vár ingóságainak összeírásakor, 1490-ben három vasajtót

⁸⁶⁰ ROTH 1915, 246, és 40. tábla 1.

⁸⁶¹ HENSZLMANN 1878a, 122, 66. kép; DIVALD 1907, 14, és 8. kép, 14; CSÁNYI 1912, 130. kép; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 12, és 11. kép; *Divald* 1999, 344.

⁸⁶² EDVI 1899, 108, és 9. kép; CSÁNYI 1912, 131. kép; VARJÚ 1916, 37–38, és XV. tábla; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 11–12; KOVALOVSKI 1980, 15–16. kép; *Magyarországi művészet* 1987, I. 260.

⁸⁶³ EDVI 1899, 108; DIVALD 1915, 316; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 11; *Divald* 1999, 189.

⁸⁶⁴ A városháza főbejárati ajtaja az erkélytorony alatt foglal helyet. MYSKOVSZKY 1879–1880, II. 60, és III. tábla 17. – Bárányné Oberschall Magda úgy véli, a vasajtó korábbi, mint a kőkerete, és még a 15. századból való, nem a városháza építésének és berendezésének időszakából. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 11. Véleményünk szerint a kettő egyszerre készülhetett.

⁸⁶⁵ MYSKOVSZKY 1879–1880, II. 65.

⁸⁶⁶ KÖRNER 2009, 57–59.

⁸⁶⁷ MAGYAR 1974, 31, és 19–24. kép.

⁸⁶⁸ VARJÚ 1916, 38, és XV. tábla.

⁸⁶⁹ KÖNYÖKI 1905, 4, és 13. ábra; *Könyöki* 2000, 85.5. kép.

sorolnak fel, továbbá zárlemezeket, valamint 20 darab, ajtóhoz való vaslemezt.⁸⁷⁰ A soproni számadáskönyvek 15. század eleji bejegyzései a városházán említenek egy vasajtajtót.⁸⁷¹ (Liptó)Újvár várában a szenesháznak nevezett helyiségnek volt zárral is ellátott vasajtaja 1553-ban.⁸⁷² A boroszlói városházán még ma is látható az az 1500 körül készült vaspántos ajtó, melynek rombusz alakú betétmezőit heraldikai képekkel, illetve mondatszalogot tartó angyalokkal töltötték ki.⁸⁷³ A vasajtók lemezeinek címerképekkel való díszítése igen kedvelt díszítési mód volt. Bajorországban (pl. Nürnberg), Csehországban (pl. Plzeň) és Dél-Lengyelországban (pl. Krakkó) számos ilyen ajtó maradt fenn.⁸⁷⁴

Mint láthattuk, a vasajtók szerte az országban elterjedtek voltak a 14–16. században. Mintázatukkal, formakincsükkel mindig követték az aktuális stílusirányzatot. Sötét színüket sokszor élénk színű festéssel tették dekoratívabbá, vagy pedig ónozták egyes vas alkatrészeit, így védve őket a rozsdásodástól. Kidolgozottságuk nagyban függött attól, hogy milyen tér nyílászáróit alkották: reprezentatív terekhez kapcsolódtak-e, vagy olyan helyiségekhez, melyeket jól el kellett zárni (pl. pince, börtön, kincstár).

Az ajtólapok egy kevésbé rideg megjelenési formáját jelentette, ha felületüket se nem vaslemezekkel, se nem vaspántokkal, hanem faragással tették esztétikusabbá. A faragott díszek döntő többségét az indaornamentika teszi ki. A gótikus faragott ajtólapok egyik legszebb példája az erdélyi Besztercén maradt fenn, a főtér egyik lakóházában (22. ábra 1).⁸⁷⁵ Az 1480-ban készült szemöldökgyámos kőkeretbe keretbetétes szerkezetű, gazdagon faragott ajtólapot helyeztek. A két függőlegesen és egy vízszintesen elhelyezett téglalap alakú betétmező körüli fakeretet többek között olyan indás-virágos díszítménnyel látták el, amelyhez hasonló motívumot korabeli bútorokon (pl. bártfai könyvszekrény, hervartói szentségtartó faliszekrény) láthatunk.⁸⁷⁶ Erdélyből, Szászföldről számos – főként templomokból származó – faragott díszű ajtószárny vált ismertté Roth Viktor 1910-es gyűjtőútjának köszönhetően, aki 1915-ben az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain mutatta be ezeket, bútorokkal együtt.⁸⁷⁷ Az ajtók a 16. századból származnak és szerkezetileg nagyon változatos kialakításúak. Az egyik – nagyszebeni magántulajdonból származó – ajtólap teljes felületét például lapos faragásos díszítmény, kétfülű korszóból kinövő gazdag növényi ornamentika tölti ki. Az ajtólap puha hársfa deszkákból áll; formája arról árulkodik, hogy egykor szemöldökgyámos kőkeretben ült. A szászcsanádi templom sekrestyeajtaja (az előzővel együtt ma már szintén a nagyszebeni Brukenthal Múzeumban) két egységre van osztva: felül csúcsíves, alul négyzetes betétmező található, melyekbe koszorúval körülvevett *ibz* monogram van vésvé. A keretelés indás-nagyleveles díszű. A segesvári múzeum 1536-ban készített ajtaja keretbetétes szerkezetű: négy egyforma nagyságú betétmezővel van tagolva a lapja. Díszét csupán a kereteken lévő növényi motívumok, illetve az ajtó szemöldökfáján lévő felirat adja. Lapos faragású növényi ornamentika borítja a nagyszebeni templom 1560-ból származó ajtólapját is. Egy-egy címerpajzsba AM és IA monogramok vannak vésvé. A keretelés egy-egy négyszögletes betétmezőt határol.

⁸⁷⁰ „vaspleh ad hostia pertinentia xx [...] hostia ferrea iij [...] pleh kwchylath ad hostia ij [...] pleh kwchylath ad hostium j”: DL 26048.

⁸⁷¹ „an der eysnern tur im rathaus”: FEJÉRPATAKY 1885a, 150. Sopronból két középkori vasajtó ismert. SZENDE 1990, 91.

⁸⁷² „az zenes hazban [...] vas aÿtho plehes j”: U et C 96:3.

⁸⁷³ BRONIEWSKI–ZLAT 1967, 138. kép.

⁸⁷⁴ A plzeňi múzeum gyűjteményében található ajtókon kétféjű sasok és kétfarkú (ún. cseh) oroszlánok sorakoznak. Az itt lévő egyik ajtó különlegessége, hogy a hátlap teljes felületét is beborították, mégpedig téglalap alakú, sima lemezekkel. *Gotika* 1995–1996, 525–526, 659–662. kép. A Nürnbergben lévő ajtókon például a következő címerábrák szerepelnek: birodalmi sas, bajor oroszlán, nürnbergi oroszlán, nürnbergi város címer. A pántokat többnyire rozettás szegecsekkel fogták össze. Lásd például: KAMMEL 1998, 92. kép, 94. kép. Kiváló összefoglalás a témára (német, osztrák, cseh, lengyel, magyar ajtókkal): KAMMEL 2006.

⁸⁷⁵ ROTH 1915, 245; SZENTPÉTERY 1939, 332; VOIT 1943, 61; VOIT 1993, 92, és 60. kép; SZEMEREY 2001, 3. kép.

⁸⁷⁶ KOVALOVSKI 1980, II–IV. kép.

⁸⁷⁷ ROTH 1915, 245–246, és 38–39. tábla.

Az eperjesi római katolikus templom déli oratóriumlépcsőjének 1509 körül készült, de még gótikus stílusú faajtaja nagyon gazdag faragású (22. ábra 3).⁸⁷⁸ Keretelése szintén indás-leveles motívummal van kitöltve, de két betétmezőjét mérműves (halhólyagos-háromkaréjos) díszítménnyel látta el a faragómester, melyekbe még két-két rozettát is belefargott.

Mint láthatjuk, a 16. századi faragott ajtószárnyakat is elsősorban felvidéki és erdélyi templomok őrizték meg. Faajtó maradványai azonban régészeti ásatásokon is kerülhetnek elő, ha a fa számára megfelelőek a talajviszonyok. Nyársapát 15. számú házában egy faajtó megszenesedett maradványai kerültek napvilágra, a hozzá tartozó vasalatokkal (sarokvassal, szegekkel, pánttal) együtt.⁸⁷⁹

Az ajtók készítésével kapcsolatban általában az jut eszünkbe, hogy az asztalosok a mozgatható ajtószárnyakat készítették. De nem minden esetben csupán azokat, hanem fa ajtókereteket is, hiszen nem minden középkori épületben volt kőből faragott ajtókeret. Nagyszebeni polgárházakban ilyen, egyszerűségükben szép fakeretek őrződtek meg (pl. Huetplatz 15, Reispargasse 2–4), gótikus, szemöldökgyámos lezárással.⁸⁸⁰ A Pempflingergasse 2. szám alatti ház fa ajtókerete gazdagabb kialakítású, szemöldökébe címerek is vannak faragva.⁸⁸¹ Megszólalásig hasonlít a korabeli címerdíszes kőkeretekre.

Várakban lévő fa ajtólapokra két írott forrást hoznánk. Éleskő várába 1536-ban kilenc új ajtót készített István asztalosmester hársfa deszkákból.⁸⁸² A *mensator* Strážnicéből, Morvaországból érkezett. Mivel a hársfa egy könnyen faragható fafajta, elképzelhető, hogy a mester faragásokkal is díszítette az ajtólapokat. Karthauzi – minden bizonnyal a felsőtárkányi Segedelem-völgyben élő – szerzetesek végzik többek között az asztalosmunkákat a 15. század végén a tárkányi püspöki nyaralóban és az egri várban.⁸⁸³ Új ajtókat is készítettek, fizetségük öt forint volt.

A fa ajtólapokat berakással, azaz intarziával is díszíthették. A reneszánsz stílusú ajtószárnyak jellemző díszítménye ez. Az intarzia az ajtólap teljes felületét betöltheti, vagy csak vékony szalagban keretezi a betétmezőket, vagy a betétmezők maguk rakottművűek. Az intarziás ajtólapok legszebb darabjai az intarziakészítés hazájában, Itáliában maradtak fenn. Jeles példái láthatók az urbinói⁸⁸⁴ és a gubbiói hercegi palotában, illetve a firenzei Palazzo Vecchióban. Megtalálhatóak itt a vékony intarziacsíkkal díszített kazettás ajtószárnyak, valamint az egész ajtóablát kitöltő intarziadíszítményűek is.

Antonio Bonfini leírása szerint a budai palota ajtólapjai is intarziadíszesek voltak.⁸⁸⁵ Ezeket minden bizonnyal helyben készítették a budai udvarban tevékenykedő itáliai asztalosmesterek, *legnainuolók*. Chimenti Camicia firenzei asztalos-építész az 1470-es évek végétől állt Mátyás szolgálatában és dolgozott a budai palota épületein; majd 1479-ben még öt firenzei *legnainuolo* (Bartolomeus del Citto, Albizus Laurentii, Vectorius Petri Simonis, Dominicus Dominici, Johannes Antonius Dominici) érkezett Magyarországra, hogy Camicia munkájában részt vegyenek.⁸⁸⁶ Ezen adatok alapján valószínűnek tartjuk, hogy a Bonfini művében szereplő intarziás ajtószárnyak nagy hasonlóságot mutathattak a fent említett itáliai példákhoz.

Gyakori jelenség a 15. század végén–16. század elején, hogy a kora reneszánsz faragott kő ajtótokba még gótikus stílusú ajtószárnyat helyeznek, vagy a késő gótikus ajtókeretbe kerül már reneszánsz ajtóábla. Az előzőre jó példa a már korábban is idézett bártfai városháza főbejárati

⁸⁷⁸ Divald 1999, 219, 226; *Gotika* 2003, 773, Kat. 5.18. (Badač, P.).

⁸⁷⁹ BÁLINT 1960–1962, 94, és XXXII. tábla 12, 17, XXXVII. tábla 1–9; BENKÓ 1980, 344–345.

⁸⁸⁰ FABINI 1989, 95–99, és 46. kép.

⁸⁸¹ FABINI 1989, 48. kép.

⁸⁸² „preter novem hostia et tres mensas [...] ipsa hostia et mensas per quendam Stephanum mensatorem in Straznycza commorantem ex dictis asseribus thileis...”: NEUMANN 2006, 74–75, 77.

⁸⁸³ „Item fratry karthusiensi mensatori qui noua hostia et alia edificia illic fecit et Agrie etc. dedj flor. V.” KANDRA 1887, 374; lásd még: DÉTSHY 1963, 197.

⁸⁸⁴ BO 1989, 36, 44, 46, 64, 74.

⁸⁸⁵ BONFINI 1941, 136; CSÁSZÁR 1902, 79. A *Rerum Ungaricarum decades*ben említett „postes insuper emblemate conspicui” kifejezés értelmezését lásd: ZLINSZKY – ZLINSZKYNÉ STERNEGG 1966.

⁸⁸⁶ BALOGH 1985, 415; VOIT 1993, 112; FARBAKY 2008, 313–314.

ajtaja, ahol a reneszánsz ajtókeretbe vaspántos ajtólapot helyeztek;⁸⁸⁷ az utóbbira pedig az erdélyi szász templomok sekrestyeajtajai nyújtanak példákat. A berethalmi erődtemplom sekrestyéjének álkeretbetétes szerkezettel készült ajtószárnya késő gótikus szemöldökgyámos ajtókeretben foglal helyet (22. ábra 4).⁸⁸⁸ Az ajtólap formája gótikus, díszítménye viszont reneszánsz, intarziadíszes (mind a betétmezők, mind a keret). A legújabb kutatások szerint az ajtólap tetején lévő vésett, 1515-ös évszám nem középkori, hanem kortárs. A dendrokronológiai vizsgálatok szerint az ajtó hátlapját alkotó deszkák tölgyfából, a díszes ajtólap hársfából készült.⁸⁸⁹ A berethalmihoz hasonló intarziadíszes (sekrestye)ajtót találunk a riomfalvi evangélikus templomban is.⁸⁹⁰ Az eceli erődtemplom sekrestyeajtaja⁸⁹¹ az előzőekhez hasonló kialakítású, a különbség csak annyi, hogy kevesebb intarzia borítja: a betétmezők körül fut körbe egy-egy vékony intarziacsík.

Roth Viktor 1915-ben a segesvári múzeum gyűjteményével kapcsolatban említ egy olyan 16. századi ajtólapot, amelynek teljes felületét beborítja az intarzia.⁸⁹² Az ajtólap felső része egyenes lezárású, vagyis nem szemöldökgyámos kőkerethez készült; két négyzetes betétmezeje van. A múzeum egy másik ajtaján az intarzia csak a négyzetes betétmezőket díszíti,⁸⁹³ hasonlóan, mint egy, a 16. század első felében készített késmárki ládán (47. ábra 8), illetve a fentebb már bemutatott berethalmi sekrestyeajtón. Az ajtólap keretelése viszont faragott díszítésű. Nagyon szép kialakítású az az erdélyi, valószínűleg a 16. század első felében készült ajtó, amelynek felületét többnyire habos kőrissel borították be és csupán egy-egy élére állított négyzetes betétmezejének a közepét látták el faberakással (*tarsia a toppo*).⁸⁹⁴ Az élére állított négyzetes mezőket négy-négy hatszögletes betétmező veszi körbe, mozgalmas, különlegesen tagolt felületet teremtve. A Felvidékről a lőcsei Szent Jakab-templom intarziás sekrestyeajtóját említenénk, amelyet Divald Kornél még a 15. századra keltez; rajta áttört alaplemező, szív alakú ajtóhúzó van.⁸⁹⁵ A (biharnagy)bajomi vár 1594. évi inventáriuma szerint az erősség egyik kis boltozatos helyiségéhez egy intarziadíszes ajtó (*rakot ajto*) tartozott.⁸⁹⁶

A fentebb már ismertetett reneszánsz mennyezetekhez hasonlóan gyakori az ajtószárnyak kazettás kialakítása a reneszánsz időszakában. Általában hat vagy nyolc kazetta alkot egy ajtólapot. Nyolckazettás ajtószárnyak maradtak fenn például a bártfai városházán, a 16. század elejéről (1510), amelyek között van intarziadíszes (22. ábra 5), illetve egyszerű, díszítés nélküli is.⁸⁹⁷ Valaha az esztergomi Bakócz-kápolna sekrestyeajtaja is ilyen kazettás szerkezetű lehetett. Erről az ajtó párjaként kialakított faragott márvány ajtóábrát tanúskodik, amelynek kazettáit egy-egy plasztikus rozetta ékesíti.⁸⁹⁸

A 16. század második felére és a 17. századra nagyon jellemző festett, más néven *iratos* díszítményű ajtólapokra már a 16. század első feléből is ismerünk adatokat. Homonnai Drugeth Imre 1540. évi végrendeletében olvashatunk például arról, hogy jeszenői várában egy boltozatos kis szobának *ivot aitaya nagyon*.⁸⁹⁹ A keresdi Bethlen-kastélyból egy 1598-ból származó festett ajtó ismert (22. ábra 6). Egy-egy íves lezárású betétmezejében a korszak divatos motívuma, az olasz

⁸⁸⁷ MYSKOVSZKY 1879–1880, II. 60, és III. tábla 17.

⁸⁸⁸ EDVI 1899, 108, és 4–7. ábra; ROTH 1905, 71, XI. tábla 3; ROTH 1915, 40. tábla 2; HORVÁTH 1939, 3. kép; FABINI 1985, 74–75. kép.

⁸⁸⁹ TÓTH–BOTÁR–GRYNAEUS 2014, 117, és 5–6. kép.

⁸⁹⁰ ROTH 1905, 84, XIII. tábla 2; ROTH 1908, 176; ENTZ 1996, 136. kép.

⁸⁹¹ SZENTPÉTERY–KERNY 1990, 59. Az ajtólap felső részén vésett 1499-es évszám található.

⁸⁹² ROTH 1915, 246, és 39. tábla 3.

⁸⁹³ ROTH 1915, 246, és 39. tábla 1.

⁸⁹⁴ ZLINSZKY–STERNEGG 1966, 15. tábla; RADVÁNSZKY 1986, I. 11. kép.

⁸⁹⁵ HENSZLMANN 1878a, 122, 65. kép; Divald 1999, 344.

⁸⁹⁶ „Egy rakot ajto az kis bolthon, pleh rajta”: U et C 106:3; *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 18.

⁸⁹⁷ MYSKOVSZKY 1879–1880, II. 60–61, és III. tábla 18–19; ZLINSZKY–STERNEGG 1966, 1–2. tábla; VOIT 1993, 91. kép; MIKÓ 2004, 30–31, és 15. kép, 17. kép.

⁸⁹⁸ HORLER 1987, 47.

⁸⁹⁹ Jeszenő, 1540: RADVÁNSZKY 1986, I. 11, III. 92; Munkács, vár, 1603: „mindenik hazban Ayto festet, rayta Plehes”: *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 139.

korsó foglal helyet, az ajtószárny bal és jobb oldalán pedig leveles-virágos motívum fut végig függőlegesen. A Frankovith Gergely *Hasznos és fölötte szükséges könyvében* (1588, Monyorókerék) lévő rézmetszeten az orvos egy olyan reneszánsz enteriőrben vizsgálja meg páciensét, amelynek festett, virágdíszes ajtaja van (41. ábra 5). Az ajtó díszítménye harmonizál az ágyvégen levővel.

Az ajtólapok után a rajtuk lévő szerelvényekről ejtenénk pár szót. Az ajtók behúzására, mozgatására ajtóhúzókat, -fogantyúkat használtak.⁹⁰⁰ Legegyszerűbb darabjai a karika alakú alaplemez nélküli húzók a 14. századból. Ilyet találunk például a leleszi kolostor (21. ábra 2) és a nagyszombati evangélikus templom vasajtáján. Bikafej szájából lóg ki a szepesszombati templom kapujának szintén 14. századi karika alakú gyűrűje, ajtófogantyúja (23. ábra 1).⁹⁰¹ A szájában karikát tartó oroslánfejes ajtóhúzó típusa a román korban alakult ki, de még a 15. században is kedvelt volt. Ilyen oroslános ajtóhúzó maradt fenn például a lőcsei Szent Jakab-templom Szent György-kápolnájának vasajtáján (23. ábra 2).⁹⁰²

A gótikus ajtóhúzóknak legjellegzetesebb csoportját az áttört alaplemezű, szív alakú fogantyúval készült darabok alkotják. A középkori Magyarországon nagyon gyakoriak voltak. A négyzetes, általában áttört levélmintás alaplemezhez szív alakú, gótikus mustrával (pl. halhólyaggal, három- vagy négykaréjjal) díszített fogantyú járul. A Magyar Nemzeti Múzeum bártfai vasajtáján (23. ábra 3),⁹⁰³ a bártfai városháza börtönajtáján⁹⁰⁴ (22. ábra 2) és főbejáratának vasajtáján (21. ábra 3), illetve a lőcsei Szent Jakab-templom sekrestyeajtáján⁹⁰⁵ (23. ábra 4) szép példáit láthatjuk. A kassai múzeum őrzi ma már azt a szív alakú ajtófogantyút, mely egykor a kassai dóm sekrestyeajtáját díszítette (23. ábra 6).⁹⁰⁶ Díszítés nélküli, szív alakú ajtóhúzója van a nagydisznódi templom sekrestyeajtájának.⁹⁰⁷ A szív alakú fogantyúkat kisebb méretben bútorok (faliszekrények, könyvszekrények stb.) ajtajain is megtaláljuk (79. ábra 2–3; 80. ábra 7).⁹⁰⁸ A fogantyúk áttört alaplemeze alá gyakran helyeztek színes – vörös, zöld, vagy kék – bőrdarabot, pergament, azért hogy kiemeljék a rajta lévő motívumokat.⁹⁰⁹

A bártfai városháza két, nyolckazettás kiosztású reneszánsz ajtajára igen különleges ajtófogantyút szereltek (23. ábra 8).⁹¹⁰ Levéldíszes pántja virágdíszes szegecsekkel van a falaphoz erősítve, ebből nyúlik ki alul és felül egy-egy rozettás végű vaselem, melyeket négy csavart és középen egy sima vasrúd kapcsol össze. Ez utóbbiakat megfogva lehet az ajtót behúzni. A sima vasrúd alul és felül túlnyúlik és egy-egy makkszerű díszítményben végződik. A berethalmi sekrestyeajtón egy ezeknél egyszerűbb, függőleges pántú ajtófogantyú van, amely két áttört, halhólyagmintás, kör alakú lemezhez illeszkedik (23. ábra 7).⁹¹¹ A szászcsanádi sekrestyeajtó fogantyúja szintén ilyen, annyi különbséggel, hogy az alaplemezek négyzetesek.⁹¹²

⁹⁰⁰ Ajtóhúzókra, zárlemezekre, vasalatokra általában lásd: HEFNER-ALTENECK 1990.

⁹⁰¹ EDVI 1899, 107, és 1. kép; CSÁNYI 1912, 239; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 12; *Magyarországi művészet* 1987, I. 260.

⁹⁰² HENSZLMANN 1878a, 66. kép; DIVALD 1907, 14, és 8. kép; CSÁNYI 1912, 130. kép; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 12, és 11. kép; *Divald* 1999, 344.

⁹⁰³ EDVI 1899, 9. kép; KOVALOVSKY 1980, 16. kép.

⁹⁰⁴ Az ajtó 110 centiméter széles és 181 centiméter magas. Tölgyfából készült, rajta felül egy elzárható, gótikus mérművel díszített ablak foglal helyet. MYSKOVSZKY 1879–1880, II. 65, és V. tábla 119; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 9.

⁹⁰⁵ EDVI 1899, 108, és 10. kép; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 12.

⁹⁰⁶ EDVI 1899, 11. kép; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 11. kép (jobb szélső darab).

⁹⁰⁷ EDVI 1899, 12. kép.

⁹⁰⁸ Például a bártfai könyvszekrényen, illetve a hervartói, a malompataki és a nagyszombati faliszekrényen: KOVALOVSKY 1980, II–IV. kép, 17. kép, 24. kép, 29. kép.

⁹⁰⁹ EDVI 1899, 109.

⁹¹⁰ MYSKOVSZKY 1879–1880, II. III. tábla 18–19; JAKABFFY 1885–1886, 292; EDVI 1899, 108; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 13.

⁹¹¹ EDVI 1899, 108, és 7. kép; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 12–13.

⁹¹² ROTH 1915, 38. tábla 2.

A késő középkori ajtók zárcímerére a trapéz, illetve a címerpajzs alak a legjellemzőbb. A trapéz alakú zárcímer a 15. században terjedt el.⁹¹³ A zárlemez kiszélesedését a szükség hozta létre: a zárszerkezet nagyméretű, C alakú rugójának kellett a hely. A kiszélesedő zárlemeze végén egyben jó díszítési lehetőséget is kínált. A lemezen a kulcslyukat V alakú kulcsvezető keretezi, mely általában igen díszes kialakítású. A V alak a kulcs behelyezését segítette elő. Szép példái láthatók a nagydisznódi sekrestyeajtón, a bártfai börtönajtón (22. ábra 2), vagy a körmöcbányai Lehoczky-ház ajtaján. A visegrádi királyi palotában egy 18 × 34 centiméteres trapéz alakú zárt került napvilágra az 1940-es években (23. ábra 11).⁹¹⁴ Az igen nagy méretű zár egy kapuhoz tartozhatott. Ajtókon kívül asztalokon, ládákon, szekrényeken egyaránt alkalmazták e zártípust (23. ábra 9).⁹¹⁵

Címerpajzs alakú zárcímer például az egykor Mária királyné házához (Körmöcbánya) tartozó vasajtóról ismert (21. ábra 6). Szív alakú kulcspajzsa van a lőcsei Szent Jakab-templom egyik vasajtójának (23. ábra 5).⁹¹⁶

16. századi magyar nyelvű inventáriumokban a zárcímert pléhnek nevezik. Sümeg várában 1588-ban például a várúr szobájához tartozott két *ajtho plehivel kuchjanval*.⁹¹⁷

A lakóépületekben azonban egyáltalán nem mindegyik ajtót lehetett kulcsra zárni. Kottanner Ilona, Erzsébet királyné udvarhölgye panaszkodott arról emlékiratában, hogy a visegrádi palotában „kevés olyan szoba volt [...] amelyet el lehetett zárni”.⁹¹⁸ Ahol viszont voltak záruk, azokkal kapcsolatban az írott források bizonyítják, hogy nagyon gyakran elromlottak, s javításra szorultak. Zsigmond lengyel herceg budai *thesaurum*ának ajtaja volt például ilyen; 1500 februárjában többször is dolgoztak rajta, és később is számtalan alkalommal.⁹¹⁹

Az ajtón keresztül beáramló hideg és huzat ellen gyakran az ajtó elé függesztett kárppal, ún. *portièrevel/antiportíval* védekeztek. A kárpitot az ajtókeret két oldalán lévő kampón keresztülfektetett rúd tartotta. Az erre erősített kárpit bármikor könnyen eltávolítható vagy felcsavarható volt. Itáliában számos adat, illetve ábrázolás maradt fenn ilyenekről (23. ábra 10).⁹²⁰ Az ajtókárpit mintája sokszor harmonizált az ágyfüggönyével, illetve a falikárpitével. Általában szövött anyagból volt, de aranyozott bőrből is készülhetett.⁹²¹ Magyarországon az egri várban 1508-ban, Estei Hippolit püspöksége idején került összeírásra két ajtókárpit, melyek mintások voltak.⁹²² Kanizsai Dorottya 1525-ben kelt testamentumában egyik nevelt lányára, Eufémiára többek között egy ajtóra való, szarvasokkal díszített verdűrt hagyott.⁹²³

⁹¹³ TEMESVÁRY 1961, 164, 172.

⁹¹⁴ FÜLÖP 1994, 229, és 47. kép.

⁹¹⁵ Például a Magyar Nemzeti Múzeum bártfai könyvszekrényén, a hervartói szentségtartó faliszekrényen, illetve a káposztafalvi ládán: KOVALOVSKI 1980, II–III. kép, IV. kép, 54–55. kép. Régészeti leletanyagban például: Visegrád, királyi palota, ltsz. 61.7.4.3, 60.28.1: FÜLÖP 1994, 229, 46. kép; Esztergom: MRT 5. 59. tábla 22; Budapest, MNM, ltsz. 1912/35–2: TEMESVÁRY 1961, 57. ábra; Vértesszentkereszt, bencés apátság: trapéz alakú zárcímerhez tartozó veret (a zárszerkezet nyelve ebbe illeszkedett), ltsz. 85.1.214: MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 192, és 15. tábla 5. Délnémet, osztrák 15. századi bútorokon (szekrényeken, ládákon, asztalokon) nagyon gyakori. Lásd például: FALKE 1924, 90–91, 104, 107, 114–115, 130. stb.; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 225–226. kép, 228–230. kép, 238. kép, 242. kép, 252. kép, 255–256. kép, 290. kép, 292. kép.

⁹¹⁶ EDVI 1899, 108, és 14. kép.

⁹¹⁷ U et C 76:17c.

⁹¹⁸ „wann es warn gar wenig gemech da, dew man versperren mocht”: MOLLAY 1971, 13. Magyarul lásd: MOLLAY 1979, 15. – A Szent Koronát természetesen több lakattal elzárt helyiségben tartották a fellegvárban.

⁹¹⁹ Lásd jelen disszertáció 2646. jegyzetét.

⁹²⁰ THORNTON 1991, 30–33, és 33–34. kép, 312. kép.

⁹²¹ Például „portière of araza” (Capone leltár, 1534); aranyozott bőrkárpit családi címerrel a velencei Palazzo Correrben (1584. évi inventárium): THORNTON 1991, 30.

⁹²² „Item antiporti, vulgo curtine, ante portam cum figuris duo 2”: E. KOVÁCS 1992, 346.

⁹²³ „Item Cortinam vnam herbosam cum effigie ceruorum ad Ianuam”: DL 286364; KELÉNYI 2015, 187.

7.4.2. Ablakok

A nyílászárók a középkori épületek igen sérülékeny, gyakran kicserélt szerkezeti elemei. Ez a megállapítás különösen érvényes az ablakokra. Fakereteik az idők folyamán könnyen tönkrementek, a tűz martalékvá váltak. Maradandóbb anyag a bennük lévő üveg volt. De míg a templomok színes, ólomkeretelésű ablakai viszonylag nagy számban maradtak fenn Európaszerte, addig a lakóépületek, valamint a középületek üvegezéséről, a nyílászárók kialakításáról igen hiányosak az ismereteink. Az ásatásokon talált síküvegdarabok vagy az ún. köldökös üvegek (tányérüvegek) töredékei „csak” az ablaküvegezés fajtáját határozzák meg. A fa nyílászáró keretek szerkezeti kialakításáról sok esetben csupán a képi ábrázolások tanúskodnak, továbbá ezek segítenek annak meghatározásában, hogy a nyíláskereteken belül mely részek voltak üvegezettek, mely részeket lehetett nyitni, illetve hogy használtak-e fa- vagy fémrácsokat, esetleg fatáblákat.⁹²⁴ A továbbiakban típusonként tárgyaljuk az ablakok faszerkezetébe/-re kerülő különféle anyagokat.

7.4.2.1. Papiros, hártya, vászon

Az ablakok üvegezése a 15–16. században még nem volt általános, mellette léteztek egyszerűbb, olcsóbb megoldások is: az ablakokat papirossal, hártyával, vagy vászonnal vonták be. Sokszor ezek a megoldások egy épületen belül is egymás mellett éltek.

1433-ban a soproni városháza ablakainak csak egy része volt üvegezett, egyes nyílászáróit papirossal fedték be.⁹²⁵ A 16. század elején tűzvész pusztított az egri várban, s a Szent István-templom is megrongálódott. 1506-ban az ablakait csupán papirossal borították be.⁹²⁶ Az egri püspök egy másik várban, a szarvaskőiben viszont vászonnal bevont ablakról hallunk 1493-ban (*vnam fenestram de telis*).⁹²⁷ 1520-ban a váci püspök ablakain is még csak vászon- és papírborítás volt, annak ellenére, hogy 1514-ből Vácról egy 1100 darabos „ablaküveg-raktár” is ismeretes (az 1100 darab nyilvánvalóan a köldökös üvegek számát jelöli).⁹²⁸ Ugyanekkor az erdélyi Brassó egyik középületére, mégpedig a fürdő földszinti és emeleti ablakaira hártyákat vásároltak, amelyeket fakeretekre illesztettek.⁹²⁹ A sümegi várban 1588-ban a vár urának egyik szobájában öt üvegezett ablak mellett még két kisméretű lantornás ablak is volt (*Lantorna Ablak keychin*).⁹³⁰ A (zala)egerszegi *castellumban* 1597-ben a kapu feletti háznak három, a számtartó házában egy lantornás ablaka (*Lantornias ablak*) volt, a kastély urának *himes*, azaz festett szobájához viszont három üvegezett ablak tartozott.⁹³¹

A hártyák, vagyis lantornák szarvasmarha hólyagból készültek. A hártyát megszáritották és úgy feszítették rá a fakeretre. Átlátni természetesen sem a papiroson, sem pedig a hártyán nem lehetett, mint ahogy a vásznon sem. Némi fény derengett át rajtuk, és a meleget valamelyest bent tartották a helyiségekben.

A 15–16. századot illetően ritka a fent említett típusú ablakok ábrázolása. Példaként idéznénk Benozzo Gozzoli egyik freskóját, amely Szent Mónika halálát jeleníti meg (1464–1467, San Gimignano, Szent Ágoston-templom; 24. ábra 8). A háttérben lévő három ablaknyílás közül a jobb szélső fatáblás, a bal szélső teljesen nyitott, a középső esetében viszont a tárgyalt ablakborítások egyike van a fakeretre feszítve, mégpedig vászon (olasz inventáriumokban a

⁹²⁴ Képi ábrázolások alapján foglalkoztak az ablakokkal: CSÁSZÁR 1986, 248–262; SCHOCK-WERNER 1995, 122–130.

⁹²⁵ „vmb papir zü sliemen”: HÁZI 1933, 10.

⁹²⁶ „Item pro papiro ad fenestras Sancti Stephani...”: E. KOVÁCS 1992, 329.

⁹²⁷ KANDRA 1887, 415.

⁹²⁸ ELEKES 1939, 292.

⁹²⁹ 1520: „Item pro membranibus ad balneam stubam superiorem asp. 8. [...] Item pro membranibus ad balneam stubam inferiorem asp. 13; 1522: „Item pro membranibus et ramen ad balneum superius asp. 6.” *Quellen* 1886, 236, 248, 406.

⁹³⁰ U et C 76:17c.

⁹³¹ U et C 76:17.

vászorborítású ablak neve *fenestra impannata*⁹³²). Az íves lezárású ablak felső kétharmada fix, alsó két egységét lehet felfelé nyitni. 16. századi példaként Vredeman de Vries 1562-es metszetét hoznánk fel, amelyen jól látszik, hogy mind a fix, mind pedig a felhajtható fakeretekre hártya feszül (24. ábra 9).

7.4.2.2. Üveglablakok

Az előzőekkel ellentétben az üvegezett ablakok értéket képviseltek. Megbecsült voltukat jól illusztrálja a következő adat. 1480-ban történt, hogy a Zemplén megyei Varannó *castellumát* Rozgonyi Anna (Losonci Lászlóné) erőszakkal elfoglalta, s az épület ingóságain kívül még annak szépen díszített üveglablakait is eltávolította és elvitette (*fenestralia dictae domus de vitro pulcre et miro modo ornata*).⁹³³ A 16. század első felében egy üvegezett ablak ára egy forintnál kevesebbe került. Mindez onnan ismert, hogy 1536-ban a Bakicsok felújították Éleskő várát, s a felújítás során 11 új üveglablakot is készíttettek két holicsi zsidó üvegesmesterrel.⁹³⁴ Az ablakokért 9 forint 40 denárt kellett kiadniuk. Egy 1552. évi értékbecslés szerint a borostyánkői vár üveglablakai – a keretekkel (*ramakal*) és az ónszerelékekkel együtt – 197 rajnai forintot értek.⁹³⁵

Az írott források tanúsága szerint a késő középkorban várakban, kastélyokban, sőt polgári lakóépületekben is jelen voltak az üveglablakok. Viszonylag korán, már 1434-ben üvegezettek az ablakai a pozsonyi hóhér lakásának.⁹³⁶ A 15. század végén az esztergomi érseki palotában folyó nagy volumenű felújítások, építkezések során számos új ablakot is készíttettek. Az érseki számadások tele vannak az asztalosoknak, üvegesmestereknek fakeretekért, üvegkorongokért kiadott összegekkel. Voit Pál szerint 1487 és 1491 között mintegy 8000 darab tányérüveget használtak fel az érseki palota és Aragóniai Beatrix lakosztályának ablakaihoz.⁹³⁷ 1487-ben az érsek tárházának az ablakait, pontosabban a fatokokat, fakereteket Kelemen asztalosmester készítette.⁹³⁸ Az ablakok üvegezésével kapcsolatban gyakran szerepel Bálint üvegesmester a számadásokban. Ő nemcsak Esztergomban, hanem az érsek (puszta)maróti kastélyán is dolgozott; 1489 őszén üvegezte az épület ablakait.⁹³⁹

Az ablakok azonban nagyon sérülékeny szerkezetek, legyenek azok üvegezve vagy hártayával bevonva. Beatrix királyné esztergomi lakosztályának üveglablakai 1495-ben már korántsem voltak tökéletes állapotúak, ezért egy üvegesmesterrel kijavíttatta azokat; a munkálatok 22 denárba kerültek.⁹⁴⁰ Nyilvánvalóan számos új üvegkorongot kellett behelyeznie a mesternek a kitortek helyére. A Batthyányak battyáni kúriájába 1502-ben egy *vitripart* kellett hívni, hogy az épület megrongálódott ablakait helyrehozza.⁹⁴¹ Zsigmond lengyel herceg budai szállásán is folyton megsérültek az üveglablakok az erős szellőkések miatt, így gyakran kellett hozzájuk szakembert hívni.⁹⁴² A kár súlyosságától függött, hogy mennyibe került a javítás. A herceg számadáskönyvei szerint 1500 áprilisában nyolc, ugyanazon év szeptemberében 24 denárért hozták rendbe Zsigmond fűtött szobájának az ablakait. Az eperjesi építőpáholy tagja, Christianus Baccaureus

⁹³² A vásznakat terpentinnel itatták át, hogy még áttetszőbbek legyenek. THORNTON 1991, 28–29.

⁹³³ IVÁNYI 1928, 219.

⁹³⁴ NEUMANN 2006, 75, 79.

⁹³⁵ U et C 95:10; *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 37.

⁹³⁶ NYÁRY 1874a, 11.

⁹³⁷ VOIT 1954–1955, 60, és 74. jegyzet.

⁹³⁸ VOIT 1954–1955, 54.

⁹³⁹ VOIT 1954–1955, 59.

⁹⁴⁰ „per rationatura di piu finestre di madama”: MTA Kézirattár, Ms. 4998 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

⁹⁴¹ DL 104125; KUBINYI 1985, 641, 185. jegyzet; KUBINYI 1998a, 262, 185. jegyzet.

⁹⁴² 1500. április 14.: „a reformatione fenestrarum de caminata domini principis [...] dedi VIII den. ung.”, 1500. szeptember 11.: „a reformatione membrane vitree in caminata domini principis, que per ventum erat destructa, dedi XXIII den. ung.” DIVÉKY 1914a, 29, 57.

számadásaiból ismert, hogy egy megbízott ablakokhoz való üveg beszerzése végett egészen Budáig utazott.⁹⁴³ Mindez azt mutatja, hogy Budán jó minőségű üvegeket – minden bizonnyal tányérüvegeket – lehetett beszerezni.

Az ablaküvegezés leggyakoribb fajtája az ólomkeretbe foglalt tányér- vagy köldökös üvegekből összeállított ablak volt (24. ábra 1–3, 5–7). Magyarországon számos helyen – városokban, várakban, kastélyokban, kolostorokban egyaránt – kerültek elő darabjai tányérüvegeknek,⁹⁴⁴ a legkorábbi a 13. századból.⁹⁴⁵ A hazai régészeti leletanyagban a tányérüvegeknek két fajtája található: a romlatlan, átlátszó üvegből készült, lapos, köldök nélküli, tömör peremű, velenceinek tartott darab, illetve a gyengébb minőségű üvegből készített (romlott) üvegtányér, melynek középpontjában „köldök” van, és a szegélye visszahajtott.⁹⁴⁶ A tányérüvegeket öntőmintába fújva⁹⁴⁷ színtelen vagy színes (lila, halványkék, füstszínű, zöld, vörös stb.) üvegből készítették.⁹⁴⁸ Színes tányérüvegek a budai királyi palotában láttak napvilágot, melyek Raguzából vagy Velencéből származhattak. Előfordulnak sugaras vagy sejtmintás plasztikával díszített darabok is.⁹⁴⁹

Általában az írott forrásokban nem térnek ki arra, hogy az ablakokat milyen típusú (tányér- vagy síküveg) üveggel fedték be.⁹⁵⁰ De például 1491-ben az esztergomi palota ablakainak üvegezéséhez vásárolt 5000 darab üveg – mennyiségéből ítélve – minden bizonnyal köldökös üveget jelent.⁹⁵¹ Az ablaktányérokat ólomkarikákba foglalták,⁹⁵² melyeket forrasztással illesztettek egymáshoz. Ásatáson általában csak kis töredékei szoktak előkerülni,⁹⁵³ így igen szerencsés leletnek számít az az esztergomi ólomkeret, amelyből egy körülbelül 80 × 50 centiméteres rész összefüggően maradt meg; hosszanti széleit egy-egy ólomcsík zárta le (24. ábra 3).⁹⁵⁴ Az esztergomi „ólmokeretháló” jól mutatja az üvegtányérok elhelyezésének módját: a kerek üvegeket egymástól fél egységnyire elcsúsztatva helyezték el, a köztes részeket pedig háromszög alakú síküveggel töltötték ki. Vagyis az ólomkarikák közti teret, attól függően, hogy az ablakszemeket pontosan egymás fölé vagy egymástól átlósan elcsúsztatva helyezték el, négyszög vagy háromszög alakú üveglapok töltik ki, melyek jobbára színtelenek.⁹⁵⁵ A tányérüvegeket azonban nemcsak ólomkeretbe foglalva rögzíthették egymáshoz, hanem egy olcsóbb és valószínűleg egyszerűbb

⁹⁴³ HORVÁTH 1939, 604.

⁹⁴⁴ H. GYÜRKY 1998, 273. – Nagy mennyiségben láttak napvilágot köldökös üvegek a botszentgyörgyi kastély ásatásán. VÁNDOR 1995, 19.

⁹⁴⁵ A váralja-várfői kisvárból (Miklós Zsuzsa ásatása): H. GYÜRKY 1998, 273.

⁹⁴⁶ A budai anyagban lévő előbbi típusú darabok átmérője 9,6–14 centiméter között mozog, az utóbbiaké kisebb, 8–8,9 centiméter közötti. H. GYÜRKY 1998, 273. A visegrádi királyi palota területén előkerült igen nagy mennyiségű kerek ablakszemek átmérője 8–14 centiméter közötti. MESTER 1997, 19.

⁹⁴⁷ H. GYÜRKY 1986, 10.

⁹⁴⁸ MESTER 1997, 19; H. GYÜRKY 1998, 273.

⁹⁴⁹ Buda: H. GYÜRKY 1998, 273; Vác, sugaras díszű: H. GYÜRKY 1991, 63.

⁹⁵⁰ Számos forrásadatot hoz: H. GYÜRKY 1998, 274–275.

⁹⁵¹ Az üvegeket a visegrádi János üvegestől vásárolták. VOIT 1958, 314, 74. jegyzet; MÉSZÁROS 2010, 686.

⁹⁵² Például 1489-ben az esztergomi palota üveglablakaihoz vásároltak hét fontnyi ólmot („per 7 libre di piombo per le finestre di vetro din. 21.”), továbbá három fontnyi ónt („per libre 3 di stogno per ditte fenestre din. 24.”). NYÁRY 1874a, 11, 28. jegyzet. 1506-ban az egrai Szent János-templom üveglablakaihoz szükséges ólmot Budán vásárolták („Item eo tempore ipse Bulfkandus pro fenestris vitreis ecclesie emit Bude album plumbum fl. 3.”). E. KOVÁCS 1992, 331.

⁹⁵³ Például a klastrompusztai pálos kolostor, illetve a botszentgyörgyi kastély ásatásánál kerültek elő ólomkarika-töredékek, lásd: KOVALOVSKI 1992, 15. kép; VÁNDOR 1995, 19.

⁹⁵⁴ SZABÓ 1987–1988, 87–91; VUKOV 2005, 14.

⁹⁵⁵ Háromszög alakú térkitöltő elemek kerültek elő például Budán (H. GYÜRKY 1986, 10–12; H. GYÜRKY 1998, 273.), Visegrádon (MESTER 1997, 19.), Klastrompusztán (KOVALOVSKI 1992, 15. kép), Székesfehérváron (H. GYÜRKY 1991, 33.), Esztergomban (SZABÓ 1987–1988, 88.) és Botszentgyörgyön (VÁNDOR 1995, 19.). Ozorán négyszög alakú, sötétzöld színű elemek töltötték ki az ablakszemek közti részt. FELD–GERELYES 1985, 178–179. Az ozoraihoz hasonló színhatású és elrendezésű ablaküveg látható Jan van Eyck Az Arnolfini házaspár című képén, a keresztosztós ablak felső nyílásaiban. VÉGH 1983, 18. kép.

eljárással is: az ablakszemek közti részt fával töltötték ki.⁹⁵⁶ A képi ábrázolásokat és a régészeti leletanyagot összevetve úgy tűnik, hogy Magyarországon, illetve német nyelvterületen kedveltebb volt a tányérüvegek átlós elhelyezése (24. ábra 1–3, 5–7; 39. ábra 5),⁹⁵⁷ míg németalföldi festményeken általában a másik típusú kiosztást ábrázolják (egymás fölé helyezett tányérüvegek, négyzetes térkitöltők).⁹⁵⁸

A H keresztmetszetű ólomcsíkokkal összefogott ablakszemek fakeretbe illeszkedtek.⁹⁵⁹ A 15. század végén Bakócz Tamás egri püspök hídvégi kúriájának ablakaihoz készített három fakeret egy forintba került.⁹⁶⁰ 1493-ban a püspök felsőtárkányi nyaralójához szintén szükség volt új fa ablakkeretekre, amelyeket a számadáskönyvek magyarul *Ramok*nak, azaz ráamáknak neveznek.⁹⁶¹ 1508 szeptemberében az egri várban, a várnagy épületén folyó munkálatok során az üvegablakokhoz volt szükség új fakeretekre.⁹⁶²

Az ablakok beosztása, attól függően, hogy milyen kialakítású kő-, illetve fakeretbe illeszkedtek, többféle is lehetett. A váradi vár 1598. évi leltára szerint például az épület üvegablakai között voltak hat- és négyosztatúak is (*Fenestra vitrea ad sex Partes aperitur No 1 [...] Fenestrae duae magnae quatuor partium vitreae No 2*).⁹⁶³ Ez a leltár nagyon jól illusztrálja, hogy egy váron belül mennyiféle ablakbefedési vagy ablakzáró megoldás létezett még a 16. század végén is, nem volt ugyanis minden nyílászáró üvegezett. Az üvegablakon kívül volt ott még papiros fedte, fatáblás, illetve vasrácsos ablak is. Üvegablak volt például a provizor házában, a sáfárházban, az egyik konyhában, a királynői lakosztály ebédlőtermében és az ún. *Belseő szobában*, illetve a felső kápolnában. Papiros fedte viszont a mosóház és a Fekete cipónak nevezett sütőház⁹⁶⁴ egy-egy ablakát, az utóbbihoz fatábla is tartozott, továbbá a várnagyok lakóhelyiségének ablakait is. A kovácsműhely ablakát fatáblával lehetett zární.⁹⁶⁵ A sajtok tárolására szolgáló háznak,⁹⁶⁶ valamint a második és a negyedik lisztesháznak vasrács volt az ablakán.

Az üvegfelületeket vízszintes fémpálcákkal is merevíthették. Dürer Szent Jeromos rézmetszetén a többosztatú kőkeretben köldökös üvegekből kialakított, fakeretbe helyezett üvegtáblákat láthatunk (24. ábra 1). Az alsó üvegtáblák a fakeretek által ketté vannak osztva, s két-két fémpálca merevíti őket. A németalföldi képeken ábrázolt ablakokkal⁹⁶⁷ ellentétben a német és magyar ábrázolásokon látható keresztosztós ablakoknak legtöbbször nemcsak a felső része üvegezett – tányérüveggel –, hanem az alsó nyílása is (24. ábra 2; 41. ábra 5). Nyitni az alsó üvegtáblát – esetleg a rajta lévő ablakocskát – lehetett, vagy pedig ritkább esetben a felső nyílas kisablakát.⁹⁶⁸

Az ablakok üvegezésének másik módja a síküvegekből összeállított ablak volt. A rombusz vagy más formájú üveglap darabokat ólomcsíkokkal fogták össze, s így illesztették a fakeretbe. A

⁹⁵⁶ Például ilyen ablakoknak a maradványai láttak napvilágot a baktalórántházi templom műemléki kutatása során. GERÓNÉ KRÁMER 1962, 238. Képét közli: CSÁSZÁR 1986, 2. kép.

⁹⁵⁷ A régészeti anyagot lásd fent. Képi ábrázolásokra néhány példa még: CSÁSZÁR 1986, 11–12. kép; FALKE 1924, XL, XLIII, XLVIII–XLIX, LIII.

⁹⁵⁸ Például Jan van Eyck képein: VÉGH 1983, 6. kép, 18–19. kép, 21–22. kép, 25. kép. Dirk Bouts egyik festményén: LEVEY 1983, 120. kép.

⁹⁵⁹ „Item dedi uno magistro, qui facit ligna pro fenestris vitreis, d. 75” (Eger, vár, 1501): E. KOVÁCS 1992, 116.

⁹⁶⁰ „Tres Ramas pro fenestris vitreis fl. P”: KANDRA 1887, 410.

⁹⁶¹ „Item Mensatori qui noua stampna et Menyezeth ac fenestras Ramokath fecit dedj flor VIII”: KANDRA 1887, 374.

⁹⁶² „Item uni magistro, qui fecit aliquas ramas pro fenestris vitreis in castro in domo castellani vel disposuit vel reformavit, dedi d. quindecim”: E. KOVÁCS 1992, 319; lásd még: DÉTSHY 1963, 197, 198. jegyzet.

⁹⁶³ BALOGH 1982, II. 109.

⁹⁶⁴ „Domus Pistorea Fekete czipó swtó haaz uocata: Fenestra Papiro obducta No 1 [...] Tabulae ex asseribus super eadem fenestra No 1”: BALOGH 1982, II. 111.

⁹⁶⁵ „Officina Fabri: Fenestra simplex cum sua tabula lignea No 1”: BALOGH 1982, II. 115.

⁹⁶⁶ „Domus Caseorum: Fenestra ferreis Cancellis confecta No 1”: BALOGH 1982, II. 116.

⁹⁶⁷ A 15. századi németalföldi festők szinte minden részletre kiterjedő, enteriőrt ábrázoló festményei igen alkalmasak az ablakok szerkezeti megoldásainak tanulmányozására.

⁹⁶⁸ Lásd még: CSÁSZÁR 1986, 11–12. kép.

hazai régészeti leletanyag alapján ezek az ablaküvegek vagy festés nélküli egyszínű darabok (pl. Budán vörös, lila, zöld, kobaltkék), vagy festettek. Festett üveglablakok töredékei a budai és a visegrádi királyi palotából, valamint a klastrompusztai kolostorból ismertek.⁹⁶⁹ Az 1480-as években a budai palota könyvtártermének színes üveglablakairól (*compositae vitreisque coloribus*) emlékezik meg Naldo Naldi.⁹⁷⁰ Ezek talán festett üveglablakok voltak, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy tányérüvegekből és köztük lévő színes üveglapokból álltak. A 15–16. századi leletanyagot tartalmazó rétegből előkerült visegrádi darabok különböző alapszínű üvegeken feketével festett geometrikus és ornamentális díszítésűek.

A régészeti anyagon túlmenően táblaképeink is igazolják, hogy használtak síküveggel fedett ablakokat a 15–16. századi Magyarországon. Példaként idéznénk az eperjesi Mária születése táblaképet (1497–1506), amelyen egy keresztosztós ablak van ily módon beüvegezve (30. ábra 2).

Németalföldi, francia ábrázolásokon is igen gyakori az ólomkeretbe foglalt színtelen, rombusz alakú ablakszemekből kialakított ablaküveg. A legtöbb esetben csak a keresztosztós ablak felső két négyzetes nyílásába helyeztek ilyen üvegeket,⁹⁷¹ melyeket még festménnyel is díszíthettek, az alsó nagyobb nyílásokat pedig – sokszor fémszegekkel kivert – fatáblával zárták (55. ábra 7). Általában a felső, üvegezett ablakrészekre is fatáblát hajtottak. Az ablakok további része lehetett még az ablak alsó részére helyezett, fából (ezek nyithatóak is lehettek) vagy fémből készített rács.⁹⁷²

7.4.2.3. Fa ablaktáblák

Kevés adattal rendelkezünk azt illetően, hogy hazánkban mennyire volt általános az ablaktáblák használata. Mivel könnyen elkészíthetők és megfelelő védelmet biztosítanak mind az időjárás viszontagságai ellen, mind vagyonvédelmi szempontból, feltételezhetjük, hogy széles körben alkalmazták őket. A fatáblákat kétféleképpen helyezhették el: az ablakkeretszárkó külső vagy belső részéhez illesztve. A szárkövek külső felén lévő csaplyukak, illetve az ablak külső síkján kialakított tükör együttese fatábla létére utalhat. A külső csaplyukak azonban vasrácsot is jelezhetnek, ezekre alább térünk ki. A szárkő belső részén lévő csaplyukak is többféleképpen értelmezhetőek. A csaplyukba helyezett sarokpipák fatáblákat vagy üvegezett nyílászárókat is tarthattak. Befelé nyíló ablaktáblát láthatunk például a lőcsei Szent Erzsébet-oltár Szent Erzsébet keresztcsodája képén.⁹⁷³ Az ún. Regensburgi mester egyik festményén jól tanulmányozható a fa ablaktáblák szerkezete (24. ábra 7). A deszkákat alul és fölül famerevítő fogja össze, a tábla közepén karika alakú ablakhúzó van, felette a tábla beakasztására szolgáló kapoccsal.

A brassói számadáskönyvek 1520-ban 32 darab tőgyfa ablakot említenek (*fenestris de lignis quercinis*), amelyek fatáblákat sejtetnek.⁹⁷⁴ Gondolhatnánk ez esetben ablakkeretekre is, de azokat a brassói számadások *ramennek* nevezik.⁹⁷⁵ Mint említettük, a váradi vár bizonyos helyiségeinek ablakain is fa ablaktáblák voltak 1598-ban.⁹⁷⁶ Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájában* (1590) az ebédlőház részeinél különféle típusú ablakok vannak felsorolva, köztük a *deszkas ablak* (*Fenestra tabulata*) is megtalálható.⁹⁷⁷

⁹⁶⁹ Buda: H. GYÜRKY 1998; Klastrompuszta: KOVALOVSKI 1992, 15. kép; Visegrád: MESTER 1997, 19, és 124–126. kép. Írott forrásokban lévő, városi középületek (pl. városháza, fürdőház), illetve templomok festett üveglablakaira vonatkozó adatok: H. GYÜRKY 1998, 274–275.

⁹⁷⁰ BALOGH 1966, I. 80–81.

⁹⁷¹ Például lásd: FALKE 1924, XXXI, XXXVI, XXXVIII. c-d; CSÁSZÁR 1986, 8. kép.

⁹⁷² Farácsra lásd: Vittore Carpaccio Szent Orsolya álma, vagy Robert Campin Angyali üdvözlés című festményét. Fémrács van Jan van Eyck Az Arnolfini házaspár című képén.

⁹⁷³ RADOCSAY 1955, CXLV. kép.

⁹⁷⁴ „Item mensatori Lucae pro 32 fenestris de lignis quercinis ad domum prefatam flor. 2. asp. 40.” *Quellen* 1886, 236.

⁹⁷⁵ *Quellen* 1886, 248, 406.

⁹⁷⁶ Erre vonatkozólag lásd a 964. jegyzetet.

⁹⁷⁷ MELICH 1906, 87. (195. rész).

7.4.2.4. Ablakrácsok

A fatáblákkal ellentétben az ablakokon alkalmazott vasrácsokról több ismerettel rendelkezünk.⁹⁷⁸ Ez egyrészt köszönhető annak, hogy időtállóbb anyagból készültek, így szerencsés esetben régészeti leletanyagban előfordulhatnak,⁹⁷⁹ vagy falkutatásoknál az eredeti helyükön kerülhetnek napvilágra,⁹⁸⁰ másrészt a fennmaradt kő ablakkereteken lévő csaplyukak elhelyezkedése egyértelműbben utal egykori meglétükre. A késő középkorban a vasrácsot vagy az ablakkeret külső részéhez, vagy az ablakkeretbe illesztették. Az előbbi esetben a csaplyukak a szemöldökkő és a szárkövek külső részén helyezkednek el, az utóbbinál pedig az ablakkeret belső oldalain. A budai palotából és a budai polgárvárosból például több olyan ablakkeret ismeretes, melyeknek a külső részén számtalan csaplyuk található – ezek minden bizonnyal vasrács elhelyezésére szolgáltak.⁹⁸¹ Carlo Crivelli Angyali üdvözet című festményén ilyen típusú rácsot láthatunk (24. ábra 4). A rács egyszerű, négyzethálós kialakítású. A visegrádi királyi palotában rekonstruáltak is egy ilyen ablakrácsot az északkeleti palota keleti homlokzatán.⁹⁸² A vasrács egy keresztosztós ablakot védett. A rács elhelyezésének másik módját is alkalmazták Visegrádon, szintén az északkeleti palota egyik ablakán, melynek könyöklője *in situ* maradt meg.⁹⁸³ A könyöklőn lévő négy furatlyuk alapján a rácsot az ablakkeret oldalába illesztették. A könyöklő belső oldalán lévő falc nyílászáró létre utal.

A 16. századi írott források is tanúskodnak arról, hogy a hazai várakban, kastélyokban mennyire általánosak voltak a vasrácsok, milyen fontos védelmi szerepük volt.⁹⁸⁴ 1505-ben például Szécsárma *castellum* ablakait látták el vasrácsokkal, 1521-ben Fejérvárn pedig a vár üvegablakait, illetve egy vasrácsa (*craticula fenestralis ferrea*) került be többek között az épület ingóságait tartalmazó inventáriumba.⁹⁸⁵ (Liptó)Újvár várának üvegezett ablakait voltak 1553-ban, s azoknak majdnem mindegyikén volt *vas rostel*.⁹⁸⁶ A bazini várban a sáfárház ablaka volt vasrácsos (*Ablakera walo was rosthel*) 1586-ban.⁹⁸⁷ Az ablakrácsot, illetve a vasrácsos ablakot a 16. században – formájából adódóan – *rostel-/rosthel*nek, *rostelyos ablak*nak hívták magyarul.⁹⁸⁸

⁹⁷⁸ A pozsonyi számadáskönyvek 1451. évi bejegyzése szerint a városháza festett üvegablakaihoz vasrácsokat is készítettek. ORTVAY 1892–1912, II/1. 317.

⁹⁷⁹ Például Pécssett a középkori egyetem berobbantott emeleti ablaka, rács és keretkő együtt, lásd: G. SÁNDOR 1999, 43–44; Egerben: KOZÁK 1964, 21–23. kép.

⁹⁸⁰ Például Budán az Úri utca 19. számú ház kutatásakor: LÓCSY 1959, 331.

⁹⁸¹ A budai palota déli nagycsarnokának keleti ablakán: GEREVICH 1966, 147; Országház u. 5.: NAGY 1959, 304; Tárnok u. 16.: *Budapest műemlékei* 1955–1962, I. 524; Fortuna u. 10.: *Budapest műemlékei* 1955–1962, I. 338.

⁹⁸² BUZÁS 2010a, 165. kép.

⁹⁸³ Északkeleti palota, III. terem, északkeleti ablak: BUZÁS 1990, 241. kép.

⁹⁸⁴ A legjobb védelmet nyilvánvalóan az nyújtotta volna az épületekben, ha a könnyen elérhető ablakokat befalazták volna, vagy eleve nem is falazták volna nyílást az adott helyiségre. Persze ez irreális dolog, hiszen a helyiségek természetes megvilágítása alapvető szükséglet. Mindenesetre Diomede Carafa, aki Aragóniai Beatrixot látta el hasznos tanácsokkal Magyarországra érkezése előtt, azt tanácsolta *De institutione vivendi* című művében a nápolyi királylánynak, hogy udvarhölgyei szobáira – bárhol is legyenek – mindig nagyon ügyeljen, hogy azok jól elzárhatóak legyenek, illetve ha szükségtelen ablakokat és ajtókat talál, akkor azonnal falaztassa be őket, azért, hogy férfi személyeknek azok ne nyújtsanak lehetőséget kísértésre. CARAFA 2006, 35–36, 73.

⁹⁸⁵ Szécsárma: KOPPÁNY 1999, 48, 222; Fejérvár: DL 47440.

⁹⁸⁶ U et C 96:3.

⁹⁸⁷ RADVÁNSZKY 1986, II. 62.

⁹⁸⁸ Lásd például: „In circuitu castrorum inter muros [...] j ferreum instrumentum pro defensione fenestrarum ad modum craticulae, vulgari rosthel” (Gyula vára, 1528): VERESS 1938, 132; „Fenestra craterata, cancellata – Rostelyos ablak” (1590): MELICH 1906, 87. (195. rész). – Később, a 17. században is így nevezik, lásd például: „Két ablak [...] Mindenik ablakban három-három vasrúd. Kül mindeniken egy-egy öreg vasrostély. / Ablaka kettő, ép [...] Mindenik ablakban három-három vasrúd és vasrostélyok rajta.” (Szentdemeter, 1629): B. NAGY 1973, 62.

7.4.2.5. Fügönyök

Az ablakok függönyözése már a 15. században is divatban volt, váraknál és középületeknél egyaránt. Egyszínű és mintás függönyöket is használtak; anyaguk posztó, vászon, vagy selyem volt. 1439-ben például a pozsonyi városháza nagytermének ablakaira vásároltak 15 rőf vásznat, melyeket egy Gáspár nevű festővel festettek be.⁹⁸⁹ Zöld színű ablakfüggönnyt írtak össze az esztergomi palota 1489. évi leltárában Estei Hippolit érseksége idején.⁹⁹⁰ Egyszínű anyagokkal fedték be 1501-ben az egi várban lévő püspöki palota felső termének ablakait.⁹⁹¹ Hét évvel később, a vár 1508. évi számadásaiban posztóból készült kis- és nagyméretű függönyöket, valamint mintásokat is említenek.⁹⁹² Az angol királyi udvarban, VIII. Henrik idején a szatén- és selyemfüggönyöket vászonnal bélelték, s meglehetősen tarka képet mutathattak (pl. zöld sárgával, karmazsinvörös sárgával kombinálva). Whitehallban a magas ablakok elé is akasztottak függönyöket, melyeket egy hosszú rúddal húztak ki vagy be.⁹⁹³

Nyugat-európai képi ábrázolásokról leolvasható, hogy a függönyöket egyszerű, díszítés nélküli farudakra, fakarnisokra akasztották fel, karikák segítségével. Ilyet láthatunk például két, Angyali üdvözetet ábrázoló festményen, melyek 1420 körül,⁹⁹⁴ illetve 1451–1465 között (24. ábra 5) készültek. Az utóbbi képen a függönyök színe eltérő: az egyik ablak elé zöld, a másik elé vörös textíliát függesztettek.

7.4.2.6. Ülőpados ablakok

Az ablakbélletek, ablakfülkék két oldalán gyakran találkozhatunk kőből készült padokkal, ülőkékkel (24. ábra 10). A visegrádi északkeleti palotában például a falazott ülőpadkák tetejét profilált faragott andezittufa lapok borítják.⁹⁹⁵

A kőpadok tetejét textíliával és/vagy kispárnával tették komfortosabbá. Mivel az ablakfülkékben kellő világosság volt, ezért jól lehetett bennünk hímezni, olvasni, de társalogni is. Az ablakbéllet falait olykor kárpitokkal is borították, ahogy ezt láthatjuk például egy 1541-ben a Zsoltárokhoz készült ábrázoláson is, így védekezve a falakból áradó hideg ellen.⁹⁹⁶ VIII. Henrik elthami lakosztályában a szobák ablakfülkéit kampókkal és karikákkal szerelték fel, hogy felakaszthassák a kárpitokat.⁹⁹⁷

⁹⁸⁹ NYÁRY 1874a, 15.

⁹⁹⁰ VUKOV 2004, 102. jegyzet.

⁹⁹¹ E. KOVÁCS 1992, 121.

⁹⁹² „Item curtinas cum figuris duas 2. Item curtinas de panno pro finestrīs, magnīs et parvis, septem 7.” E. KOVÁCS 1992, 346.

⁹⁹³ THURLEY 1993, 225.

⁹⁹⁴ Felső-rajnai mester alkotása, lásd: GRIMM 2004, 39. kép.

⁹⁹⁵ BUZÁS 1990, 85, Szerk. kat. 41–42. stb. – Márványból készült ülőpadok találhatóak például az urbinói Palazzo Ducaleban.

⁹⁹⁶ A képet lásd: LÜLFING 1981.

⁹⁹⁷ THURLEY 1993, 225.

8.

BERENDEZÉS

Az enteriőrök legszembevetőbb elemei a lakberendezési tárgyak. Ebben a fejezetben a legmeghatározóbb tárgyain, a bútorokon kívül szót ejtünk a lakástextilekről (ágyneműről, asztalterítőkről), a konyhafelszerelésről, az apróbb, de az enteriőroket színesebbé tevő madárkalitkákról, órákról, metszetekről, festményekről, illetve csokorba szedjük azokat a tárgyakat, amelyek külföldről kerültek be a magyar elit otthonokba. Külön alfejezetben mutatjuk be már a legelején, hogy a 15–16. századi udvarokban a reprezentációnak milyen alapvető kellekei voltak a lakáskultúra szemszögéből nézve.

8.1. A REPREZENTÁCIÓ FORMÁI ÉS TÁRGYAI A 15–16. SZÁZADI UDVAROKBAN

A késő középkorban a megfelelő reprezentáció elengedhetetlen része volt az udvari kultúrának. Az udvari reprezentáció mindig kétirányú volt: egyrészt irányult az országon belülre, másrészt azon kívülre, külföldre. Tárgya az uralkodó és az ország szuverenitásának a kifejezése, fő feladata pedig a felség megjelenítése volt.⁹⁹⁸ A középkori udvari kultúra jeles kutatója, Werner Paravicini öt pontban foglalta össze az udvar és az udvartartás főbb feladatait, s ezek között harmadik pontként a fejedelem presztízisének megtartását és növelését határozta meg,⁹⁹⁹ amely egyértelműen a jól átgondolt és kivitelezett reprezentáció által érhető el.

A késő középkori udvarokban a pompa kifejezése erény volt, sőt szükségszerű, mondhatnánk erkölcsi kötelesség. A 15. században – az ókori szerzőket mintául véve – számos traktátus született a *splendor* témakörben. A *splendor* (a latin *splendo* igéből, jelentése: ragyogni) és a *magnificentia* (a latin *magnum facere* kifejezésből, jelentése: valami nagyot csinálni, tenni) a reneszánsz két nagy erénye volt. Maguk a kifejezések ókori szerzőktől származnak, Cicero prózájában és másoknál is megjelennek ezek, hogy magasztalják az egyének ragyogó karakterét. A *magnificentia* az építőművészethez kötődött, míg a *splendor* a házi reprezentációhoz.¹⁰⁰⁰

Machiavelli azt írja *A fejedelem* című munkája XXI. fejezetében, hogy „a fejedelem mindenképp az el minden cselekedetével, hogy nagy és kiváló személyiség”, továbbá, hogy a fenség és a méltóság egyetlen cselekedetéből sem szabad, hogy hiányozzon: „az év megfelelő szakában ünnepekkel és látványosságokkal gyönyörködtesse a népet [...] néha adjon példát emberiségről és bőkezűségről, fenségéről és méltóságáról el nem feledkezve, mert ennek egyetlen cselekedetéből sem szabad hiányoznia.”¹⁰⁰¹ Kiemeli még azt is, hogy azoknak, akik nemrég emelkedtek a szociális ranglétrán, többet kell költeniük közösségi alkotásokra, építészetre és reprezentációra, mint azoknak, akik már régóta megalapozták (magas) társadalmi pozíciójukat.¹⁰⁰²

Ha végigtekintjük, hogy hol lehetett a legjobban reprezentálni a középkorban, akkor azt látjuk, hogy számos lehetőség kínálkozott. Reprezentálni leginkább a különböző ünnepeken lehetett, úgymint koronázási, esküvői, keresztelési ünnepeken, díszes bevonulások, körmenetek alkalmával, lovagi tornákon, az ünnepekhez kapcsolódó bankettek, lakomákon, illetve egy szomorúbb esemény, a temetkezési szertartások során is.

⁹⁹⁸ MAROSI 1984b, 519.

⁹⁹⁹ PARAVICINI 2011, 66.

¹⁰⁰⁰ LINDOW 2006, 306.

¹⁰⁰¹ MACHIAVELLI 1987, 124, 127–128.

¹⁰⁰² DE VRIES 2009, 194.

Fontos kihangsúlyozni, hogy maguk az ünnepek nemcsak az adott eseményről szóltak, hanem azon túlmenően igen fontos politikai szerepük is volt: üzenetet hordoztak a rendszer, a hatalom birtokosai részéről, de az ország presztízsét is meghatározták (imázs-kialakítás).¹⁰⁰³ Sikerüket sokszor megrendezésük zökkenőmentessége szerint ítélték meg. A sikeres, nagy pompával járó ünnepek jelentős tekintélynövekedéssel jártak: a különböző országok követői a szélrózsa minden irányába, Európa-szerte elvitték – jó vagy éppen rossz – híret egy udvarnak az adott alkalommal kapcsolatban.

Egy-egy ünnepség alkalmával igyekeztek mindig valami újdonságot kitalálni, mely az ünnep fényét volt hivatott emelni. Ez megnyilvánulhatott a dekorációkban, a ruhákban, az ünnepi zenés-táncos műsorszámokban, a feltálat fogásokban egyaránt. Egy nagyszabású esemény előtt pár évig akár szerényebbeket is tarthattak, pusztán csak azért, hogy az csillogóbbnak, pompásabbnak tűnjön. Tulajdonképpen három alaptípusa volt az udvari ünnepeknek: 1. a fel- és bevonulások, 2. a lovagi tornák, 3. a bankettek.

Társadalmi vonatkozását tekintve az első típus szélesebb társadalmi rétegnek szólt, a város apraja-nagyja részt vehetett rajta. A lovagi tornák már csak egy szűkebb rétegnek, a középrétegnek szóltak, s végül a harmadik kategória, a bankettek csupán egy vékony elit réteg számára voltak megrendezve.

A bevonulási ünnepek¹⁰⁰⁴ (*intrada, entrada, ingressus*) azon túl, hogy az udvar reprezentatív működésének, az uralkodó dicsőségének, illetve tényleges vagy vélt hatalmának a bemutatására szolgáltak elsősorban, fontos mellékszálként mindig bennük foglaltatott a nép szórakoztatása is, mely egyben a társadalmi feszültségek alkalmi levezetésére is kiváló alkalmat nyújtott. A nálunk olasz példák nyomán meghonosodott bevonulások meghatározó kelléke a díszes baldachin volt. Uralkodóink bevonulásai alkalmával aranyszínűről számolnak be legtöbbször a források. Luxemburgi Zsigmond római és perugiai bevonulása alkalmával, 1433-ban használt például aranyszínű baldachint,¹⁰⁰⁵ Aragóniai Beatrix pedig ferrarai bevonulása során 1476-ban.¹⁰⁰⁶ Az aranyszínű mennyezetek anyaga arannyal gazdagon átszőtt bársonybrokát lehetett. Lakberendezési szemszögből tovább vizsgálva egy bevonulást, a felvonulási út mentén álló lakóházak, középületek ablakait ilyenkor szintén szokás volt feldíszíteni, s a korabeli ábrázolások tanúsága szerint, akik teheték, drága keleti szőnyegeket vagy mives kárpitokat függesztettek ki ablakaikból, vagy korlátokról csüngették le őket.¹⁰⁰⁷

Igen fontos udvari látványosság, az udvari ünnepek szerves része volt a lovagi torna.¹⁰⁰⁸ A lovagi torna szerepe főként az volt, hogy növelje az előtte levő udvari esemény fényét. Egyes uralkodók a tornákat olykor nemcsak a saját maguk, hanem gyermekeik népszerűségének a növelésére is felhasználták (pl. VII. Henrik).¹⁰⁰⁹ A lovagi tornákon elsősorban a fegyverekkel, páncélokkal, pompásan felszerszámozott lovakkal lehetett igazán reprezentálni, de az emelvényeken elhelyezett díszes kárpitok vagy esetleg az uralkodók ülése fölé függesztett baldachinok mint berendezési tárgyak sem hanyagolhatóak el e szempontból.

A királyi reprezentáció legfontosabb megnyilvánulása azonban az udvari lakoma volt. A bankett helyszíne, annak díszítettsége, s gazdag környezete egyaránt emelte az udvar tekintélyét. A különböző európai udvarokban rendezett ünnepeket és ceremóniákat követő pazar lakomák¹⁰¹⁰ elemzése már az elmúlt 20-30 esztendőben számos kutatót tollforgatásra készítetett,

¹⁰⁰³ VELICH 1999, 124.

¹⁰⁰⁴ A témáról bővebben: PETNEKI 1987; VELICH 1999, 125–130.

¹⁰⁰⁵ Gubbio: E. KOVÁCS 2008a, 59; Róma: E. KOVÁCS 2009, 1327. – Zsigmond amikor Mainzba vonult be, akkor baldachinjára a város fekete sast festetett, az oldalfüggőkön pedig a birodalom, Magyarország és a választófejedelemk címerei voltak. E. KOVÁCS 2011, 337.

¹⁰⁰⁶ E. KOVÁCS 2002, 237.

¹⁰⁰⁷ Lásd például Vittore Carpaccio festményein: VALCANOVER 1989, 16. kép, 54–55. kép.

¹⁰⁰⁸ KUBINYI 2008, 25–26.

¹⁰⁰⁹ VELICH 1999, 132.

¹⁰¹⁰ PÁLFFY 2004, 1006.

de más és más szempontból: egyeseket a bankettek gasztronómiai része, másokat a szertartásrendek és a reprezentáció, a művészettörténéseket a műalkotások érdekelték. Minket, tágabb témánkból fakadóan, a belsőépítészet és mindenekelőtt a lakberendezési tárgyak szempontjából foglalkoztatnak a bankettek, hiszen ellentétben a bevonulásokkal és a lovagi tornákkal, ezek folytak többnyire egy adott zárt térben.

A nagytermekben rendezett, grandiózus udvari lakomák elengedhetetlen berendezési tárgyai a trónszék, a baldachin, a szőnyegek, a kárpitok, a pohárszékek, az asztalok és a padok voltak (35. ábra 1–2, 4; 36. ábra 1–3). Ehhez járultak még az asztalokon és pohárszékeken álló nemesfém edények, az ezen bútorokat borító drága kelmék, valamint a kézmosó készletek, kenyértartók, díszes hordók stb.; más szempontból nézve, a vendéglátók és a vendégek pompás ruhái és ékszerei, a szemet kápráztató fogások, illetve a bankettek alatti szórakoztató műsorok (zene, ének, tánc, színi előadások stb.). S ne feledjük, a bankettek számos rövid életű mű is született, mint például borkutak, ünnepi belsőépítészeti dekorációk, kosztyűmök.

Lakomákat természetesen kintre, a szabadba is szervezhettek. A nyilvános lakomák rendezése például a városok piacterein fejedelmi szokás volt, Berzeviczy Albert szerint határozottan olasz szokás.¹⁰¹¹ Erre nagyon jó példa az 1479-ben Mátyás és Beatrix által Ulászló számára rendezett olmützi királytalálkozó.

Említettük már, hogy a vidám, felszabadult ünnepek mellett az udvari reprezentációra egy szomorúbb esemény is alkalmat adott, mely nem volt más, mint a gyász. Minket továbbra is elsősorban az érdekel, hogy mennyiben változtatták meg ilyenkor az enteriőröket, és mivel. Ami csekély információ megmaradt erre vonatkozólag a hazai írott forrásanyagban, azt Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiban találjuk meg a 16. század elejéről, mely által a Jagelló-kori udvari gyászba nyerhetünk némi bepillantást. A II. Ulászló udvarában időző herceg 1501-ben testvéreinek, János Albert lengyel királynak a halálakor szolgálóival fekete posztóval vonatta be szobájának falait. A posztó rögzítését szegekkel oldották meg; a szegekért hat denárt fizettek.¹⁰¹² Ekkor azonban nemcsak a falakat borították feketébe, hanem a herceg (valószínűleg baldachinos) ágya is – a párnákkal, takaróval együtt – fekete atlaszöltözetet kapott.¹⁰¹³

Hasonló szokás más európai udvarokban is fellelhető, így példának idéznénk a skót királyi udvart. A skót udvarban IV. Jakab öt díszszéket (*chairs of state*) és hozzájuk való kiegészítőket vásároltatott 1502-ben egy lombard kereskedőtől, Jerome di Frescobaldtól, aki Flandriában tevékenykedett. Egy szék arany bársonyszövettel, három zöld bársonnyal, egy pedig feketével volt kárpitozva. Ez utóbbit John G. Dunbar szerint valószínűleg udvari gyász alkalmával használták.¹⁰¹⁴ A szobák fekete anyaggal való felöltöztetése egyébként nagyhét alkalmával is dívott a középkorban: Krisztus keresztrefeszítését ezáltal is méltón gyászolták a királyi otthonokban. A Jagelló-kori királyi udvarban is megtaláljuk ezt a szokást: nagyhéten feketével vonták be II. Ulászló király szobáját.¹⁰¹⁵

Ünnepeken kívül más alkalmakkor és a mindennapokban is „illet” odafigyelni a megfelelő reprezentációra. Az uralkodó által tartott kihallgatásokon, tanácskozásokon a trónszék és annak együttese (baldachin, trónkárpit, szőnyeg, párnák) és/vagy a baldachinos ágy játszott a főszerepet mint méltóságjelző lakberendezési tárgy. Merész Károly burgundi hercegről köztudott, hogy nagyon tudatosan használta mind ünnepi alkalmakkor, mind pedig a hétköznapi során a tárgyak teljes spektrumát – legyen az kárpit, bútor, nemesfém edény stb. – uralkodói mivoltának a

¹⁰¹¹ BERZEVICZY 1908, 224.

¹⁰¹² „Item ad clavos oroschom, dum lodices depositi sunt et panno nigro parietes contegebantur, dedi VI den ung.”: DIVÉKY 1914a, 117.

¹⁰¹³ DIVÉKY 1914a, 118; DIVÉKY 1914b, 570.

¹⁰¹⁴ DUNBAR 1999, 172.

¹⁰¹⁵ FÓGEL 1917, 126.

kifejezésére.¹⁰¹⁶ Mindez Hunyadi Mátyásról is elmondható, aki nem lévén uralkodócsalád sarja, alacsony származását a szokottnál is hatalmasabb pompával igyekezett elfedni.¹⁰¹⁷

Giovanni Pontano, a nápolyi udvar humanistája élete vége felé írt traktátusában, a *De splendoréban* (1498) a magánházak enteriőrjeiről és berendezésükről értekezett, azok „ragyogó” voltát vizsgálva. Az otthoni tárgyakkal kapcsolatban, melyek megfelelőek egy „ragyogó” ember számára, Pontano két kategóriát különített el: a háztartási berendezést (*supelectiles*) és a díszítő tárgyakat (*ornamenta*).¹⁰¹⁸ Az előbbi kategóriába olyan otthoni, mindennapi tárgyak tartoztak, mint például ágyak, vászonneműk, vázák, tányérok stb., melyek nélkül nem lehet kényelmesen élni. A másik kategóriába olyan tárgyakat sorolt a humanista, mint pecsétek, kárpitok, festmények, elefántcsont székek, díványok, drágakövekkel díszített szövetek, kristályvázák, ládikák arab stílusban festve stb., vagyis az extra, luxuskategóriába illő lakberendezési eszközöket. Ezen tárgyak csillogása, fénye (bútoroké, nemesfém tárgyaké, kristályoké, ékköveké) különösen megfelelt az ókori *splendor* definíciónak.

A reprezentatív események és a hozzájuk kapcsolódó tárgyak vázlatos áttekintése után három olyan bútort emelnénk ki, amelyek rangjelző szerepet töltek be: a tekintély székét, vagyis a trónust vagy díszszékét, a pohárszékét, valamint a díszágyat (= baldachinos ágy).¹⁰¹⁹ Ezek szerepe, helye, kialakítása elsődleges fontosságú volt a királyi udvarokban. Kiemelt szerepüket, fenségjelző mivoltukat a VII. Henrik *Household regulations*-ében megfogalmazottakkal tudjuk talán a legjobban visszaadni, mely azt írta elő, hogy „semmilyen rangú ember ne menjen közel a király székéhez, ne álljon a baldachinja alá, ne feküdjön az ágyára, ne közelítse meg a pohárszékét, s ne álljon a szőnyegére”.¹⁰²⁰

A következő három alfejezetben ezeket a rangjelző bútorokat fogjuk alaposabban ismertetni.

8.1.1. A reprezentáció bútorai: a trónszék

A székek legfontosabbika a tekintély ülőbútorai, a trónusok voltak, melyeket arra terveztek, hogy kiemeljék a rajta ülőt. Kihallgatások, ünnepségek során az uralkodók legfontosabb bútorarabja, hatalmi jelvénye ez. Ami egy széket trónussá tett, az nem maga a szék egy kifejezett típusa volt, hanem elsősorban az az együttes, melyet a baldachin, a trónkárpit, a párnák (az ülésen, illetve a láb alatt), a lábszámoly és a szőnyeg alkotott.¹⁰²¹ Ezek által lehetett még pompásabbá, komfortosabbá és nem utolsósorban megfelelő méltóságúvá tenni az ülőbútort. Ehhez járult még hozzá az, hogy a trónust többnyire egy kiemelt helyre – emelvényre, dobogóra – állították, melyet gyakran több lépcsőn keresztül lehetett megközelíteni. Ezen felsorolt elemek különféle variációja, összeállítása, az egyes anyagok minősége és kialakítása az azt használó uralkodó gazdagságától, ízlésétől függött.

Tulajdonképpen két fő típusa volt a trónnak a középkorban: az oszlopos/fiálés és deszkából összeállított ülés (oszlopok/fiálék nélküli változata a ládaülés), illetve a vázas szerkezetű, X alakú szék (*faldistorium*). Ez utóbbi sokszor háttámlás-karfás kivitelben készült, s drága anyagokkal, selyemmel vagy bársonnyal kárpitozták is.

Ha megvizsgáljuk a 14–15. századi külföldi ábrázolásokat, így például a franciákat, akkor azt látjuk, hogy a királyok és a hercegek vagy egyszerű, a szárak felső végein állatfejjel díszített X alakú összecsukható széken (25. ábra 1), vagy hát- és kartámlákkal ellátott X alakú széken

¹⁰¹⁶ FRANKE–WELZEL 2009, 53.

¹⁰¹⁷ KUBINYI 2008, 22.

¹⁰¹⁸ LINDOW 2006, 306–307; lásd még a témához: WELCH 2002.

¹⁰¹⁹ THURLEY 1993, 234.

¹⁰²⁰ THURLEY 1993, 234.

¹⁰²¹ THURLEY 1993, 238.

foglalnak helyet.¹⁰²² Ez utóbbira példa egy 1372-es miniatúra V. Károly francia uralkodóról, aki ilyen széken ül, feje fölé egy, a méltóságot jelző, lilomokkal díszített, kúpos textildachin borul (25. ábra 2).¹⁰²³

K. Csilléry Klára mutatott rá, hogy *szék* szavunk kezdetben az uralkodói ülőbútor, a *trón* megjelölésére szolgált, illetve, hogy méltóságjelző volt.¹⁰²⁴ Ez utóbbira olyan kifejezések utalnak, mint a *székbehy, törvényszék*, vagy például koronázóvárosunk neve is, *Székesfehérvár*. Más európai népek megfelelő szavának is ugyancsak *trónus* jelentése volt kezdetben. A *szék* szó azután kétféle kialakítású ülőbútor megnevezésére is használatossá vált: az egyik a vázas szerkesztéssel előállított típus volt, mely bármely megtisztelt személynek járt; ennek ülését szíjjal vagy gyékénnyel kötötték be.¹⁰²⁵

A magyar uralkodók trónusairól egyrészt a pecsétképek alapján alkothatunk fogalmat. Károly Róbert I. és III. kettőspecsétjén a trónus még csak egyszerű gótikus mérműves motívummal díszített ládaülés, párnával borítva, a király lába alatt zsámollyal.¹⁰²⁶ Az utóbbi pecséten a trónus mögé kárpitot is függesztettek. Ugyanakkor garasán (CNH II. 3.) az uralkodó állatfejes díszítésű összecsucskható széken ül (25. ábra 1).¹⁰²⁷ I. Nagy Lajos II. kettőspecsétjén a ládaülés háttámlával és gótikus fiálás kartámlákkal egészült ki.¹⁰²⁸ Zsigmond király 1405 körüli II. magyar királyi felségpecsétjén és római királyi aranybulláján (1411) szintén szép gótikus fiálás kartámlájú trónusokat láthatunk, az uralkodó mögött mintás trónkárpittal (25. ábra 4–5).¹⁰²⁹ Zsigmond I. magyar királyi kettős felségpecsétjén díszes, fiálás baldachin is borul a trónus fölé.¹⁰³⁰ Albert 1438-as felségpecsétjén és Mátyás I. kettős felségpecsétjén az uralkodók szintén fiálás-baldachinos trónuson foglalnak helyet.¹⁰³¹

Ezenkívül további képi forrásokkal, valamint leírásokkal is rendelkezünk. Ami Hunyadi Mátyást illeti, egy, az uralkodót ábrázoló vegyes mázas kályhacsempén Mátyást egy magas háttámlájú, fiálás oszlopú trónuson ülve ábrázolta az azt készítő mester (25. ábra 3).¹⁰³² A *Ransanus-kódex* A királyi pár fogadja Petrus Ransanust című képén Mátyás és Beatrix mintás, vörös színű baldachin alatt vörös textíliával teljesen letakart, széles trónuson ül (25. ábra 7). A trónusból mindössze csak annyi vehető ki, hogy magas háttámlája és alacsony kartámlái vannak. A trónus fölötti baldachin a méltóság jelzésére szolgált – erre részletesen majd alább térünk ki. Az olmtüzi királytalálkozón (1479), amikor Mátyás Ulászlót fogadta, a szász követ beszámolója szerint két aranyozott ezüst szék volt felállítva, melyekre aranyszínű párnát helyeztek, s a királyok lábához aranypárna került a méltóság még jobban való kiemelésére (*in der mitte uff einem silberin obirgoltten stulle uff golden kissen gesessin, desgleichen auch under den fussen gehapt, uff der rechten seite hat ym der Kg. Zu Bemen ouch uff einen vorgultten stulle uff golden kussen gesessin, desgleichen under den fussen gehapt*).¹⁰³³ Ulászló széke azonban valamivel alacsonyabb volt (*etwas nideriger denne*) a magyar uralkodó székénél.¹⁰³⁴ Nyilván nem véletlenül. Ez is Mátyás magasabb rangját volt hivatva jelezni. Ugyanezen találkozó során, egy másik alkalommal az aranyozott ezüst uralkodói székeket aranyvörös bársonytakaróval fedték, s két-két aranyszínű bársonypárnát helyeztek a székek elé

¹⁰²² Paris 1400 2004, 39, 355. Bretagne-i Anna hát- és kartámlás, X alakú trónszéke egy 1507-es, Jean Bourdichon által készített miniatúrán: Bretagne 1990, 146.

¹⁰²³ LUCIE-SMITH 1979, 40, és 34. kép.

¹⁰²⁴ K. CSILLÉRY 1997a, 195.

¹⁰²⁵ K. CSILLÉRY 1997a, 196. E szerkesztési mód ókori eredetű. Szintén ismerték és használták már az ókorban az alacsonyabb rangot jelölő kerek vagy négyszögű ülőlappal ellátott, támlátlan, becsapolt lábú kisszékeket is.

¹⁰²⁶ Magyarország művészete 1987, II. 306. kép 1, 311. kép; Megpecsételt történelem 2000, 38, 41.

¹⁰²⁷ Magyarország művészete 1987, II. 302. kép 4.

¹⁰²⁸ Magyarország művészete 1987, II. 761. kép 1; Megpecsételt történelem 2000, 45.

¹⁰²⁹ Sigismundus 2006, 183–184, Kat. 3.11. (Wehli T.), 185–186, Kat. 3.17. (Wehli T.).

¹⁰³⁰ Művészete Zsigmond 1987, II. 18, és Zs.4. kép; Sigismundus 2006, 180–181, Kat. 3.3. (Wehli T.).

¹⁰³¹ Művészete Zsigmond 1987, II. 27, és Zs.24.a. kép; Magyarország művészete 1987, II. 1857. kép 1.

¹⁰³² VOIT–HOLL 1963, 33, és 23. kép; HOLL 2003, 2. kép.

¹⁰³³ BERZEVICZY 1914, 41.

¹⁰³⁴ BERZEVICZY 1914, 41.

lábtartónak (*zwenne silberin unde obirgoltte stulle mit guttem golde unde rottem samet bedackt [...] golden samet kissen daruff unde vor izlichem stulle solcher kissen zwen uff einnander zu den fussin*).¹⁰³⁵ Antonio Bonfini ezüst trónszékekről (*argenteaque cathedre*) tesz említést Mátyással kapcsolatban.¹⁰³⁶ Európai példákat említve, a 15. században az ezüst vagy aranyozott ezüst trónusok gyakran fordultak elő uralkodói ülésenként; aranyozott ezüst trónusa volt például Merész Károly burgundi hercegnek, illetve Aragóniai Mártonnak.¹⁰³⁷

A képi ábrázolások alapján II. Ulászlónak sokféle trónusa/trónszéke volt. 1496. évi magyar királyi kettőspecsétjén gótikus, baldachinos trónuson ábrázolták az uralkodót.¹⁰³⁸ Gersei Pethő János 1507. évi címereslevelén már intarziadíszes trónuson ülve láthatjuk II. Ulászlót: mind a ládaszerű ülés előlapja, mind pedig a magas karfák faberakásosak (25. ábra 6).¹⁰³⁹ A karfák tetejét még egy-egy gömb is díszíti. Az előzőekkel ellentétben Bernhard Striegel 1511–1512. évi, a királyi családot ábrázoló festményén egy könnyedebb, hordozható trónszék jelenik meg II. Ulászló üléseként, mely egy X alakú szék, karfákkal és háttámlával (25. ábra 8). Finom faragások díszítik viszont annak a reneszánsz trónusnak a párkányzatát és karfáit, amelyet I. Ferdinánd király kettőspecsétjén (1526–1558) láthatunk.¹⁰⁴⁰ Michael von Saurau 1567. évi leírása szerint a budai palota *Dafelstube*ként (= *Tafelstube*) meghatározott helyiségében állt egy szék,¹⁰⁴¹ nyilvánvalóan trónszék, amelyen a stájer nemes szerint a király többek között a hűbért adta át, audienciát tartott, vagy a szegényeknek alamizsnát osztott. Erről pusztán csak annyi közelebbit tudunk meg, hogy egy nagy, asztalosmunkával jól elkészített, nehéz ülőalkalmatosság volt (*ein große, von Dischelwerk wohlgemachter schwerer Stuhl*).

Az Európában fennmaradt királyi trónusok mindegyike egyedi kivitelezésű darab. Korábbi évszázadokból (8–12. század) megőrződött uralkodói trónusok közül három igen híreset idéznénk csak itt: a párizsi ún. Dagobert-trónust, az aacheni Nagy Károly-trónt, illetve a goslari trónust.¹⁰⁴²

Szerencsére egyes országokban a késő középkori királyi trónusok szintén fennmaradtak, mint például Aragóniai Márton aranyozott ezüst trónszéke (26. ábra 1),¹⁰⁴³ mely 1410-ben, a király halála után a barcelonai katedrálisba került. A trónust igen gazdag gótikus, áttört mérműornamentika díszíti: a háttámla vimpergás-fiatornyos lezárású, a kartámlákat a pásztorbotok végződéséhez hasonló kúszóleveles spirális alkotja. A trónus szétszedhető, így utazások során könnyen lehetett szállítani. Az angol uralkodók neves koronázási székét a londoni Westminster Abbeyben őrzik; a 13. század legvégén I. Edward készítette a skótoktól zsákmányolt scone-i kő (*Stone of Scone*) befoglalására (26. ábra 5). A hagyomány szerint ezen a kővön nyugtatta a fejét Jákób. 1509-ben a trónust négy oroszánál által tartott alapzatra helyezték. A ma látható oroszánok az eredetiek másolatai 1727-ből.¹⁰⁴⁴ E két fennmaradt trónszék a fentebb felvázolt két kategória közül az elsőt képviselik, míg I. Mária széke, az ún. Winchester-szék (*Winchester Chair*) kimondottan a másodikba sorolható (26. ábra 2). Ez ugyanis egy háttámlás-karfás X alakú (ollós) szék, melyet a hagyomány szerint az esküvőjén használt.¹⁰⁴⁵

V. Alfonz portugál uralkodónak ugyanakkor fatámlás, alul lédás trónusa (*estadela*) volt. A 15. század második feléből származó trón a lisszaboni Museu Nacional de Arte Antiga gyűjteményét

¹⁰³⁵ BERZEVICZY 1914, 39.

¹⁰³⁶ BONFINI 1941, 136; BALOGH 1966, I. 380.

¹⁰³⁷ BALOGH 1966, I. 380; PARAVICINI 1989, 15. kép.

¹⁰³⁸ *Megpecsételt történelem* 2000, 64.

¹⁰³⁹ *Matthias Corvinus* 1982, 527–528, Kat. 571. (Straub É.), és 47. kép.

¹⁰⁴⁰ *Habsburg Mária* 2005, 253, Kat. VII-29. (Sölch M.).

¹⁰⁴¹ VÉGH 2011, 302.

¹⁰⁴² VADÁSZI 1987, 46. kép, 54. kép, 55. kép.

¹⁰⁴³ HAYWARD 1965, 76. kép; MORLEY 2001, 118. kép.

¹⁰⁴⁴ HAYWARD 1965, 74. kép. A *Stone of Scone*-t 1996-ban visszaadták az angolok a skótoknak. Napjainkban Edinburgh várában van kiállítva.

¹⁰⁴⁵ THURLEY 1993, 238, 320. kép.

gazdagítja napjainkban (26. ábra 3).¹⁰⁴⁶ Ezt a trónt akkor használta a király, amikor meglátogatta az általa építtetett varatojo-i ferences kolostort.

A trónszék fölé helyezett textilbaldachin fontos szerepet töltött be, ezért eredetét és típusait az alábbiakban részletesen vizsgáljuk.

A középkori ünnepek során használt baldachin nagy múltra tekint vissza. A rudakra rögzített textilből készült, hordozható baldachin, vagy a termekben, a mennyezetről lefüggesztett változatuk Nyugat-Európában csak a 13–14. században terjedt el, a kora középkorban még ismeretlen volt, sem a forrásokban, sem az ábrázolásokon nem bukkannak fel példányaik. Korábbi időszakokban viszont különböző formákban megtaláljuk a nyomait. Így például az ókori keleti kultúrákban is, ahol a nap heve ellen sátor alakú vagy lapos árnyékolókkal védekeztek, melyek aztán később az isteni és az emberi hatalom, méltóság jelképeivé váltak: uralkodók, bálványok felett vitték őket az asszír és perzsa domborművek ábrázolásai szerint. Az ókori Görögországban, Athéna Szkürosz ünnepén a szentély papnője fölött ernyőt volt szokás hordozni.¹⁰⁴⁷

Európába, azon belül is Itáliába Bizáncból terjedt el a baldachinhasználat. Bizáncban egyaránt ismert volt az egyetlen rúdra tűzött, kúpos ernyő (*umbella*), illetve a lapos baldachin is. Ez utóbbi neve eredetileg díszes aranyfonallal átszőtt keleti selyemszövetet jelölt, melyet az olasz kereskedők neveztek *baldacchinónak*, származási helye, Balduccho, azaz Bagdad után.¹⁰⁴⁸ A levantei kereskedelem révén jutott el Itáliába ez a 13. századi forrásokban már szereplő, értékes szövetfajta. Az *umbella*-használatra már a 12. században is találunk adatot: legkorábbi említése Benedictus Canonicus *Ordójában* szerepel 1143-ban.¹⁰⁴⁹ Az ernyő egyik legszemléletesebb és talán legjobban ismert megjelenése képi ábrázoláson Rómában, a Santi Quattro Coronati templom San Silvestro-kápolnijában látható; a 13. századi freskón Szilveszter pápa fölé egy kúpos, csíkos ernyőt tart egy klerikus (27. ábra 1). További egyházi vonatkozásait nézve, az újonnan megválasztott pápa első bevonulása *umbella* alatt történt, viszont körmenetek alatt baldachin volt a feje fölött, mint ahogy a trónszéke fölött is ez függött, mint méltóságot, illetve hatalmat jelképező tárgy, a szertartások egyik igen fontos eszköze. Körmenetekben, például a Corpus Christi ünnepeken négy vagy hat rúdra feltűzött, lapos sátoztető, azaz baldachin alatt vitték az Oltáriszentséget a 15. századi ábrázolások tanúsága szerint (27. ábra 2).¹⁰⁵⁰

Világi használatát tekintve, 14–15. századi ábrázolásokon már gyakran szerepelnek baldachinok az uralkodók feje fölött, elsősorban mint a hatalom és a méltóság kifejezői, másrészt mint a luxus és a pompa jelölői. A 15. századi európai városokban az egyházi körmenetek mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a világi ünnepek is, a színes felvonulások, a díszes bevonulások. A kor uralkodói szívesen mutatkoztak fényes, ünnepélyes keretek között alattvalóik előtt.

A baldachin magassága fontos szerepet játszott, ezzel is jelezték a rangot. VII. Henrik *Household regulations*ébe olyan szabályzat is belefoglaltatott például, hogy a királyéhoz képest a királyné baldachinja mindenkor alacsonyabban legyen.¹⁰⁵¹ A magasra emelt baldachin már messziről jelezte az uralkodó helyét, akár egy hosszú asztalnál étkezéskor, akár bevonulások alkalmával. A fogadásokon, bankettekben, audienciákon, koronázási ünnepeken, körmenetekben, temetések stb. során használt baldachinoknak már számos szép példáját figyelhetjük meg a 15. századi ábrázolásokon (25. ábra 7; 27. ábra 5; 36. ábra 2–3).

A baldachin nemcsak textilből, hanem egybeépülve a trónussal kőből vagy fából is készülhetett. A textilbaldachinok sokkal praktikusabbak voltak, nem csoda, hogy a késő középkorban főleg ilyenekkel találkozunk: könnyen szétszedhetők voltak, könnyebben lehetett

¹⁰⁴⁶ MENDES PINTO – DA CONCEIÇÃO BORGES DE SOUSA 2000, 23, 97, és 2. kép.

¹⁰⁴⁷ SZ. JÓNÁS 1991, 39.

¹⁰⁴⁸ SZ. JÓNÁS 1991, 39.

¹⁰⁴⁹ SZ. JÓNÁS 1991, 40.

¹⁰⁵⁰ Lásd még: *Paris 1400* 2004, 153.

¹⁰⁵¹ THURLEY 1993, 238.

váltogatni őket az uralkodó kénye-kedve szerint, egyszerű volt szállítani őket egyik állomáshelyről a másikra.

Ugyanakkor létezett egy rögzített baldachinforma is, és itt térünk vissza a trónus vizsgálatához. Ehhez számos képi forrás áll rendelkezésünkre. A *Képes Krónika* tanúsága szerint I. Lajos trónusának baldachinja még hozzáépült az alsó részhez, fix elhelyezésű volt (27. ábra 3). Zsigmond trónbaldachinjairól – vagy éppen hiányukról – a számos fennmaradt képi ábrázolás tudósít. Ezeket azt látjuk, hogy gyakran a trónussal egybeépült fiálás-mérműves, tehát egy fix baldachin borul az uralkodó fölé.¹⁰⁵² Érdekes, hogy nagyon gyakran semmilyen mennyezetet nem jelenítettek meg fölötté (pl. az *Encyclopaedia medicá*ban, 1400 előtt; Eberhard Windecke emlékiratában, 1445–1450, 27. ábra 4; az egyik Richental-kéziratban, 1475 körül; a Thuróczi-krónikában, 1488);¹⁰⁵³ ez azonban véleményünk szerint nem jelenti azt, hogy egykor ne lett volna Zsigmondnak számos díszes textilbaldachinja.¹⁰⁵⁴ Egy 15. század közepéről származó délnémet kézirat dedikációs képén például egyszínű, zöld textilbaldachint és címerdíszes trónkárpitot ábrázolt a miniatúrafestő az uralkodó fölött és mögött (27. ábra 6).¹⁰⁵⁵

Korabeli leírások és néhány ábrázolás alapján úgy tűnik, Mátyásnak leginkább arany színű és vörös- vagy bíborszínű baldachinjai voltak. Már említettük a *Ransanus-kódex*ben ábrázolt vörös színű, mintás trónbaldachint Mátyás és Beatrix fölött (25. ábra 7); szintén ilyen színűekkel találkozunk a *Mátyás-Graduale* „I” iniciáléján a térdeplő király és királyné fölé borulva (27. ábra 5).¹⁰⁵⁶ Bíborszínű trónbaldachinról tudósít minket Lodovicus Bernardus az 1476. évi budai esküvői ebéd kapcsán, mely a király és a királyné asztala fölött helyezkedett el.¹⁰⁵⁷ A székesfehérvári bazilikába való bevonuláskor, Beatrix koronázása alkalmával viszont arany színű mennyezet borult fölélük.¹⁰⁵⁸ 1479-ben az olmützi királytalálkozón a szász követ jelentése szerint szintén arany színű baldachin alatt trónolt a király.¹⁰⁵⁹

A trónus mögé általában díszes selyem- vagy bársonykárpitot helyeztek: vagy végtelenített motívumú selyemszövet (pl. selyem, lampasz, bársony) került mögé, vagy egyedi tervezésű selyemkárpit. Ez utóbbi esetben igen gyakoriak a címerek és/vagy a devizák is rajtuk. Az egyik legszebb példát erre Mátyás király trónkárpitja, az ún. galgóci kárpit nyújtja (16. ábra 2).¹⁰⁶⁰

Formájukat tekintve a fent leírt textilbaldachinok négyzetesek voltak, ezeket valószínűleg könnyebb is volt kialakítani, mint a kör alapú, kúpos társaikat. Striegel, mint fentebb már láthattuk, II. Ulászló mögött egy kúpos, vörös színű baldachint és hozzá tartozó vörös színű függönnyt örökített meg az utókor számára (25. ábra 8).¹⁰⁶¹

A trónszék elé, illetve alá értékes kárpitot vagy keleti szőnyeget (19. ábra 1–2) volt szokás teríteni a késő középkorban. (Lásd bővebben a *Padlózat* fejezetet.)

8.1.2. A reprezentáció bútorai: a díszágy

A királyi udvarokban a trónszék, illetve a pohárszék mellett a díszágy számított rangjelző bútornak, ami tulajdonképpen egy baldachinos ágyat jelentett. Általánosságban elmondható, hogy a késő középkori uralkodóknak a korabeli Nyugat-Európában két ágyuk volt: egy, amelyben

¹⁰⁵² Például egy, 1420–1440 körül keletkezett, felső-Rajna-vidéki hadi és erődítéstani kézirat dedikációs képén (Zürich, Zentralbibliothek): *Sigismundus* 2006, 4.110. kép.

¹⁰⁵³ *Sigismundus* 2006, 4.103. kép, 5.23. kép, 5.38. kép, 6.3a. kép, 435. old. 1–2. kép, 475. old. 1. kép.

¹⁰⁵⁴ Már fentebb utaltunk rá, hogy bevonulások alkalmával arany színű alatt vonult.

¹⁰⁵⁵ *Sigismundus* 2006, 4.109. kép.

¹⁰⁵⁶ *Mátyás-Graduale* 1980, 72–73.

¹⁰⁵⁷ BALOGH 1966, I. 400.

¹⁰⁵⁸ BALOGH 1966, I. 400.

¹⁰⁵⁹ BERZEVICZY 1914, 39.

¹⁰⁶⁰ Erről részletesebben lásd a *Kárpitok* fejezetet.

¹⁰⁶¹ *Habsburg Mária* 2005, 140–141, Kat. I-4. (Urbach Zs.).

ténylegesen aludtak, egy pedig reprezentatív célokra. A trónus rangú díszágy (fr. *lit de parement*; ang. *bed of state*) a díszes hálószobában – egyben fogadószobában –, a kisebb méretű, „szerényebb” ágy a lakosztály egy másik helyiségében foglalt helyet. Ezen ágyak megkülönböztetésére a francia nyelvben külön szavak is szolgáltak, úgymint a *lit* és a *couche*. V. Károly (uralk. 1364–1380) francia királyról jegyezte fel Christine de Pisan, hogy miután meghalt, hétköznapi ágyáról, a *couche*-ről áthelyezték díszes királyi ágyára, a *lit-re* (*Porté fu Roy de sa couche en son lit*).¹⁰⁶²

A burgundi hercegi, illetve az angol és skót királyi udvarokban is megtaláljuk a fent említett szokást. 1468-ban, amikor Merész Károly burgundi herceg feleségül vette Yorki Margitot, lakosztályában volt egy kis szoba, amelyben ténylegesen aludt, illetve egy fogadószoba, ahol fogadásokat tartott, ez utóbbi egy díszágygal (*lit de parement*) volt berendezve.¹⁰⁶³ John Young angol herald szerint, aki 1503-ban a skót királyi pár (IV. Jakab és Tudor Margit) holyroodhouse-i esküvőjén vett részt, mind a királynak, mind pedig a királynénak a háromhelyiséges lakosztálya legbensőbb szobájában volt egy-egy díszágy felállítva.¹⁰⁶⁴ Youngnak köszönhetően a két szoba teljes berendezését ismerjük. A király szobája vörös és kék kárpitokkal volt felöltözötve, s volt benne egy aranybrokát díszbaldachin, továbbá egy gazdagon megrakott pohárszék, illetve a király pompás díszágya. A királyné szobájában 369 font értékű vörös és bíborkék bársonykárpitok függték körös-körül, díszágya pedig aranybrokáttal volt fedve. Holyroodhouse-ban és Stirlingben is külön szobák és egyszerűbb ágyak szolgáltak a mindennapi alvásra.¹⁰⁶⁵

A díszágyas hálószobát tulajdonképpen reprezentatív célokra, külföldi követek fogadására, különféle tárgyalásokra, megbeszélésekre stb. alakították ki, méltón ezen alkalmakhoz. Vagyis ez a többfunkciós helyiség a mai fogalmaink szerint nem volt igazi hálószoba. Igen fontos volt az előkelő környezet, a jó benyomás keltése a királyi udvar presztízsét illetően ezen helyiség által is. Korabeli ábrázolásokról jól leolvasható, hogy hogyan is használta a király vagy a királyné a díszágyat. Ezek szerint vagy a díszágyon ült, esetleg feküdt rajta és úgy társalgott, vagy mellette ült, egy baldachin nélküli ágyon (*28. ábra 1–4*).¹⁰⁶⁶

Hazánkban a Jagelló-kori királyi udvart illetően maradtak fenn nyomok reprezentatív hálószobára. 1525. július 23-án II. Lajos felesége hálószobájában tárgyalt Karnkowskival lengyel követtel Habsburg Mária és Bornemissza János jelenlétében,¹⁰⁶⁷ mely *camera* egy díszhálószoba lehetett, benne minden bizonnyal parádés szépségű ágygal.¹⁰⁶⁸

A késő középkorban a királyi udvarokban szokás volt a megkeresztelt királyi sarjat díszágyra helyezve bemutatni.¹⁰⁶⁹ II. Ulászló hitvese, Foix-i Anna gyöngyökkel telehímzett baldachinos díszágyban mutatta be a kis Jagelló Annát a keresztelőjekor.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶² PISAN 1839, 320. (III/LXX); idézi: K. CSILLÉRY 1956, 309.

¹⁰⁶³ EAMES 1977, 85; LUCIE-SMITH 1979, 47.

¹⁰⁶⁴ DUNBAR 1999, 133.

¹⁰⁶⁵ DUNBAR 1999, 134–135.

¹⁰⁶⁶ *Paris 1400* 2004, 115–116, 122.

¹⁰⁶⁷ KUBINYI 2005, 19.

¹⁰⁶⁸ A királyi hálószobába Lajos és Mária idején egyébként számosan beléphettek, az 1523-ban Bécsújhelyen és Pozsonyban tartott csúcstalálkozón többek között ennek a megreformálására is törekedtek, javasolva, hogy csökkenteni kellene az ide belépni jogosult kamarások számát. *Szydlowiecki* 2004, 99–100, 201–202; KUBINYI 2005, 19.

¹⁰⁶⁹ EAMES 1977, 86. – Itt jegyeznénk meg, hogy bölcsőkből is több darab állt rendelkezésre a tehetőseknél: egy a mindennapos használatra, ez alacsony volt és a földön lehetett ringatni; a másik, a díszbölcső pedig magas volt, s többnyire baldachinnal, drága takaróval volt ellátva, illetve alá esetleg még szőnyeget is helyeztek. LUCIE-SMITH 1979, 47–48. Utazáshoz gyakran bőrtokot is készítettek a leendő királyok és királynők díszes bölcsőjéhez, mint ahogy például Erzsébet hercegnőjéhez is az 1530-as években. THURLEY 1993, 237.

¹⁰⁷⁰ „Haveva uno tornoletto richissimo, tutto rechatato di perle, fra le qual ve ne erano assai da conto, con molte alter zoje dil precio su estimato circha ducati 50 milia.” SANUTO 1881, 72–73. FÖGEL 1913, 126. tévesen „drágaköves nyoszolya”-ként értelmezi. – A „tornoleto”, vagy másképp írva „tornaletto” a baldachin vízszintesen körbefutó, lelógó kis függönyét, csíkját jelenti, ez takarja el a baldachinfüggönyök tetejét. A kifejezés értelmezésére lásd: THORNTON 1991, 128.

A királyi ágyakat megjelenítő külföldi, késő középkori ábrázolásokon többnyire az uralkodó nyilvános díszágyát ábrázolták, nem pedig azt, amely a privát hálószobájában volt, s amelyben valójában aludt. Ezekben azt láthatjuk, hogy az ágyat drága, földig érő takaró borítja, illetve díszes, téglalap vagy kúp alakú baldachin koronázza (francia díszágyak pl.: 28. ábra 1–4).¹⁰⁷¹ A késő középkorban egy ágy értékét tulajdonképpen nem maga a faszerkezet adta, hanem a rajta lévő drága textilnemű, garnitúra. Mégis, jeles alkalmakra – általában esküvőkre – készültek olyan ágyak is, melyek faragott és/vagy festett díszítményeikkel versenyre kelhettek a bársony vagy damaszt textilneműkkel.

A késő középkorból sajnos kevés olyan ágy maradt fenn, amelyet uralkodókhöz lehet kötni. Talán mondanunk sem kell, hogy Magyarországról nem ismerünk ilyeneket. Antonio Bonfini-től annyit tudunk, hogy Mátyás budai palotájában a királyi ágyak ezüsből készültek.¹⁰⁷² Nagy-Britanniában viszont két Tudor-uralkodó ágya is megmaradt: az egyik teljes egészében, a másiknak csak a fejtámlája.

A 2010-es esztendő nagy szenzációjának számított az a rendkívüli felfedezés, miszerint egy, korábban az angliai Chester Redlands Hotelben vendégágyának használt, Viktória-korabelinek hitt ágyról kiderült, hogy az minden valószínűség szerint VII. Henrik angol király ágya volt (29. ábra 2).¹⁰⁷³ A kutatás szerint a dúsan faragott és egykor festett, négyoszlopos ágy VII. Henrik és Yorki Erzsébet esküvőjére készült, mely jeles alkalom 1486. január 18-ra esett. Az ágy a westminsteri palota ún. Painted Chamberében volt felállítva. Természettudományos vizsgálatokkal megállapították, hogy az ágy a kontinentális Európából importált tölgyből készült. Az egy fatörzsből származó deszkákat valószínűleg a kontinentális Európa egyik fűrészmalmában fűrészelték, viszont a faragást már Angliában végezték, s a mintákhoz német metszetlapok ábrázolásait használták fel. Az ágy fej- és lábtámlája teljes egészében áttört faragású, rajtuk Ádám és Éva alakja, növényi ornamentika, valamint címerek tűnnek fel. Oszlopai tetején egy-egy faragott oroszlán ül.

VIII. Henrik angol király és Klevei Anna díszágyának „csupán” a fejtámlája maradt fenn napjainkig, melyet a glasgow-i Burrell Collection őriz (29. ábra 3).¹⁰⁷⁴ 1539-ben készült ez a festett és faragásokkal is szépen díszített fejtámla. Három négyszögletes kazettájában az uralkodó jelmondata, a készítés éve és a pár HA kezdetűje szerepel festve, indataornamentikával körbevéve. Az egyes egységek között és az oldalsó betétkészítők külső szélein is egy-egy baluszteres oszlop foglal helyet, összesen tehát négy. Mivel a pár 1540. évi esküvőjére készült az ágy, a bal oldalon egy férfialak, a jobb oldalon egy női alak faragott szobra is megjelenik a fejtámlán, nem beszélve a mellettük lévő egy-egy kicsiny gyermekről, akik azt a reményt szimbolizálják, hogy a pár termékeny lesz, s születik majd frigyükből trónörökös. (Mint tudjuk, ez nem történt meg, a házasság is nagyon rövid életű volt.) Ez a díszágy később nem éjszakai alvásra szolgált, hanem a napi ceremónia részeként használták lefekvésre, illetve felkelésre Simon Thurley angol kutató szerint. VIII. Henrik kisebb és kényelmesebb ágyakban aludt. Több hálószobával is rendelkezett egy adott palotáján belül, így például Greenwichben és Hampton Courtban két hálószobája is volt a lakosztályában, illetve egy harmadik a királynéi apartmanban. Hogy milyen sok időbe telhetett míg egy míves királyi ágy elkészült, azt szintén egy, VIII. Henrik udvarából fennmaradt adat világíthatja meg: az uralkodó whitehalli palotájába készített diófa ágyon hat fafaragó munkás tíz hónapig dolgozott, majd pedig ezt követte az aranyozás.¹⁰⁷⁵

Tárgyalt időszakunkon kívül készült, de mindenképp megér egy említést az az ágy, amelyen az 1618-as évszám olvasható, és a hagyomány szerint Stuart Mária fia, VI. Jakab skót (és egyben I.

¹⁰⁷¹ Paris 1400 2004, 115–116, 122.

¹⁰⁷² „argentei lecti”: BONFINI 1941, 136. A Symposium Trimeronban „lectique argentei”: BALOGH 1966, I. 381.

¹⁰⁷³ A ma körülbelül 20 millió fontot érő ágy egy aukción tűnt fel 2010-ben, s akkor 2200 fontért kelt el. A valójában felbecsülhetetlen értékű ágy a Langley Collection tulajdona; 2015-ben az angliai Hever várában volt kiállítva.

¹⁰⁷⁴ THURLEY 1993, 236–237.

¹⁰⁷⁵ Minderre: THURLEY 1993, 236.

Jakab néven angol) király tulajdonát képezte (29. ábra 1).¹⁰⁷⁶ A fabaldachinos ágy jelenleg a skót uralkodók egykori vadászkastélyában, Falklandban van kiállítva, de Rossie Priory-ből (Perthshire) került oda a 20. században. Készítési helyét illetően úgy tartják, hogy Aberdeenben készült. Egybefüggő fejtámlája és téglalap alakú baldachinja faragással és intarziával egyaránt díszített, a fejtámlán az Erények plasztikus alakjai jelennek meg. A baldachin külső, keskeny lapjain, egy-egy keretbe foglalva jelmondat fut körbe: *Fare God His Will Obay For To Heven It Is The Waie*. A baldachin elöl egy-egy gazdagon faragott oszlopra támaszkodik, melyeknek az alsó része utólagos kiegészítés.

A királyi ágyakhoz egyfajta ágyceremónia is tartozott. Mit is jelent ez pontosan? Azt, hogy a királyi ágyat általában lefekvés előtt – bizonyos koreográfia szerint – elő is kellett készítenie a szolgálóknak (28. ábra 5). VII. Henrik szolgálóinak naponta kellett a király ágyát rendbe hozni: felrázni a matracokat, kicserélni a lepedőket és a takarót. Mindezek után szentelt vízzel meghintették az ágyat és behúzták a baldachin függőnyeit.¹⁰⁷⁷ Fia, VIII. Henrik ágyával kapcsolatban még azt is feljegyezték, hogy minden egyes alkalommal lefekvés előtt az uralkodó egy szolgája ellenőrizte egy törrel, hogy a matracban nem bújt-e el holmi alávaló ember, aki a király életére törne, majd megvetették az ágyat, utána pedig őrt állítottak a tiszta ágy mellé. Ez utóbbira azért is volt szükség, hogy valaki még véletlenül se törölje bele a piszkos kezét a király frissen vetett, kárpitos ágyába.¹⁰⁷⁸ Elképzelhető, hogy a magyar királyi udvarban is létezett ezekhez hasonló ceremónia, de sajnos forrásadatunk nincs rá.

A díszágyak egyik legfontosabb kelléke a textilbaldachin volt. A baldachin együttesen jelentette a baldachin tetejét és az onnan lelógó függönyöket is. Amellett, hogy reprezentatívvá tette az ágyat, vastag függőnyei által egyúttal felfogta a hideget is, továbbá intimitást adott. Rangjelző szerepe is volt.

Már a Kr. e. 3. évezredben megtaláljuk az ágybaldachin egyfajta nyomát Egyiptomban. Hotepheresz királynő, Sneferu fáraó (IV. dinasztia 1. fáraó) felesége ágyához tartozott egy olyan textilborítású, szétszedhető fabaldachinos építmény,¹⁰⁷⁹ amely nem csupán az ágy fölött, hanem nagyobb területen, az ágy körül volt felállítva (28. ábra 6). Ez azt jelenti, hogy a baldachinépítmény alatt egy karosszék, illetve egyéb bútordarab is elférhetett még. Használton kívül egy hosszú, keskeny ládában tárolták; utazások során valószínűleg könnyen szállítható volt.

Az ágyak fölötti textilbaldachin használata Európa-szerte elterjedt volt a 15. században: francia, németalföldi, angol, német, magyar, olasz, spanyol ábrázolásokon egyaránt megtalálható. A 16. század végére a baldachin már a középosztály körében is általánossá vált. A 14–15. századi olasz otthonokban igen gyakori volt az is, hogy nem tettek baldachint az ágy fölé, az ágyat körülvevő függönyöket a mennyezethez vagy a falakhoz fogott rudakra függesztették fel (30. ábra 4; 55. ábra 1).¹⁰⁸⁰

A textilbaldachin formája lehetett téglalap alakú, egész, az ágy teljes hossza felett levő, vagy félbaldachin (fr. *lit demi-baldaquin*, *lit á l'ange*; ném. *halbgebimmelte Bett*; ang. *half-tester*), amikor csak az ágy egy része fölé nyúlt be, illetve nem számított ritkaságnak a sátorszerű, kör alakú sem.¹⁰⁸¹ A textilbaldachinokat kötelek segítségével erősítették a mennyezethez, onnan lógatták be őket (28. ábra 7; 30. ábra 1). A négyszögletes baldachinok esetében a kötelek annak sarkaihoz, illetve középső részéhez csatlakoztak. A nehéz anyag – súlyánál fogva – gyakran „belógott”, nem feszült ki teljesen. Előfordult, hogy a baldachin anyaga egy fémkeretre feszült fel (30. ábra 5). Az ágyfüggönyök vagy erre a tartókeretre voltak felfüggesztve, vagy egy, a baldachin keretén belül

¹⁰⁷⁶ HORROCKS 2009, 22.

¹⁰⁷⁷ THURLEY 1993, 235.

¹⁰⁷⁸ STEANE 1999, 143.

¹⁰⁷⁹ LUCIE-SMITH 1979, 17.

¹⁰⁸⁰ Lásd például: THORNTON 1991, 123. kép; Giotto képein: BELLOSI 1995, 25. kép, 47. kép, 57. kép; Paolo di Giovanni Fei Mária születése című képén: TORRITI 1977, 200. kép.

¹⁰⁸¹ Kör alakú, sátorszerű baldachinra lásd például: REYNIÈS 1987, 884. kép.

futó zsinórra.¹⁰⁸² A baldachin és oldalsó függönyei egyszínű (általában vörös vagy zöld), illetve többszínű mintás anyagból¹⁰⁸³ egyaránt készültek. A baldachin vízszintesen futó kis függönyének a végét általában rojtosra képezték ki, mely egyszínű vagy ritmikusan ismétlődő, többszínű is lehetett (28. ábra 1–3; 30. ábra 2). Más megoldásként ez a rész karéjos díszítést kapott, a karéjok végén átfúrt golyóval és rojttal. Ilyet láthatunk például Joos van Cleve Mária halála című képén a 16. század első feléből (30. ábra 3).¹⁰⁸⁴

Az angol királyi udvarban megkülönböztettek nyári és téli baldachinfüggönyöket, melyek különbözőségét minden valószínűség szerint elsősorban anyaguk vastagsága adta. VIII. Henrik harmadik felesége, Jane Seymour önmaga is tervezett ilyeneket.¹⁰⁸⁵ Baldachinfüggönnyet akár bőrből is készíthettek. Peter Thornton szerint a francia királyné ágya számára 1496-ban Tours-ban kikészített, de Itáliában festett nagy, fehér ökörbőrök függönyként szolgáltak.¹⁰⁸⁶

A késő középkorban a baldachin, a baldachinfüggönyök, az ágytakaró és a falikárpitok igen gyakran egy mintázatúak voltak, egy garnitúrát, franciául egy *chambre*-t alkottak.¹⁰⁸⁷ 1393-ban, a Habsburg dinasztia beházasodó Katalin burgundi hercegnő (1378–1425) hozománya között egy igen gazdag hálószoza-garnitúrát találunk, mely a következőkből állt: egy egész baldachin, egy fejtámla mögötti kárpit, függönyök, tíz négyzetes párna – ezek anyaga kék színű selyem volt, rajtuk Katalin himzett címerével –, továbbá egy szép ágytakaró, négy falikárpit, egy matrachuzat, egy padtakaró és hat gypjúpárna címerdíszítménnyel, valamint három lépcső az ágy köré.¹⁰⁸⁸ Értékes volta miatt megfelelő ajándéknak tartottak királyi körökben ágyat, vagyis ágyfelszerelést ajándékozni. 1529-ben például I. Ferenc francia uralkodó kedveskedett egy „gazdag ággal” VIII. Henriknek.¹⁰⁸⁹ Ez a szokás hazánkban is dívott, 1479-ben Olmützben Mátyás és Beatrix többek között aranyos ágytakarókat és pompás pamlagokat (*stragulis etiam aureis lectos [...] lectos lautissimos*) ajándékozott Ulászlónak a vendégeskedés végén.¹⁰⁹⁰ Gazdag hálószoza-felszerelést hozott magával Budára 1521-ben a Habsburg királylány, Mária kelengyéje által; ágyak, (baldachin)függönyök, szőnyegek szerepelnek például közöttük.¹⁰⁹¹ A szokás, hogy ágyfelszerelést adjanak hozományba, a főrangúak körében is dívott. Így 1515-ben többek között egy kárpitos ágyat kapott hozományba édesapjától, Frangepán Bernáttól lánya, Isotta, „amint az méltóságához illett” (*Lectisternia vero cussinosa pulvinaria et ornamenta similia lecti [...] prout honori congruit*).¹⁰⁹²

Hazai írott forrásanyagban 1370-ben említik először a baldachint *agmeyn* formában.¹⁰⁹³ Később *soporlah*-/*suporlah*nak, *tentoriának*, vagy *superlat*-/*superlat*nak nevezik.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸² Az ágyfüggönyöket karikák segítségével függesztették fel. Egy 1603-as adat szerint Thurzó Zsuzsanna lakodalmára többek között szuperláthoz való rézkarikákat is vettek. RADVÁNSZKY 1986, II. 114.

¹⁰⁸³ Lásd például: REYNIÉS 1987, 116.

¹⁰⁸⁴ Ilyen díszítésű baldachint láthatunk még a lübecki Marienkirche egyik oltárán a Mária születése reliefen (FALKE 1924, XXXIV), valamint Vittore Carpaccio Mária születése képén (Bergamo, Accademia Carrara).

¹⁰⁸⁵ THURLEY 1993, 236.

¹⁰⁸⁶ THORNTON 1991, 85–86.

¹⁰⁸⁷ DUBY 1999, 495.

¹⁰⁸⁸ DUBY 1999, 496.

¹⁰⁸⁹ THURLEY 1993, 234.

¹⁰⁹⁰ BONFINI 1941, 100.

¹⁰⁹¹ RÉTHELYI 2005, 109.

¹⁰⁹² THALLÓCZY–BARABÁS 1913, 303.

¹⁰⁹³ „Velamine super lectum wlgariter agmeyn dicto”: SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 8. Később, egy 1448-as forrásadatban is: „Vnum Agmen in wlgō vocatum”. SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 8.

¹⁰⁹⁴ „Soporlah supra lectum pertinens j”, „Suporlah j” (Egervár, 1490): DL 26048. A visegrádi fellegrvár ingóságai között 1490-ből: „Tentoria quadrata pro lectis IIII.” NÓGRÁDY 1998, 179. Várdai Zsigmond ingóságai között: „Tentoria super lectum ij”: DL 82259. – 16–17. századi inventáriumokban, kelengyejegyzékekben a baldachinos ágyak függönyeit, valamint a mennyezetet takaró textíliát és a körülötte lévő textilkoszorút szuperláthnak nevezik. A szuperlátok általában öt-, hét-, vagy kilencdarabosak voltak. LÁSZLÓ 2010, 30. Károlyi Kata hozományjegyzékében (1595) például: „Eg Superlathos nozolya gjontharos.” RADVÁNSZKY 1986, II. 89. Thurzó Zsuzsanna hozománya között (1603): „Egy ágyravaló superlat, vörös dupla tafotából csinált.” RADVÁNSZKY 1986, II. 109.

Királyi tulajdonban lévő ágyfelszerelésekről, köztük baldachinokról a legteljesebb jegyzék 1490-ből, a Mátyás király halála utáni időszakból (augusztus 7.) maradt fenn, a visegrádi fellegvár anyagáról.¹⁰⁹⁵ Sajnos azt nem tudjuk, hogy összesen ennyi ágyfelszerelés tartozott-e a vár állandó készletéhez vagy hogy eredetileg több volt, csak már korábban elvittek belőlük néhányat. Mindenesetre 160 tételt lajstromoztak. Becses forrásként, nem tartjuk érdektelennek a teljes listát magyarul közölni.

Ágytartozékok (*Paramenta lectus*)

vörös-arany rác kamukából 4 részben
Rojt (*royth*) ugyanazon ágyhoz 4 részben
Sárga-arany bársonytakaró (*thorale*) 7 részben
Nagy ágy[takaró] (*lectus*)¹⁰⁹⁶ ugyanolyan sárga-arany bársonyból 1
Takaró (*thorale*) különböző színekkel ellátott, egyszerű rác kamukából 1
Nagy takaró (*thorale*) arany rác kamukából 1
Takaró (*thorale*) különböző színekkel ellátott, arany rác kamukából 1
Nagy takaró (*thorale*) egyszerű rác kamukából 1
Rác takaró (*thorale*) 6
Fekete-arany bársony kispárna (*cussini*) 15
Egyszerű, zöld, bársony kispárna (*cussini*) 4
Takaró (*thoralia*) arany rác kamukából 4
Hosszú párna (*pulvinaria*) rác kamukából 8
Arany damaszt házőltözetek [= kárpitok] több rőfnyi, 11 részben
Egyszerű damaszt házőltözetek több rőfnyi, 24 részben
Gombos baldachin (*tentoria nodosa wigo gombos*) 10 ágyhoz, hat függönnyel
Négyszögletes baldachin ágyakhoz 4
Lepedő (*linteamina*) 38
Egyszerű fehér kispárna (*cussini*) 12
Arany rác kamuka házőltözetek 6 részben

Mint láthatjuk, négy ágybaldachin négyszögletes, azaz téglalap formájú volt, gombos baldachinokból (*tentoria nodosa wigo gombos*) pedig tíz ágyhoz valót őriztek a fellegvárban. Ez utóbbiak a fent említett Joos van Cleve Mária halála című képen ábrázolt, golyókkal díszített baldachinhoz hasonlíthatnak (30. ábra 3). Ugyanezen leltárban, a királyi palota ingóságai között baldachinokat nem, csak kis- és nagypárnákat, paplanokat, dunyhákat, valamint 12 matracot írtak össze.¹⁰⁹⁷

A királyi udvar után érdemes kitérni a világi és egyházi előkelők udvaraira. A főurak között igen kedvelt és használatos már a 15. században is a textilbaldachin(os ágy) hazánkban. A Bothok egervári várában például 1490-ben két, ágyhoz való baldachint írtak össze, sajnos minden közelebbi meghatározás nélkül (*Soporlab supra lectum pertinens; Suporlab*).¹⁰⁹⁸ Egyházi körökből Várdai Ferenc erdélyi püspök zöld baldachinját emelnénk ki, mely egy olasz ágyhoz tartozott (*Lectus unus Italicus cum tentorio viridi*), de már a 16. század első feléből.¹⁰⁹⁹ Az, hogy az olasz jelző ez esetben intarziadíszes, faragott díszű és/vagy oszlopos ágyat takart-e, örökre homályban marad. Az oszlopos ágy ekkortájt már széles körben elterjedt olasz előkelő körökben, így a püspökével kapcsolatban is méltán gondolhatunk ilyenre. Várdai a 16. század elején Padovában és Bolognában tanult. Úgy véljük, vagy akkortájt, vagy később, olasz kapcsolatai révén kerülhetett a birtokába ez az ágy. 1524. évi végrendeletében viszont két ágyat hagyott – teljes felszerelésével együtt – a kisvárdai várban élő testvéreire.¹¹⁰⁰ Valószínűleg e két értékes ágy is baldachinos

¹⁰⁹⁵ NÓGRÁDY 1998, 179.

¹⁰⁹⁶ „Lectus de eodem veluto flaneo aurato magnus I.” A szövegkörnyezetből adódóan itt egy sárga-arany bársony ágytakaróról lehet szó, nem egy faállványról.

¹⁰⁹⁷ NÓGRÁDY 1998, 179–180.

¹⁰⁹⁸ DL 26048.

¹⁰⁹⁹ 1521, gyulafehérvári palota leltára: ZO XII. 422.

¹¹⁰⁰ „Item ad castrum Vardensem fratribus suis legauit lectos duos cum culcitrīs et aliis ornamentis ad lectos pertinentibus”: BUNYITAY 1893, 30. Lásd még: BALOGH 1943, 204.

lehetett. Természetesen előkelő hölgyek is aludtak baldachinos ágyban ez idő tájt. Kanizsai Dorottya 1525-ben kelt végrendeletében például egy itáliai szövetből készített ágybaldachint is találunk, rengeteg egyéb holmi társaságában. A baldachint két ágy kapcsán említi a testamentum, melyekhez gazdag ágynemű is tartozott.¹¹⁰¹ Baldachinos ágyhoz tartozó, majdnem teljes ágyfüggöny-készlet a késő középkorból nem, csak a 17. század utolsó negyedéből maradt fenn Magyarországon.¹¹⁰²

Estei Hippolit esztergomi érsek 1487. évi számadásaiban egy *sparaveró*ról is olvashatunk, amelyet 12 denárért vettek a fiatal érseknek.¹¹⁰³ A *sparavero*, más alakban *sparviero* a külföldi szakirodalom szerint egy olyan baldachin az ágy fölött, amely a mennyezethez volt fogva, a fejrész felett csüngött le, s függönyeit kétoldalra úgy kötötték ki (ha éppen nem húzták össze), hogy az hasonlított egy kiterjesztett karvalyszárnyra – innen a neve.¹¹⁰⁴ Nem csak textilből készítették. Volt olyan is, amely egy könnyed, rovarok elleni háló volt. Talán az érsek számára is egy ilyen, rovarok elleni, baldachinszerű hálót vettek ilyen csekély összegért 1487 novemberében.

Mint láthatjuk, baldachinos ágya sok mindenkinek lehetett, de az nagyon meghatározó, illetve rangjelző volt, hogy milyen anyagból készült a baldachin. Az arany- vagy ezüstszállal gazdagon átszőtt bársonybrokát, vagy az egyedi tervezésű, címerdíszes anyagok jelentették a legrangosabb darabokat, míg az egyszerű, egyszínű vászomból készült baldachinok nyilvánvalóan az ellenkezőjét.

Mint ahogy a fennmaradt angol és skót királyi ágyakkal kapcsolatban már láthattuk, a baldachin készülhetett fából is, szerves részét képezve az ágynak. Ilyenkor kettő-négy oszlop tartotta a vízszintesen álló famennyezetet, vagy az ágy fejtámlájának a végét eleve ferde síkú vagy íves, fa félbaldachinnal készítették. Létezett olyan megoldás is, hogy mind a fából készült fej-, mind pedig a lábtámla magas falat képezett, és a baldachin ezekre támaszkodott; ez esetben csak a két hosszanti oldal felől lehetett befeküdni az ágyba.

A ferde síkú (31. ábra 2) vagy íves, fa félbaldachinos ágyak elsősorban német nyelvterületen (Ausztria, Svájc, Németország), illetve Itáliában terjedtek el, de a képi ábrázolások tanúsága szerint ismertek voltak Franciaországban is. A bázeli Historisches Museumban lévő késő gótikus ágy például ívelt, pártázatos díszítésű félbaldachinnal készült, a baldachin a fejtámlára és az oldalsó halántékfalakra támaszkodik (31. ábra 7).¹¹⁰⁵ A ferde lapú félmennyezetes ágyak szerkezete jól tanulmányozható a 15. század végéről–16. század elejéről elsősorban Tirolból, paraszti háztartásokból fennmaradt ágyakon.¹¹⁰⁶ A mennyezetet ezeknél is a fejtámla és a halántékfalak hordozzák. Íves, a fej- és lábtámla tetejére támaszkodó egész fabaldachinos, mennyezetes ágyakat például Dél-Tirolból ismerünk.¹¹⁰⁷ Olaszországban mind a ferde síkú, mind az ívesen visszahajló félbaldachin jelen volt a 14–15. században.¹¹⁰⁸

Az oszlopos ágy a középkorban előkelő bútordarabnak számított. Az első példát oszlopos ágyra a 13. században találjuk, előtte, a 12. században azonban már különböző „félmegoldások” léteztek. Chartres-ban, a katedrális 12. századi timpanonjában Mária esztergált ágya fölé például

¹¹⁰¹ „duas spondas cum duabus culcitris Matrazz, duo derekaly, quattuor ceruigalia, cussinios duos, Torale plumeum vnum dwhna vocatum ac Tentorium vnum de Tela italica dispositum”: DL 286364.

¹¹⁰² *Esterházy-kincstár* 2010, 166–169, Kat. 28. (László E.). – Ez az ágyfüggöny-készlet unikumnak számít nálunk. Az Esterházy-kincstárban őrződött meg, s jelenleg a budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményét gazdagítja. Eredetileg hét részből állt a készlet, napjainkra hat darab maradt meg belőle. A halványvörös selyemszöveteket fémfonalas applikált hímzés díszíti, számtalan virág formájában.

¹¹⁰³ „per uno sparavero per el Rmo dinari dodozi zoe D – din 12”: MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 3: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹¹⁰⁴ THORNTON 1991, 124.

¹¹⁰⁵ Hasonlóan szép, íves fa félbaldachinos ágyat őriz a müncheni Bayerisches Nationalmuseum. A baldachin pártázata ebben az esetben mérműves díszítésű, a háttámlába három áttört faragású betétmezőt illesztettek. FALKE 1924, 125.

¹¹⁰⁶ FALKE 1924, 126–127, illetve ugyanitt képi ábrázolásokon: XL, XLIV–XLV.

¹¹⁰⁷ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 302–303. kép.

¹¹⁰⁸ Képi ábrázolásokon lásd például: TOESCA 1939, cc. 90.v. kép; THORNTON 1991, 113. kép, 125. kép.

oszlopokon nyugvó baldachin borul, ez azonban elkülönül az ágytól. A velencei Szent Márk-bazilika 13. századi mozaikjain a baldachinok aedikuszerűen helyezkednek el az ágyak fölött, az egyiknek kannelúrák az oszlopai, a másikon függöny is lóg le az építményről.¹¹⁰⁹ Az első, jól ismert oszlopos ágy baldachinnal a westminsteri palota ún. Painted Chamberében állt.¹¹¹⁰ III. Henrik számára készült az 1240-es években, oszlopai zöld alapon arany csillagokkal voltak díszítve; baldachinját egy bizonyos Vilmos mester 20 márkáért festette be. Az ágy fejevégénél lévő freskón Hitvalló Edward koronázását jelenítették meg.

Az oszlopos, illetve oszlopos-fedeles ágyak tulajdonképpen csak a 15. század végétől indultak hódító útjukra Európában. Ebből a korból maradt fenn például a párizsi Musée des Arts Décoratifsban őrzött oszlopos-fedeles ágy, melynek oldallapjait papirusztekercs-motívummal, fabaldachinját pedig gazdag mérműves díszítéssel látták el (31. ábra 6).¹¹¹¹ Bretagne-i Anna Hóráskönyvében az uralkodónőt egy mennyezetes, egyszerű, sima oszlopos ágy előtt ábrázolta udvari festője, Jean Bourdichon, amint férjének, XII. Lajosnak levelet ír (31. ábra 8). A legkorábbi baluszteroszlopos, baldachinos ágyak az 1490-es évektől mutathatóak ki olasz ábrázolásokon.¹¹¹² Ezen első példák egyike Vittore Carpaccio Szent Orsolya álma című festményén szerepel, magas baluszteroszlopokkal, de függönyök nélkül (31. ábra 3). Gian Antonio Corona Mária születése freskóján (1508 körül), a padovai Scuola del Carminében az esztergált oszlopos ágyak már zöld baldachinfüggönyei is vannak (31. ábra 5). Ez a bútortípus abban az időben igen újszerűnek számított. A 16. század első felében terjedt el szélesebb körben, de csak rangos környezetben.

Ami hazánkat illeti, Itáliából jut el Magyarországra az oszlopos ágy. Heltai Gáspár *Krónika az magyaroknak viselt dolgairól* című művében említi, hogy Beatrix szép, mennyezetes, aranyozott ágyakat készíttetett a budai palotába: „És ezek mellett rejtekházakat, kikből nagy mély kamoraszékek mennek vala. És azokban az házakban szép mennyezetes és aranyas nyoszolyákat csináltata, és ezüstezett szép és drága székeket.”

8.1.3. A reprezentáció bútorai: a pohárszék

A késő középkorban a hatalom és a pompa kifejezésére szolgáló harmadik legfontosabb bútordarab a pohárszék (más néven kredenc) volt. Valójában nem maga a bútor volt a lényeges, nem az számított, hogy milyen díszesen faragott, festett, vagy berakott volt, hanem az, amivel letakarták (értékes textilnemű), és legfőképpen azok a tárgyak (arany-, aranyozott ezüst, ezüstedények; üvegek; majolikátárgyak), amelyeket ráhelyeztek (35. ábra 5–9).¹¹¹³ Erőteljesen rangjelző bútordarabnak számított, minél több lépcsője, azaz polca volt egy pohárszéknek, annál rangosabb volt a tulajdonosa (hiszen volt mit ráraknia).¹¹¹⁴ Mielőtt azonban rátérnénk a pohárszékek legösszetettebb darabjainak, a többpolcosoknak a bemutatására, pár mondatban összefoglaljuk eredetüket.

A 14–15. században Németalföldön, a Rajna-vidéken és Franciaországban egyidejűleg jelent meg egy újfajta bútortípus, a német nyelvterületen *Stollenschranken*-nak, franciául *buffet*-nek, illetve *dressoir*-nak nevezett edénytároló szekrény (32. ábra 1, 4).¹¹¹⁵ Míg a 14. században csak szűkszavú említéseit találjuk e bútorak, addig a 15. században már számos ábrázoláson¹¹¹⁶ (33. ábra 1, 3–4, 6; 34. ábra 3; 71. ábra 6) és írott forrásban szerepel. A legáltalánosabban elterjedt és elfogadott

¹¹⁰⁹ MORLEY 2001, 76, 133. kép.

¹¹¹⁰ EAMES 1977, 75; BINSKI 1986, 13–15, 35–36; STEANE 1999, 142.

¹¹¹¹ A villeneuve-i Lembron-kastélyból származik. VADÁSZI 1987, 51, és 13. színes kép; BLANC 1999, 49.

¹¹¹² THORNTON 1991, 134–137.

¹¹¹³ EAMES 1977, 56.

¹¹¹⁴ STEANE 1999, 135.

¹¹¹⁵ SCHMIDT 1917, 55–56; WINZER 1982, 139; MNL IV. 254; EAMES 1977, 55–72; VADÁSZI 1987, 56.

¹¹¹⁶ Egyik legkorábbi ábrázolása (1415 körül) Jean de Berry burgundi herceg Hóráskönyvében található, a Január című miniatúráján, mely egy többpolcos darab. K. CSILLÉRY 1997a, 371.

nézet szerint ez a bútortípus úgy alakult ki, hogy a ládát magas lábakra emelték.¹¹¹⁷ Felső, ládaszerű része azonban nem a tetején, hanem elöl nyílik, egy vagy két zárható ajtóval, mely(ek) alatt gyakran fiók(ok) foglal(nak) helyet. Az ajtókat többnyire gazdag faragás díszíti. Ezen pohárszékek formája általában négy-, ritkábban hatszögletes, alul a lábakat összekötő nyitott polccal.¹¹¹⁸ Zárható részében, annak tetején, illetve a bútor alsó polcán többnyire az asztali edényneműt: tálakat, tányérokat, kancsókat, kannákat, poharakat stb. tárolták. A zárható részben vászonneműket is raktározhattak; alsó polcára gyakran helyeztek kézmosó készletet. Felső polcát szinte minden esetben terítővel takarták le. Rendszerint fogadószobákban, ebédlőtermekben találkozunk a szóban forgó bútortípussal a középkori külföldi ábrázolásokon, de hálószobákban¹¹¹⁹ is előfordultak (33. ábra 1). Ez a bútortípus ritkább esetben könyvek tárolására (*bibliothèque dressoir*) is szolgált.¹¹²⁰

A korai, 15. század első felében készített itáliai pohárszékek (ol. *credenza*) egy szép darabja lehetett az, amely III. Niccolò ferrarai herceg magánébédlőjében állt 1436-ban.¹¹²¹ A kredencet áttört faragás és intarzia is díszítette, sőt faragott emberi alakok is voltak rajta. Továbbá négy, karika alakú fogantyúja volt. Faragott *credenza* szerepel egy 1445. évi padovai inventáriumban is.

Rangos környezetben a többlépcsős, másnéven többpolcos vagy többfokos edénytárolók voltak a gyakoriak (32. ábra 3, 5; 33. ábra 2–6; 34. ábra 1–2, 4–7). A fokok száma igen meghatározó volt, ugyanis egy háromlépcsős, gazdagon faragott pohárszék sokkal kisebb rangot jelentett, mint akár egy ácsolt, összeeszkábált, ötlépcsős darab. Franciaországban rendeletekben szabályozták a középkorban, hogy kinek hány polcos pohárszéke lehet. Ezen szabályok alapján a francia királynak/-nénak ötlépcsős pohárszékhez volt joga, a hercegeknek/-nőknek négylépcsősöshöz (kivéve a királyi családhoz tartozó hercegnőket, akiknek járt az ötpolcos), a grófoknak/-nőknek háromhoz, a zászlósuraknak és nejeiknek kétlépcsősöshöz, végül pedig az alacsonyabb rangú nemeshölgyeknek, -uraknak csupán csak egyetlen lépcsővel ellátotthoz.¹¹²²

A Merész Károly és III. Frigyes találkozója alkalmából 1473-ban Trierben, a Szent Maximin-apátság refektóriumában tartott ünnepségen a burgundi herceg tízpolcos díszpohárszéket állíttatott fel, melyen 33 ezüst- és aranyedény, 70 nagy és kis kancsó, 100 gyöngyökkel és kövekkel kirakott tányér és csésze, hat nagy ezüst merőkanál, 12 kézmosó tál, valamint hat unikornis szarv kápráztatta el a vendégeket.¹¹²³ VII. Henrik amikor trónkövetelőként lépett fel III. Richárddal szemben már nem is öt-, hanem egyenesen hétlépcsős pohárszéket csináltatott magának, így hangsúlyozva társadalmi rangját a zűrzavaros időszakban. A fentiek fényében tehát az mondható, hogy a szabályokat már akkoriban sem tartották be minden esetben.

Az is nagyon számított, hogy mennyi pohárszék volt felállítva egy adott eseményen; minél több, annál jobban emelte a bankett fényét, tulajdonosának presztízsét. 1456-ban Hágában, az Aranygyapjas Rend ünnepén például három pohárszék (a korabeli forrásban:¹¹²⁴ *dressoirs*) volt a teremben, a legnagyobb öt vagy hat lépcsővel rendelkezett, s ékkövekkel kirakott aranytárgyaktól roskadozott – ez csak reprezentációra szolgált, ez volt a díszpohárszék.¹¹²⁵ A másik kettő, melyekről a meghívottak asztalaikat szolgálták ki, ezüst-, illetve aranyozott ezüst edényekkel volt tele. Mátyás és Beatrix esküvői ebédjén 1476-ban nyolc pohárszék ékesítette a nagytermet, úgy, hogy a legpompásabban felszerelt Mátyás asztala előtt foglalt helyet, a többi hét pedig a vendégek egy-egy asztalához tartozott.

¹¹¹⁷ SCHMIDT 1917, 56; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 80; VADÁSZI 1987, 56.

¹¹¹⁸ Négyszögletes például: BAJOT 1890, 25–26. tábla; SCHMIDT 1917, 46. kép; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 123–124. kép. Hatszögletes például: BAJOT 1890, 27. tábla; FALKE 1924, 62.

¹¹¹⁹ 15. századi francia ábrázolásokon például: REYNIÈS 1987, 774. kép, 884. kép, 892. kép.

¹¹²⁰ REYNIÈS 1987, 2061–2062. kép.

¹¹²¹ THORNTON 1991, 220.

¹¹²² EAMES 1977, 57; MORLEY 2001, 78.

¹¹²³ *Charles the Bold* 2009, 271.

¹¹²⁴ Az ünnepség részletei Georges Chastellain egykorú leírásából ismertek.

¹¹²⁵ EAMES 1977, 57; LUCIE-SMITH 1979, 48.

A különböző ünnepek alkalmából felállított többlépcsős edénytárolók formája elsősorban francia és olasz képi ábrázolásokról ismerhető meg; tudásunk szerint három polcnál többel ellátott, bármilyen formátumú eredeti darab nem maradt fenn (a baldachinos-többpolcos példányokat lásd alább). Ezen ábrázolásokon többnyire kettő, három, négy, öt, vagy maximum hat polccal ellátottakat láthatunk (33. ábra 2, 5; 34. ábra 2, 5–6), a külföldi források által leírt 7, 10, 11, 14, 17 lépcsővel készítteteknek nyoma sincs. Ugyanakkor pontos formájukat, kialakításukat és díszítettségüket ezeknek a pohárszékeknek igen nehéz meghatározni, ugyanis használat közben többnyire drága, földig érő textílneművel borították le őket, s így ábrázolták őket. Olasz, festett ládaelőlapon szerepelnek például olyan többlépcsős edénytárolók, melyekről jól kivehető (mivel a textília nem takarja teljesen), hogy oldalpajzsaikat pusztán csak egymás mellé rakott deszkákból ácsolták össze, és úgy tűnik, nem rendelkeztek alul zárható tárolórésszel (34. ábra 1). Ezek a bútorok, mondhatnánk állványok, valószínűleg teljesen dísztelenek voltak, egyszeri alkalomra állították fel őket. A 15. századi miniatúrákon megjelenített öt-hat polcos, zöld vagy vörös terítővel teljesen letakart pohárszék is ilyen kialakításúak lehettek (33. ábra 2; 34. ábra 6), illetve a Mátyás király 14 polcos olasz *abacusa* is hasonló szerkezetű bútor volt talán.¹¹²⁶ A terítő nélküli polcos szerkezete jól tanulmányozható Maso Finiguerra Zsuzsanna és a vénék című képén (1460 körül), ahol is az edénytároló lépcsőit sima, díszítés nélküli deszkák alkotják, oldalfalak nélkül (34. ábra 2).

Külföldi képi ábrázolásokon gyakori a magas háttámlával, felül baldachinnal koronázott *buffet* (33. ábra 4, 6).¹¹²⁷ Ilyenek gyűjteményekben is előfordulnak olykor. Így például a 16. század elején, Savojában készült az a kétajtós, alsó részén nyitott pohárszék, amelyet ma a torinói Museo Civico őriz.¹¹²⁸ Ritka példaként baldachinja teljes épségében megmaradt, háttámlája viszont alacsony, s csupán egy polccal van ellátva. A témánkhöz szorosabban kapcsolódó többlépcsős-baldachinos pohárszék a 15. századból Franciaországban és Belgiumban maradtak fenn. Egy ilyen hárompolcos darabot Viollet-le-Duc örökített meg rajzban (32. ábra 3),¹¹²⁹ illetve egy szintén hárompolcos-baldachinos példányt Ferdinand Luthmer közölt 1913-ban (32. ábra 5).¹¹³⁰

Egykor uralkodói tulajdonban lévő, 15. századi pohárszék (*buffet*) a burgundi hercegi udvarból ismert; ez Merész Károly herceg feleségének, Yorki Margitnak a háztartásához tartozott, amint azt az ajtajára faragott címerdísz mutatja (26. ábra 4).¹¹³¹ Pontos készítési ideje nem ismert, valamikor 1468 és 1503 között (Margit esküvője és halála) készülhetett.

Olykor a gazdagon megrakott többlépcsős pohárszék – védendő a rajta lévő drága nemesfém edényeket az eltulajdonítástól, vagy pusztán akár az ünnepeken való használatból, esetleg megrongálódástól – ráccsal, kerítéssel vették körbe, mint például a Jó Fülöp burgundi herceg lille-i udvarában 1454 februárjában rendezett, már korábban Európa-szerte híressé vált ún. Fácán-ünnepen (*Banquet du Faisan*).¹¹³² A káprázatos edényekkel telepakolt, hatlépcsős pohárszéknek a közvetlen közelébe csak a pohárnokok mehettek. E pohárszék körüli szerkezetről, melyet sajnos ritkán ábrázoltak, egy 1470 körül készült miniatúra, illetve egy későbbi, 1599-ből származó rézmetszet által alkothatunk például fogalmat.¹¹³³ A *Chronique d'Angleterre*-ben lévő, díszes udvari ünnepeket bemutató képen a hatlépcsős, zöld textíliával fedett edénytároló előtt egy nagyon egyszerű – szorosan egymás mellé helyezett deszkákból összeállított – kerítésfal emelkedik (34. ábra 6). Azért, hogy igazán védett legyen a pohárszék, s ne kelljen teljesen

¹¹²⁶ BERZEVICZY 1914, 40; BALOGH 1966, I. 350, 444.

¹¹²⁷ FALKE 1924, XXVIII, XXX; REYNIÈS 1987, 1927. kép, 1928. kép.

¹¹²⁸ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 168. kép. Lábaiak alsó része és az azokat összekötő deszkalap lett csak kicserélve.

¹¹²⁹ VIOLLET-LE-DUC 2003, 42.

¹¹³⁰ LUTHMER 1913, 68. kép.

¹¹³¹ EAMES 1977, 67, és 32. tábla; STEANE 1999, 135.

¹¹³² EAMES 1977, 57; LUCIE-SMITH 1979, 48.

¹¹³³ A Szent Orsolya legenda mestere Szent Orsolya bejelenti római zárándokútját apjának című festményén (1490-es évek) pedig a pohárszék körüli kerítés annyira egyszerű, jelképes, hogy csak egy függőleges oszlopból és egy vízszintes lécből áll a szerkezete.

körbekeríteni, a terem egyik sarkában állították fel. Az Antonio Tempesta által készített, Január címet viselő rézmetszeten a művész egy gazdagon felszerelt, emberektől nyüzsgő konyhát jelenített meg, háttérben egy ebédlőteremmel (34. ábra 7). Ez utóbbinak szintén a sarkában találunk egy többpolicos pohárszéket, amelyet egy viszonylag alacsonynak látszó kerítéssel határoltak; maga a kerítés – ellentétben az előzővel – egymástól nagy távolságra elhelyezett lécekből épül fel.

Hazánkban az edénytárolókat magyarul *pohárszék*nek hívták. Írott forrásainkban 1470 körül jelenik meg először ezzel a megnevezéssel, a brassói magyar–latin szótártörődék hozza ezt a szót ekképpen: *Pobar zek vel kerek aszta – abacus*.¹¹³⁴ Érdekes, hogy vagylagosan a kerek asztal kifejezéssel is társítja a szótárkészítő. Murmelius 1533. évi latin–magyar szójegyzéke is tartalmazza ezt a szót, *Abacus – Pobar seeg* formában.¹¹³⁵ Trencsén várának 1549. évi leltárában *Paharzek*, illetve *abacus vernacula lingua poharzeek* kifejezést használva leltározták be ezt a fajta bútort.¹¹³⁶ Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében 1590-ben már majdnem a mai alak szerepel: *Abacus – pobar szek*.¹¹³⁷ 1597-ben a (sopron)keresztúri kastély leltárában többször is a *Pobar zek* megnevezést találjuk.¹¹³⁸ *Tabula pocularia* néven szerepel viszont a pohárszék a nagybányai vár 1556. évi leltárában.¹¹³⁹ 15. század végi–16. századi, a királyi udvar ünnepeit leíró forrásainkban, attól függően, hogy ki milyen származású volt, vagy hogy milyen nyelven írt, az alábbi nevekkel illették e bútordarabot: *abacus*.¹¹⁴⁰ (Antonio Bonfini), *Credenz* (Peter Eschenloer), *Credentz* (Hans Seybold), *buffetz* (Pierre Choque), *credentiere* (Lodovicus Bernardus).

Az egri várban, *in credentia*, azaz a pohárszékben számos tárgyat tároltak 1508-ban, úgymint 26 nagy és kis óntálat, hét terítőt, nyolc nagy és 34 kis asztalkendőt, 34 óntányért, kilenc kis- és nagyméretű ónkancsót, 12 kést, három üvegserleget, két réz gyertyatartót, valamint egy ruhát és hét zászlót is.¹¹⁴¹ II. Ulászló testvére, Zsigmond herceg budai tartózkodása alatt a nagy ezüstdalakat zárható pohárszékben tartották – legalábbis a számadásaiban előforduló *pulpitus* kifejezés mögött pohárszéket sejtünk.¹¹⁴²

¹¹³⁴ MELICH 1905, 29.

¹¹³⁵ SZAMOTA 1896, 27.

¹¹³⁶ A leltárt 1549. január 31-én készítették. Az U et C 75:41 alatti számon három leltár is található e dátum alatt, három változatban. Mindháromban a palotában („In palacio”), azaz a nagyteremben találjuk a pohárszéket. Az elsőben „Paharzek”, a másodikban „Abacus vernacula lingua Paharzek”, a harmadikban „paharzek (!) abacus vernacula lingua poharzeek” formában. Az utóbbit idézi: SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 777.

¹¹³⁷ MELICH 1906, 70. (149. rész).

¹¹³⁸ U et C 101:3; *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 217–218.

¹¹³⁹ U et C 99:27; *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 143. A kiadott forrás csak „pocularia”-ként hozza a kifejezést!

¹¹⁴⁰ Pápai Páriz szótárában az „abacus”-nak nemcsak pohárszék („Pohár-szék”) jelentése van, hanem „Szakáts-tábla, Szám-vető-asztal, Ostábla” is. PÁPAI PÁRIZ 1782, 1.

¹¹⁴¹ E. KOVÁCS 1992, 346.

¹¹⁴² „Item pro seris sex duabus parvis ad pulpita, ubi argenteae scultelle magne servantur...”: DIVÉKY 1914a, 66. – Horogszegi Zoltán 2007-ben megjelent tanulmányában Zsigmond lengyel herceg budai udvarával kapcsolatban két pohárszékről tesz említést: egy sárkánynyelv díszítésűről, illetve egy korallokkal ékesítettéről. HOROGSZEGI 2007, 38. Itt azonban két sajnálatos félreértésről van szó. Az eredeti számadáskönyvbéli, latin nyelvű tételek így hangzanak: „unam credentiam cum linguis draconum, valamint pro puzdro [= tok, doboz] ad credentiam cum coralis.” DIVÉKY 1914a, 84, 120. A „credentia” szót tévesen értelmezte a szerző, nyilván keverve a magyar „kredenc”, német „Kredenz” (régiesen „Credentz”), olasz „credenza” szavakkal, így jutván el a pohárszék értelmezéshez. Ez esetben azonban a „credentiae, -arum” latin szó idevágó jelentése – a Bartal-féle latin szótár alapján – ezüstkészlet, ezüstszer, valamint „credentias aureas et argenteas”. Tovább elemezve e két kifejezést, illetve áttekintvén a hasonló kifejezésű bejegyzéseket a herceg számadáskönyvében, azzal találkozunk, hogy e tárgyakat egy Jurek és egy Márton („Martino”) nevű ötvös (!) javította, tálak és kancsók társaságában. DIVÉKY 1914a, 130, 214. Vagyis az első tárgy egy olyan nemesfém edény lehetett, melyet sárkánynyelv (lángnyelv?) formájú díszítményekkel látott el ötvöse, a másik pedig egy koralldíszű, amelyhez egy (bőr)tokot készítettek, nyilván azért, hogy utazások alkalmával ebben szállítsák. A számadáskönyvből még az is kiderül, hogy a „credentia” szóval egy másik tárgyat, valamiféle okiratot, levelet is illették a tételek szerzői, ugyanis azok – és kenyerék – felvágásához késeket vásároltak („pro cultellis ad incisionem credentiarum et pro panibus incidendis”). DIVÉKY 1914a, 86. Véleményünk szerint tehát Zsigmond herceg budai számadásaiban nincs a „credentia” szónak pohárszék jelentése.

A Mátyás király udvarában tartott ünnepi események kapcsán a külföldi követek számos többpolcos pohárszékről számolnak be.¹¹⁴³ A Beatrix és Mátyás király számára 1476. december 17-én rendezett budai esküvői ebéden – Peter Eschenloer boroszlói jegyző, a szász követ és Hans Seybold bajor utazó szerint – nem kevesebb mint nyolc pohárszék volt a nagyteremben. Peter Eschenloer leírása szerint Mátyás asztala előtt egy négyszögletes, kilenclépcsős pohárszék foglalt helyet (*Vor Mathie tisch was ein credencz vierecket gemacht, zehen elen langk, newn staffil hoch*), míg hét további, a vendégek számára felállított asztalhoz egy-egy külön pohárszék tartozott (*Dornoch worden geordent siben fürsten tische [...] iczlicher mit seynir credencztische*).¹¹⁴⁴ Albert szász herceg követe is egy négyszögletes, kilencpolcos edénytárolót (*ein Credencz vierecket [...] Newn staffil*) írt le a király asztala előtt.¹¹⁴⁵ Az eseményen szintén részt vevő pfalzi követ viszont egy nyolcpolcos pohárszékről tesz említést Mátyás asztala előtt, amely ráadásul egy kőoszlop körül állt (*abacus, circum lapideam columnam, erat quadratus, distinctus octo gradibus*).¹¹⁴⁶ Azt, hogy ez pontosan, hogy nézhetett ki Hans Seybold szövegéből ismerjük meg. Az ő leírása szerint a nagyteremben álló nyolc pohárszék közül (*In dem Sal gestanden acht Credencz*), amelyek mindegyike telis-tele volt drága edényekkel, nagy tálakkal és kancsókkal, az egyik pohárszék egy oszlop körül, négyszögletes formában foglalt helyet, minden oldala 31 láb hosszú és minden oldalán 11 lépcsős volt, azaz összesen 44 polccal bírt (*Item die Siben wil ich sten lassen und wil schreiben der ainen, die ist gemacht vmb ain pfeylr ain vierung, vnd es ist, yede seitten lanng gewesen XXXI schuech, vnd yede seitten hatt XI stappffeln, das ist XLVIII stappffel*).¹¹⁴⁷

Úgy tűnik, a polcok száma olykor még a fentiekől is több lehetett, amelyre példa lehet a II. Ulászló egyik 1495. évi lakomáján felállított, egykor Mátyás király tulajdonában lévő 17 (!) polcos pohárszék (*pretiosum imprimis abacum gradibus septemdecim*); ekkor a király a püspököket és a főurakat látta vendégül budai palotájában.¹¹⁴⁸ Itt azonban a fokok számát illetően valószínűleg a neves humanista szerző, Antonio Bonfini túlzásáról lehet szó. Az 1495. évi királyi számadáskönyvben egy „nagy pohárnoki asztal”-ról, valószínűleg a szóban forgó pohárszékről olvashatunk, amelyhez négy vég gyolcsot vásároltak, nyilván terítőnek.¹¹⁴⁹ A hét évvel később, 1502. szeptember 29-én II. Ulászló neje, Foix-i Anna Fehérváron tartott koronázási lakomáján viszont „csak” egy kilencpolcos pohárszék (*beaux buffetz [...] à neuf degrez*) emelkedett a nagyteremben Bretagne-i Anna heroldja, Pierre Choque beszámolója szerint.¹¹⁵⁰

Pohárszékről ábrázolás csak a *Mátyás-Gradual*-ban maradt fenn nálunk, de az is flamand eredetű (34. ábra 4). „D” iniciáléjában olyan, legalább négylépcsős pohárszéket láthatunk a kép jobb szélén, mint amilyenekről fentebb már szót ejtettünk.

Pohárszékeket nemcsak bankettek alkalmával használtak, hanem amikor az uralkodó meghallgatást, audienciát tartott palotájában. A díszes edénytárolók „érintható” bizonyítékai voltak az ő gazdagságának, ezáltal hatalmának. Utazások alkalmával, például királytalálkozásokon elsődleges fontossággal bírt az adott, így a magyar királyi udvar megfelelő reprezentációja, hiszen ez nemcsak a királyról és udvaráról, hanem országáról is jó vagy rossz képet festett. A pohárszék-állítás elengedhetetlen része volt ekkor is a pompának. 1474-ben, Boroszlóban tett látogatása során Mátyás sátorában – konkrét szám nélkül – egy többpolcos *abacus* állt Bonfini beszámolója

¹¹⁴³ A pohárszékekre vonatkozó írott forrásokat összegyűjtve lásd: BALOGH 1966, I. 444.

¹¹⁴⁴ ESCHENLOER 2003, 998. – A Kunisch-féle korábbi átirat szerint: „Darnach wurden geordnet siben Fürsten Tische [...] ieglicher mit seinem Credencztische [...] Vor Matthia Tisch war ein Credencz vierecket gemacht, zehen Ellen lang, neun Staffel hoch”: KUNISCH 1828, 347.

¹¹⁴⁵ LANGENN 1838, 524.

¹¹⁴⁶ SCHWANDTNER 1746, 524.

¹¹⁴⁷ BORSA 1943, 52.

¹¹⁴⁸ BONFINI 1941, 271; BALOGH 1966, I. 351.

¹¹⁴⁹ „ad Mensam Magnam pincernalem empte sunt quattuor pecie Sindonum pro 6”: ENGEL 1797, 116; SOLTÉSZ 1905, 77.

¹¹⁵⁰ Az 1861-es francia kiadás szerint: LE ROUX DE LINCY 1861, 433. Marczalinál: „beau buffetz [...] a neuf degrez”: MARCZALI 1877, 107.

szerint (*multisque gradibus consurgentem abacum*).¹¹⁵¹ 1479-ben, az olmützi királytalálkozón a király szintén nagyon kitett magáért: a város piacterén felállított, már korábban említett pohárszéke olyan káprázatos volt, hogy szinte aranyhegyként hatott. Egy, a szász hercegnek írt névtelen jelentésben nagy, nyolcszögletes építménynek írják le, 14 polccal (*grosse achteckicht gebude, das als ein grosser schobir geformet [...] 14 stufen hoch*).¹¹⁵² Antonio Bonfini szerint a négyszögletes pohárszék fokai piramisformán emelkedtek (*tetragonus stabat abacus gradatim more pyramidis*).¹¹⁵³ Nem tudni, pontosan milyen formájúak, beosztásuk lehettek azok a pohárszékek, amelyeket Luxemburgi Zsigmond Trinóból Bernbe történő utazása során vettek 1414-ben. A két kredencet (*buffetum*) Vouvryban szerezték be.¹¹⁵⁴

A pohárszékek elkerítésének a szokása Magyarországon is dívott, kezdetei nem ismertek, de a 17. századi inventáriumokban már számos példát találunk rá (pl. Nagysajó, 1681; Oprakercisóra, 1683).¹¹⁵⁵ Ezek tanúsága szerint az *erkélynek* vagy *rekesznek* nevezett deszkafal derék- vagy mellmagasságig ért, és sokszor színesre festették, illetve általában zárható ajtaja is volt. Bethlen Miklós Önéletrrásában *kerítés* néven szerepel.¹¹⁵⁶ Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházában 1679-ben csavart oszlopokkal készült a pohárszék kerítése, mely a barokk formakincs megjelenését mutatja.¹¹⁵⁷

A pohárszékeket az étkezések folyamán meg is kellett világítani, egyrészt azért, hogy jól láthatóak legyenek, csillogni tudjanak rajtuk az edények, s ezáltal nagy ámulatot keltsenek, illetve ha jobban látszódtak, kevésbé tudtak illetéktelen személyek kezét emelni a rájuk pakolt pompás edényekre. Ezt megakadályozandó többnyire egy-két személy őrizte is őket. II. Lajos asztali ezüstműivel kapcsolatban számadáskönyvéből tudjuk, hogy azok őrzésére, megvilágítására hetente egy fáklyát és hét kis gyertyát vásároltak, melyek minden bizsonnyal pohárszéken álltak.¹¹⁵⁸ Pohárszéken álló gyertyatartókról korabeli ábrázolások is ismertek (*34. ábra 3, 5*). Továbbá fentebb már említettük, hogy 1495 pünkösdjén II. Ulászló nagy lakomát tartott. Az ekkor felállított többpolcos pohárszék tetején egy kristálylámpás volt elhelyezve, ez világította meg az értékes edényeket.¹¹⁵⁹

Arra a tényre, hogy pohárszéket ajándékba is adhattak uralkodóknak, többek között egy 17. századi adat hívja fel a figyelmünket. 1626-ban, Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem házasságkötésekor ugyanis a szepességi városok egy pohárszékkal kedveskedtek az ifjú házasságoknak, tudván, hogy a párnak lesz mit rá kiraknia, gazdag nemesfémedény-készletük megmutatására úgyis szükségük lesz rá.¹¹⁶⁰

Míg a 15. században alig találunk példákat pohárszék-állításra a magyar főúri, nemesi és főpapi udvarokban, addig a 16. században már számos írott forrásadat igazolja e bútor használatát. Estei Hippolit esztergomi udvarában 1487 októberében biztosan volt egy *credenza*, erről az egyik érseki számadáskönyv tanúskodik.¹¹⁶¹ A bútort talán Ferrarából hozta magával a fiatal érsek, mely valószínűleg díszesen faragott volt, esetleg még intarzia is díszítette. Egerváron 1490-ben, 1494-

¹¹⁵¹ BONFINI 1941, 58.

¹¹⁵² BERZEVICZY 1914, 40; BALOGH 1966, I. 350, 444.

¹¹⁵³ BONFINI 1941, 99; BALOGH 1966, I. 350–351, 444.

¹¹⁵⁴ E. KOVÁCS 2011, 332.

¹¹⁵⁵ „A muzsikálószék mellé egy nagy, öreg, a padlást érő pohárszék van csinálva [...]. Alatt is az erkélye párkányos deszkából csinálva, mind egészenlen penig kék, zöld és veres festékekkel megfestve. Azon pohárszék erkélyének kis vassarkakon és hevedereken forgó, festett ajtócskája, vasretesz és reteszfője belől, mellyel az pohárnak bezárhassa. [...] Ugyan az erkélyen belől egy kis ülőszék nr. 1.” (Nagysajó, 1681); „vagyon egy festett pohárszék [...] rekesze zölden festett, párkányos deszkákkal vagyon béelve. Az rekeszen vagyon vassarkon, pánthon forgó, retesz, reteszfős, zölden festett ajtó.” (Oprakercisóra, 1683): B. NAGY 1973, 52, 189, 205–206.

¹¹⁵⁶ B. NAGY 1970, 122.

¹¹⁵⁷ B. NAGY 1970, 122.

¹¹⁵⁸ FRAKNÓI 1877, 71–72, 76, 83, 95. stb.; KUBINYI 1995, 332.

¹¹⁵⁹ BONFINI 1941, 271; BALOGH 1966, I. 351, 442.

¹¹⁶⁰ B. NAGY 1970, 120.

¹¹⁶¹ VUKOV 2004, 85, 87. jegyzet.

ben és 1524-ben is írtak össze olyan almáriumokat, amelyek egy része – tartalmukból adódóan – akár pohárszék is lehetett.¹¹⁶² Az egri vár *credentiáját* 1508-ból fentebb már említettük. Trencsén várában 1549-ben a nagyteremben állt egy *abacus*, magyarul *Pohárszék/pohárszék*.¹¹⁶³ A győri püspök birtokában lévő szombathelyi várban 1566-ban két *abacus* is volt, de egyik sem a nagyterem berendezéséhez tartozott. Mindkettő egy-egy fűthető szobában, *in hipocausto*, illetve *in stuba* állt.¹¹⁶⁴ Az előbbi szobában lévő pohárszék a falhoz volt rögzítve (*abacus parieti affixus*). Serlegek őrzésére szolgált egy pohárszék Munkács várában 1573-ban (*Abax pro poculis conservandis*).¹¹⁶⁵

Sajnos az itt felsorakoztatott pohárszék pontos formájáról a szűkszavú leltárak nem szólnak. 1597-ben a Nádasdyak (sopron)keresztúri kastélyában viszont beleltároztak egy olyan pohárszék, amelynek almáriumos része is volt, azaz zárható tárolórészrel rendelkezett (*Pohar szek almariomostul*).¹¹⁶⁶ Egy másik pohárszék paraszt jelzővel illetek a leltározók (*Paraszt pohar szek*), vagyis egy egyszerű, díszítetlen (festetlen?) bútordarab lehetett. A kastély berendezéséhez számos más pohárszék tartozott akkoriban.

Más 16. századi, illetve 17. századi inventáriumok tanúsága szerint ismeretes, hogy többnyire két részből álltak a pohárszék: alul egy zárt, polcos szekrény foglalt helyet, melyet egy vagy két ajtóval lehetett zárni, felül pedig egy tálasszerű, (két-, három-, négy-) polcos rész helyezkedett el, vagy pedig egy kétajtós szekrényrész.¹¹⁶⁷ Az alsó részt gyakran ládaként aposztrofolták, mint ahogy az egy 1580. évi, ingóságokat lajstromozó összeírásában is szerepel (*Egy Pohar sek lada*),¹¹⁶⁸ vízszintes felületét pedig *pohárszék asztal* kifejezéssel illették,¹¹⁶⁹ erre került a pohárszék-abrosz.¹¹⁷⁰ Belsejében elsősorban asztalneműket tároltak, mely tényre a Nádasdyak 1554. évi számadásában több adat is utal, itt ugyanis gyakran tesznek említést *az poharszékbeli ruhanak mosasáról*, nevezetesen asztalkendőkről, abroszokról, tányértörölőkről.¹¹⁷¹ A pohárszék felső része szolgált a változatos formájú, anyagú, minőségű edényemű bemutatására. Geszty Ferenc gazdag *poharszék ezüst myvei* között például tálakat, tányérok, tormástálacskát, kanalakat, kupákat, poharakat, gyertyatartókat, illetve még egy mosdót és egy hozzá való medencét találunk 1593-ban.¹¹⁷² Homonnai Drugeth Miklós 1580-ban kelt testamentumából kiderül, hogy pontosan milyen ezüstműt raktak a 16. század végén egy pohárszékre a tehetősek.¹¹⁷³ A főúr 6-6000 forintnyi összeget hagyott ugyanis még kiskorú lányaira, hogy ha majd férjhez mennek, abból az összegből vegyék meg az általa részletesen felsorolt *Pohar szekre ualo ezüst marhaiokat*. Egy pohárszékre a következőket szánta: 12 ezüstpál (hat nagy, hat közepes), 12 *aranyas* kupa (hat nagy, hat közepes), 24 ezüstpányér, 24 ezüstpál, 24 ezüstpál, két ezüst gyertyatartó, két ezüst sótartó, egy ezüst mosdómedence korsóval. Zeleméri Miklósné végrendelete alapján a 16. század végén egy pohárszék körülbelül 600 forintot taksált, ugyanis Dobó Ferenc ennyi összegért adta zálogba.¹¹⁷⁴

¹¹⁶² DL 26048; DL 26076; DL 26331. Erről bővebben lásd az *Almáriumok* fejezetet.

¹¹⁶³ Lásd az 1136. jegyzetet.

¹¹⁶⁴ U et C 119:2.

¹¹⁶⁵ U et C 97:28.

¹¹⁶⁶ U et C 101:3; *Urbaria et Conscriptiones* 7/1. (1984) 217.

¹¹⁶⁷ B. NAGY 1970, 120–121.

¹¹⁶⁸ RADVÁNSZKY 1986, II. 52.

¹¹⁶⁹ B. NAGY 1970, 121.

¹¹⁷⁰ Lásd például Barcsay Druziánna hozományjegyzékében (1643): „Pohárszékre való sáhos abrosz erdéli vászon hat.” PETTKÓ 1887, 792; Veér György ingóságainak leltárában (1697): „Fertály héjján kilencz sing pohárszék abrosznak való, edgy darabban.” KOMÁROMY 1885, 405.

¹¹⁷¹ *Nádasdiak* 1959, II. 222. („az poharszékbeli ruhanak mosasatol, hwszon niolc apro aztal kezkenő, neg abroz, ket kendő kezkenő, neg tanyer törölő, attam d XXVII”), II. 226. („az poharszékbe walo rwhanak meg mosasatol”), II. 227. („az poharszékbeli rwhaknak meg mosasatol”).

¹¹⁷² RADVÁNSZKY 1986, III. 148.

¹¹⁷³ RADVÁNSZKY 1986, III. 115.

¹¹⁷⁴ 1584-es adat: „Dobo Ferencz vram ő nagsaga adoss haath szaz foryntal, mellyerth eg pohar szek vagyon szalagban [= zálogban], mellyeth Irúa talalny az szegen vram testamentomaba.” RADVÁNSZKY 1986, III. 127.

A nemesi otthonokat illetően is elsősorban étkezésre szánt helyiségekben, ebédlőpalotákban fordultak elő a pohárszékek, de az írott forrásadatok alapján más lehetőségekkel is számolnunk kell.¹¹⁷⁵ Így Szikszai Fabricius Balázs 1590-es latin–magyar szójegyzéke nemcsak az ebédlő-/vacsorálóház felszereléséről szóló részben, hanem a konyhai edényeket taglaló fejezetben is feltünteti a pohárszéket, vagyis konyhai bútordarab is lehetett.¹¹⁷⁶ Egy otthonban akár több darabot is használhattak, mint ahogy 1599-ben Radvánczi István magyarfülpösi házában, ahol három pohárszék is volt: egy az alsó kis szobában, egy a *felső képes szobában*, a harmadik pedig az *öreg ház*nak nevezett helyiségben.¹¹⁷⁷ Az inventárium szűkszavú felsorolásából az nem derül ki, hogy pontosan milyenek voltak ezek a pohárszékek, így az csak sejthető, hogy az *öreg ház*ban lévő lehetett talán a legdíszesebb, legreprezentatívabb. A pohárszékek többnyire szabadon álltak, olykor azonban – erdélyi példák tanúskodnak róla – a falba építették őket.¹¹⁷⁸

B. Nagy Margit kutatásai alapján Erdélyben, a 16–17. századi vidéki nemesség otthonaiban, váraktól udvarházakig, mindenütt jelen volt a pohárszék.¹¹⁷⁹ Ez a reprezentatív bútorfajta hamar megjelent a polgárságnál, sőt a parasztsaládoknál is.¹¹⁸⁰ Tulajdonosaik a rárakott, általuk értéknek tartott tárgyakkal könnyen megmutathatták gazdagságukat vendégeiknek.

A tárgyi anyagot vizsgálva, első fennmaradt pohárszékeink sajnos csak a 17. századból származnak. Ezek az inventáriumok leírásaihoz hasonló szerkezettel rendelkeznek; a 15–16. századi, alul nyitott *Stollensbrankok*tól, *dressoir*októl viszont eltérnek. A legkorábbi hazai darab 1650 körül készült és egykor a zólyomradványi Radvánszky-kastély berendezési tárgyai közé tartozott, napjainkban a besztercebányai múzeum gyűjteményét gazdagítja (*32. ábra 2*).¹¹⁸¹ Két részből épül fel. Alsó része ládaszerű, egyetlen festett ajtó nyílik a homloklapján, felső, nyitott részének hátlapja olasz korsós-virágos festett díszítménnyel ékesített. A felső rész lezárását, a profilált párkányzatot két, az alsó részre támaszkodó oszlop tartja. Egy későbbi, szintén a Felvidékről származó pohárszék 1672-ben készült; ennek alul zárható, kétajtós tárolórésze van, felső része viszont egy nyitott, kétpolcos szerkezet, a tálak, tányérok megmutatására.¹¹⁸²

8.1.4. Ünnepi asztalok elrendezése és az asztali ülésrend

Ebben a részben az ünnepi lakomákon megjelenő asztalok¹¹⁸³ különféle elrendezését kívánjuk tárgyalni, továbbá bemutatni, hogy az asztal az ülésrend által a társadalmi hierarchia kifejezésének az eszköze is volt.

Az európai királyi, hercegi udvarokra kitekintve azt látjuk, hogy számos formátumban lehettek elrendezve az asztalok az ünnepi lakomákon. Egyrészt a vendégek számára felállított asztalok a vendéglátó uralkodó vagy főúr asztalára merőlegesen vagy azzal párhuzamosan helyezkedhettek el, másrészt U vagy T alakot formázhatott az egész együttes. Az alábbiakban néhány külföldi ábrázolást elemezve mutatjuk be, hogy milyen asztal-elrendezések léteztek a tárgyalt korszakban.

¹¹⁷⁵ Például Uzdiszentspéteren (1679) és Oprakercisórán (1683): B. NAGY 1973, 142, 205.

¹¹⁷⁶ „Abacus – pohar szek”, „Abax, Abacus – Pohar szek”: MELICH 1906, 70. (149. rész), 87. (195. rész).

¹¹⁷⁷ „Az alsó kis szobában 1 pohárszék. Item egy asztal. Két bérlett pad. Két fogas. Egy nyoszolya [...] Az felső képes szobában egy fias asztal. Egy pohárszék. Két bérlett pad. Item egy bérletlen hosszú pad. Egy nyoszolya [...] Az öreg házban 1 asztal. Hat bérlett pad. Egy pohárszék. Egy nyoszolya. Veres szőnyeg új numérol 5. Fejér szőnyeg új numérol 1. Egy vég pad fedél”: TORMA 1879, 564–565.

¹¹⁷⁸ B. NAGY 1970, 122.

¹¹⁷⁹ B. NAGY 1970, 122.

¹¹⁸⁰ K. CSILLÉRY 1997a, 371.

¹¹⁸¹ VADÁSZI 1986, 306, és 64. kép; VADÁSZI 1987, 113. Voit Pál szerint 16. század végi, lásd: VOIT 1993, 199, és 178. kép.

¹¹⁸² ÉBER 1905, 466–468, és 369. kép; BATÁRI 1966, 52, és 7. kép; VOIT 1993, 199, és 179. kép.

¹¹⁸³ A középkori asztalok egyes típusait lásd az *Asztalok* fejezetben.

Az 1473-as trieri találkozó egyik ünnepi étkezésén – id. Diebold Schilling krónikájának egyik ábrázolása (1480–1484 körül) szerint – egyforma hosszú asztalok töltötték be a nagytermet (a Szent Maximin-apátság refektóriumát), szám szerint négy (35. ábra 1). III. Frigyes és Merész Károly egy asztalnál foglaltak helyet, egymással szemben: a császár padon ült, balján egyházi főméltóságokkal, a burgundi hercegnek mint vendéglátónak viszont külön szék járt, mégpedig annak is a kartámlás-háttámlás változata, egyértelműen jelezve ezzel méltóságát. A vendégek három asztala a főasztalra merőlegesen volt elhelyezve. Ez esetben is mindhárom vendégasztal mindkét oldalán ültek a meghívottak; ülésként karéjos díszítésű háttámlás padok szolgáltak.

Itáliában olyan ünnepi nagyterem szerepel egy Dido és Aeneas lakomáját bemutató ládaelőlapon (Apollonio di Giovanni, 1460 körül), ahol a főasztallal párhuzamosan van elhelyezve két vendégasztal, de úgy, hogy a főasztal egy magasabb helyre, emelvényre van állítva, melyet lépcsőkön lehet megközelíteni (36. ábra 2). A főasztal fölött aranybaldachin függ, a méltóság kiemelésére, illetve jelezve a két ünnepelt helyét.

Az asztaloknak csak az egyik oldalán ülnek az ünnepség résztvevői Jacopo del Sellaio Ahasvérus lakomáját ábrázoló, 1490 körül készített festményén (35. ábra 4). A Museo Correr gyűjteményében lévő ládaelőlapon (Alatiel esküvői bankettje a *Decameromból*, szintén Apollonio di Giovanni műve) hasonló berendezésű ünnepi terem láthatunk mint az előző példánál, azzal a különbséggel, hogy a vendégek asztalai egy-egy L alakot formáznak és merőlegesen a négy lépcsővel magasabban fekvő főasztalra (36. ábra 3).

Gyakori továbbá, hogy a hosszú asztalok egymással párhuzamosan vannak felállítva, s ilyenkor a vendégek egymással szemközt ülnek, mint Sandro Botticelli egyik festményén (36. ábra 1). Általánosságban elmondható, hogy az olasz ábrázolások tanúsága szerint többnyire hosszú asztalok mellett ülnek az ünnepségen résztvevők, s ami még fontosabb, az asztalnak csak az egyik oldalán.

Német példát hozva, egy 1491-ben, Nürnbergben készült fametszeten a vendéglátó uralkodó egyes-egyedül ül a terem rövid oldalának közepén felállított négyzetes, faragott talpú asztalnál, s a hosszanti falak mellett lévő egy-egy hosszú asztalt szánták a vendégeknek (35. ábra 2). A vendégek támla nélküli, díszes oldalú padokon foglalnak helyet, de az asztalok mindkét oldalán, sőt az egyik végén is.

Ami az angol királyi udvart illeti, VIII. Henrik udvarában egy 1517. évi, Greenwichben tartott bankettől még az asztali ülésrend rajza is fennmaradt (35. ábra 3).¹¹⁸⁴ E szerint fordított U alakban helyezkedett el az asztal (nyilván nem egy, hanem több asztal összetolva), a rövidebbik végén a király és a királyné, a királyné jobbján a kardinális, Wolsey, míg a király balján a francia királyné, majd pedig a császár követe ült, tehát ezen az oldalon összesen öten. A többi vendég, 26-an az U alak hosszú szárain foglalt helyet, 12-14 arányban, de csakis kívül ültek, vagyis így szinte mindenki láthatott mindenkit. Egyébiránt általában U vagy T alakban voltak elrendezve az asztalok az angol királyi udvarban.¹¹⁸⁵

Az ünnepi asztalok és az ülésrend tanulmányozásához Magyarországon a Mátyás és a Jagelló-korból maradtak fenn viszonylag jól használható leírások (ábrázolások sajnos nem), melyek koronázási díszebédekhez,¹¹⁸⁶ illetve esküvői lakomákhoz kapcsolódnak. Fennmaradtak a Beatrix koronázási díszebédjéről, illetve esküvői ebédjéről szóló tudósítások 1476-ból. Ismeretes továbbá 1502-ből Foix-i Anna, 1527-ből pedig Ferdinánd koronázási bankettjének beszámolója.

A nápolyi királylány, Beatrix 1476. december 12-én Fehérváron tartott koronázási lakomáját a királyi pár szállásán rendezték. A pompásan berendezett terem díszes kárpitokkal volt felöltöztetve. Itt az uralkodópár egy olyan négyszögletes asztalnál foglalt helyet, amelyet rangjukhoz illően egy három lépcsőnyi magas emelvényre állítottak (*ein Vieregeter tisch in der mitten der Rechten seyten auf einer erhebung III staffl hoch daruber saß der k. und k.*). Az asztal közepénél ültek. Peter Eschenloer boroszlói jegyző és a szász követ szerint mindkét oldalon hosszú asztalok

¹¹⁸⁴ THURLEY 1993, 122, és 161. kép.

¹¹⁸⁵ THURLEY 1993, 122.

¹¹⁸⁶ Ezekhez, bőséges további irodalommal, legújabbán lásd: PÁLFFY 2004.

voltak a nápolyi király fia, a bari érsek és a velencei követek számára.¹¹⁸⁷ Az asztaloknál főurak, grófok, bárók szolgáltak fel. A pfalzi követ egy kerek asztalról is beszámolt, mely a négyszögletestől balra állt (*In Reginae diuersorio, mensa quadrata erat, in medio hypocausti, ad dexteram posita; et ad laenam, orbicularis alia mensa.*)¹¹⁸⁸

Az öt nappal később, december 17-én tartott budai esküvői ebéden a korabeli leírások szerint (Eschenloer, Seybold) a fehérvári lakoma ülésrendjét másolták le. A téglalap alakú, hosszú királyi asztalnál Peter Eschenloer szerint középen ült Mátyás és Beatrix, jobbán a királynak és balján Beatrixnak a kiemelt fontosságú vendégek (pl. a királyné balján Kristóf bajor herceg).¹¹⁸⁹ Vagyis a királyi asztalnál csak európai királyi, hercegi stb. udvarok képviselői étkeztek. A királyi asztalon kívül hét asztalt állítottak fel a magyar érsek, püspökök és egyéb világi méltóságok számára (*Darnach wurde geordnet siben Fürsten Tische...*). Továbbá, közelebbről meg nem határozott számú asztalnál Beatrix nápolyi udvartartásának vendégeit, valamint a nemesség és a városok követeit találjuk.¹¹⁹⁰

Foix-i Anna 1502. szeptember 29-én tartott koronázási lakomáján a Beatrixéhoz képest kötetlenebb volt az asztali rendtartás, ami valószínűleg a francia vendégeket nem zavarta, mivel hasonló habitusúak voltak.¹¹⁹¹ A nagyteremben (*grant salle*) a hosszú asztalnak (*la table fut longue*) csak az egyik oldalán és a két végén foglaltak helyet a meghívottak Pierre Choque leírása szerint.¹¹⁹² A királyi pár az asztal közepén ült. II. Ulászló mellett a fivére, Zsigmond herceg, a nádor, valamint egyéb hercegek és főurak étkeztek, a királynétól balra a pápai követ, Bakócz Tamás esztergomi érsek, továbbá más főpapok ültek. Az asztal jobb oldali végére került a francia követ, illetve itt kaptak helyet a Velencei Köztársaság képviselői, átellenes végére pedig az angol, rajnai és bajor követeket ültették le.

I. Ferdinánd koronázási lakomája a Jagelló-kori hagyományt követte, ami azt jelenti, hogy az asztali rendtartás kötetlenebb volt ahhoz képest, amihez ő szokott, azaz a szigorú spanyol etiketthez és ceremóniákhoz képest.¹¹⁹³ Ferdinánd 1527. november 3-án Fehérváron tartott koronázási bankettjén a királyi asztalnál 24 fő ült, mindkét oldalt elfoglalva.¹¹⁹⁴ Az asztalfőn balra Ferdinánd, jobbra Jagelló Anna foglalt helyet. Az asztal igen hosszú volt, több kisebb asztalból állították össze, és Ferdinánd közelébe tették a koronázási ékszereket: a Szent Koronát, a jogart és az országalmát. Ferdinándtól balra V. Károly követe ült. Utána hat egyházi főméltóság sorakozott az asztalnál, majd négy befolyásos nagyról az asztal végén, tehát összesen 12-en. Az asztal jobb oldalán vegyesebb (férfiakból és nőkből egyaránt álló) társaságot találunk. Anna mellett Ferdinánd húga foglalt helyet. Összességében elmondhatjuk, hogy ennél a főasztalnál telepedett le a Magyar Királyság egyházi és világi elitje szinte teljes számban.

A fenti külföldi és hazai példákat összevetve a következő tanulságokat vonhatjuk le. Beatrix fehérvári koronázási ebédjén az emelvényt és az asztalok elrendezését a fent említett Alatiel esküvői bankettjén ábrázoltakhoz (*36. ábra 3*) hasonlóan képzelhetjük el: az Eschenloer által leírt, a főurak és grófok számára fenntartott asztalok minden bizonnyal merőlegesek lehettek az uralkodói pár főasztalára.

A budai esküvői ebéd kapcsán nincsen szó emelvényről, a pfalzi követ és Hans Seybold viszont egy pohárszék kapcsán arról tesz említést, hogy az egy oszlop körül helyezkedett el, négyszögletesen. Ilyen oszlopos terem egykor a budai vár Zsigmond-palotájának a földszintjén volt, ahol is nyolc oszlop futott végig középen, egy sorban, a terem hosszában (nyolc oszlopot például Seybold említ). Vagyis az uralkodópár és a legrangosabb személyek hosszú asztala a terem

¹¹⁸⁷ KUNISCH 1828, 345; LANGENN 1838, 522.

¹¹⁸⁸ Latinul: SCHWANDTNER 1746, 522; magyarul: KAZINCZY 1863, 123.

¹¹⁸⁹ KUNISCH 1828, 346–347.

¹¹⁹⁰ SZAMOTA 1891, 107.

¹¹⁹¹ PÁLFFY 2004, 1018.

¹¹⁹² MARCZALI 1877, 107; SZAMOTA 1891, 140.

¹¹⁹³ PÁLFFY 2004, 1019.

¹¹⁹⁴ PÁLFFY 2004, 1010–1012.

rövidebbik végén állhatott, és előtte, az első oszlopnál volt felállítva a díszpohárszék. A vendégek nyolcnál több asztala (a fent említett hét + valamennyi) viszont ha az oszlopok közeiben lett volna elrendezve, akkor csakis nyolc fért volna el. Úgy gondoljuk, valószínűbb, hogy a vendégasztalok a terem hosszában voltak felállítva, a hét asztalnál Eschenloer által említett *credenztischek* pedig szintén az oszlopoknál állhattak.

Ferdinánd koronázási ebédjén viszont arról hallunk, hogy a főasztal mindkét oldalát elfoglalták, körülülték a vendégek. Késő középkori ábrázolásokon ez esetben (támlás vagy támlátlan) padon ül az ünneplő vendégsereg, kora újkori képeken viszont már inkább azt látjuk, hogy külön szék járt mindenkinek.

8.1.5. Dísztárgyak

A reprezentatív lakomákon – az asztalokon, pohárszékeken – felsorakoztatott nemesfém edények (35. ábra 5–9) vendégeknek történő ajándékozása általános szokás volt a királyi, hercegi udvarokban. Viszont csak a legnagyobb uralkodók engedhették azt meg, de csak a legpompásabb alkalmakkor, hogy a díszpohárszéken lévő vagy a bankett során használt edényeket odaajándékozzák a jelenlévőknek.¹¹⁹⁵

Melléktémaként nem célunk hosszasan elidőzni e szokásnál, csak néhány gondolat erejéig szólunk róla. Egy nagyon tanulságos, Eberhard Windecke által megörökített történetet emelünk ki először is ezzel kapcsolatban. E szerint 1442. június 17-én, Frigyes római királlyá való megkoronázása után, délben az aacheni városházán az uralkodó díszebédet tartott a választófejedelmek, fejedelmek és egyéb urak számára.¹¹⁹⁶ A Római Birodalomban az a szokás járta, hogy amiből az adott (ünnepi) napon ettek és ittak a vendégek, azt mind magukkal vihették. Az újdonsült király azonban ezt a hagyomány nem ismerte, az Ausztriából magával hozott és a Frankfurtban, valamint a Rajna mentén kapott arany- és ezüstedényeket rakatta fel terítéknek, illetve azokból is tálaltak. Az ebéd végeztével azonban a pohárnokok fogták az ezüst- és aranykancsókat, az étékfogók az arany- és ezüstitányérokat, -tálakat, kenyereskosarakat, vagyis mindenki azt, ami birodalmi tisztségénél fogva hozzá tartozott, és a többiek is sok mindent elvittek. A király emberei szóltak a vendégeknek, hogy adják őket vissza, mert nem ajándékba kapták őket. Ez azonban hatalmas felháborodást keltett, néhányan meg is sebesültek a civakodásban. A történet vége az lett, hogy a király – ragaszkodván drága kincseihez – kénytelen volt tőlük visszavásárolni őket.

Mint fentebb már említettük, Mátyás királlyal kapcsolatban Bonfini jegyezte azt fel, hogy a király és hitvese, Beatrix az olműtzi királytalálkozó végeztével Ulászlónak ajándékozta az egész lakberendezést és asztalkészletet.¹¹⁹⁷ Ez utóbbi pontosan azt jelenti, hogy a pohárszéken álló nemesfém edényeket adta oda (*Imprimis quidem universum hospitii apparatus, ubi eum exceperat / aureis cubicula auleis texerat, stragulis etiam aureis lectos straverat, pretiosissimum quoque abacum explicaverat / illi dono dedit.*)¹¹⁹⁸ Berzeviczy Albert 1908-ban írt művében mindezt olasz szokásnak tudta be, s Cosimo de' Medici 1450. évi firenzei lakomáját hozta példaként, amikor is Cosimo ezüstedényeket adott ajándékba a vendégeknek; e szokás azonban olasz földön kívül is dívott.¹¹⁹⁹ Olyannyira, hogy a távoli skót udvarban is hasonlóval találkozunk a 16. század elején. 1512-ben például IV. Jakab számos tárgyat elajándékozott a pohárszékéről két angol követnek; 1526-ban

¹¹⁹⁵ THURLEY 1993, 242.

¹¹⁹⁶ Windecke 2008, 352.

¹¹⁹⁷ E témáról lásd még: WENZEL 1877, 637.

¹¹⁹⁸ BONFINI 1941, 100. Kulcsár Péter fordításában: „Mindenekelőtt neki [ti. Mátyás Ulászlónak] ajándékozta annak a szállásnak a teljes berendezését, amelyben fogadta őt (a szobákat aranyos kárpittal húzta be, az ágyakat aranyos takaróval borította, drágalátos pohárszéket is emelt).” BONFINI 1995, 834.

¹¹⁹⁹ BERZEVICZY 1908, 690. jegyzet.

pedig a 14 éves skót uralkodó, V. Jakab kapott Campvere lordjától „egy pohárszéknyi ezüstneműt”.¹²⁰⁰

Különleges, meglepő nemesfém tárgyakban sohasem lehetett hiány a középkori udvari lakomákon. Ezek vagy az asztalokon álltak, vagy a pohárszékeken, esetleg mellettük. A késő középkorban a nemesfém asztali edényeműk közé az evő-, ivó- és tálalóedényeken kívül olyan tárgyak tartoztak mint az asztali gyertyatartó, a fáklyatartó, a tojástartó, a csemegetartó, a sótartó, az asztali szökőkút, valamint a dísz tárgyak legrangosabbika (igazi státusszimbólum), az asztali díszhajó, a *nef*. Ez utóbbit számtalan meglepő figurával vagy személyes jelvényvel (devizával) díszíthették; a francia uralkodók és a burgundi hercegek élen jártak az ilyenek kitalálásában.

A továbbiakban csupán két, Mátyás, illetve a Jagellók udvarából, írott forrásokból ismert különleges dísz tárgy típusról szólunk bővebben: az unikornis szoborról, illetve a kenyértartóról. Ezek vagy a pohárszékeken álltak, vagy pedig mellette.

A késő középkorban a pohárszékre vagy közelébe helyezett igen rangos dísz tárgy az unikornis szarv, illetve a nemesfémből készült unikornis szobor volt. Minket itt most elsősorban ez utóbbi érdekel, abból kifolyólag, hogy Mátyás király és Beatrix 1476. évi budai esküvői lakomáján többek között ilyenek is emelték az ünnepség pompáját, s nagy ámulatot keltettek, számos korabeli forrásban felbukkannak. Két ezüst unikornis volt a budai nagyteremben, a pfalzi követ szerint a királyi asztal előtt álló nyolcpolcos – oszlop körüli – pohárszék legalsó fokán álltak (*In insimo etiam gradu, duo stabant ex argento facti monocerotes*),¹²⁰¹ míg Eschenloer arról számolt be, hogy a szerinte kilenclepcsős pohárszék oldalain voltak az egyszarvúak (*ein credencz [...] uff den seiten czwey ganzey silberne einborne*).¹²⁰² Nem voltak egyformák: az egyik nagy, a másik közepes nagyságú volt. Bartolomeo Maraschi castellói püspök, aki csak később, 1483-ban látta őket, úgy nyilatkozott róluk, hogy az egyik egy közönséges ló formájában készült, míg a másik inkább számár alakot öltött (*Sunt unicorni duo, unus instar communis equi, alter unius aselli cum cornu vero suo*).¹²⁰³ A szarvakkal kapcsolatban Peter Eschenloer és a pfalzi követ leírásában azzal találkozunk, hogy mindkét szobornak egy-egy hosszú és vastag szarva volt. Az unikornisokon a király címere is fel volt tüntetve. A castellói püspök Mátyás ruhatárában, *guardarobájában* (*vestiaria*) látta e tárgyakat, vagyis használaton kívül itt őrizték e különlegességeket.¹²⁰⁴ Az egyszarvúak 1479-ben, az olasz királytalálkozón is méltón emelték a reprezentatív ünnepségek fényét. Habár Bonfini egyértelműen orrszarvúakról ír művében (*Prostabant abaco rhinoceros duo, unus a dextra, a leva alter...*), minden bizonnyal a budai esküvői lakoma két unikornisáról lehet szó, hiszen azok ismét a káprázatos pohárszék mellett álltak, az egyik balról, a másik jobbról, s a humanista szerint leszegett szarvval ijesztgették a bábéskodókat.¹²⁰⁵

Az unikornis a középkorban igen kedvelt szimbolikus lény volt; nemcsak nemesfém tárgyként találkozunk vele, hanem például gyapjúkárpitokon, majolikatalakon is előszeretettel jelenítették meg.¹²⁰⁶ A keresztény szimbolikában a tisztaság, a szüzesség, az ártatlanság, valamint a szellemi és testi erények megtestesítője. Az egyszarvú szarva Isten teremtő igéje, szellemi nyíl, a napsugár. Továbbá az egyetlen szarv Krisztust mint Isten egy fiát, illetve Jézus és az Atya egységét jelképezi. Az egyszarvúról és a szűzről szóló mondát a keresztény írók Krisztusra és Szűz Máriára vonatkoztatták. Mátyásról tudjuk, hogy különös tisztelettel viseltetett Szűz Mária, a Patrona

¹²⁰⁰ DUNBAR 1999, 174.

¹²⁰¹ SCHWANDTNER 1746, 524.

¹²⁰² ESCHENLOER 2003, 998. – A Kunisch-féle korábbi átiratban így áll: „ein Credenz [...] uf den Seiten zwei ganze silberne Einhorn”: KUNISCH 1828, 347.

¹²⁰³ KATONA 1793, 503–504; MARASCHI 2008, 37.

¹²⁰⁴ KATONA 1793, 503–504; MARASCHI 2008, 37.

¹²⁰⁵ BONFINI 1941, 99; BONFINI 1995, 834.

¹²⁰⁶ Lásd például a Hölggy egyszarvúval kárpitsorozatot a párizsi Musée de Clunyben, vagy Mátyás király egyik majolika dísz táját a New York-i Metropolitan Museum of Artban.

Hungariae iránt: nemcsak politikai megfontolásból, magyar királyként uralkodói kötelesség gyanánt, hanem személyesen is.¹²⁰⁷

A budai és az olműtzi ünnepségeken az unikornisok megjeleníthették a már említett szellemi és testi erényeket Mátyásra vonatkozólag, továbbá a tiszta, igaz és hű szerelmet, házasságot.

Nem szobrok, hanem unikornis szarvak kerültek Merész Károly burgundi herceg 1473. évi trieri lakomáján a *buffet-re*.¹²⁰⁸ A tízpolcos pohárszéken hat unikornis szarv is volt. 1468-ban, a herceg és Yorki Margit esküvőjén is ilyenekkel díszítették a pohárszéket.¹²⁰⁹ Az unikornis szarvak (valójában narválagyarak) a középkorban érdekességnek, különlegességnek, mi több, státusszimbólumnak számítottak, s már pusztán csak ezért is kirakhatták őket a *buffet-re*, valamint azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a középkorban úgy tartották, hogy az unikornis szarva, illetve annak pora semlegesíti a mérgezett italt. Studiólók ékei is lehetnek e tárgyak, nem csak pohárszékeké. Piero de' Medicinek is volt ilyen értékes tárgya firenzei studiólójában, a Palazzo Mediciben.¹²¹⁰

Visszatérve az állat alakú szobrokhoz, a késő középkorban divat volt ilyenekkel ékesíteni a lakomázó termeket. Galeazzo Maria Sforzának 1472-ben például két életnagyságú, aranyozott ezüst oroslánja volt, melyek egyenként nem kevesebb mint 4200 dukátot értek.¹²¹¹ Az Estéknél is találunk ilyeneket: 1494. évi leltáruk szerint ezüst állatszobrokat is őriztek *guardarobájukban*.¹²¹²

Igen látványos, reprezentatív lakberendezési felszerelés lehetett az a tárgy is, amelyet Mátyás korabeli forrásaink *prottschaff*, *Brotfaß*, *brott Vass* néven, Zsigmond lengyel herceg számadásaiban *brothphasz*, *brothphas*, *brothpas*, *brothbuffasz*, *rothwasz* alakban emlegetnek. De mi is volt pontosan ez a tárgy? A nevéből egyértelműen kiolvasható, hogy ez egy kenyér tárolására szolgáló edény, tárolóalkalmatosság, vagyis kenyértartó volt (*Brot* = kenyér; *phasz*, *vass* = *Faß*, *Gefäß* = edény, tároló). Így nem meglepő, hogy késő középkori forrásainkban mindig kisebb-nagyobb étkezések, lakomák során bukkan fel.

Mátyás többször említett 1476-os esküvői ebédjén is jelen volt, mégpedig hat példányban. Hans Seybold így ír róluk: *vor der Credentz sein gestanden VI prottschaff die waren alle rein Silber vnd so hoch, das Sy ainem über dy gürtteln auf sein gangen, vnd yedes schaff wiggd über hundertt marckb*, vagyis a pohárszék előtt hat kenyértartó állt, mindegyik színezüst volt, és olyan magas, hogy egy ember öve fölé értek (azaz fél-embermagasságúak voltak), mindegyik 100 márkánál többet ért. Peter Eschenloer ugyanakkor csak öt ezüst kenyértartót említ (*dobey funff gancz silbere brotfaß, iczlichs zweyer eymer gros vnd sere dicke*), melyek mindegyike két akó¹²¹³ nagyságú és nagyon „kövér”, azaz széles volt.¹²¹⁴ A száz követ szintén öt darabról számolt be, ellenben szerinte csak egyakósak voltak (*Funff grosse brott Vass, yedlichs als ein eymer groß und vast dicke*).¹²¹⁵ A pfalzi követnél szerepel ez a tárgy típus egyedül latinul, *canistra* néven, ami kosarat jelent (*juxta fontem quinque argentea canistra*).¹²¹⁶ Ezek szerint Mátyás királynak öt (Seybold szerint hat) példánya is volt e nagyméretű, derékig érő nemesfém tárgyból.

A II. Ulászló udvarában a 16. század elején pár évig vendégeskedő Zsigmond herceg számadásaiban többször is említett *brothphasz* nagyon nagy becsben volt tartva. Erős a gyanúnk, hogy ez a tárgy azonos lehet Mátyás király egyik 1476. évi kenyértartójával, hiszen számos adat maradt fenn arra vonatkozólag, hogy a Jagelló-udvarban ez vagy az a tárgy még néhai Mátyás

¹²⁰⁷ SZOVÁK 2008, 395.

¹²⁰⁸ Charles the Bold 2009, 271.

¹²⁰⁹ EAMES 1977, 58.

¹²¹⁰ SYSON 2006, 290.

¹²¹¹ BALOGH 1966, I. 348, 3. jegyzet.

¹²¹² BALOGH 1966, I. 348, 4. jegyzet.

¹²¹³ *Aimer* = *Eimer* = akó. A középkorban 1 budai kis akó 36,93 liter, 1 budai nagy akó 53,72 liter, 1 pozsonyi akó szintén 53,72 liter, 1 bécsi akó pedig 58 liter volt. BOGDÁN 1991, 135–136, 147.

¹²¹⁴ ESCHENLOER 2003, 998. – A Kunisch-féle korábbi átiratban ekként: „darbei fünf ganz silberne Brotfaß, iegliches zweier Aimer groß und sehr dicke”: KUNISCH 1828, 347.

¹²¹⁵ LANGENN 1838, 524.

¹²¹⁶ SCHWANDTNER 1746, 524.

királyé volt, és ezeket előszeretettel tovább használták. Ezt a feltételezésünket erősíti továbbá az is, hogy több alkalommal kellett ötvöshöz vinni e tárgyat javíttatni, illetve aranyoztatni, nyilvánvalóan azért, mert már régi volt (legalább 24-25 éves).¹²¹⁷ Étkezéskor a herceg asztala előtt állt. Utazások során fehér posztóba csomagolták, s úgy helyezték egy tokba (*pro tribus ulnis panni albi ad futrale pro magno brotphasz*).¹²¹⁸ Egy utazás során meg is sérült.¹²¹⁹

Úgy gondoljuk, ennyi adatból az egyértelműen kiderül, hogy egy különleges, értékes luxustárggyal állunk szemben, melynek kinézetét ezen adatok által sem tudjuk teljességgel meghatározni. Véleményünk szerint egy többlábbal (3-4) ellátott, körülbelül 100-120 centiméter magas állvány lehetett, felül széles, öblös tárolórésszel, azaz kosárral. Alsó részét a korabeli olasz miniatúrákon, illetve *cassone*-festményeken ábrázolt kézmosó állványokéhoz hasonlóan képzeljük el (34. ábra 1; 36. ábra 2; 75. ábra 1).

8.2. BÚTOROK: KÉSZÍTÉSTECHNIKAI KÉRDÉSEK

A különféle bútortípusok elemzése előtt először is általánosságban szólnánk néhány szót készítéstechnikai kérdésekről. Mivel hazánkban sajnos igen kevés középkori – főként világi – bútor maradt fenn, a külföldi példákból mélyebben merítettünk az egész *Bútorok* fejezet során, s az egyházi tulajdonban megőrződött hazai emlékeket is jobban bevontuk az elemzésbe, mint más témák esetében.

A középkori bútorművességet illetően észak-európai (Anglia, Franciaország, Németalföld, Észak-Németország) és dél-európai kultúrkörrel (Közép- és Dél-Németország, Svájc, Tirol, Kelet-Európa) szokás beszélni.¹²²⁰ A két terület közti különbség elsősorban az anyaghasználatban és ennek következményeként a díszítőmotívumokban jelentkezett. Ugyanis míg északon főként a keményebb tölgyfát használták bútorkészítéshez, addig a déli kultúrkörre a puha fenyőfajták voltak jellemzőek. A díszítőmotívumok kialakítása tölgyfa esetében faragószerszámokkal történt, így a 14. század végétől nagyon kedvelt ún. hajtogatott szalvéta (*serviette en plié*) vagy papirusztekercs-/pergamentekercs-motívumot (31. ábra 6; 32. ábra 1) profilgyalual hozták létre. A túlevelűekből készült bútorokat többnyire ún. lapos faragással (*relief en creux*) díszítették, melynél a motívumot a kiemelkedő felületek adták, vagyis a fába bekarcolt minta melletti részeket laposvésővel kiárkolták, s így a minta mintegy „kiemelkedett” a környezetéből. A fennmaradt 15–16. századi hazai bútorok anyagát vizsgálva, melyek többségükben a Felvidékről és Erdélyből származnak, elsősorban fenyőből, bükkből, hársfából és jávorfából készültekkel találkozunk.¹²²¹ Borításhoz diót és habos kőrist használtak előszeretettel a 16. században, faberakáshoz pedig diót, habos kőrist, jávorfát, szil- és szilvafát, valamint paliszandert és puszpángot. A magyarországi bútorművesség a déli kultúrkörhöz köthető. A német nyelvterületek bútorművessége erősen hatott rá. A fennmaradt bútorokból levonható következtetések: az anyaghasználat, a díszítési technikák, a bútorformák ezt bizonyítják.

A bútorkészítő szerszámok tökéletesedésével és gazdagodásával, a fűrészmalomok széles körű elterjedésével a bútorok készítése technikája sokat változott az idő előrehaladtával. A legkezdetlegesebb technikával az ún. vályúládák készültek. A vályúládát ugyanis egyetlen fatörzsből alakították ki: belsejét kiégették és/vagy kikaparták. A bútorkészítés egy magasabb fejlettségi fokán a bútorokat ácsolt szerkezettel készítették. Ez azt jelenti, hogy a farönkből

¹²¹⁷ DIVÉKY 1914a, 48, 51, 57–58, 68, 139.

¹²¹⁸ DIVÉKY 1914a, 80.

¹²¹⁹ DIVÉKY 1914a, 214.

¹²²⁰ VADÁSZI 1987, 10.

¹²²¹ Lásd az Magyar Nemzeti Múzeum, illetve az Iparművészeti Múzeum bútorgyűjteményében lévő darabokat: KOVALOVSKZI 1980; BATÁRI–VADÁSZI 2000.

szekercével vagy fejszével lehasogatott deszkákat úgy illesztették egymáshoz, hogy az egyik deszka szélét kiárkolták és ebbe helyezték a másik deszka vékonyabb szélét.¹²²²

A fűrész tökéletesítésével, illetve a fűrészmalom feltalálásával indulhatott meg az asztalosbútorok készítése. Az első fűrészmalmot jelenlegi ismereteink szerint 1204-ben Normandiában létesítették.¹²²³ Ilyen korai vízikerekekkel hajtott fűrészmalom rajza már Villard de Honnecourt 13. századi vázlatkönyvében is szerepel.¹²²⁴ Szélesebb körű elterjedésükkel csak a 14. század végétől, 15. század elejétől számolhatunk.¹²²⁵ Magyarországon, a Nyitra megyei Németprónán 1393-ban kapott egy polgár jogot fűrészmalom létesítésére.¹²²⁶ A farönkök feldarabolása deszkákra tehát már gépi úton történt.

Az asztalosbútor készítésének másik fontos eszköze a gyalu volt. A gyaluval szép, egyenletesen sima felületű deszkákat tudtak előállítani. A profilált léceket és az észak-európai kultúrkörre jellemző papirusztekercs-motívumos díszítményt profilgyaluval készítették. Az asztalosbútorok többsége ún. keretbetétes szerkezettel készült.¹²²⁷ A bútor keretét adó deszkákat vastagabb fából, a keretbe illesztett – általában díszes – betétmezőket vékonyabb lapokból alakították ki. A betétmezők a keret hornyába, árkolásába illeszkedtek. Míg a korábbi időszakokban főképp vaspántokkal erősítették meg a bútorokat, a 14. századtól egyre gyakoribbá vált az ún. fecskefarkas kötés alkalmazása, a facsapok, faszögek, köldökcsapok használata.¹²²⁸

A 15–16. századi bútorokat lapos faragással, festéssel, sablonfestéssel, aranyozással, vagy intarziával díszíthették. A székeket bőrrel, bársonnyal húzhatták be. Az asztalos által felhasznált nyersanyag nagymértékben meghatározta a díszítést is. A tölgyből például nagyon szép, domborúan faragott díszítményeket lehetett készíteni, mint ahogy a dióból is. A puha hárs szintén kiválóan alkalmas volt a faragásra,¹²²⁹ hazánkban előszeretettel használták a bútorok faragott díszű részeihez. A fenyőfélék könnyen gyalulhatók voltak, ezeket a bútorok korpuszához használták fel elsősorban, hazánkban és német nyelvterületen egyaránt. Ácsolt ládák készítéséhez a keményfák voltak megfelelőek, mint például a bükk. Ez jól hasítható, illetve fejszével, hornyolóval szépen megmunkálható.

Hazai fennmaradt bútoraink (pl. faliszekrények, nagyfiókos és ún. bölcsős asztalok) azt mutatják, hogy az azokon alkalmazott lapos faragásos díszítmények elsősorban növényi motívumok – indák, levelek, virágok, ágak – voltak. Ezenkívül különféle végtelenített motívumokkal vagy mérművekkel borították még be a bútorok felületeit. A lapos faragásos díszítményeket sokszor még ki is hangsúlyozták festéssel, vörös, zöld, fehér, sárga, kék, vagy fekete színnel (pl. bártfai könyvszekrény és nagyfiókos asztal; 79. ábra 1–2).

A sablonfestés csak elvétve jelenik meg a korabeli bútorokon (lásd pl. hervartói faliszekrény; 79. ábra 3), pedig deszkamennyezetek tanúskodnak róla, hogy szívesen alkalmazott díszítésmód volt hazánkban, valószínűleg több hazai bútort is ékesítettek ezen eljárással, csak nem maradtak fenn.

A fából készült bútorok felületének teljes lefestése nem volt szokásban Magyarországon a tárgyalt időszakban, ellentétben a 17. századdal, amikor nagyon sok zöldre festett bútorral (pl. szék, pohárszék, ágy, asztal, fogas) találkozunk az inventáriumokban.¹²³⁰ Egyes külföldi városokban, így például 1554-ben Münchenben szigorúan tiltották, hogy az asztalosok a kész bútorokat lefessék, mert ezáltal elrejtették volna a hitványabb faanyagok hibáit.¹²³¹ K. Csilléry

¹²²² VADÁSZI 1987, 9.

¹²²³ BATÁRI–VADÁSZI 2000, 9.

¹²²⁴ *Carnet de Villard* 1986, 44. tábla.

¹²²⁵ K. CSILLÉRY 1982, 266; VADÁSZI 1987, 10.

¹²²⁶ BATÁRI–VADÁSZI 2000, 9.

¹²²⁷ VADÁSZI 1987, 10.

¹²²⁸ BATÁRI 1964, 13; VADÁSZI 1987, 10.

¹²²⁹ K. CSILLÉRY 1987, 179.

¹²³⁰ Lásd például: Csejte, 1645: U et C 77:7b. Bútorokon kívül az ajtók és a kályhák is sokszor zöld színűek voltak.

¹²³¹ K. CSILLÉRY 1991, 505.

Klára kutatásai alapján hazánkban nem születtek ilyen tiltások. A 15–16. századból ismert erdélyi szász ácsolt ládáknak viszont viszonylag nagy felületét, a homloklapot borítja be festett motívum. Kérdés, hogy ez mennyire számított elszigetelt jelenségnek, s vajon más tájegységek bútorain is alkalmazták-e.

A világi otthonokban egyébiránt a 14. századtól mutathatók ki festett bútorok, mégpedig Itáliában. A bútorok festése itt a 15. században divott igazán. Ládákat, ládikákat, ágyakat, bölcsőket, székeket, szekrényeket egyaránt díszítettek festéssel. A firenzei és a ferrarai festők élen jártak ebben.¹²³² Korábról, a 12–13. századból csak egyházi környezetből – templomokból, kolostorokból – ismertek festett bútorok (pl. szekrény: Halberstadt, 1235 k., Bayeux, 1240 k.; összecsukható szék: Salzburg-Nonnberg, 1242 k.).¹²³³

A 16. század elején, első felében készült felvidéki bútorok egy részére jellemző, hogy habos kőris furnér takarja a fenyőből vagy hársból álló korpuszt (pl. bártfai kétülékes stallum, 16. század eleje; késmárki láda, 16. század eleje).¹²³⁴

Intarziával, azaz faberakással nagyon szép díszítéseket lehetett létrehozni a bútorokon.¹²³⁵ A hagyatéki leltárak és hozományjegyzékek tanúsága szerint a 16. században nem használták Magyarországon az intarzia szót a faberakásos bútorokra, hanem rakottnak (*rakott, rakot, vagy rakoth* formában) hívták őket.¹²³⁶ Latinul a *vermiculatus, segmentatus, tessellatus* jelzőket használták a faberakásra.¹²³⁷ A 15. század végéről, illetve a 16. század első feléből fennmaradt hazai emlékeken különféle geometrikus mintázatokkal és városkép-ábrázolásokkal találkozunk. A geometrikus motívumokat négyszögekből, háromszögekből, pálcikákból, szabályos sokszögekből stb. formálták, a csillag alakzat igen kedvelt volt. Az ismétlődő geometrikus mintákat előregyártott falapocskákból rakták össze. Ezek készítésénél is törekedtek a térbeliségre az intarziát készítő mesterek, de még inkább a városképek kialakításánál. Legkorábbi világi intarziadiszes bútoraink a 16. század első feléből maradtak fenn (pl. késmárki láda, MNM, 16. század első fele; bártfai városháza levéltári szekrénye, 1511; 47. ábra 8; 53. ábra 1).¹²³⁸

A bútorokon alkalmazott vasalatoknak – pántoknak, zárcímereknek, fogantyúknak – elsősorban funkcionális szerepük volt, de ha már szükség volt rájuk, akkor jó lehetőséget adtak a díszítésre. A gótikus bútorok pántjainak elsősorban a végét díszítették, mégpedig levél, hármass levél formában, vagy áttört mintázattal. Az ajtóhúzó alaplemezei szintén gyakran áttörtek voltak, és többnyire szív alakú fogantyú kapcsolódott hozzájuk. A zárcímereket trapéz vagy címer alakúra formázták, az előbbi kulcsvezetőjét előszeretettel díszítették.¹²³⁹

8.3. ÁGYAK

A reprezentáció bútorai: a díszágy című fejezetben már tárgyaltuk az előkelő baldachinos és oszlopos ágyakat. Az egyszerűbb ágyakról, nyoszolyákról, továbbá általánosságban az ágyneműről viszont még nem esett szó.

A 15–16. századi írott forrásokban számos kifejezést használtak az ágyra: a latin *lectus, lectulum, lectisternium, sponda, stratum, lectica* szavakat, illetve a magyar nyoszolya szót *nozolya/nazolya* alakban. Jelenlegi ismereteink szerint a nyoszolya szó 1452-ben jelenik meg először forrásainkban,

¹²³² THORNTON 1991, 97.

¹²³³ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 65–66, I. és III. tábla, 96. kép.

¹²³⁴ KOVALOVSKY 1980, 32. kép, 57. kép.

¹²³⁵ A témára lásd például: ZLINSZKY-STERNEGG 1966.

¹²³⁶ Lásd például: *Régi magyar* 1840, 149; ODESCALCHI 1873, 64; RADVÁNSZKY 1986, II. 5, 17, 89, 98.

¹²³⁷ Lásd például Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzékében: „Mensa segmentata, tessellata, vermiculata – Rakot asztal.” MELICH 1906, 87. (196. rész).

¹²³⁸ Késmárki láda: GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950, 1000, és 1162. kép; ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 43, és 33. tábla; KOVALOVSKY 1980, 20–21, 30, és 59–60. kép. Bártfai levéltári szekrény: MYSKOVSZKY 1879–1880, II. 79.

¹²³⁹ Európa német ajkú területein szintén általánosak a szív alakú ajtóhúzó és a trapéz alakú zárcímerek, lásd például: EGGER 1977, 67. kép, 69. kép, 72–73. kép, 75–79. kép.

mégpedig Puksai Ungi Bálint deák latin nyelvű végrendeletében (*Lectisternia cum Nozolya*).¹²⁴⁰ Több esetben a latin *lectus* vulgariter megfelelője a nyoszolya (pl. 1487, Aracsai Csorba Dénes: *Unum lectum Nozolya vocatum*; 1493, Egervári László horvát bán: *Duos lectos vlgo Nozolya, cum pulvinaribus, supellectilibus, linteaminibus et cussinīs*), vagy egyszerűen csak *unus lectus Nazolya* (pl. 1490, Vinodol castellum leltárában).¹²⁴¹ Máskor viszont – egy inventáriumon belül – egyértelműen megkülönböztetik a *lectustól* a nyoszolyát. Így például az egervári várban 1494-ben két ágyat *ligneus lectus magnusként*, két másikat *nozolyaként* neveznek meg a leltározók ugyanazon helyiségen belül.¹²⁴² 1524-ben Ipoltfi Imre és Literatus Fábíán alvárnagyok levelében, amelyet Gallinczer Lénárd diósgyőri várnagynak küldtek, szintén ez utóbbival találkozunk. Gallinczert arról értesítették, hogy a két ágy közül, amelyet Kassán készíttettek, egy ágy (*lectus*) már készen van, a másik *vlgo Nazolya* azonban még nincsen.¹²⁴³ Pesti Gábor 1538-ban állította össze hatnyelvű szójegyzékét. Ebben a latin *sponda* szót a magyar nyoszolya (*nozolya*), illetve a német *spanpeth* és a francia *letiere* szavakkal társítja, míg a *lectusra* az ágy (*aagij*; ném. *beth*; fr. *lit*) kifejezést adja meg.¹²⁴⁴ Több mint 50 évvel később Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzékében (1590) hasonló szerepel: *Lectus – Agy, Sponda – Nyoszolya, Lectica – Kis nyoszolya*.¹²⁴⁵

A kutatás mai állása szerint *nozolya*, azaz nyoszolya szavunk egy olyan könnyű, hordozható ágyat, ágállványt takar, amely bekötött lapú, lécvázaz szerkezetű.¹²⁴⁶ Az egervári inventárium fent említett adatai is arra utalnak, hogy a nyoszolya valamiféle könnyedebb, kisebb fekvőbútor lehetett, mert ugyanazon helyiségben két nagy faágy is volt (nem csupán *lectusként*, hanem *ligneus lectusként* megnevezve).¹²⁴⁷ Ágy szavunkkal ellentétben, a nyoszolya szó – 15. századi megjelenése óta – csak a fekvőhelyül szolgáló állványt jelölte, ágynemű értelme nem volt.¹²⁴⁸

16. századi írott forrásaink azt mutatják, hogy a nyoszolya széles körben elterjedt fekvőalkalmatosság volt. A főrangú Batthyány Ferenc battyáni kúriájában is nyoszolyákban aludtak 1521-ben, összesen négy tartozott az épület bútorzatához.¹²⁴⁹ Enyingi birtokán 1525 körül viszont nyolc nyoszolya (*Nozolya*) szolgált fekvőhelyként.¹²⁵⁰ A Batthyányaknál alacsonyabb rangú Ugray István ingóságai között is *Nazoly* megnevezéssel szerepel négy ágy 1551-ben.¹²⁵¹ 1586-ban Bazin várában hét nyoszolyát (*nozolya*) használtak fekhelyként.¹²⁵² Egy az udvarbíróház házában volt, egy az íróházban, egy a kápolnaszobában, összesen három darab, vagyis egy-egy a belső kamrában, a délről való szobában, illetve egy boltozatos szobában (*Az belol walo Boltbban*) – ezek mindegyikében volt matrac is –, valamint egy nyoszolya az ún. *Azon hazbol nilo camoraban* is állt. A *belol walo Boltbban* lévő nyoszolya egy minden kényelemmel felszerelt ágy volt, ugyanis egy nagy matrac, három vánkos, egy nagypárna, egy paplan, valamint egy lepedő tartozott hozzá. Szuperlátja (ti. textilbaldachinja és a hozzá tartozó függönyök) viszont nem volt. Radéczy István

¹²⁴⁰ DL 14547; az adatot idézi: SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 702. – Az 1395 körülre keltezett *Besztercei Szószedele*ben még nem találjuk nyomát a nyoszolya szónak. Az ágyat viszont háromféle latin kifejezéssel illeték: „Lectus, ag [= ágy]; cubile, ag; grabatum, ag.” FINÁLY 1892, 35.

¹²⁴¹ DL 36721; DL 20035; DL 257091.

¹²⁴² DL 26076.

¹²⁴³ DL 25709.

¹²⁴⁴ PESTI 1538, Cap. 20; az adatot idézi: K. CSILLÉRY 1997a, 403.

¹²⁴⁵ MELICH 1906, 83. (184. rész). – Verancsics szótárában, 1595: „Sponda – Spanbet – Noßolya”: BERRÁR–KÁROLY 1984, 533. A Murbelius-féle szójegyzékben (1533) viszont a nyoszolya („Nosola”) szó latin megfelelőjeként a „Fulcra” szót találjuk. SZAMOTA 1896, 28.

¹²⁴⁶ K. CSILLÉRY 1997a, 403; ZENTAI 2002, 20.

¹²⁴⁷ A késő középkori női és férfi végrendeletekben hátrahagyott értékes faágyak megnevezésére a „lectus”, „lectulum”, „lectisternium” latin szavakat használják. Lásd jelen dolgozat 98–99. jegyzetét. – 1503-ban az egri vár berendezési tárgyai közé is tartozik egy „lectisternium”, amelyhez bizonyos vasakat vettek („Item pro ferris ad unum lectisternium d. duodecim”). E. KOVÁCS 1992, 182.

¹²⁴⁸ Bővebben lásd: K. CSILLÉRY 1954, 75.

¹²⁴⁹ DL 47433.

¹²⁵⁰ DL 104647.

¹²⁵¹ *Régi magyar* 1840, 84.

¹²⁵² RADVÁNSZKY 1986, II. 59–60, 69–70.

egri püspöknek egy *utra valo nyoszolyája* volt 1581-ben, ami egy könnyed, talán szétszedhető fekvőbútort jelenthetett.¹²⁵³ Igen díszes, mégpedig rakott, azaz intarziás útra való nyoszolyával (*rakott nyoszolya utra valo*) rendelkezett Perényi István 1569-ben, melyet hat forintra becsültek.¹²⁵⁴

1594-ből van adatunk gyantáros nyoszolyára (*Giantaros nozolia*) is,¹²⁵⁵ azaz a nyoszolya faszerkezete viaszos gyantával volt lekenve. Egy 1590. évi adat szerint szuperlátja is lehetett a nyoszolyának (*Egb superlatos nyozolia*).¹²⁵⁶ Ez nem egyedi eset, Károlyi Kata hozománya között is felbukkan egy *Superlathos nozolya gjontharos* 1595-ben.¹²⁵⁷ Hozományjegyzékében viszont *agj*, azaz ágyként is neveznek meg fekvőalkalmatosságokat (pl. *agira valo kek Duffla Tafota Superlath*), tehát a nyoszolya – ágy közti valamiféle különbség még ekkor is megtalálható. Az viszont egyértelműen kiderül a Károlyi-lány jegyzékéből, hogy az ágyak is és – mint említettük – a nyoszolyának is lehetett szuperlátja. A (sopron)keresztúri Nádasdy-kastély egyik helyiségében egy olyan kisméretű fanyoszolyát találtak az összeírók 1597-ben, amely *supellat modra* készült, de *sem feneke sem supellatja* nem volt már meg.¹²⁵⁸ Ez az adat azt sugallja, mintha a nyoszolyának egykor a szuperlátot tartó, felmenő faváza (esetleg fabaldachinja?) is lett volna.

Az imént idézett Károlyi Kata ágyait ugyan nem ismerjük, viszont egy másik Károlyi-lány, Klára fekvőbútorát igen, amelyet a rajta lévő felirat szerint 1578-ban készítettek és 1678-ban renováltak (*37. ábra 6*).¹²⁵⁹ Az ágyat a Bethlen család őrizte meg a keresdi kastélyban. Az egyszerű megjelenésű, alacsony fej- és lábtámlás ágy asztalosbútor, ámde könnyen szétszedhető, mert az oldaldeszák és az ágyvégek oldható kötésekkel vannak egymáshoz rögzítve. Ez az ágyszerkezet valószínűleg egy nyoszolyát takar.

A (zala)egerszegi *castellumban* 1587-ben a *Zamtartto Zobaban* és az *Vr Zeness hazaban* egy-egy olyan nyoszolya állt, amelyet egyértelműen fából készültnek írnak le (*fa nyozolja, Fa Niozolja*).¹²⁶⁰ A (sopron)keresztúri Nádasdy-kastélyban a szakácsok házában két hitvány nyoszolya állt 1597-ben, amelyekről azt írták a leltárt készítő, hogy *sem fenekek sem labok* nincsen, tehát a nyoszolyák egykor lábakon álltak.¹²⁶¹

Pesti Gábor és Szikszai Fabricius Balázs értelmezését elfogadva, miszerint a *sponda = nyoszolya*, akkor várainkban, erődített kolostorainkban a 16. század második felében számos ilyen fekvőbútor állt. Ugyanis 1554-ben Egerben, 1558-ban Léva várában, 1569-ben Kapornakon, 1576-ban és 1583-ban Árva várában írtak például össze ilyeneket a leltárakban.¹²⁶² Az utóbbi várban, az óra alatti toronyban egy kőrisfából készült nyoszolyát leltároztak be (*Sponda una ex fraxino*) 1583-ban.¹²⁶³ Huszt várában 1549-ben a leltározás során két *spondával* kapcsolatban konkrétan meghatározták, hogy azok fából készültek (*Sponda lignea*), azaz fa ágyállványok voltak.¹²⁶⁴ A diósgyőri vár 1564-ben készített inventárium is hasonló esetet kínál.¹²⁶⁵ Nem udvari környezetből való példa, de érdemesnek tartjuk megemlíteni azt a német módra készült

¹²⁵³ KOMÁROMY 1892, 568.

¹²⁵⁴ Az ingóságleltár keltének helye ismeretlen. Perényinek a nyoszolyán kívül más intarziás bútorai is voltak (pl. ládák; szekrények, azaz ácsolt ládák). KOMÁROMY 1901, 596.

¹²⁵⁵ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 702.

¹²⁵⁶ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 702.

¹²⁵⁷ RADVÁNSZKY 1986, II. 86, 89.

¹²⁵⁸ „Egj kis fa nozollia supellat modra, de sem feneke sem supellatja”: U et C 101:3.

¹²⁵⁹ VOIT 1943, 173, 179; VOIT 1993, 179, 166. kép, 191.

¹²⁶⁰ U et C 46:74.

¹²⁶¹ U et C 101:3.

¹²⁶² Például: Eger, 1554: „In propugnacolo una sponda [...] Spondae 3. In una testudine sponda 1”: VERESS 1938, 240; Léva, 1558: „Sponda antiqua vna”: U et C 76:10; Kapornak, 1569: „Sponde seu lecta 5”: U et C 77:5; Árva, 1576: „Lectus seu sponda de Variolo j”: U et C 99:18; Árva, 1583: „Sponda 4 [...] Sponda una ex fraxino”: U et C 99:18. Lásd továbbá még: Kehida, castellum, 1569: „Sponde seu lecta 5”: U et C 77:4; Nyitra, 1587. augusztus 14.: „Sponda cum Velo Violaceo Hernacz obducta 1”: U et C 77:17.

¹²⁶³ U et C 99:18.

¹²⁶⁴ U et C 75:39.

¹²⁶⁵ „sponda seu lectus ligne quattuor”: U et C 76:14b.

nyoszolyát (*sponda more germanico*), amely a pozsonyi társaskáptalan egyik idősebb kanonokjának a házában, a kert felőli boltozott szobában állt 1558-ban.¹²⁶⁶ Ennek az ágynak – a *more germanico* kifejezésből adódóan – valamiféle jellegzetes német vonása lehetett.

A fenti adatokat áttekintve, úgy tűnik, a nyoszolya a 16. században számos megjelenésű lehetett (pl. gyantáros, rakott, kőrisfából készült, szuperlátos), mint ahogyan az ágy is, s ha volt is különbség a kettő között, már nem lehetett olyan lényeges. Nem a díszítésben, gazdag ágyfelszerelésben mutatkozhattak meg a különbségek, hanem a szerkezeti felépítésben. Károlyi Klára nyoszolyája egy példája lehet a típusnak, de korántsem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a 16. századi nyoszolyák mindegyike csak ilyen felépítésű lehetett.

Még kérdésesebb az előbbieknél, hogy vajon a *stratum* miben különbözött a *lectustól* vagy a nyoszolyától? Egyáltalán különbözött-e bármelyiktől is? Sajnos nem teljesen egyértelmű a szó pontos tartalma ez esetben sem. A *lectustól* különböznie kellene, hiszen az egervári vár 1490. évi leltárában fekvőalkalmatosságként *lectus* is és *stratus* (!) is előfordul (mindkettőnek volt szuperlátja).¹²⁶⁷ Viszont a vár 1524. évi inventáriumában három ágyat a következő kifejezéssel vettek lajstromba: *Strati sew lecti de coreo*.¹²⁶⁸ Ezek szerint azonban a *stratum* = *lectus*, azaz ágy. Pápai Páriz Ferenc szótárában is ezt találjuk első jelentésként: *Stratum* = *Ágy* (továbbá *Ágy lepel, Pokrócz* stb.).¹²⁶⁹ Valószínűleg a *lectushoz* hasonlóan a *stratum* is egy masszívabb szerkezetű ágytípus lehetett. Ezt a feltételezést erősíti a vár 1524-es inventáriumának négy további *stratuma*, melyek mellett a *magnus* jelző szerepel.¹²⁷⁰ Tapalóc *castellum*ában 1503-ban nyolc *stratum* tartozott fekvőbútorként az épület berendezéséhez.¹²⁷¹

K. Csilléry Klára kutatásai alapján ismert, hogy a középkori Magyarországon kezdetben ácsolt ágyakat használtak a tehetősebbek.¹²⁷² Az ácsolt ágyak a 14. században még nem degradálódtak, a *Képes Krónika* ábrázolásai szerint előkelő környezetben még használták őket. Tulajdonképpen az új, asztalos készítésű ágyak feltűnésével következik be a rangvesztésük a 15. század második felében, vagyis viszonylag hosszú időn keresztül élt ez az ágytípus nálunk. Az asztalos készített ágyakat már egyenletesebb, szabályosabb deszkákból készítették, a fűrészmalmoknak és a gyalúnak köszönhetően.

A 15. században az ágyak egy típusának volt egy sajátos, valamiféle magyar jellegzetessége is, mert 1443-ból egy olyan adatról van tudomásunk, mely szerint ekkor egy bizonyos Matej mester egy magyar (típusú) faágyat (*unum lectum ligneum hongarescum*) rendelt Jovan Ognjanović festőtől és fafeldolgozó iparostól Raguzában (a mai Dubrovnikban).¹²⁷³ Ez az ágy – Jovan mester szakmáiból adódóan – akár szerkezetében, akár festett díszítésében is készülhetett magyar módra. Szintén nem tudunk semmi közelebbit arról a magyar módra készült velencei faágyról (*un letto di legno veneziano all ungaréscha*), amelyet egy raguzai nemesi ház 1524. évi leltára említ.¹²⁷⁴

A következőkben az ágyak felépítésével, szerkezetével foglalkozunk röviden. A fent említett Károlyi Klára-féle ágy kivételével sajnos 15–16. századi ágy nem maradt fenn a történeti Magyarországról, így a hazai és a külföldi képi ábrázolásokra, valamint írott forrásainkra támaszkodhatunk e kérdést illetően.¹²⁷⁵

Az ágykeretet alkotó oldaldeszkák, valamint a fej- és a lábtámla általában négy hasáb alakú lábba volt beleillesztve vagy pedig egyszerű deszkalábakba. A fennmaradt külföldi ágyak

¹²⁶⁶ PÓR 1884b, 395.

¹²⁶⁷ 1490: DL 26048.

¹²⁶⁸ DL 26331.

¹²⁶⁹ PÁPAI PÁRIZ 1782, 529.

¹²⁷⁰ DL 26331.

¹²⁷¹ „octo strata”: DL 21225. – 1549-ben a trencsényi várban kettő „stratum” volt a várnagy szobájában („In domo Castellani strata ij”). U et C 75:41.

¹²⁷² K. CSILLÉRY 1954, 78–79; K. CSILLÉRY 1997a, 406.

¹²⁷³ HAN 1966, 197.

¹²⁷⁴ HAN 1966, 200.

¹²⁷⁵ A 17. századból viszont már több ágy is ismert, lásd például: ZENTAI 2002, 36–40. kép.

oldaldeszkáira jellemző a lapos faragásos díszítmény (31. ábra 7), vagy az ún. papirusztekercs-motívum (31. ábra 6),¹²⁷⁶ de természetesen készültek díszítés nélküliek is. A késő középkori ágyak rendszerint magas fejtámlát kaptak, melyet szintén papirusztekercs-motívummal, illetve lapos faragással, vagy mérművel láttak el. Ez utóbbi megoldásnak szép példáit láthatjuk a kassai Szent Erzsébet-oltár Szent Erzsébet születése, illetve a Rózsacsoda című képein (37. ábra 1–2).¹²⁷⁷ Itáliában alakos festésű fej- és lábtámlás ágyak is készültek.¹²⁷⁸ Giovanni di Paolo Keresztelő János születése című képén (1454) Erzsébet például ilyen ágyban fekszik (31. ábra 4). A lábész esetében a lábdeszka vagy az oldaldeszkákkal egymagasságú, vagy pedig a fejtámlához hasonlóan kiemelkedik. Olasz, illetve német nyelvterületen igen gyakori ez utóbbi megoldás.¹²⁷⁹

Az ágyak alja többnyire nem látszik a késő középkori ábrázolásokon a bennük lévő matracok és derékaljak, valamint a rajtuk lévő lepedő és ágytakaró miatt. Megmaradt ágyak és korabeli források alapján azonban ismeretes, hogy aljukat az oldaldeszkákba becsapolt faléceken, - deszkákön túlmenően a keretdeszkákba fűzött kötelekből, textilhevederekből, vagy bőrpántokból képezhették ki, hálósan (59. ábra 5). A faléces aljú ágyak egy korai darabja – 850 körülre datálva – az osebergi ásatásokból ismert, ez esetben hat lécc tartotta a derékaljat.¹²⁸⁰ Az erdélyi uzdiszentpéteri udvarház 1679. évi inventáriumában például egy olyan kétszemélyes ágy szerepel, amelynek alját 14 szál kenderheveder képezte, mégpedig úgy, hogy hosszában négyet, keresztben pedig tizet helyeztek el.¹²⁸¹ Angliában, Walesben és Skóciában számos 16. és főként 17. századi, kötélaljú ágy máig megmaradt,¹²⁸² többek között a londoni Victoria and Albert Museum világszerte híres, ún. ware-i nagy ágya is ilyen. Baldachinos és baldachin nélküli ágyállványok alja egyaránt készülhetett ezzel az olcsó és könnyen megújítható megoldással.

Amikor 16. századi inventáriumokban olyan tételekre bukkan a kutató, hogy *una lectica de coreo, alia de ligno* (Tata, bencés kolostor, 1508),¹²⁸³ vagy *strati sew lecti de coreo iij* (Egervár, vár, 1524),¹²⁸⁴ hosszasan eltűnődhet, vajon egykor mit érthettek a „bőrből készült” ágyon. Az ágy aljának bőrhevedereit? Esetleg a bőrborítású tábori ágyakhoz¹²⁸⁵ hasonló fekvőalkalmatosságot? A bőrhuzatú derékaljat kizárnánk mint fekvőhelyet, mert a *lectica, lectus, stratus* szavaknak nincs ilyen jelentése.¹²⁸⁶ A tatai leltár a két *lectica* előtt bőrből és vászomból készült párnákat sorol fel, amelyek valószínűleg ezekhez az ágyakhoz tartoztak,¹²⁸⁷ az egervári leltár pedig négy nagy ágyat (*Strati Magni*) említ még. Egy, a Škofja Loka-i várban, a püspök szobájában összeírt, 14. századi

¹²⁷⁶ Lásd még: WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 302–303. kép (két dél-tiroli ágy, az egyik a 15. század második feléből, a másik a 16. század elejéről; mindkettő Kreuzenstein várában).

¹²⁷⁷ WICK 1936, 70.

¹²⁷⁸ Egy korai, 1337-ből származó példánya a pistoiai Ospedale del Ceppóban látható. SCHOTTMÜLLER 1928, 281. kép. – Iratos, azaz festett ágyra hazánkban is találunk példát. A (líptó)újvári vár 1553-as inventáriumában „Az azzonjóm belsew kamorayaban” volt például „egy Iratos ágy”. U et C 96:3.

¹²⁷⁹ A Metropolitan Museum of Artban kiállított híres, ún. Davanzati-ágy például ilyen típusú, de erről a reneszánsz korinak vélt ágyról a legújabb kutatások kiderítették, hogy nem a 15. században készült, hanem egy modern hamisítvány, a 19–20. század folyamán állították össze különböző régi darabokból, a korabeli táblaképeken, freskókon ábrázolt ágyaknak megfelelően. SCHOTTMÜLLER 1928, 25; MONTENEGRO 1997, 18; AJMAR-WOLLHEIM – DENNIS 2006, 20–21.

¹²⁸⁰ HINZ 1976, 48. kép.

¹²⁸¹ B. NAGY 1973, 143.

¹²⁸² THORNTON 1990, 177, 370, 88. jegyzet; ZENTAI 2002, 42. kép.

¹²⁸³ CSÁNKI 1881, 296.

¹²⁸⁴ DL 26331.

¹²⁸⁵ Összecsukható, spanyol, bőr tábori ágy a 16. századból: VADÁSZI 1987, 104. kép (felső); VOIT 1993, 46, 31. kép.

¹²⁸⁶ Az 1577-es *Kolozsvári Glosszá*kban a „lectica” = „agy, zek” (BERRÁR–KÁROLY 1984, 68, 638.), vagyis fekvő- és ülőbútorra egyaránt használták. ZENTAI 2002, 21. szerint a „zek” ez esetben padszéket is jelölhet, amelyet alváásra is használtak. A Murmelius-féle 1533-as latin–magyar szójegyzékben „Lectica – Hordozo sek”. SZAMOTA 1896, 28. Likava várának 1554. évi leltárában egy „lectica” („Lectica non tecto Corio 1”) kocsik társaságában van felsorolva, tehát itt valószínűleg valamilyen hordozóalkalmatosságot értettek alatta. U et C 96:4. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájában* (1590) a „lectica” viszont egyértelműen ágyféleségek között szerepel és kis nyoszolyát („Kis nyoszolya”) jelent. MELICH 1906, 83. (184. rész).

¹²⁸⁷ „Unum puluinar de choreo aliud de lino siue de tela”: CSÁNKI 1881, 296.

„bőrággyal” (*II lecti magni et I de corio*) kapcsolatban Maja Lozar Štamcar azt feltételezi, hogy az ágy alja lehetett bőrhevederekből kialakított.¹²⁸⁸ A tatai és az egervári ágyakkal kapcsolatban magam is erre az elképzelésre hajlok. A lekéri bencés kolostorban beletárolt *quatuor lectice cum choreis* (szó szerint: négy kis nyoszolya bőrökkel) is erre utal véleményem szerint.¹²⁸⁹ Mint fentebb már volt róla szó, a középkorban és a kora újkorban általános dolog, hogy az ágyak alját nem falécek alkotják, hanem kötelek, bőr- vagy textilhevederek hálója. A fenti adatokat összegezve, a *lectus*, a *lectica* és a *stratum* alja egyaránt lehetett bőrhevederes.

Szóba kerülhetne még az a megoldás is, hogy az ágy faállványzata volt bőrrel borítva. Ugyan nem középkori a példa, de mindenféleképpen hasznosnak tartjuk bemutatni azt a 17. századi flandriai ágyat (253 × 204 × 140 centiméter), amely a katalán város, Vic múzeumában található (Museu de l'Art de la Pell). A pogácsalábakon álló, oszlopos, fafedeles ágyat ugyanis igen gazdag mintázatú, domborított bőr borítja (37. ábra 3). Nemcsak az ágy fej- és lábtámlája bőrborítású, hanem négy oszlopa és baldachinja is. Ez azonban egy kivételesen díszes ágy, ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy hasonló – csak 16. századi felfogásban elkészített – bútor állt volna akár a lekéri és a tatai kolostorban, akár az egervári várban.

Az ágyakra való fellépés megkönnyítésére többnyire padot vagy ládát használtak. Padot általában csak az ágy egyik hosszanti oldalára helyeztek (45. ábra 1–2). Az ágyláda és a padláda sokkal gyakoribb volt, mivel ezek tárolóbútoroként is funkcionáltak. Többnyire egy hosszú padláda/láda, vagy két kisebb láda került az ágy mellé (19. ábra 5; 48. ábra 1, 8; 51. ábra 2; 55. ábra 4). Itáliában az ágy melletti ládák szinte „ládakoszorút” képeztek, vagyis három oldalról vették az ágyat körül (31. ábra 4; 59. ábra 4). Továbbá előfordult az is, hogy az ágyat dobogóra állították.¹²⁹⁰

A 15–16. században az ágyakat a szoba sarkába vagy egyik fala mellé, középre benyúlva helyezték el (28. ábra 3–4; 33. ábra 1; 37. ábra 1; 59. ábra 5). Ez utóbbi esetben az ágy három oldalról szabad volt. A képi ábrázolások tanúsága alapján a királyi udvarokban és a főrangúaknál ez az elhelyezés volt a gyakoribb. Tulajdonképpen úgy helyezték el az ágyat, mint a trónust, azaz központi helyre.

Ha az ember beteg, többnyire kényelmes ágyban érzi jól magát, ott regenerálódik. Sajnos a késő középkori uralkodókat, királynőket, hercegnőket, más főrangú személyeket sem kímélték a betegségek. Erzsébet bajor hercegnő (1443–1484) hosszú betegeskedés után, 41 éves korában halt meg. Élete utolsó éveiben olyan betegágyban feküdt Lipcsében, amely kerekkel volt ellátva, nyilvánvalóan azért, hogy egyik helyiségből a másikba nagyobb fáradtság nélkül át tudják gurítani. Az ágyhoz tartozott egy emelőszerkezet is, mely által a beteget könnyebben tudták mozgatni.¹²⁹¹

Ozorai Pipót élete vége felé köszvény kínozta. Utolsó török hadjáratát már hordágyról kellett irányítania.¹²⁹² Mátyás király életének utolsó időszakában szintén köszvényes volt, s nem tudott rendesen járni. Ellentétben az előzőekkel, neki nem különleges betegágyat vagy hordágyat készítettek, hanem hordszéket, és abba ültetve szállították.¹²⁹³ II. Ulászlónak szintén hordszékre volt szüksége halála előtt, mert gutaütés érte, s keze-lába lebénult.¹²⁹⁴

A tárgyalat korban nem jutott mindenkinek ágy (37. ábra 4–5), s ez a megállapítás nem csak a királyi, főnemesi udvarokban élő szolgálókra igaz. A francia uralkodó, VI. Károly udvarában az udvaroncok és az udvarhölgyek csak azért alhattak szalmazsákon, mert a padló nedves volt, és a király megengedte nekik.¹²⁹⁵ Egyébiránt nem járt nekik fekvőalkalmatosság. Valamivel jobb

¹²⁸⁸ LOZAR ŠTAMCAR 1995, 240, 252.

¹²⁸⁹ DL 21890; közli: CSÁNKI 1881, 297.

¹²⁹⁰ Például egy 15. századi francia miniatúrán a baldachinos ágy alatt látható egy olyan dobogó, mely leginkább raklapra emlékeztet. Ennél a dobogónál úgy tűnik, hogy a rajta lévő ágy lábatlan volt, vagyis az ágykeret fekszik fel az emelvényre. REYNIÉS 1987, 2922. kép.

¹²⁹¹ STREICH 2007, 267.

¹²⁹² ENGEL 1987b, 76.

¹²⁹³ E. KOVÁCS 1990b, 42.

¹²⁹⁴ E. KOVÁCS 2008b, 154.

¹²⁹⁵ ZENTAI 2002, 92.

viszonyokat találunk Ercole d'Este ferrarai herceg udvarában az 1470-es években, ahol is az apródok először takaratlan szalmazsákokon aludtak, de mivel harisnyáikon szertesztét hordták a szalmát a palotában, a herceg elrendelte, hogy szalmazsákjait vaszonnal húzzák be.¹²⁹⁶ Az egri várban is volt, aki pelyvával töltött zsákon tért nyugovóra; az 1508. évi várleltár három darabot sorol fel belőlük.¹²⁹⁷ Mások viszont tollal töltött „ágyon” alhattak, ezekből összesen nyolc darab volt a várban. Bazin várában 1586-ban a pintérek matracon háltak a sütőszobában.¹²⁹⁸ A Thúry György szolgálatában álló lovászoknak, akik a lovak mellett, az istállóban aludtak, csak pokróc járt fekhelyül 1571-ben.¹²⁹⁹

Külföldi királyi és főúri udvarokban a késő középkorban nem volt ismeretlen a kerek ágy vagy tolóágy sem (fr. *chariolle*; ol. *carricola*, *caruola*; ang. *truckle bed*, *trundle bed*). Ez egy alacsony pótágy volt, amelyet a magas lábakkal rendelkező ágy alá lehetett betolni (37. ábra 7–8). A tolóágy lábai alá görgőket raktak, így könnyedén ki lehetett húzni. Éjszakára kényelmes fekvőalkalmatosság volt a szolgálóknak, akik uraik, úrnők mellett aludtak, örködtek, ezért is nevezik őrágyaknak is. A tolóágyakban gyermekek is alhattak. 15. századi francia és olasz inventáriumokban számos példájukkal találkozhatunk. Bartolo di Tura például sienai villájában egy olyan nagy ágyban aludt 1483-ban, mely alatt szalmával kitömött matraccal ellátott tolóágy volt (*una cariola con sacbone, sotto a la lecto lettiera*).¹³⁰⁰ 1473-ban Aragóniai Eleonóra római szállásán is egy olyan ágy volt a hálószobában, mely alatt kerek ágy feküdt (*lecto e carricola*).

Kerek ágyakra Magyarországon nincs adatunk a 15–16. századi királyi és főúri udvarokat illetően, viszont a soproni és a pozsonyi polgári végrendeletekben van rájuk némi – bizonytalan – nyom. Ezekben ugyanis *Raispelt* néven több alkalommal is feltűnik egy fekvőbútor, mely vagy útiágyat, vagy a szobában forgó, ágy alá tolható fekhelyet jelenthette.¹³⁰¹ Sopronban 14, Pozsonyban négy alkalommal fordul elő. A soproni testamentumok öt *Pettrubét* is említenek. Elképzelhető, hogy az „ágyláda” kifejezés (is) tolóágyat takart.

Svájcban, paraszti környezetben gyerekágyaknak használták a tolóágyat a 17. században. A churi Rätisches Museumban egy szép példányát őrzik (37. ábra 8). A Malojából származó ágyat 1624-ben készítették, díszes fejtámlával.¹³⁰² Alsó részét, a kerek ágyat a nagy ágy rövidebbik oldala felől lehetett kihúzni.

Itt szólnánk néhány szót a *lettuccióról*, azaz nappali ágyról, mely napjainkban ritkaságnak számít, múzeumokban is csak néhány helyen lelhető fel, de egykor presztízsbútor volt (37. ábra 9).¹³⁰³ Ez az Itáliában, a 14. század folyamán kialakult bútor a reneszánsz idején számos előkelő olasz háztartásban előfordult, főleg Toszkánában volt népszerű. Praktikus bútor volt: ágy és tárolóbútor is egyben. Számos korabeli ábrázolás mutatja, hogy viszonylag kényelmesen lehetett rajta aludni – matrac, párna, takaró társaságában –, teljesen felöltözve. Ládarészében az ágyneműt tárolták. Magas, igen díszes háttámlával rendelkezett, ennek neve *capellinaio*, vagyis kalaptartó, mert akasztóin sokféle tárgyat tárolhattak, többek között kalapot is. Értékes voltát a láda- és a háttámlarészen lévő pompás dekorációnak köszönhette, mely faragás, festés, intarzia, vagy egy adott bútoron sokszor többféle is lehetett. A *lettuccio* a hálószoba, a *camera* berendezéséhez tartozott, gyakran az ágy (*lettiera*) közelébe vagy közvetlenül mellé helyezték. Itáliai kapcsolatai révén egykor talán Mátyás király tulajdonában is lehetett ilyen típusú bútor.

¹²⁹⁶ CHLEDOWSKI 1921, 412.

¹²⁹⁷ E. KOVÁCS 1992, 346.

¹²⁹⁸ „Mathracz kyn az Pyntherek halnak 1”: RADVÁNSZKY 1986, II. 60.

¹²⁹⁹ „Az Kanisay Istalloba vagon: Njolch pokroch kiken az lowazok haltanak”: EŐR-DARMAJ 1870, 723.

¹³⁰⁰ THORNTON 1991, 113.

¹³⁰¹ SZENDE 2004, 202. – Demkó Kálmán a felső-magyarországi városok leltáraiban előforduló „Raissbettl”-t egyértelműen a nagy ágyak alá tolható „fiók-ágyak” tartja. Ezek értéke 50 denár és egy forint között mozgott. DEMKÓ 1890, 227.

¹³⁰² SCHMIDT–MÜLLER 2000, 106, 126.

¹³⁰³ BERTANI et al. 2001, 87–88; CALDERAI–CHIARUGI 2006a.

8.3.1. Ágynemű

Egy ágy teljes felszerelése a 15–16. században a következő részekből állt: matrac, derékalj, lepedő, takaró, fejalj és kispárna. Drágffy János főasztalnok (később főtárnokmester, majd országbíró) testvérének, Drágffy Máriának 1516-ban összeírt keletgyéje között igen gazdag ágyfelszereléseket lelünk.¹³⁰⁴ Ritka, még ebben az időszakban is, hogy egy főrangú hölgy ágyneműjét ilyen pontosan ismerjük, nemcsak a tekintetben, hogy pontosan mennyi darab párna, lepedő, paplan stb. tartozott egy ágyhoz, hanem főként arra vonatkozólag, hogy milyen színűek és milyen anyagból voltak az egyes tételek. A 15. század végi, 16. század eleji várinventáriumokban ugyanis többnyire felsorolják az ágyakhoz tartozó kis- és nagypárnákat, derékaljakat, takarókat, lepedőket, viszont általában nem adják meg az anyagukat, pontos kinézetüket, vagyis meglehetősen szűkszavúak e tekintetben (is) ezek a források. Visszatérve a Drágffy-jegyzékre, az egyik ágyhoz egy testszínű atlaszmatrac, egy posztómatrac, két tündöklő tafota fejalj, két tafotavánkos, egy vörös-arany bársonypaplan és egy derékalj tartozott. Egy másik ágy alja egy violaszínű atlaszmatracral, egy posztómatracral és egy derékaljjal volt felszerelve, mindezeket feküdt egy tafota fejalj és két, szintén tafotahuzatú vánkos, a paplant pedig kék futából¹³⁰⁵ varrták. A két ágyhoz 12 lepedő járt. Említenek még itt *aranyas* vánkoskötőt, két kamuka derékaljhéjat, illetve két arany atlasz tűzött matracot is.

Nemcsak Drágffy Mária esetében, hanem általánosságban elmondható, hogy tehetősebb személyeknél egy ágyhoz három matrac, derékalj tartozott (38. ábra 5–6).¹³⁰⁶ Az alsó réteget többnyire szalmával tömött vászonzsák alkotta, erre került a gyapjúval vagy gyapottal tömött, letűzött matrac,¹³⁰⁷ illetve a tollal töltött derékalj.¹³⁰⁸ A matracokhoz és derékaljakhoz lenből vagy kenderből szőtt erősebb (sűrűbb szövésű) vásznat használtak, azért, hogy a szalma, illetve a tollszár ne üssön át.¹³⁰⁹ Ezekre került a nemesebb anyagból (pl. kamuka, atlasz) varrt huzat, melyet a 16. századi leltárak derékaljhéjként neveznek meg.¹³¹⁰

Egy ágyat általában két lepedővel láttak el: az egyiket a derékaljra terítették, míg a másikat az ágytakaró alá.¹³¹¹ Így közvetlenül nem az ágytakaró, hanem az alatta lévő lepedő érintkezett az

¹³⁰⁴ ZOLNAI 1894, 205–206.

¹³⁰⁵ A futa gyapotból készült szövet.

¹³⁰⁶ Szelestey Miklósné is három derékaljjal felszerelt nyoszolyát hagyott hátra 1558. évi végrendeletében („nyazolyat három derekalyal ezze”). ZOLTVÁNY 1899, 22. A témára lásd még: THORNTON 1991, 165.

¹³⁰⁷ K. CSILLÉRY 1982, 214. – A „lectos de pluma” kifejezés az egri vár 1508. évi számadáskönyvében minden bizonnyal tollal töltött derékaljat jelent. E. KOVÁCS 1992, 346.

¹³⁰⁸ A párna (= pulvinarium) szónak a középkorban derékalj értelme is volt, lásd például: „vnum puluinar magnum vlgariter derekal dictum” (K. CSILLÉRY 1982, 211–212.), „tria pulvinaria magna vulgariter derekal nuncupata, tria ceruicalia wigo fewaly” (Várdai István leányának ingóságjegyzéke, 1505, DL 83026, említi: BALOGH 1966, I. 407.), „pulvinarium derekal vnum, duo cervicalia” (Kanizsai Dorottya végrendelete, 1525: DL 286364). Ugray István ingóságainak összeírásában 1551-ben hat derékaljat „Derekal Parna”-ként neveznek meg, lásd: *Régi magyar* 1840, 84. – A „pulvinarium” szó fejalj értelmére lásd: „Octo puluinarum videlicet feal” (1458), „Vnum puluinar feyal vocatum cum cusino vno ac supellectile wigo paplonal” (1522): SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 227, 746. – Egy 1450 körüli leltárjegyzékben, melynek tulajdonosa nem határozható meg, így szerepel a derékalj: „Item unus culciter vulgo drekal.” ZO XII. 225. Továbbá „1 hitvány derekally – Culcitra vna vilis” a Károlyi Péter halála után megosztott ingóságok jegyzékében 1554-ben. RADVÁNSZKY 1986, II. 12. Kanizsai Dorottya 1525. évi végrendeletében viszont: „duas spondas cum duabus culcitrís Matratz, duo derekaly, quattuor ceruicalia, cussinos duos...”: DL 286364.

¹³⁰⁹ THORNTON 1991, 165.

¹³¹⁰ Lásd például: „Keeth derekal hyo, kamoka” (Drágffy Mária hozománya, 1516): ZOLNAI 1894, 206; „Derekal’hay 1” (Szinyér vára, 1559): SZABÓ 1878, 665.

¹³¹¹ Lásd például Vinodol várának 1490. évi leltárában: „unus lectus Nazolya, duo pulvinaria de cutibus, duo kusini de cute et duo de tela, duo linteamina, una supellectile”: DL 257091. Egervár 1490. évi inventáriumában a negyedik helyiségben: „lectus j, super eum pulvinaria magna ij, feal iij, kusini ij, linteamina ij, supellectile de kamoka j”: DL 26048. – Ez a megoldás jól megfigyelhető például a Szűz Mária születését ábrázoló késő középkori festményeken. A soproni polgárság végrendeleteiben is párosával fordulnak elő a lepedők. SZENDE 1990, 82; SZENDE 2004, 171.

ember testével. A lepedők lenvászonból vagy gyolcsból készültek.¹³¹² 16. századi hozományjegyzékekben mindig nagy számban fordulnak elő. Paksy Kata 1539-ben nyolc gyolcs és hat vékony vászon lepedőt kapott hozományba, Horváth Ilona 1561-ben 16 vászont és kilenc gyolcsot, Kapy Sára 1568-ban már nem kevesebb mint 46 lepedőt.¹³¹³ Ez utóbbit is felülmúlja azonban Károlyi Kata 1595-ös jegyzéke, amely 63 darabot tartalmaz, ezek között gyolcs- és vászonlepedők szerepelnek, melyek többsége hímzett volt.¹³¹⁴ Virágok, gránátalmák, olasz korszók stb., vagyis a korszak kedvelt motívumai kerültek rájuk.

Az ágynemű legdíszesebb, legszembeűnőbb darabja az ágytakaró, a paplan volt. A várleltárakban, hozományjegyzékekben, végrendeletekben *supellectile*,¹³¹⁵ *stragulum*, *toral/thoral*, *coopertorium lecti*, vagy *tegumina lectum* latin kifejezésekkel szerepel, illetve a magyar *paplan* szóval, mely 1415-ben tűnik fel először forrásainkban.¹³¹⁶ A tehetőseknél drága selyem alapanyagú (bársony, selyem, damaszt, rác kamuka, atlasz, tafota), vagy gyapot, gyapjú alapanyagú szövetekből (futa, forstat), illetve bőrből készültek. A hazai bársonytakarókat az olasz kereskedők által behozott, általában gránátalmadíszes anyagokból varrták, 15. század végi–16. század eleji táblaképeinken számos ilyen ágytakarót láthatunk (37. ábra 1; 38. ábra 8; 51. ábra 2).

Többek között kamuka-, illetve rác kamuka paplanok voltak használatban az egervári várban, illetve a battyáni kúriában 1490-ben és 1521-ben.¹³¹⁷ Az előbbi helyen 1494-ben felvett leltárban egy egyszerű paplan (*supellectile simplex*) is szerepel, kérdéses, pontosan milyen anyagot érthettek alatta.¹³¹⁸ 1525. évi végrendelete szerint Kanizsai Dorottyának is volt rác kamuka ágytakarója.¹³¹⁹ Ezenkívül volt még a nemesasszonynak például egy kék-arany bársonypaplanja, egy fehér tafotatarakója, illetve egy fekete-arany, török paplanja is, melyet vörös tafotarajtók díszítettek.¹³²⁰ Mint említettük, Drágffy Mária hozományának paplanjai bársonyból, illetve futából készültek.¹³²¹ Paksy Kata két selyempaplant kapott hozományba 1539-ben, az egyik szederjes, a másik vörös színű volt.¹³²² 15 bársony-, illetve damaszttakaró szerepel Gyulay István 1541. évi végrendeletében.¹³²³ Thúry György ingóságai között, egy ládában atlaszpaplant találtak 1571-ben.¹³²⁴

A paplanok közepét és széleit gyakran készítették más-más színű és fajtájú anyagból. Zele Jánosnak például egy olyan sárga tafotapaplanja volt 1578-ban szelesti birtokán, melynek közepét zöld atlaszszövet töltötte ki.¹³²⁵ Az ágytakarók, paplanok színét illetően egyébiránt szinte mindenfeléval találkozunk az írott forrásokban, a szivárvány számos színében (kék, vörös-arany, fehér-arany, fekete-arany, sárga, zöld, lila) tündökölhettek.

¹³¹² „Linteamen sindonia j” (Battyán, 1521): DL 47433; Zele János lenvászon lepedőire (Szelest, 1578) lásd: EÖR-DARMAY 1871, 62.

¹³¹³ RADVÁNSZKY 1986, II. 7, 16, 21.

¹³¹⁴ RADVÁNSZKY 1986, II. 79–80.

¹³¹⁵ Adatok a „supellectile” szó paplan jelentésére: „Vnum supellectile pablan vocatum” (1418), „Vnum superlectile de Athlacz wlgo paplan vocatum” (1476). SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 746.

¹³¹⁶ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 745; RADVÁNSZKY 1986, I. 34, és 209, 5. jegyzet.

¹³¹⁷ „supellectile de kamoka j” (Egervár, 1490): DL 26048; „Stragulum de Racz kamoka j” (Battyán, 1521): DL 47433.

¹³¹⁸ DL 26076.

¹³¹⁹ „Torale de Racz kamwka”: DL 286364.

¹³²⁰ „torale unum paplan de keek veluto deaurato [...] torale nostrum de albo thaphota factum [...] torale paplan Turcale Nigrum deauratum ciuis fimbrie undique sunt disposite de Rubeo Thafota”: DL 286364; KELÉNYI 2015, 188.

¹³²¹ ZOLNAI 1894, 205–206.

¹³²² RADVÁNSZKY 1986, II. 7.

¹³²³ SZERÉMI 1877, 125.

¹³²⁴ „Egh atlach paplan”: EÖR-DARMAY 1870, 724.

¹³²⁵ EÖR-DARMAY 1871, 62.

A hidegebb évszakokban gyakran takaróztak az elit otthonokban prémekkel bélelt (pl. coboly, róka, petymeg, nyest) takarókkal. Petymegmállal,¹³²⁶ azaz petymeg hasi részéről nyert prémekkel bélelt vörös-arany kamuka takarója volt Czobor Jakab nemesnek 1435-ös ingóságjegyzéke szerint.¹³²⁷ Cobolyprémekkel bélelt, arannyal átszőtt ágytakarót ajándékozott Mátyás király Aragóniai Beatrixnak esküvőjük alkalmából.¹³²⁸ 1581-ben Radéczy püspök egyik paplanjának a belseje róka háti szőréből készült, felső része viszont szederjes forstat volt. Egy másik paplanjának a bélését nyestfarkakból varrták, teteje pedig zöld bőr volt.¹³²⁹ Bőrtakaróra már a 15. század végéről is van adatunk. Az egervári várban egy párdücbőr paplan tartozott az egyik nagy, baldachinos ágyhoz 1490-ben.¹³³⁰ A prémes, meleg takarók mellett léteztek könnyedebb, nyári takarók is. Károlyi Kata kelengyéi között (1595) például egy *Nyarra valo teöltetlen reches* paplannal találkozunk.¹³³¹

A paplanok jól látható dísze lehetett a címer (28. ábra 4). Mátyás királynak ilyenek is voltak a tulajdonában.¹³³² A Mátyás halála után, Perényi Imre nádor birtokába került címerdíszes paplanoknak fehér-arany, illetve vörös-arany alapszövege volt. Ismerünk továbbá egy olyan nagy ágytakarót is Mátyás tulajdonából, amelynek aranszínű felületén – minden bizonnyal középen – Mátyás címere helyezkedett el, egy vörös atlaszselyem koszorúval körbevéve.¹³³³ Ez később Thököly István tulajdonában volt.

A paplanok megbecsült voltát nemcsak az utóbbi két példa mutatja, de az is, hogy Oláh Miklós érseknek a mai napig fennmaradt két paplanja az Esterházyaknak köszönhetően, akiknek a kincstárában voltak elhelyezve a szóban forgó tárgyak a 17. századtól (38. ábra 9–10).¹³³⁴ Ezek a 16. század közepén készült takarók az ún. *vont arany* paplanok közé sorolhatók. Anyaguk ezüstfonallal átszőtt aranysárga-halványlila brokatell, illetve sötétlila, nyírott bársony. A bársony az egyik paplan (203 × 186 centiméter) esetében teljesen körbekeretezi a takarót, a másik, ún. leppentős paplannál (207 × 175 centiméter) a négyszögletes bársony- és brokatelldarabok váltakozva helyezkednek el a takaró szélein; az utóbbi paplan négy oldalát szövedt szalag keretezi. A leppentős jelző azt jelenti, hogy a paplan láb felőli, rövidebbik oldala a két szélén fel van hasítva, azért, hogy az ágy lábvégi oszlopai mellett a takaró szépen rásimuljon az ágyra elöl és kétoldalt, lelógva. A leppentős paplan bélelt volt: két vászon gyapotvatta bélést fog közre. A paplanok mintás részei másodlagosan használt anyagok, pontosabban szólva egykor viselt ruhák drága, spanyol szövetéből készültek. Ez az eljárás nem egyedi eset, bevett szokás volt akkoriban.

A királyi, főúri és főpapi udvarokban szolgálóknak más és más minőségű takarók jutottak. Estei Hippolit esztergomi érsek udvarában például a háziszemélyzet számára kék ágytakarókat vásároltak Raggione (Rasone) Bontempi budai olasz kereskedőtől 1495-ben, melyek minden bizonnyal nem holmi egyszerű anyagból készültek (már csak kék színük miatt sem), mivel 20

¹³²⁶ A petymeg a cibetmacskafélék családjába tartozó kis testű, hosszú farkú ragadozó. Az északi petymeg Észak-Afrikában, Kis-Ázsiában őshonos, de Délnyugat-Európában is él.

¹³²⁷ „duo tegumina lectum de camuca, unum deauratum rubei coloris [...] una subducta cum pethvethmal, et in circuitu cum pegveth posita”: ZO VIII. 553.

¹³²⁸ BALOGH 1966, I. 407.

¹³²⁹ KOMÁROMY 1892, 564–565.

¹³³⁰ „supellectile de pellibus parduz”: DL 26048.

¹³³¹ RADVÁNSZKY 1986, II. 86.

¹³³² Perényi Imre ingóságai között 1497-ben: „duos paplan, unum feyer aranyas, aliud weres aranyas, in quo sunt arma Mathie Regis”: SZENDREI 1889, 323; BALOGH 1966, I. 406. – Szendrei János a paplanokat faliszőnyegeknél, kárpitoknak vélte, Mátyás király közismert trónkárpitjaihoz hasonlította őket. De tévesen, mert a paplan szónak nem volt ilyen értelme a középkorban, egyértelműen ágybeli takarót jelentett. Minderre lásd: K. CSILLÉRY 1982, 224.

¹³³³ „Ein grosse abgenähte Bettdecken, mit einem goldstücten Blatt, worauf des Königs Corvin Wappen, mit einem rothlassenen Kranz (!)”: BALOGH 1966, I. 407.

¹³³⁴ LÁSZLÓ E. 1992, 62–66; *Esterházy-kincstár* 2010, 149–154, Kat. 23–24. (László E.). – Napjainkban a budapesti Iparművészeti Múzeum Textilgyűjteményéhez tartoznak a paplanok (I. sz. 52.2798.1, 61.508.1). A leppentős paplannal kapcsolatban felmerült, hogy nem ágyterítő, paplan volt, hanem ágyfüggöny. Véleményünk szerint a szabása és gyapotvatta bélése inkább paplan voltára mutat.

ágytakaróért 30 forintot kellett kiadnia az érseknek.¹³³⁵ A bazini várban szolgáló pintéreknek viszont, akik szolgálati helyükön, a sütőházban aludtak, csak lazsnakok, azaz pokrócok jártak 1586-ban.¹³³⁶ A pokrócok egy- és többszínűek egyaránt lehettek. Ez utóbbit jól bizonyítja egy, Szinyér várában felvett adat. 1559-ben az egyik ágyon egy *weres tarka pokrocot* találtak az összeírók.¹³³⁷

Egy ágyhoz egy fejalj mindenképp tartozott a teljes tárgyalt időszakban, de ennél több, kettő-négy is lehetett rajta.¹³³⁸ A fejalj hosszú, hengeres párna volt, melyet többnyire fehér huzat borított; erre egy vagy több kispárna került, színes vagy fehér huzattal (18. ábra 2; 30. ábra 5; 37. ábra 1–2; 74. ábra 4; 75. ábra 2). A színes kispárna sokszor mintás volt. Anyaguk vászon, bársony (38. ábra 7), damaszt, rác kamuka, tafota, atlasz stb. lehetett, attól függően kinek mi tetszett, illetve mit engedhetett meg magának. A képi ábrázolások tanúsága szerint a négyzetes alakú, bársony kispárnák sarkait gyakran egy-egy bojt díszítette (37. ábra 1). Czobor Jakabnak 1435-ben például egy zöld és egy sárga színű kamuka kispárna volt a birtokában.¹³³⁹ A visegrádi fellegvár ágyfelszerelése között 1490-ben négy zöld bársony, 15 fekete-arany bársony és 12 egyszerű, fehér kispárna volt.¹³⁴⁰ Ugyanekkor Vinodol várában egy ágyhoz négy kispárna tartozott: két bőr és két vászon.¹³⁴¹ Paksy Katának rác kamuka és zöld tafota „héjú” vánkossai voltak, Horváth Ilonának zöld atlással, illetve vörös tafotával voltak a vánkossai behúzva.¹³⁴²

Többek között Vinodol várának leltára bizonyítja, hogy a 15. században már jelen voltak a magyar otthonokban a bőrpárnák, amelyek a 16–17. században már mindennapinak mondhatóak. A bőrpárnának a középkorban változatos funkciója volt, ugyanis nemcsak az ágyak, ágyneműk tartozékai lehettek, hanem a székeket vagy az ablakfülkék kőüléseit teheték velük kényelmesebbé, miként a földön való ülést is. Egyházi használatban igen gyakori volt a bőrpárna oltárvánkoscént: a misekönyvet helyezték rá a főoltáron (38. ábra 4).¹³⁴³ Legkorábbi adatunk bőrpárnára félig latinul, félig magyarul maradt fenn 1462-ből: *vnum puluinar Benr*.¹³⁴⁴ Középkori forrásainkban a magyar párna, kispárna, vánkos, fejalj szóra alapvetően kétféle latin kifejezés szerepel: a *puluinar/pulvinarium* és a *cussinus*. Német ajkú városainkban a nagypárnát *Polsternek*, *Hauptpolsternek*, a kispárnát *Kusn*nak nevezték.¹³⁴⁵

Egy-egy adat 1458-ból és 1522-ből azt mutatja, hogy a *pulvinarium* szó magyarul többnyire fejalj jelentéssel bírt,¹³⁴⁶ de olykor derékaljat is értettek alatta.¹³⁴⁷ Velike várának 1491. évi leltárában például a *pulvinarium* kifejezést biztosan nem a fejaljra értették, hanem inkább a derékaljra, mert a fejaljat külön sorolják fel, ekképpen: *puluinaria de cute ij, alia puluinaria ij, feal de cute j, cusini ij*, vagyis két bőr derékalj, két másféle derékalj, egy bőr fejalj és három kispárna.¹³⁴⁸

¹³³⁵ „per lo prezo di coperte vinti azurre da letto [...] per la famiglia di casa”: MTA Kézirattár, Ms. 4998 – 10: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹³³⁶ RADVÁNSZKY 1986, II. 60.

¹³³⁷ SZABÓ 1878, 665.

¹³³⁸ Egy, illetve két fejaljra lásd például Drágffy Mária ágyait 1516-ból: ZOLNAI 1894, 205–206. Négy fejaljra lásd az 1490. évi egervári inventáriumot: DL 26048.

¹³³⁹ „duo cussini de camuca, una zeld et alia sarg coloris”: ZO VIII. 553.

¹³⁴⁰ NÓGRÁDY 1998, 179.

¹³⁴¹ DL 257091.

¹³⁴² Paksy Kata hozománya, 1539: „Két vánkos, kinek rác kamuka héjja vagyon. Két vánkos, kinek zöld tafotta héjja vagyon”; Horváth Ilona hozománya, 1561: „Harom uankos kettey zöld atlach Eggik ueres tafota.” RADVÁNSZKY 1986, II. 7, 16.

¹³⁴³ A diósgyőri vár egyházi felszerelése között 1564-ben egy vörös oltárvánkost találunk, amely részben aranyozott volt („Cervical vnum ex Rubeo coreo, ab una parte auro pictum”). U et C 76:14b.

¹³⁴⁴ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 91.

¹³⁴⁵ Soproni, pozsonyi és eperjesi hagyatéki leltárak, végrendeletek alapján, lásd: SZENDE 2004, 172.

¹³⁴⁶ „Octo puluinaria videlicet feal” (1458), „Vnum puluinar feyal vocatum cum cusino vno ac supellectile wlgo paplonal” (1522): SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 227, 746.

¹³⁴⁷ Erre bővebben lásd jelen disszertáció 1308. jegyzetét.

¹³⁴⁸ DL 26051.

Egerváron egy ágy tartozékeként egy darab bőr kispárnát lajstromoztak 1490-ben.¹³⁴⁹ A bőrpárnák már az 1500 körüli időszakban sem csupán természetes színükben léteztek, hanem festett változatban is. A külföldön oly kedvelt vörös szín például egy, Verőce várában lévő bőrpárnán is feltűnik 1507-ben.¹³⁵⁰ Mivel egyházi tárgyak társaságában található a vár ingóságairól készült leltárban, valószínűleg nem egy ágy felszereléséhez tartozott, hanem a misekönyvet tartották rajta a kápolnában. A zágrábi ciszterci kolostorban 1513-ban az oltárvánkosokon kívül egy nagyméretű párna és négy vánkös volt bőrből.¹³⁵¹

Legérdekesebb adataink a bőrpárnákról azonban 1487-ből, valamint 1490-ből maradtak fenn Estei Hippolit esztergomi érsek számadásaiban. Ezekben „két mór módra készített bőrpárnáról” és „két hosszú mór módi bőrpárnáról” olvashatunk az 1487. évi tételeket végigböngészve, 1490-ben pedig „nyolc bőrről, amelyek Hyppolit párnáinak a borítására” szolgáltak.¹³⁵² A bőrpárnákat minden bizonnyal Itáliából hozta magával az érsek. Felmerül a kérdés, hogy vajon Itáliában készítették-e őket spanyol/mór vagy olasz mesterek (ez utóbbiak a mór technikát, díszítményt utánozva), vagy Itáliába behozott importcikkekről lehet szó? Ismert, hogy Itáliában számos mór mester dolgozott már a 15. század végén is. A másik egyáltalán nem lehetetlen elképzelés, hogy olasz mesterek készítették a córdobainak megfelelő bőrt és díszítették a mórok által használt mintákkal, ezért a *mór módra/módi* kifejezés. Legegyszerűbb megoldásként az import jöhet számításba.

A 15. század végi, 16. századi Itáliában a bőrpárna nem számított ritkaságnak. A firenzei Museo Stefano Bardini gyűjteménye számos 16. századi bőrpárnát őriz (*38. ábra 1–3*).¹³⁵³ Ezekre a téglalap forma jellemző, a sarkokon bőrből készült bojtokkal. Felületük igen gazdagon mintázott, a kompozíció a teljes teret kitölti. A minták között a következők találhatók: olasz korszók, virágos-indás motívumok, arabeszkok, indák között kartusos dísz stb. Ami a színüket illeti, a barna bőr színén kívül a vörös és az arany fordul elő rajtuk általában.

Radéczy István egri püspöknek 1581-ben *nyomatott*, azaz mintás, bepecsételt motívumú kis bőrvánkosai voltak.¹³⁵⁴ A bőrpárna a polgári otthonokban is jelen volt. Triebel Gergely lőcsei polgárnak a hagyatékában egyet találunk 1591-ben.¹³⁵⁵

8.4. ASZTALOK

A bútorok közül az asztalokat értéknek tartották a 15–16. században. Hiába voltak „csak” fából, inventáriumainkban szinte mindig megtaláljuk őket, sőt sokszor csupán csak ezeket, másféle bútorokat azonban nem. Ez egyaránt igaz főúri, főpapi birtokban lévő várakra (pl. Gyula, Szarvaskő), kúriákra (pl. Enying).¹³⁵⁶ A tárgyalt korszakban már számos asztaltípus állt rendelkezésre, ezekkel változatosan lehetett berendezni a különféle enteriőröket. Formára a négyszögletes és a kör alakú asztalok voltak divatban hazánkban; az előbbieket gyakran ládákkal, fiókokkal látták el. Az asztalokat a festés, faragás (lapos, domború), vagy berakás, azaz intarzia tehette még tetszetősebbé. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturája* szerint az alábbi formájú, anyagú és díszítettséggű asztalok voltak használatban hazánkban a 16. század végén: *Rakot asztal; Himes, festőt asztal; Fenyő asztal; Cipros faból csinált asztal; Negy szegű asztal; Kerekded asztal; Harom labu asztal; Eg labon allo asztal*.¹³⁵⁷

¹³⁴⁹ „cusinus de cute”: DL 26048.

¹³⁵⁰ „pulvinar de cutibus rubeis”: DL 36987.

¹³⁵¹ RASZTIK 1998, 205.

¹³⁵² SZ. KOROKNAY 1983, 398.

¹³⁵³ ROSSIGNOLI 2009, 119–124; *Museo Bardini* 2011, 75, Kat. 183.

¹³⁵⁴ KOMÁROMY 1892, 566.

¹³⁵⁵ DEMKÓ 1897, 452.

¹³⁵⁶ E. KOVÁCS 1992, 342; DL 104647; VERESS 1938, 131–135.

¹³⁵⁷ MELICH 1906, 82. (183. rész), 87. (196–197. rész).

Szláv eredetű¹³⁵⁸ asztal szavunk első ismert említése 1293-ból származik (*Inde uadit ad nugolm oztol uocatum*), egy határjárásról szóló oklevél örökítette meg.¹³⁵⁹ 1354-ben az egyik forrásban már *Kysaztáról* (*Possessiones Tarnuk, Kysazta*) olvashatunk. A *Besztercei Szószedet*ben és a *Schlägli Szójegyzék*ben a latin *mensa* szó magyar megfelelője az *asztal* szó. Kniezsa István szerint e két szójegyzék összövege a 13. század elejére megy vissza, vagyis asztal szavunk valószínűleg már abban is szerepelt.¹³⁶⁰ A 15–16. században aztán már számos asztalos, asztalgyártó bukkan fel a szövegekben mint tulajdonnév, mesterségnev (pl. 1457: *Asthalgyartho* Gergely;¹³⁶¹ 1543: *Asthalgyartho* Ferenc;¹³⁶² *Azthalos* Mihály¹³⁶³). Az asztalos már akkoriban sem csupán asztalt készített, hanem mindenféle bútort, vagyis általánosságban használták a szót a bútorkészítőkre, mint ahogyan külföldön is (pl. *Tischler*). Mindez szintén az asztal megbecsült¹³⁶⁴ voltáról tanúskodik.

Szerkezetét tekintve az asztalok egyik legegyszerűbb típusa a bakos asztal volt. A már a római korban is ismert bakos asztal igen elterjedt mobiliának számított a középkori Európában. Míg a rómaiak általában valamilyen kereskedelmi tevékenység során állították fel, szabadtéren (pl. piaci asztalként: lásd a zöldségáros bakos asztalát egy ostiai sírkövön¹³⁶⁵), addig a középkorban már az otthonok díszé volt, azaz presztízse emelkedett, s étkezőasztalként vagy íróasztalként¹³⁶⁶ szolgált. Franciaországban és Olaszországban¹³⁶⁷ előszeretettel használták őket étkezőhelyiségekben (39. ábra 1), sőt hálósobákban¹³⁶⁸ is, a 15. századi képi források tanúsága szerint. Az „asztalt bontani” kifejezés¹³⁶⁹ minden bizonnyal ehhez az asztaltípushoz köthető, ugyanis az asztallap csak rá volt fektetve a bakokra, így az asztal bármikor könnyen szétszedhető volt. Ünnepi lakomákon igen praktikusak voltak: az étkezés befejeztével csak „asztalt kellett bontani”, s máris kezdődhetett a tánc. A bak tulajdonképpen egy háromlábú állvány volt. Ennek az elülső két lába közötti háromszögű tér jó alkalmat adott az asztal díszítésére, melyet gótikus mérművel láthattak el. Egyik legszebb fennmaradt darabját – a 15. századból – a Musée des Arts Décoratifsban őrzik (39. ábra 2). Hazánkat illetően a *Képes Krónika* jól ismert Zách Felicián jelenetén láthatunk például egy bakos asztalt a 14. század második feléből (39. ábra 3). Tulajdonképpen a bakos asztalok alaptípusa ez, bakjai faragott díszek nélkül készültek.

A tárgyalt korszak másik igen jellemző asztaltípusa a faragott deszkalábakon nyugvó, kötéssel egybeszerkesztett asztal. A deszkalábás vagy faragott lábú asztal a 13. század végén tűnik fel Itáliában, s később mind a német nyelvterület, mind pedig hazánk egyik kedvelt, változatos kialakítású asztaltípusává vált.¹³⁷⁰ Egyik legkorábbi képviselőjét Giotto A celanói lovag halála című freskóján találjuk Assisiben, a San Francesco-templomban (39. ábra 4).¹³⁷¹ Az asztallap és a faragott talpak között ebben az esetben egy-egy függőleges fahasáb helyezkedik el. A faragott asztallábakat sokszor fogták össze egy vízszintes rúddal, melyre példa az 1400 körül készült ulmi oltár Heródes lakomája című képének asztala, ahol a stabilitást még azzal is fokozták, hogy a rúd és a lábak találkozásánál, kívülről egy-egy éket is bevettek.¹³⁷² Hazai táblaképeinken több helyen is

¹³⁵⁸ K. CSILLÉRY 1982, 244–245.

¹³⁵⁹ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 37.

¹³⁶⁰ K. CSILLÉRY 1982, 244.

¹³⁶¹ JAKÓ 1990, I. 520.

¹³⁶² ZÁVODSZKY 1922, 138.

¹³⁶³ JAKÓ 1990, II. 711.

¹³⁶⁴ Erre vonatkozólag lásd még: K. CSILLÉRY 1997a, 400; VADÁSZI 1987, 65–66.

¹³⁶⁵ GERLACH 2001, 68. kép.

¹³⁶⁶ Bakos asztal írópulpitussal a tetején: REYNIÈS 1987, 1044. kép; BLANC 1999, 55. (jobb oldali kép). Bakos asztal forgatható könyvolvasó állványokkal: THORNTON 1991, 232. kép.

¹³⁶⁷ THORNTON 1991, 24. kép, 233. kép, 238. kép, 247. kép, 257. kép.

¹³⁶⁸ Francia, 15. századi ábrázoláson például: REYNIÈS 1987, 1043. kép.

¹³⁶⁹ K. CSILLÉRY 1982, 250.

¹³⁷⁰ K. CSILLÉRY 1991, 502.

¹³⁷¹ BELLOSI 1995, 34. kép.

¹³⁷² MUSPER 1970, 12. kép.

feltűnik ez a fajta asztal; így például a Jakabfalvi mester Kakascsoda című festményén (1480 körül; 39. ábra 6), a Magyar Nemzeti Galéria 1470 körül készült Vizitáció (39. ábra 5), illetve a kisszebeni Keresztelő Szent János születése (1490–1516) táblaképeken, vagy a berethalmi templom oltárának Mária születése (1515) jelenetén (39. ábra 7). Vagyis a 15. század végén, 16. század elején széles körű használatával kell számolnunk.

A faragott lábú asztalnak egy másik változata, amikor is a talpakat és az asztallapot nem egy, hanem két-két függőleges deszkával kötötték össze. IV. Károly Arany Bullájának két képén, melyhez a képeket fia, Vencel uralkodása alatt készítették, Julius Caesart ilyen asztalok mellett ábrázolták.¹³⁷³ A nedeci Bertalan-oltár Polémus király és háznépének megkeresztelése című képen szerepel még az előbbihez hasonló, de valamivel egyszerűbb asztal. Ezekhez hasonló asztalok csak a 15. század második feléből–16. századból maradtak fenn: lényeges különbség viszont, hogy a két-két lábat (függőleges deszkát) minden esetben rudak merevítik.¹³⁷⁴ Elképzelhető, hogy a fent említett képeken ábrázolt asztalok is ilyen merevítőrudasak voltak, hiszen ábrázolásuk igen elnagyolt. Gyakori továbbá, hogy a két-két függőleges láb közötti oldalsó teret áttört mérműves vagy lapos faragású betétmező tölti ki.¹³⁷⁵

Tulajdonképpen ezekből a két-két deszkalábú asztalokból fejlődött ki a 15. században az asztaltípus, amelynek az asztallapja alá már egy fiókot is helyeztek. Magyarországon az ilyen asztalokat nagyfiókos vagy kamarás asztal névvel illeti a szakirodalom (40. ábra 4; 41. ábra 1, 4).¹³⁷⁶ A fiókot azonban nem úgy kell elképzelni, mint a maiakat, más volt a működési elvük. A fiókot nem lehetett kihúzni, hanem az asztallapot kellett vízszintesen eltolni ahhoz, hogy a tárolórészhez, a tulajdonképpeni álfiókhoz hozzá lehessen férni, vagy pedig fel lehetett hajtani az asztallapot (41. ábra 4).¹³⁷⁷ A képi ábrázolások tanúsága szerint a kamarás asztalok elsősorban étkezőasztalként szolgáltak, de íróasztalként is (41. ábra 1, 4).¹³⁷⁸ Az utóbbi funkció esetén álfiókjuk és a benne lévő kis fiókok kiváló raktározási lehetőséget biztosítottak az apróbb tárgyak, iratok, levelek, írószerszámok, számadáskönyvek stb. számára.

Még nagyobb tárolórésszel rendelkezett az ún. erdélyi vagy bölcsős asztal/bölcsősasztal,¹³⁷⁹ melyet előbbi nevével ellentétben nemcsak Erdélyben, hanem a Felvidéken is készítettek a 15. század második felében–16. században (40. ábra 1–3).¹³⁸⁰ Másik jelzőjét (bölcsős) az asztalfiók alatt található, mély, bölcső alakú tárolórészről kapta. A bölcsős asztal lapja elhúzható, alsó tárolórészéhez az álfiók alján lévő négyzetes nyíláson keresztül lehetett hozzáférni,¹³⁸¹ mely egy

¹³⁷³ OROSZ 2010b, 52. kép.

¹³⁷⁴ Ez az asztaltípus német nyelvterületen volt igen elterjedt. Fennmaradt darabok például: WALCHER–PAUKERT 1914, 180.

¹³⁷⁵ WALCHER–PAUKERT 1914, 186–187. kép.

¹³⁷⁶ VOIT 1943, 64; SZABOLCSI 1954, 16; VADÁSZI 1987, 66; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 10.

¹³⁷⁷ Eltolható asztallappal: VADÁSZI 1976, 10. kép, 12–13. kép, 15. kép. Felhajtható asztallappal: SCHMIDT 1917, 53. kép; VADÁSZI 1987, 67. kép.

¹³⁷⁸ VADÁSZI 1976, 17–19. kép; *Alltag* 1984, 26. kép.

¹³⁷⁹ Például: VARJÚ 1916, 36, és XIV. tábla; KOVALOVSKI 1980, 69–70. kép; VADÁSZI 1987, 66; VOIT 1993, 96. – Tudomásunk szerint a *bölcsősasztal* kifejezést erre a típusú asztalra Varjú Elemér használta először a Magyar Nemzeti Múzeum régiségárában lévő asztal ismertetése során, 1916-ban. Az elnevezésről az alábbiakat írta: „A bölcsősasztal elnevezést az erdélyi szász nyelvkincsből veszem át. Itt ma is *Wiegen-Desch* az ilyen alakú asztal neve s miután az alsó rész elvitathatatlan hasonlóságot mutat a két láb közt lógó régi bölcsőformával, a jó népies kifejezést bátran átültethetjük az irodalomba.” VARJÚ 1916, 36, 2. jegyzet. A szakirodalom ezt a kifejezést át is vette, Voit Pál 1943-as kötetében, a *Régi magyar otthonok*-ban már így szerepel ez az asztaltípus, de „bölcsős-asztal”, illetve „bölcsős asztal” formában, valamint „erdélyi asztal”-nak is nevezi Voit. VOIT 1943, 64, 90. (A kötet bővített kiadásában, 1993-ban viszont a Varjú-féle kifejezést, a „bölcsősasztal”-t használja: VOIT 1993, 94, 96.) Később is hol így, hol úgy fordul elő a szakkönyvekben. 1954-ben Szabolcsi Hedvig „bölcsősasztal”-nak, 1979-ben Zlinszkyne Sternegg Mária „bölcsős asztal”-nak, Kovalovszki Júlia 1980-ban és Vadászi Erzsébet 1987-ben „bölcsősasztal”-nak írja. SZABOLCSI 1954, 16; ZLINSZKYNÉ STERNEGG 1979, 259, és az 1. kép képaláírása; KOVALOVSKI 1980, 22, 31; VADÁSZI 1987, 65–66.

¹³⁸⁰ VADÁSZI 1987, 66; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 10.

¹³⁸¹ Lásd: VADÁSZI 1976, 7. kép.

falappal lefedhető volt. Az asztal két-két lába közötti rész azonban itt nem üres, mint a nagyfiókos asztaloknál, hanem egy négyszögletes betétmező tölti ki, mely általában faragott díszű.

Mind a bölcös, mind pedig a kamarás asztal legtöbb esetben zárható volt. Zárócímerük címer vagy trapéz formájú. A tárolórészek oldallapjai jó lehetőséget kínáltak a díszítésre. Ezeket lapos vagy domború faragással díszítették, sőt még ki is festhették a motívumokat, melyek többnyire valamilyen növényi ornamentikából tevődtek össze (leveles inda, virágok). A lábakat is különféle profilokkal készítették.

A nagyfiókos és a bölcös asztal az az asztaltípus, amelynek esetében szerencsés helyzetben van a kutató. Szerencsés, mert ezekre az asztalokra egyaránt maradtak fenn írott forrásos adatok és képi ábrázolások a 15. század második feléből, illetve a 16. századból, sőt eredeti darabokkal is büszkélkedhetnek mind múzeumaink (pl. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, Iparművészeti Múzeum), mind pedig a határon túli múzeumi gyűjtemények (pl. Kassa,¹³⁸² Kolozsvár¹³⁸³). Sajnos ez az eset az előzőleg tárgyalt asztaloknál nem áll fenn.

Tekintsük át először az írott forrásokat és a képi ábrázolásokat, amelyek szerint a királyi udvartól a polgári otthonokig egyaránt megtalálhatóak voltak a szóban forgó asztalok. Egyik legkorábbi adatunk Mátyás király idejéből származik. Nagyfiókos vagy bölcös asztalokat sejtünk ugyanis a pozsonyi számadáskönyvek egyik 1464. évi bejegyzése mögött.¹³⁸⁴ Ekkor egy Stefan Slosser nevezetű pozsonyi lakatossal záratokat készíttettek azokra az asztalokra, melyeket a magyar uralkodónak, Mátyásnak szánt – szokatlan¹³⁸⁵ – ajándékként Pozsony városa. Úgy gondoljuk, hogy zárat olyan asztalokra kellettek, amelyeknek fiókos/ládás nagy tárolórésze is volt az asztallap alatt, s a bennük felhalmozott értékeket zárral kívánták óvni. Mivel a nagyfiókos és a bölcös asztaloknak többnyire volt zárja, és a 15. század második felében már divatban voltak (német nyelvterületen is¹³⁸⁶), valószínűleg ilyeneket szállíthattak Mátyás udvarába. A kassai, budapesti gyűjteményekben lévő ilyen típusú asztaloknak általában címer alakú a zárja (40. ábra 1, 3), de a külföldi példák azt mutatják, hogy trapéz alakú zárócímerrel¹³⁸⁷ is gyakran látták el a kamarás és a bölcös asztalokat. Vagyis mindkét típusból kikerülhettek a pozsonyi ajándékasztalokra kovácsolt záratok.

Írott forrásainkban ezek a típusú asztalok többnyire *mensa cum ladula*, *mensa ladulata* kifejezésekkel jelennek meg. 1522-ben Sempete várában hét egyszerű asztalon kívül két darab ládás, azaz fiókos asztal is tartozott a berendezési tárgyak közé (*mensas ladulatas et depictas*).¹³⁸⁸ Az asztalok festettek voltak: minden bizonnyal a fiókos rész oldallapjain lévő faragott díszítmények voltak festve, mint ahogy az az egykori bártfai városházán állt kamarás asztalon ma is látható (79. ábra 1). Két, fiókos asztallal (*mensae cum ladulis nouae*) is be volt rendezve a pozsonyi társaskáptalan egyik idősebb kanonokjának az egyik lakóhelyisége 1555-ben.¹³⁸⁹ Az asztalok a *stuba magnában*, azaz nagy szobában álltak. Az asztalok nemrég készülhettek, mert a leltározó újként írja le őket. A

¹³⁸² A Kassán lévő nagyfiókos és bölcös asztalokra lásd például: VOIT 1943, 64–65; GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950, 1159. kép; VOIT 1993, 71–72. kép; HRUŠKOVÁ 1995, 172–174, Kat. 209–212; *Gotika* 2003, 775, Kat. 5. 23. (Badač, P.).

¹³⁸³ Bölcös asztal, 1597, Kolozsvár, Erdélyi Történelmi Múzeum: B. NAGY 1970, 123. kép.

¹³⁸⁴ „Item so hab ich geben dem Stefan Slosser, von wegen der Slos, die man geschlogen hat an die Tische, die man geschenkt hat dem Kunig gen Hungarn [...] 20 Pf. 60. Den.” BALOGH 1966, I. 585; lásd még: BALOGH 1985, 423.

¹³⁸⁵ Jeles alkalmakkor (pl. esküvő), illetve újévkor szokás volt a középkorban az uralkodót megajándékozni. Ilyenkor többnyire ötvösműveket, ékszereket, fegyvereket, szőnyegeket stb. adtak ajándékba, a bútorok nem jellemzőek. A pozsonyi asztalok minden bizonnyal nagyon szépen kidolgozott darabok lehettek.

¹³⁸⁶ Fennmaradt darabok például: WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 290. kép (Linz, Oberösterreichisches Landesmuseum, 15. század vége), 292. kép (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 15. század második fele). Mindkettő trapéz alakú zárócímerrel. Képi ábrázoláson lévő, 15. századi nagyfiókos asztal: WILCKENS 1982, 5. kép (A Landauer oltár mestere, 1470–1475 körül).

¹³⁸⁷ Képi ábrázolásokon lásd például: VADÁSZI 1976, 9. kép (Dürer, 1512), 18. kép (Aldegrevér, 1535).

¹³⁸⁸ DL 32657.

¹³⁸⁹ PÓR 1884a, 393.

nagybányai várban is használtak fiókos asztalokat (*mensa cum ladula, lignea mensa cum ladula*) 1556-ban.¹³⁹⁰

Ami a képi ábrázolásokat illeti, az eperjesi Szent Miklós születése táblakép (1497–1506) polgári miliót ábrázol Szent Miklós születésének helyszínéként (41. ábra 1). Az ágy mellett egy olyan nagyfiókos asztalnál ül három asszony, amelynek két merevítőrúdja van, s ezek egy-egy ékkel rögzítve is vannak az asztallábakhoz. Magyarországi gyűjteményeinkben ehhez igen hasonló asztalokra lelünk, a különbség csupán annyi, hogy az eperjesi táblaképen semmilyen díszítmény nincs a fiók oldallapjain.

A magyarországi múzeumi gyűjteményekben található nagyfiókos és bölcsős asztalok legkorábbi példányait 1500 körülre, illetve a 16. század első felére datálják¹³⁹¹ stíluskritikai alapon, ugyanis dendrokronológiai vizsgálatot nem végeztek rajtuk. Ezekre általánosságban jellemző, hogy nem csupán egyféle faanyag alkotja őket. Az asztalok lábait valamilyen keményebb fából (pl. bükkből, tölgyből), az asztallapot, valamint a fiókos és bölcsős tárolórészeket pedig puhább fából (pl. hársból, fenyőből) készítették. Ez utóbbiak felülete többnyire faragott díszű volt, ezért volt szükség a könnyen megmunkálható fafajtákra.

Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található három nagyfiókos és egy bölcsős asztalról már 1976-ban született egy tanulmány Vadászi Erzsébet tollából.¹³⁹² Ezekre, az 1500 körülre, illetve a 16. századra datált asztalokra a lapos faragásos növényi díszítmény a jellemző (40. ábra 3–4). Vadászi meggyőzően kimutatta – meglévő darabok és képi ábrázolások felsorakoztatásával –, hogy a bölcsős asztaltípus nem csupán Erdély és a Felvidék sajátossága, hanem német nyelvterületen (pl. Drezda, Berlin, Zürich, Graz) is általános bútordarab volt.¹³⁹³ Rámutatott továbbá arra, hogy egy műhely terméke lehetett az a két asztal, amelynek díszítése egy jellegzetes, ötszirmú virágmotívum, sűrű indaornamentika között, s melynek egyik darabját az Iparművészeti Múzeum,¹³⁹⁴ a másikat a Magyar Nemzeti Múzeum (40. ábra 1) őrzi. A két asztal azonban formailag nem azonos, mert az egyik egy nagyfiókos, a másik pedig egy bölcsős asztal. Mindez azt mutatja, hogy e kétféle asztaltípust minden nehézség nélkül elő tudta állítani ugyanazon asztalosműhely.¹³⁹⁵ A szerző az asztalosműhely lokalizációjára nem tett kísérletet, s az sem derül ki művéből, hogy ezek az asztalok milyen társadalmi réteghez köthetők. Ez utóbbi kérdés azonban más nagyfiókos és bölcsős asztalunkkal kapcsolatban is erősen kérdéses. A Vadászi Erzsébet által hivatkozott 15–16. századi külföldi ábrázolásokon az ilyen típusú asztalok többnyire módosabb környezetben jelennek meg.¹³⁹⁶

Ami a Magyar Nemzeti Múzeumban fellelhető kamarás és bölcsős asztalokat illeti, a Kovalovszki Júlia által 1980-ban közölt három darab mind más vidék terméke a 16. századból.¹³⁹⁷ Az egyik ugyanis erdélyinek (40. ábra 1), a másik felvidékieknek (Késmárk), a harmadik pedig magyarországinak (40. ábra 2) lett meghatározva. Ami a díszítményeiket illeti, egyedül a késmárki nagyfiókos asztalon domború faragású a díszítmény, amelyet piros, fehér, sárga és zöld színekkel tettek még esztétikusabbá.

Festett díszű (zöld, fehér, piros) a bártfai Šarišské múzeum egyik kamarás asztala (110 × 160 centiméter) is, mely eredetileg a középkori városháza berendezéséhez tartozott (79. ábra 1).¹³⁹⁸ A festés itt is a nagyfiók oldallapjain lévő faragott díszítményt borítja be, mely rozettás-háromleveles

¹³⁹⁰ U et C 99:27.

¹³⁹¹ BATÁRI–VADÁSZI 2000, 11. (8. tétel: bölcsős asztal, 1500 körül), 11. (9. tétel: nagyfiókos asztal, 16. század első fele). A datálásra vonatkozóan lásd még: VADÁSZI 1987, 65–66.

¹³⁹² VADÁSZI 1976.

¹³⁹³ Lásd még: WALCHER–PAUKERT 1914, 183. kép; WINDISCH–GRAETZ 1982–1983, I. 290. kép, 292. kép.

¹³⁹⁴ Képét lásd: VADÁSZI 1976, 10. kép; VADÁSZI 1987, 78. kép.

¹³⁹⁵ VADÁSZI 1976, 17; lásd még: VADÁSZI 1987, 66.

¹³⁹⁶ VADÁSZI 1976, 9. kép, 17–19. kép.

¹³⁹⁷ KOVALOVSZKI 1980, 31, és 69–71. kép.

¹³⁹⁸ MYSKOVSKY 1879–1880, II. 80; ÉBER 1905, 441, és L. melléklet; DIVALD 1915, 327; VARJÚ 1916, 34; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1939, 21; VOIT 1943, 92; GÜNTHEROVÁ–MAYEROVÁ 1950, 996, és 1158. kép; KOVALOVSZKI 1980, 11; BADAČ 2003, 296. kép; *Gotika* 2003, 772, Kat. 5. 15. (Badač, P.).

mintából áll. A fehér színű rozetták piros, zöld, vagy kék alapon ülnek.¹³⁹⁹ Az asztallapot félretolva a fiók belsejének kicsi ládái tűnnek szemünkbe. Oldalfelületük nem lapos faragású díszítményektől ékes, hanem intarziától. Az asztallábakat négy stilizált lófej díszíti. A hagyomány szerint az asztalt *mensa burindariának* nevezték, azaz – Myskovszky fordításában – „túrós asztalnak”. Ez a bártfai asztal viszont azt is mutatja, hogy nemcsak magánházakban, hanem középületekben is használatban volt ez a bútortípus.

Mint láthattuk, a kamarás és bölcsős asztalok díszítményét túlnyomórészt növényi ornamentika alkotta. De nem minden esetben. Ismert olyan nagyfiókos asztal is a Felvidékről, amelynek oldallapjait sakktáblamotívum tölti ki, melyek zöld-piros-fehér festésűek.¹⁴⁰⁰

Tárolórészekkel rendelkező asztal volt az ún. almáriumos vagy szekrényes asztal is. E típus egyik legkorábbi példánya 1500 körülről ismeretes, mégpedig a churi (Svájc) városházáról.¹⁴⁰¹ Az előző asztaloktól abban különbözik, hogy az asztallap alatti fiók alatt egy ajtóval zárható tárolórész, szekrényke helyezkedik el – innen az almáriumos elnevezés. Az asztal alját egy talpazat alkotja. Mind a fiókot, mind pedig az almárium ajtaját trapéz alakú zárcímmerrel látták el, valamint a fafelületeket faragással díszítették. A szepeshelyi Mária koronázása oltár Angyali üdvözléte táblaképen (1490 körül) az előzőekben leírtakhoz hasonló asztal szerepel az angyal és Mária mögött (73. ábra 3). Ez esetben azonban az asztallap alatt nem képezett ki az asztalosmester egy fiókot, hanem az almáriumos rész közvetlenül a lap alatt foglal helyet. Az asztal talpazata pedig nyitott és nem zárt, mint a fent említett svájci példáié. Valójában ez az egyetlen kép utal az almáriumos asztal hazai meglétére a késő középkorban. Tudomásunk szerint a 16. századból nem is maradt fenn Magyarországról ilyen típusú asztal.¹⁴⁰²

A fent említett négyszögletes lapú asztaltípusok mellett természetesen léteztek más formájúak is a tárgyalt időszakban. 1874-ben Nyáry Albert még úgy vélte, hogy a hazai késő középkori asztalok „kirekesztőleg négyszögletűek valának”. Tény és való, hogy középkori ábrázolásainkon ritkán tűnnek fel kör alakú asztalok, de azért „tetten érhetőek”, mint ahogy a korabeli írott forrásokban is találunk rájuk adatokat. Vagyis a négyszögletes és a kerek asztalok egymás mellett éltek a 15–16. század folyamán. A székesfehérvári koronázási lakoma alkalmával, 1476-ban Mátyás és Beatrix egy négyszögletes asztalnál étkezett, mely egy emelvényen állt. Az ünnepségen részt vevő pfalzi követ leírása szerint azonban egy kör alakú asztalt is felállítottak a teremben, mégpedig a négyszögletestől balra.¹⁴⁰³ Több mint egy évszázaddal később (1581) Radéczy István egri püspök és királyi helytartó ingóságai között egyaránt megtalálhatóak voltak a kerek és a négyszögletes asztalok.¹⁴⁰⁴ Az *öreg palotában*, azaz egy helyiségen belül állt egy kerek asztal (székekkel együtt) és egy négyszögletes asztal, hálószobájában viszont csak négyszögletesek voltak, egyszerre három is. Az imént említett kör alakú asztalon kívül talán több darab is lehetett a püspök pozsonyi otthonában, ugyanis belajstromoztak itt négy új, kerek abroszt és tíz régit, mely utóbbiak kerek asztalra és pohárszékre valók voltak. Kőrisfából készült az a kerek asztal, amelyet 1583-ban Árva várában, az óra alatti toronyban vettek lajstromba (*Una mensa Rotunda ex fraxino*).¹⁴⁰⁵ Egyébiránt a várban nemcsak ez az asztal volt kőrisfából, hanem még három másik is (néhai Thurzó Ferenc szobájában), de ezek négyszögletesek lehettek, illetve egy ágyat szintén ilyen fából állítottak össze. 1597-ben a (sopron)keresztúri Nádasdy-kastély több helyiségéhez is kerek asztal tartozott, az egyik közülük ráadásul egy *Kerek forgo asztall* volt.¹⁴⁰⁶ Kesző várában 1598-

¹³⁹⁹ Ez a dekoráció számos 15. század végi, 16. század eleji felvidéki bútoron (fali- és könyvszekrényeken, stallumokon) megtalálható. Bővebben lásd a *Hasonló motívumok különféle lakberendezési tárgyakon, belsőépítészeti elemeken* című fejezetben.

¹⁴⁰⁰ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 466. kép.

¹⁴⁰¹ ZLINSZKYNÉ STERNEGG 2008, 33, 10. kép.

¹⁴⁰² Későbbi almáriumos asztalokra lásd: ZLINSZKYNÉ STERNEGG 1996; ZLINSZKYNÉ STERNEGG 2008, 33–36.

¹⁴⁰³ SCHWANDTNER 1746, 522; BALOGH 1966, I. 444; magyar nyelven: KAZINCZY 1863, 123.

¹⁴⁰⁴ KOMÁROMY 1892, 566.

¹⁴⁰⁵ U et C 99:18.

¹⁴⁰⁶ „Az Vr ̄ Naga eoregh hazaban: Kerek aztall j”, „az kis Azzoniok hazaban: Kerek aztal j”, „Az Vraim hazaban: Kerek forgo aztall j”: U et C 101:3.

ban, a tető alatt lévő nagyteremben egy kerek és egy négyszögletes asztal is volt, azaz ugyanazon helyiségben mindkét formájú jól megfér egymás mellett itt is.¹⁴⁰⁷ Sümeg várában 1588-ban hasonló helyzettel találkozunk: egy nagy kerek asztal és egy négyszögű asztal volt az *Vraim Zobayaban*.¹⁴⁰⁸ Az 1560 körül készült *Gyöngyösi Szótártöredék*ben is megtalálható a kör alakú asztal, mégpedig ekként: *Cillibe mense rotunde – kerek asztal*.¹⁴⁰⁹

Úgy véljük, a késő középkori várinventáriumainkban sokszor jelző nélkül szereplő *mensa* kifejezés mögött is gyakran bújhatnak meg kör alakú asztalok. Szarvaskő 10, Enying 12, Gyula 13 és Eger sok, részletesen fel nem sorolt asztala között bizonyára nem csupán négyszögletesek voltak.¹⁴¹⁰

Ami az ábrázolásokon feltűnő kör alakú asztalokat illeti, egyik korai képviselőjét a lőcsei Szent Jakab-templom Éhezők etetése című freskóján láthatjuk (41. ábra 2).¹⁴¹¹ A falfestmény az Irgalmasság cselekedetei freskóciklus egyik darabja, 1400 körül készült, s egy cseh festő vagy műhely alkotása lehet. Az asztalláb nincs eltakarva a terítővel, így szépen látszik a szerkezete. A kerek asztallap egy ponton, középen van alátámasztva, és alul X alakú, azaz két, keresztbe tett deszkatalpon áll. Kerek asztalnál jelenítette meg a turócbélai Utolsó vacsora táblakép festője Krisztust és az apostolokat a 15. század végén, 1480–1490 körül (41. ábra 6). 1493–1494-ben készült a szepesváraljai oltár, melynek Háromkirályok imádása jelenetén, Mária mellett, a háttérben egy kerek lapú asztal áll (41. ábra 3). Egyetlen széles deszkalába nagyméretű, négyszögletes talpba illeszkedik, s jól kivehető, hogy egy támaszték is kinyúlik a függőleges asztallábból. A bakabányai Szent József-oltár Nagy Szent Gergelyt ábrázoló képén (1480 körül) a pápa szintén egy kör alakú asztal mellett ül, amelyet középen egy oszlop támaszt alá, s talpfái közül négy látszik. Külföldi ábrázolásokon – meglepő módon – még olyat is találunk, hogy a kerek asztallap egy-egy díszes bakra van felfektetve (pl. Antonio Vivarini: Utolsó vacsora).¹⁴¹²

15–16. századi kör alakú asztalok nem maradtak fenn hazánkban. Külföldről változatos formájúak ismertek, már ami az asztallábakat illeti. Az egyik legegyszerűbb formája három vagy négy ferde lábbal készült, az ilyen típust nevezi a szakirodalom asztalszéknek.¹⁴¹³ Kreuzenstein várában egy, az osztrák Alpok vidékéről származó kör alakú asztalnak négy ferde, esztergályozott lába van, amelyeket alul lécek kötnek össze.¹⁴¹⁴ Tulajdonképpen az ún. terpesztett lábú (négyszögletes lapú) asztalok aljának a szerkezetét készítették el ez esetben is.

A négyszögletes lapú, négy ferde lábbal ellátott terpesztett lábú asztalok hazai meglétéről tanúskodik Frankovith Gergely *Hasznos és fölötté szükséges könyvének* ábrázolása 1588-ból (41. ábra 5). A páciens ágya mögött áll egy ilyen asztal, tetejére egy könyvet és egy üvegedényt raktak.

Külfölddel ellentétben, hazánkban nem maradtak fenn hat-, illetve nyolcszögletes asztalok, képi ábrázolások sincsenek róluk a 15–16. századból.¹⁴¹⁵

Kevés az az adat, ami alapján igazolhatjuk a faberakásos díszű asztalok meglétét a hazai 15–16. századi királyi és főúri lakásbelsőkből. Az intarziás bútorok a 15. század első felében jelentek meg Itáliában, s a 15. század második felében és a 16. század folyamán dekoratív berendezési tárgyaivá váltak az uralkodói és főúri otthonoknak. Luxemburgi Zsigmond Manetto di Jacopo Ammanatini itáliai építész és *legnaiuolót* valószínűleg nemcsak építkezéseiben foglalkoztatta,¹⁴¹⁶

¹⁴⁰⁷ „In palatio sub tecto: Mensa rotunda No. 1, Mensa quadrata No. 1”: U et C 77:16.

¹⁴⁰⁸ U et C 76:17c.

¹⁴⁰⁹ MELICH 1898, 193. (4656.)

¹⁴¹⁰ Szarvaskő, Eger: E. KOVÁCS 1992, 342, 346; Enying: DL 104647; Gyula: VERESS 1938, 131–135.

¹⁴¹¹ Lásd például: *Magyarországi művészet* 1987, II. 700. kép.

¹⁴¹² THORNTON 1991, 237. kép.

¹⁴¹³ Az asztalszék négyzetes lappal is készülhetett. Az asztalszékekről bővebben: K. CSILLÉRY 1982, 252–254; K. CSILLÉRY 1994.

¹⁴¹⁴ WALCHER–PAUKERT 1914, 194. kép.

¹⁴¹⁵ Külföldi darabokra lásd például: Párizs, Musée de Cluny nyolcszögletes asztala (15. század vége): ERLANDE-BRANDENBURG – LE POGAM – SANDRON 1993, 63; 16. századi, olasz, nyolcszögletes asztalok: MORLEY 2001, 179. kép, 192. kép.

¹⁴¹⁶ PRAJDA 2011, 205–206.

hanem (intarziás) bútorokat is készített vele palotáiba. E bútorok között intarziás asztalok is lehettek. Mátyás király egykori faberakásos bútoraiából nem maradt mára semmi, de közismert, hogy az uralkodó Benedetto da Maianótól két intarziás ládát kapott ajándékba. Bonfini-től tudjuk, hogy budai palotájában intarziás ajtók is voltak, valamint Naldo Naldi említi, hogy könyvtárának bútorzatához *scrinia Thirreni confecta ex arte magistri* is tartoztak.¹⁴¹⁷ Mindezek után valószínűnek tartjuk, hogy faberakásos asztalok is voltak Mátyás birtokában. A főúri otthonokat illetően csak annyit állíthatunk, hogy valószínűleg sok intarziás asztal is állhatott bennük, főként a 16. században, mert a 16. század első feléből már számos – máig fennmaradt – faberakásos stallum (pl. Bártfa, 1510–1520; Lócse, 1516; Eperjes, 1515–1530; Zágráb, 1520), láda (pl. Késmárk), ajtólap (pl. Bártfa, 1507–1509) ismert,¹⁴¹⁸ kizártnak tartjuk, hogy intarziás asztalokat ne készítettek volna asztalosaink.

Írott forrás igazolja, hogy Maghy Pál alnádor¹⁴¹⁹ birtokában volt *eg zjeep rakott aszthal*.¹⁴²⁰ Ezt 1529-ben felvett hagyatéki leltárában találjuk. Arról viszont sajnos nem nyújt semmiféle információt a jegyzék, hogy hazai vagy külföldi készítésű volt-e az asztal, s a formáját sem adja meg. Hangácsi Mihály alnádor¹⁴²¹ 1500-ban kelt testamentumából még annyit sem tudunk meg, hogy milyen díszű lehetett az az asztal, amelyről végrendelkezett.¹⁴²² De ha bekerült az okiratba, mindenképp díszes példány lehetett, talán szintén intarziás.

Szikszai Fabricius Balázs 1590-ben kiadott *Nomenclaturája a Mensa segmentata*, illetve a *Mensa thesselata* kifejezéseket használja a *Rakott aszthalra*.¹⁴²³ Mindez azt mutatja, hogy ebben az időszakban már nagyon elterjedt lehetett az intarziás asztal, ha egy latin–magyar szójegyzékben is helyet találtak neki. A rakott asztal kifejezést az ebédlőház tétel után és a *bimes*, azaz festett asztal tétel előtt találjuk Szikszai művében, vagyis a 16. század végén egy ebédlő étkezőasztalai egyaránt lehettek intarziásak vagy festett díszűek.

A korabeli német és olasz intarziás asztalok számos formában készültek, mind az asztallapot, mind a lábakat illetően nagy változatosságot mutatnak. A dél-tiroli, tiroli, délnémet intarziás asztaloknak négyszögletes asztallapja van, lábuk különféle megoldású. Vagy terpesztett lábú, vagyis négy lába ferdén álló, vagy X alakban, középen támasztják a lábak a lapot. Az előbbire az egykor Sprechenstein várában lévő, a 15. század második felére keltezett asztal vagy a Tratzberg várában, az ún. Fuggerstubében álló 16. század eleji asztal szolgál például, míg az utóbbira a 16. század első felében készített, ma a grazi Landesmuseum Joanneumban őrzött asztal.¹⁴²⁴ A tratzbergi és a grazi asztaloknak csak az asztallapja faberakásos, az utóbbinak csupán középen, míg a sprechensteini asztalnak nemcsak a lapja, hanem a lábai is.

Itáliában (pl. Genovában, Bolognában) négy-, sőt nyolcszögletes lappal is készültek intarziás asztalok a 16. század első felében.¹⁴²⁵ Az előbbieket egy fajtájának összehajtható, téglalap alakú asztallapja volt, s X alakú lába szintén összecsucskozható volt, vagyis ezt az asztaltípust még könnyen szét lehetett szedni (40. ábra 5). Remekműnek mondható az a nyolcszögletes, mindkét oldalán intarziadíszes lapú asztal, melyet a legújabb kutatás szerint Giacomo Vignola tervezett és Fra Damiano Zambelli da Bergamo kivitelezett az 1530-as években (40. ábra 6). Az asztalnak állatkarmos végű, háromszög alakú bázisa van, ezen nyugszik a két oldalán is használható asztallap. Az asztal a bolognai kormányzó, Francesco Guicciardini tulajdona volt.

¹⁴¹⁷ ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 9–11; BONFINI 1941, 136; BALOGH 1966, I. 444.

¹⁴¹⁸ ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 1–2. kép, 4–11. kép, 30–33. kép.

¹⁴¹⁹ Alnádor: 1504–1505, lásd: HORVÁTH – NEUMANN – C. TÓTH 2013, 46.

¹⁴²⁰ RADVÁNSZKY 1986, II. 5.

¹⁴²¹ Alnádor: 1492–1499, lásd: HORVÁTH – NEUMANN – C. TÓTH 2013, 45.

¹⁴²² DL 72087; ENTZ 1953, 173.

¹⁴²³ MELICH 1906, 82. (183. rész).

¹⁴²⁴ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 288. kép, 291. kép, 311–314. kép; II. 283. kép.

¹⁴²⁵ CALDERAI-CHIARUGI 2006b, 224–225.

A 16. században az olasz reneszánsz asztalok lábait gyakran váza formájúra faragták és merevítőrúddal kötötték össze.¹⁴²⁶ Magyarországon az orsósan esztergályozott (baluszteres) lábú ún. olasz lábas asztalokat a 16. század végétől használták, de a 17. században terjedtek el szélesebb körben.¹⁴²⁷ Anyaguk többnyire diófa. A kassai múzeum egy szép példányát őrizi: téglalap alakú asztallapja alatt három fiók helyezkedik el, lábait alul lécek kötik össze.¹⁴²⁸

8.4.1. Asztalterítők

A késő középkorban, étkezéskor az asztalok többnyire nem maradtak „dísztelenek”, különféle anyagból készült abrosszal vagy szőnyeggel terítették le őket. Ami az asztalok szerkezetének tanulmányozásánál hátránynak számít, ha terítővel lefedett asztalt ábrázoltak egy-egy középkori képen, az jelenlegi témánknál előnyvé válik, ugyanis a festményeken, miniatúrákon a festők általában gondosan kidolgozták az asztalterítők mintáját, ezáltal viszonylag könnyen megállapítható, hogy milyen anyag borít egy-egy asztalt.

Írott forrásaink alapján a terítők anyaga vászon, patyolat, gyolcs, kamuka, vagy akár bőr is lehetett. Használaton kívül pohárszékekben, almáriumban tárolták az abrosszokat. 1508-ban az egri püspöki várban *in credentia* volt elhelyezve többek között hét asztalterítő, nyolc nagy kéztörő, 34 kis kéztörő, vagyis a textil asztalneműk, valamint 26 nagy és kicsi óntál.¹⁴²⁹ *In almario* találunk Egervári László horvát–szlavón bán egervári várában is 1494-ben egy gyolcsabrosszt (*mensale de sindone*), mázas korsók, üvegserlegek és különféle textíliák társaságában.¹⁴³⁰

Általában nem egy sima szőtt anyagot helyeztek az asztalra, mert a 15–16. században szerették az abrosszokat díszíteni. Vagy már eleve valamilyen motívummal szőtték őket (az abrossznak természetesen volt egy szövött alapmintája is), vagy utólag hímeztek rájuk valamit. Egy 1450 körül megírt ingóságjegyzék például *ketb abrossza valo hymet* említ.¹⁴³¹ A felvidéki városokban (Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse és ezek környéke) a 15. században számos – tévesen – bakacsinnak vagy barhentnek nevezett szövet készült, melyek jelentős hányadába állatalakokat (pl. pelikán, pulyka, páva, szarvas), geometrikus motívumokat szőtték.¹⁴³² Az ilyen szövetek alapköteése sávoly, többségében rombold/gyémánt sávoly, mintacsíkjait pedig főként kék, illetve sárga vagy vörös pamutfonallal, vetülékbegegéssel képezték ki. Ezek a szövetek gyakran szolgáltak asztalterítőként. Az ilyenféle szövet eredete Közép-Itáliába, Umbriába nyúlik vissza, ahol már a 14. században is készítették; neve umbriai asztalkendő vagy Perugia-kendő. A hazai és a szlovákiai gyűjteményekben őrzött 15–17. századi felvidéki szőttesek igen gazdag mintázatúak, s nem egy közülük oltárterítőként funkcionált. Azt, hogy mennyire elterjedtek voltak ezek a szőttesek, bizonyítja, hogy táblaképeinken szívesen ábrázolták őket valamilyen étkezéssel kapcsolatos jelenetet bemutatva (pl. Szentjakabfalva, Szent Jakab-oltár, Kakacsoda, 39. ábra 6; Bártfa, Šarišké múzeum, Szent András figyelmeztet egy püspököt; Lőcse, Keresztelő Szent János-oltár, Salome tánca, Heródes lakomája; 39. ábra 8, 44. ábra 1). Többnyire viszonylag egyszerű mintázatú, csíkos abrosszok borítják a táblaképeken lévő asztalokat, de gazdagabb mintázatúak is előfordulnak. A szepeshelyi Szent Márton-oltár Utolsó vacsora jelenetén Jézus és a tanítványok csillagos-geometrikus motívumokkal szőtt terítő mellett foglalnak helyet (44. ábra 2). A zsegrai templom Utolsó vacsora freskóján Jézus és a tanítványok rozettás és kockás mintázatú abrossz mellett ülnek, a motívumok itt csak kis mértékben díszítik a terítőt (41. ábra 7). Kockás mintázatú

¹⁴²⁶ SCHÖTTMÜLLER 1928, 294–296. kép, 299. kép.

¹⁴²⁷ VADÁSZI 1986, 302.

¹⁴²⁸ SZABOLCSI 1954, 28, és 22. kép; VOIT 1993, 186, és 160. kép.

¹⁴²⁹ E. KOVÁCS 1992, 346.

¹⁴³⁰ DL 26076.

¹⁴³¹ Az ingóságjegyzék tulajdonosa nem ismert. ZO XII. 224.

¹⁴³² BOBROVSZKY 1975; ENDREI 1989, 146.

az a terítő, amely kimondottan előkelő környezetben jelenik meg, mégpedig a kassai Szent Erzsébet születése táblaképen (1474–1477), ahol egy kisasztal van vele letakarva (37. ábra 1).

Szapolyai János uralkodónak – egy 1538. évi leltár szerint – volt egy *sabos*, azaz kockás terítője (*mensale unum ad modum sabos*).¹⁴³³ Zele Jánosnak 1578-ban a drágaságai között egy kamuka- és egy vászonabrosz mellett hat *sabos* terítője is volt.¹⁴³⁴ Kilenc *sabos* abrosz alkotta többek között a kelengyéjét Paksy Katának 1539-ben.¹⁴³⁵ Abroszt adni hozományba megszokott dolog volt, többnyire nagy mennyiséget találunk belőlük a jegyzékekben. Drágffy Mária 1516-ban 12-t, Horváth Ilona 1561-ben 25-öt (16 vászon-, kilenc gyolsterítő), Kapy Sára pedig nem kevesebb mint 45-öt mondhatott magáénak 1568-ban.¹⁴³⁶

Virágos mintázatú abroszokkal is díszíthették az asztalokat, melyre például Maghy Pál hagyatékában lelünk 1529-ből (*eg zeep wyragos Abrosz, mynt eg kamwka*).¹⁴³⁷ Egyébiránt Maghynak egy időben volt virágos abrosza és asztalra való szőnyege, az utóbbiból négy is (*neeg aszthalra walo zewnyeg*). Középkori ábrázolások mutatják, hogy gyakran a szőnyegre helyezték a finomabb anyagú abroszt.

A török lakáskultúra hatása jól tetten érhető 16. századi írott forrásainkban az aszalterítőket, asztaltakarókat illetően is, melyek bőrterítők vagy szőnyegek voltak. Fentebb már szóltunk róla, hogy a 16. században Brassón keresztül nem kis mennyiségű keleti szőnyeg áramlott be hazánkba, s ezek egy jelentős részét asztalok beborítására használták. Az erdélyi püspök, Várdai Ferenc otthonában, a gyulafehérvári palotában is találunk egy asztalra való szőnyeget (*Mensa cum tapeto*) 1521-ben.¹⁴³⁸ Gyulay István többek között számos szőnyegéről is végrendelkezett 1541-ben. 19 darabos gyűjteményéből nyolc szőnyeg volt asztalra való, mégpedig úgy, hogy három asztalhoz tartozott kettő és két asztalhoz hat szőnyeg (*Item Tapeta magna quattuor, Item ad tres mensas duo, item Tapeta ad duas mensas sex*).¹⁴³⁹ Perényi Imre asztali szőnyegei sárgák voltak, 1569-ben négy ilyen volt a birtokában (*Négy ujsárga szőneg egy egy aszthalra való val. fl. in mon. 24.*).¹⁴⁴⁰ Nyilvánvalóan a szőnyegek kisebb-nagyobb méretűek voltak, mint ahogyan az asztalok is. A keleti szőnyegek korán eljutottak a polgári otthonok falai közé is; Pozsonyban a 15. század második felében – egy végrendelet tanúsága szerint – már divatban volt szőnyeggel borítani az asztalokat.¹⁴⁴¹

Itáliába már a 14. században is nagy mennyiségben áramlottak a keleti szőnyegek – főként a velencei kereskedők által –, s ez egyre csak fokozódott az utána következő századokban.¹⁴⁴² Nagyrészt Törökországból (Uşakból) importálták a szőnyegeket, de Egyiptomból is hoztak be szép darabokat. Népszerűségüket a 15–17. századból fennmaradt több mint száz olyan ábrázolás mutatja, melyen keleti szőnyegeket is megjelenítettek, nemegyszer asztaltakaróként. A szőnyegek egy részét már eleve asztalra valóként szőtték, mint ahogyan azt a 16. századi, feltehetően Kairóból származó példányt is, melyet a londoni Victoria and Albert Museum tudhat magáénak.¹⁴⁴³ A gazdag színvilágú, kiterítve kereszt alakú szőnyegen a vörös és a sárga szín dominál, ezeket egészíti még ki a zöld és a kék szín. A kereszt forma azt segítette elő, hogy a szőnyeg szépen rásimuljon az asztalra, a sarkokon ne gyűrődjön össze. A korabeli ábrázolások túlnyomó részén azonban inkább négyszögletes szőnyegekkel találkozunk, melyek multifunkcionálisak: nem csupán asztali használatra voltak alkalmasak, hanem a földre, ládákra is

¹⁴³³ KEMÉNY 1889a, 189. – A „sahos” = kockás, kőmintás kifejezésre lásd: RADVÁNSZKY 1986, I. 190; ENDREI 1989, 234.

¹⁴³⁴ EÖR-DARMAY 1871, 62.

¹⁴³⁵ RADVÁNSZKY 1986, II. 6.

¹⁴³⁶ ZOLNAI 1894, 206; RADVÁNSZKY 1986, II. 16, 46.

¹⁴³⁷ RADVÁNSZKY 1986, II. 5.

¹⁴³⁸ ZO XII. 422.

¹⁴³⁹ SZERÉMI 1877, 125.

¹⁴⁴⁰ KOMÁROMY 1901, 595.

¹⁴⁴¹ SZENDE 2004, 205.

¹⁴⁴² CONTADINI 2006, 315, 317.

¹⁴⁴³ CONTADINI 2006, 21.10. kép, és Kat. 233.

teríthették őket, vagy felfüggeszthették a falakra. Mindez a nyugati lakáskultúra szőnyeghasználatára, a szőnyegek különleges voltánál köszönhetően. Keleten a szőnyeget a padló beborítására használták.

Említettük már, hogy hazánkban az Iparművészeti Múzeum rendelkezik jelentős szőnyeggyűjteménnyel. Itt azonban olyan darabokat lelünk, amelyek négyszögletes formájúak voltak, s nem voltak az előzőekben leírt módon „felszabva”.

Habsburg Mária kincseinek 1527. évi jegyzéke tanúskodik arról, hogy a 16. század első felében a török bőr aszalterítők is jelen voltak hazánkban, legalábbis a királyi udvarban.¹⁴⁴⁴ A jegyzék szerint pár darab volt a királyné birtokában, melyek préseléssel készültek. Művészién kidolgozottak lehettek, nagy értéket képviselhetek, ezért is kerülhettek be a leltárba a drága németalföldi kárpitok mellé. Minden bizonnyal valamilyen növényi ornamentikával, virágos mintázattal rendelkeztek ezek az abroszok. A nyitrai püspöki várról 1587 augusztusában készített leltárban felbukkan egy olyan négyszögletes asztal, amely vörös bőrral volt befedve, egy másik, hosszú asztal pedig vörös posztóval.¹⁴⁴⁵ Mindkét asztal ugyanabban a helyiségben, egy festett, boltozatos szobában állt. A 17. századi erdélyi inventáriumokban (pl. Vajdahunyad, 1681; Borberek, 1697) aztán már sokféle bőr aszalterítővel találkozunk, vagyis ekkor már általánosabban használt lakberendezési holminak számítottak, de még mindig az értékesebb abroszokat képviselték.¹⁴⁴⁶ Ebben a században már nemcsak a nemesség körében voltak használatosak, hanem a módosabb polgárok otthonaiban is.¹⁴⁴⁷

Számolnunk kell továbbá azzal is, hogy a kárpitok is kiválóan megfeleltek aszalterítőknél, mint ahogyan padtakaróként is gyakran funkcionáltak a korabeli írott források tanúsága szerint. Enyingen 1525 körül például három asztalra való kárpit (*vlgo karpjth ad mensa*) volt a Batthyányak kúriájában, ezenkívül 11 abrosz.¹⁴⁴⁸ Az épületben összesen 12 asztalt írtak össze, ha akarták, egy időben akár mindegyiket beboríthatták egygel-eggyel.

A váradi vár 16. század végi inventáriuma szerint létező megoldás volt az is, hogy az asztallapra gyékényt rögzítettek (*Vna teges vulgo Gieken supra mensam affixa*).¹⁴⁴⁹ Ez az asztal azonban nem egy elegáns, reprezentatív helyiség berendezését képezte, hanem „csak” a számtartó szobájában volt.

Az abroszok formája a képi ábrázolások alapján egyrészt négyzetes vagy téglalap alakú volt (39. ábra 6, 8; 41. ábra 7), a kör alakú asztalokra viszont – mint ahogy Radéczy püspök terítőivel kapcsolatban már fentebb olvashattuk¹⁴⁵⁰ – kifejezetten kör alakú aszalterítőket varrtak (41. ábra 6).

8.5. ÜLŐBÚTOROK

8.5.1. Székek

A késő középkori székek a cöveklábú gyalogszéktől kezdve a bőrral vagy bársonnyal kárpitozott karosszékekig igen változatos képet mutatnak. A 15–16. századi forrásokban elnevezésként a következő latin, német és magyar szavakat találjuk a székekre: *sedile, sedes, sella, catbedra, sedes*

¹⁴⁴⁴ SIKLÓSSY 2004, 79.

¹⁴⁴⁵ „Mensa quadrata rubro corio obducta 1, Mensa longa rubro panno obducta 1”: U et C 77:17.

¹⁴⁴⁶ B. NAGY 1970, 139.

¹⁴⁴⁷ Lőcsén például az asztalokat többnyire lenvászonból készült terítővel fedték le, Greff Lőrincnek azonban volt egy aranyozott bőr aszalterítője is. Ez valószínűleg igen hasonló lehetett a korabeli aranyozott bőrkárpitokhoz. DEMKÓ 1897, 454.

¹⁴⁴⁸ DL 104647.

¹⁴⁴⁹ BALOGH 1982, II. 107. A leltár 1598. december végén készült.

¹⁴⁵⁰ „Kerek asztalra való abroszok négy újak. Tíz abrosz ó, kerek asztalra és pohárszékre való”: KOMÁROMY 1892, 566.

*selje/sellyezek, setzel zeek/Zetzelzek, tamasztho zék.*¹⁴⁵¹ Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturája* 1590-ben öt széktípust sorol fel magyarul és hatot latinul.¹⁴⁵² A szójegyzékben latinul szerepel a *sedile, sedes, sella, thronus, cathedra* és a *hemicyclus*, magyarul pedig az *vlo szeek, szeek, seczely szeek, praedicallo szeek* és a *fel kerek seczely*. Ezenkívül Szikszai a padot (*scamnum*) említi még az ülőbútoroknál.

A tárgyalt korszak legegyszerűbb struktúrájú ülőalkalmatossága a gyalogszék volt, mely kerek vagy négyszögletes, minden díszítést mellőző ülőlappal készült, az előbbi esetben három, az utóbbinál négy – ferde vagy függőleges – cöveklábbal (42. ábra 1). Ilyen egyszerű kialakításban alárendeltebb funkciójú helyiségekben (pl. konyha; 63. ábra 2, 8) találjuk őket az előkelő otthonokban, de a szegényházak ülőbútoraiként is gyakran feltűnnek a korabeli oltárképeken, mint például a kassai főoltár Szent Erzsébet beteget ápol című táblaképén (76. ábra 5). Rangosabb háztartásokban díszesebb darabjai is előfordultak. Erre példa Vittore Carpaccio Szent Orsolya álma című festménye, amelyen a gyalogszék igen mives, sőt újszerű bútorok (pl. oszlopos ágy) között tűnik fel, mégpedig egy hálószobában (31. ábra 3).¹⁴⁵³

A kisméretű székek, ülőkék egy másik típusa négy függőleges lábbal készült, a lábak között egy-egy vízszintes merevítőpálcával, így a szék stabilabb megtartású volt. Ülőfelülete többnyire háncsfonatos volt, mint például a kassai Szent Erzsébet születése táblaképen ábrázolt kisszéké (1474–1477; 75. ábra 8). Ehhez hasonló darab maradt fenn a wienhauseni (Németország) kolostorban, melyet a kutatás 1500 körülre keltez, tehát csak pár évtizeddel későbbi, mint a kassai ábrázolás (43. ábra 3).¹⁴⁵⁴ A franciáknál kedvelt háromszögletű ülőlappú, háromlábú kis ülőkék (fr. *escabeau tripode*) nálunk nem terjedtek el.¹⁴⁵⁵ Jelen volt viszont már ekkor is a napjainkban sámlinak nevezett kisszék. A bártfai oltár Szent Erzsébet beteget ápol című képén egy olyan sámlit festettek meg, amelynek két lábát egy-egy tömör, karéjos díszű deszkalap adja, a deszkalábakat merevítőlécc kapcsolja össze (75. ábra 9).

A gyalogszékhez hasonlóan igen nagy múltra tekint vissza az ollós szék, más néven *sella curulis* is. Már Mezopotámiában, illetve Egyiptomban is ismerék, s a görög-római lakáskultúrán át a középkorig folyamatosan tovább élt. Sokáig méltóságjelző bútornak számított. Ollós szék elnevezését X alakjáról kapta; többnyire összecsucukható volt. A késő középkori ollós székek fából, fémből (vas, bronz) egyaránt készültek.¹⁴⁵⁶ Magyarországon is ismert volt ez a széktípus, a kassai Szent Erzsébet-oltáron állatkarmos lábú, takaróval és bojtos kispárnával fedett példányát láthatjuk a 15. század harmadik harmadából (42. ábra 7). Az eperjesi Szent Miklós halála táblaképen az ágy mellé helyezve ábrázoltak egy, színéből ítélve minden bizonnyal fém ollós széket, amelyet szintén bojtos, bársony kispárnával tettek komfortosabbá (38. ábra 8). A bártfai Szent Erzsébet-oltár wartburgi lakoma jelenetén (18. ábra 1) és a bakabányai Szent József-oltár Nagy Szent Gergely pápát ábrázoló képén (42. ábra 6) a székek háromkaréjos motívummal díszítettek, és az előzőektől még annyiban különböznek, hogy hátsó elemeiket meghosszabbították, ami által úgy tűnik, mintha háttámlájuk is lenne, de nincs. Létezett az ollós székeknek egy olyan változata is, amikor a szék lábait három-három lécből alakították ki. Példaként idéznénk a szepeshelyi Szent Márton-főoltár Utolsó vacsora képét (1470–1478), ahol Júdás mellett az egyik apostol egy ilyen széken foglal helyet (44. ábra 2), míg a tőle jobbra ülők egy cöveklábú padon. Bámulatos, hogy ezt az egyszerű, „ollós” formát még milyen sokféleképpen tudták előállítani. Két, kevésbé dekoratív

¹⁴⁵¹ Lásd például: Egervár, 1490: „sedes de cute ij”: DL 26048; Sivóc, 1521: „Sedes wlgo Zetzelzek dictas ij”: DL 37184; Gyula, 1528: „ij sedes magna”: VERESS 1938, 132; Trencsén, 1549: „In stuba portariorum [...] sedilia ij”: U et C 75:41; Szombathely, 1566: „sella corrio tecta”, „sedes pro una persona cum Inclinatorio”: U et C 119:2, *Urbaria et Conscriptiones* 7/2. (1984) 479; Szombathely, 1571: „Cathedra antiquissima Sellye zek wocata”: U et C 76:16; Bazin, 1586: „Eggyes tamasztho zék”: RADVÁNSZKY 1986, II. 59.

¹⁴⁵² MELICH 1906, 87–88. (197. rész).

¹⁴⁵³ K. CSILLÉRY 1982, 230; K. CSILLÉRY 1985, 178–180.

¹⁴⁵⁴ *Stadt im Wandel* 1985, I. 225–226.

¹⁴⁵⁵ REYNIÈS 1987, 52.

¹⁴⁵⁶ SCHOTTMÜLLER 1928, 396. kép, 399. kép, 401. kép. A fémből készült változatuk már nem minden esetben összecsucukható. 15. századi francia ábrázolásokon: REYNIÈS 1987, 7. kép, 46–47. kép. – Fennmaradt firenzei, fémvázaz (bronzból és vasból készült), X alakú székre lásd: BODE 1920, 31. kép.

példáját láthatjuk a felsőerdőfalvi Szentháromság oltáron (1490–1500). A Keresztelő Szent Jánost ábrázoló képen két-két, egymással felül összekötött lécz alkotja a szék vázát, míg ugyanitt, de a Szent Pétert megjelenítő képen az ülőbútort tömör, X alakban összeszerkesztett fadeszkákból készítették (42. ábra 2–3). Az utóbbihoz hasonló szék a lőcsei Szent Pál szónoklata a templomban (1490–1500) című táblaképen is feltűnik.¹⁴⁵⁷ Az itt felsorakoztatott táblaképeket az 1470–1505 közti időszakban festették, tehát ebben a periódusban biztos, hogy nagyon kedvelt és elterjedt típusú ülőalkalmatosság lehetett hazánkban a fa- vagy fémkonstrukciójú ollós szék. Nyilvánvalóan a mivesebb kialakítású darabokat használták a királyi, főúri és főpapi udvarokban.

Az itáliai quattrocento végén a párhuzamos, ívelt lécbordákból álló, összecsukható ollós székből fejlődött ki az ún. Savonarola-szék (*sedia Savonarola*), mely már a karfákhoz kapcsolódó háttámlával is rendelkezett (43. ábra 1).¹⁴⁵⁸ A háttámla általában faragott díszű, de bőrbevonatú is lehetett. Utóbbinak szép példája található az Iparművészeti Múzeum bútorgyűjteményében, melynél a háttámla nyomott díszű bőrborítást kapott.¹⁴⁵⁹ A Savonarola-széktípus nem található meg 15–16. századi ábrázolásainkon, de az nem zárható ki, hogy a leltárak szűkszavú szék-megnevezései (pl. *sedes, sedile*) mögött ilyen típusú ülőbútorok is megbújhattak.

A lécbordás ollós szék egyik szárának a meghosszabbításával és tetején tömör háttámlával való lezárással hozták létre a lécbordás, támlás széket, amely támlátlan társához hasonlóan szintén könnyen összecsukható volt. Német nyelvterületen,¹⁴⁶⁰ illetve Észak- és Közép-Itáliában¹⁴⁶¹ egyaránt elterjedt ez a széktípus. Hazánkban sem volt ismeretlen. A Magyar Nemzeti Múzeumban kiállított lécbordás, bükkfa szék (más néven csapószék) a kutatás szerint Erdélyből származik (43. ábra 5).¹⁴⁶² Készítési idejét szintén a 16. századra helyezik.

Az olasz reneszánsz székek között igen kedvelt és elterjedt volt a 15–16. században a Savonarola-székhez hasonló ún. Dante-szék (*sedia dantesca* vagy *dantesca*; 43. ábra 2).¹⁴⁶³ Ez a széktípus szintén az összecsukható székből fejlődött tovább: lábait egy-egy talpfára helyezték, továbbá a szék egy-egy karfát kapott, háttámláját és ülését pedig selyemmel, bársonnyal (42. ábra 4), vagy bőrrel borították.¹⁴⁶⁴ Jelentős eltérés a két, 19. századi elnevezésű széktípus között, hogy míg a Savonarola-szék vázát számos lécz alkotja, addig a *dantesca* egyszerűbb konstrukciójú, de mindezáltal finomabb megjelenésű is. A kárpitozással még elegánsabb hatást kelt. A bársony-, illetve selyemkárpitot gyakran kerek fejű vagy virág alakú rézszegecsekkel erősítették fel. A 16. században számos Dante-szék készült ún. *certosina* berakással is.¹⁴⁶⁵

A támlás székeknél maradván, az antik eredetű lécvázast támlás szék már viszonylag korán, a 13. században jelen volt Magyarországon.¹⁴⁶⁶ A vértesszentkeresztű apátság egyik oszlopfőjén például

¹⁴⁵⁷ RADOCSAY 1955, 376.

¹⁴⁵⁸ BODE 1920, 33–34. kép; SCHOTTMÜLLER 1928, 175; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 37. kép, 80. kép; KAESZ 1994, 229. kép.

¹⁴⁵⁹ VADÁSZI 1987, 63. kép; *Reneszánsz* 1988, I. 30, Kat. 5. (Vadászi E.), II. 10; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 12. (16. tétel), 18. (16. kép). A szék 1500 körül készült itáliai munka.

¹⁴⁶⁰ *Kuenringer* 1981, 605–606, Kat. 808. (Jaritz, G.); *Lichtenthal* 1995, 113. kép.

¹⁴⁶¹ Milánóban, a Museo Bagatti Valsecchiben ennek a széktípusnak öt darabját is őrzik, melyek egykor egy készletet alkottak. Kivételesen mondható, hogy ilyen, többszáz éves ülőbútorok együtt maradjanak fenn napjainkig. A székek a 16. században készültek, s nem az akkoriban kedvelt és értékesnek tartott diófából, hanem bükkből, mely tömörsége, szilárdsága miatt igen előnyös volt székek előállításához. CALDERAI–CHIARUGI 2006b, 227. – Itáliai lécbordás, támlás székre lásd még: BODE 1920, 35. kép.

¹⁴⁶² KOVALOVSKI 1980, 22, 32, és 74. kép.

¹⁴⁶³ MONTENEGRO 1997, 20–21; BROGGI–MORANDI–POLETTI 1997, 14, 82.

¹⁴⁶⁴ BODE 1920, 32. kép; SCHOTTMÜLLER 1928, 176–177; *Figdor* 1930, II. 629. tétel, 635–637. tétel; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 35. kép.

¹⁴⁶⁵ SCHOTTMÜLLER 1928, 177; VADÁSZI 1987, 13. – A nagyon aprólékos *certosina* berakást csont- és ébenfalapokból készítették. A keleti, arab eredetű díszítőtechnika Spanyolországon keresztül jutott el Velencébe és Lombardiába, ahol nagyon kedvelt volt, s magas színvonalon űzték készítői. A székeken kívül ládákat, ládikákat is díszítettek vele. WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 25–27. kép.

¹⁴⁶⁶ K. CSILLÉRY 1991, 494.

egy szerzetest ábrázoltak a szóban forgó széktípuson ülve.¹⁴⁶⁷ A lőcsei Szent Jakab-templom Irgalmasság cselekedetei című freskóciklusának egyik jelenetén (1400 körül) egy szegény, mezítelen ember ül lécvázasszéken, amely minden bizonnyal azoknak a polgároknak a tulajdona, akik a ruhát adják a rászorulóknak (42. ábra 8). Vagyis a 14. század végén ez az ülőalkalmatosság már általános lehetett a polgárság körében, hétköznapiak számított. A 15. században sem „kopik ki” a használatból, ott találjuk például az esztergomi Keresztény Múzeum Evagationes Spiritus című festményén (1430 körül; 50. ábra 8), a kassai Szent Erzsébet-főoltár Krisztus körülmetélését ábrázoló jelenetén (1474–1477; 42. ábra 9), a szepesváraljai oltár egyik ábrázolásán (Az angyal megjelenik Annának és Joachimnak, 1493–1494; 42. ábra 10), vagy a lippai Mária születése táblaképen (1490–1500; 74. ábra 5), vagyis előkelő és polgári otthonokban egyaránt helyet kapott. A lécvázasszékek karfával vagy anélkül készültek, s bekötött ülőlapjuk volt. A néprajzi analógiák szerint gyékényt, vesszőt, szalmát, vagy csuhét használtak fel az ülőlapok elkészítéséhez.¹⁴⁶⁸ A felsorakoztatott táblaképek székábrázolásai mutatják, hogy a székek ülőfelületét bársonyborítású kispárnával teheték kényelmesebbé, illetve a háttámlát is leteríthették értékes szövettel, kárpittal. A szóban forgó széktípus német nyelvterületen is fellelhető, Hans von Kulmbach Mária születése című festményén láthatunk például ilyet.¹⁴⁶⁹

Hazai emlékanyagunkban mindössze egyetlen lécvázasszékek karosszék maradt fenn – relikvia voltának köszönhetően – a középkorból. A támlájára ragasztott papír felirata szerint Marchiai Jakab pápai követé volt, aki egy ideig a szeged-alsóvárosi ferences kolostor gvardiánjaként is működött (43. ábra 4).¹⁴⁷⁰ A 15. század közepi, juharfából faragott szék rudakkal összekötött, négy hasábos lábon áll, melyeken jól láthatóak a 18. századi toldások, amikor is megmagasították a széket. Ülőlapja fonott faháncs. Háttámlája enyhén hátradől, s két részből áll: egy téglalap alakú, sima lapból, illetve az alatta levő, zezzugmintás szegélylécből. A nagybecsű ülőbútor vízszintes kartámasztói alatt áttört díszítés található. A bútor helyi mester – nem túl szerencsésen sikerült – műve lehet. Művészi értéke csekély, művelődéstörténeti értéke viszont annál nagyobb.

A könnyed, lécekből álló háttámlás székek mellett a deszkatámlás székek is jelen voltak a késő középkori külföldi ülőbútorok között, divatjuk rohamosan terjedt. Jellemző rájuk, hogy alsó részük tulajdonképpen egy gyalogszék, kerek vagy négyszögletes ülőlappal, és három vagy négy lábbal, s ehhez csatlakozik a különféle formájúra kialakított vékony, hosszúkas deszkatámla. Az ilyen székek egyik nagyon díszes, előkelő változata az ún. Strozzi-szék, amely a 15. század végén–16. század legelején a firenzei Palazzo Strozzi berendezéséhez készült.¹⁴⁷¹ A szék lábait, ülőlapját és hosszú, keskeny háttámláját intarzia díszíti, a háttámla végén kerek medalionban a Strozzi család faragott címere látható.

Az Itáliában oly népszerű, faragott háttámlás és tömör, szintén faragott elülső és hátsó deszkalábakon álló *sgabello* nálunk nem terjedt el, nem talált követésre a 16. században.¹⁴⁷² A reneszánsz után külföldön sem élt tovább.

A deszkatámlás székek divatja hazánkba nem Itáliából jutott el, hanem délnémet területről.¹⁴⁷³ A 16. század közepétől az inventáriumokban felbukkanó *thamazthozek*¹⁴⁷⁴ kifejezések a

¹⁴⁶⁷ MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 57. kő alatti kőfaragvány.

¹⁴⁶⁸ K. CSILLÉRY 1991, 496.

¹⁴⁶⁹ FALKE 1924, LI.

¹⁴⁷⁰ FEJÉR 1985; VADÁSZI 1987, 61; K. CSILLÉRY 1991, 495; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 10, 12. (25. tétel), 18.

¹⁴⁷¹ BODE 1920, 25–26. kép; SCHOTTMÜLLER 1928, 387. kép, 389. kép; *Figdor* 1930, II. 657. tétel; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 31–33. kép; KAESZ 1994, 231. kép.

¹⁴⁷² CALDERAI–CHIARUGI 2006b, 226. – Sgabellókra lásd még: BODE 1920, 27–30. kép; BROGGI–MORANDI–POLETTI 1997, 12–13, 83.

¹⁴⁷³ K. CSILLÉRY 1985, 187.

¹⁴⁷⁴ Borostyánkő vára, 1552: „Thamaztho zek”: U et C 95:10, *Urbaria et Conscriptioes* 6. (1981) 37; Kapy család ingósággleltára, 1580: „Egy negysegő astal fodor Jauor negy Tamasto sekuel egyetemben”: RADVÁNSZKY 1986, II. 51; Bazin vára, 1586: „thamazthozek”, „eggyes tamaztho zék”: RADVÁNSZKY 1986, II. 59–60; (Zala)Egerszeg, castellum, 1587: „Tamaztho Eoregh zek j”: U et C 46:74; (Zala)Egerszeg, castellum, 1597: „Tamazto zek 1, Eoregh

deszkatámlás széket takarják, azaz ebben a században már nálunk is használatban volt ez a széktípus. 17. századból fennmaradt deszkatámlás székek alapján valószínűleg a 16. századiak is négy,¹⁴⁷⁵ rézsútosan kifelé álló lábbal készültek, melyeket az ülőlapba erősítettek bele; a háttámlájuk szintén faragott lehetett.¹⁴⁷⁶

A háttámlával rendelkező székeket *hatas zsekek*nek is hívták a 16. század végén. (Sopron)Keresztúr kastélyában 1597-ben például az *Vr in Naga eoregh bazaban*, azaz Nádasdy Ferenc nappali tartózkodásra szolgáló szobájában volt – talán a szintén itt beletárolt kerek asztal körül elrendezve – 12 darab *Eggies hatas zsek*, ezek közül viszont az egyik (6.-nak megnevezve) vörös posztóval kárpitozva is volt, tehát nem deszkatámlás szék volt.¹⁴⁷⁷

Az észak-európai kultúrkör területén – Franciaországban, Németalföldön, Angliában és Észak-Németországban – a magas háttámlával és kartámlával ellátott ládászékek számos otthon ülőbútorai voltak a 15–16. században (43. ábra 6). A ládászék háttámláját és ládaszerű alsó részét többnyire papirusztekercs-motívum vagy mérmű díszíti, de szőlőfürtös-leveles faragványú példányát is ismerjük.¹⁴⁷⁸ A ládarészt általában zárni is lehetett. Magyarországon a ládászékek viszont nem találjuk nyomát.

A 16. század előtt nem volt jellemző, hogy a székeket kárpitozták volna. Párnával, értékes textiltakaróval (selyem, bársony) tették az ülőfelületet kényelmesebbé, sokszor a háttámlára is kárpitot borítottak. Természetesen a főrangúaknál már a 15. század második felében is találunk – újszerűnek számító – kárpitozott székeket. Itáliában a korabeli freskók tanúsága szerint az ilyen típusú ülőbútorok a pápai és a hercegi udvarokban egyértelműen jelen voltak. A mantovai hercegi palotában, a Camera degli Sposi egyik freskóján (1465–1474) látható például egy *dantesca* (42. ábra 4). Mantegna III. Ludovico herceget egy bársonyborítású *dantescán* ülve ábrázolta. Nemcsak az ülése és (valószínűleg) a háttámlája kárpitozott e karosszékeknek, hanem a karfái, sőt a lábai is. Ami a pápai udvart illeti, Melozzo da Forlì IV. Sixtus pápát egy vörös bársonyborítású karosszéken örökítette meg az 1470-es években (42. ábra 5). Magyarországon is jelen volt az imént bemutatott széktípus; Bernhard Striegel II. Ulászlót és családját megjelenítő festményén (1511–1512) láthatunk például egy ilyet mint uralkodói trónust (25. ábra 8). Vörös posztóval kárpitozott széke (*sedile unum panno rubeo [...] factum*) Várdai Ferenc erdélyi püspöknek is volt, amely megbecsült, értékes darab lehetett, ugyanis egy bőrborítású székekkel együtt 1524-ben sógorára, Drágffy János tárnokmesterre hagyta örökül egy-egy kanál, villa, sőtartó, kupa, tányér mellett.¹⁴⁷⁹ Formája viszont a *dantescától* eltérő is lehetett.

A kárpitozott székek azonban nemcsak bársony-, hanem bőrborítással is készültek, s a 15–16. században igen kedveltek voltak. A hazai 15–16. századi írott forrásokban fel-feltűnő bőrborítású székek esetében – pontosabb leírás nélkül – csak találgatni lehet, hogy az ismert, fennmaradt széktípusok közül vajon melyikre vonatkozik az adott tétel. Ha csupán annyi szerepel egy várleltárban, hogy *sedes de cute* vagy *sella corio tecta*,¹⁴⁸⁰ az információ nagyon hasznos a középkori bútortörténetet tanulmányozó kutató számára, de a formai meghatározásban nem segít. Szintén

tamazto zek 1°: U et C 77:17; (Sopron)Keresztúr, 1597: „Kis tamazto zek j^o”: U et C 101:3, *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 217; Torony, Batthyány-kastély, 1602: „Tamazto Apro Zekek”: KOPPÁNY 2014, 275.

¹⁴⁷⁵ A négylábos forma egyértelműen mutatja a szék délnémet területről való átvételét, ott így készítették őket, míg Itáliában a háromlábos forma terjedt el. K. CSILLÉRY 1985, 187.

¹⁴⁷⁶ 17–18. századi támasztószékekre lásd: VOIT 1943, 178–179, 186, 193; SZABOLCSI 1954, 27, és 29. kép; B. NAGY 1970, 131, és 119. kép.

¹⁴⁷⁷ „Eggies hatas zekes 12, az 6. os vörös poztóval buritho”: U et C 101:3; *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 216–217.

¹⁴⁷⁸ Papirusztekercs-motívumos, illetve mérműves: WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 215–216; VADÁSZI 1987, 64. kép; KAESZ 1994, 205. kép. Szőlőfürtös díszű: SCHMIDT 1917, 58; *Figdor* 1930, II. 570. tétel. – Ezt a széktípust gyakran láthatjuk francia középkori ábrázolásokon az ágy mellé helyezve, mely olykor egyben szobai illemhelyként is funkcionált. VADÁSZI 1987, 50; KAESZ 1994, 76. Francia ábrázolásokon lásd: REYNIÈS 1987, 884. kép, 1043. kép, 2922. kép.

¹⁴⁷⁹ BUNYITAY 1893, 31.

¹⁴⁸⁰ Egervár, 1490: DL 26048; Kesző, 1566: U et C 119:2.

nagyon gyakori a 16–17. századi leltárakban az ún. *sellyeszék* (más formában: *sedes selye*, *sellye szék*, *sellyezék* stb.) kifejezés, melyre a legkorábbi adatot a 15. század végéről, 1489-ből ismerem. A kifejezés a szlavóniai Sztencsnyák várának az inventáriumában szerepel *Sellyezék* formában, a leltározó két darabot is összeírt belőle.¹⁴⁸¹ Az összeírást készítő ezt az alakot vulgariterként használta, latinul a *sedile* (Tsz. *sedilia*) szót alkalmazta rá.

A napjainkra már kissé „rejtélyessé” váló *sellyeszék* kifejezés etimológiáját talán nem érdektelen röviden összefoglalni. A szó előtagja, a *sellye* tulajdonképpen megfeleltethető a mai zsöllye szavunknak. Eredete a latin *sella* szóra vezethető vissza, melynek jelentése nem más mint szék, ülőalkalmatosság, nyereg.¹⁴⁸² A századok folyamán a szabályszerű hangfejlődési folyamatoknak megfelelően vált a latin *sella* szó a magyar zsöllyévé. Tehát a *sellyeszék* kifejezés szó szerint „székszéket” jelent, de az adott korszakban egyfajta (új) széktípust érthettek alatta.

Értékesebb ülőbútor lehetett, mert Sztencsnyák várában alig leltároztak bútorokat 1489-ben, de a fent említett két *Sellyezék*et igen, melyek a leltár szövegkörnyezetéből adódóan a várnagy ülőbútorai lehettek. A fennmaradt adatok szerint léteztek pusztán fa zsöllyeszékek, de bőrrrel kárpitozottak is már az 1520-as években.¹⁴⁸³ A Nádasdyak 1547 márciusának végén 2 forint 80 denárt adtak ki egy zsöllyeszékért (*vöttönk [...] eg selle széket*), de sajnos az nem derül ki a számadásbeli adatból, hogy bársonnyal vagy bőrrrel volt-e behúzva.¹⁴⁸⁴ Mindenesetre magas összege azt mutatja, hogy kárpitozott példány lehetett. 1571-ben a szombathelyi vár egy igen régi *cathedráját* nevezik magyarul *Sellye zéknek*.¹⁴⁸⁵ Radéczy István egri püspök pozsonyi otthonának könyvtárában 1581-ben ezt találjuk: *Zselye szék mindenestül vagyon tízenegy*.¹⁴⁸⁶ Itt tehát már majdnem a mai – zsöllyeszék – kifejezéssel szerepel a szó. A nyitrai várban 1587-ben, a festett szobának nevezett helyiségben (*In domo picta penes Testudinem*) hat, bőrrrel borított szék állt, de az összeíró nem zsöllyeszékként írta össze, csupán *sediliaként*.¹⁴⁸⁷

A zsöllyeszék rangos és értékes voltát jól mutatja az alábbi, 17. századi adat. Batthyány Kristóf 1681 novemberében hopmesteréhez, Ágoston Jánoshoz írt levelében azt az utasítást adta, hogy „Az asztalokon se éjjel, se nappal ne feküdjének [ti. az inasok], se ne üljenek, az söllye székekben való ülésnek is békét hadjanak. Ha nem állhat, s ülni akar, üljön faszékre”.¹⁴⁸⁸ Az utasításból egyértelműen kiderül az is, hogy a zsöllyeszék egy kárpitozott ülőbútor volt.

A *sellyezék* kifejezéshez a 16–17. századi forrásokban még a mai formájában *Sesselként*¹⁴⁸⁹ írt szó is társul. Véleményünk szerint a *sellyezék* és a *Setzel/Sessel* szó azonos ülőbútortípust takart, azaz egy háttámlás és karfákkal ellátott széket, amely többnyire kárpitozott. Korábban

¹⁴⁸¹ „duo sedilia wlgo Sellyezek”: DL 26235; az adatot közli: HORVÁTH 2013, 302.

¹⁴⁸² *Magyar Nyelvőr* 95/3. (1971) 380. – Calepinus 1585-ben megjelent latin–magyar szótára a „sella” szót „szetzel zek”-nek fordítja. MELICH 1912, 286.

¹⁴⁸³ Enying, 1525 körül: „Wlgo Bewr Sellyezek j, Sellyezeek de lignis ij”: DL 104647. Az enyingi kúria bútorzatához hat „Sedes wlgo kenyeklo”, azaz könyöklőszék is tartozott. Mint neve mutatja, karfákkal rendelkezett. Csupán feltételezzük, hogy párnázás és kárpit nélküli darabok volt ezek, s mindenképp valamiféle más ülőbútortípust képviselhettek, mint a zsöllyeszékek. – Anyagmeghatározás nélkül Battyánban egy zsöllyeszék 1521-ben: „Sedes selye j”: DL 47433.

¹⁴⁸⁴ *Nádasdiak* 1959, I. 212. Ugyanekkor egy asztalért csak 80 denárt fizettek.

¹⁴⁸⁵ U et C 76:16.

¹⁴⁸⁶ KOMÁROMY 1892, 567.

¹⁴⁸⁷ „Sedilia corio obducta 6”: U et C 77:17.

¹⁴⁸⁸ KOLTAI 2001, 114. – A rakicsányi Batthyány-kastélyban 1640-ben nyolc „Seljes szek” volt „Az közebső hazban az hol Aszoniom eő Ngha szokott szalani”, míg a palota melletti házban négy „bör sellie szek” állt. Magában a palotában nem zsöllyeszékek szolgáltak ülőhelyként, hanem 24 darab zöld szék. KOPPÁNY 2014, 285–286.

¹⁴⁸⁹ Sivóc, 1521: „Sedes wlgo Zetzelzek dictas ij”: DL 37184; Huszt, 1549: „Sedes vulgo Setzel una”: U et C 75:39; Huszt, 1550: „Sedes vulgo zekchel vna”: U et C 75:40; Szalka, Ugray István ingóságai, 1551: „Settelz zek 1”: *Régi magyar* 1840, 84; Szádvár, 1605: „Kis zeczel zek fabul 1”, „Fabul chynaltth zeczel 3”, „Karos Auagy Seczel zek fa 1”: U et C 78:15, DÉTSHY 2004, 50–52; Szádvár, 1608: „Zekzell zek No. 2”: U et C 78:15, DÉTSHY 2004, 52–54.

Radvánszky Béla, Jakó Zsigmond és B. Nagy Margit is hasonlóképpen vélekedett, egy típusnak tartva a két elnevezést.¹⁴⁹⁰

A 16. századi *sellyeszékek* formáját, kinézetét viszont 17. századi adatokkal világíthatjuk meg leginkább, s tehetjük megfoghatóbbá e bútortípust.

A 16–17. századból számos adat utal arra, hogy a kárpitozásra szánt bőrt esetenként vörösre festették, s ezzel az élénk színű bőrrrel húzták be a székeket. Radéczy István egri püspöknek 1581-ben egy olyan *bőr vörös széke* volt pozsonyi otthonában, amelyhez *egy vörös vont arany bársony vánkös* tartozott.¹⁴⁹¹ (Sopron)Keresztúr kastélyában Nádasdy Ferenc hálószobájában másféle székek társaságában többek között két, *Veoreos bőrrel burított sellie zék* is állt 1597-ben.¹⁴⁹² Az erdélyi Szentdemeter kastélyában három, bőrral borított szék közül kettő vörös színű bőrral volt kárpitozva 1629-ben: *egy újkeresztényektől csenált, veres bőrral borított, töltött sesselszék* (az ebédlőházban), *egy újkeresztényektől csenált, bőrral borított, töltött zék* (az belső kúis házban), *egy újkeresztényektől csenált sesselszék, veres bőrral borított* (az palotán belől való nagyobbik boltházban).¹⁴⁹³ Mint láthatjuk, mindhárom széket más-más helyiségben írták össze, nem egy helyen voltak. A királyfalvi udvarházban egy *sesselszék*nek volt vörös bőrhuzata 1647-ben.¹⁴⁹⁴ Igen színesek lehettek azok az oprakeresztények székek, amelyeket az „úr őkegyelme házában” leltároztak be 1683-ban: *Veres bőrral bélétt, ónas szégekkel megvert, zölden és veresen festett, karos [= támlás] egyesszékek nro. 2.*¹⁴⁹⁵ A vörös szín nemcsak a bőrhuzatok esetén számított kedveltnek a korszakban, hanem a bársony kárpitozású székeknel is.¹⁴⁹⁶

A székek bőrhuzatát többnyire nagy fejű, ónozott vas vagy éppen rézszegekkel rögzítették a favázhoz, mint például Uzdiszentpéteren 1679-ben: *Szattyánbőrral borított, fejr cernatűzéssel s ólmos szégekkel cifrázott, rámás, egyes karszék nro. 1.*¹⁴⁹⁷ Ebből az adatból is jól látszik, illetve a korszakból fennmaradt bőrborítású székeken is, hogy a bőrral lévő mintázatot fehér cernával tűzték le. A háttámlán és az ülőfelületen kívül olykor a karfákat is bőrral vonták be, melyre – az írott források által ismert – példa a bethleni vár egyik széke.¹⁴⁹⁸ További díszítménye lehetett még a bőrborítású székeknek a selyemrojt: *két búres sehés zék, egyik vörös sehym rojttal, az másik kékekkel 2* (Óvár, 1661), *bőr karszékek öregestül apróstul, kikenek 5 sehymmel varrott de már igen kopott No. 22* (Tömörd, 1682).¹⁴⁹⁹ Rojttokkal a háttámla alsó részét, az ülőfelület széleit volt szokás díszíteni, de a karfákat is ékesíthették velük.

Szentdemeter (Maros m.) kastélyában az 1629. évi leltár alapján összesen három darab *bőr sesselszék* volt. A fenti leírás szerint a székeket újkeresztények, azaz anabaptisták, habánok készítették. Ismeretes, hogy Erdélybe, mégpedig Alvincra 1621–1623-ban Bethlen Gábor habánokat telepített le, akiket vallásuk miatt Európa-szerte üldöztek. A habánok igen ügyes kézművesek voltak, és méltán híres fajanszkészítményeik mellett számos más kézműves-foglalkozásban kitűntek szakértelmükkel (pl. késes-, kályhás-, szabó-, kovácsmesterség; szíjgyártás; könyvkötészet). Ügyes tímárai, sőt bútorkészítőik is voltak.¹⁵⁰⁰ Az 1627. évi Bethlen

¹⁴⁹⁰ RADVÁNSZKY 1986, I. 21; JAKÓ 1997, 338; B. NAGY 1970, 132. – Gregor Dankovszky 1833-ban megjelent szótára az alábbiakat hozza a „Sellye” kifejezésre: „Sellye (sella, lat. ital.) der Sessel. Inde: sellye-szék, idem quod sellye.” DANKOVSKY 1833, 811.

¹⁴⁹¹ KOMÁROMY 1892, 562.

¹⁴⁹² U et C 101:3; *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 217.

¹⁴⁹³ B. NAGY 1973, 61–62.

¹⁴⁹⁴ „egy veres bőrral sesselszék”: B. NAGY 1973, 85.

¹⁴⁹⁵ B. NAGY 1973, 205. – Festett faváz, bőr kárpitozású székre lásd még: „Festett rámás, cifrán varrott, bőrraléssel burított, töltött egyes karszék nro. 1” (Uzdiszentpéter, ebédlőpalota, 1679): B. NAGY 1973, 142. A „karos egyesszék”, „karszék” kifejezések támlás széket jelentettek abban a korban. A témára lásd: CS. SEBESTYÉN – HORGER 1927; RADVÁNSZKY 1986, I. 21.

¹⁴⁹⁶ Lásd például: Óvár, 1661: „hat vörös bársonyos setszel zék aranyos szégekkel.” RADVÁNSZKY 1986, II. 344.

¹⁴⁹⁷ B. NAGY 1973, 143.

¹⁴⁹⁸ Bethlen, 1690: egyes zék „bőrral fel készített könyöklőjével együtt”: B. NAGY 1970, 132.

¹⁴⁹⁹ RADVÁNSZKY 1986, II. 344, 372.

¹⁵⁰⁰ KATONA 2001, 128.

Gábor-féle árszabás nagyra becsüli az újkeresztény tímárokat, s így nyilatkozik róluk: *Mivel hogy az bőrt jobban készítik az Országi Timároknál, minden forintra tíz pénzzel többet vegyenek; ütven pénzre öt pénzt, és így aláb aláb.*¹⁵⁰¹ A szentdemeteri adatok arra utalnak, hogy a habán kézművesek nem csupán a székek párnázását és bőrrrel történő kárpitozását végezték el, hanem a faszerkezetüket is ők alkották. Továbbá még egy fontos tényre felhívják a figyelmünket. A leltározó egyértelműen felismerte a sok-sok lakberendezési holmi között, hogy a szóban forgó székek újkeresztény mesterek keze alól kerültek ki, vagyis olyan jellegzetességeik voltak, amelyek alapján a leltározó könnyen rájuk ismerhetett.

Egy felvidéki, mégpedig kassai árszabás (1633) arról tudósít minket, hogy a város nyereggyártói nemcsak nyergék készítésével töltötték munkanapjaikat, hanem többek között bőrborítású *zetzelszékeket* is csináltak, mégpedig úgy, hogy magát a faszéket, vagyis a vázat asztalosoktól vették meg, de az ülőrészt, a háttámlát és esetleg a karfákat is ők maguk „öltöztették fel” bőrrökkel.¹⁵⁰² Limitációjuk alapján különféle kialakításúak voltak a székek: valószínűleg maga a vázszerkezet is más-más díszítésű és struktúrájú lehetett, attól függően, hogy melyik asztalostól szereztek be, illetve a bőrök, a réz- vagy ónozott vasszegek, a rojtok használata is eltérő lehetett az egyes székeket illetően, valamint a faanyag is változó lehetett. A bőrborítású székek árát ekkor 12 forint körül limitálták, de – nyilván a rajtuk való munkától függően – ez lehetett több is, kevesebb is. A kassai nyergesek a bőrt vagy a gerberektől, azaz tímároktól szereztek be, vagy a török árusoktól (szattyánt, karmazsint).¹⁵⁰³ Két évvel későbbi árszabásukból azt is megtudjuk, hogy a *szeszél székekkel* sok a munkájuk.¹⁵⁰⁴

De vajon milyen székek feleltethetőek meg az írott források *Bewr Sellyezékének*? Magyarországi és erdélyi gyűjteményekben viszonylag számos olyan karosszék maradt fenn, melyek ülőfelületét és háttámláját különféle bőrrrel vonták be. A „különféle” alatt a díszítésmódot értjük, amely lehetett domborítás, letűzés, préselés, festés, vagy aranyozás. Ezeket a székeket a 16–17. századra datálják, s többségüket magyar munkának tartják.

Az egyik legkorábbit, mely minden valószínűség szerint Erdélyből¹⁵⁰⁵ származik, a kutatás hol a 16. század elejére, hol a század végére keltezi (*43. ábra 9*).¹⁵⁰⁶ A szék ülőfelületén a bőr pikkelyesen, a háttámlán pedig ék alakban letűzött. Elöl és hátul, a szék lábai közé illesztett faragott lécmerevítők nemcsak díszítésül szolgáltak, hanem a szék stabilitását is biztosították. Az enyhén lejtő, kissé íves karfák szintén bőrborításúak. Hasonlóképpen pikkelyes mustrájú bőr borítja a Magyar Nemzeti Múzeum Segesvárról származó hordozható karosszékét, csak nem az ülőfelületen, hanem a háttámlán, amelynek alját bőrből készült rojtokkal tették még

¹⁵⁰¹ NAGY 1871, 247.

¹⁵⁰² „Az zetzelszékek is külön-különfélék, azoknak is az ő mivoltok és állapotjuk szerint adhatjuk, az mint az rajta valo munka és szerszáma vagyon, kit fl. 12, kit alább s kit feljebb, mivel az fáját annak is az asztalgyártótól vesszük.” KEMÉNY 1901, 26.

¹⁵⁰³ KEMÉNY 1901, 25. – 1668-ban viszont, ha a nyerges bagariabőrrrel vonta be a széket 3 forint 50 denár, ha szattyánbőrrrel 2 forint 50 denár ütötte a markát munkájáért és az anyagért. RADVÁNSZKY 1986, I. 21.

¹⁵⁰⁴ „A többi munkáinkat mind a szerint ide be nem írhatjuk kiváltképen hintót, a szeszél szeket és a puskatokokat, mivel e munkákat az emberek immár mind külön-külön formán kívánják úgyannyira, hogy a mennyi munkát foglal magában a dereka, a cifrázást majd kétannyi munkával visszük véghez, a melyeket mostan kívánnak az emberek, soha a mi eleinktől mi azokat nem láttuk sem hallottuk a minémü cifrás miveket kellett mostan munkálkodnunk.” KEREKES 1901, 479.

¹⁵⁰⁵ A széket az Iparművészeti Múzeum Kochanovszky Mórtól vette 1953-ban 1000 forintért. A szék sokáig a budai vár egyik polgárházának a lakószobájában állt, amely Bethlen Erzsébet lakásához tartozott. Bethlen Erzsébet Kochanovszky Zdenkó felesége volt. A Bethlen család tordai ágából származott, s az 1930-as években költözött át Erdélyből Budára. A budai enteriőről – benne a karosszékkal – fényképfelvétel (VOIT 1943, 83.) is készült. A szék történetére és erdélyi származására vonatkozólag lásd: SCHEINRING 1994, 10–11.

¹⁵⁰⁶ Magyar; Iparművészeti Múzeum, Budapest; ltsz. 53.1902.1; 16. század (eleji vagy végi); diófa; pikkelyes mintájú bőr ülőlappal. Mérete: 53,5 × 58 × 121 centiméter. Közli: SZABOLCSI–STERNEGG 1953, 9. (16. század eleje, és bükkfa!); BATÁRI 1988, 12, Kat. 24, és 38. kép (16. század); VADÁSZI 1986, 340, és 67. kép (16. század vége); VADÁSZI 1987, 117. kép (16. század vége); *Reneszánsz* 1988, I. 114, Kat. 349. (Zlinszkyné Sternegg M.), II. 112. (16. század eleje); BATÁRI–VADÁSZI 2000, 31. (6. tétel), 33. (6. kép) (16. század eleje).

dekoratívabbá.¹⁵⁰⁷ A karosszéknek elöl aprólékosan faragott merevítőléce van, hátsó merevítője viszont nincs így kifaragva, hanem az elülső mintáját festették meg rajta. A lábak külső részére (ülőfelület alatti magasságban) egy-egy U alakú fémpántot rögzítettek, azért, hogy a széket a rajtuk keresztülhúzott rudak segítségével hordozni lehessen. A szék lábait fekete, indaszerű festés díszíti. Keltezése szintén bizonytalan: 17. század eleji vagy végi. Bárányné Oberschall Magda 1939-ben kiadott könyvében a kissinki templom bőrborítású karosszékét hozza fel analógiaként ehhez. Megkönnyítendő az utókor munkáját, a kissinki karosszék háttámláján a készítés ideje is olvasható: 1669.¹⁵⁰⁸ Mint láthattuk, mindhárom karosszék Erdélyből származik, s feltehetően ott is készültek.¹⁵⁰⁹

A pikkelyes mustrájú, német kifejezéssel *Schuppenmuster*rel díszített bőrhuzatú karosszékek egyáltalán nem ismeretlenek a külföldi gyűjteményekben. Franz Windisch-Graetz szerint az ilyen mintázatú bőr egyértelmű bizonyítéka annak, hogy egy szék spanyol eredetű, vagyis Spanyolországban készült.¹⁵¹⁰ Példaként a koppenhágai Kunstindustrimuseetben (ma Designmuseum Danmark) található egyik 16. századi, spanyol, bőr karosszék mutatja be 1983-ban megjelent kötetében.¹⁵¹¹ A széknek csupán elöl – magasan – van áttört merevítőléce, s ülőfelülete tulajdonképpen csak egy darab négyszögletes bőr, nincs fa alátámasztása, párnázása, mint a hazai példányoknak. Karfái teljesen egyenesek. Ehhez a székhez nagyon hasonló darab a New York-i Metropolitan Museum of Artban is fellelhető, amelyet szintén spanyol munkának tartanak, a 16. századból. Ebben az esetben azonban a hátsó merevítőléc is díszesen faragott. Az előbb idézett erdélyi példák viszont azt mutatják, hogy Spanyolországon kívül máshol is készítettek pikkelyes mustrájú bőrral borított karosszékeket.

Ha nem pusztán a pikkelyes mustrával ellátott bőrkárpitozású karosszékekre figyelünk, hanem általában a bőrral bevontakra, akkor azzal szembesülünk, hogy a 16–17. század egyik legjellegzetesebb bútorával állunk szemben, számtalan darab maradt fenn belőlük napjainkra. E karosszéknek viszonylag egyszerű szerkezetük volt, könnyen el lehetett készíteni őket. Spanyolországban *sillón frailerónak*, azaz a szerzetes székének nevezik e bútortípust, mert legtöbb darabjuk kolostorokban maradt fenn (43. ábra 7). Spanyolországon kívül Portugáliában, Olaszországban, Franciaországban (fr. *chaise à bras*), Flandriában stb. voltak divatban, és minden országban helyi, egyedi jegyek jellemezték az ilyen típusú székeket, nem voltak sorozatgyártmányok. Díszesebben faragott változataiknál nemcsak a merevítőlécek faragottak, hanem a kartámaszok végei, a karfák elülső vége alatti kis függőleges elemek, illetve a háttámla két oldalán felnyúló cölöpök végei is. A bőrral kívül selyemmel, bársonnyal kárpitozott változataik is szép számban készültek a 16–17. században. Az ülőfelületet és a háttámlát – ha nem pusztán egy darab bőr alkotta őket – kipárnázták, mely művelethez általában lószőrt használtak.

Visszatérve a hazánkban, illetve Erdélyben fennmaradt darabokra, az Iparművészeti Múzeum 1600 körüli karosszékét említenénk még, amelynek bőr kárpitozása sárgaréz szegekkel van letűzve, a szék díszítményei pedig nemcsak faragottak, hanem ezúttal a karfákat támasztó rudak baluszteresre esztergályozottak.¹⁵¹² Teleki Mihály bőrral karosszéke is a szóban forgó

¹⁵⁰⁷ Magyar; Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum; ltsz. 16/1917; 17. század (eleji vagy végi); bükkfa; háttámlája pikkelyes mintájú bőrral kárpitozott; Segesvárról. Mérete: 127 × 56 × 59 centiméter. Közli: BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1939, 24, 13. kép (17. század); VOIT 1943, 154. (17. század); SZABOLCSI 1954, 78, 25. kép (17. század második fele); KOVALOVSKI 1980, 32, és 75. kép (17. század); VOIT 1993, 177, 163. kép (17. század eleje); SCHEINRING 1994 (17. század). – A szék restaurálására vonatkozólag lásd: KISSNÉ BENDEFY – KOVÁCS 1996.

¹⁵⁰⁸ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1939, 23. – 1998-ban, egy erdélyi tanulmányút alkalmával volt szerencsém látni ezt az ülőbútort, meglehetősen siralmas körülmények között, ugyanis a széket az erődfal egyik bástyájában „tárolták”.

¹⁵⁰⁹ SCHEINRING 1994, 11.

¹⁵¹⁰ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 72.

¹⁵¹¹ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 280–281, és 160. kép.

¹⁵¹² Magyar; Iparművészeti Múzeum, Budapest; ltsz. 53.1409.1; 1600 körül; dió- és/vagy kőrisfa (leírásonként változó a faanyag megítélése); sárgaréz szegekkel letűzött bőrkárpitozással; bőrkárpitja Vadászi Erzsébet szerint újabb. Mérete: 43,5 × 56,5 × 121 centiméter. Közli: SZABOLCSI–STERNEGG 1953, 13. (1800 körül, és tölgyfal);

ülőbútortípus egyik szép példája 1682-ből (Kolozsvár, Erdélyi Történelmi Múzeum), illetve a Maros Megyei Múzeumból (Marosvásárhely) is ismert egy bőrborítású karosszék 1701-ből.¹⁵¹³ Szlovákiában például a vöröskői vár gazdag bútorgyűjteménye őriz egy bőrborítású karosszékét a 17. század elejéről.¹⁵¹⁴

Mint fentebb már volt róla szó, a bőrhuzatok színesek is lehetnek, de nemcsak vörösek, hanem többszínűek is. Az Iparművészeti Múzeum egyik diófa karosszéke példa erre. A 17. századi szék ülését és háttámláját világoskék alapon színes-aranyos, növényi mintás bőrhuzattal kárpitozták.¹⁵¹⁵ Az ülőbútor szerkezete hasonló a fentebb ismertetett darabokhoz: elülső és hátsó merevítőlécei áttört mintázatúak, karfái ívelt vonalúak és csigában végződnek, mint ahogy a háttámla felső, kiálló fadíszitményei is.

A 17. századi írott forrásokban felbukkanó egyes tételek tanúsága szerint a *sellyeszék*/*Setzel szék* nemcsak bőr- vagy bársonyborítású¹⁵¹⁶ lehetett, hanem készülhetett az ülése hársfonatból is.¹⁵¹⁷ A palettát színesíti még a *gyantáros*, azaz viaszos gyantával bevont változat.¹⁵¹⁸

A fentieket összefoglalva, a bőrrel borított *sellyeszéken* a 16. század végén és a 17. században véleményünk szerint többnyire az előzőekben bemutatott karosszék típust érthették, azaz egy olyan felépítésű szék, amelynek elöl és hátul egy-egy díszesen faragott merevítőléce volt, háttámlája és ülése bőrborítású volt, és egyenes vagy ívelt karfákkal rendelkezett. Ezt az elképzelést erősíti az a forrásadat is, amelyet az Esterházyak 1725-ben Fraknón készült inventáriumában találunk. Ebben a leltárban a hercegi család közismert, máig fennmaradt, 17. század végi, ezüstözött sárgaréz borítású székei (43. ábra 8) is szerepelnek, ekképpen: *két egy máséhoz hasonló tiszta ezüst pléhkekkel merőn kiverrett, vörös, ezüst arany fonállal varrott bársony vánkös hátsó szelhye szék*.¹⁵¹⁹ Azaz a fent ismertetett bőrborítású székek formájával megegyező ezüstborítású székeket is *szelhye szék*nek hívták. B. Nagy Margit is a szóban forgó szék típus rajzát (a fent már idézett marosvásárhelyi bőrborítású szék) közli 1973-ban megjelent kötetében zsöllyeszékként.¹⁵²⁰

Nem egyértelmű viszont, hogy a 15. század végén, illetve a 16. század első felében-közepén felbukkanó *sellyeszék* kifejezés mögött milyen szék típus állhatott. Gondolhatunk a fentebb ismertetett formára, de szóba jöhetnek más típusok is. Itáliában például ekkor nagyon divatos a már korábban említett bőr- vagy bársonyborítású *dantesca*. Így ez a szék típus is elképzelhető.

Mint láthattuk, a főúri, nemesi otthonoknak kedvelt ülőbútorai voltak a bőrborítású székek. Ami a polgári otthonokat illeti, a lőcsei 16–17. századi leltárakat átvizsgálva, Demkó Kálmán arra a megállapításra jutott, hogy a bőrborítású székek nem voltak ezen háztartások jellemző bútordarabjai.¹⁵²¹ Mindössze két darabot említenek a 17. századi leltárak, melyeket a polgárság vagyonosabb tagjai birtokoltak. Sopronban csak elvétve említenek ülőbútorokat a késő középkori

VADÁSZI 1986, 340, és 68. kép (1600 körül); VADÁSZI 1987, 111. kép (1600 körül); *Reneszánsz* 1988, I. 116, Kat. 357. (Vadászi E.), II. 116. (1600 körül); BATÁRI–VADÁSZI 2000, 55. (8. tétel), 59. (8. kép) (1600 körül).

¹⁵¹³ B. NAGY 1970, 121–122. kép.

¹⁵¹⁴ MENCLOVÁ–ŠTECH 1954, 45. kép.

¹⁵¹⁵ Magyar; Budapest, Iparművészeti Múzeum; ltsz. 24477; 17. század; diófa. Mérete: 109 × 57 × 41 centiméter. Közli: SZABOLCSI 1954, 26. kép (17. század vége); SZ. KOROKNAY 1983, 5. kép (17. század); VADÁSZI 1987, 113. kép (17. század); *Reneszánsz* 1988, I. 119. (Kat. 366.), II. 118. (Zlinszkyné Sternegg M.; 17. század első fele).

¹⁵¹⁶ Például: Óvár, 1661: „Item vagy hat vörös bársonyos setszel szék aranyos szegekkel”: RADVÁNSZKY 1986, II. 344; Ecsed, vár, 1669: „veres bársonyos, szkófiommal varrott, karos szeczel-szék” és egy ugyanilyen zöld bársonyos: THALY 1886, 137. Továbbá a gyulafehérvári fejedelmi palotában számos kárpitozott „setzel” szék volt 1629-ben. Az „audiencia házában” 11 sárga bársonyhuzatú és két, aranyfonallal hímzett állt. A fejedelemszobához meggyászú, fogadószobájához pedig zöld színű bársonnyal kárpitozott székek tartoztak. B. NAGY 1970, 132.

¹⁵¹⁷ Felsővadász, 1631, „Az palotában”: „Egy hársal kötött Seczel szék”: VINCZE 1878, 928.

¹⁵¹⁸ Szentdemeter, 1629: „Egy kús, zöld gyentáros sesselszék”: B. NAGY 1973, 61. A gyentáros szó értelmezésére lásd: B. NAGY 1973, 385.

¹⁵¹⁹ VADÁSZI 1971, 29.

¹⁵²⁰ B. NAGY 1973, 41.

¹⁵²¹ DEMKÓ 1897, 452.

polgári végrendeletek, hagyatéki leltárak.¹⁵²² Ha mégis, akkor azok elsősorban lócák és nem székek voltak. A 17. századi soproni leltárakban viszont már gyakoriak a kárpitozott székek (*Sessel*).¹⁵²³

8.5.2. Padok

A szék mellett – mind a képi ábrázolásokat, mind az írott forrásokat áttekintve – a pad volt az az ülőbútortípus, amely az egész középkor folyamán fontos szerepet töltött be, gyakori lakberendezési tárgy volt a váraknak, kastélyoknak, kúriáknak. Eger várában 1508-ban olyan sok volt, az asztalokkal együtt, hogy a leltározó bele se kezdett az összeírásukba (*multe mense et scana, quod hic non sunt annotata*).¹⁵²⁴ Étkezéseket – legyen az hétköznapi vagy ünnepi – ábrázoló képeken sokkal inkább ezeket találjuk meg az asztalok mellett, semmint a székeket. Ez igaz a királyi udvarok ünnepi lakomáira is, amelyeken a padokat vagy az asztal mindkét oldalára helyezték, így a vendégek egymással szemben ülve tudtak étkezni és társalogni, vagy csak az asztal egyik oldalára került pad. Az elrendezés nyilvánvalóan attól is függött, hogy az asztalok milyen formában voltak felállítva.¹⁵²⁵ Az ünnepi lakomákon használt padok többnyire támla nélküliek voltak és könnyen mozdíthatóak. A középkori faburkolatos szobáknak viszont gyakori sajátossága, hogy a padokat a falak mentén találjuk, mert ahhoz rögzítették őket, s ilyenkor többnyire nincs is lábuk a fal irányába, mert a faburkolattal összeépítve szilárdan megálltak.¹⁵²⁶ A székekkel ellentétben a pad többszemélyes bútor; egy adott hosszon belül is változó lehet férőhelyeinek a száma, attól függően, hogy milyen alkatú emberek foglalnak rajta helyet.

Padra akkor is szükség lehetett, ha a kandalló mellé telepedett le a család – ez számos középkori ábrázoláson megjelenik (*33. ábra 6*). Különböző típusú padokkal oldották meg azt is sokszor, hogy a magas ágyakra fel tudjanak lépni, ilyenkor a pad ágyfellepőként szolgált. Ezeket az ágyfellepőket, ha alul tárolórésszel látták el, akkor egy ládaszerű bútor állt elő belőlük: a padláda (pl. Kisszeben, Kálvária oltár, A kereszt egy halottat támaszt fel; *48. ábra 8*). Oldallapjaik az ülőfelület fölé nyúlnak, mintegy karfát képezve. Szolgálhatott még a pad fekhelyként, vagy akár rakodófelületként is, attól függően, hogy milyen helyiségbe állították be.

Nemcsak a korabeli képi ábrázolások mutatják, hogy mennyiféle típusuk volt a padoknak a tárgyalt korszakban, hanem írott forrásaink is viszonylag bőbeszédűek ez ügyben. Míg az asztalokkal kapcsolatban többnyire csak azt jegyezték fel a leltározók az inventáriumokban, hogy hány darab volt belőlük egy adott várban, a padok mellett gyakran szerepel azok pontosabb meghatározása.

A Rozgonyiak semptei várában¹⁵²⁷ 1522-ben a padok egy fűtött szoba (*stuba*) szerves részei voltak, a falak mentén álltak (*in eisdem stubis scamna in circuitu [...] integra*);¹⁵²⁸ valószínűleg faburkolatos lehetett a szóban forgó helyiség. A keszői várban 1566-ban szintén köröskörül voltak elhelyezve a padok a püspök szobájában (*circumcirca scamna ex asseribus dedolatis*).¹⁵²⁹ A nagy palotának nevezett helyiségben viszont egy, deszkából készített hosszú pad szolgált ülőalkalmatosságként (*scamnum longum ex asseribus*). A várban egyébként sok padot használtak, ezek voltak a fő ülőbútorok, többek között két nagyot, hét közönségeset (*scamna maiora [...] scamna*

¹⁵²² SZENDE 2004, 204.

¹⁵²³ ASKERCH 1976, 96. Mind a bőr-, mind pedig a posztó- vagy gobelinhuzatúak megtalálhatók itt. A kárpit nélküli fatámlás székeket ezek a leltárak „Stuhl” néven szerepeltetik, tehát nevükben határozottan megkülönböztetik a kárpitozott és a kárpit nélküli székeket.

¹⁵²⁴ E. KOVÁCS 1992, 346.

¹⁵²⁵ Erre bővebben lásd az *Ünnepi asztalok elrendezése és az asztali ülésrend* fejezetet.

¹⁵²⁶ Külföldön például a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum tiroli szobájában vagy a tratzbergi kastély gótikus termében láthatunk ilyet. FALKE 1924, 88–89.

¹⁵²⁷ A vár birtoklás- és építéstörténetére lásd: IZSÓF 1990.

¹⁵²⁸ DL 32657.

¹⁵²⁹ U et C 119:2.

communia) stb. írtak össze. Az enyingi Batthyány-kúriában 1525 körül szintén a közönséges jelzővel jellemezték a padokat, összesen 11-et (*scampna communia*).¹⁵³⁰ Ezek részben a leltárban összeírt 12 asztal mellett állhattak, a hét székekkel együtt. A közönséges pad alatt valószínűleg a támla nélküli cöveklábas vagy az oldalain deszkalapos padokat érthették, melyekről – a képi ábrázolásokat elemezve – alább majd bővebben szólnunk. 1536-ban az éleskői vár felújítása során egy kis szobának nevezett helyiségbe készítették egy új padot az asztalossal (*scamna in una stuba minor*).¹⁵³¹ Egyszerű típusú pad lehetett az a kettő is, amelyeket 1516-ban Kanizsai László vásároltatott az asztalaihoz, csupán 18 denárért.¹⁵³² Az esztergomi érseki palotába a firenzei származású Stagio asztalosmester készített padokat 1495-ben.¹⁵³³ A padokhoz szükséges szöveget 12 denárért szerezte be.

1535-ben a trencsényi vár egyik helyiségében a leltározó nyolc ülőbútort *sedilia seu scamna* néven nevezett meg, ezek az asztalok körül álltak.¹⁵³⁴ Huszt várában 1549-ben a leltározó külön megjegyezte, hogy az összeírt hat asztalhoz tartozik a beleltározott három pad.¹⁵³⁵

A Bazin várában 1586-ban beleltározott padokat *hozszw székek* néven nevezte meg a leltározó.¹⁵³⁶ Amikor a padokat már nem latin nyelven, hanem magyarul találjuk a forrásokban, akkor vagy a hosszúszék, vagy a padszék kifejezést használják rájuk. Ezek az ülőbútorok készülhettek háttámlával vagy a nélkül. Bazinban két, asztalhoz való hosszúszék állt az *wraim házaban*, illetve egy a kenyeres házban.

Kényelmesebb ülőbútor volt a támlás pad. 1558-ban egy pozsonyi kanonoknak többek között öt támlás és két támla nélküli pad szolgált ülőhelyként otthonában (*scamna cum dorsis, 5; scamna sine dorsis, 2*).¹⁵³⁷ Szombathelyi várában a győri püspöknek is volt 1566-ban három támlás padja (*scamna cum suis inclinatoriis*) a közönségeseken kívül.¹⁵³⁸

Összetettebb felépítésű padok lehettek azok, amelyeket az eperjesi János asztalosmestertől rendeltek az egri várba 1551 októberében. János három olyan padra kapott megbízást, amelyeket *more scriniorum* kellett elkészítenie.¹⁵³⁹ E három padért és egy asztalért kilenc forint ütötte a mester markát, a szállításért pedig még további másfél forint. A padokkal kapcsolatban azt is megtudjuk, hogy duplák voltak, valószínűleg dupla szélességűek (egy átlagos darabhoz képest), és a *more scriniorum* kifejezés azt mutatja, hogy felhajtható ülőlappal lehettek, az ülőlappal tárolórészrel, úgy, mint egy láda esetében. Háttámlákról nem esik szó, ezért a korabeli *cassapanca*, azaz ládapad típusú bútorokat (45. ábra 5) kizárnánk (ha csak nem maradt ki a leírásból a támla említése). Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a már fentebb leírt padládákhoz lehettek hasonlatosak.

15–16. századi táblaképeinket áttekintve az alábbi típusú padokat találjuk meg rajtuk. A tárgyalt korszakban a padok legegyszerűbb típusa négy terpesztett cöveklábbal készült. Ez azt jelenti, hogy a pad lábai ferdén állnak, az ülőlappal két végébe vannak beverve egészen az ülőlappal felszínéig. Étkezőasztal mellett áll egy cöveklábú pad a szepeshelyi Szent Márton-főoltár Utolsó vacsora jelenetén (1470–1478; 44. ábra 2), ágyféléppéként szolgál a betegházban a bártfai Szent Erzsébet-oltár egyik ábrázolásán (1480 körül; 74. ábra 4), vagy többek között ilyen padon ülve hallgatják Szent Péter szónoklatát a lőcsei Szent Péter és Pál-oltár Szent Péter szónoklata képen

¹⁵³⁰ DL 104647.

¹⁵³¹ NEUMANN 2006, 75, 77.

¹⁵³² CZÖVEK 2007a, 161.

¹⁵³³ „A Stagio fiorentino denari dodici per chiodi per fare banche per bisogno di casa di monsignor reverendissimo”: MTA Kézirattár, Ms. 4998 – 10: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁵³⁴ U et C 99:25.

¹⁵³⁵ „Mensa in totum sex, Scamna qua mensis apponuntur tria”: U et C 75:39.

¹⁵³⁶ RADVÁNSZKY 1986, II. 60–61.

¹⁵³⁷ PÓR 1884b, 397.

¹⁵³⁸ U et C 119:2.

¹⁵³⁹ „10 die mensis octobris eidem Joanni Mensipari pro una mensa et tribus scamnis duplis more scriniorum factis ad maiorem stubam soluti F 9. [...] Eidem pro advectione mense et scamnorum ac pro impensis dati sunt F 1 d 50.” DÉTSHY 1963, 197, 205. jegyzet.

(1490–1500; 44. ábra 3), illetve Krisztus beszédét a Mária hó oltár A 12 éves Jézus a templomban jelenetén (1494 körül; 45. ábra 3), valamint az írástudók cöveklábú padon ülve társalognak Szent Katalinnal a bártfai Vir dolorum oltár egyik jelenetén (1500–1510 körül).

Díszesebb kialakítású volt a két rövidebb oldalán deszkalappal alátámasztott pad. Oldallapjait sok esetben karéjosan áttörték, illetve az ülőlapp és az oldallapok csatlakozásánál lévő famerevítőket is gyakran félkörívesre, karéjosra fűrészelték. Ezeket egyaránt használhatták étkezőasztalok mellett (pl. Lőcse, Szent János-oltár, Heródes lakomája, 1520; 44. ábra 1), templomokban (pl. Lőcse, Szent Péter és Pál-oltár, Szent Péter szónoklata; 44. ábra 3), vagy ágyfellépőként (pl. Kisszeben, Keresztelő Szent János-főoltár, Keresztelő Szent János születése, 1490–1516; Bártfa, Szent Erzsébet-oltár, Rózsacsoda, 1480 körül; 45. ábra 1). Különösen gazdag faragású az az ágyfellépő, amelyet a lőcsei Szent Péter és Pál-oltár Szent Pál egy öregember ágyánál című jelenetén láthatunk (45. ábra 2). Itt nemcsak az oldallapok karéjos kivágásúak, hanem a pad elülső oldala is karéjos díszítésű.

Hosszas ülés során kényelmes hátradőlni egy olyan padon, amelynek háttámlája is van. Táblaképeinken ritkán ábrázoltak támlás padokat, de az eperjesi Szent Miklós születése táblaképen például jól kivehető egy ilyen a nagyfiókos asztal mellett (51. ábra 2), s valószínűleg az asztal másik oldalán helyet foglaló hölgyek is támlás padon ülnek, vagyis párban álltak a padok az asztal mellett. A támlát egy sima, vízszintes deszka alkotja ez esetben. Összetettebb az a pad, melyet a Magyar Nemzeti Galéria Vizitáció jelenetén (1470 körül) örökített meg a kép festője (39. ábra 5). Ennek a padnak a háttámlája és a karfái is tömörek, az ülőlaphoz közvetlenül csatlakoznak. Olyan ez a többszemélyes ülőbútor, mint egy kárpitozatlan kanapé.

A padoknak egy speciális csoportját képezik az ún. csuklós támlájú padok (44. ábra 4). Mivel ezek a polgári lakberendezésben terjedtek el, csak röviden szólnék róluk.¹⁵⁴⁰ Ennek a padtípusnak a különlegességét a csuklós karú, állítható rúd, vagy deszka háttámla adta. A 15. század eleji németalföldi ábrázolásokon mint kandallópad tűnik fel, de étkezéskor az asztal mellé állítva is használták. A csuklós kar segítségével bármikor állítani tudtak az ülés irányán, nem kellett a padot megfordítani. A polgárság számára ez kényelmes megoldás volt, éppen ezért a királyi, főúri udvarokban nem is találhatók meg, hiszen ott nem kellett a szolgálk munkájával takarékoskodni.

A reneszánsz idején Itáliában, Toszkánában egy többfunkciós bútor jelent meg, a fentebb már említett ládapad (ol. *cassapanca*).¹⁵⁴¹ Ez nem más, mint egy három az egyben bútor darab, ugyanis ülő-, tároló- és fekvőbútor volt egyszerre. Tulajdonképpen egy olyan díszes láda volt – tetején felnyitható fedéllel (= ülőlapp) –, mely tömör oldallapokkal és hátlappal rendelkezett. A nagyobb méretűeken – textíliákkal, párnákkal kényelmesebbé téve – aludni is lehetett. Díszes, igényesen kialakított bútorok voltak, faberakással és/vagy faragással gazdagon ellátva. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében szép reneszánsz korabeli ládapadok találhatók (45. ábra 5).¹⁵⁴² Ezek egy része olasz munka, más részüket pedig olasz hatásra készült magyar terméknek tartják. Ez utóbbira példa az a kisméretű ládapad, amelynek háttámláját fonadékös szalagintarzia díszíti, felhajtható ülőlappja van, de alatta csak sekély tárolórész foglal helyet (45. ábra 6).¹⁵⁴³

Mivel a pad egy sérülékeny, könnyen tönkremenő bútortípus volt – a nagyfokú igénybevételnek, használatnak köszönhetően –, éppen ezért nem is igazán maradtak fenn középkori darabok hazánkból. A kassai Kelet-szlovákiai Múzeum (Východoslovenské múzeum) őriz egy egyszerű, felíratos és dátummal (1512) is ellátott padot, de ez egyházi használatban volt egykor, a kassai dóm berendezéséhez tartozott.¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴⁰ A témáról bővebben lásd: K. CSILLÉRY 1975a. – Egyszerű, deszka háttámlájú csuklós pad Dél-Tirolból, 16. század első fele, Innsbruck, Tiroler Volkskunstmuseum: WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 296. kép.

¹⁵⁴¹ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 34.

¹⁵⁴² BATÁRI–VADÁSZI 2000, 22. (4. tétel), 30. (5. tétel).

¹⁵⁴³ Magyar vagy toszkánai munkának tartják: BATÁRI–VADÁSZI 2000, 30. (1. tétel), 32. (1. kép).

¹⁵⁴⁴ Felírata: EX · BONIS ANDREE · GROTKER · SECUNDI: QVI CARNIS · DEBITVM · SOLVIT · ANO · 1·5·1·2. *Gotické umenie* 1995, 174, Kat. 213. (Hrušková, E.).

A 15–16. században szokás volt a padokat kárpittal, vászonnal letakarni, mint ahogy a székeket is sokszor párnával tették kényelmesebbé, mielőtt még megjelentek a kárpitozott ülőbútorok. Maghy Pálnak négy keskeny, padszékre való kárpitjáról tudunk például (*neeg keskeny karpit padzekerre walo*), Egervár várát illetően pedig egyről (*karpitb ad scampnum pertinens*).¹⁵⁴⁵ Katalin asszonynak, Várdai Miklós özvegyének 1470 körül Várdai István bíboros többek között három padra való kárpitot (*alie cortine ad scannum tres*) is küldött.¹⁵⁴⁶ Rákoson, a püspök házában 1587-ben az egyik asztal körül olyan padok álltak, melyeket olcsó, zöld posztó borított.¹⁵⁴⁷ Vörös posztó fedte a bajomi várban, az udvarbíró házában lévő padot 1594-ben.¹⁵⁴⁸ Ezenkívül párnákat helyezhettek a padokra. A lőcsei Mária hó oltár egyik jelenetén, Mária és Jézus mögött például egy zöld bársony, négybojtos kispárna hever a fal melletti padon (*45. ábra 4*).

8.6. TÁROLÓBÚTOROK

A késő középkori királyi palotákban és főúri, főpapi otthonokban a tárolóbútoroknak széles választéka állt már rendelkezésre. Ládák, ládikák, kis dobozok, pohárszékek, polcok, rudak, a szekrények különféle fajtái (könyvszekrény, faliszekrény, élelmiszer- és ruhatároló szekrény stb.) mind-mind jelen voltak már ekkor.

8.6.1. Ládák

A középkori lakberendezési tárgyak között a leggyakrabban használt bútordarab a láda volt. Ez leginkább sokoldalúságának köszönhető, hiszen tárolásra, ülésre, ágyfellépőnek, asztalnak, de akár még alvásra is egyaránt alkalmas volt. Utazásnál is többnyire ládában szállították a szükséges holmit. Tárolhattak bennük ruhát, vászonneműt, könyvet (*46. ábra 7*), gyertyát, pénzt, asztali edényeműt és még sokféle egyéb tárgyat.

A ládák készítési technikájuk szerint lényegében három típusba sorolhatók. A legegyszerűbb, legkezdetleesebb technikával készülő ládatípus az ún. vályúláda volt, melyet farönkből állítottak elő: a farönk belsejét kiégették vagy kivájták. Az így nyert „ládát” a széthasadás ellen erőteljesen megvasalták. Szepesbéláról (MNM), Szepesszombatból, Leibicből (Kassa, Kelet-szlovákiai Múzeum/Východoslovenské múzeum) és Késmárkról szép kései, 14–15. századi példáit ismerjük (*47. ábra 1–4*).¹⁵⁴⁹ Az ácsolt láda képviseli a következő fejlődési fokot (*46. ábra 1–6*). A ládához szükséges fadeszkákat a farönkökből fejszével, illetve szekercével hasogatták le.¹⁵⁵⁰ A deszkákat vaspántokkal vagy facsapokkal fogták össze, vagy pedig hornyolt ácsszerkezettel, ami azt jelenti, hogy a deszka kéreg felőli szélét középen kiárkolták és ebbe illesztették a másik deszka vékonyabb szélét. Ez utóbbi jellemző a középkori magyar ácsolt ládákra. Az így összeillesztett oldalfalak aztán a négy sarokpallóhoz úgy kapcsolódtak, hogy a sarokpallók két belső oldalát kiárkolták. Az ácsolt ládák tetejénél az egymásba illeszkedő deszkákat a két oldalorom tartja össze. Az ún.

¹⁵⁴⁵ Maghy Pál ingóságai, 1529: RADVÁNSZKY 1986, II. 5; Egervár, 1490: DL 26048.

¹⁵⁴⁶ ZO XI. 66.

¹⁵⁴⁷ „Scamna circa mensam viridi panno vile ornata”: U et C 75:44.

¹⁵⁴⁸ „Az padon egi darab veres Poszto”: U et C 106:3; *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 18.

¹⁵⁴⁹ Szepesbela (14. századi): KOVALOVSKZI 1980, 5–6, 26, és 1–2. kép; Szepesszombat (14. századi) és Leibic (15. századi): GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950, 994, 1152. kép; *Slovenské múzeá* 1975, 1; HRUŠKOVÁ 1995, 170–172, Kat. 206–207; *Gotika* 2003, 766. Vályúláda Márkusfálván: *Magyarországi művészet* 1987, I. 289. – Korai, 11–13. századi vályúládák találhatóak például a kreuzensteini vár gyűjteményében, lásd: WALCHER-PAUKERT 1914, 106. Tiroli 12. századi és 16. századi vályúládák (ném. *Einbaumtrube/Baumtrube*): WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 56–57. kép. Svájcban is készítettek vályúládákat a középkorban, egy 1300 körüli példányát (napjainkban a zürichi Schweizerisches Landesmuseumban) lásd: HINZ 1976, 66. kép.

¹⁵⁵⁰ K. CSILLÉRY 1951, 234–235; BATÁRI 1964, 13; VADÁSZI 1987, 9; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 9.

fecskefarkkötést a sarkok összeillesztésére a 14. századtól alkalmazták Európában.¹⁵⁵¹ A láda harmadik típusa már ún. asztalosbútor volt: fűrészelt deszkákból készítették, sokszor keretbetétes szerkezettel. A keretbetétes szerkezetű láda négy sarokpallóját és a rájuk merőleges deszkákat – a tulajdonképpeni keretet – erősebb, vastagabb anyagból készítették, míg a keret vájataiba illeszkedő díszes betétmezőket vékonyabb lapokból.¹⁵⁵²

Latin nyelvű írott forrásainkban a ládára alapvetően három szót használtak: a *cista*, a *scrinium* és a *ladula* szavakat. K. Csilléry Klára elemzése szerint a *cista* szó mögött a vályúlada sejthető (de csak a korai időszakban, később általános jelentést nyert), a *scrinium* szóval az ácsolt ládát jelölték¹⁵⁵³ (magyarul *sekren*, *szekeřyn*, *řökeřen*, *řekren*, *řekeryn*, *řekereny* stb. [azaz szekeřeny], illetve *řwřekę* [azaz szuszék] néven a korabeli forrásokban), a *lada*, *ladula*, *Laden* szavak pedig az asztalos készítésű ládát takarták.¹⁵⁵⁴ A *cista* és a *scrinium* kifejezéseket már a római korban is használták tárolóalkalmatosságokra, illetve nagyon gyakori volt még a római latin nyelvű írásokban az *arca* megnevezés is a ládákra vonatkozóan.¹⁵⁵⁵ Ez utóbbiban pénzt, tömjént, ruhát, ékszereket és egyéb értékeket tartottak. K. Csilléry Klára szerint az *arca* szó nem bukkan fel középkori okleveleinkben.¹⁵⁵⁶ Jelen van viszont az 1470 körül nyomtatott brassói latin–magyar szótártöredékben, ekképpen: *Szekeřyn vel Lada – arca*.¹⁵⁵⁷ 16. századi latin–magyar szójegyzékeinkben, így például Murmelius 1533. évi és Szikszai Fabricius Balázs 1590. évi művében is előfordul.¹⁵⁵⁸ Az előbbiben az *Arca – Sekren*, az *Arcula – kis sekren* jelentéssel van megadva, míg Szikszai az *Arca*, *arcula* szavak mellé magyar megfelelőként a *Lada* szót társítja. Ezen adatokból jól látszik, hogy az *arca* szó Murmeliusnál ácsolt ládát jelentett, Szikszainál viszont már asztalos készítésű ládát. Ha tovább keresgélünk a 16. századi forrásokban, akkor a szombathelyi püspöki vár inventáriuma szerint a sütőházában volt egy olyan láda, mégpedig egy lisztesláda, amelyet ezzel a szóval illettek 1566-ban: *archa farinaria cum tegumento*.¹⁵⁵⁹ Továbbá kenyerek tárolására szolgált egy *arca* 1572-ben a (zala)egerszegi *castellum* pincéjében.¹⁵⁶⁰ A szombathelyi leltárban a láda tetejét is kihangsúlyozzák, ezért véleményünk szerint egy ácsolt ládáról lehet ez esetben szó, ugyanis ennek a bútortípusnak nagyon jellegzetes, magas, tetőszerű fedele van.

A *cista*, a *scrinium* és a *ladula* szavak tárgyalt korszakunkban, a 15–16. században végig jelen vannak az írott forrásokban, a *cista* szó a 16. század második felében már ritkább (lásd: 1–2. táblázat).

8.6.1.1. Cista

Említettük, hogy kezdetben a *cista* szóval feltehetően a vályúládát illették. Ez a szó aztán idővel valamiféle általánosabb ‘láda’ jelentést is felvett,¹⁵⁶¹ 16. századi írott forrásainkban ugyanis igen díszes példányok (pl. rakott) és egyszerű megjelenésűek egyaránt előfordulnak.

¹⁵⁵¹ BATÁRI 1964, 13; VADÁSZI 1987, 10.

¹⁵⁵² VADÁSZI 1987, 10.

¹⁵⁵³ K. CSILLÉRY 1951, 263–267.

¹⁵⁵⁴ K. CSILLÉRY 1982, 262.

¹⁵⁵⁵ A római korban a raktározásra, megőrzésre szolgáló tárgyak elnevezései az alábbiak voltak: „arca, arcula, armarium, canistrum, capsella, capsula, cista, locus, scrinium.” Gáspár Dorottya többek között azt vizsgálta 1971-ben megjelent tanulmányában, hogy az itt felsorolt tárolóeszközök pontosan milyen tárgyak raktározására szolgáltak. GÁSPÁR 1971.

¹⁵⁵⁶ K. CSILLÉRY 1982, 262.

¹⁵⁵⁷ MELICH 1905, 30.

¹⁵⁵⁸ SZAMOTA 1896, 28; MELICH 1906, 83. (185. rész).

¹⁵⁵⁹ U et C 119:2.

¹⁵⁶⁰ „In pincerna kyčhyn nominata: Arca pro panibus 1”: U et C 77:13.

¹⁵⁶¹ K. CSILLÉRY 1982, 263.

A 14. századi oklevelekben olyan adatokra is bukkanunk, amelyekben a *scrinia seu cistas* kifejezést használják. 1338-ban például egy Bars megyei jobbágy birtokában voltak ilyenek, amelyeket összetörtek egy hatalmaskodás során és elvitték a bennük lévő értéktárgyakat.¹⁵⁶² A *cista* és a *scrinium* talán abban az időszakban nem nagyon különbözött egymástól formailag, ha ennyire vaglyagosan nyilatkoztak róluk az oklevélben.

Csak és kizárólag ilyen szóval jelölt ládák fordulnak elő Zsigmond lengyel herceg számadásaiban a 16. század legelején.¹⁵⁶³ Ezekről a ládákról az derül ki, hogy többnyire vasaltak¹⁵⁶⁴ voltak és egy vagy több zárral zárni is lehetett őket. Ruhát, ezüstedényeket, egyházi felszerelést, gyertyákat egyaránt tartottak bennük. *Cistában* raktározta ezüstből vert pénzét is a herceg, amelyhez négy zár/lakat is tartozott.¹⁵⁶⁵ Szintén ilyen ládába rejtette a glogauai hercegség féltett iratait Zsigmond, amely természetesen szintén zárható volt.¹⁵⁶⁶ Sokat használhatta, nyitogathatta a herceg ezt a ládát, mert alkalomadtán meg kellett javítani, mint ahogy más ládáin is sokszor dolgozott a lakatos.

Kimondottan díszes ládák voltak azok a *cisták*, amelyeket Kanizsai Dorottya 1525-ben egyik fogadott lányára, Eufémiára hagyott. Egy nagy- és egy kisméretű láda rakott, azaz faberakásos volt, az előbbi utazáshoz használta a nemesasszony. Eufémia örökölt még egy csontborítású ládát, egy kis ciprusfa ládát, illetve egy kis ezüstdládát.¹⁵⁶⁷ Dorottya másik fogadott lánya, Erzsébet csupán két ládát kapott: egy nagy, sáfránysárga ládát és egy intarziásat.¹⁵⁶⁸ 1493. évi végrendeletében többek között egy *cistáját* hagyta örökül Putnoki György felesége, Margit asszony, amely minden bizonnyal szintén mives bútordarab lehetett, ha érdemesnek találta másra hagyni.¹⁵⁶⁹

Számos 15. század végi–16. századi adatot találunk arra vonatkozóan, hogy a *cistákban* élelmiszereket is tároltak. Így például Vivodina *castellumában* 1489-ben a vöröshagyma egy közepes méretű (*cepe rubeum cum una cyztha media*), Sivóc *castellumában* 1521-ben a liszt és a hagyma szintén egy közepes méretű (*farina Cista media, cepas Cista media*), Gyula várának pincéjében 1528-ban a kenyér pedig egy nagyméretű *cistában* (*cista lignea magna pro panibus*) volt elraktározva.¹⁵⁷⁰ Diósgyőr várában 1563-ban tíz gyümölestároló láda (*cistae frumentariae*) a várudvaron állt üresen.¹⁵⁷¹ Mivel a várról készült leltár a konyhafelszerelés után sorolja fel ezeket, úgy gondoljuk, a konyha közelében lehettek.

Egervár várában, az egyik tárnokházban 1490-ben ilyen típusú ládában régi zablákat raktároztak; ugyanebben a helyiségben a *scrinium* és a *ladula* típusú láda is megtalálható volt, tehát ez esetben valószínűleg három különböző szerkezetű ládára értették a leltározók a különféle

¹⁵⁶² AO III. 494–496; SZABÓ 1969, 222. – Oklevelek voltak „in [...] cista sive scrinio” az esztergomi Szűz Mária-kolostorban, amelyekből Losonczy Tamás fia Dénes pár darabot titkon elvitt. Az erről szóló oklevél 1381. május 7-én kelt, lásd: VARJÚ 1908, 359.

¹⁵⁶³ DIVÉKY 1914a, 21, 29, 35, 39, 43, 52, 54–55, 59, 66–67, 84, 87, 91, 96, 100, 107, 131, 142–144, 168, 188.

¹⁵⁶⁴ „serifabro, qui laminibus ferreis cistas novas excussas cudebat alias okowal”, „serifabro, qui cudebat cistam alias okowal, pro argento [...] I flor. et ortt.”: DIVÉKY 1914a, 43, 100.

¹⁵⁶⁵ „pro quatuor seris pro cista nova, in qua argentum servatur [...] LX den. ung.”: DIVÉKY 1914a, 131.

¹⁵⁶⁶ 1501. január 4.: „pro reformatione ciste, in qua servantur litere pro ducatu Glogoviensi et a seraculo pariter, dedi LXXX den. ung.”: DIVÉKY 1914a, 84.

¹⁵⁶⁷ „Item unam cistam magnam vermiculatam, quam in Itinere nobiscum ferre consueveramus, alteram cistam similiter segmentatam minorem, terciam de costis constructam, quartam paruam de cupresso, quintam fatis paruam argenteam.” DL 286364; KELÉNYI 2015, 186.

¹⁵⁶⁸ „Item duas Cistas alteram croceam et maiorem, alteram vero vermiculatam eidem legamus.” DL 286364; KELÉNYI 2015, 188. – Ezúton is köszönöm Kelényi Borbálának, hogy doktori disszertációjának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁵⁶⁹ „lego cistam unam”: DL 90215.

¹⁵⁷⁰ Vivodina: HORVÁTH 2013, 301; Sivóc: DL 37184; Gyula: VERESS 1938, 133.

¹⁵⁷¹ U et C 76:14.

kifejezéseket.¹⁵⁷² 1554-ben Likava várában, a tárházban egy vas – minden bizonnyal vasalt – és három fa *cista* állt, mind a négy üresen.¹⁵⁷³

1555-ben a pozsonyi társaskáptalan egyik kanonokja házának boltozatos szobájában egy olyan nagyméretű *cista* szolgált tárolóbútorként, amelynek német módra lába is volt (*Cista magna, optima more germanico pedem habens*).¹⁵⁷⁴ Meglepő módon, az egri várban lévő egyik *cistával* kapcsolatban arról olvashatunk, hogy azt *vulgo Almarium*nak hívták 1554-ben.¹⁵⁷⁵ Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke 1590-ből viszont egyértelműen a láda kifejezést adja meg erre a bútorra: *Cista – Lada*.¹⁵⁷⁶

A 15. század végi–16. századi, *cistákra* vonatkozó adatokból tehát az derül ki, hogy az ilyen típusú ládák között egyaránt lehettek nagyon díszes, értékes darabok, és lehettek szerény megjelenésűek is, mely utóbbiak élelmiszerek tárolására szolgáltak.

8.6.1.2. Scrinium

Az ácsolt láda, azaz *scrinium* már a honfoglalás utáni időszakban elterjedt hazánkban a vezető réteg körében; nemesi családok tulajdonában lévő ácsolt ládákra az első írott forrásbeli adataink a 13. század második felétől kezdődően maradtak fenn.¹⁵⁷⁷ A vagyonos Bezter fia Demeternek és hitvesének 1270–1277 között Budán kelt végrendeletében, illetve László esztergomi prépost 1277. évi végrendeletében szerepelnek például *scriniumok*.¹⁵⁷⁸ A 13. században a falusi hajlékok tárolóalkalmatossága is már a szóban forgó ládatípus.¹⁵⁷⁹ 1300-ban Radvány és Külsőkorvány településeken tömegesen fordulnak elő, 1333-ban Csötörtökön (Csötörtökhely, volt Pozsony m.) hetipiacon árúsítják a *scriniumokat*, *cistákkal* együtt.¹⁵⁸⁰ A 14. században aztán már az egész ország területéről (Vas megyétől Beregig) kimutathatók a *scriniumok* az okleveles forrásoknak köszönhetően, főképpen azért, mert hatalmaskodások során leginkább ezeket törték fel a bennük lévő értéktárgyak miatt, vagy vitték el őket az értékekkel (ágynemű, egyéb lakástextília, ruházat, ékszerek¹⁵⁸¹ stb.) együtt, s így a periratok fontos „szereplőivé” váltak. Luxemburgi Zsigmond 1427. évi hadi szabályzata az ácsolt ládák (*scrinia rusticorum*) katonák által történő feltörését mintegy bevett szokásnak tartja, s ez is bizonyítja, hogy mennyire elterjedtek voltak a jobbágyok otthonaiban is.¹⁵⁸²

Az ókori eredetű, házikó formájú, ácsolt technikával készített ládák szép erdélyi példányait őrzi a budapesti Néprajzi Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint a kecskeméti Bozsó Gyűjtemény.¹⁵⁸³ E ládák többsége azonban Nagyszében környéki szász falvakból (pl. Morgonda,

¹⁵⁷² „in una cista antique frene, fenestre vitree in quoddam magno scrinio ad capella fanchika xvij [...] globi magni et parvi ferrei in una ladula j'xvij (= 116)”: DL 26048.

¹⁵⁷³ „In domo Penuaria: Cista ferrea vacua 1, Cista vacua lignea 3”: U et C 96:4.

¹⁵⁷⁴ PÓR 1884a, 393. – A szkalkai bencés (1508), valamint a pétérvári (1495) és zágrábi (1513) ciszterci kolostorokban is tároltak „cista”-ban. CSÁNKI 1881, 299; RASZTIK 1998, 204–205, 210, 215–216.

¹⁵⁷⁵ „In propugnacolo una sponda et cista vulgo Almarium”: VERESS 1938, 240.

¹⁵⁷⁶ MELICH 1906, 70. (150. rész).

¹⁵⁷⁷ K. CSILLÉRY 1991, 486; K. CSILLÉRY 1997a, 339.

¹⁵⁷⁸ 1270–1277: „Item omnes res meas cum scrinio lego marito meo”: CSÁNKY–GÁRDONYI 1936, 121. 1277: „Item lapidem, quem habeo de Saphiro, scrinium et lectisternia, relinquo sorori mee”: CD V/2. 413. Az adatokat idézi: K. CSILLÉRY 1982, 263–264.

¹⁵⁷⁹ K. CSILLÉRY 1991, 486.

¹⁵⁸⁰ K. CSILLÉRY 1982, 263–264; K. CSILLÉRY 1991, 486.

¹⁵⁸¹ Egy 1385. évi forrásból ismeretes például, hogy egy, a veszprémi püspök emberei által elkövetett hatalmaskodás során Jakab fia Demeter özvegyének, Erzsébetnek az otthonából egy ékszerekkel teli ácsolt ládát („scrinium cum ornamentis”) tulajdonítottak el. KUMOROVITZ 1953, 325.

¹⁵⁸² CD X/6. 880; SZABÓ 1969, 223.

¹⁵⁸³ Néhány példa: SZABOLCSI 1954, 3. kép; KOVALOVSKI 1980, 3. kép; K. CSILLÉRY 1975b; K. CSILLÉRY 1982, 163–164. kép; VADÁSZI 1987, 80–81. kép; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 11. (5. tétel), 20. (5. kép). Kreuzenstein várában lévő (szász, erdélyi) ácsolt ládák a 20. század elején: WALCHER–PAUKERT 1914, 108–109.

Rozsonda stb.; 46. ábra 3, 6) származik, nem főúri környezetből.¹⁵⁸⁴ Díszítményük fehér alapozásra festett indás, figurális, vagy geometrikus minta, amely betölti homloklapjuk egész felületét.¹⁵⁸⁵ A figurális díszekre jellemzőek a körökbe komponált állatalakok és mesés lények (46. ábra 1, 4–6; 78. ábra 5). A geometrikus mintákat véséssel is készíthették, olykor ezeket még ki is festették (46. ábra 2).¹⁵⁸⁶ Máig megőrződött középkori ácsolt ládáink tulajdonképpen menyasszonyi ládák, kelengyeládák voltak, templomi láda vagy hombárláda elnevezésük csak későbbi őrzési helyükre, illetve másodlagos rendeltetésükre utal.¹⁵⁸⁷ Anyaguk többnyire bükkfa, de például a Magyar Nemzeti Múzeum nagyszebeni ácsolt ládája hársfából készült (46. ábra 1).¹⁵⁸⁸

A fennmaradt hazai, legkorábbinak vélt festett ácsolt ládák készítése idejét – stíluskritikai alapon – a 14. századra, illetve az 1400 körüli időszakra tette korábban több kutató is.¹⁵⁸⁹ Az ácsolt ládákat pusztán stíluskritikai alapon viszont meglehetősen nehéz datálni, és sokszor félrevezető is, téves adatokat eredményezhet (és eredményezett is) itthon és külföldön egyaránt. Pontosabb keltezés dendrokronológiai vizsgálattal kaphatunk. Ennek a természettudományos vizsgálatnak az alkalmazásával elemezték német szakemberek azokat az ácsolt ládákat, amelyek egykor a Nagy-Küküllő megyei Hégen 15. században megerősített templomának kétszintes padlásán voltak elhelyezve. A hégeni ládák megmentése K. Csilléry Klára szívügye volt már az 1990-es évek óta. A neves néprajzkutató segítségével – a magyar restaurátorok mellé – német szakembereket (restaurátorokat, dendrokronológusokat) sikerült bevonni a ládák restaurálási feladataiba és tudományos feldolgozásához. A restaurálási munkálatok 2003–2008 között folytak, a dendrokronológiai vizsgálatokat már 2001-ben megkezdték; az eredményeket 2012-ben egy kötetben adták közre.¹⁵⁹⁰ 63 hégeni láda¹⁵⁹¹ mellett – összehasonlító anyagként – magyarországi gyűjteményekben és Nagyszébenben lévő ácsolt ládákat is vizsgáltak dendrokronológiai módszerrel, mely meglepő eredményeket hozott készítése idejüket illetően. A hégeni ládáról kiderült, hogy a legkorábbi darabok a 15. század második felénél korábbra nem datálhatóak, egészen pontosan a legkorábbiak készítése ideje 1466, 1480 (78. ábra 5) és 1481. A vizsgált ládák jelentős hányada a 16. század folyamán, főként a század második felében készült.¹⁵⁹² Az összehasonlító anyag ládái közül – csak a legkirívóbb példákat említve – a morgondai és a rozsondai láda készítése ideje lett a legeltérőbb. Az előbbi stíluskritikai alapon K. Csilléry Klára a 14. századra, Vadászi Erzsébet a 15. századra keltezte az 1980-as években. A dendrokronológiai vizsgálatok alapján viszont a 17. századra, 1635-re datálható. A rozsondai láda készítése idejét 1987-ben Vadászi Erzsébet 1400 körülre határozta meg, a vizsgálatok során azonban megállapították, hogy az mintegy 80–100 évvel későbbi (1480–1501).

Előkelő (nemesi, polgári) környezetből sajnos nem maradtak fenn hazánkban középkori ácsolt ládák,¹⁵⁹³ ami nem jelenti azt, hogy egykor ne léteztek volna, hiszen számos írott forrásadat utal rájuk. Díszítésük azonban más is lehetett, mint az erdélyi szász ácsolt ládáké, egyes tájegységeken (pl. a Dunántúlon vagy az Alföldön) helyi jellegzetességeik is lehettek. *Scrinium*mal és *cistával* kapcsolatban is ismeretesek olyan adatok a Dunántúlról, hogy ott, a 15–16. században létezett egy bizonyos bakonyi módra készített ládatípus. Így például a veszprémi káptalan 15. század első feléből származó leltárában egy olyan bakonyi módra készített láda (*cista ad modum Bakoniensium facto*) szerepel, amelyben könyveket tartottak. A Batthyányak battyáni kúriájában

¹⁵⁸⁴ K. CSILLÉRY 1997a, 343.

¹⁵⁸⁵ Ezzel szemben külföldön a középkori ácsolt ládák díszre faragott, s csak ritkán lelhető fel rajtuk némi színezés.

¹⁵⁸⁶ Lásd például: ácsolt láda, Százhalom (volt Nagy-Küküllő megye), szélessége 160 centiméter: K. CSILLÉRY 1982, 163. kép. A ládát stíluskritikai alapon keltezte a neves néprajzkutató 1400 körülre, dendrokronológiai vizsgálatokat viszont nem végeztek a ládán.

¹⁵⁸⁷ K. CSILLÉRY 1975b, 28.

¹⁵⁸⁸ KOVALOVSKIZKI 1980, 6, 26, és I. tábla, 3. kép.

¹⁵⁸⁹ VADÁSZI 1987, 68–69, és 81. kép; K. CSILLÉRY 1991, 505.

¹⁵⁹⁰ KOVÁCS 2006, 86–91; *Henndorfer* 2012.

¹⁵⁹¹ Az erősített templomban összesen 127 ácsolt láda maradt fenn.

¹⁵⁹² *Henndorfer* 2012, 102–103.

¹⁵⁹³ K. CSILLÉRY 1997a, 343.

1521-ben négy darab *Scrinia Bakonj* is volt. Szelestey Miklósné 1558-ban pedig egy *Bakony zekren*ről végrendelkezett.¹⁵⁹⁴ Azt, hogy ez a kifejezés pontosan mit takarhat, nem tudjuk, de mindenesetre jól illusztrálja, hogy területenként voltak jellegzetességeik – akár formában, akár díszítésben – a késő középkori ládáknak. Kevés az olyan középkori adat, mely az ácsolt ládák pontos díszítéséről tenne említést. A *scrinium*ok ára díszítésüktől függően igen különböző lehetett. 1513-ban például egy hatalmaskodás alkalmával eltulajdonított *scrinium*ot 26 denár értékűnek tartottak.¹⁵⁹⁵

A 15. század végi és 16. századi írott források alapján a *scrinium*okban nemcsak ruhaneműt és lakástextíliát tároltak, hanem mindenféle más tárgyat, sőt élelmiszereket is. Várdai Ferenc erdélyi püspök közepes méretű ácsolt ládájában például gyertyákat tartott 1521-ben (*Scrinium mediocre continens candelas albas ereas*), az egervári vár *scrinium*jaiban iratok és üveg ablakszemek voltak 1490-ben (*fenestre vitree in quoddam magno scrinio ad capella fancbika xvij; scrinium in quo sunt Jura et privilegia*), Lipovecen és Mutnicán lisztet, illetve búzát raktároztak a szuszékokban 1489-ben (*farina [...] cum uno magno zvwzek; triticum cum uno zvwzek*), ugyanekkor Vivodina kastélyában és Sztenicsnyák várában só, illetve alma töltött meg egy-egy ácsolt ládát (*sal marinum cum uno scrinio [...] poma cum uno scrinio*).¹⁵⁹⁶ Szintén *scrinium*ban találjuk a lisztet Huszt várában 1546-ban, egy pozsonyi kanonok házában 1558-ban (*scrinium pro farina*), Árva várában 1576-ban, és még sorolhatnánk.¹⁵⁹⁷ Huszt várában 1549-ben gyümölcstároló ácsolt láda is volt.¹⁵⁹⁸ Szomszédvár erősségben 1569-ben három nagy *scrinium*ban kenyerek voltak.¹⁵⁹⁹ De mint fentebb láthattuk, élelmiszereket nemcsak *scrinium*okban, hanem *cisták*ban is tároltak a 16. században.

Érdekes, hogy Murmelius 1533-ban kiadott latin–magyar szójegyzéke a *scrinium*ot *Reitek sekremek* fordítja.¹⁶⁰⁰

A 16. században még szokásban maradt a nemes és a polgári származású leányok kelengyjét – asztalostól beszerzett ládák mellett – „szekrényekben” kiadni, s ezek nem is voltak akármilyen kialakításúak. A 19. század végén Radvánszky Béla a hozományjegyzékek *zekren*, *zekryn* szavait szó szerint vette, tehát a mai értelemben használatos ruhásszekrényeknek gondolta a bútordarabokat, de K. Csilléry Klára számos meggyőző érvet sorakoztatott fel a mellett, hogy ezek az ácsolt ládák formájának megfelelően – minden bizonnyal asztalosok által – készített ládák voltak.¹⁶⁰¹ A 16. századi hozományjegyzékek adatai azt mutatják, hogy ezeket az ősi formájú ládákat díszítésükben mindenképp korszerűsítették: található ugyanis köztük rakott, azaz intarziadíszes, illetve aranygombokkal ékesített darabok is. 1558-ban például Chapy Fruzsina egy nagy, lábas, rakott *zekren*ben, illetve három szintén rakottművű *ladá*ban kapta meg hozományát.¹⁶⁰² Gersei Pethő Sára ingóságai között 1580-ban egy nagy rakott *zekrynen* kívül, amelyben ruhákat tárolt, egyszerűbb, *fejer paraszt zekryn* is volt.¹⁶⁰³ Károlyi Kata 1595-ben, amikor is férjhez ment, többek között egy nagy, sárga, rakott, zöld lábú, 54 aranygombbal díszített *zekrenyt* is kapott hozományba, de ezen kívül aranygombos *Rakoth Ladákkal* és *Ladachkákkal* is

¹⁵⁹⁴ A veszprémi káptalan leltára, 1429–1437: „Item in quadam cista ad modum Bakoniensium facto [...] sunt libri tredecim”: FEJÉRPATAKY 1885b, 145. Battyán, 1521: DL 47433; KUBINYI 1990, 59. Szelestey Miklósné 1558-ban kelt, a Vas megyei Mesterházán írt végrendeletét lásd: ZOLTVÁNY 1899, 22; az adatot idézi: K. CSILLÉRY 1991, 487.

¹⁵⁹⁵ DL 26151; SZABÓ 1969, 223.

¹⁵⁹⁶ Várdai Ferenc, gyulafehérvári palota: ZO XII. 423; Egervár: DL 26048; Lipovec, Vivodina, Sztenicsnyák, Mutnica: HORVÁTH 2013, 301–303.

¹⁵⁹⁷ Huszt: U et C 99:2; Pozsony: PÓR 1884b, 397; Árva: U et C 99:18.

¹⁵⁹⁸ „Scrinium magnum pro conseruandis frugibus uacuum”: U et C 75:39.

¹⁵⁹⁹ „Scrinia magna pro pane conseruanda No. 3”: U et C 100:39.

¹⁶⁰⁰ SZAMOTA 1896, 28.

¹⁶⁰¹ K. CSILLÉRY 1997a, 343–344.

¹⁶⁰² *Régi magyar* 1840, 149; RADVÁNSZKY 1986, I. 20.

¹⁶⁰³ ODESCHALCHI 1873, 64.

szépen ellátták.¹⁶⁰⁴ 1569-ben Perényi István ingóságai között *Conbia szerszám* címszó alatt találunk *Szép rakott öreg szekrényeket*, illetve kicsiny és nagy ládákat is.¹⁶⁰⁵

8.6.1.3. Ladula

A bútorkészítés fejlődésével az asztalos készítésű ládák (*ladula*) kezdenek teret hódítani Európában, s a 14–15. században terjednek el szélesebb körben. Ezek a ládák már szabályosan fűrészelt, gyalult deszkákból álltak, s asztalosok állították őket össze. Magyarországon az ilyen típusú láda a 14. század második felétől már viszonylag általános a vidéki birtokos családoknál,¹⁶⁰⁶ illetve polgári környezetben¹⁶⁰⁷ is. Legkorábbi előfordulása hazánkban a 13. század közepéről adatható: IV. Béla lányának, Szent Margitnak volt ilyen bútordarabja a zárdában, a Szent Margit legenda tanúsága szerint.¹⁶⁰⁸ 1394-ből már olyan adat is ismeretes, miszerint egy, Nagyszombatban működő asztalos (*Tyscher*) készít ilyen ládákat,¹⁶⁰⁹ ami a korabeli hazai asztalosmesterség fejlettségét mutatja. A képi ábrázolásokat illetően a *Képes Krónikában*, Szent István ágya előtt láthatunk két olyan, domború fedelű ládát, amely már asztalosszerkesztéssel – sarokdúcok alkalmazása nélkül – készült (48. ábra 1).

Láda szavunkat a középfelnémet *ladula* szónak köszönhetjük, ebből ered.¹⁶¹⁰ Mint fentebb már utaltunk rá, az ácsolt ládát nem hívták *ládának* középkori forrásainkban, hanem magyarul *szekrény*, illetve ritkábban *szuszék*¹⁶¹¹ volt a neve – mindkét szó szláv eredetű.

A 15. század végéről, illetve a 16. század első feléből származó hazai leltárakban, végrendeletekben a *ladula* számos változatát találjuk. A mellette álló jelzők a díszítésére, anyagára, származására, funkciójára vonatkoznak. Így például ismerünk vasalt, aranyozott, ezüst, bőrborítású, ciprusfából készült, itáliai, valamint kocsihoz tartozó ládákat (*ferrata, deaurata, argenteo, corio cooperte/ de cute, de cipresso, Italica, ad currum*).

A *ladulákban* mindenféle (érték)tárgyat tarthattak. Egervár várában 1490-ben az egyik ládában számszeríjnyilak, egy másikban, mely ciprusfából készült, iratok, egy harmadikban pedig kis- és nagyméretű vasgolyók voltak.¹⁶¹² Dombói Dávid végrendeletében (1504) arról olvashatunk, hogy egy *ladula* pénz és gyűrűk befogadására szolgált.¹⁶¹³ De állhattak akár üresen is a szóban forgó típusú ládák, mint például Brinye várában 1489-ben.¹⁶¹⁴

15. század végi, 16. század eleji táblaképeinken a ládáknak egy nagyon jellegzetes típusát ábrázolták számos alkalommal. A forma jellegzetességét az adja, hogy a ládatest egy magas talapzatra van emelve. Ilyen ládákat láthatunk például a jánosréti Szent Miklós-oltár egyik jelenetén (48. ábra 2), valamint az eperjesi Szent Miklós születése és Szent Miklós megjelenik

¹⁶⁰⁴ „Egj sarga Rakoth eöreg zekreny zeöld labu, eöthuen negj aranias gomb rajta. Esmegh egj eöregh sarga Rakoth Lada vagion rajtha 14 araniazoth gomb. Esmegh egj kisseb Rakoth Lada 6 aranias gomb rajtha. Esmegh egj Igen kichin arany gombos Ladachka.” RADVÁNSZKY 1986, II. 89.

¹⁶⁰⁵ KOMÁROMY 1901, 596.

¹⁶⁰⁶ K. CSILLÉRY 1982, 266. – 1393-ban a csallóközi Uszoron élő Benedek fia János visszaszolgáltatta elhunyt felesége, Pókatelki Magdolna kelengyéjét annak családjának. A holmik közé többek között egy nagy ácsolt láda, illetve egy „ladula” is tartozott („unum magnum scrineum, unam ladulam”). ZSO I. 335–336; K. CSILLÉRY 1991, 501.

¹⁶⁰⁷ K. CSILLÉRY 1997a, 352.

¹⁶⁰⁸ K. CSILLÉRY 1991, 500.

¹⁶⁰⁹ „Item dedi dem Thoman Tyscher 46 gross. vmb laden.” FEJÉRPATAKY 1885a, 105; K. CSILLÉRY 1991, 501.

¹⁶¹⁰ MOLLAY 1982, 379–380.

¹⁶¹¹ Például: Lipovec, 1489: „Item farina in ipsis castro et castello cum uno magno zwzek non pleno et duobus doleis magnis plenis”; Mutnica, 1489: „Item triticum cum uno zwzek et dixit castellanus, quod essent in eo quarte LXX”: HORVÁTH 2013, 301, 303–304. (Biharnagy)Bajom, vár, 1594: „Az Vdvarbiro uram hazan való szenes boltban vagion ket szuszek”: *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 18.

¹⁶¹² „globi magni et parvi ferrei in una ladula cxvj [...] in una ladula sagitte Balistarum xij [...] una ladula de cipresso pertinens ad scriptores”: DL 26048.

¹⁶¹³ *Balassa család* 1990, 171.

¹⁶¹⁴ „Ladule vij vacue”: DL 26053; közli: SZENDREI 1888, 496.

Konstantin császár álmában táblaképeken (48. ábra 4–5). A két utóbbi esetében a ládák az ágyak végében foglalnak helyet. A vaspántokon és a zárcímeren kívül semmi díszük nincs az ábrázolt ládáknak, a talpazatokon lévő karéjos kivágások adnak nekik némi dekorativitást.

Német nyelvterületen (Svájc, Dél-Németország, Ausztria) a 15–16. században nagyon elterjedt ládatípus a talpazatos láda (48. ábra 6; 49. ábra 7).¹⁶¹⁵ A nürnbergi *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung* asztalosműhelyt ábrázoló lapján, melyet 1425 körülre kelteznek, már láthatunk egy ilyen, kész ládát az asztalos lába mellett (48. ábra 7).¹⁶¹⁶ A fennmaradt példányok azt mutatják, hogy a talpazatot, illetve a homloklap keretelését gyakran díszíti lapos faragás (pl. leveles indaornamentika, csonkolt faágas motívum), melyet olykor még ki is festettek. A láda lapjait többnyire fecskefarkkötéssel rögzítették egymáshoz. Zárszerkezetet szinte majdnem minden talpazatos ládára szereltek: zárcímerük címerpajzs vagy pedig még inkább díszes V alakú kulcsvezetővel ellátott, trapéz formájú. A fenti ábrázolások alapján igen valószínű, hogy a késő középkori Magyarországon is igen kedvelt volt ez a ládatípus.

Lábakon áll, de nem talpazatoson, a kisszebeni Kálvária oltár egyik jelenetén az ágy végében elhelyezett láda (48. ábra 8). Egyszerűbb kialakítású, talpazat nélküli ládák tűnnek fel a lippai Mária születése (48. ábra 3), illetve a szmrecsányi Erzsébet halála táblaképen (48. ábra 9). Az utóbbin a láda alja karéjos dísz is kapott. Mindkét esetben ismét az ágyak végébe helyezve találjuk a ládákat; ez az elhelyezésmód hazánkban általános gyakorlat lehetett. A Magyar Nemzeti Múzeum káposztafalvi ládája hasonló szerkezetű, csak díszesebb kivitelű, mint az imént említettek (47. ábra 5). Egyértelműen egy asztalosbútorral állunk szemben, oldallapjait fűrészelt deszkákból állították össze. A hasáb alakú láda homloklapjának a széleit faragott indaornamentika, közepét V alakú kulcsvezetővel ellátott trapéz alakú zárcímer díszíti, továbbá belsejében kis, tolóajtós rekeszek találhatóak, amelyeket lapos faragású indadíszes lécz keretez.¹⁶¹⁷ Nagyméretű zárja és vasalatai ónoztak. Az ónozással nemcsak dekoratívabbá tették a ládát, hanem védték is a kovácsoltvas szereléseket.

Ami a ládák díszítését illeti, a 14–15. században Európa egyes tájain a faragott díszű ládáknak más és más jellegzetes változata alakult ki.¹⁶¹⁸ A káposztafalvi ládával ellentétben ezek homloklapjai általában dúsan faragottak. Angliában a ládák homloklapjait többnyire gótikus mérműdíszrel látták el, de a 14. század végén, 15. század elején például nagyon népszerűek voltak a faragott díszű, lovagi csatát ábrázoló ládák, az ún. *tilting chestek* is.¹⁶¹⁹ Németalföldön, Észak-Németországban ugyanekkor ún. Szent György-ládák készültek, melyek előlapjait a lovag életéből vett jelenetekkel – főképpen a sárkánnyal vívott küzdelmével – díszítették szívesen.¹⁶²⁰ Németalföldön, Franciaországban, továbbá az északnémet területeken a papirusztekercs-motívumos ládák voltak igen elterjedtek a 15. században–16. század elején; az Iparművészeti Múzeum bútorgyűjteményében szép példái láthatóak Németalföldről a 15. század elejéről, illetve közepéről.¹⁶²¹ A papirusztekercs-motívumok a keretbetétes szerkesztésű ládák betétmezőit díszítik.¹⁶²² A gótikus mérműves díszítésű ládák mind Franciaországban, mind Észak-Németországban egyaránt kedveltek voltak.¹⁶²³ A mérműdíszítés mellett vagy azokba foglalva állat-, illetve emberalakok is előfordulhatnak az ilyen típusú ládákon.

¹⁶¹⁵ Lásd például: WALCHER–PAUKERT 1914, 119–124; FALKE 1924, 90–94; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 225–230. kép, 232. kép; *Lichtenthal* 1995, 111. kép.

¹⁶¹⁶ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 220. kép.

¹⁶¹⁷ GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950, 1153. kép; KOVALOVSKI 1980, 20, 54–56. kép.

¹⁶¹⁸ OROSZ 2010b, 65–74. kép.

¹⁶¹⁹ BRACKETT 1927, 18–19; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 198–199.

¹⁶²⁰ BATÁRI 1964, 13; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 115. kép; K. CSILLÉRY 1982, 176. kép; ALBRECHT 1997, 136. kép.

¹⁶²¹ BATÁRI–VADÁSZI 2000, 15. (6. tétel), 20. (7. tétel).

¹⁶²² BATÁRI 1964, 3–4. kép.

¹⁶²³ CHAMPEAUX 1885, 11–12. kép; FALKE 1924, 42, 49, 51.

Magyarországon a ládák díszítése történhetett vaspántok által, faragással, továbbá a bőrborítás is kiváló alkalmat adott a díszítésre, s a 15. század végétől intarziával is ékesíthették őket.

A vasalt ládákat a késő középkorban nem csupán egy-két vasalattal láthatták el, megmaradt darabok bizonyítják, hogy a teljes felületüket beboríthatták vaslemezekkel és/vagy vaspántokkal. Írott forrásaink számos vasalt ládát említenek. Több ezer forintot hagyott hátra egy új, jól megvasalt ládában (*in vna Noua ladula [...] bene ferrata*) Hangács Mihály alnádor, 1500-ban kelt végrendelete szerint.¹⁶²⁴ Verőce várában 1507-ben összesen két ládát találtak az összeírók: egy olasz és egy vasalt ládát.¹⁶²⁵ 1551-ben egy magyar nyelvű leltárban a vasalt láda *vasas lada* formában szerepel: Ugray István két *Zekrenen* (ácsolt ládán) kívül egy ilyen ládát használt tárolóbútorként szalkai otthonában.¹⁶²⁶ Itt szólnánk azokról a vasalt ládákról is, amelyek Estei Hippolit számadásaiban szerepelnek, igaz, nem *ladulaként*, hanem olasz kifejezéssel: *forzieri*. 1495 őszén Kelemen asztalos, hogy megjavítsa az érsek vasalt ládáit, vaslemezeket vett hozzájuk.¹⁶²⁷ A 14–16. századi Itáliában a ládákra – mint ahogy hazánkban is – számos elnevezés létezett (többes számú alakok: *arce/arche, casse, cassoni, forzieri, goffani/cofani, scrigne*). Természetesen tájegységenként és korszakonként is változott, hogy mely szavakat használták az egyes típusokra. A *forziere* egy robosztus, vaspántokkal megerősített láda volt, egy vagy több zárral. Festett díszűek, illetve bőrrel borítottak is ismertek a 15. századból.¹⁶²⁸ Estei Hippolit ládáit ezek alapján képzelhetjük el.

A középkori Magyarországról fennmaradt vasalt ládák arról tanúskodnak, hogy léteztek a láda teljes faszerkezetét vaslemezekkel és vaspántokkal megvasalt példányok, illetve olyanok, amelyeknél sok vaspánt erősíti a ládát, de nem a teljes ládatestet. Az előbbire példaként egy 15. századi bártfai vasalt ládát hoznánk fel (*47. ábra 6*). Ez a láda már első ránézésre nagyon robosztusnak, masszívnak hat. Ívelt fedele van, oldalain karika alakú fogantyúk, homloklapján négyzetes alakú zárlemez és még két, lakattal záródó pánt; a láda faszerkezete a vaslemezektől és a kerek fejű szegecsekkel kivert vaspántoktól egyáltalán nem látszódik. Kulcsok nélkül szinte lehetetlen volt e láda tartalmához hozzáférközni.

Bártfáról, illetve Kolozsvárról egy-egy olyan 15. századi céhláda ismert, amelyek díszítményét csupán a vasalatok adják. A kolozsvári bodnárok céhládáját számos vaspánt erősíti mind a homloklapján, mind pedig oldallapjain (*50. ábra 1*).¹⁶²⁹ A homloklap közepén helyet foglaló trapéz alakú zárlemez mellett egy-egy lakattal záródó vaspánttal védtek a láda értékeit. A zárcímer áttört vasalatai és a pántok háromkaréjos végződése is adják csupán a láda díszítményét. A bártfai, 15. század végére datált céhláda igen hasonlít a kolozsvárhoz, csak pár vasalattal kevesebb van rajta (*50. ábra 2*).¹⁶³⁰ Egyetlen nagy, trapéz alakú zárral záródik közepén.

A ládák faszerkezetének bőrrel való borítása, védelme szintén gyakori a 15–16. században. A bőr védte a faszerkezetet a mechanikai sérülésektől, a nedvességtől, és egyben jó díszítési lehetőséget is kínált. Az útiládákat előszeretettel vonták be bőrrel, fedelüket ívesre képezték ki, hogy az esővíz könnyen lefolyjon róluk (*49. ábra 4*).

1429-ben Raguzai Frank elismervényt állított ki azokról a nándorfehérvári „kincstári szerelvényekről”, amelyeket Töttös László adott át neki. Konyhafelszerelési tárgyakon, sátrakon, asztali edényeken stb. kívül tíz darab bőrborítású láda szerepel a lajstromban, az egyikben kések és török voltak, egy másikban pedig zablák. 28 bőrládika vagy -doboz is bekerült az iratba, melyeket először ládának tituláltak.¹⁶³¹ Két kocsiláda és egy fegyvereket tartalmazó láda

¹⁶²⁴ DL 72087; ENTZ 1953, 173.

¹⁶²⁵ „ladula ferrata j, ladula Italica j”: DL 36987.

¹⁶²⁶ *Régi magyar* 1840, 85.

¹⁶²⁷ „Chimento per comperare latta per raconciare li forzieri di monsignore”, „a Stagio legnarolo denari otto per aconciare certe casse di casa”: MTA Kézirattár, Ms. 4998 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁶²⁸ THORNTON 1991, 192–193.

¹⁶²⁹ ÉBER 1905, 475, és 375. kép.

¹⁶³⁰ HORVÁTH 1939, 590.

¹⁶³¹ „Item in una ladula cutea sunt cutelli et biccelli [...] in una ladula cutea [...] Item dobones (kitörölve: seu ladule) cutee...XXVIII. Item ladule de cute facte sunt VIII”: ZO VIII. 400.

társaságában három bőrborítású ládát sorolnak fel a Nádasdyak birtokában lévő Velike várának leltárában 1544-ben.¹⁶³²

16. századi írott források tanúskodnak róla, hogy a ládákra gyakran került festett bőr. 1521-ben, Habsburg Mária koronázása előtt a II. Lajos által Máriának ajándékba szánt ékszereket a királyi tárnokház négy ládjából vették ki. A ládák egyike fekete bőrral volt borítva (*ex alia ladula lignea cum corio nigro*).¹⁶³³ Radéczy István egri püspök ingóságainak egy részét vörös bőrral borított ládában tartotta 1581-ben, ezenkívül volt a püspöknek más bőrládája is.¹⁶³⁴

Itáliában a 14–15. században nagyon kedvelt díszítési mód volt ládákon a színes festés. Ilyen festett ládákat (*cassone*) küldött Itáliából Magyarországra Lionello d'Este nővérenek, Isottának, Frangepán István feleségének 1453-ban.¹⁶³⁵ A kis Estei Hippolit számára édesapja, Ercole d'Este ferrarai herceg Giovanni Aretusi detto Munari modenai festővel festetett egy ládát, amelyet Hippolit magával hozott Magyarországra.¹⁶³⁶ Ugyanezzel a festővel a herceg még egy-egy kelengyeládát is festetett lányai, Izabella és Beatrix számára. Nem tudni, a szüksézávú említés miatt, hogy vajon a verőcei vár 1507-ben beletárolt itáliai ládája (*ladula Italica*) festett volt-e vagy más díszítésű.¹⁶³⁷

A 15. század első felében Itáliában készített festett ládákon többnyire alakos, címerdíszes, vagy liliomos díszítmények fordulnak elő.¹⁶³⁸ Itáliában viszonylag nagy számban maradtak fenn festett kelengyeládák (*49. ábra 1*),¹⁶³⁹ amelyek kifestését a legnagyobb festők is vállalták, úgymint Sandro Botticelli vagy Filippino Lippi. Korabeli üzleti könyvekből ismeretes,¹⁶⁴⁰ hogy a kelengyeládák megrendelője többnyire a menyasszony édesapja volt, s általában egy párat rendelt a leánya esküvőjére.¹⁶⁴¹ A ládákért borsos árat, 20–60 firenzei aranyforintot kellett fizetni. A megrendelő általában megszabta, hogy mi legyen a láda témája. A ládák külső részére többnyire legendás hősök története vagy valamilyen szép szerelmi téma került, de gyakran csak a két házasulandó ifjú családi címerére korlátozódott a kifestés.¹⁶⁴² A láda tetejének belsejébe az ifjú pár számára szóló üzenetet festettek.¹⁶⁴³ A budapesti Iparművészeti Múzeumban őrzött, 15. század végi, umbriai kelengyeláda előlapjára – a Boccaccio *Decameronjából* ismert – Griselda életének egyes epizódjait festették.¹⁶⁴⁴ Griselda mint a tökéletes asszonyi hűség megtestesítője jelenik meg a ládán.

A festett kelengyeládák mellett természetesen faberakásos, illetve faragott díszűek is készültek Itáliában. A 15. század második felében az északolasz ládák egy típusát a gazdag lapos faragású díszítmény jellemzi.¹⁶⁴⁵ A 16. században az olasz ládák már többnyire szarkofág alakúak, állatkarmos lábaik vannak, s gazdag, plasztikus faragású díszítménnyel vannak ellátva.¹⁶⁴⁶ Az előző

¹⁶³² „Ladule ad currum 2, Ladula in qua arma Magnifici domini de ferre solebant 1, Ladula corio cooperte 3”: *Nádasdyak* 1959, I. 9.

¹⁶³³ DF 276719; CZÖVEK 2005, 441.

¹⁶³⁴ „Harmadik bőr ládában [...] Egy vörös bőr láda.” KOMÁROMY 1892, 560, 566–567.

¹⁶³⁵ GRUYER 1897, 21. – Isotta egy festett, aranyozott bölcst is kapott, amelyen csillagok, Szűz Mária a Gyermekkel, Szent Ferenc, Szent György és a sárkány, illetve az angyali üdvözet volt megfestve. Helyet kapott még rajta az Este család címere is. THORNTON 1991, 97.

¹⁶³⁶ GRUYER 1897, 133.

¹⁶³⁷ DL 36987.

¹⁶³⁸ SCHOTTMÜLLER 1928, 77. kép, 79–81. kép.

¹⁶³⁹ Olasz festett kelengyeládákhoz lásd: SCHUBRING 1915.

¹⁶⁴⁰ Például Mario del Buono Giamberti és Apollonio di Giovanni üzleti könyve, amelyet 1446 és 1463 között vezettek. BERTANI et al. 2001, 50; PAOLINI 2006, 120.

¹⁶⁴¹ BATÁRI–VADÁSZI 2000, 21; BERTANI et al. 2001, 51.

¹⁶⁴² A menyasszonyi ládák témáihoz lásd: BERTANI et al. 2001, 64–65; PAOLINI 2006, 120.

¹⁶⁴³ Például meztelen ifjú párt, vagy az egyik ládába meztelen ifjút, a párdarabjába pedig meztelen hölgyet festettek, ezzel kívánván termékenységet, gazdag gyermekáldást a házasulandóknak. BERTANI et al. 2001, 64.

¹⁶⁴⁴ *Reneszánsz* 1988, I. 29, Kat. 3. (Vadászi E.), II. 3. kép; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 21.

¹⁶⁴⁵ WALCHER–PAUKERT 1914, 128; SCHMIDT 1917, 69–70; SCHOTTMÜLLER 1928, 112–113. kép; KAESZ 1994, 79–80.

¹⁶⁴⁶ SCHOTTMÜLLER 1928, 53–65; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 21; PAOLINI 2006, 121.

két évszázadban oly kedvelt festett ládák szinte teljesen eltűnnek ekkorra, vagy pedig az otthonok kevésbé reprezentatív helyiségeibe száműzik őket.¹⁶⁴⁷

A 15–16. századi Itáliában számos láda készült aranyozással, amelyek többféle típusúak voltak. Vagy közvetlenül a fa ládatest bizonyos részei voltak aranyozva, vagy gipszstukkóval (ang. *gesso*; ném. *Stuckrelief*), esetleg ún. *pastigliával* voltak díszítve,¹⁶⁴⁸ s ezekre a felületekre (vagy egy részükre) került fel az aranyozás (49. ábra 2–3). A *pastiglia* egy olyan massa volt, amely alapvetően krétaporból és ragasztóból állt, gyakran illatosították is. Az ilyen anyaggal bevont ládák felületét állatalakok, emberi alakok, levelek, vagy virágok díszítik, amelyeket fém nyomódúcokkal alakítottak ki (50. ábra 4). Ezt a domború mintákkal teli felületet aztán aranyozták, és egyes részeit sokszor még ki is festették. A 15–16. századi *pastiglia*-bevonatú ládák mérete változó, vannak egészen kicsik (pl. 16 × 11 × 9,5 centiméter), de utazóláda méretűek is. Kezdetben a menyasszonyok kelengyéjének a részei a kisméretű *pastiglia*-díszes ládák, idővel apró kozmetikai cikkek, ékszerek stb. tárolására szolgáltak. A kutatás Velencéből eredezteti őket, de Észak-Olaszország más városaiban (pl. Ferrara, Mantova) is készítették ezeket a ládákat.

Aranyozott ládák is tartozhattak a késő középkori magyar nemesi otthonok berendezési tárgyai közé. Várdai Aladár felesége, Katalin asszony 1505-ben kelt végrendeletében találunk ilyenekre példát: a hölgy két aranyozott ládáját hagyta örökül (*duas ladulas deaurata*).¹⁶⁴⁹ Mivel végrendeletében egy olasz módra készített ágy is szerepel, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a szóban forgó ládák szintén Itáliából származtak. Várdai János felesége, Orsolya asszony végrendeletében nem aranyozott ládák, hanem egy ezüzláda (*unam ladulam argento*) szerepel, amelyet a bátmonostori ágostonosokra hagyott.¹⁶⁵⁰ Ez azonban inkább egy kis ládika lehetett, semmint egy nagy láda.

A 15. századi Itáliában a ládák egyre kedveltebb díszítési módjává vált a faberakás, azaz intarzia. Az ilyen láda testét alkotó alapfát (vakfát) apró, változatos színű és fajtájú falapocskákkal dekorálták. A hosszú, hasáb alakú ládák előlapját többnyire kettő, három, vagy négy intarziadíszes betétmező tölti ki, amelyeket geometrikus motívumokkal, városképekkel, kutakkal stb. díszítettek (49. ábra 5). Intarziadíszes ládák a 15. században, 16. század elején elsősorban Firenzében és Lombardiában készültek, de Velencéből is ismerjük példányaikat.¹⁶⁵¹ (Velencében a 15. század végén, 16. század elején a ládák egy részét csont- és ébenfalapocskákkal rakták be.¹⁶⁵² Ezt a díszítményt *certosina* mozaiknak nevezik.)

Ami hazánkat illeti, közismert, Vasari által feljegyzett anekdota, miszerint amikor Benedetto da Maiano Mátyás király meghívására Magyarországra érkezett, az uralkodónak két intarziadíszes ládával kívánt kedveskedni. A nedves tengeri levegő azonban tönkretette a fáradtságos munkával készített mesterműveket. Vasari szerint bánatában a művész ekkor határozta el, hogy ezentúl csak szobrászattal fog foglalkozni.¹⁶⁵³ A történet ellenére, valószínűnek tartjuk, hogy Mátyás udvarában voltak egyéb rakott művű ládák, amelyeket akár Benedetto da Maiano, akár Chimenti Camicia és Budán élő asztalos-építész (*legnainolo*) társai készíthettek.

Intarziás ládák azonban már korábban is, a Zsigmond kori Magyarországon is előfordulhattak. Olasz, intarziakészítéssel foglalkozó asztalos ugyanis már ekkor működött

¹⁶⁴⁷ PAOLINI 2006, 121.

¹⁶⁴⁸ Ládák gipszstukkóval (*gesso*) vagy *pastigliával*: SCHOTTMÜLLER 1928, 74–77. kép, 79–82. kép; HAYWARD 1965, 64. kép; THORNTON 1991, 196; ZACCAGNINI 2002. – A kutatás rámutatott, hogy a *gesso*- és a *pastiglia*-díszítés két egyértelműen különböző dolog, lásd: *Grove Encyclopedia* 2008, 478. (további irodalommal).

¹⁶⁴⁹ DL 82224; ENTZ 1953, 174.

¹⁶⁵⁰ Valamikor 1517–1526 között kelt a testamentum: DL 83023; idézi: ENTZ 1953, 174. (Orsolya asszony = Bátmonostori Töttös Orsolya).

¹⁶⁵¹ Toszkanából: SCHOTTMÜLLER 1928, 93–95. kép; Firenzéből: SCHOTTMÜLLER 1928, 90–92. kép. – Ezekhez hasonló, de lombardiai (milánói?) készítésű láda található a milánói Museo Civico d'Arte del Castello Sforzescóban. HAYWARD 1965, 28. A velencei 15. századi intarziadíszes ládák a berakás még csak kereteződíszként jelenik meg a faragott betétmezők körül. Lásd például: WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 180–181. kép.

¹⁶⁵² SCHOTTMÜLLER 1928, 43, és 86–88. kép; KAESZ 1994, 80.

¹⁶⁵³ BALOGH 1966, I. 445; VOIT 1993, 112.

Magyarországon, nevezetesen Pellegrino delle Tarsia firenzei asztalos, aki valamikor 1409 előtt érkezett Magyarországra és jó ideig Ozorai Pipo szolgálatában állt.¹⁶⁵⁴ 1409-ben visszatért Firenzébe, azért, hogy megpróbáljon más mestereket is hazánkba hívni. Még ebben az évben Manetto Ammanatini hozta magával, aki Vasari feljegyzései szerint szintén *maestro di tarsia* volt. Ammanatini hosszú ideig, 1409 és 1444 között élt Magyarországon, és feltehetően számos szép faberakásos munka (láda, ajtólap stb.) került ki a keze alól ezen időszak alatt.

Nemesleányok, -asszonyok ingóságjegyzékében vagy végrendeletében a 16. század elejétől mutathatóak ki a rakott ládák. Egy rakott ládát sejtünk ugyanis a Várdai István lányának az ingóságjegyzékében (1505) található *ladula eodem subtili opere tabulata* tétel mögött. Itt szerepel egy rakott művű *scrinium* is.¹⁶⁵⁵ Kanizsai Dorottya végrendeletében (1525) hagyott rakott ládákat (*cista*) fogadott lányaira, összesen hármat.¹⁶⁵⁶ Ezen adatok alapján tehát nemcsak a *ladula*, hanem a *scrinium* és a *cista* is lehetett faberakással díszített.

A 16. század második felében az intarziás láda már gyakori bútordarab az előkelő leányok kelengyéje között. Horváth Ilonának például két nagy és két kicsi intarziás láda volt a hozományában 1561-ben.¹⁶⁵⁷ Károlyi Katának 1595-ben egy nagy, sárga, rakott, 14 aranyozott gombbal díszített ládája volt, ezenkívül egy kisebb rakott ládája hat aranyozott gombbal és egy harmadik, amelyet *simának* neveznek, vagyis egyszerűen „csak” intarziadíszes volt.¹⁶⁵⁸

Legkorábbi faberakásos ládáink a 16. század első feléből maradtak fenn. Mindkettőt a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi (47. ábra 7–8). Az egyik láda a híres késmárki Láng/Langius család (János és fia, Kristóf) műhelyéből származhat (47. ábra 8).¹⁶⁵⁹ Egyes feltételezések szerint egykor a késmárki vár berendezéséhez tartozhatott, mivel ismert, hogy oda is készített ez a műhely bútorokat. A habos kőris borítású láda egy összetett, magas talapzaton nyugszik, melyben még két fiókot is kialakítottak. Homloklapját középen és mindkét szélén intarziadíszes sáv tagolja; a két nagyméretű, téglalap alakú mezőt egymást keresztező, intarziadíszes pántok díszítik, közepükön négyzetes betétmezővel. A faberakást csillag- és fonadékos minták alkotják. Ennek a műhelynek a készítménye lehetett az a szintén habos kőris borítású késmárki láda is, a 16. század elejéről, amelyet igen kvalitásos, faragott betétmezőkkel dekoráltak (47. ábra 7).¹⁶⁶⁰ A faberakásos díszítmény (*tarsia a toppo*) egyrészt a láda belsejében jelenik meg, ahol vékony csíkok keretezik az apró ládafiákat, másrészt a láda fedelének a szegélyét díszítették ilyennel. Intarziadíszes kelengyeláda a Tolna megyei Pálfáról is maradt fenn (49. ábra 6).¹⁶⁶¹ A 16. század közepi láda az Apponyi család tulajdona volt. A kutatás szerint ez is Késmárkon vagy a környékén készülhetett.

¹⁶⁵⁴ ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 7; ZLINSZKYNÉ STERNEGG 2010, 20; PRAJDA 2011. – Egyébiránt ismeretes, hogy Ozorai Pipo fényűzően élt otthonában. Poggio úr fia Jacopo jegyezte fel, hogy „háza pompával és királyi fényűzéssel volt díszes, minden aranytól és ezüsttől ragyogott”. A temesi ispánról készült másik életrajzban, Domenico Mellini tollából, pedig arról olvashatunk, hogy „Mindenben, abban, ahogyan lakott, ahogyan élt, ahogyan kiszolgáltatta magát, bőkezűnek, fényűzőnek és kifinomultan választékosnak mutatkozott, ezért a háza mindig gazdag s minden évszakhoz illő díszszel volt ékes. Örömet lelte asztalában is, amelyhez ezüst és arany edénykészletet használt...” *Ozorai Pipo* 1987, 20, 51.

¹⁶⁵⁵ „scrinium magnum pulcro et subtili opere fabricatum et tabulatum”: DL 83026. Entz Géza e „scrinium”-ot festettnek tartja: ENTZ 1953, 173. Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzékében a „tabulatio” szó deszkázást, a „tabulae” deszkákat, a „tabulata” deszkásat jelent. MELICH 1906, 87, 91. (195. rész, 208. rész). Véleményünk szerint a szóban forgó jegyzék „tabulatum” és „tabulata” kifejezései itt az apró falapocskákkal való díszítést jelentik.

¹⁶⁵⁶ „Item unam cistam magnam vermiculatam, quam in Itinere nobiscum ferre consueveramus, alteram cistam similiter segmentatam minore”, „Item duas Cistas [...] alteram vero vermiculatam”: DL 286364; KELÉNYI 2015, 186, 188.

¹⁶⁵⁷ „Ket öreg rakot lada. – Harom kychyn lada aznak is kettey rakot”: RADVÁNSZKY 1986, II. 17.

¹⁶⁵⁸ „Esmegh egj eöregh sarga Rakoth Lada vagion rajtha 14 araniazoth gomb. Esmegh egj kisseb Rakoth Lada 6 aranas gomb rajtha [...] Esmegh egj eöreg Rakoth Lada sima”: RADVÁNSZKY 1986, II. 89.

¹⁶⁵⁹ GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950, 1000, és 1162. kép; ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 43, és 33. tábla; KOVALOVSZKI 1980, 20–21, 30, és 59–60. kép.

¹⁶⁶⁰ ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 43, és 32. tábla; KOVALOVSZKI 1980, 20–21, 29–30, és 57–58. kép.

¹⁶⁶¹ VADÁSZI 1986, 303–304, és 47. kép.

A homloklapon, egy-egy félköríves lezárású fülkében a korra oly jellemző városképes intarziadíszítmény foglal helyet.

Mivel az intarziás ládák igen sokba kerültek, a korabeli Itáliában készítettek olyan ládákat is, amelyekben csak imitálták a faberakást. Mindezt úgy érték el, hogy színezett, intarziát utánzó mintájú papírnyomatokat applikáltak a ládák fafelületére. A milánói Castello Sforzesco gyűjteményében található például egy ilyen láda.¹⁶⁶² Homloklapját négy darab négyszögletes papírnyomat díszíti: a két középsőn csillagalakzatot, a két szélsőn perspektivikus szobabelsőt jelenítettek meg, *tarsia a toppo* dekorációnak megfelelően. A láda a 16. század elején készült Velencében vagy Lombardiában.

A késő középkori, asztalos készítésű ládák értéke kidolgozottságuktól, díszítményeiktől nagyban függött. Estei Hippolit esztergomi érsek ruhatárába 1490 februárjában három nagy ládát 1 dukát 33 denárért készítettek.¹⁶⁶³ Ugyanebben a hónapban hét ládáért, melyekben fáklyákat és egyéb dolgokat kívántak tárolni, 2 dukát 70 denárt fizettek ki.¹⁶⁶⁴ A ládákhoz való vaszárak még 67 denárba kerültek. Várdai Ferenc gyulafehérvári püspök számadásaiban 1520-ban egy öt forint értékű láda szerepel, amely – értékéből adódóan – bizonyára díszes kivitelű lehetett.¹⁶⁶⁵

8.6.2. Ládikák, dobozkák

A nagyméretű ládák mellett fontos szerepet töltöttek be az apróbb tárgyak tárolásában a ládikák, illetve a dobozok. Az előbbieket *parva ladula*, *cista minor*, *cistella* latin kifejezésekkel találjuk többnyire 15–16. századi írott forrásainkban, illetve olaszul *casettaként*, magyarul pedig a *kicsin/kechen/kys lada*, *ladaczká* megnevezéseket használták rájuk. A dobozkákat *scatulának*, a tokokat *thecának* hívták.

Fentebb, a bőrborítású ládák kapcsán már szóltunk arról, hogy mennyire kedveltek voltak ezek a típusú tárolóbútorok a késő középkorban. Ugyanez mondható el a bőrrrel bevont ládikákról, kis dobozokról, skatulyákról is. A bőrt többnyire díszítették is: préseléssel, metszéssel, festéssel, vagy aranyozással. Radéczy István egri püspöknek az előző fejezetben említett nagy bőrládákon kívül bőrládikák is voltak a tulajdonában. Volt egy *kis rakott bőr ládája*, valamint egy *kicsin fekete rakott bőr ládája*, mely utóbbiban a püspök pecsétnyomóját és *egyéb aprólékait* tartotta.¹⁶⁶⁶ Ez utóbbi ládika könyvtárának berendezési tárgyai közé tartozott. 1564-ben a diósgyőri királynéi várban egy olyan kis láda került összeírásra, amely kívül-belül bőrborítást kapott, ráadásul még meg is volt vasalva.¹⁶⁶⁷ 1489-ben Estei Hippolit esztergomi udvarába három darab bőrral borított ládikát (*casette*) vettek. A ládikák nem voltak olcsók, összesen 2 dukát 10 denárt kellett értük kifizetni.¹⁶⁶⁸ Íróasztalként értelmezi Nyáry Albert azokat a bőrborítású ládikákat (*alcune Casette di Coro da scrivere*), amelyeket 1487-ben hat dukátért vásároltak az esztergomi érseki udvarba.¹⁶⁶⁹

¹⁶⁶² MILLER 2006, 327, és 22.5. kép.

¹⁶⁶³ „per fazitura di Case 3 grande per la Guardaroba D 1 din 33” (1490. február 16.): MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁶⁶⁴ „per 7 Casse: zoe per la fatura: da ponere torze et altro... D 2 din 70” (1490. február 13.): MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁶⁶⁵ „Item receperat a me dominus Rev. quandam ladulam meam emptam fl. V, pro qua feci aliam disponere pro fl. V.”: ZO XII. 418.

¹⁶⁶⁶ „Ismég egy kis rakott bőr láda [...] Ismég egy kicsin fekete rakott bőr láda, kiben uram ő nsága az pecsétet tartja s egyéb aprólékokat”: KOMÁROMY 1892, 566–567.

¹⁶⁶⁷ „Altera Cista minor intrinsecus et exterius Coreo ornata et ferro munita idest j”: U et C 76:14b.

¹⁶⁶⁸ MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11, Ms. 4996 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁶⁶⁹ NYÁRY 1874a, 15.

Véleményünk szerint ezek inkább ferde lapú íróládikák lehettek. Egy ládikát (*Casetta*), amelyet Taddeo Lardinak kellett átadni, 25 denárért szereztek be 1490 februárjában.¹⁶⁷⁰

Uralkodóink birtokában se szeri, se száma a kis dobozoknak, ládikáknak. Szapolyai János kincseinek és ruháinak összeírásában (1538) egy régi – valószínűleg nagyméretű – ládában különféle dobozok voltak, tele értékes tárgyakkal. Többek között volt benne egy kis, fekete bőrborítású doboz (*in una ladula antique est scatula una corrigio nigro cooperta*), egy kerek, fekete bőrdobozka (*una parva scatula rotunda corrigio nigro cooperta*), illetve egy aranyozott ezüst dobozka is, az előbbiben egy értékes gyémántkeresztet tartottak. Az egyik fekete, bőrborítású doboz részben aranyozott volt (*una scatula corrigio nigro cooperta et partim deaurata*).¹⁶⁷¹ Egyszerűnek nevezett dobozok (*scatula simplex*) is voltak a nagy ládában, továbbá egy ezüsttartóban (*czassa argentea*) egy ezüstóra.

A bőr és a fa konzerválódása szempontjából megfelelő körülmények között a középkori, bőrborítású ládikák sokáig megőrződhetnek, s régészeti feltárások különleges leletei lehetnek. Ez történt 1999-ben, a budai Szent György téri ásátások során, ahol egy kút nedves, iszapos betöltéséből került elő egy vörösfenyőből készült, 14. századi ládika.¹⁶⁷² Belsejét egykor selyemmel bélelték, kívülről bőrrel vonták be, majd pedig fémveretekkel látták el. A bőrborítást Anjou-liliomokkal díszítették.

Mint említettük, a ládikákban, kis dobozokban – legyenek azok bőrborításúak, ezüsből készültek, vagy festett díszítésűek –, gyakran őriztek apró értékű tárgyakat, vagy éppen féltve őrzött kincseket, ahogy manapság is. Gyűrűk, nyakláncok, drágakövek, mellkeresztek, pecsétnyomók stb. egyaránt helyet kaphattak bennük. Habsburg Mária királyné egyik dobozában például kozmetikai szereket tartott: egy üvegcsét, amelyben illatos por volt, továbbá olajat, szappant és négy parfümös kesztyűt.¹⁶⁷³ A királyné Pozsonyba menekített kincsei között egy ezüsládikát is találunk, mely zárható volt. Férje, II. Lajos kincseinek leltárában is felbukkan egy kis ezüsládika 1528-ban (*unam parvam ladulam ex argento*).¹⁶⁷⁴ Egyéb apró tárolóalkalmosságok még ebben a leltárban például egy ékszerdoboz, egy nagy fekete doboz (skatulya), benne aranylánc, melyről kereszt csüng alá, egy fekete tokban (*in una theca nigra*) kis kereszt volt, egy másik tokban Szűz Mária képe, egy fából készült tokban (*in una theca lignea*) egy pixis szerpentinkőből, és még sorolhatnánk. A királyi tárnokház telis-tele volt mindenféle ládával, ládikával, tokkal. 1521-ben II. Lajos többek között egy fekete és egy vasalt ládikából veteti ki a Habsburg Máriának szánt ékszereket.¹⁶⁷⁵ Az előbbiben gyűrűk, az utóbbiban nyakláncok és drágakövek voltak. Szintén ládikában tartotta ezüsből készült kincseit Zele János 1578-ban (*eg keys ladaban ezüst mym*).¹⁶⁷⁶

Nemesleányok kelengyéje között gyakran találunk különféle díszítésű ládikákat a nagyobb ládákon és „szekrényeken” kívül a 16. században. Különösen divatosak voltak a rakott, azaz intarziadíszes ládikák. Chapy Fruzsina 1558-ban két ilyet kapott (*Egi kosseb lada Rakoth, Egi kechen rakot ladates*).¹⁶⁷⁷ Horváth Ilona három kicsi ládája közül kettő volt faberakásos 1561-ben (*Harom keybyn lada aznak is kettey rakot*).¹⁶⁷⁸ 1595-ben Károlyi Kata egy olyan rakottművű ládikát kapott hozományként, amelyet hat aranygomb ékesített (*egj kisseb Rakoth Lada 6 aranyias gomb rajtba*).

Kevésbé díszes, sőt kimondottan egyszerű megjelenésű lehetett az a kisméretű, *paraszt* jelzővel illetett láda, amelyet Bazin várában az udvarbíróság házában leltároztak be 1586-ban.¹⁶⁷⁹

¹⁶⁷⁰ MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 7: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁶⁷¹ KEMÉNY 1888, 566.

¹⁶⁷² B. NYÉKHELYI 2003, 39; *Kincsek* 2005, 164. (B. Nyékhelyi D.); *Közös úton* 2016, 170, Kat. 4.H.20. (Nyékhelyi D.).

¹⁶⁷³ SIKLÓSSY 2004, 76–77.

¹⁶⁷⁴ BARABÁS 1890, 367.

¹⁶⁷⁵ DF 276719; CZÖVEK 2005, 441–442.

¹⁶⁷⁶ EÖR-DARMAY 1871, 62.

¹⁶⁷⁷ *Régi magyar* 1840, 149.

¹⁶⁷⁸ Horváth Ilona és Károlyi Kata ládikáira lásd: RADVÁNSZKY 1986, II. 17, 89.

¹⁶⁷⁹ RADVÁNSZKY 1986, II. 59.

A 15. században létezett a ládikáknak egy, közelebről nem ismert típusa, amelyet díszítése és/vagy szerkezete miatt magyarnak tartottak külföldön. Ilyen ládikákra a raguzai (dubrovnikai) Nagytanács által kötött, 15. század közepi (1450, 1451, 1452) szerződésekben találunk példákat, melyekben Jovan Ognjanović mester kötelezettségei között többek közt az szerepel, hogy magyar ládikákat (*cistellas ungaraschas*) kell készítenie.¹⁶⁸⁰

Megmaradt középkori táblaképeinken ritkán ábrázoltak ládikákat. Az esztergomi Keresztény Múzeum birtokában lévő *Evagationes Spiritus* című festményen egy előkelő hölgy lábai előtt hever két ládika (50. ábra 8). Ezeknek festett,¹⁶⁸¹ mintás talpazatuk van, lapos fedéllel záródnak, melyre egy szögletes fogantyú van applikálva, hogy ezáltal könnyen hordozni lehessen őket. Tartalmukról árulkodik a hölgy kezében lévő tükör – amelyet minden bizonnyal a nyitott fedelű ládikából vett elő –, illetve a nyitott ládikából kilógó öv. A két ládika között egy kis doboz is megörökített a festő. Az ilyen kis dobozok a képi ábrázolások (50. ábra 6–7) és a fennmaradt eredeti darabok tanúsága szerint nagyon elterjedtek voltak német nyelvterületen.¹⁶⁸²

A budapesti Iparművészeti Múzeum számos ládikát, íróládát őriz a 16. századból.¹⁶⁸³ Ezek között festett és bőrborításos darabok fordulnak elő (50. ábra 3, 5). Díszítményeik között világi témákat és bibliai jeleneteket egyaránt találunk. Külföldön készült darabok ezek, Rajna-vidéki, illetve flamand munkák.

8.6.3. Almáriumok/Szekrények

A 15. századtól kezdve a láda mellett az almárium vált egyre fontosabb tárolóbútorrá mind a főúri, mind a polgári otthonokban. A ládánál már említettük, hogy a középkorban a *szekrény* szót nem a mai értelemben használták, hanem az ácsolt láda, a szuszék megnevezése volt, míg maga a láda szó – a középfelnémet *laduláb*-ból – az asztalos készítette bútordarabot jelölte. Ebben a fejezetben nem véletlenül fogjuk az írott adatok ismertetésénél az almárium és nem a mai értelemben vett szekrény szót használni, ugyanis – mint majd látni fogjuk – a 15–16. században az *almarium/armarium* latin szó inkább volt egy gyűjtőfogalom, semmint, hogy egyetlen konkrét tárolóeszközt takart volna, legyen az, zárható falifülke, faliszekrény, ruhásszekrény, pohárszék, mosdószekrény stb. A téma bővebb kifejtésére mindeddig még nem vállalkozott a kutatás, így ezeken a lapokon részletekbe menően kívánunk az almáriumokkal foglalkozni. Számos írott forrásadat segíti munkánkat az almárium fogalom mögötti tárgytipusok megismerésében, ezek elemzésével közelebb lehet jutni a tárolóalkalmatosságához.

Az almárium neve a latin *arma* (= fegyverek, eszközök) szóból származik, mivel kezdetben fegyvereket tartottak bennük.¹⁶⁸⁴ Hazai forrásokban 1438-ban bukkan fel az almárium szó, mégpedig egyházi környezetben: a bártfai templom sekrestyéjébe készítettek asztalosok egy almáriumot 100 denárért (*mensatori quod almariam paravit ad sacristiam 100 den.*).¹⁶⁸⁵ Mivel többen is dolgoztak rajta, valószínűleg nem egy kisméretű faliszekrény lehetett, hanem inkább egy nagyobb testű szekrény, egy vagy több ajtóval. 1458-ban László egri püspök levélben kérte Keresztély bártfai plébánost, hogy a náluk lévő almáriumot, amelyben kápolnafelszerelést őriztek, kijavítása

¹⁶⁸⁰ HAN 1966, 198. – Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből ládácskának („ladaczka”) hívja a „cistella”-t. MELICH 1906, 70. (150. rész).

¹⁶⁸¹ A ládikák talpazatán lévő dekoráció sablonfestés lehet. Hasonló, sablonfestéssel díszített talpazatú láda, csak nagyobb méretben, ismert a kreuzensteini várból. A 15. századi láda készítési helyét az Alpok-vidékére (Karintia?) teszik. WALCHER–PAUKERT 1914, 126.

¹⁶⁸² ALBRECHT 1997, 41–42, 61–63. kép.

¹⁶⁸³ A témára jó összefoglalás: VADÁSZI 1986, 302–303.

¹⁶⁸⁴ B. NAGY 1970, 118.

¹⁶⁸⁵ FEJÉRPATAKY 1885a, 396.

után küldjék Egerbe.¹⁶⁸⁶ Az adatból világosan látszik, hogy nem egy falba épített szekrényről vagy zárható ajtóval rendelkező falifülkéről volt szó, hanem egy mozgatható tárolóbútorról. Ebből az adatból még azt is gondolhatnánk, hogy nem egy szekrényről „tárgyaltak” a felek, hanem egy ládáról, ugyanis – ahogy már említettük – 1554-ben az egri vár egyik *cistáját*, azaz ládáját *vulgo Almarium*nak nevezik, vagyis az almárium szót olykor a ládákra is használták.¹⁶⁸⁷ (Fordítva gondolkozva, a *cista* szó ekkor már nemcsak egy ládaféleséget takart, hanem egy alacsony /?/ szekrényszerű bútort is.) A 15. századi írott forrásadatokat tehát azt mutatják, hogy az almáriumok az egyházi épületekben voltak elsősorban használatban. Jelenlétük – a régészeti kutatásoknak köszönhetően – viszont korábról is igazolható. Belpátfalva és Szentgotthárd ciszterci monostoraiban a műemléki és régészeti kutatások során falba mélyített, polcos almáriumok kerültek napvilágra; a szentgotthárdi kettős fülke félköríves lezárású volt.¹⁶⁸⁸ Ezekben a kolostor könyveit tartották a szerzetesek. Későbbi középkori kolostorainkban is megtalálhatóak voltak a szóban forgó tárolóalkalmatosságok, de helyenként igen változó a számuk. Az 1508. évi, Miklós bátai apát és Thurzó György vizitációja során felvett leltárban, amely kilenc bencés monostor ingóságait lajstromozza, csak egyetlen kolostorban, a szalkaiban írtak össze egy fából készült almáriumot (*Armarium unum ligneum*), ami valószínűleg egy – mai értelemben vett – szekrény lehetett, mert rajta kívül egy nagy láda is szerepel az iratban (*Una cista magna in ecclesia*).¹⁶⁸⁹ A zágrábi ciszterci kolostor öt évvel később készített leltárában már három almáriumot találunk, az egyik a sekrestyében, a falba volt építve, ebben tarthatták azt a 16 darab szerkönyvet, melyeket szintén összeírtak.¹⁶⁹⁰ E tárolóbútorokon kívül voltak itt még ládák is: három *scrinium*, nyolc *cista* és hat *ladula*. További ismert későbbi középkori ciszterci leltárunkban, így az 1495-ös péterváradiban és az 1508-as bélháromkútiban viszont egyáltalán nem szerepelnek almáriumok.¹⁶⁹¹ Sőt, Bélháromkúton semmilyen tárolóbútort nem írtak össze. Pétervárad leltárában is csak három láda (*cista*) fordul elő, nem számolva az apró dobozakkal, tokokkal (egy *scatula*, három *teca/theca*).

Ezekből az adatokból idáig tehát az derül ki, hogy az almárium egyrészt lehetett egy mozgatható bútor, amit akár falifülkébe is tehettek, másrészt egy falifülke polcokkal, aminek akár ajtaja is lehetett.

Nyáry Albert 1874-ben megjelent tanulmányában még úgy fogalmazott, hogy „ajtókra nyíló almáriumok nemcsak hogy még a XVI. század első felében, de a következő század alatt is hazánkban, legalább a nemesi házaknál, még a ritkaságok közé tartoznak”.¹⁶⁹² Véleménye szerint ezeket a bútordarabokat a ládák helyettesítették. Ezt, a több mint 140 éve született gondolatot, amelyet Csánki Dezső¹⁶⁹³ is átvett Nyárytól, ma már azonban számos adattal cáfolhatjuk. Az írott források alapján az almárium a nemesi otthonokban (várakban, kúriákban) a 15. század végén már biztosan jelen volt. Az általam ismert legkorábbi adatok Egervár várának 1490. évi inventáriumából származnak. A vár negyediknek és ötödiknek nevezett helyiségében találunk egy-egy almáriumot, mégpedig olyan formán, hogy az azokban (*In almario*) lévő tárgyakat lajstromozták be gondosan a leltározók.¹⁶⁹⁴ Mindezek alapján az almáriumokban üveg-, kerámia- és fémedények voltak elsősorban elhelyezve, de például egy pár rézkengyelt és három doboz cukorkát is tároltak még bennük. Fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy a várban többféle

¹⁶⁸⁶ „Almarium pro conservatione rerum capelle nostre, quod in civitate Bartffa ordinatum est iam reformatum est et apromptatum. Committimus vobis quatenus visis presentibus dictum almarium vobis sine dampno remittere Agriam debeatis.” IVÁNYI 1910, 159.

¹⁶⁸⁷ „In propugnacolo una sponda et cista vulgo Almarium”: VERESS 1938, 240.

¹⁶⁸⁸ A belpátfalvi a déli keresztház külső nyugati falán került elő, lásd: VALTER 1985, 15. kép, 17. kép. A szentgotthárdi a sekrestye keleti falának belső oldalán foglal helyet, lásd: VALTER 1975, 4. kép; VALTER 1985, 1. kép. – Külföldi ciszterci kolostorokban lévő almáriumokra lásd például: BELL 2014.

¹⁶⁸⁹ CSÁNKI 1881, 299.

¹⁶⁹⁰ RASZTIK 1998, 204–205, 210–211. (3. táblázat).

¹⁶⁹¹ RASZTIK 1998, 215–216; E. KOVÁCS 1992, 344–345.

¹⁶⁹² NYÁRY 1874a, 14.

¹⁶⁹³ CSÁNKI 1883, 771.

¹⁶⁹⁴ DL 26048.

típusú láda is volt: megtalálható itt a *scrinium*, a *ladula* és a *cista* is. Vagyis az almárium ebben az esetben lehetett egy szabadon álló, ajtós szekrény, vagy egy polcos falifülke, de a sok edény miatt azt is feltételezhetjük, hogy egy pohárszék volt. A későbbi századokból ugyanis rendelkezünk olyan írott adatokkal, amelyek az almárium pohárszék jelentését is mutatják. Így például Tömörd várának 1682. évi leltára egy régi, *pohárszék szabású almariumot* említ.¹⁶⁹⁵ Az 1700-as évek elején a Széchenyiek egy összeírásában pedig ezt találjuk: *Armarium vagy pohárszék*.¹⁶⁹⁶ Az egervári vár négy évvel későbbi, 1494. évi leltárában a fent említett almáriumok még a „helyükön vannak”, szerepelnek az összeírásban.¹⁶⁹⁷ A második almáriumban mázas korsók, üvegpoharak stb. is voltak, valamint egy asztalterítő is. Mint fentebb, a pohárszék tárgyalása során már említettük,¹⁶⁹⁸ e bútorok zárható részében általában textilműket tartottak, míg nyitott részükre a fémből, kerámiából, vagy üvegből készült edényeket rakták ki. 1524-ben a várban már három almáriumot (*Almaria*) listáztak az összeírók.¹⁶⁹⁹

Az esztergomi érseki palotában 1491-ben biztosan volt egy almáriumnak nevezett tárolóalkalmatosság, ugyanis ekkor – a kifizetési jegyzékek szerint – egy ajtót és egy almáriumot (*pro uno almario*) meg kellett javíttatni; a munkálatok 19 denárba kerültek.¹⁷⁰⁰ 1521-ben a Batthyány család battyáni kúriájában négy bakonyinak nevezett *scrinium*, azaz ácsolt láda mellett egy – határozottan nagyméretűnek nevezett – almárium (*armarium magnum*) szolgált tárolóbútoroként.¹⁷⁰¹ 1536-ban, amikor is a Czoborok zálogba bocsátották a Bakicsoknak éleskői várukat, a vár igen romos állapotban volt, és azt mindenféleképpen fel kellett újjítani. Ezen munkálatok során a berendezés egy része is cserére szorult, sőt, új bútorokat is készítettek. Egy bizonyos János ácsmester és segédei a belső várban tevékenykedve nemcsak padlásfödémeket javítottak, fa esővízcsatornákat, illetve latrinákat készítettek, hanem egy bizonyos nagy szobába almáriumot is (*in stuba maiori unum almarium*).¹⁷⁰² Az a tény, hogy ácsok készítették ez utóbbi berendezési tárgyat, véleményünk szerint arra vall, hogy talán a nagy szoba egy falmélyedését bélelhatték ki fadeszkákkal, s gyárthattak hozzá ajtót vagy ajtókat, azaz – az 1682-es tömördi leltár szóhasználatával élve – a falba csináltak egy almáriumot. Ez utóbbiban ugyanis *expressis verbis* kijelenti a leltár, hogy *egy falba csinált almáriumba feles hosszú és más féle innya való üveg* volt.¹⁷⁰³ 1549-ben Szucsá várában is volt egy almárium, amelyről csupán annyit tudunk, hogy egy asztal mögött helyezkedett el, és már ekkor réginek titulálták (*armarium vetus post mensam*).¹⁷⁰⁴ Ez akár egy szabadon álló (tálaló)szekrény, akár egy faliszekrény, vagy falban lévő szekrény is lehetett.

Trencsén várában meglepően nagy számban voltak jelen az almáriumok a várról készült 1549. évi leltár tanúsága szerint.¹⁷⁰⁵ Itt nem kevesebb mint 12 darabot találunk belőlük. Öt helyiségben, köztük a várnagy szobájában, illetve a tárnokházban voltak ilyen tárolóalkalmatosságok, az utóbbiban egyszerre négy is. *In domo quotidiana* egy almáriumon kívül egy hosszú ládát is

¹⁶⁹⁵ RADVÁNSZKY 1986, II. 372. – A (sopron)keresztúri kastélyban 1597-ben: „Pohar zek almariumostul j”: U et C 101:3; *Urbaria et Conscriptiones* 7/1. (1984) 217.

¹⁶⁹⁶ BÁRTFAI SZABÓ 1911, 340.

¹⁶⁹⁷ DL 26076.

¹⁶⁹⁸ Lásd *A reprezentáció bútorai: a pohárszék* fejezetet.

¹⁶⁹⁹ DL 26331.

¹⁷⁰⁰ MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 8: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. Az adatot hozza VOIT 1954–1955, 79. jegyzet is; e tanulmány 61. oldalán Voit Pál pohárszékként értelmezi a kifejezést, de mindenféle magyarázat nélkül.

¹⁷⁰¹ DL 47433.

¹⁷⁰² NEUMANN 2006, 74, 77.

¹⁷⁰³ RADVÁNSZKY 1986, II. 373.

¹⁷⁰⁴ Szucsá várában a „stubella”-nak nevezett helyiségben volt az almárium. A kis szoba bútorai között – az almárium és az asztal mellett – egy hordozható pad („Scampnum mobile”) is szerepel. LUKINICH 1937–1943, IV. 209.

¹⁷⁰⁵ „In domo castellani strata ij, Ibidem armarium j [...] Intra stubam palatii in testudine: Armaria iij, In eodem armario ladule filiales viij [...] In testudine subtus stubam armaria iij [...] In domo tauernicali dicuntur esse armaria iiij. In domo quotidiana dicitur esse armarium j, Ibidem ladula longa j”: U et C 75:41.

lajstromba vettek, ami egyértelműen azt mutatja, hogy az almárium itt egy szekrényféleség (fali-, álló, vagy falba épített szekrény) volt. Egy boltozatos szobában három olyan almárium volt, melyek kilenc fiókkal, azaz rekesszel voltak ellátva. Állhattak szabadon vagy a falba építve – sajnos, ez már nem derül ki a leltárból. A (sopron)keresztúri Nádasdy-kastélyban, a kapu feletti kis szobában egy olyan almáriumot találtak az összeírók 1597-ben, amely *ketth aitos* volt és zárral zárni is lehetett.¹⁷⁰⁶

Egyértelműen iratok (privilegiális levelek) tárolására szolgált az az almárium, amelyet a bártfai városháza levéltári helyiségébe készített egy bizonyos János mester 1511-ben; munkájáért 9 és fél forint ütötte a markát (*Magistro Jobanni de almaria pro Conservatione literarum privilegiarum facta fl. 9 1/2*).¹⁷⁰⁷ A szekrény a mai napig megvan, jó állapotban, s ez alapján elmondhatjuk, hogy a forrás *almarium* szava egy 2,6 méter hosszú és 2,35 méter magas, négyajtós szekrényt takar (53. ábra 1). Felületét intarziacsíkok díszítik, valamint vasalatok, úgymint ónozott vaspántok, címerpajzs alakú zárlemezek, illetve az ajtók közepére helyezett egy-egy ajtóhúzó.

Joannis de Hall a pozsonyi társaskáptalan egyik kanonokja és préposti helytartó házában 1555-ben az almáriumok számos változatával berendezett helyiségeket találunk.¹⁷⁰⁸ A nagy szobának nevezett helyiségben volt két, tálaknak való almárium (*Almaria scultellarum*), illetve egy könyves almárium (*Almarium librorum*). Egy boltozatos helyiségben volt egy almárium üvegek tárolására (*Almarium pro vitris*), egy kis szobácskában pedig egy kisméretű, háromszög formájú almárium, minden bizonnyal valamelyik sarokban elhelyezve (*Almarium paruum triangulare ad murum*). Ez utóbbi helyiségben a mosdószekrényt is almáriumnak nevezi a forrás (*Lauatorium cum almario*). A tálakkal teli almárium akár egy pohárszék is lehetett, de akár zárható szekrény vagy falifülke is, a könyves almárium mögött vagy egy zárható, vagy egy nyitott, polcos szekrény sejthető, míg a háromszög alakú almárium talán egy tékaszerű tárolóbútor volt.

Késő középkori polgári hagyatéki leltárak, végrendeletek áttekintése után az derült ki, hogy Sopronban *Allmarban*, azaz almáriumban értékes felsőruhákat tároltak (*Gwannndtallmer*), de könyvek elhelyezésére (*Allmar zu dem Bücher*) is szolgáltak e tárolóbútorok.¹⁷⁰⁹ Pozsonyból olyan adat is ismeretes, hogy mosdókancsót helyeztek egy almáriumra.

A bazini várban többek között a konyhához tartozott egy almárium 1586-ban, ebben fazekakat tartottak (egy *Almarium fazeké tharthany*).¹⁷¹⁰ Vagyis az almárium kifejezés egy konyhaszekrényt is takarhatott a 16. században. A korabeli ábrázolások szerint is használtak a konyhákban szekrényeket tárolásra – nem csak polcokat és ládákat –, melyek alacsony és magas példányok egyaránt lehettek (63. ábra 1, 4, 6, 11).

Azt, hogy az almáriumok nem mindig szabadon álló szekrények voltak, már a fent említett bélapátfalvi és szentgotthárdi ciszterci példák által igazoltuk, illetve a tömördi várleltár alapján is. A 17. századi Erdély inventáriumaiiban bőségesen találunk adatokat falban kialakított almáriumokra. Példaként hoznánk a királyfalvi udvarház 1647. évi leltárát, amelyben az asszonyház közelében lévő kis házban írtak össze egy ilyen almáriumot (*az falba egy festett almárium, kelesos, záros*).¹⁷¹¹ Benne a legkülönbélebb dolgokat raktározták.¹⁷¹² A mezőbodoni udvarházban a leányok házában, azaz szobájának volt az állandó berendezési „tárgya” 1679-ben egy nagy almárium, melynek ajtajai kétfelé nyíltak, vaspántokkal voltak felszerelve és volt egy zárja is, bár kulcs híján zárni nem lehetett (*az falban egy öreg almárium, kének vagyon kétféle nyíló, vaspántocskákon forgó, párkányos, záros ajtó[ja], kulcsa nincsen*).¹⁷¹³

¹⁷⁰⁶ „ketth aitos almarium plehestwł”: U et C 101:3.

¹⁷⁰⁷ MYSKOVŠKY 1879–1880, II. 79.

¹⁷⁰⁸ PÓR 1884a, 393.

¹⁷⁰⁹ SZENDE 2004, 203–204.

¹⁷¹⁰ RADVÁNSZKY 1986, II. 62.

¹⁷¹¹ B. NAGY 1973, 84.

¹⁷¹² Bőrtáskában puskát, továbbá rézporzót, „pecsételő vastáblát”, üvegpalackokat, selyemgombokat és különböző szövötteket (fajlondist, kamukát) raktároztak benne.

¹⁷¹³ B. NAGY 1973, 135.

Nyugat-Dunántúli és északkelet-magyarországi 16–17. századi leltárakban is megtalálhatóak a *falban csinált* almáriumok. A (sopron)keresztúri kastélyban, Nádasdy Ferenc hálószobájában volt például egy *falban csinált almarium ket kulcz alatt* 1597-ben, Szerencs várában pedig az *Aszszony eö Ngsa Házában* és a *Leány Aszszonyok Házában* volt egy-egy festett, kisméretű, falban lévő almárium 1635-ben.¹⁷¹⁴

A régészeti kutatás számos helyen lelte nyomát változatos formájú falfülkéknek 16. századi, északkelet-magyarországi kastélyokban.¹⁷¹⁵ Ezek egy jó része valószínűleg ajtóval zárható almárium volt, hasonlóan az iménti példákhoz. Falifülkékre korábbi időkből is találunk világi épületekben példákat. Csáktornya várában, az ötszögletű lakótorny második emelétén egy kőkeretes, kettős falifülke található, viszonylag jó állapotban.¹⁷¹⁶ A vár a 13. század végén vagy 14. század első harmadában épült. Szaplonca várának öregtornyában a csáktornyaihoz hasonló falifülke volt egykor, de ennek nagy része elpusztult.¹⁷¹⁷ A visegrádi királyi palota északkeleti épületében, az északi szárny egyik földszinti helyiségben két, egymástól különálló falifülke is megmaradt.¹⁷¹⁸ A szárköveken polchorony látható, azaz egy-egy polccal meg voltak osztva a fülkék.

Végül, a leltárak és egyéb források áttekintése után, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a 14–16. századi szójegyzékeket, szószedeteket sem.¹⁷¹⁹ Nem ismeri az *almarium/armarium* szót az 1395 körül keletkezett *Besztercei Szószedet* és az 1405 körüli *Schlägli Szójegyzék*. Még meglepőbb, hogy nem találjuk nyomát Murmelius 1533. évi és Szikszai Fabricius Balázs 1590. évi latin–magyar szójegyzékében sem, pedig – mint láthattuk – 16. századi leltárainkban már jócskán jelen vannak az almáriumok. Calepinus 1585-ben kiadott latin–magyar szótára viszont hozza a kifejezést: a latin *armarium* szót magyarul *Almáriomnak* határozza meg.¹⁷²⁰ Pápai-Páriz Ferenc szótárában szintén ekként szerepel, annyi különbséggel, hogy *Élés-tartó kamara* jelentése is volt.¹⁷²¹

Összegzésként tehát azt mondhatjuk el, hogy az *almarium* kifejezéssel általánosságban egy olyan tárolóalkalmatosságot illettek, amelynek polcos korpusza volt (falban lévő almárium esetében maga a kőből falazott fülke alkotta gyakran a „korpuszt”), s többnyire egy-két zárható ajtaja is volt. Így a falifülke, a falra akasztható faliszekrényke, a nagyméretű egy-, két-, vagy négyajtós szekrény, a pohárszék, a konyhai szekrény, illetve a mosdószekrény esetében találkozunk e kifejezéssel. Olykor az almárium és a *cista*/láda jelentése keveredett egymással. Díszítésükről a 15–16. századi írott források nemigen szólnak, a korabeli ábrázolások és a megmaradt darabok alapján ismerhetjük meg őket.

Magyarországi ábrázolásokon a 15. században tűnik fel az almárium/szekrény először. A Jánosréti mester 1480-as években festett Szent Miklós-oltárképén láthatunk egy egyajtós, pártázatos szekrényt két talpazatos láda társaságában (*51. ábra 1*).¹⁷²² Az oltárkép ezen jelenetén egy kereskedő veri Szent Miklós szobrát dühében, mivel kirabolták. A szekrény tartalmának latolgatása során K. Csilléry Klára felvetette, hogy abban értéket valószínűleg nem tartottak, hanem élelmiszer tárolására szolgálhatott, mint számos korabeli társa, mivel az értékeket ládástól, illetve az egyik ládából viszik el, valamint egy tárolórúdról rántják le a ruhaneműt.¹⁷²³ A festmény azt is jól illusztrálja, hogy ebben az időszakban már általános bútordarab volt a szekrény polgári

¹⁷¹⁴ (Sopron)Keresztúr: U et C 101:3, *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 217; Szerencs: „Egy festet falban csinált Almariumoczká plehestül, kulcz nélkül”, „Az falban csinálva egy festet Almariumoczká kulcs es ütőközje nélkül”: LÁSZLÓ 2002b, 336–337.

¹⁷¹⁵ FELD 2000b, 119.

¹⁷¹⁶ BOZÓKI–GIBER 2010, 11–12. kép, 62. kép.

¹⁷¹⁷ BOZÓKI–GIBER 2010, 463.

¹⁷¹⁸ BUZÁS 1990, 82, Tipológiai-szerk. kat. 26–27, és 328. kép. A fülkék mérete: 59 × 52,5 × 37 centiméter, 66 × 57 × 38 centiméter.

¹⁷¹⁹ FINÁLY 1892; SZAMOTA 1894; SZAMOTA 1896; MELICH 1906.

¹⁷²⁰ MELICH 1912, 20.

¹⁷²¹ PÁPAI PÁRIZ 1782, 56.

¹⁷²² TÖRÖK 2005, 23. kép, 116–117, Kat. 10.

¹⁷²³ K. CSILLÉRY 1997a, 361.

környezetben.¹⁷²⁴ A 15–16. századi hazai táblaképeken egyébiránt meglehetősen ritka az almárium-ábrázolás. A bártfai Mária halála táblaképen (Krisztus születése oltár, 1480–1490) a háttérben egy olyan pártázatos szekrény látható, amelynek felül ajtóval záródó tárolórésze van, alatta, a homloklap közepén könyvtartó pulpitus foglal helyet (51. ábra 3). Mosdószekrény felső része látszik két ülő asszony mögött az eperjesi Szent Miklós születése táblaképen (51. ábra 2). Kis szekrénynek vesszük azokat az olvasópulpitusokat is, amelyeknek ferde, könyvet tartó felső része alatt ajtóval vagy ajtókkal zárható tárolórész helyezkedik el; ilyen több táblaképünkön is megjelenítettek, elsősorban Szűz Mária, valamint szentek élettörténetének ábrázolásával kapcsolatban (pl. Szepesszombat, Mária-oltár, 1460–1470, 51. ábra 4; Liptószentmiklós, Mária-oltár, 1470–1480; Szmrecsány, Mária-főoltár, 1480 körül; Lőcse, Szent János-oltár, 1520, 51. ábra 5). Amelyik szekrénykébe beleláthatunk, annak a polcain könyvek fekszenek.

A szekrény történetére egy rövid pillantást vetve, azt állapíthatjuk meg először is, hogy nagy múltra visszatekintő bútordarab. Már az ókori Egyiptomban is létezett; a római korban főleg műhelyberendezésként használták.¹⁷²⁵ A középkorban elsősorban nem ruhafélék, hanem könyvek, relikviák, egyházi felszerelések, fegyverek, élelmiszerek tárolására szolgált.¹⁷²⁶

Korai, külföldi példákat tekintve, az 5. századi Galla Placidia mauzóleum egyik mozaikján egy olyan kétajtós, timpanonos szekrényt örökítettek meg, amelynek polcai a négy evangélium befogadására szolgáltak (54. ábra 1).¹⁷²⁷ Pár évszázaddal később hasonló szituációt láthatunk a *Codex Amiatinus* Ezsdrás prófétát ábrázoló képén is: bőrkötésű könyvek fekszenek a szekrény egyes polcain.¹⁷²⁸ A 12–14. századi időszakból viszonylag számos sekrestyeszekrény, valamint relikviaszekrény (ném. *Reliquienschrank*) maradt fenn Európában.¹⁷²⁹

Ami a 15–16. századi magyarországi fennmaradt faliszekrényeket, szekrényeket illeti, elsősorban egyházi környezetből ismertek ilyenek. Középkori templomainkban, általában a sekrestyében gyakran találkozhatunk olyan falba épített, kisméretű almáriumokkal, amelyeknek zárható ajtaja is volt. Az ajtólapot és sokszor az azt körülvevő keretelést is többnyire gazdag faragás díszíti. Ilyen típusú almáriumok például erdélyi templomokból ismertek. A nagyszebeni evangélikus templomból két szép példányát közölte Roth Viktor 1915-ben (52. ábra 2–3).¹⁷³⁰ Felületüket lapos faragású, gótikus mérműves ornamentika borítja, két-két vaspánt fogja az ajtólapokat az oldalsó fakeretekhez, s az egyiken még a V alakú kulcsvezetővel ellátott zárlemez is megmaradt, ezen a bemélyített alap feketére festett. A zárlemez nélküli faliszekrény díszítményének alapja pedig vörösre és feketére van festve, felső keretén felirat is fut (*hif got • hi • unde • dort*). Ezek a faliszekrények Roth leírása szerint a templom déli szentélyfalához csatlakozó toldaléképületben találhatók. Nagyszebenből még egy 15. századi faliszekrény faragott ajtólapja ismert, mely jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában van (80. ábra 7). A keretén lévő faragott motívum megegyezik az előző, zárlemezes faliszekrény bal oldali keretén lévő mintázattal. Az ajtólap ez esetben is fekete-vörös színezésű. Segesváron, a Hegyi templomban egy pártázatos lezárású falialmárium található (52. ábra 1).¹⁷³¹ A pártázaton kívül egyedüli díszét az ajtólap körüli keretelés ágra csavarodó szalagmotívuma adja. Ajtaja sima, faragás nélküli. Erdélyi templomok sekrestyéiben, úgymint Meggyes, Nagydisznód, Szászhermány és Brassó további faliszekrények nyomára bukkan Roth.¹⁷³² Az utóbbi helyen lévő faliszekrény „foglatát”, azaz

¹⁷²⁴ Külföldi, polgári otthonokban is, lásd például Gabriel Mälesskircher Krisztus Simon házában című táblaképét 1476-ból: WILCKENS 1982, 251.

¹⁷²⁵ Lásd például a pompeji Vettius-ház egyik freskóját: a timpanonos lezárású szekrény polcain üveges gyógyszereket tároltak. MORLEY 2001, 76. kép.

¹⁷²⁶ APPUHN–WITTSTOCK 1982, 48; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 53.

¹⁷²⁷ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 28. kép.

¹⁷²⁸ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. II. tábla; MORLEY 2001, 50.

¹⁷²⁹ Lásd például a halberstadti dóm festett szekrényét, vagy az aubazine-i ciszterci kolostor kétajtós szekrényét: SCHMIDT 1917, 29–31. kép; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. III. tábla, illetve 83–92. kép, 96–99. kép, 102. kép stb.

¹⁷³⁰ ROTH 1915, 247, és 40. tábla 3, 41. tábla 2.

¹⁷³¹ ROTH 1915, 247–248, és 41. tábla 1.

¹⁷³² ROTH 1915, 247–248.

keretelését nem faragás, hanem intarzia díszíti. A nagydisznódi evangélikus templom sekrestyéjében lévő falialmárium ajtaját csak két vaspánt, egy trapéz alakú zárlemez és egy ajtóhúzó ékesíti valamelyest (52. ábra 4). A fülke belseje két részre osztott: felül egy nagyobb, magasabb rekesz, alul egy kisebb található.¹⁷³³ A százszéki evangélikus templom sekrestyéjében máig fennmaradt egy pártázatos lezárású, nagyméretű faliszekrény a 16. század elejéről. Korpuszát a falban alakították ki. A kereten is és az ajtólapon is lapos faragású, festett indaornamentika fut körbe. Zár címere címer alakú.¹⁷³⁴

A Felvidékről is szép számban maradtak meg falifülkék díszes ajtólapjai. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő, 15. századi malompataki szentségtartó faliszekrény lapja kecses, ívelt vonalú levelekkel, bal és jobb oldalon lévő szegélyléce csonkolt faágra csavarodó szalagmotívummal ékesített (83. ábra 1).¹⁷³⁵ Vaspántjai egyszerűek, s címerpajzs alakú zár címere és szív alakú ajtófogantyúja van. A múzeum tulajdonában lévő, szintén felvidéki, mégpedig Hervartórol származó faliszekrényéről később még szót ejtünk (79. ábra 3).¹⁷³⁶ Ez nem falba épített volt, mint az előzőekben bemutatott darabok, hanem falra lehetett függeszteni. Pártázatát faragás, testét sablonfestés díszíti. A radványi (ma Besztercebánya része) római katolikus templom sekrestyéjében lévő falifülke ajtaját a körülötte lévő kerettel együtt Könyöki József örökítette meg rajzban.¹⁷³⁷ A hársfa ajtó és a keretelés is teljes egészében faragott motívumokkal van beborítva. A hervartói faliszekrény frízén látható háromleves motívum itt is megjelenik, de a rozetták csak négyszirmúak.

Mindezeket az egyházi falialmáriumokat azért mutattuk be ilyen részletesen, mert várainkban, kastélyainkban, udvarházainkban talán hasonló szerkezetű és díszítettségű darabok lehettek egykor.

14–15. századi itáliai ábrázolások azt mutatják, hogy egyszerű hajlékokban és gazdag polgári otthonokban is megtalálható volt a falba vágott fülke, a falba illesztett, ajtóval zárható szekrényke, vagy a falra függeszthető faliszekrény, téka.¹⁷³⁸ A mindennapokban használt edények és a díszedények egyaránt helyet kaphattak bennük, mint ahogy a könyvek is. A képekkel ellentétben, a reneszánsz korabeli (1400–1600), olasz inventáriumokban viszont többnyire nem említenek faliszekrényt, azaz falban lévő nyílást polccal, amelyet esetleg ajtóval zártak is.¹⁷³⁹ Minden valószínűség szerint azért lehet ez, mert nem számítottak mobíliáknak.

Reifenstein várában egy zöldre festett, egyszerű példánya őrződött meg a faliszekrényeknek a 15. század végéről (52. ábra 5). Ábrázolások is igazolják (52. ábra 6–7), hogy német nyelvterületen nagyon gyakori volt ez a fajta tárolóalkalmatlóság. Mint fentebb már volt róla szó, a faburkolatos szobáknak is szinte kötelező „kellékei” voltak.

Néhány, a 15–16. századból fennmaradt, szabadon álló, többajtós szekrényünk azt mutatja, hogy a pártázatos lezárás nagyon kedvelt és elterjedt díszítési mód volt rajtuk. Ez a lezárás tulajdonképpen az építészetben megtalálható pártázatos várfalra hasonlít. Erdélyben és a Felvidéken is készítettek pártázatos szekrényeket, példányaik templomok sekrestyéiben voltak felállítva (s ennek köszönhetően maradtak meg). A nagyszebeni evangélikus templom sekrestyéjéből egy nagy kétajtós és egy keskenyebb, három ajtó páros szekrény (53. ábra 2) ismert.¹⁷⁴⁰ Az utóbbi díszét az oldalsó keretléceken futó vésett motívumok adják. A szekrény teste talapzaton áll.

¹⁷³³ 1998-ban, ottjártamkor a fülke ajtaja már sérült volt, és le volt szakadva. Az ajtólap a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került.

¹⁷³⁴ LÁNGI–MIHÁLY 2002, 100–101.

¹⁷³⁵ KOVALOVSKI 1980, 12, 27, és 24. kép.

¹⁷³⁶ KOVALOVSKI 1980, 11, 25, és IV. tábla.

¹⁷³⁷ *Könyöki* 2000, 265, és 146.5. kép.

¹⁷³⁸ THORNTON 1991, 2. kép, 219. kép, 221. kép, 253. kép, 255. kép, 291. kép, 293. kép.

¹⁷³⁹ THORNTON 1991, 222.

¹⁷⁴⁰ ROTH 1915, 247–248, és 42. tábla 2; ELEKES 1939, 293; HORVÁTH 1939, 592.

Különlegesen szép és európai viszonylatban is kiemelkedő az 1915 óta a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő bártfai könyvszekrény (sz.: 429 centiméter, m.: 238 centiméter), melyet gazdagon faragott, festett díszítésű fríz, illetve a szóban forgó pártázatos lezárás jellemez (79. ábra 2).¹⁷⁴¹ Az 1480 körül készített bútor teste vörösfenyőből, ajtajai és színesre festett fríze hársfából készült. Alább még lesz róla szó, hogy frízének díszítménye számos felvidéki bútoron (pl. Hervartó, Szepeshely, Csetnek) fellelhető, mely arra utal, hogy létezett egy műhely a Felvidéken, amely hasonló díszítményű bútorokat állított elő. Ez az almárium átmenetet képez a minden oldalán szépen kidolgozott és a falba épített szekrények között, ugyanis oldalfalait nem igazán munkálták meg, durvára hagyták, mivel a helyiség, ahová készült (a Szent Egyed-templom oratóriumából lerekesztett keskeny helyiség), majdnem olyan széles volt, mint maga a szekrény, tehát az oldalfalak maradhattak kevésbé attraktívak is. Ami a belső beosztását illeti, hat nagyobb egységre van osztva, a felső három egység pedig még kisebbekre, négy-négy rekeszre (53. ábra 5). A szekrény eredetileg is könyvek tárolására szolgált, nem csak a jelenlegi kiállítás miatt kerültek bele. Ajtajainak az ónozott vasalatok adnak némi díszet.

Német nyelvterületen nagy számban maradtak fenn pártázatos lezárású szekrények a 15. századból. Ezekre jellemző, hogy talapzaton állnak, négy ajtóval záródnak, s gazdag faragású frízük van, sokszor felirattal. Példányaik nemcsak sekrestyék, hanem világi épületek, lakóházak, sőt várak praktikus és hasznos tárolóbútorai voltak egykor.¹⁷⁴²

Sekrestyeszekrények Kolozsvárról, Besztercéről, illetve Segesvárról ismertek még.¹⁷⁴³ Az utóbbinak a tetején ferde, könyvek tárolására alkalmas polcot képeztek ki, alatta ajtókkal zárható tárolóegységek helyezkednek el, amelyekben a miséhez szükséges egyházi felszerelést raktározta.

A magyar kutatás számára kevésbé ismert, sokfiókos iratszekrény, almárium található Boroszlóban, az Egyházmegyei Múzeumban (Museum Archidiecezjalne). Frízének felirata szerint 1455-ben készítették: *Anno. Domini. MCCCCLV. Dominus. Johannes. Paschkowicz. canonicus. procurator. ac. magister. fabrice. ecclesie. wratislavis. hanc. almariam. comparavit.*¹⁷⁴⁴ Egy hatalmas almáriumról van ez esetben szó, 181,5 × 320 × 93,6/95,7 centiméteres mérettel (53. ábra 6). Két ajtaját kitarva nem kevesebb mint 48 fiók tárul elénk. A szekrény korpusza a talapzatos ládákhöz hasonló, lapos faragványokkal díszített aljon áll, szintén ilyen faragványokkal ékesített feliratos fríze. Az almárium fenyőfából és tölgyfából készült. Az ajtólapok deszkáit hosszú vaspántok fogják össze, rajtuk még ajtóhúzó, egy nagyméretű, trapéz alakú zárcímer és nyolc darab átluggatott vaslemez található, az utóbbiak szellőzőként funkcionáltak, de egyben dekorálták is a hatalmas ajtószárnyakat. A szekrény azonban – Wojciech Gluziński véleménye szerint – nem teljes egészében 1455-ben készült, hanem egy korábbi bútorarabot alakították át. A bútor tulajdonképpen három készítési fázis eredménye. Kezdetben egy nyitott, polcos, ajtók nélküli állvány volt, amely egy falifülkében állt. Valamikor Konrad Oleśnicki püspök idejében (1417–1447) szerelték fel rá a ma is látható két ajtót. 1455-ben, Peter Nowak püspök idejében (1447–1456) kiemelték a falifülkéből, szabadon álló szekrénné tették, s ekkor kapta díszes talapzatát és frízét, valamint a 48 ládafiókot.

¹⁷⁴¹ MYSKOVSZKY 1879–1880, I. 104–108, és VIII. tábla 22; VARJÚ 1916, 31–35, és XIII. tábla; GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950, 996, és 1157. kép; KOVALOVSZKI 1980, 12, és II. tábla; *MNM vezető* 2005, 34–35, és 25. kép. – A pártázatos lezárás olyannyira kedvelt volt a 15. század végén, 16. század első felében, hogy stallumokon (pl. erdélyi szász templomokban: Tóbiás, Bogács, Berethalom, Ecel, Felsőbajom, Almakerék, Nagysink, Beszterce) is alkalmazták. ROTH 1915, 43–49. tábla, 55. tábla. A Magyar Nemzeti Múzeumban lévő ádamosi stallumon is megtalálható, lásd: KOVALOVSZKI 1980, 30–31. kép. Sőt, bútorokon kívül bizonyos kályhákon is fellelhetőek a pártázatok. A kályhák tetejét sokszor pártázatos párkánycsempékkel zárták le, amelyek mázatlan vagy mázas kivitelben készültek. Lásd például: HOLL 2002a, VII. tábla; BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 4–5. kép.

¹⁷⁴² WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 238–241. kép. – Változatos formájú, egy- vagy többajtós, pártázatos lezárású szekrényekre (Ausztriából: főként Tirolból; Németországból) lásd még a kreuzensteini vár gyűjteményét: WALCHER–PAUKERT 1914, 141–145. Tiroli, 1500 készült kétajtós, pártázatos szekrény: *Figdor* 1930, V. 523. tétel.

¹⁷⁴³ EDVI 1899, 8. ábra (a szekrény zárja); ROTH 1915, 248–249; IVÁNKA 1939, 436.

¹⁷⁴⁴ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 278. (a 252. képalírás szövege), és 252–254. kép.

Középkori városházákon is nagy szükség volt az iratok raktározásához méretes szekrényekre. Fentebb már szóltunk arról a négyajtós, intarziadíszes szekrényről, amelyet a fennmaradt kifizetési jegyzékek szerint János mester készített a bártfai városházára 1511-ben (53. ábra 1).¹⁷⁴⁵ Az *almarium* az épület levéltári helyiségében állt egykor. Ugyaninnen egy igazán reneszánsz megjelenésű, 1525-ből származó szekrény is ismert (53. ábra 3),¹⁷⁴⁶ mely a pénztárhelyiség berendezését képezte egykor. A félköríves archivolttal záródó szekrényt festéssel (vörös, kék) és intarziacsíkokkal tették dekoratívvá.

A 15. századból egyáltalán nem, a 16. századból alig őrződtek meg hazánkban egykor világi tulajdonban lévő szekrények. Legkorábról fennmaradt szekrényünk – az Iparművészeti Múzeum tulajdonában – a 16. század közepéről való, Felső-Magyarországról származik (53. ábra 4).¹⁷⁴⁷ Ez azonban csupán egy fél szekrény (m.: 131 centiméter), tudniillik csak alsó alsó része maradt meg, emeleti része a századok során elenyészett. Eredetileg négy ajtóval záródhatott; talapatában két fiókot képeztek ki. Két, rövidebbik oldalán egy-egy fogantyú van, ahogy ez a ládáknál is szokásos. Hasonló szerkezetű szekrények német és osztrák gyűjteményekben találhatóak (pl. Bécs, Museum für angewandte Kunst; München, Bayerisches Nationalmuseum).¹⁷⁴⁸ A 16. századi német négyajtós szekrények szerkezetére jellemző, hogy több részre szedhetőek, mégpedig talapat, alsó szekrényrész, övpárkány, felső szekrényrész, koronázópárkány. A szóban forgó felső-magyarországi szekrény esetében is erről lehet szó. Ami az anyagát illeti, fenyőfa testét dióval borították, és habos kőris, dió-, jávor- és szilvafa berakással díszítették. Az ajtólapokon faberakásos városkép, ún. perspektivikus intarzia (*tarsia a prospetto*) jelenik meg. Ez a díszítési mód ekkor már nemcsak Itáliában, hanem Németország déli részén és Svájcban is igen divatos, mint ahogy nálunk is. Stallumokon és ládákon is alkalmazták hazánkban e díszítést. (A szóban forgó szekrényalj városképes intarziájához nagyon hasonló kompozíciót láthatunk a pálfai Apponyi-kastélyból származó kelengyeláda homloklapján;¹⁷⁴⁹ 49. ábra 6.) Az egykor négyajtós szekrényben vászonneműket, fehérneműket tarthattak elsősorban. A világi használatban lévő 15–16. századi négyajtós szekrényekre általánosan jellemző ez. A polgárság számára különösen nagy szükség volt ilyenekre, a ládák mellett.¹⁷⁵⁰ A szekrények belül polcosak voltak, vagyis még ekkor sem a ruhák felakasztására szolgáltak – valójában a szekrények ilyenfajta funkciójára csak a barokk kortól volt szükség.¹⁷⁵¹ A polgárság hely hiányában rákényszerült arra, hogy a lakótérben tároljon, ezért azt minél díszesebb, minél nagyobb szekrényekben tette – így válhatott ez a bútor egyben presztízsbútorrá is számukra.

Az európai királyi, hercegi udvarokban viszont nem volt szükség ilyen, lakótérben álló, díszes szekrényekre, mert külön helyiségben,¹⁷⁵² tárházakban, gardróbokban (fr. *garde-robe*; ol. *guardaroba*; ang. *wardrobe*) helyezték el ruháikat és persze egyéb értékeiket is.¹⁷⁵³ Ezeken belül viszont ládában, (beépített) szekrényekben, állványokon, rudakon tárolták a sok-sok holmit. Az udvari enteriőröket ábrázoló középkori képeken nem is találkozunk szekrényekkel. Fennmaradt viszont néhány olyan szekrény, amelyet hercegek, hercegnők használtak. Példaként hoznánk először is Mechtild hercegnő két szekrényét a wienhauseni kolostorból a 13. század legvégéről (54. ábra 2–

¹⁷⁴⁵ MYSKOVSKY 1879–1880, II. 79; SZENTPÉTERY 1939, 331; ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 3. tábla; MIKÓ 2004, 30–31.

¹⁷⁴⁶ MYSKOVSKY 1879–1880, II. 79–80; ZLINSZKY-STERNEGG 1966, 5–9. kép.

¹⁷⁴⁷ VADÁSZI 1986, 305, és 65. kép; *Reneszánsz* 1988, I. 115, Kat. 352. (Zlinszkyné Sternegg M.), II. 113; BATÁRI–VADÁSZI 2000, 30. (3. tétel), 31. (3. kép). – A szekrény 1971-ben, vétel útján került a múzeumba, Kerényi Ármintól.

¹⁷⁴⁸ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, II. 294. kép, VII. tábla.

¹⁷⁴⁹ VADÁSZI 1986, 303–304, 47. kép.

¹⁷⁵⁰ Lásd például: WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 242. kép, 249. kép, 255. kép. – Az egyház számára is számos ilyen szekrény készült, sekrestyeszekrények gyanánt. WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 238. kép, 250. kép stb.

¹⁷⁵¹ K. CSILLÉRY 1997a, 361.

¹⁷⁵² Bővebben lásd a *Tárolóhelyiségek: tárbázak, kincstárak* fejezetet.

¹⁷⁵³ Például VIII. Henrik gardróbjaira lásd: THURLEY 1993, 75.

3).¹⁷⁵⁴ A nagyobbik (m.: 197 centiméter) a mai szekrényekhez hasonlatos: teteje egyenes lezárású és két, középről kétfelé nyíló ajtaja van. Az ajtólapokat teljesen beborítja a fafaragás. A kisebbik és keskenyebb szekrény (m.: 154,5 centiméter) teteje a háztetőkhöz hasonló, oromzatos lezárású, s csupán egyetlen ajtó található rajta. Ezek a szekrények még nem ruhák raktározására szolgáltak. Későbbi időszakból ismert továbbá egy olyan tölgyfa szekrény, amelyet a hagyomány VII. Henrik angol uralkodó fiának, Artúr walesi herceg bútorának tulajdonít (54. ábra 4).¹⁷⁵⁵ Az 1500 körül készült szekrény nem textílneműk, hanem élelmiszerek tárolására szolgált – a homloklapon lévő két ajtónak és a négy fix elemnek az áttört volta egyértelműen erre utal.

Korábban már írtunk arról, hogy ácsolt ládákból gyakran raktároztak élelmiszereket, de számos külföldi fennmaradt bútor – sajnos magyar nem – azt mutatja, hogy szekrényekben is szívesen tároltak ilyesmit. Ezeknek, mint ahogy Artúr herceg szekrényének is, messziről szembetűnő jellegzetessége, hogy ajtajaik áttörtek, azért, hogy a bennük lévő élelmiszerek számára megfelelő szellőzést biztosítsanak. Itáliában az ilyen szekrényeket *stípónak* hívták, szép példája található a firenzei Palazzo Davanzatiban a 15. század első feléből-közepéről (54. ábra 5).¹⁷⁵⁶ A keskeny, 165 centiméter magas szekrény diófából készült. Alacsony, áttört nyílásos szekrények is szolgálták élelmiszertároló szekrényként a középkorban, ilyeneket például angol otthonokban használtak.¹⁷⁵⁷ Nálunk a 17. századi soproni polgárházak leltáraiban fordul elő számos élelmiszeres almárium (*Speissallmer*), illetve élelmiszeres szekrény (*Speisskasten*), melyek a konyhák vagy a kamrák berendezési tárgyai közé tartoztak.¹⁷⁵⁸ Bónis Ferenc kassai házában 1665-ben az *eczetes almariomok*nak rostélyos, azaz áttört ajtaja volt.¹⁷⁵⁹

Végül, Mátyás király budai könyvesszekrényeiről szólnánk pár szót, melyek sajnos ma már csak Naldo Naldi *De laudibus augustae bibliothecae* írásából ismertek.¹⁷⁶⁰ A szerző a könyvtárterem három falán díszes hármast polcozatot említ, amelyeken a könyveket függönyökkel védték a por ellen. Szó van még művében ládákról is (*scrinia Thirreni confecta ex arte magistri*), amelyek a helyiségben körös-körül álltak, ezekben szintén kódexeket lehetett tárolni.

15–16. századi ábrázolásokon többféle típusú könyvesszekrényrel, illetve polcokból álló „állvánnyal” találkozunk. Medici Mária Hóráskönyvében (1515–1520 körül) például Szent Lukács mögött egy olyan szekrény látható, amelynek alul zárható, polcos tárolórésze van, e fölött pedig három polc helyezkedik el, az alsó kettőn – ferdén rakva – könyvek fekszenek (54. ábra 7). Egy, Beauvais-i Vincét ábrázoló miniatúrán a könyvek három polcon foglalnak helyet, de úgy, hogy a polcok L alakban megtörnek, mert a helyiség egyik sarkát töltik ki. A polcok előtt fémrudakról zöld függönyök lógnak le, melyek a könyvek védelmét szolgálják a fény és a por ellen (54. ábra 6). Hasonló könyvespolcot ábrázolt Domenico Ghirlandaio is Szent Jeromost megörökítő falképén (54. ábra 8). Ez esetben is zöld függönyökkel lehetett eltakarni a könyveket. A legfelső polcon viszont egy könyvön kívül mindenféle más tárgyat találunk: albarellókat, dobozkat, üvegedényt, bíborosi kalapot, homokórát stb. Mátyás könyvesszekrényei/-polcai a fent említett példáknál minden bizonnyal díszesebbek lehettek.

A késő középkori mosdószekrényeket a *Higiénia* fejezetben tárgyaljuk.

¹⁷⁵⁴ A szekrények Mechtild házasságkötésekor (1291) vagy után készülhettek. APPUHN–WITTSTOCK 1982, 48, és 9–10. kép; *Stadt im Wandel* 1985, I. 470, Kat. 386. (Appuhn, H.).

¹⁷⁵⁵ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 91, és 161. kép.

¹⁷⁵⁶ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 183. kép.

¹⁷⁵⁷ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 160. kép.

¹⁷⁵⁸ ASKERCZ 1976, 95, 115, 119.

¹⁷⁵⁹ KOMÁROMY 1886, 153. Bónis Ferenc kassai házában 1665-ben hét almárium volt összesen: „almárium egy öreg, öt ajtaju”, „eczetes almariom, rostélyos ajtaja...”, „kisebb eczetes almárium, rostélyos ajtaju”, „falba való almariom”, „ket almariom, ki az előtt ruhás almariom volt”, valamint „az sütő házba hitvános almárium.”

¹⁷⁶⁰ NALDIUS 1737; BALOGH 1966, I. 444; PAJORIN 2004, 5. – Karsay Orsolya interpretációja szerint mind a polcok, mind pedig a ládák intarziadíszesek voltak. KARSAY 2002.

8.6.4. Polcok

A késő középkori falipolc az ismert hazai és külföldi ábrázolások alapján – a ma használtakhoz hasonlóan – egy szál deszkából állt, melyet konzolok támasztottak alá. A konzolok többnyire fából, vagy fémből, esetleg kőből készültek (55. ábra 3, 5–6, 9). A fakonzolok általában íves, karéjos kialakításúak voltak. Dolgozószobában, hálószobában, konyhában stb. egyaránt használtak falipolcokat, ahol például könyveket, gyertyatartót, homokórát, üvegpalackot, fazekakat, s még számtalan dolgot tároltak rajtuk (55. ábra 3–6, 9). Mint az imént már volt róla szó, ha több polcot helyeztek egymás alá, akkor előfordult, hogy a polcokat függönnyel takarták el (54. ábra 8).

Ritka a 15–16. századi, várakról vagy kastélyokról készült leltárakban a polc. A (zala)egerszegi *castellumban*, a számtartó szobájában 1587-ben három *Alma Tartho polcz* volt.¹⁷⁶¹ A (sopron)keresztúri kastélyban 1597-ben az *Vraim hazában* és az *Vduarbiro hazában* jegyezték fel polcokat.¹⁷⁶² Az előbbiben három polc volt a falon (*Falon valo pocz*), az utóbbi helyiségben szintén három volt, melyekről azt is megtudjuk, hogy fel voltak szegezve a falra (*Falra zegezet pocz*).

8.6.5. Rudak

A mennyezetgerendákhoz fogott rudaknak a tárgyaló korszakban többféle rendeltetése volt. Egyik legfontosabb funkciója a ruhatárolás volt.¹⁷⁶³ Nagyobb darab ruhaneműket ugyanis ezen átvetve tudtak szépen tárolni, a ruhák kevésbé gyűrődtek rajta. Királyi, főúri, polgári környezetben egyaránt találkozunk ezzel a szokással a 15–16. században. Hálószobák gyakori berendezési tárgyai a rudak.

A 16. század elején, budai tartózkodása alatt Zsigmond lengyel herceg is rudakra helyezte ruháit, ha azokra éppen nem volt szüksége (*pro sragi ad pendendas vestes domini principis*).¹⁷⁶⁴ 1588-ban a sümegi vár egyik boltozatos helyiségének a berendezéséhez két rúd és két fogas is tartozott.¹⁷⁶⁵ A Nádasdyak (sopron)keresztúri kastélyában 1597-ben a kisasszonyok házában volt egy rúd, a leltár szerint a gerendába szegezve.¹⁷⁶⁶

A jánosréti oltár A tolvajok meglópnak egy zsidó kereskedőt című jelenetén (1480-as évek) az egyik tolvaj egy rúdról emel le egy ruhát (51. ábra 1). A szepesszombati Szent Miklós-oltáron (1503–1510) a szegény nemes három lánya is rúdra helyezte ruháit éjszakára, s meztelenül aludtak az alatta lévő ágyban (55. ábra 2). Egy gazdag hölgy ruhái is rúdról csüngnek alá az 1430 körül festett *Evagationes Spiritus* című táblaképen (50. ábra 8). Ezen a képen jól látható, hogy egy-egy, a végén lyukas, függőleges faelem van a mennyezethez fogva, ezekbe illeszkedik a farúd. Német nyelvterületen is használtak mennyezethez fogott farudakat a 15–16. században (55. ábra 8).

A 14–15. századi olasz ábrázolásokon gyakori, hogy az ágy körüli függönyök a födémhez fogott rudakra vannak felfüggesztve (30. ábra 4; 55. ábra 1, 3). Magyarországot illetően inkább az volt a jellemző, hogy a famennyezethez kikötött textilbaldachin kimerevítésére használtak rudakból kialakított keretet, ez azonban készülhetett fémből is.

Korábban már esett szó arról, hogy a rudak falikárpitok, ajtó elé függesztett kárpitok (*portière/antiporti*), valamint ablakfüggönyök felhelyezésére is szolgáltak. Továbbá előfordult az is a középkorban, hogy olykor csupán csak díszítő szándékkal szőtt mintájú vagy hímzett kendőket aggattak rudakra.

¹⁷⁶¹ U et C 46:74.

¹⁷⁶² U et C 101:3; *Urbaria et Conscriptiones* 7/1. (1984) 217–218.

¹⁷⁶³ K. CSILLÉRY 1982, 259; MNL IV. 384; K. CSILLÉRY 1997a, 385.

¹⁷⁶⁴ 1500. október 22.: DIVÉKY 1914a, 71.

¹⁷⁶⁵ „rud 2, fogass 2”: U et C 76:17c.

¹⁷⁶⁶ „Gerendában zegezet rúd j”: U et C 101:3.

S végül, nem feledkezhetünk meg a törölközőtartó farudakról sem, amelyek a mosdószekrények, lavabók, vagy pusztán csak a kézmosó felszerelések mellett voltak felhelyezve a falra (55. ábra 7; 75. ábra 3).

8.7. EGYÉB LAKBERENDEZÉSI TÁRGYAK

8.7.1. Virágok, növények az enteriőrökben

Középkori táblaképeken, miniatúrákon gyakran szerepelnek az enteriőrökben – padlóra, kisszékre, asztalra stb. helyezve – virágokkal teli üveg- vagy majolikavázák. Ezek főként a Szűz Máriával kapcsolatos képeken tűnnek fel (leginkább az Angyali üdvözlés jeleneten) – korántsem véletlenül. Mind a vázáknak, mind a virágoknak ugyanis szimbolikus jelentésük volt, így elsősorban nem lakásdekorációs céllal kerültek oda. De ha már ott vannak, általuk némi fogalmat alkothatunk, hogy milyen típusú edényekbe, milyen virágkompozíciókat raktak a tárgyalt korszakban. Mindkettőt azonban kritikával, kellő óvatossággal „illik” tanulmányozni. Konrad Strauss szerint – aki számos ábrázolást és fennmaradt majolikaedényt áttekintett – ugyanis a festményeken ábrázolt edények egy részének a pontos mása a való életben nem található meg, vagyis sokszor csak majolikaedény-imitációk kerültek fel a képekre; a festő számára az elsődleges cél az volt, hogy látszódjon a tárgy értékes volta, hogy a tárgy majolikára emlékeztessen.¹⁷⁶⁷

Ami a virágokat illeti, a leggyakrabban liliumot és íriszt láthatunk a vázában. Mindkettő fontos Mária-szimbólum: a fehér lilium Mária szüzességére, tisztaságára, a kék írisz Mária szenvedésére, a lelkét Jézus kereszthalálakor átjáró kardra utal (ti. az írisznek vagy más néven kardliliomnak hegyes végű levele van). Vagyis mindezekből a korabeli virágdivatra nem igazán következtethetünk. Mint említettük, számtalan Angyali üdvözlés képen megtalálható a virágváza (sokszor füles kancsó formájában), mindenekelőtt külföldi ábrázolásokon, magyarországi táblaképeinken csupán a kassai főoltár e témájú jelenetén lelhető fel (56. ábra 1): a kép előterében egy fehér-kék mázas, egyfülű kancsóba egyetlen szál fehér lilium van helyezve.

Krisztust ábrázoló festményeken, freskókon is gyakran feltűnik a virágváza, mint például Domenico Ghirlandaió Utolsó vacsora falképén a firenzei San Marco-kolostorban. Itt a váza a helyiség falát borító fapanelek párkányára van helyezve. Benne szegfűt és valamilyen zöld növényt láthatunk. Ismeretes azonban, hogy a vörös szegfű (szög formájú leveleivel) Krisztus-szimbólum, Jézus jövődő kereszthalálára, szenvedésére utal, tehát enteriőrbeli léte minden valószínűség szerint célzatos itt is.

Peter Thornton az itáliai reneszánsz enteriőrökkel kapcsolatban felhívja a figyelmet egy fontos tényre, egészen pontosan arra, hogy az ábrázolásokon szereplő virágoknál egykor jóval több lehetett az otthonokban, mert az olaszok nagyon tudtak gyönyörködni bennük. Szerinte a virágok mindennaposak voltak, ezért nem kerültek a képekre nagyobb mennyiségben.¹⁷⁶⁸

A másik megjelenítése a növényeknek ábrázolásokon, középkori világi épületekkel kapcsolatban, amikor is ablakba vagy erkélyre, loggiára vannak kirakva a virágokkal, kis cserjékkel, bukszusokkal beültetett kerámiaedények. Gyakori, hogy a virágcserepeket egy, az ablak alá helyezett fapolcra pakolták ki; a polc ilyenkor két kis konzolra támaszkodik. Ilyet láthatunk például a Pollinger oltár mestere által készített Jézus bemutatása a templomban című képen (1444; 56. ábra 6), a *Spinola Hóráskönyv* 184v lapján (1510–1520 körül; 56. ábra 3), vagy Boethius *De consolatione philosophiae* című könyvében a David Aubert átnyújtja művét Yorki Margit burgundi hercegnőnek jeleneten (1476; 56. ábra 5). Eleve a kő ablakszerkezettel együtt készült az a virágtartó párkány, amely egy 15. század végi Mária látogatása jeleneten látható.¹⁷⁶⁹ Carpaccio a

¹⁷⁶⁷ STRAUSS 1972, 4. Magyar szakirodalom a témára: JÉKELY 2008.

¹⁷⁶⁸ THORNTON 1991, 260.

¹⁷⁶⁹ Az ábrázolást lásd: *Alltag* 1984, 75. kép.

Szent Orsolya álma című képén az ablak közébe, a rácsok elé festett egy-egy kőedénybe szegfűket és egy kisebb fácskát (31. ábra 3).

Vörös szegfűvel vannak teleültetve azok a kaspók, amelyek a Marx Reichlich alkotta Jézus megvesszőzése táblakép háttérében láthatók, az 1500-as évek elejéről (56. ábra 4). A virágok szimbolikus jelentése ezúttal is elsődleges fontossággal bír. Jól megfigyelhető itt, ami más képeken is gyakran megjelenik, hogy a virágokat egy rács alakú támasztékkal óvták a cserépben. Carlo Crivelli az Angyali üdvözlés Szent Emidiusszal című festményen egy nagyon elegáns loggia párkányára egy majolikatalba hegyes levelű növényt, egy füles, mázatlan kancsóba szépen nyírt cserjét festett (56. ábra 2). A geometrikus formára nyírt növények egyébiránt nagyon jellemzőek voltak a reneszánsz korra, a gömb forma igen gyakori példaul.

A középkorban szokás volt, hogy főként nagyobb ünnepek alkalmával virágokkal, gyógynövényekkel, sőt fűvel hintették tele a padlót. Ez történt például 1549-ben, amikor is Párizs városa bankettet rendezett Medici Katalin tiszteletére.¹⁷⁷⁰ A terem padlóját „finom, szagos füvekkel” borították be. A szokás Itáliában is ismert volt; Petrarca például egy vidéki kis házzal kapcsolatban emlékezik meg róla.¹⁷⁷¹ Német nyelvterületen is találkozunk ezzel a szokással. Így például a Szerelmi varázslat című, 1470–1480 körül készült, alsó-Rajna-vidéki festményen, ahol is egy polgári lakásbelső fapadlójára vannak szórva különféle virágok (56. ábra 7). III. Frigyes udvarában is talán hagyomány volt a padlóra hintett virág, mert a 15. század közepi *Stundengebete für Friedrich III.* címoldalán az uralkodó előtt ilyen padlót ábrázolt a miniatúrafestő (ez esetben azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy csak az üres képmezőt akarta virágos díszítménnyel kitölteni).¹⁷⁷²

A virágoknak és gyógyfüveknek elsősorban nem esztétikai szerepük volt, hanem a szobák, nagyterem illatosítására szolgáltak, habár erre a célra különböző illatosítószeret is lehetett vásárolni a középkori apotékákban. II. Ulászló öccse, Zsigmond herceg is több alkalommal vásároltatott szolgálóival illatosítószeret Budán, de az is ismeretes vele kapcsolatban, hogy párnáját alkalmanként rózsaszirmokkal töltette tele. 1500. május 13-án és 14-én összesen 31 denár értékben szereztek be számára vörös rózsákat (pl. *ad rosas rubras aduc pro cussino domini principis*), egy héttel később pedig 33 denárért.¹⁷⁷³ A herceg számadásaiban gyakran feltűnő rózsakoszorúk (pl. *pro crinali ex rosas domino principi [...] dedi II den. ung.*) lényegesen kevesebbe kerültek.¹⁷⁷⁴ Attól függően, hogy hány darabot vásároltak, 1–8 denárt kellett kiadni értük. Egy alkalommal ibolyakoszorút is készítettek a herceg számára, csupán egy denárért (*pro crinali domino principi de violis dedi I den. ung.*).¹⁷⁷⁵

Pietro Aretino szerint az olaszok a szobákat akképpen is illatosították, hogy a helyiség sarkaiba egy-egy szagos füvekkel, virágokkal teli kosarat helyeztek.¹⁷⁷⁶

Itáliai reneszánsz lakásbelsőket előszeretettel díszítettek füzérekkel, melyek egy- vagy többfajta zöld növényből álltak, és sokszor gyümölcsökkel is fokozták dekoratív hatásukat. Egy 1488. évi milánói nagyszabású bankett során például a füzéret borókaágakból készítették és narancsokat „fűztek” közéjük.¹⁷⁷⁷ Csodálatos gyümölcsfüzéretet ábrázoltak a miniatúrafestők a Corvinák egyes lapjain is. A *Didymus-corvina* címlapján például citromok, körték, gránátalmák és talán azok virágai jelennek meg a lefelé szélesedő, zöld füzérben (56. ábra 8). Hasonlóak talán Mátyás király reprezentatív helyiségei számára is készültek nagyobb ünnepek alkalmával.

¹⁷⁷⁰ BRAUDEL 2004, 303.

¹⁷⁷¹ THORNTON 1991, 66.

¹⁷⁷² *Alltag* 1984, 362. kép.

¹⁷⁷³ DIVÉKY 1914a, 35, 37.

¹⁷⁷⁴ Zsigmond herceg számadásaiban lévő rózsakoszorúk: DIVÉKY 1914a, 33–36.

¹⁷⁷⁵ DIVÉKY 1914a, 101.

¹⁷⁷⁶ THORNTON 1991, 260.

¹⁷⁷⁷ THORNTON 1991, 260.

8.7.2. Madárkalitkák

„Az ablakok és az ablaktáblák annyira díszesek és fényűzőek, hogy a régiek pazarlásával vetekednek; beszélő meg csicsergő madarakkal rakják tele ezeket, úgyhogy ha a városon végigsétálsz, úgy érzed, mintha zengő, bájos ligetben kószálnál...” – számol be e kellemes bécsi jelenségről Antonio Bonfini *A magyar történelem tízedei* című nagyszabású művében a 15. század végén.¹⁷⁷⁸ Bizony, nem csak az osztrák fővárosban volt gyakorlat a középkorban, hogy kitétek az ablakokba a madárkalitkákat, miként az sem, hogy az enteriőrökben is helyet kaptak e kedves élőlények. A madárfajoknak széles repertoárját tartották királyaink és főuraink egyaránt, az énekesmadaraktól a nagyobb testű ragadozóig.

Drága textilek, nemesfém tárgyak stb. ajándékozása meglehetősen szokványos dolog volt fejedelmi körökben a késő középkorban, de a madaraké is, sőt a lakhelyükként szolgáló kalitkáké szintűgy. Bizonyos madarak kimondottan sokat értek: vagy ritkaságuk, egzotikus voltuk miatt, vagy azért, mert be voltak tanítva vadászatra. Luxemburgi Zsigmondnak Vitold litván herceg hitvese, Anna hercegnő adott ajándékba 12 sólyomkalitkát.¹⁷⁷⁹ Vitold herceg ugyanakkor a madarakkal volt bőkezű: 12 griffsólymot, 12 kézi sólymot és 12 egerészölyvet ajándékozott az uralkodónak egy találkozó alkalmával. Egyáltalán nem kis összegbe, 45 aranydukátba került az a két papagáj, amelyeket a velencei Signoria küldött ajándékba Mátyás királynak 1461-ben.¹⁷⁸⁰ A budai udvarban hosszasan „vendégeskedő” Zsigmond hercegnek, II. Ulászló öccsének egy nagyon kedves szarkája volt. A herceg számadáskönyveiből arról is értesülünk, hogy a szarkát tojással etette Zsigmond és a kalitkában tartott, nagyhangú madár vele lakott egy szobában (*ad ova pice, que in stuba domini principis fuit in cavea*).¹⁷⁸¹ A hercegnek azonban nemcsak szarkája volt, hanem sólymai is, amelyek 1500 nyarán egy Csepel-szigeti vadászat alkalmával eltűntek, de végül szerencsésen rájuk találtak.¹⁷⁸² Még nagyobb testű madarakat, így darvakat is szokás volt főúri udvarokban tartani. Bakócz Tamás püspök egri várában például volt egy daru az 1490-es években (*gruem castris*).¹⁷⁸³

Térjünk azonban rá arra a kérdésre, ami minket témánk, a lakáskultúra oldaláról elsődlegesen érdekel, hogy vajon milyenek is voltak a kalitkák a középkorban, milyen típusaik léteztek. Mindezekhez a korabeli külföldi leírásokat és képeket kell segítségül hívnunk, mert a fennmaradt magyarországi anyagban alig találunk erre vonatkozó adatokat, ábrázolásokat.

Anyagukat illetően vasból, fából, sárgarézéből egyaránt készítettek kalitkákat a 14–16. században. A fémkalitkákat nem mindig hagyták meg eredeti fémszínükben, hanem vagy lefestették őket, vagy bearanyozták. A Medicieknek 1553-ban például vörös és aranyozott sárgaréz kalitkák voltak, s aranyozott kalitkában tartotta törpepapagájait Aragóniai Eleonóra ferrarai hercegnő is.¹⁷⁸⁴ Ezzel szemben Bretagne-i Anna francia uralkodónő papagája egy viszonylag egyszerű szerkezetű fakalitkában kapott szállást egy korabeli kép tanúsága szerint; a „fogda” rácsközei meglehetősen nagyok, nem biztos, hogy sokáig fogva tudta tartani a madarat (*57. ábra 1*). Carlo Crivelli Angyali üdvözet Szent Emidiusszal című festményén egy ennél kisebb, finomabb kialakítású fakalitkát láthatunk egy loggiára kitéve. A festő nagyon aprólékosan kidolgozta a szerkezetét: a kalitka vízszintes lécekből és azokra merőleges faoszlopokból, valamint az oldalakat alkotó kis fapálcákból áll (*57. ábra 2*). A léceken látható kis furatlyukak alapján a szerkezet könnyen összerakható, illetve szétszedhető lehetett. Ennek a kalitkának egy kis

¹⁷⁷⁸ BONFINI 1995, 817. – „In fenestris ac specularibus tantus cultus et luxuria, ut antiquorum sumptus adequere videatur; has avibus complent oscinibus garrulisque, ut, cum urbem inambulaveris, per sonoras amenasque sylvas spatium videre; fora, vici, compita cuncta placent.” BONFINI 1941, 83.

¹⁷⁷⁹ Windecke 2008, 28.

¹⁷⁸⁰ Az egyik 20 dukátba, a másik 25-be került. BALOGH 1966, I. 97, 2. jegyzet.

¹⁷⁸¹ DIVÉKY 1914a, 90. – Az igen megbecsült szarka kis kerámiaedényből ihatta a vizet, ha megszomjazott („pro olla parva pro fundenda aqua pice in caveam dedi I”). DIVÉKY 1914a, 111.

¹⁷⁸² DIVÉKY 1914a, 44–45, 49; ZOLNAY 1971, 90.

¹⁷⁸³ KANDRA 1887, 422; BALOGH 1966, I. 97, 2. jegyzet.

¹⁷⁸⁴ THORNTON 1991, 274.

énekesmadár a foglya, mindennapi ételmét fa etetővályúból fogyasztotta. Ehhez hasonló formájú kalitkát ábrázolt a bécsi Schottenaltar mestere 1470 körül egy Angyali üdvözlés jelenetén (57. ábra 3). A kalitka a Mária melletti ablakba, egy szegre van felakasztva, szinte a Bonfini által leírtak jelennek meg előttünk.

A pápák is rajongtak a madarakért, és olykor fülemüléket tartottak a szobájukban.¹⁷⁸⁵ Kalitkáik az avignoni palota pápai hálósobáját borító falfestmény kalitkaábrázolásaival egyezhettek meg (57. ábra 4). Ezen egy hatszögletes és egy négyszögletes példányt láthatunk, az előbbinek csúcsos lezárása van, az utóbbinak íves, dongaboltozatszerű. Egy hatszögletű kalitka Federico da Montefeltro urbinói studiólójának az egyik fapaneljén is feltűnik (57. ábra 6). A szintén csúcsos tetővel záródó kalitka fából van, oldalai vízszintesen berakott fémpálcákból épülnek fel. Kisebb-nagyobb gömbök szolgálnak rajta díszítésül, s a papagájok a herceg címerével díszített etetővályúból csipegethetnek. Különleges kalitkaformák is felbukkannak alkalomadtán. Egy 1483-as írásos adat szerint Itáliában a hajó formájú kalitka is megtalálható volt.¹⁷⁸⁶

Az angol királyi udvarban is jelen voltak a madárkalitkák a 16. században. Egy 1585 körül készült festmény tanúsága szerint Erzsébet királynő is az ablakfülkékbe tette ki a szóban forgó tárgyakat, mindegyik ablakba egyet-egyet, melyek a fentiekől eltérően kör keresztmetszetűek voltak, kupolás lezárással (57. ábra 5). Hampton Courtban hasonló kalitkái voltak VIII. Henriknek.¹⁷⁸⁷

A 15–16. századi hazai inventáriumokban nem igazán találunk kalitkákat. A 17. század elejéről, 1605-ből származik már az az adat, miszerint a szádvári várban, a belső kaputorony emeleti szobájának pitvarában egy *madarnak valo kalitthka* volt elhelyezve. Sajnos a kalitka formájára vonatkozóan semmi se derül ki.¹⁷⁸⁸

A középkorban is szokás volt a kalitkát éjszakára vagy utazások során letakarni. Leginkább vászonnal készült lepellel borították be ilyenkor. A nagyobb kalitkák alá állványt is helyezhettek. 1436-ban Ferrara hercegének a karvalyai és héjai ültek olyan nagy kalitkákban például, melyek alá állványra volt szükség.¹⁷⁸⁹

8.7.3. Órák

17. századi, főúrat, nemesasszonyokat ábrázoló festményeinken viszonylag nagy számban szerepelnek „díszletként” zsebórák és asztali órák, ami nem meglepő, hiszen ezek ekkortájt már a mindennapok és a főúri enteriőrök elengedhetetlen részei voltak.¹⁷⁹⁰

A késő középkorból, elsősorban itt most a 15. század második felét értjük alatta, viszont még csak írásos forrásainkat vallatva is kevés adattal rendelkezünk azt illetően, hogy mennyire voltak elterjedtek az órák magánhasználatban. Néhány forrásadat azt mutatja, hogy ekkor nemcsak a királyi udvarban volt divatban mechanikus órával mérni az időt, hanem humanistáink és néhány főúr is rendelkezett ilyen szerkezettel. Mechanikus órá(ka)t birtokolni a középkorban presztízs volt. Nemcsak drágák voltak, sok pénzért lehetett őket beszerezni, hanem a fenntartásuk is költséges volt, szakavatott órasmester kellett a (gyakori) rendbehozatalukhoz, ha elromlottak. Mivel bonyolult volt a működésük, nemcsak hasznos, hanem mágikus és szórakoztató tárgyakká

¹⁷⁸⁵ GAGNIÈRE 2004, 38.

¹⁷⁸⁶ THORNTON 1991, 274–275.

¹⁷⁸⁷ THURLEY 1993, 222.

¹⁷⁸⁸ DÉTSHY 1969, 163.

¹⁷⁸⁹ THORNTON 1991, 275.

¹⁷⁹⁰ Lásd például az alábbi festményeken: Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya képmása (16–17. század fordulója), gróf Nádasdy Pálné Révay Judit képmása (1633), gróf Esterházy Miklós képmása (1645), gróf Nádasdy Ferenc országbíró képmása (1662), báró Wesselényi Borbála képmása (1660–1662), gróf Esterházy Ferencné Thököly Kata képmása (1692), gróf Esterházy Ferencné képmása (17. század második fele). *Főúri ösgalériák* 1988, 2. kép, 9. kép, 12. kép, 34–35. kép, 48. kép, 63. kép, 88. kép, 90. kép.

is találta őket a középkor embere. Továbbá, aki akár csak egyetlen mechanikus órát is birtokolt, azt környezete okos embernek tartotta, mert megértette az óra működését, tudta azt használni.

A mechanikus órák megjelenése a 13. században nagy előrelépést jelentett az időmérésben. A víziórákkal, napórákkal és gyertyákkal mint időmérő eszközökkel ellentétben ezek az új óraművek a nap 24 órájában mérték folyamatosan az időt, mindig használhatóak voltak. Kezdetben – nem véletlenül – kolostorokban találjuk meg őket, ahol a napirend betartásához feltétlenül szükség volt pontos időmérő eszközre. A 14. századtól kezdve aztán a városok templomtornyain, illetve a városházákon tűnnek fel, s az idő előrehaladtával számuk egyre csak gyarapodik. 1500-ig mintegy 800 órát (többségében toronyórát) állítottak fel Európa-szerte. Ami városainkat illeti, főként a 15. században bukkannak fel toronyórákra vonatkozó írásos adatok, de Besztercebányával kapcsolatban már a 14. század végét illetően is beszélhetünk egy városi óráról.¹⁷⁹¹

Témánk szempontjából azonban a lakásbelsőben használt időmérőkre fókuszálunk, amelyek a mechanikus órákon kívül a homokórák és a víziórák, azaz klepsüdrák (lat. *clepsidra*) voltak, illetve röviden szót ejtünk a hordozható napórákról is, melyek szerencsés körülmények között régészeti ásatások kuriózumai is lehetnek.

Magánhasználatban lévő órákra az első adatok a 15. század második feléből maradtak ránk. Mátyás király gyűjteményében – Balogh Jolán gyűjtése¹⁷⁹² alapján – legalább öt óra volt: egy napóra, két homokóra, egy ismeretlen típusú óra, továbbá az uralkodó egy olyan aranyórával is rendelkezett, amely kettős talpazaton állt és oszlopok díszítették; Csukovits Enikő szerint ez utóbbi valószínűleg egy gépóra volt.¹⁷⁹³ Az órát 1512-ben már Brandenburgi György birtokában találjuk. Mátyás napórája különleges példány lehetett.¹⁷⁹⁴ Anyaga ezüst volt, külső lapján a nap és a hold ábrázolásával; fedelének belső oldalán azok a városok voltak feltüntetve, ahol használni lehetett: a szerkezetet az adott helység időméréséhez tudták igazítani. Az óra egy bécsi domonkos szerzetes keze alól került ki. A fent említett két homokóra közül az egyik arany-ezüst dísszel volt ellátva és Krakkóban készült,¹⁷⁹⁵ a másik egy olyan aranyozott homokóra volt, amelyet még II. Lajos 1528. évi kincsjegyzékében is összeírtak (*unam horalogium pulvereum deauratum, quod fuit Mathiae regis*), vagyis még működőképes volt és a Jagelló uralkodó is mérte vele az időt.¹⁷⁹⁶ A király ismeretlen típusú óráját – Vasari feljegyzése szerint – Lorenzo Medici küldte Mátyásnak ajándékba.¹⁷⁹⁷ Órát ajándékozni a 15–16. században általános dolognak számított a fejedelmi udvarokban, különlegességénél fogva megfelelő diplomáciai ajándék volt. Ercole d'Este ferrarai herceg 1540-ben például a francia királynak adott ajándékba egy aranyozott, torony alakú órát, amelyet egy emíliai órás mestertől rendelt meg.¹⁷⁹⁸

A Mátyástól megörökölt órán kívül II. Lajosnak volt egy aranyozott ezüst homokórája is kincsjegyzékének tanúsága szerint, amelyet *in una theca nigra* tárolt.¹⁷⁹⁹ Felesége, Habsburg Mária is bővelkedett órákban. Az írott források többek között egy vas állóóráról tesznek említést, illetve külön úti órái is voltak a királynénak.¹⁸⁰⁰ Az utazóórák kisméretűek voltak, anyaguk aranyozott ezüst volt. Az állóórával kapcsolatban azt is megtudjuk a leltárból, hogy 1527-ben – Mária számos kincsével ellentétben – elkerülte a beolvasztást; további sorsa azonban sajnos ismeretlen. Valószínűleg egy kis ezüst napórája lehetett Szapolyai Jánosnak az 1530-as évek végén,

¹⁷⁹¹ CSUKOVITS 1992, 156–161.

¹⁷⁹² BALOGH 1966, I. 448; BALOGH 1985, 417–418.

¹⁷⁹³ CSUKOVITS 1992, 162.

¹⁷⁹⁴ BALOGH 1966, I. 448; CSUKOVITS 1992, 162.

¹⁷⁹⁵ BALOGH 1966, I. 447–448.

¹⁷⁹⁶ BARABÁS 1890, 367; BALOGH 1966, I. 447.

¹⁷⁹⁷ BALOGH 1966, I. 448.

¹⁷⁹⁸ THORNTON 1991, 270.

¹⁷⁹⁹ BARABÁS 1890, 368.

¹⁸⁰⁰ SIKLÓSSY 2004, 73, 77–78.

kincsjegyzékének egyik bejegyzése szerint (*Item est una czassa argentea, in qua est horrologium parvum argenteum*).¹⁸⁰¹

Régészeti leletként ezüst napórák nem, de fából és csontból készült szép darabok az ország több pontjáról is ismertek. A bajcsai várban például egy 1573-as évszámmal ellátott fa zsebnapóra látott napvilágot (58. ábra 1).¹⁸⁰² A Németországból származó, két téglalap alakú lapból álló kis órán a számok eredetileg festve voltak. Elefántcsontból szintén készítettek zsebnapórákat. A diósgyőri várban többek között egy ilyen, 16. századi órát leltek a déli falszorosban.¹⁸⁰³ A szétnyitható időmérő eszköz egyik lapja az órákat, a másik a hónapokat mutatta, ráadásul egy iránytű is volt egykor az alsó lap közepén. A hordozható napórák egy másik típusa is ismert innen: ez pajzs alakú, csupán horizontális lapja volt „díszítve” és szintén ellátták egy iránytűvel (58. ábra 3).

Szerencsésebb körülmények között 1451-ből megmaradt III. Frigyes réz zsebnapórája, melyet a bécsi Uhrenmuseum őriz (58. ábra 2).¹⁸⁰⁴ A 15. században a réz napóra nagyon gyakori volt, mivel Nürnbergben és Augsburgban számos darabot készítettek belőle. Ezekben a helyeken ugyanis megvolt a készítésükhöz szükséges szaktudás és megvolt hozzájuk a szükséges fémanyag, a réz is. Egy 1484. évi árulajstrom például, mely Hans Tucheré volt, nem kevesebb mint 255 tucat zsebnapórát említ, melyek a genfi filiálé üzlet raktárkészletéhez tartoztak.¹⁸⁰⁵ Wolsey bíborosnak soklapú, hordozható napórája volt, amely valamikor 1518 és 1530 között készült, s talán Nicolaus Kratzer keze munkáját dicséri (58. ábra 10).

Mint említettük, a királyi udvaron kívül a főurak és humanistáink birtokában találunk órákat már a 15. század második felétől. Várdai Miklós özvegyének ingóságai között egy *boralogium parvum* szerepel 1470 körül.¹⁸⁰⁶ Kis méretéből adódóan egy zsebnapórát vagy úti órát írhattak ekként össze. Szintén nem ismeretes, hogy pontosan milyen típusú órát rejt Estei Hippolit érsek 1491. évi számadásának egy adata, mely arról tájékoztat bennünket, hogy az érsek számára 30 denárért vettek egy órát (*orologio*).¹⁸⁰⁷ Mivel viszonylag olcsón szerezték be, elképzelhetőnek tartjuk, hogy egy egyszerűbb homokóra lehetett. Szintén homokórát sejtünk az 1490. évi egervári leltár *hora vitrea* kifejezése mögött. A tétel szerint az „üvegórát” egy ládikában tárolták.¹⁸⁰⁸ Hordozható napórája volt neves humanistánkknak, Vitéz Jánosnak, aki az időmérő eszközt még váradi püspöksége idején kapta Peuerbach Györgytől, V. László udvari csillagászáttól.¹⁸⁰⁹

A 16. század folyamán rangosabb háztartásokban megszokottá vált az óra. Hédervári Katalin 1519. évi végrendeletében egy paplanon, különféle ruhákon, egy ezüst sőtartón stb. kívül egy ezüstórát hagyott hátra (*item habeo quandam horam de argento*).¹⁸¹⁰ Kanizsai Dorottyának egy nagyméretű ezüstórája volt (*borologium vnum maius argenteum*) 1525. évi testamentuma szerint.¹⁸¹¹ Oláh Ilona *óráskeáját* Nagyváthy Ferenc kamarásra hagyta 1579-ben.¹⁸¹² Radéczy István egri püspöknek és királyi helytartónak egy *öreg* [= nagy] *aranyas óra* mutatta a pontos időt pozsonyi

¹⁸⁰¹ KEMÉNY 1888, 566.

¹⁸⁰² *Bajcsa-vár* 2002, 135, Kat. 90. (Vándor L.).

¹⁸⁰³ CZEGLÉDY 1988, 62, XXXVII. tábla a, c.

¹⁸⁰⁴ *Alltag* 1984, 10, Abb. 1. – A zsebnapórákat valójában nem zsebben, hanem láncon nyakba vagy övre akasztva hordták a középkorban.

¹⁸⁰⁵ *Alltag* 1984, 10.

¹⁸⁰⁶ ZO XI. 66.

¹⁸⁰⁷ MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. – Peter Thornton szerint a 15–16. századi itáliai inventáriumokban szereplő „orologio” kifejezés mögött az órák mindenféle típusa megbújhatott, beleértve a homokórát és a kézi napórát is. THORNTON 1991, 271.

¹⁸⁰⁸ DL 26048.

¹⁸⁰⁹ CSUKOVITS 1992, 160.

¹⁸¹⁰ RADVÁNSZKY–ZÁVODSZKY 1909, 565.

¹⁸¹¹ DL 286364.

¹⁸¹² MERÉNYI 1897, 367.

könyvtárszobájában.¹⁸¹³ Várdai Ferenc erdélyi püspöknek többféle órája is volt gyulafehérvári palotájában. Leltára (1521) szerint az egyik egy *horologium* volt, sajnos mindenféle bővebb információ nélkül, a másik viszont egy klepszüdra volt, tárolódobozával együtt (*clepsidra cum teca*).¹⁸¹⁴ A pozsonyi társaskáptalan egyik kanonokja egy homokórán kívül (*horologium uitreum*) szintén egy nagy, pléh klepszüdrán (*clepsidra pleb magnum*) figyelhette az idő múlását 1558-ban.¹⁸¹⁵ 1535-ben még kettő, 1549-ben viszont már csak egy – valószínűleg használaton kívüli – klepszüdra volt a trencsényi vár pincéjében.¹⁸¹⁶ Szikszai Fabricius Balázs a klepszüdrát egyszerűen csak *Folio orának* nevezi *Nomenclaturájában* (1590).¹⁸¹⁷ Ezt a fajta időmérő eszközt már Egyiptomban is használták, majd pedig az ókorban a görögök is szívesen mérték vele az időt. Talán legegyszerűbb formája az volt, amikor is egy magasabbra helyezett edényből, melynek alján kis lyuk volt, folyt át a víz egy alacsonyabban lévő másik edénybe, bizonyos idő alatt. Speyerből és Regensburgból arany és ezüst víziórák is ismertek a 11. századból. De valójában az Alpoktól északra ritka időmérőnek számított, tudniillik télen használhatatlan volt, ha befagyott.¹⁸¹⁸

Késő középkori várainkban a falba, vakolatba vésett napóra általános időmérő eszköz volt. Az 1521-es fejeérköi várleltárban említett *hora vetus ferrea*, amely már semmi értékkel nem bírt, valószínűleg egy rozsdás vas napóra lehetett.¹⁸¹⁹

A fentiekből talán világosan kiderül, hogy a nagyobb méretű, a belső terek díszítésére szolgáló órák a mechanikus órák (asztali vagy álló) és a homokórák voltak. Bútorra helyezve az enteriőrök igazán látványos elemei lehettek.¹⁸²⁰

Ami a fennmaradt mechanikus órákat illeti, az egyik korai típusukat az ún. ereklyetartó alakú órák képviselik, melyekből ma már csak néhány darab ismert Európa-szerte.¹⁸²¹ Egyik legszebb példája Jó Fülöp burgundi herceg 1430 körül készült, német gyártmányú órája, melyet a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum őriz (58. ábra 11). Az aranyozott ezüst és réz óraházat két karcsú torony koronázza, melyeket támpillérek, fiálék gazdagítanak.

A 16. század népszerű, széles körben elterjedt órái a torony alakú asztali órák voltak.¹⁸²² Európai gyűjteményekből számos darabjuk ismert. Nagyon sok a német gyártmány köztük, amelyek többnyire Nürnberg és Augsburg órásműhelyeiből kerültek ki. Általában két mester dolgozott egy órán: egy, aki a szerkezetet készítette, egy pedig, aki az óraházat alkotta meg művészi kivitelben. A torony alakú órákra a hasábos (Közép-Európa; 58. ábra 6) és a hengeres (Franciaország, Itália; 58. ábra 7) forma a jellemző. Gyakran maratással vagy véséssel díszítették az óraházat; a rajtuk lévő témákat kezdetben inkább az Ószövetségből merítették, a 16. század közepétől gyakoriak a profán jelenetek. A torony alakú órák egyik nagyszerű példája II. Miksa császár 1566-ban készült órája, amely egy asztronómiai óra (58. ábra 9).¹⁸²³ Az órát Philipp Imser csillagász tervezte, kivitelezője pedig egy augsburgi órásmester, Gerhart Emmoser volt.

A 16. század végén egy újfajta formát találtak ki az órásmesterek: az ún. doboz vagy könyv alakú órát, más néven breviáriumórát. Ezek széles körű használata azonban már tárgyalt korszakunk időhatárán kívül esik.

Ami a homokórákat illeti, csak viszonylag későn, a 14. század első felében tűnnek fel Európában.¹⁸²⁴ Egyik korai ábrázolása Ambrogio Lorenzetti híres freskóján, A jó kormányzás

¹⁸¹³ KOMÁROMY 1892, 567.

¹⁸¹⁴ ZO XII. 423.

¹⁸¹⁵ PÓR 1884b, 396–397.

¹⁸¹⁶ U et C 99:25; U et C 75:41.

¹⁸¹⁷ MELICH 1906, 70. (150. rész).

¹⁸¹⁸ *Alltag* 1984, 10.

¹⁸¹⁹ „hora vetus ferrea una nullius valore”: DL 47440; CSUKOVITS 1992, 165.

¹⁸²⁰ Az Esték egyik francia órájukat például egy aranyozott szoba asztalára helyezték: „stava sopra la tavola del camarin dorato.” THORNTON 1991, 271.

¹⁸²¹ *Deutsche Kunst* 1960, 62.

¹⁸²² SZILÁGYI 1983, 245–246.

¹⁸²³ CSUKOVITS–RADNÓTI 2008, 322–323.

¹⁸²⁴ *Alltag* 1984, 10.

allegóriáján látható a sienai Palazzo Publicóban. Szenteket, egyházatyákat dolgozószobájukban (studiolójukban) mutató enteriőröknek gyakori lakberendezési tárgyai a homokórák (58. ábra 5), de olykor Mária környezetében is fellelhetők. A homokórák formája és felépítése nem sokat változott a tárgyalt időszakban. Olcsóbb-drágább darabokat egyaránt lehetett belőlük készíteni, attól függően, hogy vázuk fából, csontból, vagy fémből készült-e. Alapformájuk többszögletű vagy kerek, oszlopokkal tagolt, belül a finomhomokot tartó karcsú üveggel.

Ha Hunyadi Mátvás homokórái nem is maradtak meg, az uralkodó majolika padlócsempéinek egyik ábrázolása mutatja a korabeli formát. Mátvás egyik személyes jelvénye (devizája) ugyanis a homokóra volt, az üst és a kút mellett, ezért került fel a padlótéglákra.¹⁸²⁵

Külföldi gyűjtemények számos fémvázú homokórát őriznek a késő középkorból. A nürnbergi Germanisches Nationalmuseumban például egy olyan, 1506-ban készített homokóra található, melynek ezüstváza alul és felül hatszögletes, s áttört motívumokkal díszített (58. ábra 8).¹⁸²⁶ Alsó részére még kis koponyákat is helyezett a mester, melyeknek szimbolikus jelentése van: az élet rövidségére, a halál közelségére utalnak, mint ahogy a homokóra maga is, amelyet a középkorban a halál szimbólumának (is) tekintettek. A Metropolitan Museum of Art homokórája a 16. század első negyedéből már a reneszánsz stílus képviselője (58. ábra 4); aranyozott bronz és aranyozott ezüst vázát ugyanis baluszterek díszítik. A benne lévő homokszemek fél óra alatt peregtek le. Más homokórákkal negyedórás vagy akár egyórányi időtartamot is lehetett mérni.

8.7.4. Festmények, metszetek, térképek

A késő középkori világi otthonokban a mozgatható faliképek, festmények témája túlnyomórészt vallási jellegű volt: Krisztus keresztfeszítését (59. ábra 5, 7), Szűz Máriát a Gyermekek Jézussal (59. ábra 1–2), valamely szentet, a háromkirályokat stb. ábrázolták. A szentkép és tulajdonosa között szoros kapcsolat állt fenn; a kép nemcsak az imádkozás helyszíne volt, de „erejénél” fogva megáldotta a házat és őrizte lakóit is. A 15. századi Itáliában az inventáriumok tanúsága szerint a legtöbb vallásos kép a *camerában*, azaz a hálósobában, illetve a szomszédos szobákban volt.¹⁸²⁷ A korabeli olasz, német ábrázolások tanúsága szerint is főként itt voltak. A hálósobában többnyire az ágy melletti falra akasztották fel a szentképet. Már a 14. századból, 1379-ből is találunk ilyenre példát: a padovai Szent Antal-bazilika Ramiro király álma című freskóján a fabaldachinos ágy mellett, aranyozott keretben Szűz Máriát láthatjuk, karjában a kis Jézussal (59. ábra 1). A szokás, hogy magánházakban a falra képet raknak, Bizáncból ered.¹⁸²⁸ A 15–16. században már teljesen általános, illetve széles körben elterjedt szokás, hogy a hálósobába szentkép kerül. Itáliában, például Firenzében és Velencében számos vallásos témájú képet lehetett venni kis műhelyekben vagy piaci árusoktól. A kisméretű, hordozható képekhez, például a diptychonokhoz gyakran bőrtokot is készítettek, s ebbe helyezték őket utazáskor.¹⁸²⁹

A nagyobb, állandó helyű képeket módosabb helyeken dúsan faragott aranyozott kerettel vették körbe. A 15. századi Itáliában az ún. tabernákulumkeretek voltak túlsúlyban, melynek szép példáját láthatjuk Vittore Carpaccio Az angol követ érkezése című festményén, ahol is egy kúpos baldachinos ágy mellett festett meg a művész egy ilyet; a keretben a Madonna és a kis Jézus alakja vehető ki (59. ábra 2). Ugyanakkor ennek a századnak a végén jelenik meg Toszkánában a vallási képeknek egy új formája, a *tondo*.¹⁸³⁰ Ezek a kör alakú képek igen méreletesek voltak, átmérőjük legalább egy méter vagy gyakran annál több. Általában díszesen faragott, aranyozott keretbe

¹⁸²⁵ Lásd például: *Hunyadi Mátvás* 2008, 358–359, Kat. 9.18. (Fényes G.).

¹⁸²⁶ *Alltag* 1984, 10.

¹⁸²⁷ COOPER 2006, 192.

¹⁸²⁸ Már 787-ben, a II. niceai zsinaton elfogadták azt a határozatot, hogy kereszt és más Krisztus-kép, illetve szentek képei kirakhatóak nemcsak templomokban, hanem magánházakban is.

¹⁸²⁹ Konkrét példára lásd: COOPER 2006, 194.

¹⁸³⁰ THORNTON 1991, 264.

illesztették őket. Az olasz inventáriumokban a hálószoza összeírásakor az első helyen szerepelnek, ami azt jelenti, hogy igen értékes tárgyak voltak. Savonarola *Predica dell'arte del ben morire* című munkájában egy intarziadíszes *lettuccio* mellett, fej fölötti magasságba helyezve ábrázoltak például egy nagyméretű *tondót*, melyen Szűz Mária, a Gyermeke Jézus és két angyal jelenik meg.¹⁸³¹ Színes kerámiareliefek is készültek ilyen formában (pl. a Robbiák alkotásai); olcsóbbak voltak miatt gyakori szereplői az itáliai reneszánsz otthonoknak.

Használaton kívül a szentképek sokszor függöny alatt rejtőztek, s csak az imádkozás idején váltak láthatóvá. A függönyökre azért volt szükség, hogy megóvják a képeket a piszoktól, a rovaroktól, hiszen a 15. században a képek üvegezése még nem volt divatban, csak tárgyalt korszakunk végén, a 16. század vége körül kezd elterjedni.¹⁸³² Ezek a textíliák vagy a kép fölötti vékony rúdról lógtak le, mint ahogy azt Vittore Carpaccio Mária születése képén láthatjuk (ahol egy héber feliratos táblát takarna, ha nem lenne félrehúzva; 59. ábra 6), vagy magáról a képkeretről. Ez utóbbi esetben a keret szélébe fűrtak be két kis vas- vagy rézkarikát, melyek a függőzsinórt tartották. Ilyen fémkarikával ellátott keretek külföldi gyűjteményekben fenn is maradtak, amint az egy tiroli késő gótikus festmény (München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen) keretén is jól kivehető.¹⁸³³ Olykor a függönyre a kép tulajdonosának a címerét is ráfestették.¹⁸³⁴ Másik módja a festmények védelmének az lehetett, ha a keretet eltolható fatáblával készítették, mely egyszerűen csak annyit jelent, hogy valamelyik lécszélén egy hosszanti rést vágtak, és ezen tolták be a táblát felülről vagy oldalról a kép elé.

A képek fölé néha csak díszítési céllal helyezték el egy-egy kendőt, mint ahogy azt Pinturicchio önarcképe (1501) körül is láthatjuk a spellói Baglioni-kápolna egyik freskóján (59. ábra 3). Ahogyan a szentkép hálószobába való helyezésének a „divatja” Bizáncból jött, úgy a képkendő is nagy valószínűséggel innen indulhatott útjára.

A szentképek elé gyakran tettek gyertyatartót. Előfordul, hogy a gyertyatartó magának a képnek a része, a kerethez van erősítve, mint például Carpaccio Szent Orsolya álma című képén (31. ábra 3). Megfigyelhetjük még itt, hogy a tabernákulumos keretről egy szenteltvíztartó edény is lelóg. Ehhez a helyi paptól szerezheték be a szenteltvizet, s imádkozás előtt saját kezűleg hintették be a képet, hogy még „hatékonyabb” legyen.¹⁸³⁵

Mint említettük a szentkép többnyire a hálószobai ágy melletti falon volt elhelyezve, de találunk olyanra is példát, hogy a baldachinos ágy függönyére függesztették fel, mint Bretagne-i Anna hálószobájában, ahol is egy diptychont akasztottak fel a királyné vörös-sárga csíkos ágyfüggönyére (31. ábra 8).

Ami a hazai anyagot illeti, sajnos kevés ábrázolás maradt fenn arra vonatkozólag, hogy milyen típusú szentképek voltak az otthonokban. A korabeli hazai Szűz Mária a kis Jézussal képek formájára egy példa a Bati mester 1430 körül festett táblaképe, melyen kúszólevelekkel díszített, csúcsíves lezárású keretbe van foglalva a szentkép.¹⁸³⁶ Házi használatra szánt diptychon egyik része volt a szintén 1430 körül készített *Evagationes Spiritus* című festmény. Belső oldalán az Olajfák hegyét, a külső oldalon két moralizáló ábrázolást jelenítettek meg egykor, amelyek tulajdonosát az odaadó imádkozásra figyelmeztették (a diptychon részlete: 50. ábra 8).¹⁸³⁷

Hunyadi Mátyásról ismert, hogy felettébb gyönyörködött a szép festményekben (*se delecta multo de belle picture*).¹⁸³⁸ Számos nagy olasz festőtől, így Mantegnától, Ercole de' Robertitől, Leonardo da Vincitől, Berto Linaiulótól, Filippino Lippitől voltak képei gyűjteményében.¹⁸³⁹

¹⁸³¹ *At Home* 2006, 19.5. kép.

¹⁸³² THORNTON 1991, 266.

¹⁸³³ GRIMM 2004, 40–41. kép.

¹⁸³⁴ THORNTON 1991, 261.

¹⁸³⁵ COOPER 2006, 192.

¹⁸³⁶ RADOCSAY 1955, VII. kép.

¹⁸³⁷ *Keresztény Múzeum* 1993, 186–187, Kat. 23. (Végh J.); *Sigismundus* 2006, 623–624, Kat. 7.64. (Poszler Gy.).

¹⁸³⁸ BALOGH 1985, 69.

¹⁸³⁹ BALOGH 1985, 69, 73.

Természetesen vallásos témájúakban sem volt hiány. Lodovico il Moro például egy Madonna képet festetett Mátyásnak Leonardo da Vincivel, illetve szintén a Madonnát ábrázolta, de már a szentek által is körülvéve az a két kép, melyek Filippino Lippi ecsete alól kerültek ki és érkeztek Itáliából a neves király udvarába.

Olasz szentképei voltak Várdai Ferenc erdélyi püspöknek is, akinek 1521. évi, a gyulafehérvári palota ingóságait lajstromozó leltárában egy kisebb és egy nagyobb Szűz Mária képen (*Imago Sancte Virginis in tabula maiori; Imago Sancte Virginis in tabula minori*) kívül egy Szent Anna-kép (*Imago Sancte Anne in tabula*) is szerepel,¹⁸⁴⁰ továbbá két kisméretű, közelebről meg nem határozott darab (*Imagines parve due*).¹⁸⁴¹ A képek a Budán állandó kép- és kegyeskereskedéssel bíró Antonius Bini firenzei kereskedőtől kerültek a püspökhöz.¹⁸⁴² Bini áruval megrakott kocsijai keresztül-kasul jártak az országban, így kerülhettek cikkei a messzi Erdélybe is.

Tárgyalt korszakunkban már megjelennek a könnyen sokszorosítható képek, a metszetek is. Itáliában 1400 körül kezdik el készíteni az első fametszeteket, a rézmetszeteket pár évtizeddel később.¹⁸⁴³ Számos példányuk készült vallásos témával, így szentek alakjával (pl. Szent Kristóf), Krisztus keresztrefeszítésének jelenetével, Szűz Máriával és a kis Jézussal, hasonlóan a festmények témáihoz. Azt, hogy milyen nagy mennyiségben állítottak elő a 15. században metszeteket, jól illusztrálja az az adat, mely szerint egyetlen év alatt, 1440-ben egy padovai kereskedő 3500 metszetet készített megrendelésre.¹⁸⁴⁴ A metszeteket utcai árusoktól vásárolták az emberek, vagy műhelyekben, magától a készítőtől, illetve zarándoklatok, utazások során is számos darabot szerezhettek be. Egész gyűjteménye is volt egyeseknek, mint például Jacopo Rubieri írnoknak, akinek 53 különféle metszete volt.¹⁸⁴⁵ Míg a festményeket a szegényebbek nem igazán engedhették meg maguknak, addig a metszetek kedvező ára számukra is lehetővé tette, hogy egy-egy darab az otthonuk falán függessen. Szerényebb háztartásokban egyszerűen csak a falra szegezték a nyomatokat, módosabb helyeken vékony falpra ragasztották a metszeteket, majd pecsétviasszal rögzítették a falhoz, vagy még elegánsabb módon keretbe rakták őket és úgy akasztották fel a falra. A vallásos nyomatok funkciója ugyanaz volt, mint a festményeké, mégpedig hogy erősítsék a kapcsolatot a tulajdonosa és a rajta lévő szent, Krisztus, vagy Szűz Mária között, hogy valamelyikük közvetítő legyen a kép tulajdonosa és Isten között.

A 15. században rengeteg fa- és rézmetszet készült német területeken, sőt Flandriában is. A német réz- és fametszetek számos fajtája jutott el hazánkba a 15. század második felében, melyeket többnyire könyvárusok terjesztettek, árusítottak.

Budai könyvárustól, mégpedig egy János nevűtől vásárolta megbízottja útján Estei Hippolit esztergomi érsek is flandriai metszeteit és vászonképeit 1489-ben. A képek egy része vallásos témájú volt: a háromkirályokat (*una altra con li 3. maj.*), illetve Krisztus keresztrefeszítését (*una Carta di fiandra: con la passione di Christo; per una tella di fiandra con la passione*) jelenítették meg.¹⁸⁴⁶ Ez utóbbira jó képi ábrázolást találunk Diebold Schilling krónikájának egy bizarr történetet (az ún. ettiswilli gyilkosságot) megjelenítő képén, ahol is a faburkolatos szoba falára egy színezett fametszet van felragasztva az ágy közelébe, rajta a megfeszített Krisztussal, a kereszt két oldalán Szűz Mária és János evangélista (*59. ábra 5*). Gabriel Mälesskircher képén festményként szerepel Krisztus keresztrefeszítése, amely egy rövid zsinór által egy L alakú szegre van felakasztva (*59. ábra 7*). A Budán vásárolt papír- és vászonképek ára közti különbséget jól mutatja, hogy míg egy flamand papír passióképért két dukátot kellett kiadni, addig egy hasonló témájú vászonért a hatszorosát, azaz 12 dukátot.

¹⁸⁴⁰ ZO XII. 422.

¹⁸⁴¹ ZO XII. 423.

¹⁸⁴² BALOGH 1929.

¹⁸⁴³ MILLER 2006, 323.

¹⁸⁴⁴ MILLER 2006, 323.

¹⁸⁴⁵ Ebből 48 darab fametszet volt.

¹⁸⁴⁶ NYÁRY 1874b, 77; BALOGH 1966, I. 311.

Ha nem szentkép került a hálószoza falára, akkor többnyire egy szép feszület. Itáliában számos példáját találjuk, így egy 1500 körüli fametszeten, ahol a hálószózában, az ággal szembeni fülkébe helyeztek egy keresztet (59. ábra 4). Pierre Choque francia követ jóvoltából tudjuk, hogy Mátyás királynak a könyvtárában is függött egy szép, fából faragott feszület (*une croix qui est enlevé et fait de bois*).¹⁸⁴⁷

Ami a világi tárgyú festményeket illeti, ezek elsősorban portréképek voltak, amelyeket neves vagy kevésbé neves festők készítettek uralkodókról, előkelő személyekről. Itáliában és Magyarországon is a 15. század második felétől bukkannak fel magánházak falidíszeként, de igazán az 1500–1600 közötti időszakban nő meg a jelentőségük és számuk az otthonokban. A kezdeti időszakban főként a dolgozószobákba (studiolókba), könyvtárszobákba rakják ki a családi képeket, később már olyan reprezentatív terekbe is, ahol számos vendéget fogadnak.¹⁸⁴⁸ Szerepük, mint majd a 17. századi ősgalériáknak is, hogy a család hatalmát, eredetét, leszármazását mutassák. Korábban már szóltunk róla, hogy Hunyadi Mátyás igen szerette a szép festményeket, melyek között nemcsak vallási témájúak voltak, hanem minden bizonnyal számos portrékép is. Ez utóbbiak kőből is készülhettek, és magáról az uralkodóról is. 1485 körül faraghatták azt a – ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött – fehérmárvány reliefet, amely a királyt profilból ábrázolja, fején finoman kidolgozott, hangsúlyos tölgyleveles koszorúval.¹⁸⁴⁹ A relief feltehetően egy firenzei mester munkája. A legújabb kutatás szerint ez a kőbe faragott képmás valószínűleg mindig Bécsben volt és sohasem jutott el Mátyás budai udvarába. Kérdéses az is, hogy a király ajándékképpen kapta Itáliából vagy saját maga rendelte. Mindenesetre a Mátyást igazán előnyösen bemutató relief ékes dísz lehetett valamelyik enteriőrnek. 100 évvel később, egy 1581. évi leltárnak köszönhetően pillanthatunk be Radéczy István egri püspök pozsonyi könyvtárába, ahol már nem kevesebb mint 36 képet találunk.¹⁸⁵⁰ A bibliotékában uralkodókról (Ferdinánd, Miksa, Mátyás), illetve a veszprémi püspökről, valamint magáról Radéczy püspökről készült portrék függtek a falakon. A további 31 darab, keretezett kép festmény és metszet lehetett vegyesen, melyek szép sorban sorakozhattak a falakon.

Számadáskönyvének tanúsága szerint Estei Hippolit esztergomi érsek pusztamaróti vadászkastélyában egy festmény minden bizonnyal függött a falon,¹⁸⁵¹ azt viszont sajnos nem tudjuk, hogy milyen témájú lehetett. A helyszínből adódóan elképzelhetőnek tartjuk, hogy vadászatot, vagy valamilyen tájat jelenített meg, habár tájképek kifüggesztése a világi otthonokban még nem igazán volt divatban a tárgyalt korszakban, inkább a 17. századtól jellemző e szokás.¹⁸⁵²

Nem esett még szó a térképekről mint faldíszekről. Ezek nemcsak freskóként, hanem felakasztható faliképként is felkerülhettek a falakra. Magyarországot, Európát, sőt az egész világot is ábrázolhatták. Francesco Rosselli neves olasz nyomdász és metszetkiadó fiának, Alessandrónak az 1528. évi hagyatékában szerepel egy olyan nagyméretű térkép, mely Magyarországot ábrázolja. Balogh Jolán szerint Francesco, aki nemcsak importálta az olasz metszeteket Budára, hanem tevékenykedett is ott, Hunyadi Mátyás számára is készíthetett vedutákat, térképeket. Ezekkel kapcsolatban azonban kérdéses, hogy az uralkodó vajon faliképként (is) gyönyörködött-e bennük? Minden bizonnyal a falra voltak viszont kitéve azok a térképek, amelyek a pozsonyi társaskáptalan egy idősebb kanonokjának a házában kerültek összeírásra 1558-ban.¹⁸⁵³ Az egyik térkép Európát, a másik az egész világot mutatta be, a kert felé eső egyik bolthajtásos helyiségben.

¹⁸⁴⁷ BALOGH 1966, I. 137; BALOGH 1985, 73.

¹⁸⁴⁸ THORNTON 1991, 261, 265. – Pusztán saját maga örömeért kért családi portrékat édesanyjától Ippolita Sforza, Calabria hercegnője 1466-ban. A hercegnő a festményeket a studiolójában kívánta „kiállítani”.

¹⁸⁴⁹ *Hunyadi Mátyás* 2008, 225–226, Kat. 4.1. (Kryza-Gersch, C.).

¹⁸⁵⁰ „Ferdinánd császár képe. Maximilián császár képe. Mátyás királ képe. Uram ő nsága képe. Veszprémi pispek uram Fejérközy István képe egy. [...] Ismét képek és históriák, kik táblába vannak foglalva, harminczegy.” KOMÁROMY 1892, 567.

¹⁸⁵¹ VOIT 1954–1955, 59.

¹⁸⁵² A lőcsei polgári otthonokban például kétségkívül jelen voltak a tájképek az 1600-as években. Krámer Dánielnek 1650. évi hagyatékában két színezett acélmetszet mellett két németalföldi tájképet is találunk. DEMKÓ 1897, 447.

¹⁸⁵³ PÓR 1884b, 395.

A térképeket, ugyanúgy mint a portrékat vagy vallásos képeket, függönnyel védhették a portól, napfénytől, esetleges sérülésektől. A római Villa Mediciben 1598-ban például egy zöld tafotafüggönnyel lehetett eltakarni az Európát ábrázoló festett vásznat.¹⁸⁵⁴

8.7.5. Konyhafelszerelés, konyhaberendezés

A középkorban a füstös, zsúfolt konyhák¹⁸⁵⁵ általában az épületek földszintjén helyezkedtek el. Több helyiséggel együtt konyhakomplexumot vagy gazdasági szárnyat is alkothattak egy külön épületszárnyban, de léteztek két-három emeletes konyhatornyok is a várakban. A királyi, hercegi, főúri várakban, kastélyokban többnyire nem csak egy konyha volt: a nagykonyhákon kívül ún. magánkonyhák is működtek bennük, a lakosztályok közelében. A nagykonyhákhoz különféle raktárak, mosogatóhelyiségek, sütőházak, *dressatoriumok* stb. kapcsolódhattak. Állandó berendezésük a tűzhely (és olykor a kemence is), illetve a kifolyós kőmedence volt, mesterséges világításukat – a tűzhely fénye mellett – a mécsesek, gyertyák, vagy fáklyák adták.¹⁸⁵⁶

A késő középkori királyi udvar konyháinak felszereléséről nem maradt fenn részletes leírás, de a 16. századból már számos főúri, főpapi vár konyhájának az összeírását ismerjük. Egyik legkorábbi az egri püspöki váré, 1508-ból, amely valamennyire szemlélteti a konyhai eszközök sokszínűségét, de a konyha teljes felszereléséről nem kapunk reális képet. Ugyanis a listából egyetlen bécsi fazék kivételével teljességgel hiányoznak a cserépedények, amelyek viszont a régészeti feltárások egyik leggyakoribb leletanyaga. Továbbá nem találjuk nyomát a faedényeknek (pl. dézsa), fából készült egyéb eszközöknek (pl. fakanál) sem, pedig minden bizonnyal használták őket az egri konyhában is. Valószínűleg a kerámia- és a fatárgyak olcsó volta miatt nem tüntették fel őket a leltározók a konyhafelszerelés között. Az egri konyha a következő tárgyakat tartalmazta: három nagy vasfazék, ebből egy régi, 13 közepes vasfazék, két vágókés, három vaskanál, egy bárd, egy vasüst, egy rézrosta, egy rosta módjára készített vaseszköz (sajthoz), két nagy vasnyárs, egy közepes rézmozsár, egy nagy és egy közepes vasrostély, valamint egy bécsi fazék.¹⁸⁵⁷

Szombathelyen, a püspök konyhájában 1566-ban kevés tárgy volt (pl. két vasnyárs, három nagy és két kicsi óntál, egy nagy bárd), vagyis a konyha maga nem volt túlszűfelve konyhaeszközökkel, annál inkább gazdagabb felszerelést találunk a mellette lévő sáfárházban.¹⁸⁵⁸ Ebből a leltárból egyértelműen kiderül, hogy a főzéshez használatos cserépfazekakat, összesen 60 darabot ebben a helyiségben tárolták. Többek között 20 cserépkorsó, egy ácsolt láda, egy fakanna és kilenc szita tartozott még a sáfárház berendezési tárgyai közé.

A gyulai vár konyhájának latin nyelvű¹⁸⁵⁹ (1528) és a bazini vár konyhájának magyar nyelvű leltárát (1586) olvasva, úgy tűnik, hogy a leltározók semmit sem akartak kihagyni a listából, annyira részletes az összeírás. Gyulán a következőket lajstromozták be: egy nagy rézüst, kilenc kicsi és nagy üst konyhai használatra, két vaskanál konyhai használatra, két vasfazék vagy -tál

¹⁸⁵⁴ THORNTON 1991, 266.

¹⁸⁵⁵ A középkori konyháról (fejlődésükről, típusaikról, építészeti kialakításukról) már számos tanulmányom született (KISBÁN–MEZEY–OROSZ 2006, 40–43; FELD–OROSZ 2007, 65–71; OROSZ 2008; különösen: OROSZ 2010a), ezért itt nem foglalkozok e témával.

¹⁸⁵⁶ Zsigmond lengyel herceg ezüstedényeinek a kései vacsora utáni mosogatásához gyertyákat vásároltak. DIVÉKY 1914a, 104. II. Lajos konyhájának megvilágítására fáklyákat vettek. FRAKNÓI 1877, 71. – VIII. Henrik oatlandsi palotájában, a konyhában 12 gyertyatartót találtak az összeírók 1547-ben, a király halála után készített inventárium tanúsága szerint; az egyik már törött volt („Item xij candelstickes whereof one is broken.”). *Inventory* 1998, 302.

¹⁸⁵⁷ „Registrum super inventarium coquine Agriensis: Item olle de ferro, satis magne quantitatis, tres 3. Item una ex eisdem est antiqua. Item olle de ferro mediocres tredecim 13. Item cultri ferrei pro necessitate coquine duo 2. Item coclearia de ferro tria 3. Item cultrum de ferro, baard vocatum, unum 1. Item caldar de ferro unum 1. Item cribrum cupreum unum 1. Item quoddam ferramentum ad modum cribrum pro caseo factum 1. Item veru de ferro magni duo 2. Item mortarium mediocre cupreum unum 1. Item craticule de ferro, una magna, altera mediocris, due 2. Item olla terrea Viennensis una 1.” E. KOVÁCS 1992, 343–344.

¹⁸⁵⁸ U et C 119:2; *Urbaria et Conscriptioes* 7/2. (1984) 480.

¹⁸⁵⁹ VERESS 1938, 133.

(*patella*),¹⁸⁶⁰ két nagy kenyérvágó vaskés, két vasnyárs, az egyik nagy, a másik kicsi, négy vasrostély, két szűrőszita (*sewrensitha*), egy szítóvas (*sythowas*), egy *thormamaro*, öt nagy óntál, egy nagy óntál nyílással, négy közepes óntál, melyek közül egy sérült, két kis óntál ecetnek (vagy *thormakvalo*), 12 óntányér az urak asztalára, egy víztároló hordó, két vasalt edény hosszú láncsal a várkút körül, három *wabni* a kút körül víztárolásra, továbbá három nagy dézsa, amiben a vizet hordják a konyhára.

A bazini várkonyhában¹⁸⁶¹ volt három vasrostély, két nagy vasnyárs, egy szítóvas, három új vasserpenyő, egy pecsenyesütő vasláb, egy pár vágókés, egy vízmelegítő rézfazék, öt főzésre való nagy rézfazék, öt közepszerű rézfazék, négy apró rézfazék, két pinnáta,¹⁸⁶² három pinnátafedő, három nagy rézfedő, öt apró rézfedő, hét-öt (!) vaskanál, két sült alá való serpenyő, *saffok*, egy vízfordó fakanna, egy nagy fejsze, egy ecetes fapalack, két *bokor* égettbor égető rézfazék kemencéstől, és a kúton *vaszott* vödörök vasláncostól.

A fentiekkel ellentétben Perényi István ingóságainak összeírásakor 1569-ben egyszerűen elintézték a konyhafelszerelés lajstromba szedését, ekképpen: *Conbia szerszám: Vas fazekok, kalánok, rostélyok, nyársak, bárdok és az féle egyéb szerszám*.¹⁸⁶³ Mindezeket 100 forintra becsülték.

Egy késő középkori konyhában – a leltárak tanúsága szerint – a legnagyobb értéket a fémből készült fazekak, üstök képviselték, mert ezeket szinte mindegyikben összeírták. Többnyire nagy mennyiségben fordulnak elő a háztartásokban, így például Kemend várában 1489-ben tíz vasfazék volt, a visegrádi alsóvárban 1490-ben 29 rézfazék, az esztergomi várban ugyanekkor 21 ónozott vasfazék, Tapalóc kastélyában 1503-ban 12 rézüst, az enyingi kúriában 1525 körül 15 vasfazék és két üst (egy kicsi és egy nagy), és – mint fentebb már láthattuk – az egri várban 16 vasfazék és egy vasüst, valamint Bazinban 1586-ban 15 rézfazék.¹⁸⁶⁴ Fejérvár várában 1521-ben csupán három vasfazekat találtak, de itt nem sok érték volt egyébként sem.¹⁸⁶⁵ Eperjesen 1453 körül egy üst (*kessil*) ára 25–37,5 denár között mozgott.¹⁸⁶⁶

A vasból vagy rézből készült fazekakat, üstöket főzéshez, vízmelegítéshez használták a középkori konyhákban. Értékes, jól felhasználható anyaguk miatt, ha kilyukadtak vagy elhasználódtak, csak ritkán dobták őket szemétre. A kilyukadt üstöket, fazekakat rendszerint

¹⁸⁶⁰ A „patella” Szikszai Fabricius Balázs 1590-es *Nomenclaturája* szerint fazekat és kis tálat is jelent. MELICH 1906, 70. (150. rész), 88. (199. rész).

¹⁸⁶¹ RADVÁNSZKY 1986, II. 61–62.

¹⁸⁶² A pinnáta („pinnata”) olasz eredetű szó. Olyan lábast vagy fazekat takar, amelynek fedője is volt. Sütésre használták, mégpedig sült tésztát, pástétomot készítettek benne. Sütéskor mind alá, mind pedig a fedelére szén került, így alulról és felülről is kapott meleget a benne levő étel. BENDA 2014, 48. – 1563-ban a diósgyőri vár konyhájának felszereléséhez két, rézből készült pinnáta („Pinatae Cupree 2”) tartozott. U et C 76:14.

¹⁸⁶³ KOMÁROMY 1901, 596.

¹⁸⁶⁴ „x ollas ferreas” (Kemend, 1489): DL 93602; „olle cupree XXVIII” (Visegrád, alsóvár, 1490): NÓGRÁDY 1998, 180; Esztergomra lásd: VUKOV 2004, 65; „duodecim caldaria era” (Tapalóc, 1503): DL 21225; „ollas ferreas vij, ollas ferreas minores viij” (Enying, 1525 körül): DL 104647; „Item olle de ferro, satis magne quantitatis, tres 3. Item una ex eisdem est antiqua. Item olle de ferro mediocres tredecim 13 [...] Item caldar de ferro unum 1” (Eger, 1508): E. KOVÁCS 1992, 343; „wyzmelegetheo Rez fazek 1, Feozny valo Eoreg Réz fazokok 5, kozep zerw Rez fazekak 5, Apro Rez fazekak 4” (Bazin, 1586): RADVÁNSZKY 1986, II. 61–62. – További adatok vas- és rézfazekakra: „...ollee ferree Centenario medio pro florenis quinque & item redempte sunt similiter ollee ferree ab olliparibus Budensibus, quas reformarunt & deplomarunt ab intra, Majores & Minores, quas ex coone Dispensatoris Coci reformari fecerunt...” (Buda, 1495): ENGEL 1797, 169; „olle ferree iij” (Egervár, 1490): DL 26048; „Olle ferree VIII” (Gyulafehérvár, püspöki palota, 1521): ZO XII. 423; „Caldaria majora et minora 13” (Árva, 1576): U et C 99:18. Fahídi János erdélyi nemes 1491. évi leltárában egy rézüst, illetve három rézfazék szerepel, lásd: KUBINYI 1990, 58–59. Radéczy István egri püspök ingóságai között 1581-ben 30 vasfazék volt, melyekre rézfedőket lehetett tenni: „Új vasfazék öreg tizenhat. Ó vas fazék ki öregb, ki kisebb tizenégy. Új rézfedők, vasfazékokra valók tizenhét.” KOMÁROMY 1892, 568. Thúry György ingóságai között 1571-ben 17 vasfazék szerepel; ezeket a tárházban tárolták: „Az Kezey tarhazba talaltatott [...] Vas fazekak 17.” EÖR-DARMAY 1870, 725.

¹⁸⁶⁵ „olle ferree iij”: DL 47440.

¹⁸⁶⁶ DOMENOVÁ 2007, 119.

befoltozták.¹⁸⁶⁷ A végképp használhatatlanná vált darabokat beolvasztották, vagy például a nagyobb rézlemezeket más edények foltozásához használták fel.¹⁸⁶⁸ Éppen ezért ásatásokon igen becses leletnek számítanak.

A régészeti leletanyag és a képi ábrázolások szerint a fémből készült fazekaknak, üstöknek alapvetően két változata létezett (60–62. *ábra konyhametszete*; 63. *ábra 1, 3–4*). Az egyik a gömbölyű aljú, akasztóval ellátott, általában nagyméretű üst, ami tulajdonképpen megfelel a mai bográcsformának (60. *ábra 6–7*). A másik a gömbölyű testű, háromlábú, kétoldalt egy-egy füffel, valamint gyakran még egy akasztófüffel is ellátott bronzüst/-fazék, németül *Grape*, amelyet egyaránt lehetett használni a tűzpadkára állítva, illetve a tűz fölé akasztva is. A fent említett mindkét típusú üstnek csak töredékei ismertek Magyarországról.¹⁸⁶⁹ Külföldön (pl. Német- és Franciaország) a háromlábú bronzfazekak igen elterjedt főzőedénynek számítottak a középkorban, számos ép darab maradt fenn belőlük a 13–16. századból.¹⁸⁷⁰ Magyarországot illetően Visegrádon, a ferences kolostor területén került napvilágra például két háromlábú bronzfazék egy-egy lába, a 14–15. század fordulójáról (60. *ábra 5*).¹⁸⁷¹ A kutatás szerint azonban az edények nem a kolostorhoz tartoztak, hanem vagy a királyi palota területéről, vagy a német városrészből kerülhettek oda. Egy 15. századi teljes, háromlábú üstöt a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye őriz, melyet a Tiszában, Csongrád mellett találtak (60. *ábra 4*).¹⁸⁷² Érdekessége, hogy kis kiöntőcsöve és nyele is van, akasztófüle viszont nincs, tehát csak a tűzhelyre állítva tudták használni.

Az üstöket a kéménykürtőből lelógó, akasztókampóval ellátott láncra függesztették (60–61. *ábra konyhametszete*).¹⁸⁷³ A lánc a kürtőben lévő vasrúdra volt akasztva. Létezett az üsttartóknak egy olyan típusa is, amit hosszú, fogazott szárral készítettek, s ezt egy karikával a kéményből lelógó vasrúdhoz fogták (62. *ábra konyhametszete*).¹⁸⁷⁴ Az ilyen típusú üsttartóval bármikor állítani tudtak az üst tűz fölötti magasságán.

A cserépfazekakat (61. *ábra 13–14*) vagy közvetlenül a tűzhelyre helyezték, vagy ún. vas háromlábakba¹⁸⁷⁵ (*tripus*) állították (61. *ábra 12, 16*). A hosszú nyelvű serpenyőket (61. *ábra 11*; 62. *ábra konyhametszete*),¹⁸⁷⁶ amelyekben főképp pépes ételeket készítettek, is sokszor ez utóbbira helyezték főzés közben. Anyaguk réz vagy vas volt. A serpenyő agyagból készült változata a

¹⁸⁶⁷ Estei Hippolit esztergomi érsek rézedényeit Budán javíttatták. FÜGEDI 1981, 172. Zsigmond lengyel herceg számadásaiban: „a reformatione caldarium pro coquina domini principis dedi L den. ung.” (Buda, 1501); „a reformatione caldariorum antiquorum [...] dedi ½ flor.” (Buda, 1502) stb.: DIVÉKY 1914a, 107, 188.

¹⁸⁶⁸ KUBINYI 1990, 60; HOLL 1992, 63.

¹⁸⁶⁹ Márianosztra-Toronyaljáról Miklós Zsuzsa közölt egy olyan vasedénytöredéket, mely talán üsthöz tartozott. MIKLÓS 1997, 34, és 59. tábla 8. Vasüstök darabjai Túrkeve-Móric falu leletanyagából is ismertek, melyek között bronzlemezrel pántolt is volt. Továbbá ezekhez tartozó fülek is kerültek elő. MÉRI 1954, 147, és XXX. tábla 2–3, 5. Dombóvár-Békepark (jelenleg Dombóvár-Szigeterdő): üst peremtöredéke füffel, lásd: MIKLÓS 2007, 177. kép. A dombóvári leltre Miklós Zsuzsa hívta fel a figyelmet, segítségét ezúton is nagyon köszönöm.

¹⁸⁷⁰ Lásd például: DRESCHER 1982; *Vivre au Moyen Age* 2002, 153–154.

¹⁸⁷¹ POLGÁR 2008–2010.

¹⁸⁷² LOVAG 1999, 108–109, Kat. 300.

¹⁸⁷³ Létezett lánc nélküli változata is. Pilisről egy vékony vas akasztórúd ismert a végén két kampóval. HOLL 2000, 30, és 47. kép 3. Sarvalyon egy olyan átluggatott vasrúd került elő, melynek kampóját – amire az üstöt akasztották – egy szög (ez ma már nincs meg) segítségével tetszőleges magasságba lehetett állítani. HOLL–PARÁDI 1982a, 97. kép 7.

¹⁸⁷⁴ Ilyeneket külföldi ábrázolásokon láthatunk csak, Magyarországról nem ismerek rá példát.

¹⁸⁷⁵ Segesden, illetve Esztergomban talált, középkorinak meghatározott darabok: MAGYAR 1988, 21. kép; ZOLNAY 1978, 191. 16. század végi vas háromláb Bajcsáról: *Bajcsa-vár* 2002, 197, 266. tétel. Budáról három darab, 15–16. századi: *Um die Wurst* 2005, 73, 75, 77.

¹⁸⁷⁶ A kőszegi várból egy 15 centiméter átmérőjű vasserpenyő ismert, nyele hiányzik: HOLL 1992, 62, és 82. kép 12. Márianosztra-Toronyaljáról közölt gömbszelet alakú, lapos nyelvű vasserpenyő: MIKLÓS 1997, 34, és 63. tábla 3. Egy 1561-es adatban szerepel: „Serpenywnek walo was lab”. SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 1067. Itt a kerámiafazekak alá is vásárolt vas háromlábrol van szó.

lábás,¹⁸⁷⁷ egy lényeges különbséggel: mint a neve is mutatja lábakkal (három darab) rendelkezett. Üreges fogantyújába fanyelet helyeztek, mely a tűzhelyről való levételt könnyítette meg. Dunántúli régészeti leletek bizonyítják, hogy a 15. század második felében a lábasok belsejét zöld, sárga, vagy barna mázzal vonták be (61. ábra 15).¹⁸⁷⁸ A battányi kúriában 1521-ben egy *serpenyew* tartozott a konyhafelszerelés közé, amely minden bizonnyal fémből készült, mert a fémtárgyak között sorolták fel, mint ahogy az enyingi kúria három serpenyőjét is.¹⁸⁷⁹ Bazin várában három új vasserpenyő is volt a konyhában 1586-ban; Egervár két *cherpenew Mazasként* belajstromozott tétele mögött pedig a fent leírt háromlábú, belül mázas kerámiaserpenyő, -lábás bújhat meg.¹⁸⁸⁰ Léteztek a 16. században kimondottan sült alá való, hosszúkás serpenyők is; a húsból lecsöpögő zsírt fogták fel bennük.¹⁸⁸¹

A mozsarak szintén gyakoriak az inventáriumokban, s főként a rézből (*mosar/mortarium cupreum*) készültek. Ezeknek többsége nagy valószínűséggel inkább bronzmozsár volt – a fennmaradt leleteknek ugyanis többnyire ez az anyaga.¹⁸⁸² A mozsarak különböző méretűek lehettek. Egerváron három nagyméretű rézmozsarat, Egerben egy közepes méretűt használtak a konyhában.¹⁸⁸³ Általában egy-három rézmozsár tartozott egy háztartáshoz (pl. Kemenden, Battányban és Léván kettő, Esztergomban, Tapalócon, Sümegen és Árva várában egy volt).¹⁸⁸⁴ Velike várában három rézmozsarat találtak jó állapotban a leltározók 1491-ben, a negyedik sérült volt, de értékes anyaga miatt azt is beletárolták.¹⁸⁸⁵

A késő középkori bronzmozsarak¹⁸⁸⁶ egy jellegzetes csoportját az oldalán oroslánlábban végződő, függőleges bordákkal tagolt darabok alkotják, melyeket szögletes füllel és a peremrészen gyakran felirattal láttak el (60. ábra 10–11).¹⁸⁸⁷ Másik gyakori típusukat a talprészükön, illetve olykor az oldalukon is vízszintes bordákkal és hornyokkal tagolt darabok képezik.¹⁸⁸⁸ Díszítésük lehet még felirat, növényi ornamentika, illetve állat- vagy emberalak. Általában egy- vagy két szögletes füllel rendelkeztek.

A réz- és bronzmozsarak a rangosabb háztartások jellemzői a 15. században.¹⁸⁸⁹ Ezenkívül kőből,¹⁸⁹⁰ vasból¹⁸⁹¹ és fából¹⁸⁹² is készítettek mozsarakat a késő középkorban. A csepelyi

¹⁸⁷⁷ „Labas serpenoth” (1548): SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 842. Ez a kifejezés, mivel anyagát nem nevezik meg, lehetséges, hogy kerámialábast takar. Viszont egy későbbi, 17. századi adat szerint a vasserpenyők lábás és lábatlan formában („Vasserpenyő, lábás, nr. 2. Lábatlan vasserpenyő nr. 1.”) egyaránt készültek. B. NAGY 1973, 186.

¹⁸⁷⁸ A lábasokat vörössárgára vagy vörösre égő agyagból készítették. Kívül engobe, belül máz borítja őket. HOLL 1963, 351–352. Buda: HOLL 1963, 38. kép, 78. kép 5; Visegrád: NYÉKHELYI 1994, 19. kép, KOCSIS 2010b, 385, 26. b. kép; Vác: MIKLÓS 1991, 32. tábla 1, 40. tábla 1, 45. tábla 4; Kőszeg: HOLL 1992, 135. kép.

¹⁸⁷⁹ „Sartago wlgo Serpenyew j” (Battány, 1521): DL 47433; „Wlgo serpenyew ij” (Enying, 1525 körül): DL 104647.

¹⁸⁸⁰ „Wy was Serpenio kyth en vettem” (Bazin, 1586): RADVÁNSZKY 1986, II. 61; „cherpenew Mazas ij” (Egervár, 1494): DL 26076.

¹⁸⁸¹ Például: „Swlt alawalo Serpenio” (Bazin, 1586): RADVÁNSZKY 1986, II. 62.

¹⁸⁸² Például a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében: LOVAG 1999, 109–112, Kat. 301–322.

¹⁸⁸³ „Reez mosar magne ij, Mosar thewre ij” [...] Mosar cupreum magnum j” (Egervár, 1490): DL 26048; „mortarium mediocre cupreum unum 1” (Eger, 1508): E. KOVÁCS 1992, 343.

¹⁸⁸⁴ „ij morteria cuprea” (Kemend, 1489): DL 93602; „Mortaria de cupro ij” (Battány, 1521): DL 47433; Esztergom: VUKOV 2004, 65; „una morteria de ere” (Tapalóc, 1503): DL 21225; „Mortarium cum pistillo magnum j, mortarium minus j” (Léva, 1558): U et C 76:10; „Mortaria Cuprea cum pistillis 2” (Kapornak, 1569): U et C 77:5; „Mortarium cupreum cum pistillo 1” (Sümeg, 1572): U et C 76:17; „Mortarium areum 1” (Árva, 1576): U et C 99:18; „Keozep rez mosar teorostwl j” ([Sopron]Keresztúr, kastély, 1597): U et C 101:3.

¹⁸⁸⁵ „mosar cuprei ij, mosar cupreum destructum j”: DL 26051.

¹⁸⁸⁶ Számos 15–16. századi bronzmozsár található külföldön, lásd például: Figdor 1930, V. 382–435. tétel; DEXEL 1973, 194–198.

¹⁸⁸⁷ Ez a típusú mozsár elsősorban a délnémet területekre jellemző. LOVAG 1999, 21. A kőszegi vár ásatásán egy ilyenek a talprésze került elő. HOLL 1992, 62, és 85. kép 12, 173. kép 5.

¹⁸⁸⁸ A kőszegi vár ásatási anyagában található egy ilyen típusú mozsárnak a talprésze. HOLL 1992, 62, és 83. kép 20.

¹⁸⁸⁹ HOLL 1992, 62.

¹⁸⁹⁰ „Mortarium lapideum unum” (Huszt, 1549): U et C 75:39; „Mortaria lapidea 2” (Gyula, 1554): VERESS 1938, 240.

¹⁸⁹¹ „Mortarium fereum j” (Maróti György leltára, 1526): DL 95177.

udvarház kőmozsara például magas falú, mély belsejű, két tömör kőfüllel ellátott darab, mindenféle díszítés nélkül (60. ábra 9), míg a budai domonkos kolostorban napvilágot látott kőmozsár finomabb, ívelt oldalfalú, alján kiugró kis talprésszel, egyetlen, lefelé ívesedő füllel (60. ábra 8).¹⁸⁹³

A húsok sütéséhez vasnyársakat és rostélyokat használtak. A nyársakat a tűzhelyen kis állványokra, bakokra helyezték. A régészeti leletanyag alapján a nyársak csavart szárral készültek, különböző hosszúságban (61. ábra 8–10),¹⁸⁹⁴ vagy pedig – az ábrázolásokon is gyakrabban látható – L alakban megtört véggel.¹⁸⁹⁵ Forgatásukat sokszor mechanikus szerkezettel végezték. A 16. századi inventáriumokban egy-három darabot találunk belőlük háztartásonként (pl. Eger, Battyán, Gyula, Léva, Szombathely, Bazin).¹⁸⁹⁶ 1490 márciusában 32 darab vasnyárs 4 dukát 75 denárjába került az esztergomi érseknek.¹⁸⁹⁷

A négyszögletes, rácsos rostélyokon általában halat, vékonyabb hússzeleteket sütöttek.¹⁸⁹⁸ A német és olasz képi ábrázolások tanúsága szerint hosszú nyéllal készültek, végükön a felakasztáshoz szükséges karikával, vagy pedig üreges, hengeres fogantyúval – a tűzhelyről való levételkor – a fanyél behelyezése végett. A hazai régészeti leletanyagban igen ritkák a rostélyok,¹⁸⁹⁹ így különösen becses darabnak számít az a rostély, amelyet a Zala megyei középkori Mihon falu ásatása során leltek (60. ábra 1).¹⁹⁰⁰ A leltárakban viszont annál inkább felbukkannak, mutatván, hogy a konyhákban elengedhetetlenül szükség volt rájuk.¹⁹⁰¹ Egy-négy darabot használtak belőlük. A rostélyokat – a nyársakhoz hasonlóan – különböző méretben készítették.

¹⁸⁹² „Üöttem eg fa mosart” (1544): SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 210; „Fa mosaar 1” (Ugray István ingóságainak összeírása, Szalka, 1551): *Régi magyar* 1840, 84.

¹⁸⁹³ Csepely, udvarház: KOVALOVSKZI 1969, 245; Buda, domonkos kolostor: H. GYÜRKY 1981, 12. tábla 6.

¹⁸⁹⁴ Ipolydamásd-Zuvár, 53,5 centiméter hosszú nyárs: MIKLÓS 1997, 12. Ozoráról ismert 26,3 centiméter hosszú vasnyárs a végén csavart díszítéssel, a 16. század első feléből: GERE 2003a, 82, és 55. tábla 2. Szuhogycsorbakó várából két vasnyárs: SZÖRÉNYI 2004, 271, és 8. tábla 6–8. A pilisi ciszterci kolostorból: HOLL 2000, 30, 47. kép 2. Nagyvázsonyból, közöletlen, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, ltsz. 58.622. Csavart szárú nyársak töredékei alföldi falvakból: SZABÓ 1938, 114. Dunántúli késő középkori faluásatásokból ismert például: Sarvalyról kicsi, közepes és nagy méretben tíz darab: HOLL–PARÁDI 1982a, 65, és 21. kép 1–5. Csepelyről 15. század végi–16. század eleji: KOVALOVSKZI 1969, 30. kép. Muhiból két darab: ÉRI–BÁLINT 1959, XXXII. tábla 7, 9. A nyársak használata falvakban nem mondható általánosnak, csak a gazdagabb háztartásokban találjuk meg őket, lásd: HOLL–PARÁDI 1982a, 65.

¹⁸⁹⁵ A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében lévő vasnyárs L alakban megtört véggel: ZOLNAY 1978, 188.

¹⁸⁹⁶ Két nyárs a konyhán: „Item veru de ferro magni duo 2” (Eger, 1508): E. KOVÁCS 1992, 343; „Verua ferrea ij” (Battyán, 1521): DL 47433; „ij cuspides ferrei, magnum et secundum parvum” (Gyula, 1528): VERESS 1938, 133; „Veru magnum vnum alterum minus ij” (Léva, 1558): U et C 76:10; „verua ferrea 2” (Szombathely, 1566): U et C 119:2, *Urbaria et Conscriptioes* 7/2. (1984) 480; „Eoreg was nyassak 2” (Bazin, 1586): RADVÁNSZKY 1986, II. 61; „Vass niars 2” ([Sopron]Keresztúr, kastély, 1597): U et C 101:3. – Kapornakon 1569-ben egy („Veru ferreum j”), Sümegen 1572-ben egy („Veru ferreum magnum 1”), Egerszeg kastélyában ugyanekkor szintén egy („Veru 1”), Huszt várában 1549-ben („Verua duo magna, et unum minus”) és Árva várában 1576-ban három-három nyárs volt („Verua 3”): U et C 77:5; U et C 76:17; U et C 77:13; U et C 75:39; U et C 99:18. A diósgyőri vár konyhájában 1563-ban viszont hét nyárs is volt („Verua ferrea 5, Item verua ferrea parua 2”): U et C 76:14.

¹⁸⁹⁷ MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 7: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁸⁹⁸ SCULLY 1997, 95. „Halsütéshez való: vasrostély nro. 1.” (Uzdiszentpéter, 1679): B. NAGY 1973, 146.

¹⁸⁹⁹ A rostélyok egy idő után könnyen széteshettek, s értékes anyagukat valószínűleg újra hasznosították, vagy ha ásatásokon rúdvasak kerülnek elő, azok már nem utalnak egyértelműen rostélyra.

¹⁹⁰⁰ A rostély rúdvasból kalapált, téglalap alakú. Sütőfelülete a közepe felé egyre kisebbedő téglalapokból van kialakítva (tehát az ábrázolásokon látható rostélyoktól eltérő szerkezetű a sütőfelülete). KVASSAY 1996a, 87–89; KVASSAY 2001, 164, és 5. kép 1–2. – Rostély töredékei kerültek napvilágra Kereki-Fehérkő várában. KOPPÁNY–SÁGI 1967, 25. (A lelet azonban nem található a keszthelyi múzeumban. Lásd: KVASSAY 2001, 164.)

¹⁹⁰¹ „Item craticule de ferro, una magna, altera mediocris, due 2.” (Eger, 1508): E. KOVÁCS 1992, 344; „Rostheelwas j” (Battyán, 1521): DL 47433; „craticula ij” (Enying, 1525 körül): DL 104647; „iij craticulae ferrei” (Gyula, 1528): VERESS 1938, 133; „Craticula una fracta” (Huszt, 1549): U et C 75:39; „Craticulae ferreae 2” (Diósgyőr, 1563): U et C 76:14; „Craticula 3” (Árva, 1576): U et C 99:18; „Was rosthely 3” (Bazin, 1586): RADVÁNSZKY 1986, II. 61.

Kétágú vasvillákra is nagy szükség volt a konyhákban (62. ábra 3). Az elkészült nagyobb ételdarabokat ezekre tűzve lehetett kiszedni a főzőedényekből.

Az üstökben, fazekakban főzött ételek keverésére, kiszedésére, illetve szűrésére szolgáltak a fakanalak¹⁹⁰² (62. ábra 2), merítőkanalak, illetve szűrőkanalak. Merítőkanállal locsolgatták továbbá a nyárson sült húsokat is. Vaskanalakra nagy mennyiségben volt szükség a konyhákban, mivel számos étel bő lével készült a középkorban, nem szólva a szószokról, mártásokról.¹⁹⁰³ 1501 júniusában Zsigmond lengyel herceg budai konyhájára egyszerre tíz vaskanalat is vettek, míg nagy vágókésből csak négyet, bárdból pedig egyet.¹⁹⁰⁴ A merítő- és szűrőkanalak többségükben vasból készültek, üreges szárvéggel – ebbe helyezték a fanyelet (60. ábra 2–3; 61. ábra 7).¹⁹⁰⁵ Másik szintén gyakori típusuk a végén visszahajlított nyéllal készült.

Alapvető tartozékai voltak egy középkori konyhának a nagyméretű vágókésesek, amelyekkel egyaránt szeletelhettek húsokat vagy éppen zöldségeket. Az írott források határozottan arról tájékoztatnak, hogy a halakhoz külön halvágókéseseket használtak. A Batthyányak enyingi birtokán az 1520-as években például öt vágókés mellé egy halvágókés (*cultellus halwagokees*) jutott. A battyáni kúriájukban viszont csak egy vágókést találtak a leltározók 1521-ben.¹⁹⁰⁶

A konyhai fémedények készítőiről, beszerzési helyükről csekély információval rendelkezünk. A vasból készült konyhai eszközöket (rostélyokat, bárdokat, nyársakat stb.) kovácsok készítették. Nagyobb városokban, ahol a fémipar jobban differenciálódott külön üstkovácsokat, fazékgyártókat találunk.¹⁹⁰⁷ A rézművesek, rézfazekasok is valószínűleg csak nagyobb településeken dolgoztak.¹⁹⁰⁸ Rézedények import útján is kerültek hazánkba.¹⁹⁰⁹

¹⁹⁰² „Coclearia lignea duo” (Huszt, 1549): U et C 75:39.

¹⁹⁰³ „ij coclearia magna” (Kemend, 1489): DL 93602; „coclearia de ferro tria 3” (Eger, 1508): E. KOVÁCS 1992, 343; „coclearia de ferro vj” (Enying, 1525 körül): DL 104647; „Cochlearea ferrea III” (Gyulafehérvár, püspöki palota, 1521): ZO XII. 423; „ij coclearia ferrea ad usum coquinae” (Gyula, 1528): VERESS 1938, 133; „Coclearia ferrea vilissima quatuor” (Huszt, 1549): U et C 75:39; „Coclearia Ferrea magna iij” (Léva, 1558): U et C 76:10; „Coclearia ferrea magna 5” (Diósgyőr, 1563): U et C 76:14; „Coclearia ferrea vilia 2” (Kapornak, 1569): U et C 77:5; „Coclearia majora ferrea 7” (Árva, 1576): U et C 99:18; „Was kalanok 7–5” (Bazin, 1586): RADVÁNSZKY 1986, II. 62; „Vass kalan hituan 2” ([Sopron]Keresztúr, kastély, 1597): U et C 101:3. 1429-ben Nándorfehérvár várában lévő 24 vaskanál („coclearia ferrea – XXIII”): ZO VIII. 399.

¹⁹⁰⁴ „pro decem coclearibus ferreis et pro quattuor szyekacze [= vágókés] et pro uno thessak [= bárd] ad coquinam”: DIVÉKY 1914a, 114.

¹⁹⁰⁵ Régészeti leletanyagban lévő üreges szárvégű merítőkanalak például: Sarvalyról: HOLL–PARÁDI 1982a, 65–68, és 21. kép 6; Túrkeve–Móricról: MÉRI 1954, XXXI. tábla 9; a BTM gyűjteményében, közöletlen, ltsz. 51.1527; Pilisről: HOLL 2000, 30, és 47. kép 1; Nagyvázsönyből: Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, ltsz. N.69.20.3. – Szűrőkanál Felsőnyékről (a 15. századra keltezve): MIKLÓS 1988, 213–214, és 22. kép 1. Szűrőkanalak a nagybányai vár 1556. évi inventáriumában: „coclearia ferrea, quorum duo perforata sunt 3.” U et C 99:27. Szűrőkanál a váradi vár egyik konyhájában 1598-ban: „Coclear ferreum ubique perforatum No 1.” BALOGH 1982, II. 111.

¹⁹⁰⁶ „cultelli wagokees v, cultellus halwagokees j” (Enying, 1525 körül): DL 104647; „Cultrum wlgo wagokes j” (Battyán, 1521): DL 47433. – Két vágókés volt az egri vár konyhájában 1508-ban (E. KOVÁCS 1992, 343.), kettő a lévai vár konyhájában 1557-ben („wagokees 2”: U et C 76:10), és szintén kettő a sümegi várkonyhában 1572-ben („Wagho kez 2”: U et C 76:17). A diósgyőri várkonyhában hat konyhakést leltároztak 1563-ban („Cultrj Culinarij ferrej 4, Cultrj Culinarij magnj 2”): U et C 76:14. Kapornakon 1569-ben két „Cultri Scissorij” tartozott a konyhaeszközök közé: U et C 75:39. Radéczy István egri püspök ingóságai között 1581-ben: „Hal vágó kés egy.” KOMÁROMY 1892, 568. A (sopron)keresztúri kastélyban 1597-ben egy halvágó bárd volt a konyhán („Vago kess 2, hal vago kis bard j”): U et C 101:3.

¹⁹⁰⁷ Például Sopronban egy 1427. évi adatban szerepel egy üstkovács („phannsmid”). HOLL 1989, 72; Budán: KUBINYI 1975, 121.

¹⁹⁰⁸ Soproni rézművesekre lásd: HOLL 1989, 72. Lovag Zsuzsa véleménye szerint a rézművesség elsősorban ott fejlődött, ahol vagy rézbányászat (pl. felvidéki, szepességi bányavárosok; Erdély), vagy rézkereskedelem folyt (pl. Budán). *Magyarországi művészet* 1987, I. 252.

¹⁹⁰⁹ Például királyi engedélyt nyerve rá, 1406-ban Martinus Armenus importált rézedényeket (fazekakat, üstöket stb.) Budára az ország más részeiből, mégpedig vámmentesen. BALOGH 1966, I. 451; KUBINYI 1975, 56–57.

II. Ulászló korában a vasfazekakat budai fazékgyártók szállították a királyi udvarnak, a régieket pedig kijavították.¹⁹¹⁰ Ezeket a fazékgyártókat név szerint is ismerjük: Máté, György és Dmonkos mester.¹⁹¹¹ A rostélyokat a felhévizi Faber János mestertől szerezték be.¹⁹¹²

Elképzelhető, hogy ezek a kézművesek már Mátyás udvara számára is dolgoztak. Mindenesetre azt tudjuk, hogy Mátyás és Beatrix esküvőjére a konyhai eszközök egy részét Kassáról szállították Budára. A kassai bírót, Thoklár Jánost a következők vásárlására kérte fel a királyi kincstárnok 1476. november 8-án: 200 nagy fazék, ebből 10 akkora nagy legyen, hogy azok mindegyikében két ökröt meg lehessen főzni, 20 pedig akkora, hogy egy-egy ökröt. A többi közepes és kisméretű legyen. Továbbá 13 serpenyőt, 13 rostélyt, 50 vasnyársat, 100 vaskanalat (ebből fele szűrő-, fele merítőkanál), 20 csontvágó bárdot és 20 vágókést kértek.¹⁹¹³ Balogh Jolán szerint ezek a konyhai edények és eszközök Rozsnyón készülhettek.¹⁹¹⁴ Nem volt ez másként a 17. század elején sem. Akkor ugyanis a Thurzó lányok nagybicccsei esküvőjére – Zsuzsannáéra 1603-ban, Borbáláéra 1612-ben – szintén messzebről, mégpedig Bécsből szerezték be a konyhaeszközöket.¹⁹¹⁵ 1603-ban 11 forintért két hal vágót, négy bárdot, tíz öreg és apró serpenyőt. Öreg vaskalánt tízenötöt, nyolcz pár vágó kést vásároltak a nagy eseményhez. Borbála menyegzőjére egy halvágó bárdot, két húsvágó bárdot, négy nagy és kicsi serpenyőt, nagy- és kisméretű vaskanalakat, nyolc rostélyosokat és más féléket, négy pár vágókést, három vasvillát, három, sóba főtt halakhoz való kanalat, két nagy ónozott serpenyőt (ún. *suffán*) és két csapatot vettek 1612-ben.

Estei Hippolit 1495. évi számadáskönyvében a kifizetésre kerülő áruk között többek között hét üst (három nagy, négy kisebb), egy serpenyő (*padella*) és egy merítőkanál (*mescole*) is szerepel, melyeket Rasono Bontempi olasz kereskedő szállított az esztergomi érseki udvarnak.¹⁹¹⁶ A tíz konyhaeszközért összesen 9 forint 92 denár ütötte az olasz kereskedő markát. 1491-ben az érseki konyha számára egy bronzmozsárra volt szükség.¹⁹¹⁷ A mozsarat 2 dukát 50 denárért készítették el, de hogy pontosan hol, azt nem tudni.

Mindeddig főként a fémből készült konyhaeszközökről esett szó, az alábbiakban viszont a konyhákban nélkülözhetetlen bútordarabokat kívánjuk felsorakoztatni. A konyhabútorok legalapvetőbb tartozékai az asztalok voltak. Ezeken történt az ételek előkészítése, illetve a sütés-főzés után az egyes tálak „feldíszítése”. A késő középkori ábrázolásokon ezek általában egyszerű cöveklábakra állított asztallapok (63. ábra 2, 7), de használtak bakos asztalokat is, illetve olyan téglalap alakú asztalokat, melyeknek lábait alul vízszintes merevítők kötötték össze. A bazini várkonyhában 1586-ban két asztal volt felállítva, valamint egy a szakácsok házában.¹⁹¹⁸ A konyha bútorai közé egy almárium tartozott még, amelyben a fazekakat tartották, élelmiszertároló (pl. liszt, só) ládákat nem említ ezzel a helyiséggel kapcsolatban az inventárium. Az almáriumok formája, pontos kinézete elsősorban a külföldi képi ábrázolásokról olvasható le. Ezek szerint mind a keskenyebb, kétajtós (63. ábra 1, 6), mind pedig a szélesebb, négyajtós darabok jelen voltak

¹⁹¹⁰ ENGEL 1797, 169–170.

¹⁹¹¹ „olliparibus Budensibus puta Magistris Matheo Georgio & Dnico pro Ollarum Re Mtis renouatione dati sunt II. & 16”: ENGEL 1797, 83.

¹⁹¹² „caticula una ferrea, quam fecit Magister Johannes Faber in Felhewyz”: ENGEL 1797, 170.

¹⁹¹³ Az eredeti szöveg kitérő forrás a fém konyhaeszközök korabeli magyar elnevezéseire. „Necesse etiam est, ut ad dictas nuptias domini regis certe olle et alia coquine necessaria, ut infra patet, disponi debeant. Item emanatur et disponantur olle magne IIc [= 200], ex quibus X olle tam magne sint, in quibus duo boves coquere debeantur; item olle XX sint tales, in quibus duobus unus bos coquere debeatur; certe olle sint mediocres et minores. Item fiant *serpenye* XIII, *rostbel* XIII, *wasnyas* L, *coclearia ferrea* Ic [= 100], quorum coclearium media pars fiat *rostas*, media vero pars *merythw kalan*, *bárd chontwago* XX, *cultelli wulgo vágokés* XX.” WICK 1941, 47–48, 20. jegyzet.

¹⁹¹⁴ BALOGH 1985, 424.

¹⁹¹⁵ RADVÁNSZKY 1986, II. 56, 59.

¹⁹¹⁶ MTA Kézirattár, Ms. 4998 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. Az adatot részben idézi BALOGH 1966, I. 600.

¹⁹¹⁷ MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 7: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁹¹⁸ RADVÁNSZKY 1986, II. 62.

a konyhákban.¹⁹¹⁹ De az almáriumot a falban is kialakíthatták: a falifülkét egy vagy több polccal látták el, s akár ajtóval le is zárhatták. Az élelmiszertároló szekrényekre jellemző, hogy ajtajaik áttört, díszesen faragott betétmezőkkel voltak ellátva, ilyenek például angol és olasz háztartásokban fordultak elő (54. ábra 4–5), vagy rácsos ajtajaik voltak, mint a flamand konyhákban. Mindkét megoldás nem csupán dekorációs célokat szolgált, hanem funkcionálisan is fontosak voltak a díszítmények, ugyanis a szekrényben lévő élelmiszerek megfelelő szellőzését biztosították. Tárolóhelyként a falipolcok is igen praktikusak voltak; a képi ábrázolások szerint többnyire fazekakat tartottak rajtuk (55. ábra 5; 63. ábra 3). Olykor a használaton kívüli cserépfazekak egy részét a tűzhely fölötti kürtő párkányán tárolták. A serpenyők számára „speciális” polcokat alakítottak ki: a deszkákba kis vajatokat mélyítettek, s ebbe helyezték be őket előlről (63. ábra 3). Többpolcos tárolóegységként állványokat is használhattak rakodófelületnek.¹⁹²⁰ Elengedhetetlenül szükség volt a konyhákban a húsvágótőkékre vagy húsvágópadokra is.¹⁹²¹ A 16. századi szakácskönyvek ábrázolásai szerint ezek leginkább négy cöveklábra állított félfatörzsből álltak (63. ábra 3, 9). Bárddal¹⁹²² (62. ábra 4–6) vagy nagy késsel vágták fel rajtuk a szárnyasokat, nyulakat stb., illetve a mészárszékekről származó nagyobb húsokat.¹⁹²³ A használaton kívüli vagy éppen elmosogatott tányérok elhelyezésére már a középkorban is létezett egy nagyon praktikus bútordarab, amely tulajdonképpen egy többlábon álló, nyitott, rekeszes tárolóalkalmatosság volt (63. ábra 1). Többnyire zárható, többrekeszes ládikákban (63. ábra 4, 12) vagy kis zsákocskákban tárolták a drága, de az ízes ételek főzéséhez nélkülözhetetlen fűszereket.¹⁹²⁴ Perényi István 1569. évi ingóságjegyzéke jóvoltából bepillantást nyerhetünk egy fűszeres láda tartalmába: „az füves ládába bors, sáfrán, gyömbér, székfű, tengeri szőlő, szerecsen dió, mandola, nádméz és egyéb fű szerszám, fahéj” volt.¹⁹²⁵ A fűszerek értékét 32 forintra becsülték. A ládában, egy kis erszényben pénzt is tartottak (23 forintot). Nyilvánvalóan, ha elfogyott valamelyik fűszer, az újabb adagot ebből a pénzből vásárolták meg. Fűszeres szekrényében (*Loculus Specierum*) tárolta féltve őrzött fűszereit Károlyi Péter; erről a halála után (1554) felvett ingóságjegyzék tanúskodik.¹⁹²⁶

¹⁹¹⁹ Lásd például egy 16. század eleji, az ún. *Straßburger Hausratgedächtnis*hez készült illusztráción, illetve Johannes Geyler von Keyserberg *Das irrig Schafe* című művében lévő egyik képen. BENKER 1984, 1. kép; HARTHAN 1981, 64.

¹⁹²⁰ Például a VIII. Henrik halála után, 1547-ben felvett inventáriumban találunk ilyeneket: „ij paier of Rackes”, „one paier of standing Rackes.” *Inventory* 1998, 346.

¹⁹²¹ Szomszédvár konyhájában 1569-ben: „Scamnum magnum secandis carnibus No. 1”: U et C 100:39. A 17. századi erdélyi inventáriumokban is sokszor szerepel, de nem mindig a konyha részeként lajstromozva, például: „Húsvágó, vastag szék nr.1.” a bástyaházban, „Húsvágó tőke nr.1.” a konyhában, „Húsvagdalo deszka nr.1.” a pincében, „Egy jó öreg húsvágó tőke nr.1. Egy hústartó fogas, két ágason áll nr.1.” a hústartóházban (1681, Nagysajó). B. NAGY 1973, 183, 186, 187. – Asztal húsdarabolásra Brinye várában 1489-ben: „una mensa ad Incidendum carnes”: DL 26053; SZENDREI 1888, 496.

¹⁹²² A 16. század elejére keltezett sarvalyi bárdok (négy darab) széles, téglalap alakú lappal, nyéltüskés szárral készültek. A bárdok nyele eredetileg fából lehetett, melyet még egy vaskarika is erősített. A nyéllal ellentétes oldalon, a bárdok lapjának a felső végét „kampósra” kovácsolták, melynek segítségével fel lehetett őket akasztani. HOLL-PARÁDI 1982a, 68, és 20. kép 1–4. A csóvári várból ismert 16. századi mészárosbárd: FELD-JAKUS-LÁSZLÓ 1979, 36. kép. Márianosztra-Bibervárról: MIKLÓS 1997, 13, és 8. tábla 7. A szuhogy-csorbakői várból: SZÖRÉNYI 2004, 270, 11. tábla 1. – Bárdok 16. századi inventáriumokban: „Bardh j” (Battyán, 1521): DL 47433; „securis magna j” (Trencsén, 1549): U et C 75:41; „Securis culinaria nullius valoris una [...] Securis una” (Huszt, 1549): U et C 75:39; „Secures culinaria Vulgo Bard ij” (Léva, 1558): U et C 76:10; „Hwz wagho bard 1” (Sümege, 1572): U et C 76:17.

¹⁹²³ A középkorban a vágóhidakról összefüggő állattestrészeket szállítottak a mészárszékekre/piacokra, ahol tovább bontották őket. A mészárszékeken a húsokat nem csoportozták ki teljesen, akár csigolyarészeket, bordákat is bennük hagytak. Így a csontos húsok feldarabolása, kicsontozása az otthoni háztartásokban, konyhákban történt. VÖRÖS 1992, 232. Budán a vágóhidak a Duna mellett, a Szentpéter külvárosban voltak. A magyarok mészárszékei a Szombathelyen álltak. VÉGH 2008b, 58.

¹⁹²⁴ 17. századi soproni leltárakban is szerepelnek ilyen „Gewürzlad”-ok, lásd: ASKERCZ 1999, 378.

¹⁹²⁵ KOMÁROMY 1901, 596.

¹⁹²⁶ RADVÁNSZKY 1986, II. 12.

Egy-két gyalogszék, kisszék hasznos bútordarab volt a konyhában (63. ábra 2, 8). Ha nem volt mechanikus szerkezet a nyársak forgatására a helyiségben, az inasok ezeken ülve hosszasan forgathatták a nyársakra felhúzott húsokat.

Ládákban sokféle élelmiszert raktároztak, de csak egy részüket a konyhában, a többi a pincékben, egyéb raktárhelyiségekben helyezték el. Vivodina *castellumban* például 1489-ben ácsolt ládában találjuk a sót és az almát, egy közepes méretű ládában a vöröshagymát (a búzát és a kölest viszont hordókban, a gesztenyét pedig zsákokban).¹⁹²⁷ Ugyanebben az évben Lipovec várában a liszt egy nagy szuszékban volt elhelyezve, illetve még két kádban, Mutnica várában pedig a búzát tartották egy szuszékban.¹⁹²⁸ Az itt felsorolt három várat illetően azonban sajnos az nem derül ki a leltárakból, hogy a konyhában vagy raktárhelyiségekben álltak-e ezek a bútorok, de inkább az utóbbi valószínűsíthető. A lévai vár konyhájának berendezése közé viszont egyértelműen tartoztak ácsolt ládák is, amelyek 1558-ban üresen álltak.¹⁹²⁹ A kenyeresládákat a sütőházban volt célszerű felállítani.¹⁹³⁰

Összességében elmondható, hogy a konyhák nem voltak telezsúfolva bútorokkal. Nyilvánvalóan szükség volt bennük a viszonylag tágas, üres terekre, egyrészt azért, hogy a szakácsok, kukták, inasok könnyedén mozoghassanak a sokféle fogás elkészítése alatt, másrészt, hogy a tömérdék élelmiszernyersanyag elférjen bennük.

Bort kisebb mennyiségben – egy-két hordónyt – a konyhában is tartottak. A hordókhoz használt bronzból vagy rézből készült, öntött csapok¹⁹³¹ a 15. században terjedtek el Európában. Leggyakoribb típusukat stilizált állatfej alakú kiöntőcsővel készítették, középen kerek vagy szögletes – az elforgatható csap beillesztésére szolgáló – nyílással. A csap fogantyúját gyakran kakas- vagy háromkaréj formájúra alakították ki (61. ábra 2–6). Az ecetet nagyobb mennyiségben hordókban tárolták, általában a pincében.¹⁹³² A vajat fazekakba vagy vödörökbe rakták,¹⁹³³ a zöldségeket kosarakban, a vizet dézsákban¹⁹³⁴ (62. ábra 8–10) szállították a konyhákra.

Használaton kívül a tűz szításához szükséges fűjtatót¹⁹³⁵ (62. ábra 7) és a rostélyokat általában a tűzhely közelébe a falra, szegekre akasztották. Szintén a tűzhely közelébe volt célszerű

¹⁹²⁷ „Item triticum cum uno vase, Item milium cum uno vase [...] Item sal marinum cum uno scrinio, Item cepe rubeum cum una cyztha media, Item poma cum uno scrinio, Item castanea cum duobus saccis”: HORVÁTH 2013, 301.

¹⁹²⁸ Lipovec: „Item farina in ipsis castro et castello cum uno magno zwzek non pleno et duobus doleis magnis plenis”; Mutnica: „Item triticum cum uno zwzek et dixit castellanus, quod essent in eo quarte LXX”: HORVÁTH 2013, 301, 303–304.

¹⁹²⁹ „In culina [...] scrinium vacuum j [...] scrinium vacuum j”: U et C 76:10.

¹⁹³⁰ Lásd például: „Az swteo hazban [...] Kenieres Lada 2” ([Sopron]Keresztúr, kastély, 1597): U et C 101:3.

¹⁹³¹ „Chyap de cupro v” (Egervár, 1490): DL 26048. Ásatási leletanyagban például: Buda, Szent Zsigmond-templom: *Szent Zsigmond* 1996, 16; *Közös úton* 2016, 183, Kat. 4.H.42. (Kovács E.); Visegrád, királyi palota: FÜLÖP 1994, 104. kép; Klastrompuszta: KOVALOVSKY 1992, 18. kép; Kőszeg, vár: HOLL 1992, 63, és 79. kép 3, 173. kép 1; Buda, domonkos kolostor (két darab): H. GYÜRKY 1981, 5. tábla 2, 17. tábla 7; Botszentgyörgy, castellum: VÁNDOR 1995, 20, és XVI. ábra. Ezeket a csapokat azonban nemcsak nagyobb boroshordókhoz, hanem kisebb, az étkezéshez bevitt asztali hordókhoz, víztartó edényekhez, vagy aquamanilékhez is használták. HOLL 1992, 63; H. GYÜRKY 1981, 63.

¹⁹³² Gyula, vár, 1528: „Cellarium: j vas aceti in coquina”: VERESS 1938, 133. A visegrádi alsóvárban is hordók szolgálták az ecet tárolására, 1490-ben két hordónyi volt belőle. NÓGRÁDY 1998, 180.

¹⁹³³ Zsigmond herceg számadásai, 1501: „Item pro una olla butiri dedi XXIX den. ung.”: DIVÉKY 1914a, 156; Bazin, 1586: „wajnak walo oo weodeor 1”: RADVÁNSZKY 1986, II. 60; (Sopron)Keresztúr, Nádasdy-kastély, 1597: „vainak valo kis vödöröczke j”: U et C 101:3.

¹⁹³⁴ A dézsák vesszővel vagy vasabronccsal összefogott fadongákból készültek, egy- vagy kétfülű változatban. Ásatási leletanyagból ismert dézsák például: Sopron: GÖMÖRI 1979, 11. kép 2, 6, 13. kép 5–7; Buda, Dísz tér 10.: HOLL 1966, 48, és 60. kép 4; Buda, Dísz tér 8.: IRÁSNÉ MELIS 1973, 202, és 14. kép (a dézsa m.: 37,5 centiméter); Márianosztra-Toronyalja: MIKLÓS 1997, 30, és 35. tábla 1–4. – Estei Hippolit budai tartózkodása alatt a konyhára hordókban szállították a vizet. E. KOVÁCS 1990a, 122. A gyulai vár konyhájára pedig dézsákban szállították, de hordóban tárolták a vizet 1528-ban („j vas in coquina pro conservatione aquae [...] ij schaphia magna, in quibus deferuntur aquae ad coquinam”). VERESS 1938, 133.

¹⁹³⁵ Fűjtató famaradványai kerültek elő például Budán, a Dísz tér 10. számú ház középkori kútjából. HOLL 1966, 48, és 49. kép.

elhelyezni a fedeles sótartót (62. ábra 1).¹⁹³⁶ Mint láthattuk, a cserépfazekakat kisebb mennyiségben a konyhai almáriumban (pl. Bazin), nagyobb mennyiségben külön helyiség(ek)ben raktározták (pl. Szombathely).¹⁹³⁷

A mindennapi asztali edényeműt is a konyhában vagy a konyha közelében (ebédlő, sáfárház) helyezték el. A 15. század végi, 16. századi várleltárak azt mutatják, hogy a legtöbb háztartásban ónból készült asztali edényeket (óntálak, óntányérok stb.) használtak, s általában nagy számban.¹⁹³⁸ Kemend várában 1489-ben például nyolc óntál volt, ebből négy itáliai darab, valamint volt még négy sásás,¹⁹³⁹ azaz fűszeres lének, szósznak való tálacska is. Velike vára 1491-ben még nagyobb mennyiségű óntállal volt ellátva, mégpedig 28 darabbal, illetve négy ónkancsóval. Batthyány Ferenc enyingi kúriájában 11 nagy és 12 kisméretű óntál, valamint 12 óntányér tartozott az ónból készült edények közé.¹⁹⁴⁰ Az óntálak, -tányérok és -kancsók (összesen 27 darab) egyértelműen a konyhában voltak elhelyezve Árva várában 1576-ban.¹⁹⁴¹ Estei Hippolit esztergomi udvarába 1491 végén 20 új, nagy óntányért tíz dukátért szereztek be, azaz a tányérok darabja 50 denár volt.¹⁹⁴²

Igazán rangos környezetben ezüsből vagy aranyozott ezüsből készített asztali edényeműt használtak étkezéskor.¹⁹⁴³ Mivel jelentős értéket képviseltek, tárolásukra is nagyobb figyelmet fordítottak. Nagyobb mennyiséget a kincstárban vagy a tárházban őriztek, a naponta terítékre kerülőket kisebb fajta pohárszékekben/-en is tarthatták.

A konyhafelszerelési tárgyakat, asztali edényeműket többnyire fadézsákban mosták el, de nagyobb főúri konyhákban kővályúk, kőmedencék szolgálták e célra. A mosogatáshoz szükséges forró vizet üstben melegítették fel.¹⁹⁴⁴ A zsíros edényeket, konyhaeszközöket (pl. nyársakat) előzetesen hamuval súrolták.¹⁹⁴⁵

A gabonaörlemény szétválasztása lisztre és korpára az otthoni háztartásokban történt. Ehhez a művelethez szitákat használtak, általában kettőt: egy ritkább és egy sűrűbb szövetűt.¹⁹⁴⁶ A kenyérsütést, ahol nem volt külön sütőház/-helyiség, a konyhában lévő kemencében végezték. A sütéshez előkészített kenyértésztát fa dagasztóteknőben dagasztották.¹⁹⁴⁷ A kemencében vagy

¹⁹³⁶ Ilyen fedeles sótartó (14. századi) Budáról ismert. HOLL 1966, 47–48, és 48. kép.

¹⁹³⁷ Bazin: RADVÁNSZKY 1986, II. 62; Szombathely: U et C 119:2, *Urbaria et Conscriptioes* 7/2. (1984) 480.

¹⁹³⁸ „iiiij scutelle pumblee, scutelle pumblee ytalice iiiij, iiiij scutellule sasas (Kemend, 1489): DL 93602; „scutelle plombe xxviiij [...] anfore plombe iiiij” (Velike, 1491): DL 26051; „scutellas magnas de plumbo xj, discos de plumbo xij, scutelle parve de plumbo xij” (Enying, 1525 körül): DL 104647. – VIII. Henrik oatlansdi palotájában, a konyhában voltak elhelyezve az ón asztali edények (tálak, tányérok, csészék) a király halála után készített 1547. évi inventárium tanúsága szerint, nem is kis számban, összesen 58 darab („Item xxiiij platters xxiiij dishes and tenne Sawsers of pewter.”). *Inventory* 1998, 302.

¹⁹³⁹ A szó értelmezésére lásd: BELÉNYESY 1958, 139.

¹⁹⁴⁰ DL 104647.

¹⁹⁴¹ „In Coquina [...] Scutellae Stanea 1–3, Orbiculi stanei 1–22, Cantari stanei 1–2”: U et C 99:18. – Óntálak és óntányérok a lévai vár konyhájában 1558-ban: U et C 76:10. Kapornak 1569. évi leltárában „Res Culinarie” címszó alatt: „Scutellae Stanneae 2, Disci Stannei 2”: U et C 75:39. Óntálak, valamint fatálak és fatányérok („On thal eoreg 5, Keozep on thal 5, Fa taal 7, Fa talnier 22”) a (sopron)keresztúri kastély konyhájában 1597-ben: U et C 101:3, *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 220.

¹⁹⁴² „per piati 20 di stagno grandi novi D 10”: MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁹⁴³ Például Mátyás király arany és ezüst asztali edényeire, asztaldíszekre vonatkozólag lásd: BALOGH 1966, I. 347–367; BALOGH 1985, 340–344. Ezüst asztali edényei voltak Zsigmond lengyel hercegnek is. DIVÉKY 1914a, 36, 57, 172. Estei Hippolit esztergomi érsek, később egri püspök asztali ezüstműreire lásd: NYÁRY 1872b, 357–358.

¹⁹⁴⁴ Zsigmond lengyel herceg konyhájára vásárolt üst: „pro calidari ad lavanda talaria argentea et coclearia.” DIVÉKY 1914a, 172.

¹⁹⁴⁵ HENISCH 1999, 90.

¹⁹⁴⁶ MNL V. 51.

¹⁹⁴⁷ Egy majdnem teljesen ép, 15. századi dagasztóteknőt találtak a soproni rituális fürdő betöltésében. GÖMÖRI 1979, 12/1a–b. kép. A budai Dísz térről egy töredékes darab ismert. IRÁSNÉ MELIS 1973, 201.

tűzhelyen történő tűzgyújtáshoz csiholót és kovakövet használtak.¹⁹⁴⁸ Miután leégett a tűz a kemencében, a hamut fa szénvonóval húzták ki.¹⁹⁴⁹

A magyar várakban, kastélyokban a kenyérsütés általában külön helyiségben, a sütőházban történt már a 15. században is. Minderről számos vármegosztó oklevél (pl. Bazin, Szentgyörgy, Semppte, Kustyerolc, Bátmonostor), illetve várleltár (pl. Bozsjákó, Vivodina) tanúskodik.¹⁹⁵⁰ A sütőházak, sütőhelyiségek teljes felszereléséről viszont csak a 16. század közepétől szólnak igazán inventáriumaink.¹⁹⁵¹ A bazini vár sütőszobájában 1586-ban egy asztalt, egy új, nagy dagasztóteknőt, egy nagy kádat, két *fel bordo* tálat, egy kovász keverő *safflot*, egy vajnak való régi vödöröt, két vízhordó fakannát, egy liszt hordására szolgáló puttonyt, egy nagy fejszét, egy sóörklő kő *bokrot*, egy húsvágó széket, egy matracot (amelyen a pintérek aludtak), két és fél lazsnakot (a pintéreknek), egy lazsnakot (a sütőnél), három szitáló szitát, három cipőfedő hosszú keszkenőt, hét darab, cipó alá való deszkát, egy rézüstöt (a kemencénél) találtak az összeírók. Mint láthatjuk, mindössze egyetlen asztal és egy húsvágó szék alkotta a bútorzatát. Külön *kenyeres ház* is volt a sütőház közelében; felszerelése egy hosszú asztal, egy üres hordó, egy olajos *negeby*, egy hosszúszék és egy deszka volt, *kyn kenyér all*. A szombathelyi vár sütőházához 1566-ban egy fedeles lisztesláda tartozott; s egy asztal volt csupán a bútorzata a gyulai vár sütőházának 1528-ban.¹⁹⁵²

8.8. KÜLFÖLDI LAKBERENDEZÉSI TÁRGYAK, LAKÁSFEJSZERELÉS A MAGYAR KIRÁLYI, FŐÚRI ÉS FŐPAPI ENTERIŐRÖKBEN

A rangosabb háztartások enteriőrjeit minden korszakban, így a 15–16. században is színesítették külföldről származó tárgyak. A kereskedelmi és politikai kapcsolatok szabták meg többnyire, hogy honnan érkeztek a tárgyak a Magyar Királyságba, s hogy mik voltak azok. Az olasz és a német áruk mindkét évszázadra igen jellemzőek, s a keleti áruk is végig kimutathatóak, természetesen ez utóbbiak a 16. században még fokozottabban jelen voltak az országban.

A késő középkorban számos módon kerülhettek külföldi lakberendezési tárgyak hazánkba. Elsődleges gondolat ezzel kapcsolatban, hogy – miként ma is – a kereskedelem által jutottak ilyen áruk az országba, kereskedők hozták-vitték portékáikat a városok piacaira, illetve közvetlenül a királyi, főúri udvarokba. Ezenkívül azonban érkezhettek külföldi tárgyak családi-dinasztikus kapcsolatok révén is hazánkba: családtagok kedveskedtek egymásnak különféle alkalmakkor különleges tárgyakkal, vagy a messzire szakadtak számára hiányzó értékekkel. A külföldi udvarok követői által hozott ajándékok is szaporították a külföldi tárgyak jelenlétét az országban, de az uralkodót saját alattvalói is megajándékozták jeles ünnepek során (pl. újév, esküvő) idegenben készült árukkal. Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül azt sem, hogy a tárgyalt időszakban sok magyar diák tanult külföldi egyetemeken (pl. Bécs, Padova, Bologna), s hazatértükkor pár külföldi lakberendezési tárgyat, ami hozzájuk nőtt, s korszerűnek számított, minden bizonnyal magukkal hoztak. Az egyetemi évek a kapcsolatteremtés gyümölcsöző időszakai is egyben, s valószínűnek tartjuk, hogy a jó és a későbbiekben is fennmaradó barátságok (vagy éppen érdekek) folyamánként egy-egy adott országból további – talán épp újdonságnak vagy kuriózumnak számító – tárgyak érkezhettek ajándékképpen a visszatértek részére (s mindez fordítva is igaz lehet, a Magyar Királyságból is kerülhettek ki ily módon külföldre magyar áruk).

¹⁹⁴⁸ Lásd például Pilisről: HOLL 2000, 47. kép 4; Sarvalyról: HOLL–PARÁDI 1982a, 68; Esztergomból: ZOLNAY 1978, 191.

¹⁹⁴⁹ A kőszegi várból, illetve Sopronból ismert egy-egy szénvonó, lásd: HOLL 1992, 62, és 84. kép 8; GÖMÖRI 1979, 10. kép 1.

¹⁹⁵⁰ Szentgyörgy (1412), Semppte (1423), Bazin (1425): C. TÓTH 2005, 8, 10–11; Kustyerolc (1475), Bátmonostor (1495): KOPPÁNY 1999, 47, 170; Bozsjákó és Vivodina (1489): HORVÁTH 2013, 300, 302.

¹⁹⁵¹ Lásd például Huszt várnak 1549. évi inventáriumában, „Instrumenta Pistoria” címszó alatt: U et C 75:39.

¹⁹⁵² „In domo pistoria: archa farinaria cum tegumento j” (Szombathely, 1566): U et C 119:2, *Urbaria et Conscriptiones* 7/2. (1984) 480; „In domo pistoris [...] j mensa in stuba” (Gyula, 1528): VERESS 1938, 135.

A képet még tovább árnyalhatjuk azzal, hogy gyakran külföldi mesteremberek helyben, hazánkban készítették portékáikat, akár csak egy ideig, egy-két megbízásra szólóan, de akár úgy is, hogy letelepedtek az országban, esetleg be is házasodtak valamelyik családba. Egyáltalán nem példa nélküli az sem, hogy magyar kézműveslegények indultak útra, hogy külföldön szerezzenek tapasztalatot, s visszatérve hazánkba az adott országban megtanult ismeretekkel itthon állítottak elő formában, anyaghasználatban, készítési technikában újak számító, de külföldinek ható lakberendezési tárgyakat.

Az alábbiakban az olasz, német, osztrák, francia, spanyol, németalföldi, török és kínai árukra fókuszálunk elsősorban, melyek kisebb vagy nagyobb mértékben színesítették a korabeli enteriőröket jelenlétükkel. A téma – amivel eddig még nem foglalkozott mélyrehatóan a kutatás – egy külön doktori disszertáció tárgyát is képezhetné, jelen dolgozatban ezért csak egy vázlatos ismertetésre vállalkozunk.

8.8.1. Olasz lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés

Az olasz áruk a 15–16. század folyamán végig jelen voltak az előkelő otthonokban. Köztudott, hogy Mátyás és a Jagellók idejében számos olasz, főként firenzei kereskedő tevékenykedett Budán, vagy úgy, hogy le is telepedtek a városban, vagy úgy, hogy csak bizonyos időnként jöttek a magyar fővárosba kereskedni.¹⁹⁵³ A firenzei kereskedők elsősorban a királyi és főúri udvarokban nagyon kelendő drága selyem- és bársonyszöveteket, valamint damasztot és tafotát árusították, mely szöveteknek a korszakban Firenze volt az egyik fő készítési központja. A szövetek jelentős hányadára nyilvánvalóan előkelő ruhák varrásához volt szükség,¹⁹⁵⁴ de nagy mennyiséget használhattak fel falikárpitok, ajtókárpitok (*antiporti*), ágyfelszerelések (baldachinok, baldachinfüggönyök, ágytakarók) készíttetéséhez is tulajdonosaik. A gránátalmadíszes bársony ágytakarók kedveltségéről számtalan 15. századi táblaképünk tanúskodik (pl. Kassa, Szent Erzsébet születése, 37. ábra 1; Eperjes, Szent Miklós halála és születése, 38. ábra 8; 51. ábra 2).

A Budán működő firenzei olasz kereskedők közül az egyik legismertebb alak Raggione Bontempi¹⁹⁵⁵ (Rason Florentinus), a firenzei Nerli-cég magyarországi megbízottja volt, akitől nemcsak a királyi udvar vásárolt szívesen (főként különféle olasz szöveteket), de Estei Hippolit esztergomi érsek is. 1495-ben például 20 kék ágytakarót vett tőle az érsek háziszemélyzete számára, összesen 30 forintért. Ennyi pénzért minden bizonyos finom anyagból készülhettek.¹⁹⁵⁶ Mátyás király küldöttei által vásároltatott is szöveteket Firenzében: 1476-ban például Farkas László aranyos-ezüstös selyemszöveteket vett az uralkodónak.¹⁹⁵⁷

A firenzei kereskedők mellett velenceiek is megfordultak Budán a Mátyás és a Jagelló-korban, de kisebb számban.¹⁹⁵⁸ Fő behozatali áruik nekik is a különféle olasz szövetek voltak.

12 olasz kárpitot (hat nagyot és hat kisebbet) Budán szerzett be Zsigmond lengyel herceg 1501-ben.¹⁹⁵⁹ Számadásai szerint mindezekért borsos összeget, 82 forintot kellett kiadnia. A kárpitok valószínűleg firenzei vagy velencei szövőműhelyek készítményei lehettek. Igen híresek Mátyás király bársonybrokát trónkárpitjai (az ún. galgóci kárpit és fojnicai kazula), amelyek

¹⁹⁵³ KUBINYI 1959, 99–101; BALOGH 1966, I. 596–623; BALOGH 1985, 442–444. – A Zsigmond korban is szállítottak firenzei kereskedők itáliai szöveteket Budára. A kereskedők egy részét feltehetőleg Ozorai Pipo (Filippo Scolari) hívta az országba, így például a Melanesiket. Erre vonatkozólag lásd például: ARANY 2008, 290–291.

¹⁹⁵⁴ Lásd például: „Suba de panno Italico” (Várdai Aladárné, Katalin asszony végrendelete, 1505): DL 82224; ENTZ 1953, 174.

¹⁹⁵⁵ KUBINYI 1959, 100. A kereskedőről újabban lásd: TEKE 2007.

¹⁹⁵⁶ „per lo prezo di coperte vinti azurre da letto [...] per la famiglia di casa”: MTA Kézirattár, Ms. 4998 – 10: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

¹⁹⁵⁷ BALOGH 1985, 439.

¹⁹⁵⁸ KUBINYI 1959, 101.

¹⁹⁵⁹ „pro XII opony Italici laboris”: DIVÉKY 1914a, 133.

szintén Firenzében, Antonio Pollaiuolo firenzei kárpittervező rajza után készültek (16. ábra 1–2).¹⁹⁶⁰

Jelentős számú írott forrásadat tanúskodik arról, hogy mind a királyi, mind pedig a főúri és főpapi enteriőrökben sokféle olasz bútor létezett egykor. Ezek közül elsősorban ládákról szólnak az adatok, de megtalálhatók köztük az ágyak is. Ez utóbbiakkal kezdve, Várdai Aladárné, Katalin asszony 1505-ös végrendeletében (*Lectum meum, more Italico factum*) és Várdai Ferenc 1521-ben kelt leltárában (*Lectus unus Italicus cum tentorio viridi*) fordul elő egy-egy olasz ágy.¹⁹⁶¹ Mint láthatjuk, az egyik ágy olasz módra készült, a másikat itáliainak mondják. Vajon milyen úton-módon juthattak olasz ágyakhoz a Várdaiak? Katalin asszony Várdai Aladár királyi kamarás felesége volt. Aladár Mátyás király legszűkebb környezetéhez tartozott, az udvarban befolyásos embernek számított.¹⁹⁶² Mátyás udvarában több itáliai asztalos (*legnaiuolo*) is dolgozott, akik számos pompás bútort készíthettek az uralkodónak, de sajnos ezekből nem maradt fenn semmi. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy az udvarban működő olasz mesterek főúri megbízásoknak is eleget tettek, s Katalin asszony ágya valamelyik mester keze alól került ki, de számolhatunk azzal is, hogy az ágy Itáliából érkezett. Ez utóbbi lehetőség az erdélyi püspök ágyával kapcsolatban is fennáll, de a képet még az is színesítheti, hogy Várdai Ferenc itáliai egyetemeken – Padovában (1501–1503), Bolognában (1503–1504) – folytatta tanulmányait,¹⁹⁶³ és ezekről a helyekről is magával hozhatta a szóban forgó bútort. Egyébiránt a püspöknek olasz mosdófelszerelések is voltak, sőt egy ágymelegítője is (valamilyen fémből, az anyaga sajnos nem ismeretes),¹⁹⁶⁴ amely a korszakban Itáliában igen elterjedt volt. Hazánkban korábról a nápolyi uralkodói családból származó Aragóniai Beatrix ezüsből készült ágymelegítője ismert.¹⁹⁶⁵ Az ágymelegítőben izzó szén melege tette komfortosabbá az ágyneműt. Várdai püspök ágyához visszatérve, leltárából az is kiderül, hogy az ágyhoz zöld baldachin tartozott, amely vagy egy, a mennyezethez függesztett textilbaldachin lehetett, vagy még inkább egy, a korszakban divatos és előkelőnek számító oszlopos ágy tetején foglalt helyet.

A ládákkal kapcsolatban még bővebb információmennyiséggel rendelkezünk. Ezek egy része ajándékként került hazánkba. Így jutott egy festett láda (*cassone*) Estei Hippolit esztergomi udvarába, amelyet édesapja küldött neki; a ládát egy neves modenai festő festette ki.¹⁹⁶⁶ A fiatal érsek természetesen számtalan egyéb olasz lakberendezési tárgyat hozott magával Itáliából. Ajándékozás útján kerültek festett *cassonék* Frangepán Bernát felesége, Isotta birtokába is az 1450-es években. Ezekkel testvére, Lionello d’Este kedveskedett neki. Verőce várában 1507-ben két ládát lajstromoztak, ezek közül az egyik egy olasz darab volt (*ladula Italica*).¹⁹⁶⁷ Sajnos díszítését, formáját örökre homály fedi; festett, faragott, aranyozott, vasalt, vagy intarziás egyaránt számításba jöhet. Intarziás bútorok egyébiránt már Ozorai Pipo és Luxemburgi Zsigmond udvarában is jócskán előfordulhattak, Manetto di Jacopo Ammanatini és Pellegrino delle Tarsia keze munkáját dicsérve. A Zsigmond kori, a Mátyás udvarában feltételezhető és a későbbi, 16. századi darabokról a disszertáció más fejezeteiben értekezünk bővebben.¹⁹⁶⁸ Ezek egy része Itáliából érkezik, többségüket itthon készítik olasz, illetve helyi mesterek. Várdai Aladár felesége, Katalin asszony 1505-ben kelt végrendeletében többek között két aranyozott ládát hagyott örökül (*duas ladulas deaurata*).¹⁹⁶⁹ Mivel testamentumában – mint láthattuk – egy olasz módra készített ágy is szerepel, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a ládák szintén Itáliából származtak. Továbbá

¹⁹⁶⁰ BALOGH 1966, I. 390–392, II. 627–634. kép; V. EMBER 1980, 12–17, 43, és 20. kép, III. tábla.

¹⁹⁶¹ DL 82224; ENTZ 1953, 174; ZO XII. 422.

¹⁹⁶² KELÉNYI 2012a, 166.

¹⁹⁶³ BALOGH 1943, 202.

¹⁹⁶⁴ ZO XII. 422–423.

¹⁹⁶⁵ BERZEVICZY 1914, 275.

¹⁹⁶⁶ Estei Hippolit és Isotta ládáira lásd: GRUYER 1897, 21, 133.

¹⁹⁶⁷ DL 36987.

¹⁹⁶⁸ Lásd az *Asztalok* és a *Ládák* fejezetet.

¹⁹⁶⁹ DL 82224.

díszítménye, az aranyozás nagyon jellemző a korabeli olasz ládák több típusára is. A budai Nádasdy-ház 1530. évi számadása szerint Nádasdy Tamás budai várnagy számára egy olasz ládát két forintért vásároltak meg Budán, minden bizonnyal egy olasz kereskedőtől.¹⁹⁷⁰ Habár nem főúri enteriőröz tartoztak az alábbi tárgyak, mindenképpen érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy Ormányi Józsa sümegi várkapitánynak öt darab *magyar modra walo* láda mellett egy fekete, *olasz modra walo* ládája is volt 1562. évi hagyatéki leltára tanúsága szerint.¹⁹⁷¹ Az utóbbinak valószínűleg olyan erőteljes jellegzetességei lehettek, amelyek egyértelműen utaltak készítési helyére.

Az elit otthonokban a lakásfelszerelést olasz majolikaedények és üvegtárgyak is gazdagították a tárgyalt korszakban. Mátyás király korából számos majolikaedénnyel rendelkezünk, amelyeknek egy része az uralkodó által alapított, olasz mesterek által működtetett budai majolikaműhelyből származott, más része viszont Itáliában készült, és onnan került hazánkba.¹⁹⁷² A budai királyi palota régészeti feltárásai során napvilágra került budai készítésű majolikatöredékek különféle edénytípusokhoz tartoztak. Ezek szerint gyártottak a műhelyben kancsókat, poharakat, albarellókat, tálakat, sőt tintatartókat is (64. ábra 3, 5, 7).¹⁹⁷³ A műhely termékei közé padlótéglák¹⁹⁷⁴ is tartoztak, amelyek egy része szintén a budai palota enteriőrjeit színesítették. Báthori Miklós püspök váci várába is eljutottak a budai műhely padlótéglái az 1480-as években, ahol egy vagy több terem padlóját ékesíthették.¹⁹⁷⁵ Igen változatos motívumú, gazdag leletanyag maradt fenn innen.

Ami a Mátyás idejében Itáliából érkező árukat illeti, a kutatás – díszítményeik, készítési technikájuk és külföldön fennmaradt analógiák alapján – pesarói (64. ábra 1–2, 6), faenzai, illetve derutai műhelyek termékeit azonosította Budán, illetve az ország több, régészetiileg kutatott lelőhelyéről (pl. a kőszegi és az ozorai várból; 64. ábra 4).¹⁹⁷⁶ Ezek között tálak, tálkák, kancsók, albarellók fordulnak elő, sőt egy gyertyatartó talapzatát is rekonstruálni lehetett. A kőszegi majolikaedényekkel (legalább nyolc kancsó és egy tányér) kapcsolatban Holl Imre kimutatta, hogy azok nagy valószínűséggel Mátyás király udvartartásának felszereléséhez tartozhattak, vagyis nem a kőszegi vár edénykészletének a részét képezték.¹⁹⁷⁷ Ezeket újabban a neves kutató nem faenzai, hanem pesarói készítményeknek tartja, s az 1470–1480 közötti időszakra keltezi őket. Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix híres majolikataljai (három darab), az ún. Corvin-tálak, melyek napjainkban külföldi gyűjteményeket gazdagítanak (London, Victoria and Albert Museum; New York, Metropolitan Museum of Art; Berkeley, Phoebe Hearst Museum of Anthropology) szintén Pesaróból származnak (64. ábra 1). Valószínűleg a pár 1476. évi esküvőjére készültek nászajándékként. Az ozorai várból ismert majolikakancsó töredéke talán egy faenzai műhely készletéhez tartozhatott, a 15. század második feléből.¹⁹⁷⁸ A várat ekkortájt a Héderváriak birtokolták.

Kolostorokban is kerültek elő töredékei olasz majolikaedényeknek. Példának idéznénk a pécsváradi bencés apátságot, ahonnan többek között egy derutai, széles peremű tálnak és két,

¹⁹⁷⁰ 1530. október 23.: „emi vnam ladulam Italicum domino fl. duos.” BARACZKA 1966, 250.

¹⁹⁷¹ K. CSILLÉRY 1991, 507.

¹⁹⁷² 1500 körül Pécsen is működött egy majolikaműhely, készítményeit lásd: *Pannonia Regia* 1994, 390–394, Kat. VIII-42–44. (Kárpáti G.).

¹⁹⁷³ HOLL–VOIT 1956; BERTALANNÉ 1994; *Pannonia Regia* 1994, 382–383, Kat. VIII-10–12. (Bertalan Vilmosné); KOVÁCS 2008; *Hunyadi Mátyás* 2008, 372–374, Kat. 9.33–36, Kat. 38–39. (Kovács E.); *Beatrix hozománya* 2008, 101–102, Kat. 2.35–38. (Kovács E.).

¹⁹⁷⁴ HOLL–VOIT 1956; BERTALANNÉ 1994; *Pannonia Regia* 1994, 381–382, Kat. VIII-1–9. (Bertalan Vilmosné); FÉNYES 2008; *Hunyadi Mátyás* 2008, 357–362, Kat. 9.17–21. (Fényes G.).

¹⁹⁷⁵ *Beatrix hozománya* 2008, 108–115, Kat. 2.52–72. (Nagy Gy.).

¹⁹⁷⁶ A legújabb kutatási eredményeket lásd: *Beatrix hozománya* 2008.

¹⁹⁷⁷ HOLL 1992, 33; *Beatrix hozománya* 2008, 89–90, Kat. 2.21, 162–163, Kat. 4.1, 165–166, Kat. 4.5–8. (Holl I.).

¹⁹⁷⁸ *Beatrix hozománya* 2008, 164–165, Kat. 4.4. (Vizi M.).

szintén derutai kézmosó tálnak¹⁹⁷⁹ a töredékei ismertek (75. ábra 5). Ezek már nem Mátyás idejéből, hanem a 16. század első negyedéből származnak, s az apát háztartásához tartozhattak. Derutai majolikatalak a budai várban, Ragusai István királyi borbély házában is kerültek elő a régészeti feltárások során, s szintén a 16. század első negyedének készítményei.¹⁹⁸⁰

Velencében készült majolikaáru is jutott el hazánkba a 16. században. Ennek bizonyítéka az a gyümölcs- és virágdíszes tál, amely a budai várban, a Hess András téren látott napvilágot 1969-ben (64. ábra 8). A tálat korábban 1520 körülre keltezték, újabban későbbinek (1530–1550) tartják.¹⁹⁸¹

Mint láthattuk, az értékesnek számító majolikaedények a királyi udvaron kívül csak bizonyos főurak háztartásában voltak jelen a késő középkorban. Értékük vetekedett az ötvöstárgyakéval, ezért jelentős presztízstárgyaknak számítottak. Tulajdonosaik féltve őrzött kincsei voltak.

Pár szót kell még ejtenünk az Itáliából nagy számban behozott üveg poharakról, -serlegekről és -lámpásokról (65. ábra 1–7, 9). A tárgyalta korszakban a minőségi üvegáruk nagy része Itáliából származott, e mellett délnémet és cseh üveggyártó műhelyek termékei is eljutottak hazánkba, valamint ekkor már számolnunk kell a magyarországi huták termékeivel is.¹⁹⁸² Itáliában jó minőségű, átlátszó üvegeket – poharakat, serlegeket, palackokat – elsősorban a Velence melletti Muranóban készítettek. Ezek egy részét kereskedők hozták hazánkba, más részük kimondottan megrendelésre készült, főleg a királyi udvar számára. Míg az előbbieket tömegáruként aposztrofálhatjuk, az utóbbiak egyedi, különleges darabok voltak, vagyis luxusáru. Luxemburgi Zsigmond idejében – az uralkodó Velencével való viszálykodása miatt – lényegesen kevesebb velencei üvegáru érkezett hazánkba, mint a 14. században az Anjouk korában, vagy a 15. század második felében.

Változatos formájú és díszítésű üvegtárgyak ismertek hazánkból, számos darab a régészeti ásatásoknak köszönhetően. A magyar régészeti anyag feldolgozásában H. Gyürky Katalin végzett úttörő és példamutató munkát.¹⁹⁸³

Ami a poharakat illeti, a dísztelen példányok mellett nagyon gyakori volt a poharak cseppekkel való díszítése, de ismerünk kannelúrázott (65. ábra 1), optikai díszes (65. ábra 3), sőt fonalrátétdíszes darabokat is. A palackok egy típusára az ún. kettős kónikus forma volt a jellemző, de készítettek kannelúrázott testű palackokat is, melyek egy részének tölcséres szája volt. Ezek az üvegtípusok tömegesen jutottak el hazánkba, várakból, városi háztartásokból egyaránt ismerjük példányaikat. Különösen szépek voltak a festett – és gyakran aranyozott – üvegserlegek is. Egyedi megrendelésre – mégpedig Mátyás király részére – készülhetett például az a velencei üvegserleg, amelynek töredékei a kőszegi várban láttak napvilágot (65. ábra 5).¹⁹⁸⁴ Az 1480 körülre datált serleg pohárrészét bordák tagolják, felette festett indadísz fut körbe, talpa lilára színezett üveg. A serleg felső és alsó részén is alkalmazták az aranyozást. A budai palotából Aragóniai-címerrel (65. ábra 4), illetve bohócalakkal díszített velencei festett üvegserlegek is ismertek Mátyás király idejéből.¹⁹⁸⁵

A 16. század elején kezdték el gyártani Muranóban a fehérre színezett üvegszálakkal (*canne di lattino*) díszített üvegeket. Az ún. Mátyás király üvegserlege – nóduszának díszítése miatt – ezt a típust képviseli. A hagyomány szerint Mátyás király tulajdona volt egykor (innen a neve), de Holl Imre kutatásai szerint nem datálható az ő idejére, hanem egy Jagelló-kori üvegárurol van szó.¹⁹⁸⁶

¹⁹⁷⁹ *Beatrix hozománya* 2008, 97–98, Kat. 2.31. (Kárpáti G.). Ebben a katalógusban egy kézmosó tál darabjaiként vannak a töredékek lefotózva, de a tál rajzi rekonstrukciója (Orosz Krisztina – Éber Magda munkája) során kiderült, hogy a két középső töredék és a peremtöredékek nem lehettek egy tál részei, vagyis legalább kettőnek kellett lennie.

¹⁹⁸⁰ VÉGH 2008a, 59, Kat. I-4f.

¹⁹⁸¹ H. GYÜRKY 1976, 45, és 40. kép; H. GYÜRKY 1981, 18, és 14. kép; *Beatrix hozománya* 2008, 99–100, Kat. 2.33. (Kovács E.).

¹⁹⁸² Hazai import üvegárukra általában: H. GYÜRKY 1991, 13–17.

¹⁹⁸³ Lásd például két kötetét e témában: H. GYÜRKY 1986; H. GYÜRKY 1991.

¹⁹⁸⁴ HOLL 1992, 56, és 26. kép, 165. kép.

¹⁹⁸⁵ *Hunyadi Mátyás* 2008, 368–369, Kat. 9.28–29.a-f (Benda J.).

¹⁹⁸⁶ Bővebben lásd: HOLL 2015, 555–556.

Kőszeg várából, illetve a visegrádi¹⁹⁸⁷ várból is ismert fehér fonaldíszes serleg. A kőszegi példány karcsú testén vízszintesen és függőlegesen is futnak a fehér szálak (65. ábra 7).¹⁹⁸⁸

Az olasz import üveglámpásokról a *Világítás* fejezetben értekezünk bővebben (65. ábra 9; 72. ábra 25–27).

8.8.2. Német lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés

Az Itáliából származó kézművestermékek mellett a német területekről származó áruk voltak még nagy számban jelen a királyi, főúri és főpapi udvarokban. Ez köszönhető elsősorban a Magyar Királyság és a német városok közti élénk kereskedelmi tevékenységnek, másrészt német áruk diplomáciai ajándékként is gyakran érkeztek hazánkba, főként a királyi udvarba. Anyagukat, típusaikat illetően igen széles az a skála, amelyen a szóban forgó termékek mozognak.

Elsőként a fémből készült lakberendezési tárgyakat, lakásfelszerelést tekintjük át, amelyek között világítóeszközök (csillárok, gyertyatartók), konyhafelszerelés (pl. mozsarak), asztali edények (pl. óntányérok és -kancsók), valamint időmérő eszközök (asztali órák, zsebnapórak, fém foglalatú homokórak) egyaránt előfordulnak.

A korábbi századokkal szemben a 15. században a bronz- és rézcsillárok egyre inkább teret nyertek a világi enteriőrökben is.¹⁹⁸⁹ Elsősorban Dinantban készítették őket, de a század második felétől Nürnberg is fontos készítési központtá vált. Hazánkban a régészeti leletek és az írott források egyaránt tanúskodnak csillárok jelenlétéről az előkelő otthonokban, de nem túl nagy számban. Míg az előbbieket anyagvizsgálattal külön lehet(ne) választani a készítési helyet (németalföldi vagy német), addig az írott forrásokban szórványosan felbukkanó csillár- említésekéből nem derül fény a világítóeszközök konkrét származási helyére. Az ozorai várban napvilágot látott két csillár töredékeiről Gere László úgy véli, hogy azok egy, a 15. század elején Nürnbergben működő műhely termékei lehettek (72. ábra 11).

A csillárokon kívül nagyobb számban jutottak el hazánkba réz- és bronz gyertyatartók a 15–16. században, nyilvánvalóan kevésbé költséges voltuknak is köszönhetően. Ezek egy vagy több karral voltak ellátva; formájuk szorítókaros, emberalakos, vagy gyűrűkkel tagolt, hengeres szárú, illetve baluszteres szárú egyaránt lehetett. Anyagvizsgálatok hiányában azonban sokszor nagyon nehéz eldönteni, csupán a stilisztikai jegyekre hagyatkozva, hogy ezek németalföldi, német, vagy esetleg hazai műhelyek termékei-e (72. ábra 6–10).

Ami a konyhafelszerelést illeti, a 15. században az oroszánlábban végződő függőleges bordákkal tagolt bronzmozsarak nagyon kedveltek voltak hazánkban (60. ábra 10–11). Ezek egy része délnémet területről származik, más részükről a kutatás feltételezi, hogy helyi mesterek utánzatai lehetnek.¹⁹⁹⁰ Nagy valószínűséggel a 15. század végén, 16. század első felében felvett inventáriumokban (pl. Kemend, Velike, Battyán) nagy számban előforduló, rézmozsárként (*mosar/mortarium cupreum*) beletárolt darabok mögött részben ezeket sejtethetjük.¹⁹⁹¹ Értékes anyaguknál fogva – ha elhasználódtak – nagy mennyiségben olvaszthatták be őket.

Az asztali edények között a késő középkori leltárak tanúsága szerint nemcsak a polgári, hanem a főúri háztartásokban is jelentős számú ónedényt (pl. ónkannákat és -kancsókat, óntányérokat és -tálakat) használtak.¹⁹⁹² Holl Imre kutatásainak köszönhetően ma már tudjuk, hogy ezek egy része hazai termék volt,¹⁹⁹³ de számos darab került be az országba kereskedelem

¹⁹⁸⁷ KOCSIS 2010b, 388, 45. kép.

¹⁹⁸⁸ HOLL 1992, 60, és 30. kép, 167. kép.

¹⁹⁸⁹ Bővebben lásd jelen disszertáció *Csillárok* fejezetét.

¹⁹⁹⁰ LOVAG 1999, 21, és 312–321. kép.

¹⁹⁹¹ Minderre bővebben lásd jelen disszertáció *Konyhafelszerelés, konyhaberendezés* fejezetét.

¹⁹⁹² Lásd jelen disszertáció *Konyhafelszerelés, konyhaberendezés* fejezetét.

¹⁹⁹³ Soproni ónöntőkről és a 15. századi soproni leltárakban előforduló óntárgyakról lásd: HOLL 1996b.

útján. A sziléziai, salzburgi és bécsi importdarabokon kívül – beütött bélyegeik alapján – nürnbergieket is ki tudott mutatni.¹⁹⁹⁴

Külön csoportként itt kell még megemlítenünk az órákat is, melyeknek számos fajtája létezett már az 1400–1600 közti időszakban.¹⁹⁹⁵ Nürnberg és Augsburg órákészítő műhelyei Európaszerte híresek voltak (58. ábra 8–9, 11). Asztali órákat, zsebnapórákat, homokórákat egyaránt készítettek e műhelyekben. A réz zsebnapórák mellett fából készültek is léteztek a tárgyalt korszakban, melynek tanúja a bajcsai várban napvilágot látott 1573-as, német, fa zsebnapóra (58. ábra 1). Míg a 15. század második felében a hordozható órák főként a királyi udvarban és néhány nagyon előkelő – sokszor tudós – főúr tulajdonában találhatóak meg, addig a 16. században már szélesebb körű használatukkal kell számolnunk.

Már fentebb említettük, hogy az itáliai üvegárun kívül német üveghuták termékei is jelen voltak a magyar piacokon a 15–16. században.¹⁹⁹⁶ Kevés német üvegtípust használtak hazánkban. Az egyik az ún. *Krautstrunk*, azaz „káposztatorzsa-pohár” volt.¹⁹⁹⁷ Ez tulajdonképpen az olasz cseppes poharak nagyméretű német változata. Zöld, erdei üvegből készült, oldalain nagyméretű cseppekkel. Szintén nagyméretű cseppek díszítették azokat a magas, vékony poharakat, amelyeket a szakirodalom *Stangenglas* névvel illet (65. ábra 8). A poharakon kívül szűk nyakú palackok jutottak még el a Magyar Királyságba. Német nevük *Angster*, s formailag abban különböztek olasz társaiktól, hogy gömb vagy hagyma alakú testük alatt nem képeztek ki talpat, és szájnyílásuk csésze alakú. H. Gyürky Katalin azonban e német típusokkal kapcsolatban óvatosságra int származásukat illetően, mondván, hogy azok felvidéki hutákból is származhattak.

Regensburgi és nürnbergi kereskedők számos német város szövötműhelyeiből származó szövetet (pl. posztót, vásznat) hoztak be az országba a késő középkorban.¹⁹⁹⁸ Ezek bizonyos fajtáiból nemcsak ruhákat, de lakberendezési tárgyakat is készítettek (pl. takarókat). Az Estei Hippolit-féle számadásokból ismeretes, még az esztergomi korszakból, hogy matracokhoz német szöveteket vásároltak 1490-ben.¹⁹⁹⁹

A Nyugatról származó gyapjúkárpitok mellett gyakoriak hazánkban a 16–17. században a vászonkárpitok.²⁰⁰⁰ Díszítményeik festéssel készültek, többnyire madarakat, vadakat stb. jelenítettek meg rajtuk. Bécsben számos kárpitíró foglalkozott ezekkel; e „házöltözetek” kedveltek voltak Magyarországon.

Késő középkori bútorok esetében nehéz igazolni a német eredetet, mármint azt, hogy bármelyik darab is importárúként került volna hazánkba. Közismert, hogy számos német ajkú asztalosmester működött felvidéki városainkban és Erdélyben is. A Felvidékről és Erdélyből fennmaradt késő középkori bútorok formailag és készítésechnikailag is nagyon hasonlítanak a német nyelvterületek bútoraihoz. A bútorokkal kapcsolatban elsősorban arról lehet szó, hogy vagy külföldi mesterek telepedtek le hazánkban és készítettek „német módra” asztalokat, ládákat, szekrényeket, vagy helyi mesterek külföldi tanulóéveik után itthon kamatoztatták kint megszerzett tudásukat. Természetesen mindkét megoldás egyszerre is fennállhatott. Mindenesetre 16. századi írott forrásainkban találunk arra példát, hogy bútorok *more germanico* készültek. Így például a pozsonyi társaskáptalan egyik kanonokja és préposti helytartó házával kapcsolatban 1555-ben egy német módra készült ágyat és egy német módra készített nagy, lábakkal rendelkező ládát jegyeztek

¹⁹⁹⁴ A sziléziai darabokra lásd: HOLL 1987, 320, 331–335. A bécsi, salzburgi és nürnbergi tárgyakra: HOLL 1987, 327–328. (Itt egy korábban soproni vagy kolozsvári készítésűnek tartott, később, 1996-ban salzburginak meghatározott óntárlól van szó.); HOLL 1996a, 253–259.

¹⁹⁹⁵ Az órákhoz kapcsolódó konkrét hivatkozásokat lásd az *Órák* fejezetben.

¹⁹⁹⁶ H. GYÜRKY 1986, 45; H. GYÜRKY 1991, 17.

¹⁹⁹⁷ Lásd például: H. GYÜRKY 1986, 56–57, és XXVI. tábla.

¹⁹⁹⁸ KUBINYI 1959, 103–106.

¹⁹⁹⁹ 1490. január 8.: „unam peciam Thele alemanice pro thamaraciis fl. 1. din. 14”: MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 6: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. Ugyanekkor cernát is vettek a matracok készítéséhez három és fél denár értékben.

²⁰⁰⁰ LÁSZLÓ 1980, 28.

fel.²⁰⁰¹ Ennyi adatból az azonban nem derül ki, hogy pozsonyi asztalosmester készítette-e a bútorokat német módra, vagy valamelyik német városból származtak a szóban forgó mobiliák.

Ami a kerámiatárgyakat illeti, e helyen elsősorban a német kőcserépedényeket vesszük számba. A Rajna-vidéken számos kőcserépkészítő műhely működött a középkorban, ezek közül a legjelentősebb Siegburg volt, ahol már a 13. századtól készítettek kőcseréparut. Jó minőségük révén a siegburgi készítmények széles körben elterjedtek Európában, így hazánkba is eljutottak, de csak kis számban, főként az enyhén hasas testű kancsók és poharak, hullámos talpkarimával. Holl Imre úgy véli, nem kereskedelmi áruként érkeztek, hanem külföldet megjárt személyek hozták őket magukkal, néha pedig reprezentatív ajándékként kerültek az előkelő háztartásokba.²⁰⁰² A 15. század elejétől mutatható ki a Magyar Királyságban ez a fajta kőcseréparu; tulajdonképpen a század első felében voltak használatban (66. ábra 5). Luxemburgi Zsigmond udvarán (Buda, Visegrád, Solymár) kívül például Székesfehérvárról, Sopronból, Kőszegről, Pomázról, Pilisszentkeresztről ismerjük siegburgi kőcserepek töredékeit.²⁰⁰³

A siegburgi kőcserepekhez nagyon hasonlatos kerámia készült a szászországi Waldenburgban már a 14. század végétől.²⁰⁰⁴ A waldenburgi anyag elkülönítése a siegburgitól sokáig problematikus volt, mára már jól körvonalazhatóak az alapvető formai különbségek. Alapvető eltérés a két kerámiacsoport között, hogy míg a hullámos talpkarima a siegburgi edényeknél utólag került fel, addig a waldenburgiaknál a korongról történő levágás után nyomkodták hullámosra. Jellemző még a waldenburgi árura a számócadízítés. A régészeti leletek tanúsága szerint waldenburgi kőcserepekből kevesebb volt Budán, mint a siegburgiakból (66. ábra 6). Poharak töredékei kerültek elő nemcsak a budai királyi palotából, hanem a polgárváros területéről is (pl. domonkos kolostor). Készítési idejük a 14. század vége–15. század eleje.

Megbecsült daraboknak, illetve raritásnak számítottak nálunk azok a csokoládébarna kőcserépedények, amelyeket korábban a kutatás – a feltételezett készítési helyről – dreihauseni névvel illetett, újabban pedig Falke-csoportnak nevez, ugyanis készítési helyük egyelőre ismeretlen.²⁰⁰⁵ Közép-Európában sűrűn elterjedtek, de északon is – a Hanza-kereskedelemnek köszönhetően – számos országban (pl. Dánia, Svédország, Észtország, Anglia, Izland) felbukkannak töredékei.²⁰⁰⁶ Míg Otto von Falke – a kerámiacsoport azonosítója – 1907-ben csupán csak a 15. század első felére keltezte a kőcserépedények készítési idejét, addig a legújabb kutatás kimutatta, hogy ezeket még a 15. század második felében is készítették, mégpedig Felső-Lauszban.²⁰⁰⁷ A jellegzetesen bepecsételt testű edényeknek (poharak, serlegek, kancsók) egy részét kimondottan különleges formában állították elő: ismerünk például női fejjel ellátott, alul hegyes orrú cipőt formázó serleget, mely a székesfehérvári johannita kolostorban látott napvilágot (66. ábra 1).²⁰⁰⁸ A budai királyi palotából serlegek, illetve egyenes falú, hengeres testű poharak (66. ábra 4) töredékei ismertek. A budai darabok között vannak olyanok, amelyek egyediek, nem találni analógiájukat. Ezeket a Zsigmond kori kőcseréppoharakat, -serlegeket nagyon megbecsülték, sokáig használták, többségüket még Mátyás idejében is, s csak a 16. század elején kerültek szemétre. Egy hiedelem szerint e kőcserepek „máltai földből” készültek, amelynek a középkorban gyógyhatást tulajdonítottak, ezért is számíthattak különleges áruknak.²⁰⁰⁹ Holl Imre szerint a budai „dreihauseni” kőcserépedények a királyi udvar reprezentatív asztali felszereléséhez

²⁰⁰¹ „Cista magna, optima more germanico pedem habens, una [...] Sponda more germanico cum superficie, una”:
PÓR 1884a, 393.

²⁰⁰² HOLL 1992, 32.

²⁰⁰³ HOLL 1990b, 216–221, 263–265.

²⁰⁰⁴ HOLL 2006, 206–210.

²⁰⁰⁵ A témára vonatkozólag lásd: HOLL 1955, 151–157; HOLL 1990b, 210–216, 263; STEPHAN–GAIMSTER 2002; HOLL 2006, 258–259; HOLL 2015, 550–551.

²⁰⁰⁶ HOLL 2006, 258.

²⁰⁰⁷ STEPHAN–GAIMSTER 2002, 110, 113–114, 157.

²⁰⁰⁸ SIKLÓSI 1983; SIKLÓSI 1996, 49. – Külföldi gyűjteményekben lévő ép kőcserépszerlegeken díszítményként szakállas férfifeje(ke)t, illetve Szent Katalin és Szent Borbála egész alakját találjuk. HOLL 1955, 13–15. kép.

²⁰⁰⁹ HOLL 2015, 551.

tartoztak, mint ahogy a visegrádi királyi palotában talált töredékek is; a diósgyőri és a solymári vár leleteit a királynéi udvarhoz kötötte.²⁰¹⁰ Az ország egyéb településein napvilágra került töredékek használatát az udvarhoz kötődő főurakhoz (pl. Kőszeg – Garai Miklós nádor), egyházi személyekhez kapcsolta, vagyis e luxusárunak számító kőcserépedényeket túlnyomórészt igen előkelő környezetben találjuk meg. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban, hogy a szóban forgó kőcseréptípus kisebb településekről (pl. a középkori Főveny falu, ma Tác; Monostorossáp) is ismert. Monostorossáp esetében a kerámia a Verebi család nemesi kúriájához tartozhatott.²⁰¹¹

Néha egész nagyméretű kerámia „lakberendezési tárgyak”, cserépkályhák is eljutottak hazánkba német területekről. Természetesen nem egyben szállították őket, hanem csempéként, s helyben rakták, építették fel a kályhákat. Példaként idéznénk az ún. regensburgi kályhát a 15. század nyolcvanas éveinek végéről, amelyet Holl Imre II. Rupert coadjutor, 1492-től regensburgi püspök ajándékának tart Hunyadi Mátyás számára.²⁰¹² Az Estei Hippolit-féle számadásokban két nagy, német módra készített kályháról olvashatunk, melyek az egri várba készültek 1503-ban.²⁰¹³ Német nyelvterületről, így Ausztriából és Svájcól is jutottak el kályhák a magyar királyi udvarba a 15. század második felében. Svájci készítésűnek véli Holl Imre az ún. Háromkirályok kályhát (69. ábra 4),²⁰¹⁴ valamint Salzburgból és környékéről is eredeztet kályhákat (raurisi–salzburgi műhely).²⁰¹⁵

Ebben a fejezet részben szólnánk néhány szót más német ajkú, így az osztrák területek lakberendezési tárgyairól, lakásfelszerelési cikkeiről. Az osztrák anyagot illetően elsősorban a hazánkba beáramló nagy mennyiségű kerámiaárut érdemes megemlíteni, abból is a grafitos anyagú, redukált égetésű bécsinek vagy osztráknak/ausztriainak nevezett fazekakat (66. ábra 8) és kancsókat.²⁰¹⁶ Ezeket a vastag falú hőálló edényeket – a rajtuk lévő bepecsételt bélyegek alapján – nem csupán Bécsben, hanem például Tullnban és Passauban is készítették, sőt délnémet városok fazekasműhelyeiben is. Újabban felmerült annak a lehetősége is, hogy a Magyar Királyság néhány városában (pl. Buda, Vác, Pozsony, Nagyszombat) is készíthettek az osztrák edényekhez hasonlókat helyi mesterek, vagy az osztrák edényekkel azonosakat betelepült német ajkú fazekasok.²⁰¹⁷ A külföldről érkező kereskedelmi áruk fő szállítási útvonala a Duna volt. A szóban forgó edények szerte az országban elterjedtek, a régészeti feltárások tanúsága szerint előkelő és szerényebb háztartások konyháinak gyakori tartozékai voltak. Késő középkori inventáriumokban nem számottevő a kerámiaedények említése,²⁰¹⁸ éppen ezért különleges – e szempontból is – az egri vár 1508. évi leltára, melynek konyhájában egy bécsi fazekat is összeírtak.²⁰¹⁹

Kisebbszámú szürke, redukált égetésű, általában csak enyhén grafitos anyagú kályhaszemek és -csempék is kerültek be hazánkba importárként Ausztriából a 15. században Holl Imre szerint.²⁰²⁰ A Dunának itt is fontos szerepe volt az áruszállítás szempontjából. Budán kívül például Visegrádról, Sopronból, Pécsről ismert ilyen kályháknak a leletanyaga.

²⁰¹⁰ HOLL 1990b, 263.

²⁰¹¹ HOLL 1990b, 215; RÁCZ–LASZLOVSZKY 2005, 55, 137–138; HOLL 2006, 260.

²⁰¹² HOLL 1980, 39–40. – Újabban Feld István erősen vitatja az ilyen külföldi kályhák reprezentációs ajándékként való értelmezését. FELD 2008a, 307–308.

²⁰¹³ „Item solvit uni magistro, qui fecit duas magnas fornaces modo Alemanico in castro...”: E. KOVÁCS 1992, 201.

²⁰¹⁴ HOLL 2009.

²⁰¹⁵ HOLL 2001.

²⁰¹⁶ A témára lásd például: HOLL 1955, 163–174; *Keramische Bodenfunde* 1982, 75–78; CECH 1989; HOLL 2005, 89–91; FELD 2008a, 310–311. Óbudán előkerült ausztriai bélyeges edényekre lásd: BERTALANNÉ 1998. A visegrádi fellegváról ismert osztrák kerámia: TÓTH B. 2006, 53–55. Decs-etei és ozorai edényekre: VIZI 2000.

²⁰¹⁷ FELD 2008a, 310–311.

²⁰¹⁸ Lásd még például: „peccarium pulcrum de terra factum [...] peccarium mazos j, patelle mazos ij” (Egervár, 1490): DL 26048.

²⁰¹⁹ „Item olla terrea Viennensis una 1”: E. KOVÁCS 1992, 344.

²⁰²⁰ HOLL 1998a.

8.8.3. Dél- és nyugat-európai lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés

Nyilvánvalóan minél távolabb esett egy ország a Magyar Királyságtól, annál kevésbé jutottak el termékei hazánkba, és ha el is jutottak csak kevés háztartásba, s akkor is főként a tehetősebb rétegekhez. Az alábbiakban azokat a spanyol, francia és németalföldi lakberendezési tárgyakat kívánjuk bemutatni, amelyekről a régészeti leletek, illetve az írott forrásanyag alapján van némi tudomásunk. A fentebb már tárgyalt olasz és német lakberendezési tárgyakhoz képest kevesebb fajta termékkel találkozunk ezek esetében.

A spanyol importárak közül a tárgyalt időszakban majolikaedényekről, szövetekről, illetve bőrből készült tárgyakról van tudomásunk. A budai királyi palota feltárása során számos hispano-moreszk majolikaedény töredéke került napvilágra, Holl Imre 1990-es tanulmánya alapján 14 edényé.²⁰²¹ Ezek között tálak és albarellók fordulnak elő, s a 15. század első, illetve második felében készültek. Luxemburgi Zsigmond reprezentatív és értékes német edényeiről fentebb már esett szó, a 15. század első feléhez köthető spanyol áruk szintén az ő luxustárgyai lehettek, míg a század második felének hispano-moreszk majolikái Mátyás udvarához kapcsolhatóak. Az albarellókról köztudott, hogy azok értékes, egzotikus fűszerek, gyógyszerek, kandírozott gyümölcsök tárolására szolgáltak. Ezen termékek messzi területek kereskedelmi áruiként e díszes kerámia „csomagolóanyagokban” érkeztek hazánkba. Azaz egykor a tárgyak külső megjelenése és a beltartalom egyaránt fontos volt, luxusárúnak számított mindkettő. A budai királyi palota területén talált albarellókon a kék színnel festett növényi ornamentika dominál (66. ábra 7). Egy kis tálka viszont stilizált arab felirattal díszített. Az edénytöredékek egy része a hispano-moreszk majolikákra oly jellemző lüszter festésű.

Az alábbiakban csak áttételesen beszélhetünk spanyol lakberendezési tárgyakról Oláh Miklós 16. század közepi paplanjaival kapcsolatban, ugyanis azok elkészítéséhez bársonyt és – a kutatás szerint – spanyol brokatelt használtak fel (38. ábra 9–10).²⁰²² Az utóbbit azonban elsődlegesen nem a paplanok varrásához vásárolták, hanem ruhák készítéséhez. A ruhák elhasználódása után anyagukat másodlagosan hasznosították a paplanokhoz.

Estei Hippolit esztergomi érsek korábban már említett „mór módra készített”, illetve „mór módi” bőrpárnáival kapcsolatban merül fel – az itáliai mellett – a spanyolországi eredet.²⁰²³

Franciaországot illetően különféle szövőműhelyek értékes kárpitjai jutottak el a magyar királyi udvarba és a főúri, főpapi otthonokba. A 15. században Párizs, néhány észak-franciaországi város és egyes Loire menti műhelyek voltak igen jelentős központjai a kárpitkészítésnek; a 16. században kezdte meg működését a fontainebleau-i királyi műhely. Konkrétan franciának (*gallicanus*) nevezett falikárpitról kevés írott forrásadatunk van a tárgyalt korszakból. Bachkay Miklós erdélyi püspök (†1504) a francia uralkodótól kapott két madaras, vadállatos kárpitot. Bartholomeus de Modrusia dobokai főesperesnek négy francia kárpit volt a birtokában, Budai Udalriknak pedig egy kicsi, de szép faliszőnyeg.²⁰²⁴

A németalföldi termékek közül világítóeszközök, metszetek és festmények, valamint gyapjúkárpitok jelennek meg a tárgyalt korszak előkelő otthonaiban. Fentebb, a német világítóeszközökkel kapcsolatban már szóltunk arról, hogy a hazai régészeti leletanyagban lévő vagy (múzeumi) gyűjteményekben megőrződött gyertyatartókról, csillárokról, illetve gyakran csupán azok töredékeiről anyagvizsgálatok híján nehéz eldönteni, hogy flandriai vagy német fémipari központok készítményeiről van-e szó. Így például a csillárok, az egyágú, illetve az emberalakos bronz gyertyatartók esetében – főként stíluskritikai szempontból – felmerül(t) a flandriai eredet.²⁰²⁵ A fennmaradt emlékanyag szisztematikus átvizsgálása hiányában jelen

²⁰²¹ HOLL 1990b, 252–260.

²⁰²² Minderről bővebben lásd jelen disszertáció *Ágynemű* fejezetét, illetve LÁSZLÓ E. 1992, 62–66; *Esterházy-kincstár* 2010, 149–154, Kat. 23–24. (László E.).

²⁰²³ Erről bővebben lásd jelen disszertáció *Ágynemű* fejezetét.

²⁰²⁴ BEKE 1867, 198–199; BALOGH 1943, 155. Lásd továbbá jelen disszertáció *Gyapjúkárpitok* fejezetét.

²⁰²⁵ Minderről lásd bővebben a *Világítás* fejezetet.

hasábokon nehéz pontos képet festenünk arról, hogy vajon milyen mértékben „árasztották el” a távoli flandriai műhelyek világítóeszközökkel főúri otthonainkat.

Írott forrásadatok alapján ismeretes, hogy Budán flandriai (többek között vallásos témájú) metszeteket és festményeket lehetett vásárolni a 15. század végén egy János nevű könyvárústól. 1489-ben innen szerzett be pár papír- és vászonképet Estei Hippolit esztergomi érsek egyik megbízottja.²⁰²⁶ Minden bizonnyal más főúrak otthonaiban is jelen voltak hasonló képek, sőt talán polgári háztartásokba is jutott belőlük a könyvárústól.

A németalföldi lakberendezési tárgyak egyik legértékesebbje azonban a gyapjúkárpit volt. A 15–16. században számos németalföldi városban (pl. Arras, Lille, Tournai, Leuven, Brüsszel) szőtték a szebbnél szebb kárpitokat (16. ábra 3–4). A 15–16. századi leltárak tanúsága szerint a flamand és a francia gyapjúkárpitok igen nagy számban voltak használatban a magyar királyi és a főúri, főpapi udvarokban.²⁰²⁷

8.8.4. Közel- és távol-keleti lakberendezési tárgyak, lakásfelszerelés

Az európai lakberendezési tárgyakon túlmenően még távolabbi vidékek áruai is megtalálhatóak voltak a királyi és főúri-főpapi udvarokban, végig a tárgyalt időszakban. Közel-keleti címszó alatt a szíriai, török, perzsa kézművestermékekről ejtenénk néhány szót, a távol-keletin pedig a kínai tárgyakat értjük. Ezek az áruk ajándékként vagy kereskedelmi úton jutottak el hazánkba. De milyen tárgyról is beszélünk? A szíriai, perzsa és kínai árukat illetően kerámiaedényekről, a török tárgyakat tekintve pedig kerámiáról, szőnyegekről és bőráruról.

Sokáig az a nézet járta, hogy a közel- és távol-keleti kerámiaedények csak Buda 1541. évi elfoglalása után jelentek meg Budán, majd pedig az ország egyéb területein. Az újabb kutatások azonban kimutatták, hogy már 1541 előtt használtak kisebb mértékben keleti tárgyakat a fővárosban. Ezekkel a keleti kerámiatárgyakkal Holl Imre foglalkozott igen behatóan, az alábbiakat az ő kutatásai alapján összegezzük.

Szíriai albarellok már a 14. század második felében eljutottak a budai királyi udvarba, s a 15. századból is ismerjük töredékeiket a régészeti ásatásoknak köszönhetően.²⁰²⁸ Ezek a luxustárgyak nem kereskedelmi áruként érkeztek Budára. A visegrádi királyi palota ásatásai során is napvilágot látott két szíriai albarello.²⁰²⁹ Az egyik egy geometrikus díszítésű darab, amely Nagy Lajos korában volt használatban, és még az ő idejében szemétre is került. A másik, egy majdnem teljesen ép, ornamentális díszítésű albarello vagy Nagy Lajos korában, vagy Zsigmond idejében kerülhetett Visegrádra, de erre valószínűleg jobban vigyáztak, mert csak Mátyás uralkodása alatt dobták ki a palota északnyugati szárnyában lévő konyha emésztőjébe (66. ábra 2).

Izniki kerámiatárgyak a 16. század első felétől igazolhatóak Budán.²⁰³⁰ Az izniki kerámia csoportok közül mind az ún. Kütahyai Ábrahám-, mind pedig az Aranyszarv és a Damaszkusz csoport változatos funkciójú termékei napvilágra kerültek a budai palota ásatásai során, ezek között talpas tálakat, csészéket, kancsókat, tintatartókat találunk. Az első két csoportra a kék-fehér színvilág a jellemző, a Damaszkusz csoport edényein a virágok (szegfű, tulipán, jácint) dominálnak. Holl Imre szerint a Kütahyai Ábrahám-csoport edényei II. Lajos idején kerülhettek a budai királyi palotába, míg az Aranyszarv csoport kancsói, csészéi és táljai Szapolyai János alatt. A 16. század első felének török áruit részben raguzai és velencei kereskedők hozták Budára, illetve Lodovico Gritti kormányzósága óta (1530) isztambuli zsidó, görög és olasz kereskedők is. Másrészt a gyakori követjárásoknak köszönhetően ajándékként is érkeztek török edények a királyi udvarba. Korai török fajansztárgyak a budai polgárváros területén is kerültek elő,

²⁰²⁶ Minderről lásd bővebben a *Festmények, metszetek, térképek* fejezetet.

²⁰²⁷ Mindezekről részletesen a *Gyapjúkárpitok* fejezetben írunk.

²⁰²⁸ HOLL 1990b, 243–252.

²⁰²⁹ HOLL 1990b, 248–249; *Sigismundus* 2006, 107, Kat. 1.27. (Holl I.); KOC SIS 2011.

²⁰³⁰ HOLL 2005, 100–115.

így például egy nagyobb csésze a domonkos kolostorból, illetve egy kancsó a Tárnok u. 11.-ből (66. ábra 10).²⁰³¹ Szintén még 1541 előtt, mégpedig Szapolyai János idején kerülhetett egy kék-fehér izniki fajansztálka a visegrádi királyi palotába (66. ábra 9).²⁰³²

A perzsa fajanszkerámia²⁰³³ már a hódoltság kora előtt megjelent hazánkban (Budán), de igazán a 16. század második felében és méginkább a 17. században terjedt el szélesebb körben. Főként kis- és közepes méretű csészék kerültek napvilágra az ásatások során. A budai királyi palota területén talált hódoltság kori leletek vélhetően a palotában tartott díván-összejövetelekhez kellettek, a budai pasa lakhelye ugyanis nem itt volt.

Kínai porcelánedény²⁰³⁴ Nagy Lajos korától mutatható ki a budai palota területéről. A hódoltság korából számos kínai porceláncsésze ismert innen, mint ahogyan jelentősebb várakban (pl. Eger) és városokban (pl. Buda, Tárnok u. 11.) is használtak már kínai porcelánokat. Továbbá a legtöbbször becsült kínai kerámiaáru, a szeladon is díszítette a király budai asztalát vagy pohárszékét már a 16. század első felében. Négy edény töredékeiről van tudomásunk: két nagy tálról (66. ábra 3), egy kis tányérról és egy korsóról.²⁰³⁵

Az izniki kerámiaedények mellett nagy mennyiségű oszmán-török (Uşakból, Szelendiből származó) szőnyeggel kell számolnunk a tárgyalt korszakban (20. ábra 1–5). A 15. század első felében még inkább csak a királyi udvarban voltak jelen, a 15. század második felében és a 16. század folyamán – az írott források tanúsága szerint – a főúri és a főpapi udvarokban is nagyon kedvelté vált e fényűző termék. Kereskedelmi áruként Erdélyen keresztül rengeteg szőnyeg jutott be az országba a 16. században. Uralkodóink gyakran kaptak ajándékba ezekből, mint ahogy korábban is számos darab ajándékozás útján került a birtokukba.²⁰³⁶

A török bőrárúkról kevés ismerettel rendelkezünk. Mindenesetre az tény, és minden bizonnyal nem egyedi eset, hogy Habsburg Mária birtokában a 16. század húszas éveiben török, préselt, bőr asztalterítők is voltak.²⁰³⁷ Valószínűleg ajándékként kapta őket a királyné.

²⁰³¹ HOLL 2005, 69–70. kép.

²⁰³² KOCSIS 2010b, 388, és 50. kép.

²⁰³³ HOLL 2005, 116–128; HOLL 2006, 260–263.

²⁰³⁴ HOLL 2005, 130–150; HOLL 2006, 263–266.

²⁰³⁵ HOLL 2005, 150–153.

²⁰³⁶ Mindezekről a disszertáció *Szőnyeg* fejezetében írunk részletesen.

²⁰³⁷ SIKLÓSSY 2004, 79. – A bőr asztalterítőkről bővebben lásd az *Asztalterítők* fejezetet.

9.

KOMFORT: FŰTÉS, VILÁGÍTÁS, HIGIÉNY

A 15–16. századi királyi, főúri és főpapi épületekben a mindennapi életet kényelmesebbé tették a fűtőberendezések, a különféle világítóeszközök, a higiéniát szolgáló lakberendezési tárgyak, valamint a fürdőszobák és illemhelyek. Nagyban függött egy vár, kastély vagy udvarház komfortja mindezek mennyiségétől és minőségétől is. Természetesen sokat számított az is, hogy a komfortot csak az adott épület birtokosa és családja élvezte, vagy az őket körülvevő udvartartás, személyzet is részesült-e benne valamilyen mértékben. Időben előrehaladva egyre lakályosabbá váltak a várak, kastélyok, s a tárgyalts korszak vége felé azzal szembesülünk, hogy egy-egy jól felszerelt épületben a kiszolgáló személyzet (várnagy, sáfár, udvarbíró stb.) szobáiban is ott álltak a kályhák, nem csak a főúr és családja helyiségeiben, illetve a reprezentatív terekben.

9.1. FŰTÉS

Tárgyalts korszakunkban elsősorban kályhákat és kandallókat használtak fűtésként. Míg a kályhák jellegzetesen közép-európai fűtőberendezések voltak, addig a kandallók szerte elterjedtek Európában, Nyugaton népszerűbbek is voltak a kályháknál. A jól fűtött szobákban kényelmes volt élni, főként ott, ahol kályhával melegítettek, így nem meglepő, hogy Oláh Miklós, Habsburg Mária titkára visszavágyott Magyarországra Németalföldről, mert ez utóbbi helyen szenvedett a másfajta lakástól és a más fűtési szokásoktól, mivel hazánkban nyilvánvalóan a kályhás fűtéshez volt szokva.²⁰³⁸

A 15–16. századi várakban és kastélyokban a kályhák és a kandallók sokszor egymás mellett éltek egy épületen belül. A 16. századi leltárakban szereplő *zenes házak* általában a kandallós helyiségekre utalnak,²⁰³⁹ de van, hogy csak arra a helyiségre, ahonnan a szomszédos teremben lévő kályhát fűtötték, vagy ahol a szenet tárolták.²⁰⁴⁰ A szenes házak kandallóit külön nem említik a forrásokban, míg a kályhákat a bútorok mellett gyakran beletárolták, leírva típusukat (pl. paraszt), mázsinüket (pl. zöld), vagy állapotukat (pl. törött). A 16–17. századi forrásokban, ha érdemlegesnek tartották feltüntetni a kandallókat, akkor „kő kemencének” vagy „olasz kemencének” hívták őket.²⁰⁴¹ A tárgyalts korszak írott forrásanyagában a *zenes ház* kifejezésen kívül számos megnevezést használtak a fűtött helyiségekre: *caminata*, *stuba*, *domus dormitoria cum camino*, *domus cum camino*, *hypocaustum* / *bipocaustum*.

²⁰³⁸ IPOLYI 1875, 266; FAZEKAS 2005, 40.

²⁰³⁹ Lásd például: (Sopron)Keresztúr, 1597: „Az halo Zenes hazban: Veoreos bürrel buritho sellie zek j, Hozzu tamazto zek j, Kiczin samolj zek 2 [...] Az falban czinalt almarium ket kucz alat j”: U et C 101:3. A 17. században is használatos a kifejezés, lásd például: Beckó, 1645: „Az Ebédli hazbül nilo Szeneshazban: Wagon zuld Agy fedelestül No 1, Mas zuld Agy No 1, Zuld Almarium falban Pleh nélkül No 2 stb.”: U et C 77:7c.

²⁰⁴⁰ Így például Füzér várában 1620-ban a kápolna alatti pincét hívták szenes háznak, de itt Simon Zoltán szerint sosem volt semmiféle fűtőberendezés, s egy 1641. évi forrásban ugyanezt a helyiséget már a széntartó ház kifejezéssel illetik. SIMON 2000, 81, 211. jegyzet.

²⁰⁴¹ A történeti (elsősorban 17–18. századi) forrásokban szereplő kandallókra, illetve kályhákra jó összefoglalás: SABJÁN 1998.

9.1.1. Hypocaustumok/Légfűtő berendezések

Hazánkban hypocaustumfűtést (vagy más néven légfűtést; ném. *Luftbeizung*) a 12–15. században használtak, ezen időhatáron belül is főleg a 13–14. században.²⁰⁴² Kolostorokban, várakban egyaránt elterjedtek. A királyi lakhelyekre nézve Óbudán, Visegrádon, Budán találunk például ilyeneket a 13–14. században.

Óbudán a 13. századi vár keleti szárnyának déli részén lévő poligonális alaprajzú teret fűtötte egy hypocaustum.²⁰⁴³ A helyiség funkciója nem teljesen tisztázott. Havasi Krisztina véleménye szerint talán a *consistorium*, azaz a trónterem lehetett itt, Buzás Gergely a helyiség fürdő volta mellett érvelt.²⁰⁴⁴

Visegrádon az I. Károly kori királyi épületekben számos hypocaustummal fűtöttek.²⁰⁴⁵ Így például a mai palotaudvaron feltárt, egykor emeletes, $14,5 \times 27$ méteres kőépületnek a földszintjén alakítottak ki egy-egy ilyen fűtőberendezést. A faoszlopokkal három hajóra tagolt tér délnyugati és északkeleti sarkában álltak a hypocaustum-kemencék, amelyek az emeleti lakószobák egy részét fűtötték. Az emeleti középső teremben ugyanis kandalló adhatta a meleget. Az épülettől délkeletre, a hegy lábánál egy kétosztatú emeletes ház állt. Ennek a földszinti déli helyiségét fűtötte hypocaustum, az északiban kandalló állt.

A visegrádi fellegrárban is volt hypocaustumos fűtés I. Károly idején. A nyugati palotaszárny földszintjén elhelyezkedő hypocaustum az emeleti, faburkolatos szobát fűtötte.²⁰⁴⁶ A kutatás a királynéi lakrészt feltételezi e szárnyban.

A budai királyi palotában a Díszudvar nyugati szárnyában állt egy olyan nagyméretű hypocaustum, amely három tűztérrel is rendelkezett. Zolnay László szerint a fűtőberendezés az Anjouk alatt, a 14. század közepén vagy második felében épült, a palotaszárnyal egy időben.²⁰⁴⁷ Érdekessége, hogy a padlónyílásokat elzáró kődugók között egy medúzafejjel díszített darab is volt, mely ritkaságnak számít. A hypocaustum a felette levő nagytermet fűtötte.

Ami a nemesi épületeket illeti, az 1325 körül, Kompolti István által emelt kishánai udvarházban létesítettek például egy hypocaustumot. A fűtőberendezés a pincében helyezkedett el, s a faszerkezetű, emelt földszinten biztosította a meleget.²⁰⁴⁸ Kemencéjét kívülről lehetett fűteni.

Habár a 15. században még használtak hypocaustumfűtést hazánkban, igazából ebben az időszakban már divatjamúlt fűtőberendezésnek számított.²⁰⁴⁹ A 14. század első felétől már Magyarországon is megjelenő szemes-, majd csempés kályhák sokkal kedveltebbé váltak és szélesebb körben elterjedtek, mint e fent tárgyalt, nagy helyigényű fűtőalkalmatlanság.

9.1.2. Kandallók

Szerkezetét tekintve a kandalló a fűtőberendezések egyszerű fajtája. Míg a kályha egy zárt tüzelőberendezés, amely a hőt tárolja és sugározza, addig a nyitott tűzterű kandalló csupán direkt

²⁰⁴² A hypocaustumok típusaira és működésére vonatkozólag lásd: FEUERNÉ TÓTH 1963, 432–439; H. GYÜRKY 1981, 96–104; FELD 2006a. Néhány példa kolostorokban lévő hypocaustumokra: Kána, bencés apátság, 12. századi: H. GYÜRKY 1996, 100–102; Margitsziget, domonkos apáca kolostor, 13. századi: FEUERNÉ TÓTH 1963; Buda, domonkos kolostor, több darab is a 13–15. század közötti időszakból: H. GYÜRKY 1981, 96–104.

²⁰⁴³ *Budapest műemlékei* 1955–1962, II. 374; ALTMANN–BERTALAN 1991, 126.

²⁰⁴⁴ HAVASI 2009, 272; BUZÁS 2004a, 57.

²⁰⁴⁵ BUZÁS 2015a, 604.

²⁰⁴⁶ BOZÓKI 2006, 11.

²⁰⁴⁷ ZOLNAY 1977, 74–75.

²⁰⁴⁸ NAGY 2011, 166, 168.

²⁰⁴⁹ ZOLNAY 1977, 75; H. GYÜRKY 1996, 100. H. Gyürky Katalin véleménye szerint Mátyás király korában mentek ki teljesen a divatból, lásd: H. GYÜRKY 1981, 97.

sugározza a hőt a környezetének.²⁰⁵⁰ Lényegében két részből áll: a nyitott tűztérből és a felette elhelyezkedő füstfogóból, kürtőből. Habár egy hangulatos fűtőberendezésről van szó, nagy hátránya a kályhával és a hypocaustummal szemben, hogy igazából csak a közvetlen közelében ad meleget, a helyiséget alig fűti fel. A kandallót – mely sokszor egy igen reprezentatív, nagyméretű építmény volt –, egyaránt helyezhették egy helyiség valamelyik sarkába vagy oldalfalára.

Ahhoz, hogy egy kandalló tüze jól égjen, sok levegőre van szükség.²⁰⁵¹ A kora középkori kandallók esetében a rosszul záródó ablakok megfelelő mennyiségű levegőt biztosítottak. A hártáival, papirossal jól befedett vagy az üvegezett ablakok terjedésével viszont a kandallók kevesebb levegőhöz jutottak, így a kéményen keresztül szívták el azt, ami sokszor azt eredményezte, hogy a füst nem a kéményen keresztül távozott, hanem betérítette az egész szobát. Mondani se kell talán, hogy a füstös levegő sem az emberi szervezetnek, sem a lakberendezési tárgyakkal nem tett jót.

Kandallóval már a 9. századtól fűtöttek külföldi uralkodói palotákban, illetve főúri, főpapi tulajdonban lévő épületekben. Kandalló állt például Nagy Károly hálószobájában a 9. század elején, illetve Angilbert püspök milánói fogadószobájában 859 körül.²⁰⁵² Angliából a 10. századból ismert kandalló. A 13–14. században a francia várak nagytermeit gyakran a helyiség egyik rövidebbik oldalát elfoglaló hatalmas kandallóval fűtötték (pl. Poitiers).²⁰⁵³

A hazai kandallók a 13–15. században egyszerű kialakításúak voltak, díszüket a profilált kövek adták. Korai kandallókra szép példákat találunk Trencsén várában, illetve a visegrádi Salamon-toronyban. Trencsénben a központi toronyban őrződött meg egy 1300 körül épített sarokkandalló (67. ábra 1),²⁰⁵⁴ mely elhelyezéséből adódóan nagy nyitott tűztérrel rendelkezik; tűzpadkája szögletes, a szoba beltere felé „lecsapott” sarkú, mint ahogyan a két, kisméretű konzol által tartott párkánya is. A felette lévő tűzfogó sajátos kialakítású. A 13. század első felében emelt visegrádi Salamon-toronyban csak a földszinten és a legfelső emeleten nem volt kandalló, a köztük lévő négy szint helyiségeiben viszont mindegyikben állt egy-egy (67. ábra 3).²⁰⁵⁵ Csáktornya várának ötszögletű öregtoronyában a harmadik emelet egyik helyiségét fűtötték kandallóval.²⁰⁵⁶ A kandallóból konzolfejezetei és füstfogójának faragott kőlemezei maradtak meg részben, a ma már romos toronyban. A kutatás szerint a vár a 13. század végén vagy a 14. század első harmadában épülhetett. A visegrádi királyi palotában a kályhák mellett mindvégig jelen voltak a kandallók. Az északkeleti palota egyik földszinti termének máig megmaradt, részben rekonstruált sarokkandallóját például már az Anjou-korban, az 1360-as években megépítették.²⁰⁵⁷ A negyedköríves tűzpadkájú kandallónak némi dekorativitást csupán két élszedett falpillére ad, melyeknek lábazata élszedésbe metszett homorlattal profilált. A palota Mátyás kori, késő gótikus – mészkőből, illetve homokkőből faragott – sarokkandallói még gazdagabban profiláltak a falpilléreket és a kandallópárkányt illetően (67. ábra 2).²⁰⁵⁸ Alaprajzuk a nyolcszög három oldalából képzett.

Reneszánsz kandallóink általában gazdag ornamentális, plasztikus díszítéssel készültek. A budai királyi palotában szép reneszánsz, vörösmárvány kandallók álltak már Mátyás király idején is. A fennmaradt vörösmárvány kőtöredékek alapján a palota egyik kandallójának frízét különböző típusú fegyverekkel, továbbá sisakkal, pajzzsal, vagyis trófeamotívumokkal, továbbá egy bőségszarut tartó férfialakkal díszítették (68. ábra 1).²⁰⁵⁹ A David Ungnad követjárása

²⁰⁵⁰ SABJÁN 1991, 5.

²⁰⁵¹ VÁLI 1998, 178.

²⁰⁵² VÁLI 1998, 177.

²⁰⁵³ MESQUI 1993, 118. kép.

²⁰⁵⁴ FELD 2006a, 101, és 2. kép.

²⁰⁵⁵ SZÓKE–BUZÁS 1990, 123–124, és 5. kép.

²⁰⁵⁶ BOZÓKI–GIBER 2010, 439, és 14. kép, 16. kép.

²⁰⁵⁷ BUZÁS 1990, 94, Tipológiai-szerk. kat. 102, és 207. kép, 328. kép; BUZÁS 2010b, 111.

²⁰⁵⁸ BUZÁS 1990, 114, Tipológiai-szerk. kat. 187–188, és 276–277. kép; BUZÁS 2010a, 61, és 170. kép.

²⁰⁵⁹ BALOGH 1966, I. 115, II. 119. kép; GERŐ 1994, 88.

alkalmával 1572-ben Budán tartózkodó Franciscus Omichius a királyi palota leírásakor egy címerdíszes márványkandallóról tett említést az egyik nagyterem kapcsán (*ein Camin von Marmorstein gebawet, daran ein Schild gebawen*).²⁰⁶⁰

A nyéki első királyi kúriában Mátyás király idején létezett legalább egy kandalló néhány ott feltárt, Mátyás emblémáival díszített kőfaragvány-töredék alapján (*68. ábra 2*).²⁰⁶¹ II. Ulászló alatt épült fel a nyéki vadászkastély romokban ma is meglévő két épülete. Ekkor készült az a budai márgából faragott reneszánsz kandalló, melynek nemcsak fríze, hanem konzolai és lábazati elemei is nagyon dúsán faragottak (*67. ábra 4*).²⁰⁶² A fríz indadísz, a függőleges elemeket a lombard-velencei művészetre jellemző trófeamotívumok ékesítik. A nyéki kastélyban néhány egyszerűbb díszű kandalló is volt, frízükbe II. Ulászló Jagelló címerét faragták.²⁰⁶³ A címerdíszes fríz igen jellemző reneszánsz kandallóinkra, számos más magyarországi főúri várban is feltűnik, így például Simontornyán és Siklóson, ami nem véletlen, mert egy kőfaragóműhely termékei lehetnek a kandallók.²⁰⁶⁴

A simontornyai vár 16. század eleji (1509 körüli), Buzlai Mózes főudvarmester idején történő kiépítése során számos helyiség kapott nemcsak új, reneszánsz nyíláskereteket, hanem szépen faragott kőelemekből álló kandallókat is.²⁰⁶⁵ A fennmaradt kőtöredékek alapján hat kandallót sikerült itt rekonstruálni, ezek közül a legszebb az ekkor emelt kaputorony emeleti termének északi falában került visszaállításra. A reneszánsz stílusú fűtőberendezésnek az eredeti tűztere is megmaradt, egyszerűen díszes külsejét a fríz közepén elhelyezett Buzlai-címer adja, mely a Sárkányrend jelvényével van körbevéve (*68. ábra 3*). Két konzolját egy-egy rozetta ékesíti. A reneszánsz kandallóval együtt élt – mint a korban oly sok más helyen is – a késő gótikus faragványokból összeépített kandalló is a szóban forgó várban. Az öregtorony második emeletén bemutatott fűtőberendezés profilált kövekből épül fel. Mindkét esetben az oldalfalon és nem a sarokban képezték ki a kandallókat.

A simontornyai építkezésekkel közel egy időben (1510–1519) Perényi Imre nádor a siklósi várat alakíttatta át, melynek során modern, reneszánsz kandallók is kerültek egyes helyiségekbe.²⁰⁶⁶ A kandalló frízének a birtokos címerével való ellátása ez esetben is hangsúlyos. Az esztergomi érseki palotába Szatmári György érseksége idején (1521–1524) került egy ugyancsak budai márgából faragott, az érsek címerével díszített kandalló.²⁰⁶⁷ A címert a Sárkányrend jelvénye és egy babérkoszorú (olaszkoszorú) öleli körül. A koszorútól jobbra és balra egy-egy szalag tekereg.

A Choronok devecseri kastélyában a kandallófríznek nem, csak a konzolok voltak díszesen faragottak. Az 1526 körüli átépítés során új kandallókkal látták el a kéttraktusossá bővített épület néhány emeleti helyiségét. Két kandallót lehetett ezek közül rekonstruálni.²⁰⁶⁸ A díszesebbik darab áthidalóját kétoldalt egy-egy kettős, csigavonalas konzol tartja, akantuszleveles és rozettás díszítményeket faragtak rájuk; a kandallólábak vájatoltak (*68. ábra 6*). A másik kandalló konzoljait alul és felül egy-egy rozetta teszi attraktívabbá (*68. ábra 5*).

Az említett reneszánsz kandallókra általánosságban jellemző a téglalap alakú, nem túl mély tűztér. E mellett természetesen voltak a nemesi otthonokban sarokkandallók is, melyek alaprajza négyszögletes (pl. Golop, *68. ábra 4*), a nyolcszög három oldalából képzett (pl. Márévár),²⁰⁶⁹ vagy

²⁰⁶⁰ BALOGH 1966, I. 66.

²⁰⁶¹ HORLER 1986, 57, és 11. kép.

²⁰⁶² HORLER 1986, 73–74, és 9. ábra. A reneszánsz kandalló virtuális rekonstrukciója: *Reneszánsz látványtár* 2009, 219.

²⁰⁶³ HORLER 1986, 74.

²⁰⁶⁴ G. SÁNDOR 1984, 69.

²⁰⁶⁵ HORLER – H. TABAJDI 1987, 18–19, 73–74, 76.

²⁰⁶⁶ GERÓ 1958, 25; G. SÁNDOR 1984, 69, 82. (99. tétel); BARTOS–CABELLO 2007, 86–90.

²⁰⁶⁷ FARBAKY 2002, 66, 160–161, és 107–110. kép; KLINGER 2009, 246, és 13. kép.

²⁰⁶⁸ KOPPÁNY 2006b, 74–75, 5–6. kép, 77; KOPPÁNY 2009a, 147–148, Tipológiai kat. 802/6–7, 179–182, 225–229. kép.

²⁰⁶⁹ Golop: FELD 2000b, 46, és 35. kép, 37. kép; Márévár: G. SÁNDOR 1984, 79. (71. tétel), és 76. kép.

félköríves. Ez utóbbira példa a 16. század végi pácini kastély emeleti pitvarának rekonstruált kandallója, amelyet egykor a Mágócsiai címere díszített.²⁰⁷⁰

9.1.2.1. Kandallófelszerelés, parázstartók, ágy- és kézmelegítők

A kandallók tartozékaiként itt kell megemlítenünk a tűzikutyákat, illetve a tűzfogókat. A tűzikutyákat párban állították a kandalló tűzterébe, s erre fektették a fahasábokat – így azok jobban tudtak égni. Egyszerű és míves kovácsoltvas példányait egyaránt ismerjük.

A kandallóellenző vagy tűzfogó – mint utóbbi neve is mutatja – az égő fahasábokból, a tűzből kipattanó szikra felfogására szolgált. 15–16. század eleji, nyugat-európai képi ábrázolásokon vesszőből font, kerek alakú tűzfogók (71. ábra 6), illetve átluggatott fém- vagy faalapú variánsai egyaránt szerepelnek (71. ábra 5). VIII. Henrik udvarában nyáron fából készült rekesztővel (rajta a király címere stb.) takarták el a kandallók nyílásait.²⁰⁷¹

Külföldön parázstartók által is tudtak némi meleget csempészni a szobákba. Többnyire vagy egy nagyméretű, lapos, vastag falú fémtálat (ném. *Feuerschäpen*) használtak parázstartónak,²⁰⁷² vagy egy négyszögletes, rácsos vagy zárt oldallapú, négy görgővel ellátott fűtőalkalmatosságot; ez utóbbi formája egy kis kocsi emlékeztet. Ilyen mobil parázstartót láthatunk például Dirk Bouts III. Ottó császár ítélete című festményén (71. ábra 7), illetve egy 15. századi, Mária születését ábrázoló spanyol festményen (71. ábra 4). Nyilvánvalóan a parázstartó csak a közvetlen közelében adott némi meleget. A parázstartók szobaillatosítóként is szolgálhattak azáltal, ha illatosított pasztillákat helyeztek beléjük. Hazánkból kocsis alakú parázstartók nem ismertek, külföldön viszont szép, kovácsoltvas darabjaik maradtak fenn például Lisszabonban és Narbonne-ban.²⁰⁷³

Télen a hideg ellen a hálószobákban nemcsak meleg paplanokkal lehetett védekezni, hanem az ágynemű közé helyezett ágymelegítővel is. Ennek formája a korabeli olasz képi ábrázolásokról olvasható le: tulajdonképpen úgy nézett ki, mint egy hosszú nyelű, zárható, átluggatott serpenyő (71. ábra 8). Aragóniai Beatrixnak is volt ágymelegítője. A királyné ezüst ágymelegítőt készíttetett magának hálószobájába, melybe olasz módra szemet helyeztek.²⁰⁷⁴ A 16. század első felében már főúri és főpapi körökben is használatos ez a tárgy: Várdai Ferenc erdélyi püspöknek is volt egy *caldeatoreum lectij*e gyulafehérvári palotájában.²⁰⁷⁵ A Nádasdyak 1544 januárjában egy ágymelegítőt egy forintért szereztek be.²⁰⁷⁶

Külön csak a kezek melegítésére fémből készült, gömb alakú kézmelegítőket használtak a késő középkorban.²⁰⁷⁷ Az izzó parazsat a belsejükben lévő kis tartóba helyezték. Általában rézből készültek, s arannyal vagy ezüsttel tették még tetszetősebbé őket. Felületük jó lehetőséget nyújtott a változatos motívumokkal való díszítésre.

²⁰⁷⁰ FELD 2000b, 75, és 129. kép; FELD 2002a, 66.

²⁰⁷¹ THURLEY 1993, 243.

²⁰⁷² *Stadt im Wandel* 1985, II. 863–864, Kat. 758. (Drescher, H.).

²⁰⁷³ Lisszabon, Museu Nacional de Arte Antiga: MENDES PINTO – DA CONCEIÇÃO BORGES DE SOUSA 2000, 104; Narbonne, Musée d'art et d'histoire: REYNIÈS 1987, 2764. kép.

²⁰⁷⁴ „...habemus unum patellam perforatam desuper factam de argento ad calefaciendum lectum nostrum, in quam more Italico ponuntur carbones et est nimis magna, volumus, ut faciatis fieri unam septem marcarum, tamen parvam et habilem pro usu camerae lecti nostri.” A forrás, amelyben minderről szó esik keltezetlen, Berzeviczy Albert szerint valószínűleg 1493-ban kelt. BERZEVICZY 1914, 275.

²⁰⁷⁵ ZO XII. 423.

²⁰⁷⁶ „Az ág melegítőtl”: *Nádasdiak* 1959, I. 16.

²⁰⁷⁷ Lásd például: CAVALLO 2006, 186; CONTADINI 2006, 308–309, és 21.1. kép.

9.1.3. Kályhák

A kandallókkal szemben a középkori kályhák nagy előnye volt, hogy zárt tűztérrel rendelkeztek, így füstmentesen melegítették azt a helyiséget, amelyben álltak. Fűtésüket általában kívülről, a folyosóról vagy egy másik helyiségből (pl. pitvar/előtér) oldották meg. A mívesen kidolgozott kályhák elsődleges funkciójukon – a fűtésen – túlmenően az enteriőrök díszei is voltak, reprezentációs eszközként is szolgáltak. A mindenkori uralkodók, valamint a főpapok és a főurak igyekeztek a kályhákat illetően is mindig a legújabb típusút „beszerezni” otthonaikba. Az írott források, a képi ábrázolások²⁰⁷⁸ és a régészeti ásatások tanúsága szerint nagyterekben, nappali tartózkodásra szolgáló helyiségekben, fürdőházakban, hálószobákban, műhelyekben egyaránt állhattak a szoban forgó fűtőberendezések. A kályhákat sokszor a helyiség valamelyik sarkában állították fel.

A 15–16. századi írott forrásokban a kályhát latinul *fornax*-nak, magyarul *kemenczének* nevezték.²⁰⁷⁹ Murelius 1533-as latin–magyar szótára szerint a kis kemencék megnevezése *fornacula* volt.²⁰⁸⁰ A *kályha* szót is ismerték már a 15. században, mely ténnyről Georgius *Kalyha* vezetékneve tanúskodik 1498-ból.²⁰⁸¹ A kifejezés alatt azonban sem ekkor, sem a 16. században nem a fűtőberendezést értették, hanem az azt alkotó kályhacsempéket, kályhaszemeket. Ezt bizonyítja például egy 1522. évi adat: *Bechj kalha noua pro fornacibus tribus*,²⁰⁸² illetve egy 1549. évi: *Az kemencehez kelet uy kalyha hatuan*.²⁰⁸³ S még meggyőzőbb ez ügyben a bajomi vár 1594. évi és a (sopron)keresztúri kastély 1597. évi leltára, melyekben ez áll: *Egi kemencze benne ket kalliba bea; Zeold kal'has kemencze valamj egi nibanj kal'haia megh töröth, belöl vassrostelios*.²⁰⁸⁴ Azaz a kályhák akkoriban kályhas kemencék voltak.

Magyarországon a 14. század első felében, I. Károly korában jelennek meg az első kályhák.²⁰⁸⁵ Ezek kezdetben egyszerű szemeskályhák voltak, majd a 14. század második felétől a csempés kályhák is elterjedtek hazánkban.²⁰⁸⁶ Míg a 14. században főként a királyi udvarban, illetve gazdag főurak váraiban, városi palotáiban, illetve kolostorokban találunk kályhákat, addig a 15. században már szélesebb körű használatukkal (pl. városi polgárházak, falusi udvarházak és paplakok) számolhatunk. A 16. században az alföldi parasztházakban is általános ez a fűtőberendezés, ún. bögrés kályhával fűtöttek ezekben.

A csempés kályhák előnye az volt, hogy a négyszögletes előlapú kályhacsempék közvetlen egymás mellé helyezésével a kályhák hőszigetelő felülete megnőtt. A kályhacsempék idővel egyre dekoratívabbakká váltak, mivel felületük jó díszítési lehetőséget nyújtott. Az Anjou- és a Zsigmond korban nagyon hangsúlyos a kályhacsempéken az uralkodóra és környezetére történő utalás. Ez elsősorban címerek által valósult meg. Igen gyakori a csempéken a teljes címerábrázolás (sisaktakaróval, sisakdíszsel együtt) vagy annak csak egyes elemei (címerpajzs a teljes címerábrával,

²⁰⁷⁸ Kályhaábrázolásokra kiváló tanulmány: HAZLBAUER 2003. Ebben Zdeněk Hazlbauer 50 ábrázolást vett nagytól alá, vizsgálva, hogy a kályhák milyen típusú helyiségekben voltak használatosak a 15–16. században.

²⁰⁷⁹ Lásd például: Egervár, 1490: „In sexta domo magna super portam existens [...] waskemenze j; DL 26048; Sempte vára, 1522: „Item in castro interiori in quattuor stubis fornaces bonas et integras iiii”; DL 32657; Éleskő vára, 1536: „fornaces tres ex fodulis candidis facte”; NEUMANN 2006, 79; (Liptó)Újvár, 1553: „Egy mazos kemencze j”; U et C 96:3; Nagybánya, 1556: „fornax noua 1”; U et C 99:27; (Sopron)Keresztúr, Nádasdy-kastély, 1597: „Zeold kal'has kemencze thöröth j”, „Paraszt kal'has kemencze j” stb.: U et C 101:3; Sümeg, 1597: „ó kemencze kalhas 1”; U et C 76:17; Várad vára, 1598: „fornax intrinsecus calefit No 1”; BALOGH 1982, II. 119.

²⁰⁸⁰ SZAMOTA 1896, 26. – A sütőkemencére, illetve kemencére Szikszai Fabricius Balázs 1590. évi *Nomenclaturája* a „Furnum” és a „Caminus” szót hozza, a tűzhely megnevezése pedig „Focus, focusus”. MELICH 1906, 89. (200. rész, 203. rész).

²⁰⁸¹ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 442.

²⁰⁸² DL 26357; idézi: SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 442.

²⁰⁸³ SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 442.

²⁰⁸⁴ (Biharnagy)Bajom: U et C 106:3, *Urbaria et Conscriptioes* 7/1. (1984) 18; (Sopron)Keresztúr: U et C 101:3.

²⁰⁸⁵ HOLL 1958, 212; KOCSIS 2010a, 363.

²⁰⁸⁶ KOCSIS–SABJÁN 1998, 6.

külön csak a címerábrák). A heraldikai motívumokon kívül növényi ornamentikával, mérművekkel, épületábrázolással (pl. vár), állat- és emberalakokkal (pl. vadászjelenet, szarvas, oroszlán, király), bibliai (pl. Sámson és az oroszlán) és mesebeli (pl. a nyúl és a sündisznó) jelenetekkel, kitalált lényekkel (pl. sárkány, sellő) díszítették a csempéket.²⁰⁸⁷ A zárt előlapú csempék mellett gyakoriak voltak a fülkés vagy dongás csempék is, gyakran áttört, gótikus mérműves díszítéssel.

A gótikában a kályhák többnyire alul négyszögletes, felül pedig hengeres, vagy sokszögű formában készültek.²⁰⁸⁸ A kályhák alsó részébe általában négyzetes, felső részébe téglalap alakú és/vagy négyzetes csempéket helyeztek. Tetejüket háromszög formájú oromcsempékkel vagy vízszintes párkánycsempékkel zárták le. A kályhákra a 15. század közepéig jellemző volt a sokszínűség: zöld, sárga, barna mázas (s ezek változatos színárnyalatai) kályhacsempék alkották őket. A budai királyi palota, a visegrádi királyi palota és fellegvár (69. ábra 1–2, 5), illetve a diósgyőri vár gazdag kályhacsempéanyaga több Anjou- és Zsigmond kori kályha rajzi vagy tényleges rekonstrukcióját tette lehetővé.²⁰⁸⁹

Gótikus kályháink közül talán a legszebbnek az ún. lovalakos kályha mondható, melynek legalább két példánya is állt a budai palotában (69. ábra 3).²⁰⁹⁰ Ezek az alapvetően egyszínű, zöld mázas kályhák Holl Imre szerint 1454–1457 között készültek, míg a kutatók egy része későbbre keltezi őket.²⁰⁹¹ A lovalakos kályhát több helyen is (budai palota, tatai vár) másolatban rekonstruálták. A kályhának karcsú, toronyszerű formája lehetett, vertikális alakját a tetjén lévő hosszú fiálék is hangsúlyozták. A lovalakos kályha igen nagy népszerűsége tett szert a 15. század második felében, szerte a Magyar Királyságban – várakban, kastélyokban, kolostorokban, városi polgárházakban – elterjedtek kályhacsempéinek típusai (vagy az eredeti formák, vagy csak a másolatok), s épültek belőlük a budaiakhoz hasonló kályhák, változó minőségben.²⁰⁹²

A késő gótikus kályhák megformálásukban változatos képet mutatnak, ahogy csempéik színezésében, témáiban is az előző korszakokhoz képest. A korábbi nyúlánk, vertikális kiképzésű kályhák mellett a 15. század harmadik harmadában feltűntek a masszívabb, szélesebb testű kályhák is. Ezek egy típusát a felső kályhatesten nagyobb méretű kályhacsempék is jellemzik (pl. Budán, a raurisi csoport kályháján alul 28–29 centiméter magas, felül 40 centiméter magas csempék).²⁰⁹³ A nagyobb testű kályha több meleget is adott, mivel nagyobb volt a hőleadó felülete. Ami az oromcsempék formáját illeti, a 15. század végétől, 16. század elejétől egyre inkább teret hódítottak a horizontális megoldású párkánycsempék a magasra nyúló oromcsempékkel szemben.²⁰⁹⁴ Mátyás király korában az egyszínű mázas kályhacsempék mellett megjelentek az ún. vegyes mázas csempék is.²⁰⁹⁵ Ezeken a már korábban sokat alkalmazott ólomházak mellett fehér és kék színű ónmázát is használtak. A zöld mázas kályhák azonban továbbra is igen kedveltek maradtak mind a 15. század végén, mind pedig a 16. század folyamán. A visegrádi királyi palota ún. Mátyás-címeres kályháját is a zöld szín jellemzi (kisebb mértékben a fehér és a sárgásbarna szín is jelen volt rajta). A kályháról tényleges rekonstrukció is készült a palotába: felső része nyújtott ovális formátumot kapott, míg alsó része szögletes kiképzésű.²⁰⁹⁶ Szintén túlnyomórészt zöld mázas volt az ún. Regensburgi kályha is, amely egy külföldi műhely

²⁰⁸⁷ Lásd például: HOLL 1958; HOLL 1971, 161–173; KOCSIS–SABJÁN 1998, I–XLIX. tábla; HOLL 2002b; BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2007, 7–56; KOCSIS 2010a, 363–371.

²⁰⁸⁸ KOCSIS–SABJÁN 1998, 26.

²⁰⁸⁹ HOLL 1958, 36. kép, 52. kép; GEREVICH 1971, LXXVII. tábla 194; HOLL 1990a, 25. kép; KOCSIS–SABJÁN 1998, 30. kép, 103–104. kép; HOLL 2002b, 18. kép a; BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2007, 5. kép, 25. kép, 41. kép; KOCSIS 2010a, 6. kép, 14. kép, 23–25. kép.

²⁰⁹⁰ HOLL 1958, 252–267; HOLL 1971, 173–183; HOLL 1999, 313.

²⁰⁹¹ Lásd például: BUZÁS–LÓVEI 1993, 203. (további irodalommal).

²⁰⁹² HOLL 1958, 268–273; HOLL 1971, 183–184; TAMÁSI 1995, 19–42; HOLL 1998b.

²⁰⁹³ HOLL 2001, 354.

²⁰⁹⁴ HOLL 1980, 33.

²⁰⁹⁵ HOLL 1983, 201; HOLL 2001.

²⁰⁹⁶ KOCSIS–SABJÁN 1998, 152–154. kép; BUZÁS 2000a, 31; KOCSIS 2010a, 28.a kép.

termékeként kerülhetett a budai királyi udvarba.²⁰⁹⁷ Ennek a típusú kályhának egy negatívja ugyanis a bajorországi Regensburgból ismert. A kályha egy példánya Visegrádon is megtalálható volt, erről egy tényleges rekonstrukció is rendelkezésünkre áll.²⁰⁹⁸ Itt a kályha felső része hangsúlyosabb, felfelé haladva lépcsősen keskenyedik.

Rajzi rekonstrukció készült a budai udvarban egykor állt ún. Háromkirályok kályháról (69. ábra 4).²⁰⁹⁹ Ennek az 1470 körül készült, vegyes mázas kályhának az eddigiektől eltérő formája volt: alsó, téglalap alakú részének az elejét félkörívesre alakították ki, felső része pedig hengeres volt, ívesesen kihajló párkánnyal. A zöld színű csempék mellett fehér és kék mázasok is feltűnnek rajta. A kályha szintén importként került hazánkba, talán egy svájci mester alkotása lehetett.²¹⁰⁰ Vegyes mázas kályha rajzi rekonstrukciója az esztergomi várral kapcsolatban is ismert.²¹⁰¹ A kályha alsó és felső része is fülkés csempékből épül fel, a kályha sarkain kerámia oroszlánszobrok foglalnak helyet (70. ábra 3).

Máig fennmaradt, késő középkori kályhák alakját vizsgálva, az 1500 körül készült, dél-tiroli, merani zöld mázas kályha például alul négyszögletes, téglatest alakú, négy sor csempével, felül pedig hengeres, toronyszerű.²¹⁰² Hohensalzburg várában a vegyes mázas kályha alul a meránihoz hasonló felépítésű (csak lábakon áll, nem tömör alapozáson), felül viszont sokszögletű, felfelé szűkülő formájú, tetején kúszóleveles oromcsempékkel és égbe törő fiálékkal (71. ábra 2).²¹⁰³ A kályhát egy évszámos csempe alapján korábban egyértelműen 1501-re datálták, Jasmine Wagner legújabb kutatásai szerint azonban valamikor a 15. század harmadik negyede és 1507 között készülhetett.²¹⁰⁴ A 16. század eleji Ochsenfurt am Main-i vegyes mázas kályha felépítése viszont teljesen más képet mutat. Itt tulajdonképpen egyetlen nagy tömb az egész kályha, de úgy, hogy felső két csempesorának és a párkánycsempéknek a tömbje valamivel kevesebb csempét tartalmaz, mint az alattuk levő három soré (71. ábra 1).²¹⁰⁵ A kályha az alsó sor négyzetes csempéinek a kivételével téglalap alakú csempékből épül fel, elöl, a sarokcsempék éleit leveles indával ékesítették. A sarokcsempék leveles indával, csonkolt faággal, vagy fonattal való díszítése igen jellemző a késő középkori kályhákra.

Hazai kályharekonstrukcióink részben e fent említett külföldi, máig álló kályhák, illetve külföldi kályhaábrázolások alapján készültek, ugyanis Magyarországon 15. századi–16. század eleji kályha nem maradt fenn.²¹⁰⁶

A csempéknek nemcsak a színei, de a témái is színesebbek, változatosabbak a 15. század végi, 16. század eleji kályhákban. A nagyméretű csempéken gyakori a többalakos jelenet, egy negatívból sokszor csak egy-két lenyomatot készítettek.²¹⁰⁷ Egyazon kályhán bibliai és világi témák jól megfértek egymás mellett (felhasználva készítésükhöz a kor széles körben terjedő, divatos metszetrajzait). A címeres reprezentáció továbbra is jellemző volt a kályhákra, de a címerek már nem pusztán önmagukban jelentek meg, mint például a Zsigmond korban, hanem többnyire angyalok tartották őket.²¹⁰⁸

Funkcióján túl, a nagyméretű, igen színes, vegyes mázas kályhák az enteriőrök ékei is voltak egyben. A 15. század végén még luxusnak számítottak, csak a legelőkelőbbek engedhették meg

²⁰⁹⁷ HOLL 1980.

²⁰⁹⁸ KOCSIS 2010a, 374–375, és 41. a kép.

²⁰⁹⁹ HOLL 1983, 27. kép; HOLL 2009.

²¹⁰⁰ HOLL 2002c, 381, 387.

²¹⁰¹ BOLDIZSÁR 2015, 257–261.

²¹⁰² RINGLER 1965, 33–37, és 1–3. kép; FRANZ 1969, 54, és 104–105. kép; ROTH HEEGE 2012, 11. kép.

²¹⁰³ FRANZ 1969, 57–61, és 1. színes ábra, 125–136. kép.

²¹⁰⁴ WAGNER 2012 (benne a korábbi irodalommal).

²¹⁰⁵ FRANZ 1969, 56–57, és 2. színes ábra.

²¹⁰⁶ Összedőlt középkori kályha is csak a visegrádi királyi palotából ismert. Itt az ún. északnyugati palota északi szárnyának nyugati homlokzata előtt került elő 1972-ben egy késő Zsigmond kori kályha mindenféle csempeelemre. KOCSIS–SABJÁN 1998, 28, és 104. kép.

²¹⁰⁷ Lásd például az ún. raurisi kályhát Budáról: HOLL 1983, 222.

²¹⁰⁸ HOLL 2010b, 738–745; KOCSIS 2010a, 371–374.

őket maguknak, drága voltak miatt. A királyi udvaron kívül az esztergomi érseki palotában, valamint jelentékeny főúri várakban és kolostorokban bukkannak fel ilyen kályhák töredékei.

Eddig nem ejtettünk még szót a kályhák alapozásairól vagy lábairól. A kályhák alsó egységét ugyanis többnyire téglából vagy kőből épített alapra rakták, amelyet bevakoltak. Még elegánsabb megoldás volt, s a kályháknak is légiesebb hatást kölcsönzött, ha kőből, kerámiából, vagy fémből készült kályhalábakra állították őket. A kő kályhalábak mindig az adott korszak építészeti formavilágának a díszítésmódját tükrözték (lásd pl. Ochsenfurt am Main-i kályha; 71. ábra 1), a kerámia kályhalábak²¹⁰⁹ állatalakokat formáztak meg (pl. oroszlán, medve, sas) a késő középkorban. A fémlábak egyik lehetséges díszítési módja a spirálalak volt, ilyenekkel már a 16. század közepi-végi kályhákat támasztották alá (71. ábra 3).

A mázas kályhákon kívül mázatlan vagy festett díszű szemeskályhák is készültek a Mátyás korban. Kiemelnénk azt az egyszerű elemek alkotta vörös színű kályhát, amely egykor a visegrádi fellegrádban állt, két példányban is.²¹¹⁰ A kályháról rajzi rekonstrukció is készült, mely jól mutatja egykori lehetséges felépítését (70. ábra 1). A kályha alsó, kocka alakú tömbjét egyszerű, tál alakú kályhaszemek alkotják, felső, hengeres része dongás csempékből áll, amelyet kúszóleveles, fehér és vörös színű elemekből álló pártázat zár le. A fűtőberendezés teteje ez esetben nem csúcsos, sisakszerű, hanem egy kupola. A vörös festés egy másodlagos eleme a kályhának, mert a mázatlan kályhaszemek eredetileg az agyagos festésnek köszönhetően sárgás színűek voltak.

A 16. század negyvenes éveire keltezhető az a szemeskályha, ún. cipós kályha, amely egykor a diósgyőri vár talán egyik alárendeltebb funkciójú enteriőrjét fűtötte (70. ábra 4).²¹¹¹ A tál alakú kályhaszemek ez esetben hagyma alakú szemekkel vannak kombinálva, s egy sajátos kályhaszemtípust képviselnek – innen a kályha mai neve. A cipós kályhaszemek egy részét címerpajzsokkal is díszítették. A kályhaszemeket zöld és sárga mázzal látták el. A kályháról készült fotográfiai rekonstrukció alapján a fűtőberendezés formája még régies, gótikus formát őriz, oromcsempéi is háromszög formájúak, teteje sisakos lezárású. A cipós kályhák nem terjedtek el szerte az országban, Észak-Magyarországról, az Alföldről és a Dunántúl keleti sávjából ismertek példányaik.²¹¹² A kályhaszemeket nagyobb mezővárosok kályhás mesterei készítették.

A 16. századi reneszánsz kályhák formájára igen jellemző az alul-felül szögletes forma, de természetesen készültek példányaik hengeres felső résszel is (70. ábra 4–5; 71. ábra 3). A gótikus kályhákhoz szemben kevesebb típusú kályhacsempéből építették fel őket, voltak olyanok is, melyeknek mintázatát csupán egyetlen egy féle csempetípus adta. A kályhák lezárását, pártázatát gyakran félköríves formájú, csipkés szélű elemekkel oldották meg. A kályhacsempéken a mintázat vagy többszínmázas, vagy egységesen zöld. A négyzetes és a téglalap alakú csempéken dominálnak a növényi ornamentumok (stilizált levelek, rozetták és virágok: ún. centrális díszű csempék), másrészt állat- és emberalakokkal díszíthették még őket.²¹¹³ Az utóbbira példa a füzéri vár egyik 1562 körül készített kályhája, amelynek téglalap formájú csempéit világi személyek díszítik. A zöld mázas csempéken az álló alakok félköríves lezárású keretbe vannak foglalva.²¹¹⁴ Az ónodi várban feltárt gazdag, 16. századi kályhacsempenyagban egyaránt található Erényeket megformáló alakokkal ellátott csempék, illetve hőökké vagy emberevő alakokkal díszítettek is. A félköríves lezárású keret ezeken is megtalálható.²¹¹⁵ A reneszánsz csempék egy csoportjára egyébiránt általában jellemző, hogy a központi témát egy építészeti keret – oszlopokon nyugvó

²¹⁰⁹ HOLL 2001, 391, 411, és 60. kép, 74. kép; BOLDIZSÁR 2015, 257–258, és 1. ábra. – A hohensalzburgi kályhát öt, fából készült oroszlánfigura támasztja alá, de ezek a legújabb kutatások szerint nem középkoriak, hanem a 19. század második felében készülhettek. WAGNER 2012, 23.

²¹¹⁰ KOCSIS–SABJÁN–TÓTH 2006, 106–109.

²¹¹¹ BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2010, 15–21.

²¹¹² SABJÁN 2001, 318–319; BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2010, 20.

²¹¹³ Északkelet-magyarországi 16–17. századi kályhacsempékről számos kiváló feldolgozás született, lásd például: GYURICZA 1992; *Gótikától a habánokig* 1996; SIMON 2000, 82–103; FELD 2002b; TOMKA 2007; TOMKA 2009; TOMKA 2011.

²¹¹⁴ SIMON 2000, 94–95.

²¹¹⁵ TOMKA 2011.

boltív – fogja közre. Ilyen keretbe vannak foglalva azok a jelenetek is, amelyek Jézus életének egyes eseményeit mesélik el. E zöld mázas csempékből álló kályha az esztergomi várban állt a 16. század végén, s egy délnémet műhely alkotása lehetett.²¹¹⁶

A diósgyőri várban mind a sokszínű, mind pedig a zöld csempékből rakott kályhák megtalálhatóak voltak a 16. század közepén, második felében.²¹¹⁷ Ezek közül kiemelnénk az ún. Miskolci Mihály-féle kályhát, amelyből a kutatás szerint akár hat példány is állhatott a várban.²¹¹⁸ Az egyik kályháról fotógrafikai rekonstrukció is készült (70. ábra 5). A kályha alul négyzetes, felül téglalap alakú csempéin növényi ornamentumok találhatók. Tetejét félköríves, gombokkal díszített pártalapok koronázzák.

A 16. század második felében a várakról, kastélyokról készült leltárakban igen gyakoriak a zöld mázas kályhák. Példaként a már fent említett (sopron)keresztúri Nádasdy-kastély kályháját hoznánk 1597-ből. A kastélyban zöld mázas *kemencze* állt például az *Vr in Naga eoregh hazaban*, a *kis Aszonioke hazaban*, az *Vr in Naga küzepseö hazaban*, az *Vrain hazaban* és az ecetesház fölötti bástyában.²¹¹⁹ A (zala)egerszegi *castellumban*, szintén 1597-ben a számtartó házában egy régi, zöld kályhát talált az összeíró.²¹²⁰ A füzéri várban feltárt, 16. század második feléből származó kályhacsempemanyag egy része is azt bizonyítja, hogy szívesen ékesítették-fűtötték az enteriőröket zöld mázas kályhákkal.²¹²¹

Egy-egy felállított cserépkályha élettartama nagyon változó lehetett. Ez függött a birtokos anyagi helyzetétől, volt-e anyagi lehetősége egy újabbra, divatosabbra azt lecserélni, függött attól is, hogy milyen minőségű volt az adott kályha, mennyit használták. Általában öttől 50 évig terjedő használat mutatható ki velük kapcsolatban.²¹²² A különleges, értékes kályhákra jellemző inkább a hosszú ideig való használat, a fűtőberendezés megbecsülése.²¹²³ Ezeket a kályhákat azonban sokszor átrakták.

A kályhák kényes fűtőberendezések voltak, gyakran elromlottak, megrongálódtak, s javíttatni kellett őket. Zsigmond lengyel herceg budai tartózkodása alatt, 1500. március 5-én a herceg *stubbájában* kellett egy kályhán javításokat eszközölni, ami 12 denárba került.²¹²⁴ Három hónap múlva, június 1-jén ismét bajok voltak ezzel a kályhával, de akkor már csak hét denárba került a rendbehozatala. Ugyanezen esztendő augusztusában Zsigmond egyik kályháját az udvari bolond tette tönkre, s ennek javíttatásáért és a hozzá való kályhaszemekért tíz denárt kellett a hercegnek kifizetnie. Az udvari bolond valószínűleg egy szemeskályhát rongált meg. Estei Hippolit esztergomi érsek pozsonyi házában is javítani kellett a kályhát 1491. december 31-én.²¹²⁵ 1489-ben az érsek esztergomi szobájában lévő kályhát Kaza György hozta rendbe 22 denárért.²¹²⁶ 1520 februárjában, amikor is két hétig Budán tartózkodott Hippolit, szállásán folyamatosan voltak problémák a kályhákkal.²¹²⁷

²¹¹⁶ KOCSIS 2013.

²¹¹⁷ BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2010, 9–73.

²¹¹⁸ BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2010, 33–41.

²¹¹⁹ U et C 101:3.

²¹²⁰ „Zeold kalhas kemencze regi ó egi”: U et C 77:17.

²¹²¹ SIMON 2000, 92–95, és 37–38. ábra. – A zöld színt az ólomházbba kevert réz-oxid adja. DUMA–GALGÓCZY 1958, 420.

²¹²² HOLL 1971, 184, és 45. jegyzet.

²¹²³ HOLL 2002a, 27.

²¹²⁴ 1500. március 5.: „a reformatione fornacis in stuba domini principis dedi XII den. ung.”, 1500. június 1.: „a reformatione fornacis in stuba domini principis dedi VII den ung.”, 1500. augusztus 25.: „a reformatione fornacis, quam blasno destruxerat et pro ollis dedi X den. ung.”: DIVÉKY 1914a, 22, 39, 54.

²¹²⁵ „Spesa per la casa di Posonio, 31 dezembro per reparation di una stufa”: VOIT 1954–1955, 55. jegyzet.

²¹²⁶ „Kaza per conzatura dele stufe del Reverendissimo duc. –, din 22”: VOIT 1954, 114, és 11. jegyzet.

²¹²⁷ E. KOVÁCS 1990a, 120.

A kályhák egyik megrongálódásának az oka a kályhacsempék, kályhaszemek törékenységből adódott. A (sopron)keresztúri kastélyban 1597-ben több kályha is törött volt, az egyik ráadásul nem is alárendeltebb funkciójú helyiségben, hanem az *Az zoniok hazában* állt.²¹²⁸

A cserépkályhák értékére vonatkozólag Éleskő várának azt a hat, fehér cserépből készült kályháját hoznánk egyik példaként, amelyet egy Straznicéből származó kályhászmester készített 1536-ban, a vár felújítása idején.²¹²⁹ A kályhászmester 17 forintot kapott értük. Estei Hippolit esztergomi palotájába 1489 októberében Kaza György egy új, kisméretű kályhát készített, amely 50 kályhaszemből állt.²¹³⁰ A kályhaszemek darabja egy denárba került. Természetesen a tárgyalt korszak kályháinak értéke nagyban függött a csempék kidolgozottságától, mázaitól, s a csempék számától is.

A 15–16. századi írott forrásoknak köszönhetően ismeretes, hogy várakban, kastélyokban vaskemencéket, azaz vaskályhákat is használtak fűtésre, vízmelegítésre. Egervár várában 1490-ben például egy *vaskemenze* a kapu fölötti nagyméretű helyiségben állt, (Liptó)Újvár várában 1553-ban pedig a fürdő része volt egy vaskályha (*Az ferdew hazban egyj vaskemenze*).²¹³¹

9.2. VILÁGÍTÁS

Az enteriőrök mesterséges megvilágítását már a késő középkorban is változatos világítóeszközök adták. Elnevezésük a 15–16. századi latin nyelvű forrásokban igen sokféle: *candela*, *candelabrum*, *candelabrum pendens*, *lampada*, *lanterna/laterna*, *lucibularium/lucibula*, *lucerna*. Mindezek szerint mécseseket, gyertyatartókat, csillárokat, lámpásokat, gyertyákat és fáklyákat egyaránt használtak. Kerámiából, fából, ezüstből, rézből, bronzból, vasból, ónból, üvegből, elefántcsontból, vagyis szinte mindenféle anyagból készítettek világítóeszközt a tárgyalt korszakban; bizonyos fajta lámpásokat enyvvel bekent papírból, hártyából készítettek. Az elit otthonokban nem csupán a hazai gyártású termékekkel világítottak, hanem számtalanféle importáruval is.

9.2.1. Mécsesek, gyertyák

A középkori épületek nélkülözhetetlen világítóeszköze volt a cserépmécses (72. ábra 1).²¹³² A 13. századtól kezdve nagyszámú régészeti leletanyag tanúskodik erről. Kolostorokban, városi lakóházakban, várakban egyaránt előfordultak.²¹³³ Használatuk a gyertya 15. századi általános, széles körű elterjedésével sem szűnt meg, meglétük a 16. században is kimutatható.²¹³⁴ *Lucernaként*, illetve *mech*, azaz mécsként nevezi meg a mécseset egy latin nyelvű forrás 1551-ben.²¹³⁵

A középkori cserépmécsesek formája igen egyszerű, kialakításukban a funkció volt az elsődleges szempont: a kisméretű tányér peremén egy vagy három mélyedést képeztek ki a kanóc(ok) – korabeli elnevezéssel *bél*²¹³⁶ – számára, a tálkát pedig lenmagból sajtolt olajjal²¹³⁷ vagy zsiradékkal töltötték meg.

²¹²⁸ „Zeold kal'has kemencze thöröth j”: U et C 101:3.

²¹²⁹ NEUMANN 2006, 75, 79.

²¹³⁰ „ditto per pignatte per stufa piccola: danari cinquanta: zoe duc. –, din 50”: VOIT 1954, 114, és 12. jegyzet.

²¹³¹ DL 26048; U et C 96:3.

²¹³² HOLL 1992, 61.

²¹³³ Például Esztergom, Széchenyi tér: PARÁDI 1973, 10. kép 9; Buda, domonkos kolostor: H. GYÜRKY 1981, 4. kép 1; Buda, királyi palota: HOLL 1963, 16. kép, 71. kép 8–9; Visegrád, királyi palota: NYÉKHELYI 1994, 15. kép.

²¹³⁴ HOLL 1992, 31, és 170. kép 1, illetve a tálka alakú mécsesektől eltérő, 16. század eleji darab: HOLL 1992, 136. kép 2. Mindkettő a kőszegi várból.

²¹³⁵ „Lucerna włgo mech”: SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906, 624.

²¹³⁶ Lásd például Szikszai Fabricius Balázsnál: „Ellychnium: Az mecznek beli, vag, giertya beel”: MELICH 1906, 87. (195. rész).

²¹³⁷ ORTVAY 1892–1912, II/4. 232.

A mécsesek különleges, fejlettebb formájú változata az ún. cserépmécsessel „egybeépített” gyertyatartó. A mécsestál közepén kis, hengeres foglalatot alakítottak ki a gyertya számára, a perem szélén pedig továbbra is megtalálható a kanóc számára készített mélyedés. A kőszegi várból egy (72. ábra 2), Pozsonyból számos ilyen világítóeszköz ismert.²¹³⁸ A kőszegit a 15. század második felére datálták. Már inkább a gyertyatartókhoz sorolható az a – szintén a 15. század második feléből származó – pomáz-klisszai darab, melynek alja a mécsesekéhez hasonló tányérka alakú, közepén gyertyafoglalattal, peremén füllel (72. ábra 3).²¹³⁹

Mint említettük, a 15. századtól kezdve a gyertya szélesebb körű elterjedésével kell számolnunk. Míg a 15. század előtt a gyertyát – drága volta miatt – elsősorban egyházi célokra használták, a 15. században a világi háztartásokban is egyre nagyobb szerepük lett. A gyertya viaszból vagy faggyúból készült.²¹⁴⁰ A faggyúgyertyákat külön gyertyaöntők öntötték, akik a mézárszékek felesleges faggyúanyagát használták fel.²¹⁴¹ A viaszgyertyaöntők a gyertyákon kívül fáklyákat is készítettek.²¹⁴² Nagy,²¹⁴³ kicsi,²¹⁴⁴ vagy közepes,²¹⁴⁵ színüket illetően fehér²¹⁴⁶ és színes gyertyák egyaránt a fogyasztók rendelkezésre álltak már a középkorban is. Sőt, ónból készített virágokkal is díszítették olykor a viaszgyertyákat,²¹⁴⁷ de ismerünk csavart darabokat is.²¹⁴⁸

A gyertyákat ún. apotékában árulták,²¹⁴⁹ ahol gyógyszereket, viaszt, tintát, cukorkát, fogtisztítószeret és a szoba illatosítására szolgáló szert egyaránt lehetett kapni. A 16. század elején egy viaszgyertyáért két denárt, egy faggyúgyertyáért fél denárt kellett kiadni.²¹⁵⁰ A számadásokban gyakran megnevezik, hogy a gyertyákat milyen célból, mely helyiségbe veszik. Például konyhába vesznek gyertyákat, hogy az ezüst étkészletet elmosogathassák az esti vacsora után,²¹⁵¹ asztalra, oltárra vásárolnak nagy mennyiségben,²¹⁵² vagy ahogy az fejedelmeknél, fejedelemasszonyoknál szokásos, éjszakára a hálószobában virrasztóul egy viaszgyertyát hagytak égni.²¹⁵³ II. Lajos esti étkezése idején a pohárszéken lévő ezüstök mellé állítottak gyertyákat (és egy fáklyát is) – azok őrzésére.²¹⁵⁴ II. Lajos budavári szobáinak a világítására 1525-ben hetente kilenc fáklyára és 12 viaszgyertyára volt szükség, míg 1526-ban már 14 fáklyára és 14 viaszgyertyára (a királyi kápolna

²¹³⁸ Kőszeg: HOLL 1992, 170. kép 1; Pozsony: POLLA 1979, XVI. tábla 1–6. Kolostorokban is használtak ilyeneket, lásd például: Budapest-Margitsziget, domonkos kolostor, 15. század második fele: FEUERNÉ TÓTH 1971, 12. kép.

²¹³⁹ HOLL–PARÁDI 1982b, 14. ábra 7.

²¹⁴⁰ Például: „candelis cereis”: DIVÉKY 1914a, 157; „candelis de sepo”, „candelis de cera”: E. KOVÁCS 1992, 328; „candelas cereas”: FRAKNÓI 1877, 69.

²¹⁴¹ ORTVAY 1892–1912, II/4. 230.

²¹⁴² ORTVAY 1892–1912, II/4. 229.

²¹⁴³ „candelis magnis”: DIVÉKY 1914a, 203.

²¹⁴⁴ „candelis paruis”: FRAKNÓI 1877, 71–72, 76, 83, 95. stb.

²¹⁴⁵ „candelas mediocres”: FRAKNÓI 1877, 69.

²¹⁴⁶ „parvis albis candelis de cera”: E. KOVÁCS 1992, 328; „candelas cereas albas”: FRAKNÓI 1877, 69. A gyertyák festéséhez szükséges vörös tintát apotékákban lehetett kapni. DIVÉKY 1914a, 186.

²¹⁴⁷ „candelas cereas albas, cum floribus staneis ornatas, magnas quatuor, mediocres sedecim, minores quatuordecim, simplices decem et rubeas ligaturas, duobus”: FRAKNÓI 1877, 69. Mindezek a budai királyi kápolna számára kellettek 1525. február 2-án.

²¹⁴⁸ Az urbinói hercegi palota studiolójának egyik intarziadiszes fapaneljén látható például egy ilyen csavart gyertya. BO 1989, 61.

²¹⁴⁹ DIVÉKY 1914a, 153.

²¹⁵⁰ „Item pro candelis de sepo 70 dedi d. 35”, „Item pro candelis de cera pro mensa numero 50 dedi fl. 1.” E. KOVÁCS 1992, 328.

²¹⁵¹ DIVÉKY 1914a, 104.

²¹⁵² „Item pro XL lucinis magnis et XXX candelis ad noctem et sexaginta pro mensa et altare in appoteka dedi XIII flor. et I ortt, ut solus dominus princeps cedulam vidit.” DIVÉKY 1914a, 186.

²¹⁵³ „Nu stuend ain nachtbecht, ain wachskerczen auch bei In, als dann gewonhait ist bei den furstinen.” MOLLAY 1971, 10.

²¹⁵⁴ „pro emendis una lucerna et septem candelis paruis, pro custodiensis rebus argenteis Maiestatis sue tempore cene”: FRAKNÓI 1877, 71–72, 76, 83, 95. stb.

világítását kivéve).²¹⁵⁵ Viszont ehhez még hozzájöttek a nagyobb ünnepek során használt fáklyák és gyertyák is, ezekre Fraknói Vilmos szerint 1525 első felében 81 forintot fizettek ki összesen. Az esztergomi érseki számadáskönyvek alapján 31 fontnyi fáklya és gyertya (*torze e candelle*) három dukátjába került a fiatal érseknek, Estei Hippolitnak 1490-ben.²¹⁵⁶

A fáklyákat – melyekről alább majd még hosszabban értekezünk – és a gyertyákat nagyobb mennyiségben ládákból tárolták;²¹⁵⁷ az utóbbiakat agyagból, fémből készített gyertyatartókba vagy csillárokba helyezték.

9.2.2. Gyertyatartók, gyertyakoppantók

A gyertyatartóknak (lat. *candelabrum*) számos típusa létezett már a 15–16. században. A mécsesekhez hasonlóan könnyen és olcsón elkészíthető világítóeszközök voltak a kerámia gyertyatartók is. Parádi Nándor szerint a hazai régészeti leletanyagban igen ritkák, bár a kutatás keveset foglalkozott velük.²¹⁵⁸ Falvakból,²¹⁵⁹ kolostorokból,²¹⁶⁰ városi leletanyagból²¹⁶¹ ismerjük darabjaikat. A hengeres, felfelé keskenyedő szárú, általában bordákkal díszített kerámia gyertyatartók (72. ábra 5) talpkiképzésük alapján két csoportba sorolhatóak: az egyiknél a gyertyatartó szára egy tányér alakú talp közepéből emelkedik ki, a másik esetben a talp közvetlenül a szárból folytatódik. Különleges kialakítású az a 15. századi visegrádi vörös cserép gyertyatartó, melynek többszögletes, lekerekített sarkú talprésze nyolcszögletű szárból folytatódik (72. ábra 4).²¹⁶²

Könyöki József ír arról 1905-ben megjelent kötetében, hogy Poruba községben még látott a 16. századból származó fa gyertyatartót.²¹⁶³ Az esztergályozott világítóeszközt festéssel tették dekoratívabbá. Valószínűleg a középkorban számos ilyen olcsó gyertyatartót készíthettek hazánkban, de szerves anyaguk miatt viszonylag hamar tönkremehettek, s nem maradtak fenn korunkra. Inventáriumokban azonban nyomukra akadni. 1569-ben Szomszédvár erősségben a kapuház (*in domo portariorum*) berendezése közé három fa gyertyatartó is tartozott.²¹⁶⁴ A fából készített gyertyatartókat elsősorban alárendeltebb funkciójú terekben használhatták.

A gyertyatartók igényesebb, anyaguknál fogva tartósabb példányait bronzból, rézből készítették.²¹⁶⁵ A bronz, illetve réz gyertyatartók a rangosabb háztartásokra voltak jellemzők. Az asztali gyertyatartók többségét egy-, két-, vagy pedig három karral látták el (72. ábra 6–10; 73. ábra 1–3). Az alábbiakban a rezes és a bronzos egynek vesszük; a középkorban általában nehezen tettek különbséget a kettő között, a 15–16. századi inventáriumok is ezt mutatják.

²¹⁵⁵ „pro domibus R. Mtis ad unam septimanam lucernas 14. et candelas similiter 14”: ENGEL 1809, 196, 204, 217. stb.; FRAKNÓI 1876a, 409. – A kápolna világításához hetente négy fáklyára és nyolc viaszgyertyára, valamint az örökké égő lámpához olívaolajra volt szükség. ENGEL 1809, 196; FRAKNÓI 1876a, 410.

²¹⁵⁶ MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 7: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

²¹⁵⁷ 1490-ben az esztergomi érseki udvar számára hét ládát („casse”) 2 dukát 70 denárért készítettek, amelyben fáklyákat és egyéb tárgyakat kívántak tartani. A ládákhöz való vaszarak további 67 denárba kerültek. MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. – Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiban: „Item pro cista nova ad ducendas lucernas et alias candelas dedi I flor.” DIVÉKY 1914a, 188.

²¹⁵⁸ HOLL–PARÁDI 1982b, 192.

²¹⁵⁹ Például a 15. század második felére–16. század első felére keltezve Nagykesziből (a mai Gyepűkajántól délkeletre): HOLL–PARÁDI 1982b, 192, és 14. ábra 5, illetve Sarvalyról: HOLL–PARÁDI 1982a, 160/8–11. kép.

²¹⁶⁰ Például Vértesszentkeresztről: MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 207, és 26. tábla 2–3. Mindkettő a 15. századra keltezve.

²¹⁶¹ Győr, Esztergom: HOLL–PARÁDI 1982b, 193, és 14. ábra 3–4, 6.

²¹⁶² A királyi palotában került elő. NYÉKHELYI 1994, 166, és 21. kép.

²¹⁶³ KÖNYÖKI 1905, 273.

²¹⁶⁴ „candelabra lignea No. 3.”: U et C 100:39.

²¹⁶⁵ „candelabra magna de cupro” (Eger): E. KOVÁCS 1992, 346; „candelabra cuprea iiiij” (Egervár, 1490): DL 26048.

Gyakori gyertyatartótípus a hazai anyagban az egyágú, melynek hengeres szárát egy vagy több gyűrűvel tagolták.²¹⁶⁶ A 15. század második felében és a 16. század elején az egyágú bronz gyertyatartók egy igen elterjedt típusa a baluszteres szárú. Öntéssel és esztergálással készítették ezeket a dekoratív világítóeszközöket. Királyi és főúri várakban, palotákban igen kedveltek voltak; a budai palotából (72. ábra 7) és az ozorai várból szép példányai ismertek.²¹⁶⁷

Az egyágú bronz gyertyatartók csoportját alkotják azok a példányok, elsősorban egyházi környezetből, amelyeket nem gyertyafoglalattal, hanem -tüskével láttak el. Erre a tüskére lehetett felszúrni a gyertyát. Ilyen típusú világítóeszközre példákat a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye kínál (72. ábra 6). A gyertyatartóknak kerek talpa van, száraik gyűrűkkel többszörösen tagoltak.²¹⁶⁸ Német munka mindkettő, s 1500 körül, illetve a 16. század első felében készülhettek. Ez a típus szerte Európában elterjedt.

A kétkarú, bronz gyertyatartók egyik fajtája az ún. szorítókaros gyertyatartó (72. ábra 9; 73. ábra 2). A hazai leletanyagot illetően két helyről ismert ilyen: Budáról, illetve Somogyvárról. Mindkét helyen csak a szorítókarok kerültek elő.²¹⁶⁹ A budai darabokat (két különböző, egy kisebb és egy nagyobb szorítókar) Holl Imre a 15. századra keltezte. A kisebbik a század első felében volt használatban, a nagyobbikat még a 15. század végén is használták. Szorítókaros gyertyatartó teljes példánya a volt Figdor-gyűjteményből ismert (72. ábra 9), melyet Otto von Falke 1500 körülre datált.²¹⁷⁰ A budai és a somogyvári példányok importárúként érkezhettek Magyarországra, valószínűleg délnémet területről.

A kétágú gyertyatartók másik különleges fajtája az ún. emberalakos gyertyatartó: a háromlábú emelvényen álló, többnyire bohóc- vagy süveges, szakállas férfialak kezében egy-egy (cseppfogó tányérral ellátott) gyertyafoglalatot tart (72. ábra 8; 73. ábra 1). A külföldi kutatás szerint a 14. század végén már készítettek ilyen típusú gyertyatartókat, de főként a 15. században terjedtek el Európa-szerte. Előállítás helyüket dél-németországi (pl. Nürnberg) és flandriai fémipari központokban határozták meg. Az Európában ismert mintegy 55 darab emberalakos gyertyatartóból hét darab magyarországi lelőhelyeken látott napvilágot.²¹⁷¹ Ezek várak, köz- és kismemesi kúriák, illetve egyházi intézmények világítóeszközeiként egyaránt szolgáltak.

Az egy-, illetve kétágú, bronz/réz gyertyatartóknál lényegesen ritkábbak – legalábbis hazai viszonylatban – a háromágú gyertyatartók. Ennek a gyertyatartótípusnak egy teljesen ép példánya került elő a székesfehérvári Hiemer-ház ásatásakor (72. ábra 10).²¹⁷² Talpa kör alakú, hengeres szárát közepén egy gyűrű tagolja. A visegrádi királyi palotában is világítottak a székesfehérvárhoz hasonló gyertyatartóval a késő középkorban, mely tényről a kápolnában napvilágot látott háromágú gyertyatartókar tanúskodik.²¹⁷³ A képi ábrázolásokat megvizsgálva, Hans von Kulmbach Mária születése című, 16. század eleji festményén láthatunk a székesfehérvárral közel egyező darabot, annyi különbséggel, hogy a képen ábrázolt gyertyatartónak félgömb alakú cseppfogó tányérjai is vannak.²¹⁷⁴ Ez a gyertyatartótípus is széles körben használatos volt, királyi palotában éppúgy, mint városi lakóházban.

²¹⁶⁶ HOLL 1987–1988, 189; GERE 1998, 5–6. kép.

²¹⁶⁷ Buda: ZOLNAY 1977, 265; *Paloták, kolostorok* 2011, 54, Kat. I. 6. 24. (Kovács E.); Ozora: GERE 2003a, 68, 186, 42. tábla 4–5. – Természetesen egyházi használatban is voltak, lásd például Balatonakali-Ságpusztá töredékes baluszteres gyertyatartóját: *Veszprém megye* 2009, 77.

²¹⁶⁸ LOVAG 1999, 73, Kat. 181–182, és 181–182. kép; lásd még: SZENTPÉTERY 1939, 320.

²¹⁶⁹ Buda: HOLL 1987–1988, 189, és 4. kép 4–5; Somogyvár: BAKAY 1989, 126. kép; BAKAY 2011, 1563. kép. – Az altenburgi (Alsó-Ausztria) bencés kolostor leletanyagában is szerepel egy ilyen bronz „szorítókar”, tévesen ládikazár részeként meghatározva. A késő középkorra keltezik. *Fundort Kloster* 2000, 186.

²¹⁷⁰ *Figdor* 1930, V. 486. tétel.

²¹⁷¹ A témára lásd: GEREVICH 1961, 225; HOLL 1987–1988, 189; FODOR 1984; SZATMÁRI 2003; K. NÉMETH 2005. – Karl Schmotz A (= bohócfigurák), B (= szolgálakok) és C (= fedetlen fejű szobrok) csoportokba sorolta az általa ismert emberalakos gyertyatartókat. SCHMOTZ 2000.

²¹⁷² SIKLÓSI 1996, 50; SIKLÓSI 2010, 59.

²¹⁷³ FÜLÖP 1994, 239, 106. kép; *Medieval Royal* 2013, 347.

²¹⁷⁴ FALKE 1924, LI.

A hazai régészeti leletanyagban nagy mennyiségben találhatóak olyan kerek vagy szögletes – hat- vagy nyolcszögletű – bronz gyertyafoglatok áttört cseppfogó tányérral (sokszor csak külön-külön), amelyek többféle világítóeszközhöz, így gyertyatartókhoz és – majd az alábbiakban tárgyalandó – csillárokhoz egyaránt tartozhattak.²¹⁷⁵ A kerek gyertyafoglatokat Holl Imre a 15. század első harmadára datálta, míg a szögletesek véleménye szerint későbbiek, a 15. század második felére jellemzőek.²¹⁷⁶ Magyarországon az utóbbi típus a gyakoribb.²¹⁷⁷

A fém gyertyatartók kevésbé igényes példányai ónból vagy vasból készültek. Őn gyertyatartóinkról csupán az írott források tanúskodnak, eredeti darabok nem maradtak fenn. A soproni késő középkori írott források elemzése során az derült ki, hogy nem igazán voltak elterjedtek az ottani polgári háztartásokban.²¹⁷⁸ 1581-ben az egri püspök holmijai között nem csupán ezüst gyertyatartókat leltek a lajstromozók, hanem két őn gyertyatartót is a kápolna egy nagy ládjában.²¹⁷⁹ Azaz főúri környezetben is használatosak voltak. Sőt, a királyi udvarban is, hiszen 1490-ben a visegrádi (palota?)kápolna felszereléséhez hat őn gyertyatartó is tartozott.²¹⁸⁰ Talán nem véletlen, hogy a két utóbbi esetben kápolnák berendezési tárgyai között találjuk őket.

A késő középkori kovácsoltvas gyertyatartók változatos formájúak voltak. Többnyire három kovácsoltvas lábon álltak, és sima vagy csavart szárukhoz egy-öt gyertyafoglat csatlakozott. Asztali vas gyertyatartók például a diósgyőri és a bajcsai vár, valamint Csesztreg-Mihon falu ásatásain láttak napvilágot.²¹⁸¹ A 15. századra keltezett diósgyőri, majdnem teljesen ép gyertyatartó (m.: 35 centiméter) különlegessége, hogy sima szárán az öt gyertyafoglat megosztva helyezkedik el: alul három, felül kettő található (72. ábra 21). Ehhez hasonló kiképzésű az egyik 16. századi csesztregi gyertyatartó is, annyi különbséggel, hogy csupán kétkarú, és csavart a szára, de szintén csőszerűre kalapált foglatai vannak és három lábon áll (72. ábra 16). A vas gyertyatartók egy részére is jellemző a szoritókar: Csesztreg egyik és Bajcsa két lelete példa erre (72. ábra 15, 20). A bajcsai kovácsoltvas gyertyatartók egy általános, széles körben elterjedt típus darabjai lehettek a 16. század végén; Dél-Tirolban, a kalterni Südtiroler Weinmuseumban egy ezekhez hasonló, ép példányt (m.: 18 centiméter) őriznek.

A templomokban, kápolnáknak lévő, oltárasztalokon álló kovácsoltvas gyertyatartók viszont más formájúak voltak, melyre példát a gecefalvi (Gömör megye) plébániatemplomból hozunk.²¹⁸² A gyertyatartó alját ez esetben négy kis hajlított lábon álló, nagy, négyszögletes cseppfogó tányér alkotja, melyből négy liliomdísz emelkedik ki, illetve középen a gyertyát tartó három, gömböcskékkel és levéllel díszített pánt. Ez utóbbiak, valamint két gyűrű fogják közre a gyertyát (72. ábra 17).

A 15. század végén–16. század első felében felvett várinventáriumokban, főúri leltárakban a vas gyertyatartók jóval kisebb számban fordulnak elő, mint a réz gyertyatartók. Kemend várában 1489-ben például két réz gyertyatartón kívül egy lámpással és egy vas gyertyatartóval világítottak.²¹⁸³ Három, valószínűleg vasból készült gyertyatartó lehetett a hat réz mellett

²¹⁷⁵ HOLL 1992, 170. kép 2, 173. kép 2, és 127. jegyzet; *Paloták, kolostorok* 2011, 54, Kat. I. 6. 25. (Kovács E.). Kerek, felhajtott szélű cseppfogó tányérral a visegrádi királyi palotából: FÜLÖP 1994, 107. kép; *Medieval Royal* 2013, 348.

²¹⁷⁶ HOLL 1987–1988, 189; HOLL 1992, 61.

²¹⁷⁷ HOLL 1992, 61.

²¹⁷⁸ HOLL 1996b, 83. Lásd például: „ain zynneiner stantner” (1507).

²¹⁷⁹ KOMÁROMY 1892, 564.

²¹⁸⁰ „Super rebus capelle Wissegradiensis [...] Candelabra de plumbo VP”: NÓGRÁDY 1998, 180.

²¹⁸¹ Diósgyőr: CZEGLÉDY 1988, 76–77, és 54. kép (Innen egy hasonló, másik darab is ismert, de az töredékes állapotú.); Csesztreg-Mihon: KVASSAY 1996a, 87, és 15. kép 2–3; KVASSAY 2001, 164–165, és 6. kép; *Központok* 2002, 135, és 2/a. kép, 2/b. kép; Bajcsa: *Bajcsa-vár* 2002, 235–236, Kat. 353, Kat. 355. (Vándor L.). Kétágú, csavart szárú, vas gyertyatartó a dévényi várból is ismert; a 15. század első felére keltezték. *Gotické umenie* 1999, 122, Kat. 206. (Fiala, A.).

²¹⁸² MYSKOVSZKY 1872, CXVII, 9. kép; JAKABFFY 1885–1886, 327.

²¹⁸³ DL 93602.

(*candelabra de cupro vj, candelabra ij*) a Batthyányak enyingi birtokán 1525 körül.²¹⁸⁴ A gyulai várban viszont főként vas világítóeszközöket találunk 1528-ban, köztük hat gyertyatartót.²¹⁸⁵

A 16. század második felében készített leltárakban viszont már több vas gyertyatartó szerepel. A (liptó)újvári várban 1553-ban az udvarbíró házában írtak össze egy vas gyertyatartót.²¹⁸⁶ A nagybányai várban 1556-ban a nagyméretű étkezőhelyiségben világítottak vas gyertyatartóval, valamint az arany- és a pénzverő házban négy, illetve hét darabbal.²¹⁸⁷ Itt tehát reprezentatív és alárendeltebb funkciójú terekben egyaránt használták őket. A munkácsi várban 1573-ban a számtartóház berendezési tárgyai közé két egyszerű vas gyertyatartó tartozott.²¹⁸⁸ Nagyváradon a vár több helyiségében is vas gyertyatartók szolgáltak világítóeszközként 1598-ban.²¹⁸⁹ Többek között a vár patikájában, a sajtártólásra szolgáló házban, a kulcsárház pitvarában és a számtartó házában találunk ilyeneket. Az utóbbi helyen egy nagy- és egy kisméretű réz gyertyatartó is szolgáltatott némi fényt, a patikában pedig két fa- és egy vaslámpás, valamint egy réz gyertyatartó is volt.

Valószínűleg magas, álló vaskandeláber lehetett az a *was gyertyatartó*, amelyet a bazini vár kápolnájában (*kapolna zobaban*) írtak össze 1586-ban.²¹⁹⁰ A vaskandeláberek ritka leletei a régészeti feltárásoknak,²¹⁹¹ inkább templomokban maradtak fenn példányaik, melyek valamelyest segítenek elképzelni az egykori világi darabokat. A felvidéki római katolikus templomokban Divald Kornél még számos kovácsoltvas gyertyatartóról tudott fényképfelvételt készíteni az 1900-as évek elején. Menhárdon (m.: 140 centiméter) és Bártfán (*72. ábra 24*) egy-egy „két, illetve négyszintes” vaskandelábert talált, melyeket a 15–16. századra keltezett.²¹⁹² A bártfai vaskandeláber nagyon igényes kialakítású, karjain számos gyertyát el lehetett helyezni.

Királyi, illetve főpapi és főúri környezetben az igazán „luxus” világítóeszközök ezüstből készültek, de találunk elefántcsont gyertyatartóra is adatot késő középkori forrásainkban. Szapolyai János kincseinek jegyzékéből (1538) az derül ki, hogy az uralkodónak számos ezüst gyertyatartó volt a birtokában.²¹⁹³ Perényi Imre nádor 1497-ben összeírt ezüstneműi között két kis gyertyatartót sorolnak fel, két márka értékben.²¹⁹⁴ Kanizsai Dorottyának két ezüst gyertyatartója olasz vagy francia formában készült; nyilvánvaló jellegzetességei lehettek ezeknek a világítóeszközöknek.²¹⁹⁵ Radéczy István egri püspök pozsonyi tárházában 1581-ben öt ezüst gyertyatartót találtak a leltározók, melyekhez két gyertyakoppantó is tartozott.²¹⁹⁶ Nem igazán volt szokás, hogy gyertyatartókat adjanak hozományba a késő középkorban, de a királyi udvarban szolgáló Drágffy János testvére, Mária gazdag kelengyéje két ezüst gyertyatartót is tartalmazott

²¹⁸⁴ DL 104647.

²¹⁸⁵ VERESS 1938, 131–132. – Írott forrásokban lévő, további vas gyertyatartók: 1521, Medved, Lukavec, Rakonok várak inventáriumában: „candelabrum ferreum unum”: DL 267686. Ugray István szalkai ingóságai között 1551-ben: „Vas gyertya tarto 3, Reez gyertya tarto 1”: *Régi magyar* 1840, 84.

²¹⁸⁶ „Egy vas gyërtha thartha j”: U et C 96:3.

²¹⁸⁷ „In magna Stuba vbi prandent: candelabrum ferreum 1”, „In domo vbi aurei cuduntur: candelabra ferrea 4”, „In domo vbi monete cuduntur: candelabra ferrea 7”: U et C 99:27.

²¹⁸⁸ „In domo Rationaria: Candelabra ferrea simplicia duo”: U et C 97:28.

²¹⁸⁹ BALOGH 1982, II. 107–108, 112, 116.

²¹⁹⁰ RADVÁNSZKY 1986, II. 60.

²¹⁹¹ Egy, Tápiógyörgye-Ilike parton feltárt, Árpád-kori, földbe mélyített házban bukkantak például egy eredetileg négy lábú, csavart szárú vaskandeláberre, melyet a 13. századra kelteztek. DINNYÉS 1994, 109, 5. tábla 27; DINNYÉS 2007, 52.

²¹⁹² Menhárd: *Divald* 1999, 103, 36. kép, 355; Bártfa: *Divald* 1999, 190, 196.

²¹⁹³ „Item duo candelabra argentea [...] item unum candelabrum argenteum”: KEMÉNY 1888, 568, 571; „duo lucibularia argentea”: KEMÉNY 1889a, 188.

²¹⁹⁴ SZENDREI 1889, 323.

²¹⁹⁵ 1525: „duo Candelabra argentea in forma Italica sew francorum fabrefacta”: DL 286364; KELÉNYI 2012b, 524.

²¹⁹⁶ KOMÁROMY 1892, 560.

1516-ban.²¹⁹⁷ Maghy Pál alnádor többek között egy aranyozott ezüst gyertyatartót hagyott hátra 1529-ben.²¹⁹⁸

Minden bizonnyal különleges darab lehetett az a gyertyatartó, mely elefántcsontból készült, és Várdai Ferenc püspök gyulafehérvári palotájában szolgált világítóeszközként.²¹⁹⁹ A püspököknek nagyszámú luxustárgy volt a birtokában, köztük külföldről származó világítóeszközök is.

Mind egyházi, mind világi körökben kedvelt világítóeszközök voltak a 15. században a vasból, rézből, vagy bronzból készült fali gyertyatartók/falikarok. Általában inda- vagy levéldíszes karral és egyetlen gyertyatüskével voltak ellátva. A cseppfogó tányér sokszor stilizált levelekből áll, mint ahogy ezt láthatjuk Francesco és Raffaello Botticini Heródes lakomája című festményén (73. ábra 9), vagy egy német fali gyertyatartó esetében, melyet 1480 és 1500 közé kelteznek.²²⁰⁰ Myskovszky Viktor a késmárki Szent Kereszt-templom világítóeszközei között 1874-ben még látott két olyan mozgatható, vas fali gyertyatartót, amelyek „szép gót levelekkel és virágkehelyhez hasonló tányérral” voltak ellátva.²²⁰¹ Felvidéki templomokból viszont ismertek más kialakítású darabok is. A garamszentbenedeki apátság 15. századi falikarának például áttört növényi motívummal díszített, négyszögű cseppfogó tányérra van, mely egy hajlított karon ül (72. ábra 19).²²⁰² A közepén lévő tüskére lehetett felszúrni a gyertyát. Különleges formájuk miatt mindenképp említésre méltóak még a bártfai Szent Egyed-templom 15. századi falikarjai (72. ábra 18).²²⁰³ A hosszabb-rövidebb vízszintes karokon áttört díszítményes, hajlított pántokból álló egy-egy „kehely” ül, melynek tetején található a cseppfogó tányér. Közepén áttört pántokkal lehetett közrefogni a gyertyát. A falikarok megjelenése lámpaszerű.

Elsősorban északnémet területen, illetve Németalföldön terjedtek el az olyan falra szerelhető gyertyatartók (tulajdonképpen falikarok), melyek egy vékony, gyertyafogóval ellátott vaspántból álltak.²²⁰⁴ A vaspántok mögé egy fém lapostányért helyeztek, azért, hogy a gyertya fénye visszaverődve minél nagyobb területet világítson be, minél nagyobb világosság legyen a szobában (75. ábra 6).

A meggyújtott gyertyákat, ha már nem volt szükség a fényükre, bronz, réz – ritkábban vas – gyertyakoppantókkal oltották el. Erre a célra egy olló alakú, a végén – az elégett kanóc tárolására szolgáló – hamuvevővel ellátott eszközt használtak. A hazai késő középkori leletanyagban általában kétféle típusal találkozunk: az egyiknek csepp alakú, a másiknak doboz formájú a hamvavevője (72. ábra 13–14). Az előbbire egy budavári, reneszánsz darabot hoznánk fel példaként, melynek hamvavevője dúsan díszített: olasz korsós motívummal van ellátva.²²⁰⁵ A másik típust egyaránt készítették rézből, illetve vasból. A késő középkori visegrádi királyi palota, valamint a 16. század végi bajcsai vár leletanyaga között találunk például ilyeneket.²²⁰⁶

²¹⁹⁷ ZOLNAI 1894, 204.

²¹⁹⁸ RADVÁNSZKY 1986, II. 4.

²¹⁹⁹ „Candelabrum unum ex ebore”: ZO XII. 422.

²²⁰⁰ HEFNER-ALTENECK 1990, 13, és 10. tábla.

²²⁰¹ MYSKOVSZKY 1874, 124.

²²⁰² Az esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményéhez tartozik a falikar. CSÁNYI 1912, 246, és 133. kép; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 41, és 1. kép.

²²⁰³ Négy darab ismert innen. JAKABFFY 1885–1886, 327; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941, 41, és 3. kép.

²²⁰⁴ Lásd például Hieronymus Bosch híres asztallap-festményén: LUCIE-SMITH 1979, 43.

²²⁰⁵ ZOLNAY 1982, 446. – Szintén a budai palotából ismert egy réz gyertyakoppantó, csepp alakú hamvavevővel, szárain egy-egy hengeres díszítménnyel, a 15–16. századra datálva. *Paloták, kolostorok* 2011, 55, Kat. I. 6. 29. (Kovács E.).

²²⁰⁶ Visegrád: *Medieval Royal* 2013, 348; Bajcsa: *Bajcsa-vár* 2002, 235, Kat. 354. (Vándor L.).

9.2.3. Csillárok

A világítóeszközök legdíszesebb fajtáját a csillárok képezik. A 15. század előtt elsősorban templombelső megvilágítására használtak fémcsillárokat (vas, sárgaréz)²²⁰⁷ az olajlámpások, gyertyatartók mellett. Elvértve világi használatban is voltak már ezen időszakban,²²⁰⁸ azonban szélesebb körben való elterjedésükkel csak a 15. század első felétől számolhatunk. A 15–16. századi németalföldi és német festményeken, metszeteken már gyakran ábrázolnak rézcsillárokat (73. ábra 5, 7).²²⁰⁹ Eredeti darabjaik templomokban, múzeumi gyűjteményekben maradtak fenn. Az egyházi darabokra általában egy angyal, valamely szent, vagy Szűz Mária szobrát helyezték.²²¹⁰ Az 1460-as évekig Dinant volt a rézcsillárok fő készítési helye, később Nürnberg is.²²¹¹ A csillárok fő részei a következők: csillártengely, csillárdob, az ebből kiágazó csillárkarok, valamint a csillárkarok végén elhelyezkedő cseppfogó tányérok a gyertyafogalattal. A csillárkarok egy vagy két szinten helyezkednek el, és legtöbb esetben stilizált levelekkel díszítettek. A cseppfogó tányér alján áttört dísz fut körbe, a gyertyafoglalatok pedig kerek vagy szögletes formájúak. Az ez utóbbiak oldalain lévő vajatok valószínűleg a foglalat tisztítását segítették elő. Mint már fentebb utaltunk rá, a hazai leletanyagban gyakoriak az ilyen típusú gyertyafoglalatok.²²¹²

Az ozorai vár ásatásain előkerült bronztöredékekből – csillárkarból, gyertyafoglalatból, cseppfogó tányérből és az egykori csillártengelyt lezáró záróelemből – rekonstruálható volt egy csillár (72. ábra 11), melynek készítését Gere László a 15. század első harmadára teszi.²²¹³ A csillár véleménye szerint Ozorai Pipo idején kerülhetett a várba, valószínűleg Nürnbergből. A várban egy másik csillár töredéke is napvilágot látott, amely egy csillaggal és egy háromleveses motívummal díszített csillárkar. Valószínűleg egy olyan kétszintes csillárhoz tartozhatott, amely szintén a 15. század első harmadában készült.²²¹⁴

A szóban forgó csillártípus szép példányai találhatóak még Bártfán: az egyik a bártfai városházát (ma Sáriúské múzeum) ékesítette egykor, a másik a Szent Egyed-templom berendezéséhez tartozott.²²¹⁵ A két csillár hasonlít egymásra, de míg a városházán lévőnek hat karja van, a templombeli gazdagabb kialakítású, 12 karral látták el. A karok liliomokkal és levelekkel díszítettek, a gyertyafoglalatok szögletesek (72. ábra 12). Az előbbi csillár tetejét kétfejű sas koronázza, alsó részén vésett 1544-es évszám olvasható. A templomi csillár viszont Myskovszky Viktor szerint korábbi, a 15. század végéről származhat.

Sajnos teljes csillár nem maradt fenn a középkori budai királyi palotából, de számos töredék igazolja, hogy a királyi udvarban is világítottak ilyenekkel a 15–16. században.²²¹⁶ Sőt a király környezetében, Budán élő főurak palotáinak berendezési tárgyai között is megtaláljuk a csillárokat. Ragusai István királyi borbély és óbudai várnagy egykori Szent Zsigmond utcabeli házában lelt bronz csillártöredékek tanúskodnak például erről.²²¹⁷ A 16. század első negyedére keltezett világítóeszközből egy levelekkel díszített kar töredéke, illetve két darab hatszögletű

²²⁰⁷ Például a hildesheimi Szent Mihály-templom 11. századi csillárja, ún. „corona lucida”-ja: WECHSLER-KÜMMEL 1962, 69. kép.

²²⁰⁸ Például egy Köln környéki várból ismert 13. századi vascsillár, lásd: GROSS 1999, 301.

²²⁰⁹ Például Jan van Eyck: Az Arnolfini házaspár (1434): VÉGH 1983, 18. kép; FALKE 1924, XXIX. (1470-ből), illetve XXXIX. 2. kép (1520 körül); WECHSLER-KÜMMEL 1962, 51. kép (1498-ból); ML III. 275. (15. század második fele).

²²¹⁰ FALKE 1924, 217; ULLMANN 1981, 396. kép.

²²¹¹ *Stadt im Wandel* 1985, I. 264. Nürnbergben a csillárokhoz – a nyersanyaghiány miatt – különösen vékony öntvények készültek, esztergapad segítségével.

²²¹² HOLL 1992, 127. jegyzet.

²²¹³ GERE 1998, 98–99; GERE 2003a, 59–63; *Csodálatos castello* 2015, 24.

²²¹⁴ *Csodálatos castello* 2015, 24, és 26. kép.

²²¹⁵ MYSKOVSKY 1879–1880, I. 138, és VIII. tábla 23. kép, II. 81; *Divald* 1999, 193, 200, 205.

²²¹⁶ Leveles indatöredékek és nagy bronzlevelek díszítették a csillárt. *Paloták, kolostorok* 2011, 55, Kat. I. 6. 27. (Kovács E.). – Horváth Viktória 25 darab, csillárokhoz tartozó alkatrészelemet tudott összegyűjteni a budai palota leletanyagából. Lásd: HORVÁTH 2016, 62, 69–74.

²²¹⁷ VÉGH 2008a, 58, Kat. I–4b-c.

gyertyafoglalat maradt meg. A közeli Szent Zsigmond-templomban is számos töredéke látott napvilágot egy bronzcsillárnak: szőlőlevél, tölgylevél, szőlőfürt, makk, virág és ág alakú díszítmények, valamint egy szobrocskához tartozó kézfej. A csillár a 15. század végén–16. század elején készülhetett.²²¹⁸

Hazai írott forrásokban ritka a csillár (lat. *candelabrum pendens*) említése. Egy szatmári, 1462. évi osztálylevélben szerepel például két nagy rézcsillár.²²¹⁹ Egervári László horvát–szlavón bán egervári várának egyik tárházában, használaton kívül, egy kosárban hevert egy *candelabrum cupreum pendens* 1490-ben, és még 1494-ben is ott volt.²²²⁰ 1491-ben a bán velikei várában két rézcsillárt (*candelabra cuprea pendens*) is találtak a leltározók.²²²¹ Ugyanitt 1544-ben is használatban volt még két rézcsillár, réz gyertyatartók mellett; ekkor a vár már a Nádasdyak tulajdona, de nem tartjuk kizártnak, hogy a fent említett 15. század végi csillárokkal világítottak még akkoriban.²²²² 1597-ben a (sopron)keresztúri kastélyban, Nádasdy Ferenc egyik saját használatú nagy szobájában *az gerendában függőzve* volt egy *giertiatarto*, azaz minden bizonnyal egy csillár.²²²³ Ezenkívül egy réz gyertyatartóval lehetett még a helyiségben világítani.

Vascillárok hazai világi épületeinkből nem ismertek, viszont templomokból igen. Ezeket a szakirodalom *corona lucidán*ak hívja. Pónik római katolikus templomából például egy 11 darab gyertyatartó tányérral ellátott csillár ismeretes, míg a bártfai római katolikus templomból egy liliumokkal díszített (72. ábra 23).²²²⁴

Csillárokat szarvasagancsból is készítettek. A gyertyafoglalatok a szarvasagancson lévő fémabroncsból kinyúló csillárkarokon helyezkedtek el, vagy pedig az agancshoz illesztett emberalak kezében volt egy darab, illetve közvetlenül az agancsokon is ülhettek.²²²⁵ Német nyelvterületen igen kedveltek voltak (73. ábra 4).²²²⁶ Valószínűleg ilyenféle csillárok voltak Radéczy püspök birtokában is 1581-ben, mert az ekkor készült leltár szerint egy *öreg* [= nagy] *szarvas szarvból csinált gyertyatartó* adta a világítást a nagy palotában, illetve a kis palotában és a kis szobában is egy-egy *szarvból csinált gyertyatartóval*, azaz csillárral világítottak.²²²⁷

15. századi francia miniatúrákon, előkelő környezetben „facsillárokat” is láthatunk, melyek formája leginkább egy karácsonyfatalpra emlékeztet (73. ábra 8).²²²⁸ A „facsillár” karjai két, egymásra merőleges fadeszkából állnak, ezek pedig egy függőleges szárhoz kapcsolódnak. A fadeszkák végén egy-egy gyertyafoglalat van. Ezek a „csillárok” olcsó és könnyen beszerezhető anyagból készültek – talán hazánkban is –, viszont sérülékenyek voltak, s az évszázadok alatt könnyen tönkrementek.

²²¹⁸ *Szent Zsigmond* 1996, 16, és 7. kép; *Közös úton* 2016, 182–183, Kat. 4.H.41. (Kovács E.).

²²¹⁹ „Duo candelabra cuprea magna pendencia”: DL 55744.

²²²⁰ DL 26048; DL 26076.

²²²¹ DL 26051; *Nádasdiak* 1959, I. 9–10.

²²²² A középkorban az épületek (várak, lakóházak) többnyire berendezésükkel együtt cseréltek gazdát vagy öröklődtek. Lásd például: SZENDE 2004, 129.

²²²³ U et C 101:3.

²²²⁴ DIVALD 1909, 82; *Divald* 1999, 109, 197–198, 455.

²²²⁵ FALKE 1924, 89, 216.

²²²⁶ FALKE 1924, 89, 216; WECHSLER-KÜMMEL 1962, 97–99. kép.

²²²⁷ KOMÁROMY 1892, 566. – Még a 17. században is divatban voltak az agancscsillárok. 1605-ben a szádvari várban (DÉTSZY 1969, 163.) az „Vr Hazaban Eoreog Boltban” világítottak egy nagyméretű példánnyal („Zaruas Gyertya Tarto Eoreogh”), míg az erdélyi Uzdiszentpéter udvarházában, a „Hosszú öreg új palota” berendezési tárgyai között találunk többabroncsos, címerekkel díszített, festett agancscsillárokat 1679-ben („Az mestergerendán két helyen szarvasnak az szarva, melyek függő láncokkal együtt veressen vannak festve, ágainak hegyei fóliumaranyas. Mindeniken zölddel festett, fóliumezüsttel, arannyal cifrázott, három-három rázsás, darab vasabroncs nro. 2 (írás címeres táblájokon ez: ANNA BORNEMISZA DEI GRATIA TRANSILVANIAE PRINCIPISSA, et SICULORUM COMITISSA:). Azon szarvakon egyiken nro. 4, másikon nro. 6, függő réz gyertyatartó szarastól nro. 10”). B. NAGY 1973, 155.

²²²⁸ DÖBLER 1972, 242; ZOMBORI 1988, 47.

9.2.4. Lámpások

A latin és német nyelvű írott forrásokban *lampada*-, *laterna*-, vagy *laterneként* említett lámpások elsősorban üvegből vagy fémből készültek, de már a késő középkorban is ismertek voltak a papírlámpások. Ami a hazai régészeti leletanyagot illeti, nagy mennyiségben Budáról közöltek üveglámpákat, típusaikat H. Gyürky Katalin ismertette.²²²⁹

Egyik jellegzetes típusa a hosszú, függőleges tartályú, perem nélküli csészével ellátott lámpa, mely Európa-szerte kedvelt volt, a 13–16. században használták. Függőlámpaként fémfoglatba helyezték, egyesével vagy többet, de akár kézben is vihették. Számos ábrázoláson láthatunk ilyen, például a kassai Szent Erzsébet-főoltár egyik képén díszes fémfoglatban (73. ábra 6),²²³⁰ vagy klasszikus ábrázolása az okos és a balga szüzek bibliai példázata: a tíz szűz egy-egy üveglámpást tart a kezében, fejjel lefelé vagy felfelé.²²³¹ Ezeket az üveg olajlámpásokat leginkább templomokban, kápolnáknak használták,²²³² és len-²²³³ vagy olívaolajjal²²³⁴ töltötték meg.

A fent említett egyszerű típus mellett létezett egy tagoltabb, ún. kétlépcsős változata is az üveglámpáknak. Olajtartálya hosszabb, és gömbben végződik, a csészén pedig kihajló perem található.²²³⁵ Ez a típus nem terjedt el egész Európában. Budán a 15–16. században használták (72. ábra 25).²²³⁶

A kimondottan „reneszánsz üveglámpa” még leegyszerűsödöttebb, letisztultabb formájú: tartályát egyenes falú, hengeres test jellemzi, mely gömbölyű fenékben végződik, pereme enyhén kihajló.²²³⁷ Itáliában igen kedveltek voltak az ilyen lámpák a 16. század első felében.²²³⁸ Ritkán festéssel díszítették őket.

A visegrádi királyi palota ásatási anyagából többféle üveglámpás ismert.²²³⁹ Ezek egy része gömbölyű fenekű, hengeres testű darab, más részük csészéhez hasonló alakú: egyik esetben kobaltkék üvegszálakkal díszített a lámpás, egy másik esetben az edény oldalán kis fület képeztek ki a lámpa felfüggesztésére. A 2006. évi ásatások során felszínre került egy zöld üvegből készített, függőleges tartályú, perem nélküli lámpás, valamint egy hengeres testű, aranyozott növényi ornamentikával díszített üveglámpás is, mindkettő Mátyás kori (72. ábra 26–27).

Ritka, hogy késő középkori leltárainkban üveglámpásról tegyenek említést. Luxemburgi Zsigmond 1414. évi, Trinóból Bernbe történő utazása során többféle világítóeszközt használtak: fáklyákat, mécseseket, gyertyákat, illetve olajjal töltött üveglámpásokat is.²²⁴⁰ Várdai Ferenc püspöknek egy elefántcsont és nyolc réz gyertyatartón kívül egy ilyen (*Laterna vittrea*) is volt gyulafehérvári palotájában 1521-ben, valamint volt még a püspöknek egy olasz lámpása (*Laterna una Italica*) is, ami szintén egy üveglámpás lehetett.²²⁴¹

²²²⁹ H. GYÜRKY 1986, 30–33.

²²³⁰ További példák. Három láncon függve szerepel a *Magyar Anjou Legendarium* Szent Ágoston képén. LEVÁRDY 1973, XXXVIII. kép. A szepesváraljai főoltár Joachim áldozata című képén egymás mellett, fémfoglatban három üveglámpás lóg az oltár fölött. RADOCSAY 1955, CXXXVIII. kép.

²²³¹ SCHRAMM 1955, 32.

²²³² „per libre 16 de olio de oliva [...] per la lampada del sacramento”: E. KOVÁCS 1992, 27.

²²³³ E. KOVÁCS 1992, 199.

²²³⁴ FRAKNÓI 1877, 88, 94. stb.; E. KOVÁCS 1992, 27.

²²³⁵ H. GYÜRKY 1982, 4. kép 3–6.

²²³⁶ H. GYÜRKY 1982, 160–161; H. GYÜRKY 1986, 30–31, VI. tábla 3–6.

²²³⁷ H. GYÜRKY 1982, 161; H. GYÜRKY 1986, 32, VII. tábla 1. – Ilyen lámpa látható Albrecht Dürer Angyali üdvözlés című tollrajzán. FENYŐ 1955, 112. kép.

²²³⁸ Például veronai, 16. század közepén készült freskón fémfoglatban több darab, lásd: WECHSLER-KÜMMEL 1962, 96.

²²³⁹ MESTER 1997, 18–19, és 32–33. kép, 108–109. kép; *Medieval Royal* 2013, 348–349.

²²⁴⁰ E. KOVÁCS 2011, 331.

²²⁴¹ ZO XII. 422–423.

Antonio Bonfini egy kristálylámpásról (*laterna crystallina*) tesz említést II. Ulászló egyik 1495. évi lakomájával kapcsolatban. Leírásából megtudjuk, hogy a lámpás egy pohárszék legfelső polcán állt, s hogy egykor Mátyás király tulajdonát képezte.²²⁴²

Mint említettük, a lámpák készülhettek fémből is. Ezek többnyire hengeres testű, oldalukon kis, nyitható ajtóval ellátott, hordozható fémlámpások voltak, melyek közepébe gyertyát állítottak, azaz valójában egyfajta gyertyatartóként funkcionáltak (72. ábra 22). Tetejüket és oldallapjukat átluggatták, így biztosítva a gyertya égéséhez szükséges oxigént. Megfogni az oldalukon lévő fogantyú (fül) által lehetett őket. Gyakori ábrázolásuk a táblaképek Krisztus születése ciklusán található.²²⁴³ A *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung* egyik ábrázolásán egy szerzetes ilyen kézi „viharlámpásokat” készít.²²⁴⁴ Főként akkor használtak ilyeneket, ha egyik helyről a másikra kellett közlekedni, és fényre volt szükség, akár épületen belül, akár az utcán.

Szinyér várában egy hitvány gyertyatartó mellett egy *hyttwan Lampasoczka*t is beletároltak 1559-ben, mely utóbbinak anyaga valószínűleg fém lehetett.²²⁴⁵ Várakban különben sem lehetett ritka a fémlámpás, praktikus világítóeszköz volt. Az 1490. évi egervári várleltár szerint az egyik tárházban négy réz gyertyatartón kívül négy lámpás is volt.²²⁴⁶ A leltározók nem jelölték az összeírásban a lámpások anyagát, de mivel réz-, ón- és vastárgyak között vannak felsorolva, valószínűleg pléhlámpások lehettek. Fejérkő várában többek között három vaslámpással (*lampades ferrei*) világítottak 1521-ben, a kápolnában viszont két réz gyertyatartóval.²²⁴⁷ Egy vaslámpást (*egj vas lampas*) a (liptó)újvári várban is összeírtak 1553-ban.²²⁴⁸ Thúry György ingóságai között 1571-ben egy *öreg*, azaz nagy pléhlámpás szerepel, melyet az egyik tárházban találtak az összeírók.²²⁴⁹

Az írott források tárgyi valóságáról keveset tudunk. Könyöki József a 20. század elején publikált egy pléh kézilámpást, mely véleménye szerint a 15. századra keltezhető.²²⁵⁰ Az alakja megegyezik a képi ábrázolásokon látottakkal: hengeres teste csúcsos sisakkal zárul, oldalán egy ajtó és egy fogantyú található. Különleges viszont az a fémlámpás, mellyel I. Miksa császár welsi halottas szobájában világítottak 1519-ben.²²⁵¹ Formája hatszögletes, alját és tetejét orozlánok díszítik, tetején kis zászlók és gömbök foglalnak helyet.

Létezett a lámpásoknak egy olyan típusa is, mely a forrásokban tábori lámpás néven szerepel.²²⁵² Ezeket valószínűleg szintén fémből készítették, s nagyon időtállóak lehettek.

Különleges alkalmakra – ha sok lámpásra volt szükség – papírból készítettek világítóeszközöket. 1434-ben Luxemburgi Zsigmond pozsonyi látogatásakor a várost papírlámpásokkal világították ki, melyekbe gyertyát helyeztek.²²⁵³ A papírlámpásokat enyvvvel vonták be.²²⁵⁴ A papír mellett vászonnal, illetve hártýával borított lámpásokat is használtak a késő középkorban. 1494-ben például a pozsonyi városháza négy lámpásához vásároltak három rőf vásznat, rőfjét 12 denárért.²²⁵⁵ Az egrí várban 1554-ben többek között öt hártýaborítású lámpás

²²⁴² BONFINI 1941, 271; BALOGH 1966, I. 351, 442.

²²⁴³ Például az MS mester által készített selmecebányai főoltáron: RADOCSAY 1955, CLIX. kép. Dürer hasonló című fametszetén: FENYŐ 1955, 36. kép.

²²⁴⁴ BOCK 1935, 33. kép.

²²⁴⁵ SZABÓ 1878, 664.

²²⁴⁶ DL 26048.

²²⁴⁷ DL 47440.

²²⁴⁸ U et C 96:3.

²²⁴⁹ „Egj Eöregh pleh lampas 1”: EÖR-DARMAY 1870, 725.

²²⁵⁰ KÖNYÖKI 1905, 635. ábra.

²²⁵¹ CORI 1874, 107–108, és 79. kép; KÖNYÖKI 1905, 274, és 634. ábra.

²²⁵² Lásd például: Arx Lietava (1636): U et C 98:4.

²²⁵³ „umb 1 puch papir, dy latern zu überzihn 32 D.” és „Item umb 2 Pf. Kerzen Inn dy latern awff dem Rathaws”: ORTVAY 1892–1912, II/1. 369.

²²⁵⁴ „4 Laternen mit Leim überzogen” (1435): ORTVAY 1892–1912, II/2. 194–195.

²²⁵⁵ „kawfft 3 elln limbatt zu vier lutern Im Rothaws zu überziehen, 1 elln per 12 D.”: ORTVAY 1892–1912, II/1. 369.

(*lampades membraceae*) szolgált világítóeszközként.²²⁵⁶ A 16. század végén Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke háromféle lámpást sorol fel: *Laterna – Szaru lampas*, *Laterna vesicaria – Teben bellel borított lampas* és *Laterna papyracea – Papirossal borított lampas*.²²⁵⁷

9.2.5. Fáklyák

15–16. századi latin nyelvű írott forrásainkban a fáklyára a *lucerna* szót használták. A szó azonban tágabb értelmű, mert a fennmaradt forrásadatok szerint nem csak fáklya értelme volt. Mint fentebb már jeleztük, a mécses is illették ezzel a latin kifejezéssel. Egy 1450 körüli ingóságjegyzékben, melynek tulajdonosa nem határozható meg, két gyertyatartó mellett szerepel egy *lucerna*, amely itt valószínűleg egy mécses lehetett.²²⁵⁸ A gyulai várban 1528-ban összeírt hét *lucerna ferreaból* hat darab éjszakai világításként szolgált.²²⁵⁹ Ezek fémkosaras fáklyatartók vagy (kézi?) vas-/pléhlámpások lehettek, de a mécses sem kizárt. Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke (1590) szerint: *Lucerna – Szovetnek*, illetve *Lucerna pensilis – Fűggő gyerttia tarto*.²²⁶⁰

A fáklyáknak többféle típusa volt a késő középkorban. Egyik típusuk, amikor hosszú farúdra tűztek fel egy gyertyát.²²⁶¹ A 16. századi írott forrásokban szereplő *lucernis de cera*²²⁶² kifejezés valószínűleg ilyen típusú fáklyákat jelöl. Ezeket mind épületbelsőben, mind szabadterén használták. II. Lajos számadásai szerint a konyhát, a kápolnát (olajlámpás és gyertya mellett), a király szobáit és pohárszékét (mellette gyertyával is), továbbá a királyi étkeket, fogásokat fáklyákkal (*lucernis*) világították meg.²²⁶³ 1525. március 31-ét az uralkodó Nyéken töltötte, minden bizonnyal vadászott arrafelé, s későn, már sötétben indult onnan vissza kíséretével. A király számadásai szerint útban a budai palota felé többek között két fáklyával világították meg az utat.²²⁶⁴

A fáklyák további két típusát a korabeli képi ábrázolások alapján ismerhetjük meg. Faágakból kötött, valószínűleg gyantával vagy szurokkal bekent darab látható egy 1498-as strasbourgi fametszeten, ahol falon levő fáklyatartóba helyezték. A kép érdekessége, hogy a fáklya mellett fémcillár szolgáltatja a világítást.²²⁶⁵ Hasonló fáklya látható az MS mester által készített selmebányai főoltár Krisztus az Olajfák hegyén ciklusán,²²⁶⁶ illetve a cseh litoměřicei oltár Krisztus Kajafás előtt című képén.²²⁶⁷

Létezett a fáklyának egy olyan változata is, amikor a farúd végére egy fémserpenyőt/-kosarat rögzítettek, amibe valószínűleg szurokkockát helyeztek.²²⁶⁸

A középkori fáklyatartó kialakítása igen egyszerű volt: többnyire a falhoz rögzített vaskarikából állt.²²⁶⁹ Azonban – amint az egy 1500 körül készült, Aeneas és Didó lakomáját

²²⁵⁶ VERESS 1938, 240.

²²⁵⁷ MELICH 1906, 87. (195. rész).

²²⁵⁸ ZO XII. 224.

²²⁵⁹ „ij lucernae ferreae pro nocturna custodia et visione [...] iij lucernae ferrae pro nocturna custodia [...] i lucerna ferrea?": VERESS 1938, 131–132.

²²⁶⁰ MELICH 1906, 83. (186. rész).

²²⁶¹ WECHSLER-KÜMMEL 1962, 50. kép.

²²⁶² Lásd például: E. KOVÁCS 1992, 328.

²²⁶³ FRAKNÓI 1877, 71, 72, 76, 88.

²²⁶⁴ „emere feci duas lucernas et dedi ad manus Laurencii rutheni Regie Maiestatis, ob quarum lumine sua Maiestas eo die de Nyek nocturne tempore redierat, d. XXXII”: FRAKNÓI 1877, 125.

²²⁶⁵ WECHSLER-KÜMMEL 1962, 51. kép.

²²⁶⁶ RADOCSAY 1955, CLX. kép.

²²⁶⁷ HOMOLKA et al. 1984, 357.

²²⁶⁸ Például egy lengyel táblaképen (Krisztus az Olajfák hegyén) látható ilyen. CHRZANOWSKI 1993, IX. kép.

²²⁶⁹ Az egri vár inventáriumában szerepel két olyan fa gyertyatartó vagy faalapú fáklyatartó, melyekbe nyolc fémelemet helyeztek. Azt nem tudni, hogy ezek fémtüskék, fémkarikák vagy más kellékek voltak-e. („Item pro palatio

ábrázoló fametszeten is látható²²⁷⁰ – egy, a falra akasztott kerámiaedénybe is állíthatták a fáklyát.

Érdeemesnek tartjuk néhány vár, kastély és nemesi kúria inventáriumában szereplő világítóeszköz típusát és darabszámát táblázatban ábrázolni:

	csillár <i>candelabrum pendens</i>	gyertyatartó (anyag- megjelölés nélkül) <i>candelabrum, lucibulum</i>	elefántcsont gyertya- tartó <i>candelabrum ex ebore</i>	ezüst vagy aranyozott ezüst gyertya- tartó <i>candelabrum argenteum, deauratum</i>	réz vagy bronz gyertya- tartó <i>candelabrum cupreum, aereum</i>	vas gyertya- tartó <i>candelabrum ferreum</i>	lámpás <i>laterna, lampada, lampas</i>	fáklya vagy mécses <i>lucerna</i>
Szatmár (1462)	2				2			
Kemend (1489)					2	1	1	
Egervár (1490)	1				4		4	
Velike (1491)	2							
Egervár (1494)	1				2		3	
Fejérkő (1521)					2		3 (vasból)	
Gyula- fehérvár (1521)		2	1		8		2 (ebből 1 üvegből)	
Enying (1525 k.)		3			6			
Gyula (1528)					2	6		12 (ebből 7 vasból)
Szinyér (1559)		1					1	

Mint láthatjuk, a réz/bronz gyertyatartók nagy számban fordulnak elő az 1460–1560 között felvett hazai inventáriumokban, s mint már említettük, az ásatási leletanyagok között is. A régészeti anyagot áttekintve az e leltárakban szereplő *candelabrum cupreum* kifejezés többféle gyertyatartótípust is takarhatott. A réz/bronz gyertyatartók és csillárok jelentős importárak voltak a késő középkorban. Természetesen ezek a rangosabb háztartások világítóeszközei voltak, várakban, kastélyokban, kúriákban, illetve gazdagabb polgári otthonokban és egyházi intézményekben voltak használatban. Érdekes, hogy 1490-ben Egerváron a rézcsillár a tárházban, egy kosárban hever, használaton kívül, vagyis nem lógott állandó jelleggel valamelyik enteriőrben – vagy azért, mert éppen nem volt rá szükség, vagy talán azért, mert megsérült.

Királyi, illetve főpapi és főúri várainkban a réz/bronz gyertyatartókra kívül vaslámpásokkal világítottak még előszeretettel a 15. század második felében–16. század első harmadában kelt inventáriumok szerint, viszont kovácsoltvas gyertyatartókkal kevésbé. A kép azonban árnyaltabb: az ásatásokon lelt vas gyertyatartók árulkodnak egykori jelenlétükről, használatukról ebben az időszakban. Elképzelhető, hogy bizonyos leltárakba az olcsóságuk miatt nem kerültek be, habár a fémtárgyakat többnyire igyekeztek összeírni a leltározók. A 16. század második felében készített várleltárakban viszont már számos darabjuk szerepel.

magno feci duo candelabra de ligno, in quibus feci facere ferra octo pro lucernis, pro quibus dedi d. 40.”). E. KOVÁCS 1992, 182.

²²⁷⁰ Lásd például: OROSZ 2010b, 135. kép.

A mécses kedvelt világítóeszköz volt még a késő középkorban is, bár a fenti leltárak alapján nem ezt a következtetést vonnánk le. Mindezt a megállapítást a régészeti leletanyag alapján állíthatjuk, a kőszegi várban például még a 15. században is sok cserépmécsest használtak.

A világítóeszközök minősége, származási helye a gazdagság egyik fokmérője. A társadalmi ranglétra felső fokain állók birtokában drága ezüst gyertyatartókat, különleges importárakat (is) találunk. Mint fentebb láthattuk, a gyulafehérvári püspöknek Itáliából származó üveglámpásai (sok más olasz holmi mellett) és ismeretlen helyen készült elefántcsont gyertyatartója is volt. Radéczy István egri püspök az értékes ezüst gyertyatartókon kívül szarvasagancsból készült csillárokkal világított, de a nemesfémeknél kisebb értéket képviselő ón gyertyatartó is megtalálható volt otthonában. Mindezen érték- és minőségbeli különbségek természetesen nagyban függhettek attól is, hogy reprezentatív terekben (pl. kápolna, nagyterem) vagy másodlagos, alárendeltebb funkciójú (pl. pince, kapualj, konyha) helyiségekben voltak-e a világítóeszközök használatban, de attól is, hogy milyen rangállású személynek (pl. várúr, várnagy, számtartó, sáfár) a lakó-/hálóhelyiségében voltak elhelyezve a világítóeszközök.

9.3. HIGIÉNY

9.3.1. Fürdőkádak, fürdőszobák

A késő középkorban az elit otthonokban a tisztálkodás egyik legelterjedtebb formája a fakádban való fürdés volt. A 15. századi külföldi képi ábrázolások tanúsága szerint a fakádak ovális vagy kör alakúak voltak, melyek fölé sokszor függönnyel ellátott, sátorszerű mennyezet, baldachin borult. Igen változatos formájú baldachinokat használtak ebben az időszakban (pl. kúpos, négyszögletes, háromszögletes-sátorszerű, ovális-íves tetejű), melyeket kötelek segítségével függesztettek a helyiség mennyezetéhez (74. ábra 1) vagy a kádhoz csatlakozó keretre feszítették fel. Ez a keret többnyire egy lécvázis szerkezet volt (74. ábra 2). A kádat általában fehér vászonnal bélelték, azért, hogy a benne fürdő ember teste ne közvetlenül érintkezzen a kád esetleg érdes felületével. Flandriai Margit hercegnő például 50 rőf vásznat vásárolt két fakádjának kibéleléséhez 1403-ban, valamint vörös bársonyt is vett a baldachinokhoz. Középkori táblaképeinken fürdődézsákat a Szent Erzsébet betegeket ápol (pl. Kassa, Bártfa, Szmrecsány) jeleneten találunk leginkább (74. ábra 4). Ezek az ispotályokban használt egyszerű, kerek fakádakat ábrázolták a festők, baldachinjuk nincs. A bártfai táblaképen a kádnak fülei is vannak (a jobb oldalt a beteg jobb karja eltakarja), a beléjük akasztott rúd segítségével lehetett a kádat mozgatni egyik helyről a másikra. Kétfülű, nagy dézsában fürdik Zsuzsanna a besztercebányai Thurzó-ház Zsuzsanna és a vének freskóján is (74. ábra 3).

A francia és a német városi fürdőkben legtöbbször baldachinos fakádokban fürödtek az emberek, de akik megengedhették maguknak azok otthon is rendelkeztek ilyennel, melyet vagy a hálószobába helyeztek (74. ábra 2),²²⁷¹ vagy pedig egy külön helyiséget alakítottak ki fürdésre.

Ami hazánkat illeti, dézsában fürödhetett otthonában Marosfalvi Péter is 1492-ben. Marosfalvin éppen fürdés közben vett erőt a gyengeség, s kérte, hogy emeljék ki a vízből, mert végrendelkezni akar.²²⁷² Brinye várában egy fakádban lehetett fürdeni (*unum doleum ad Balneandum*) az 1489-ben felvett leltár tanúsága szerint.²²⁷³ Külön csak a fürdővíz felmelegítésére szolgáló nagy fémüstje volt (*caldar magnum aeneum ad balneandum*) Várdai Pál esztergomi érseknek.²²⁷⁴ Gyula várában az 1528. évi inventárium tanúsága szerint volt egy fürdőhelyiség (*balnea stuba*).

²²⁷¹ MESQUI 1993, 201. kép, 207. kép.

²²⁷² E. KOVÁCS 2008b, 119.

²²⁷³ DL 26053; közli: SZENDREI 1888, 496.

²²⁷⁴ MERÉNYI 1894, 173.

Felszereléséhez egy fakád – baldachinról nem tesznek említést – és egy nagy rézüst tartozott.²²⁷⁵ A fürdéshez szükséges forró vizet ebben az üstben melegítették fel, a szobában lévő kemencén. (Liptó)Újvár várában szintén külön helyiségben, az 1553-ban felvett leltár szóhasználata szerint a *ferdew hazban* lehetett tisztálkodni.²²⁷⁶ A fürdőházban állt egy rézkemence, a helyiségnek egy ajtaja és egy üvegezett ablaka volt. A (zala)egerszegi kastélyban 1572-ben egy *kejchyn fürdő kadat* a sáfárházban tároltak.²²⁷⁷ Az írott adatok szerint tehát a fürdőkádak, -dézsák már alapvető tartozékai voltak a hazai főúri-főpapi épületeknek a 15. század végén–16. században, sőt többnyire maguk a fürdőhelyiségek is. Mindez azonban a mindennapi tisztálkodásról nem sokat árul el számunkra, mert kérdéses, hogy vajon egy héten vagy hónapon belül mennyiszor vették igénybe őket.

Képi ábrázolásaink szerint az újszülöttek fürdetését kis, füles fadézsában végezték, vagy pedig az alábbiakban majd részletesen bemutatásra kerülő mosdókészleteket használták a fürdetéshez. A 16. század eleji lippai Mária születése táblaképen például Máriát a földön, egy kétfülű dézsában fürdetik, a meleg vizet egy cserépkancsóból öntik a dézsába (74. ábra 5). A kis Keresztelő Szent Jánost hasonlóképpen fürösztik a kisszebeni főoltár Keresztelő Szent János születése ábrázolásán.

A 14. századtól előkelő (királyi, pápai, főúri) környezetben már kő- vagy fémkáddal felszerelt, hideg-meleg vizes fürdőszobákat is építettek. Ezek többnyire az épületek földszintjén helyezkedtek el. Az egyik legkorábbit az avignoni pápai palotában létesítették VI. Kelemen pápa uralkodásának kezdetén, 1342-ben.²²⁷⁸ A fürdő a pápa hálószobáját is magában foglaló Tour du Pape déli oldalán, a Kelemen által emeltetett Tour de la Garde-Robe földszintjén foglalt helyet. A 14. század második felében és a 15. században sorra létesültek a francia királyi, hercegi és főúri várakban, kastélyokban (pl. Suscinio, Vitré, Montmuran, Bourges, Montreuil-Bellay, Bridoré) a hideg-meleg vizes, többnyire izzasztóhelyiséggel is ellátott fürdőszobák.²²⁷⁹ Itáliai palotákból sem hiányoztak a 15–16. században. Az urbinói hercegi palota 1480 körül épült, többhelyiséges fürdőszobáját az alagsorban, a hercegi lakosztály alatt alakították ki.²²⁸⁰ Ferrara és Poggio Reale hercegi palotája, illetve villája is rendelkezett fürdővel a 15. század végén, az utóbbit, II. Alfonz herceget Giuliano da Maiano tervezte. Az ostiai püspök, Giuliano della Rovere (a későbbi II. Gyula pápa) ostiai rezidenciáján az 1480-as évek közepén egy elegáns, ovális fürdőszoba szolgálta a püspök kényelmét. Ma is látható még a római Angyalvárban VII. Kelemen kőmedencés fürdőszobája a 16. század elejéről (74. ábra 8).²²⁸¹ A kis helyiség (kb. 2,6 × 1,5 méter) falai freskókkal díszített; a fölötté lévő szobában lehetett átöltözni. VIII. Henrik palotái is jól el voltak látva fürdőszobákkal. A whitehalli palotában például egy mélyített medencés fürdőszobát tárt fel a kutatás az 1930-as években.²²⁸² A helyiséget zöld mázas csempékből álló kályha fűtötte. A palotáról készült 1543. évi leltár szerint a fürdő felszereléséhez többek között 35 vászontörölköző és számos fürdőköpeny²²⁸³ tartozott.

A késő középkori előkelő otthonokban nem volt ritka, hogy a fürdőszobák közelében egy hálóhelyiséget is kialakítottak. A fürdőzés után ugyanis – főleg ha a tisztálkodás során még finom, illatos olajokkal is bekenték a fürdőzők a testüket – lepedőbe burkolózva lehetett relaxálni a

²²⁷⁵ A vár 1528. évi leltárában: „Balnea stuba: j caldar cupreum magnum cum fornace collocatum. j doleum in quo balneantur.” VERESS 1938, 134. Az egervári vár 1490. évi inventáriumában szintén szerepel fürdéshez használt üst: „Caldar in Balneo.” DL 26048.

²²⁷⁶ „Az ferdew hazban egj rezkemencez j, egj pleh az aÿthon j, Iwegh ablak egj j”: U et C 96:3.

²²⁷⁷ U et C 77:13.

²²⁷⁸ SCHIMMELPFENNIG 1994, 38, és 4. ábra; MESQUI et al. 2001, 9, 24–28.

²²⁷⁹ A témára lásd: MESQUI 1993, 182–186; MESQUI et al. 2001.

²²⁸⁰ THORNTON 1991, 318.

²²⁸¹ BAINI–GIUSTOZZI 2003, 119–122.

²²⁸² THURLEY 1993, 170.

²²⁸³ Fürdőköpenyről, -ingről hazánkból is ismerünk példát. 1426-ban például Ozorai Pipo felesége, Borbála ajándékozott egy ilyet a firenzei követnek Ozorán. A hosszú, bakacsín fürdőing arannyal volt hímezve, ujjain gombok voltak, gallériját aranyozott ezüsttel díszítették. E. KOVÁCS 2008b, 119.

kényelmesen megvetett ágyban. Francesco Salviati rézmetszete egy ilyen hálószoba melletti fürdőt örökített meg 1530 körül.²²⁸⁴

A magyar királyi udvar komfortjának is része a fürdőszoba már egészen korán, a 14. század második felében. I. Lajos idejében a visegrádi királyi palota nagyszabású bővítése folyt, s az építkezések során az északkeleti palotához kapcsolódóan egy fürdőszobát is kialakítottak.²²⁸⁵ A három egységből álló fürdőt egy hídon keresztül lehetett megközelíteni a palotából (74. ábra 6). Az egyik kamra, mely alatt hypocaustum helyezkedett el, tulajdonképpen egy *caldarium*, azaz izzasztóhelyiség volt. Ettől északabbra helyezkedett el egy hideg-meleg vizes kamra, faragott kőlapokból épített fürdőkáddal (74. ábra 9); ez felelt meg a Bonfini Averulinus-fordításának előszavában²²⁸⁶ említett *frigidarium*nak. A két egységet egy vízmelegítő tartály választotta el egymástól, mely a meleg vizet biztosította. A fürdő vízellátását a keleti falban futó vízvezeték szolgáltatta. A Mátyás korban a fürdőt némileg átalakították: fő változtatásként megnövelték az alapterületét, egy nagy szobát hoztak létre a fürdőegységek előtt.

Az esztergomi palotában a 15. század második felében, Vitéz János érseksége idején épült egy fürdő, melyről Antonio Bonfini és Galeotto Marzio is megemlékezett. Bonfini szerint hideg-meleg vizes fürdőkamrák (*caldaris frigidariasque cellas*) voltak az érseki palotában.²²⁸⁷ Galeotto Marzio izzasztófülkéről számol be írásában: „Mátyás király télen volt Vitéz János vendége. A primás a meleg légfürdőben terítettett (*in laconico*). Szokásuk a magyar uraknak, hogy nagy hidegben meleg légfürdőben esznek, sőt alusznak is.”²²⁸⁸ Vagyis a neves humanista, Janus Pannonius jó barátja szerint az esztergomi fürdő nemcsak a tisztálkodás, felfrissülés helyszíne volt, hanem a szórakozásé, az étkezése is. Lepold Antal az 1930-as években még úgy vélte, hogy a fürdőkamrák a nagyterem alatt helyezkedhettek el.²²⁸⁹ A kutatás mai állása szerint a konyha és a lakótorony közti szűk, dongaboltozatos tér lehetett a fürdő (74. ábra 7).²²⁹⁰ Többek között a boltozaton lévő négyszögletes szellőzőnyílások és a sziklába vésett vízvezető csatorna utal a helyiség középkori fürdő funkciójára. A legújabb kutatás szerint ez a helyiség volt a fürdő *caldariuma*, azaz izzasztókamrája, míg a Bonfini által említett *frigidarium* a belső, kis udvar felé lehetett; ez utóbbi a kádfürdőnek adhatott helyet.²²⁹¹ Valószínűleg vörösmárvány lapok borították az izzasztókamra falait és padlóját, fűtését és melegvíz-ellátását a konyha felől biztosíthatták. A firenzei Palazzo Mediciben is hasonló beosztással találkozunk: a fürdőszoba közvetlenül a konyha mellett helyezkedett el.²²⁹²

Csupán Bonfini leírásából ismeretes, hogy a budai királyi palotában szintén voltak Mátyás király idejében hideg és meleg vizes fürdőkamrák (*caldarie passim frigidarieque celle*).²²⁹³ Sajnos ezekről semmi továbbit nem tudunk, a leírás alapján nem lehet beazonosítani, hogy egykor pontosan hol lehettek. Visegráddal és Esztergommal ellentétben maradványait sem lelte a régészeti kutatás.

Királyaink kényelmes otthoni fürdőjükön kívül a budai termálfürdőket is szívesen felkeresték. Közismert, hogy II. Lajos igen szeretett fürdeni, gyakran eljárt a budafelhévízi termálfürdőkhöz.²²⁹⁴ A királyi palotában rutén szolgálói készítettek számára fürdővizet, melyet szegfűszeggel illatosítottak.

²²⁸⁴ THORNTON 1991, 318.

²²⁸⁵ BUZÁS 1994, 101–102; BUZÁS 2000a, 25; BUZÁS 2000b, 15; BUZÁS 2010c, 149.

²²⁸⁶ „Ad haec frigidariae atque caldariae cellae; item hypocaustum et cum unctuario baptisterium.” BALOGH 1966, I. 224.

²²⁸⁷ BONFINI 1941, 47; BONFINI 1995, 784; MRT 5. 99.

²²⁸⁸ LEPOLD 1936, 67; MRT 5. 99.

²²⁸⁹ LEPOLD 1936, 67.

²²⁹⁰ HORVÁTH 1990b, 40; HORVÁTH 2015, 215.

²²⁹¹ BUZÁS 2004a, 53–56.

²²⁹² BULST 1970, 377–378, és 3. ábra.

²²⁹³ BONFINI 1941, 136; BONFINI 1995, 870.

²²⁹⁴ FRAKNÓI 1877, 71, 88, 92, 144. stb.; FÓGEL 1917, 122. – Általában szombatoként fürdött. KUBINYI 1995, 333.

9.3.2. Mosdókészletek, mosdószekevények, lavabók

Mivel a fürdés nem volt mindennapos tevékenység még a késő középkorban sem, kisebbfajta tisztálkodáshoz, felfrissüléshez (arc-, kéz-, nyakmosáshoz, borotválkozáshoz stb.) mosdókészletet használtak a főúri, főpapi udvarokban. A képi ábrázolások és az írott források tanúsága szerint étkezéshez használt helyiségekben gyakran találkozhatunk egy tálból/medencéből és egy korszóból álló fém mosdókészlettel.²²⁹⁵ Nem véletlenül. Ugyanis előkelő környezetben étkezések előtt és után is megszokott rituálé volt a kézmosás, nemcsak nagyobb ünnepek alkalmával, hanem a mindennapokban is. A 15. század végén–16. században, a villahasználat bevezetése után viszont az étkezés utáni kézmosás másodlagossá vált, mivel evés közben nem kellett az ujjakat az ételbe mártani. A vizeskorsókat és a széles, kerek tálakat szolgálók hordták körbe a megterített asztalok körül; a vállukra vagy karjukra fektetett, hosszú vászon törülközőbe lehetett megtörölni a tisztára mosott kezeket. Kézmosáshoz többnyire rózsavizet használtak,²²⁹⁶ de egyéb illatosítószerrel is illatosíthatták a vizet. Használaton kívül a mosdókészletet rendszerint az étkezőhelyiségben felállított pohárszékekre (33. ábra 3) rakták, de néhány 15. századi olasz ábrázolás bizonyítja, hogy a tálalt olykor magas fémállványra helyezték (75. ábra 1).²²⁹⁷ A mosdókészlet azonban sokszor nem használati tárgy, nincs kézmosó funkciója, hanem „csak” presztízstárgy. Számtalan mosdókészletet tettek ki a pohárszékekre az ünnepek alkalmával azért, hogy a tulajdonos gazdagságát (ezekkel is) fitogtassák. Nagy többségük ezüst vagy még inkább aranyozott ezüst tárgy. Ebédlőkön kívül gyakori lakberendezési tárgy a mosdókészlet hálósobákban is; a korabeli külföldi és hazai ábrázolások szerint az ágy melletti ládára, vagy a földre helyezték őket. Külföldi hálósoba-ábrázolásokon sokszor a *dressoir*on látjuk őket.

Alább tárgyalandó 15–16. századi írott forrásaink – elsősorban leltárak, hozományjegyzékek, végrendeletek – tanúsága szerint ón, réz, ezüst és aranyozott ezüst mosdókészletek fordultak elő a magyar királyi, főúri és főpapi udvarokban, melyek közül a réz és az ezüst volt a leggyakoribb. Mind a tálalt/medencét, mind pedig a kiöntőedényt (a kannát vagy korszót) változatos elnevezésekkel találjuk a forrásokban. Az előbbit a *pelvis*, *scutella* latin szavakkal illették, míg az utóbbit az *anfora/amphora*, *cantharus*, *fusorium* szavak valamelyikével. A *lavatorium* szót egyaránt használták a medencére és a vizeskorsóra is. Jelentése mindig az adott szövegekörnyezetből derül ki, mert ha például *amphora* vagy *cantharus* kifejezéssel fordul elő, akkor biztosan a medencét értették alatta; és fordítva, ha például a *pelvis* kifejezéssel állt, akkor nem lehetett a *lavatorium* is medence, hanem az öntőedényre használták ezt a szót. A 16. századi forrásokban már megtaláljuk a latin szavak pontos magyar megfelelőit is: *mosdo* vagy *mosdo korso*, illetve *medencze* formában.²²⁹⁸

Egervári László horvát–szlavón bán egervári várában, az egyik tárnokházban három medencét és egy rézkorszót (*medencze ij, anfora cuprea mosdo j*) leltároztak be 1490-ben. Négy évvel később ugyanitt már csak egy-egy darabot találtak belőlük.²²⁹⁹ Velike várában 1491-ben három rézmedencéhez csak két réz mosdókorszó tartozott (*medencze cupree ij, anfore cupree mosdo ij*).²³⁰⁰ Réz mosdókészlet szolgált a felfrissülést Batthyányi Ferenc battyáni kúriájában is 1521-ben (*Pelvis de cupro [...] Lavatorium de cupro*).²³⁰¹ Drágább mosdókészleteket tartalmaz Czobor Jakab nemes 1435. évi ingóságjegyzéke. Czobornak ezüst mosdótálja és -kancsója volt (*peluim argenteum ad lavandaum [...] anforam argenteam*).²³⁰² Perényi Imre nádor is ezüst mosdókészleteket használt. 1497. évi

²²⁹⁵ NYÁRY 1872b, 360; SZENDREI 1889, 322, 324; BORSA 1943, 36; KUBINYI 1990, 59.

²²⁹⁶ „in acqua de piantagine a acqua rosa”: NYÁRY 1872b, 360.

²²⁹⁷ A témára lásd még: THORNTON 1991, 244.

²²⁹⁸ Tomori Pál 1520-ban „egh mosdo korsoth medenczeewel ezwsteth” hagyott többek között javaiból Pesten, Ládonyi Miklósnál megőrzésre. RADVÁNSZKY 1986, II. 3. 1586-ban Bazin várában az alsó szoba egyik használati tárgya volt egy „on mosdo medenczesteol”. RADVÁNSZKY 1986, II. 69.

²²⁹⁹ DL 26048; DL 26076.

²³⁰⁰ DL 26051.

²³⁰¹ DL 47433.

²³⁰² ZO VIII. 551.

ingóságjegyzéke szerint a nádornak három készlete készült ezüsből, ezekből az egyik aranyozott volt.²³⁰³ Zsigmond lengyel hercegnek hat forintjába került egy régi mosdótáljának, illetve a hozzá tartozó kannának az aranyoztatása 1501-ben.²³⁰⁴ 1538. évi ruha- és kincsjegyzékének tanúsága szerint ezüst mosdókészletet használt hajmosáshoz Szapolyai János uralkodó (*una anfora et pelvis argentea pro lavando capite*).²³⁰⁵ Ezenkívül természetesen voltak más, ezüsből készült mosdógarnitúrái is; az egyik kancsója Brassóban készült.²³⁰⁶ A főúri mosdókészletekhez tartozó kancsók különféle méretűek lehettek. Várdai Miklós özvegyének például kis és közepes méretű mosdókorsók tartoztak egy-egy mosdótáljához.²³⁰⁷ A mosdótálak átmérője is nagy változatosságot mutatott.

Gyakori, hogy a főúri-főpapi leltárakban sokszor nem nevezik meg a mosdókészletek anyagát. Ez esetekben csak sejtethetjük, az illető személy rangjából adódóan, hogy valószínűleg ezüst, esetleg aranyozott ezüst tárgyról lehet szó. Példaként idéznénk Várdai Zsigmond jegyzékét 1507-ből, amelyben két medence és egy mosdókorsó szerepel (*pelvis ij et una amphora*),²³⁰⁸ vagy Várdai Ferenc gyulafehérvári püspök hat mosdótálját és három korsóját (*Scutelle vel pelvis Italice VI, Amphore similiter Italice III*).²³⁰⁹ Ez utóbbiakról azonban leltára (1521) azt a fontos információt is közli, hogy azok Itáliából származnak, mint ahogy a püspök számos más lakberendezési tárgya is. *Históriákkal*, azaz gazdag alakos ábrázolással volt díszítve Radéczy István egri püspök mosdókészlete, mely pozsonyi tárházának egyik nagy ládájában feküdt 1581-ben.²³¹⁰ Fentebb már volt róla szó, hogy a mosdótálat olykor külön a számára készített állványra helyezték. 1522-ben Perényi Péter és Ormosdi Székely Klára siklósi esküvőjére többek között ilyen állványokat is vittek a füzéri vár tárházából; a két állványból az egyik Raguzában készült (*lavatorium unum cum pedium, aliam pedium opus de Ragusa sine lavatorium*).²³¹¹

Nemesleányok hozományjegyzékeinek nem elsődleges tárgyai a mosdókészletek, de olykor előfordulnak bennük a sok ruha, ékszer, ágynemű mellett. Horváth Ilona 1561-ben például egy *mosdo korsot* kapott *medenchestul*,²³¹² Károlyi Anna szintén csupán egy készlettel indult neki a házasságának 1582-ben, mely ezüsből volt (*1 ezüst mosdo medenczestul kiben vagjon 24. Gira*).²³¹³ Frangepán Isottának is ezüst mosdókészlete volt (*lavatorium cum pelvi de argento*) 1515. évi házassági szerződése tanúsága szerint.²³¹⁴

Értékes tárgy lévén, a mosdókészletet gyakran hagyták örököseikre, rokonaikra, vagy az egyháza a végrendelezők. Jagelló-kori női és férfi végrendeletekben egyaránt fellelhető a szóban forgó tárgy típus. Gergelylaki Buzlai Mózes királyi főudvarmester testamentumában (1517) rengeteg nemesfém edény mellett hat mosdókészlet is szerepel, az egyik készlet korsója kapcsán az is kiderül, hogy méretes darab lehetett (*unum lavatorium magnum cum pelvi [...] quinque lavatoria cum pelvi*).²³¹⁵ Homonnai Erzsébet 1507-ben ezüst *lavatorium*-át és *amphorá*-ját férjére hagyta.²³¹⁶ Beriszló Péter kapta Kövendi Székely Miklós 1517. évi végrendeletének ezüst mosdókészletét (*lavatorium cum cantaro argenteo*).²³¹⁷ Már a Jagelló-kor után, 1531-ben kelt Hédervári Ferenc

²³⁰³ SZENDREI 1889, 322, 324.

²³⁰⁴ „dedi oro deauratione pelvis antique et nalewki [= öntőedény] 6 flor.”: DIVÉKY 1914a, 139.

²³⁰⁵ KEMÉNY 1888, 569.

²³⁰⁶ „Item una pelvis cum duobus fusoriis”: KEMÉNY 1888, 568; „Item una pelvis cum anfora Brassoviensi”: KEMÉNY 1889a, 189.

²³⁰⁷ „pelvim cum anfora mediocres [...] pelvim cum anfora maiores”: ZO XI. 65.

²³⁰⁸ DL 82259.

²³⁰⁹ ZO XII. 422.

²³¹⁰ „egy öreg mosdó medenczéstül, kin valami historiák vannak írva, mind tokostül”: KOMÁROMY 1892, 560.

²³¹¹ DL 84148. Az adatokat közli: KUBINYI 1985, 628; KUBINYI 1998a, 244; SIMON 2000, 137.

²³¹² RADVÁNSZKY 1986, II. 16.

²³¹³ RADVÁNSZKY 1986, II. 57.

²³¹⁴ Férje Perényi István volt. MEDNYÁNSZKY 1885, 169; THALLÓCZY–BARABÁS 1913, 303.

²³¹⁵ LUKINICH 1937–1943, II. 172–173.

²³¹⁶ „lavatorio cum amphora de argento”: IVÁNYI 1928, 416.

²³¹⁷ KARÁCSONYI 1891, 679.

testamentuma, amelyben arról olvashatunk, hogy a főúr ezüst mosdófelszerelésén egy Gallo nevű fehérvári ötvös dolgozik éppen (*unam pelvim argenteam simul cum fusorio*).²³¹⁸

A hazai késő középkori mosdókészletek formáját néhány képi forrásunk világíthatja meg. Táblaképeink születést ábrázoló jelenetein ugyanis gyakran fordulnak elő ezek a tárgyak, mivel az újszülött fürdetéséhez (vagy kézmosáshoz is) sokszor használtak fém mosdókészletet. A kassai Szent Erzsébet születése táblaképen (1474–1477) például egy nagy, lapos réztál látható, amely egy hánccsfonatos ülésű kisszékre van helyezve, mellette, a földön pedig egy nyitott, fedél nélküli, felfelé szélesedő kancsó áll (75. ábra 8). A 15. század végi lippai Mária születése festményen, az ágy végi láda tetején hasonló típusú készletet ábrázolt a kép festője (48. ábra 3). Gyakoriak a mosdókészletek a Krisztus Pilátus előtt táblaképeken is, melyre példának hoznánk a lőcsei Szent Miklós-oltárt (1507). Pilátus nagy mosdótál fölött mos kezét, melyet egy szolgáló tart, a vizet pedig egy hosszú kiöntőcsöves, fedeles kancsóból öntik a kezére (75. ábra 4).²³¹⁹ Az előzőektől eltérően fedeles, alul hasasodó kancsó szerepel a szmrecsányi Szent Erzsébet betegeket mosdat táblaképen (1510), a fürdődézsza közelében, a földre helyezve (75. ábra 2). A vízcseppeket itt is egy nagy mosdótál fogta fel. Úgy véljük, az itt bemutatott mosdókészletek a főúri udvarok mindennapos kézmosó felszerelésével lehettek közel azonosak. A nagyobb ünnepségek során használt vagy csak „szemlére kitett” (aranyozott) ezüst darabok még különlegesebbek, még szebben kidolgozottak lehettek.

Ritkaságzámba megy – Magyarországon és külföldön egyaránt –, hogy azonos készletet alkotó mosdókancsók és -medencék/-tálak a mai napig fennmaradjanak. Ha nem is egykori tökéletes mivoltában, de sérülten ránkmaradt az Esterházy-gyűjteményben egy, a 16. század közepéről származó, kancsó és tál alkotta készlet.²³²⁰ Egykori pompás mivoltáról archív felvétel tanúskodik (75. ábra 7). Az aranyozott ezüst, öntött és trébelt, szokatlanul nagyméretű kancsót (m.: 106 centiméter) zománcozott felirat ékesíti. A hozzá tartozó, lapos, 80 centiméter átmérőjű tál közepén címerpár foglal helyet. A mosdókészletet a neves kolozsvári ötvös, Képiró Ferenc munkájának tulajdonítja a kutatók többsége. A garnitúrát Losonczy Antal és Báthory Klára rendelte meg az ötvöstől 1548-ban, állítólag azért, hogy az esztergomi érseknek, Várdai Pálnak ajándékozzák. Ezt a mosdókészletet, mely – Szilágyi András szavaival fogalmazva –, „a 16. századi európai ötvösművészet »élvonalát« képviseli”²³²¹ minden bizonnyal csak különleges alkalmakkor használták.

Eddig csak a fémből készült mosdófelszerelésekről ejtettünk szót, de a 15. század végén–16. század első felében a kerámia- és azon belül is az olasz majolikagarnitúrák méltán vetekedtek az igényes kialakítású fém mosdókészletekkel. Áruk is tükrözte rangos voltukat. Külföldi gyűjteményekben számos majolika mosdótál és -kancsó fennmaradt (olykor összetartozó darabok is),²³²² Magyarországot illetően például a pécsváradi bencés apátságából ismert egy majolika mosdótál (75. ábra 5), pontosabban annak töredékei. A tál Derutában készült, valamikor a 16. század első negyedében, s az apáti háztartáshoz tartozhatott.²³²³

Általánosságban jellemző a majolika mosdókészletekre, hogy a tálnak viszonylag széles pereme van, öblös középső részén egy medalion foglal helyet, mely kiemelkedik. Ez utóbbit praktikus okokból formálták ilyenre: a kézmosó kancsó talpa ugyanis erre a kör alakú alapra ült rá, így nem csúszkált a kancsó a tálban, ha belehelyezték. A tálak és a kancsók minden esetben nagyon gazdagon díszítettek. A tálak mérete eléggé változó: átmérőjük körülbelül 22–35 centiméter között mozog.

²³¹⁸ ZÁVODSZKY 1922, 44.

²³¹⁹ Hasonló típusú mosdókészlet szerepel a bártfai Krisztus születése oltár Krisztus Pilátus előtt jelenetén is.

²³²⁰ *Esterházy-kincsek* 2006–2007, 202–203, Kat. 129. (Szilágyi A.); *Műtárgyak* 2014, 62–68, Kat. I.4. (Szilágyi A.); lásd még: VOIT 1993, 200, és 182. kép.

²³²¹ *Esterházy-kincsek* 2006–2007, 202, Kat. 129. (Szilágyi A.).

²³²² Lásd például: *At Home* 2006, 13.13. kép; *Beatrix hozomány* 2008, 98, Kat. 2.32. (Paolinelli, C.).

²³²³ *Beatrix hozomány* 2008, 97–98, Kat. 2.31. (Kárpáti G.). – A kézmosó tál rekonstrukcióját lásd jelen disszertációban: 75. ábra 5.

Mint láthattuk, a 15. század végi–16. századi elit háztartásokban legalább egy mosdókészlet mindenhol volt. Az igazán gazdag főuraknál a számuk három-hat darab is lehetett, anyaguk réz vagy ezüst volt, de előfordultak majolika mosdókészletek is. Mindennapi használatra a rézből készült szettek szolgálhattak elsősorban, ünnepségek alkalmával kerültek inkább elő a majolika-, ezüst-, vagy aranyozott ezüst készletek. A soproni, pozsonyi és eperjesi végrendeletek és hagyatéki leltárak tanúsága szerint a polgári háztartásokban csak réz/bronz mosdófelszerelést használtak.²³²⁴ Háztartásonként egy mosdótál biztosan előfordult a középpolgároknál, de ennél több is lehetett a vagyonosabb polgároknak.

A 15. században tűnik fel egy olyan, az otthoni higiéniahoz kapcsolódó bútordarab a polgári háztartásokban, amelyet külföldön *Waschkasten*nek, *Waschschrank*nak (Tirolban: *Gießfaßkästel*) hívnak, magyarul pedig mosdószekrénynek. Német nyelvterületek háztartásaira jellemző ez a lakberendezési tárgy, s nagyon gyakran faburkolatos szobákban találkozhatunk velük: az étkezésre szolgáló helyiségekben álltak. Mivel sem a királyi, sem a főúri udvarokra nem jellemző ez a bútor, ezért csak pár szót ejtenénk róluk, mint a higiénia egy praktikus eszközére. Felépítésük ugyanis nagyon funkcionális. A mosdószekrények hosszúka, magas szekrények voltak, alul négyszögletes vagy hatszögletes, ajtóval zárható tárolórészsel, e fölött helyezkedett el a mosdótál és a szekrény hátsó falához rögzített víztartó edény (75. ábra 3). Felső harmadukat – többnyire pártázattal lezárt – ajtóval ellátott tárolórész alkotta.²³²⁵ Jellemzőjük még a lapos faragású díszítmény. A víztartó edény többnyire négy- vagy hatszögletes, dobozszerű tárolóalkalmatlanság, elején csappal. Anyaga többnyire ón.²³²⁶ Egyes darabokat igen különlegesre formáltak, a középkor bájos formavilága tükröződik rajtuk. A kreuzensteini várban lévő egyik mosdószekrény víztartója például egy várra emlékeztet: testét három torony ékesíti, teteje magas háttetőben záródik.²³²⁷

Soproni és pozsonyi végrendeletekben, leltárakban fel-feltűnik a mosdószekrény mint a polgári és egyházi háztartások egyik fontos kelléke. A pozsonyi társaskáptalan egyik kanonokjának a házában az 1555-ben készült leltár szerint egy *Lauatorium cum armario* állt egy kis szobában (*In stubella parua*).²³²⁸ A helyiség berendezéséhez tartozott még egy kisasztal, egy háromszög formájú kisszekrény (vagyis egy sarokszekrény), egy pad, valamint egy kisszék.²³²⁹ Talán egy mosdószekrény része lehetett az a kézmosó vizet tartó hordó (*bandfass*), amelyet egy soproni végrendelet tartalmazott. Továbbá szintén egy ilyen szekrény lehetett az egyik pozsonyi polgár otthonában, mivel az *Allmark*ként említett bútordarabhoz egy mosdókancsó tartozott.²³³⁰ Polgári enteriőrt jelenít meg az eperjesi Szent Miklós születése táblakép. Ezen, a háttérben, a nagyfiókos asztalnál ülő asszonyok mögött egy mosdószekrény felső része vehető ki (51. ábra 2).

Mіндеzen kézmosó alkalmatlanságok mellett – mind egyházi, mind világi használatban – létezett egy olyan megoldás is, amikor egy falifülkébe (lavabófülkébe) akasztották fel a fém mosdóedényt, mely egy vagy még inkább két kiöntőcsővel készült és félgömb alakú teste volt (75. ábra 6).²³³¹ A középkori olasz otthonokban a lavabófülkéket – nem véletlenül – többnyire az ebédlők falában képezték ki, de olykor a hálósobáknak is a része volt.²³³² A firenzei *palazzók*ban gyakoriak voltak az olyan, díszesen faragott kókerettel és medencével készült kézmosók is (*acquaiò*), amelyeknél nem edényből kellett a vizet önteni, hanem vízvezeték biztosította a vízellátást, és csapból folyt ki a víz az alatta levő medencébe.²³³³

²³²⁴ SZENDE 2004, 184–185, és 20. táblázat.

²³²⁵ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 134.

²³²⁶ Soproni „zinnes giesvass”-ra adat 1527-ből: HOLL 1996b, 82.

²³²⁷ WALCHER–PAUKERT 1914, 150.

²³²⁸ PÓR 1884a, 393.

²³²⁹ A ház 1558. évi leltára szerint a pad támlás volt, a kisszék pedig háromlábú. PÓR 1884b, 396.

²³³⁰ SZENDE 2004, 185, 204.

²³³¹ Lavabókannákra lásd: DEXEL 1973.

²³³² THORNTON 1991, 242, 274. kép, 245.

²³³³ PREYER 2006, 284–286.

9.3.3. Tükrök, fésűk, szobaillatosítók és egyebek

A napi tisztálkodáshoz, szépségápoláshoz a fentiekben túlmenően számos apró tárgy tartozott. Mindjárt a lelegején a tükörrel kezdenénk, mely akarva-akaratlanul árulkodik külső megjelenésünk pillanatnyi állapotáról, napjainkban szinte nélkülözhetetlen lakberendezési tárgy. A késő középkorban már számos háztartásban megtalálhatók nemcsak a kézitükrök, hanem a falra felakasztható nagyobb társaik is, a falitükrök. Egervár várában például 1490-ben egy nagy *thyker* is tartozéka volt az egyik gazdag felszereltségű helyiségnek.²³³⁴ Mivel a szobában egy baldachinos ágy is állt, a tükör egy hálószoba berendezéséhez tartozhatott. Várdai Ferenc püspök gyulafehérvári palotájából sem hiányzott a tükör 1521-ben.²³³⁵ A püspöknek számos itáliai tárgya volt, így elképzelhető, hogy ez is onnan származott, bár a palotáról készült leltárban ezt külön nem tüntetik fel. Velencei inventáriumok tanúsága szerint az olasz otthonokban már a 15. század közepétől jelen van egy *restellónak* nevezett berendezési tárgy, amely a *camera*, azaz a hálószoba tartozéka.²³³⁶ A *restello* tulajdonképpen egy olyan luxus lakberendezési tárgy, amelynek a közepén többnyire tükör foglal helyet, kerete dúsan faragott és aranyozott, s alsó részén akasztók sorakoznak: ide lehetett felakasztani olyan kisebb tárgyakat, mint például a haj- vagy a ruhakefe. A *restellónak* a falon volt a helye, oda akasztották fel. Várdai püspöknek lehetséges, hogy egy ilyen díszes, többfunkciós tükre volt. Radéczy István egri püspök ládában tartotta szépségápolási eszközeit 1581-ben, melynek egy tükör is része volt.²³³⁷ Ezenkívül csont- és fafésű, egy rózsavizes üvege, egy ollója, valamint fültisztítói voltak még a püspöknek. Ruhái tisztítására két vörös seprű állt rendelkezésére. Lócsén Czack Melchior (1594) és Wallis János (1599) hagyatékában szerepel egy-egy falitükör.²³³⁸ Mindez jól mutatja, hogy a 16. század végén a polgári háztartásoknak is állandó kelléke a szóban forgó tárgy.

A középkorban is adtak a fogak tisztaságára, bár másabb eszközzel tisztították őket, mint manapság. A középkori fogkefe valójában egy fogvájó volt, s attól függően, hogy ki milyen engedhetett meg magának, rézből, (aranyozott) ezüsből, vagy aranyból készültet használt. Zsigmond lengyel hercegnek arany fogtisztító eszköze volt Budán 1500-ban (*pro instrumento ad dentes purgandos domini principis de auro puro*).²³³⁹ Lorenzo Lotto Lucina Brebatit ábrázoló festményén a hölgy nyakában, egy láncra fűzve láthatunk egy olyan arany, a vége felé kampósan behajló és hegyesedő eszközt, amely fogtisztításra szolgált (76. ábra 1). A lengyel herceg fogtisztító eszköze talán ilyesféle lehetett. A budai királyi palota ásatásai során napvilágra került egy olyan pipereeszköz, amelynek egyszerre több funkciója is volt (76. ábra 2). A 15–16. századnak meghatározott réztárgynak csavart szára van, egyik vége kanalasra van kialakítva, míg a másik sarlószerűen behajlik és hegyes vége van.²³⁴⁰ Az előbbi rész fültisztításra, míg az utóbbi fogtisztításra szolgálhatott. Ehhez nagyon hasonló, szintén réz pipereeszköz az angliai York város régészeti leletei között is található.²³⁴¹ Általános szépségápolási eszköz lehetett.

Hajvágáshoz kétféle formájú ollót is használhattak a középkorban. Az egyik a maihoz hasonló típus volt. A másik pedig olyan, amikor is a száruk nem egymást keresztezték, hanem egymás mellett foglaltak helyet, s az olló fogórésze félkörívesen visszahajlott. A kassai főoltár Szent

²³³⁴ DL 26048.

²³³⁵ „Speculum P”: ZO XII. 422.

²³³⁶ FORTINI BROWN 2006.

²³³⁷ „Egy tok fésű, kiben három fa fésű, egy csont fésű, egy olló, tüker, fülvájók és egy rózsaviznek való üveg vagyon. [...] Ruha tisztítani való két vörös söprű. Egy öreg csont fésű”: KOMÁROMY 1892, 561.

²³³⁸ DEMKÓ 1897, 447.

²³³⁹ DIVÉKY 1914a, 41.

²³⁴⁰ *Paloták, kolostorok* 2011, 56–57, Kat. I. 6. 32. (Kovács E.). – Egyházi intézményekben is használták ezt a fajta pipereeszközt, a nagyvázszyi pálos kolostor leletanyagában található például egy ilyen. Az ismeretlen rendeltetésűnek meghatározott tárgy bronzból készült, hossza 6,5 centiméter. A 15. század végére–16. század elejére keltezték. *Veszprém megye* 2009, 95.

²³⁴¹ OTTAWAY–ROGERS 2002, 2932–2933. (12923. sz. tétel).

Erzsébet betegeket ápol jelenetén láthatunk például egy ilyen eszközt a fakád melletti négy lábú gyalogszéken (76. ábra 5).

Fésülködni fából vagy csontból készített fésűvel lehetett. A középkori fésűk formája négyszögletes volt. A sűrű és a ritka fogazás nem egymás mellett foglalt helyet folytatólagosan, mint a mai fésűkön, hanem a tárgy két oldalán. Női alakkal és felirattal volt díszítve a középső része annak a csontfésűnek, mely a diósgyőri várban látott napvilágot (76. ábra 6). A fésű az itt működő csontfaragó műhely terméke lehetett, mint ahogy a szintén itt lelt, csontból faragott hajvakarók is. Ezeknek a tetejét egy-egy emberi fej díszíti.²³⁴² A bajcsai várból a 16. század végéről egy teljesen egyszerű, díszítés nélküli csontfésűt ismerünk.²³⁴³ Uralkodóink díszesebb csontfésűinek ugyan nem maradtak hírmondói, viszont megmaradt például Flandriai Margit burgundi hercegnő egyik fésűje a párizsi Musée de Cluny gyűjteményében.²³⁴⁴ A puszpángfából faragott fésű középső sávja áttört díszítésű, közepén intarziadíszes csíkkal, illetve *m* monogrammal az egyik és a hercegnő címerével a másik oldalon. A fésű természetesen ez esetben is kétféle fogazású. A budapesti Iparművészeti Múzeum több darab puszpángfa fésűt őriz, amelyek Franciaországban készültek 1500 körül.²³⁴⁵ Ezeket is áttört díszítmény ékesíti.

Nemcsak fürdéshez, de ruha- vagy ágyneműmosáshoz is kiváló tisztálkodó-/tisztítószert volt a szappan (75. ábra 9), sőt, Zsigmond herceg kutyái fürdetéséhez is ezt használta.²³⁴⁶

Már a középkorban is szokás volt a szobák illatosítása, melyet jól bizonyít egy 1501-ben feljegyzésre került adat Zsigmond lengyel herceg budai számadáskönyveiben: a herceg szobájának az illatosítására tömjént vettek a budai Várhegy egyik apotékájában.²³⁴⁷ Fentebb már említettük, hogy a padlókat olykor telehintették virágokkal, illatos füvekkel. Tulajdonképpen ezek is a szobák illatosítására szolgáltak. Idővel az elhervadt, elszáradt növényeket egyszerűen csak összeseperték. Seprűvel takarították II. Lajos budavári szobáit is rutén szolgálói; 1526-ban két seprűt tíz denárért vettek.²³⁴⁸ 1501 nyarán Zsigmond herceg rutén szolgálói szinte hetente vásároltak egy-két denárért seprűket a nagyterem és más helyiségek kitakarításához.²³⁴⁹

9.3.4. Árnyékszékek

A késő középkori várakban, palotákban gyakoriak voltak az egyszemélyes árnyékszékek. Egyik igen elterjedt formája a falsíkból kiugratott, konzolokra támaszkodó, erkélyszerű kis építmény volt. Ez alatt gyakran falazott emésztőgödrt képeztek ki: vagy úgy, hogy kívül, a falon is „futott” már egy hosszú, az emeleti szintekről levezető épített akna, vagy csak az árnyékszék alatt, a földbe mélyítve képeztek ki egy falazott tárolóaknát, emésztőgödrt. 15–16. századi várainkban, kastélyainkban azonban a belső aknás latrinák is előfordultak. A zárterkélyes árnyékszékek többnyire nem a fűthető nappali helyiségekhez, hanem a fűtetlen alvóterekhez, hálósobákhoz

²³⁴² CZEGLÉDY 1988, 68–69, és 47. kép, XLVII. tábla a. – Pozsonyi fa- és csontfésűkre lásd: POLLA 1979, XXXVII–XXXVIII. tábla, XL. tábla. Budai csontfésű a Mátyás-templom mellől (14–15. század): *Mátyás-templom* 2015, 137, Kat. 3.61. (Nyékhelyi D.).

²³⁴³ *Bajcsa-vár* 2002, 133, Kat. 81. (Vándor L.).

²³⁴⁴ ERLANDE-BRANDENBURG – LE POGAM – SANDRON 1993, 54–55, Kat. 51.

²³⁴⁵ BATÁRI–VADÁSZI 2000, 11. (11–14. tétel), 17. (12. kép), 19. (11. kép, 13–14. kép).

²³⁴⁶ Várdai Ferenc gyulafehérvári püspök számadásaiban (1520): „Item sinigma pro lavandis camisiis, linteaminibus et saator domini Rev.?” ZO XII. 389; „pro smigmatate ad lavandum canem”: DIVÉKY 1914a, 22, 24, 27 stb.

²³⁴⁷ „pro glowyenki [= füstölőszer, szobaillatosító] pro suffumio in appoteka ad stubam domini principi”: DIVÉKY 1914a, 77.

²³⁴⁸ „ad manus Joannis Rutheni R. Mtis pro emendis csopis ad purgandas domos suae Mtis per duos den. 10.”: ENGEL 1809, 196.

²³⁴⁹ Például 1501. június 24-én: „Item eodem die oroschom ad scopas pro purganda aula dedi I den. ung.” DIVÉKY 1914a, 115.

kapcsolódtak.²³⁵⁰ A 16. század második felében már gyakori, hogy a nagyobb, közösségi funkciót ellátó terekhez is kerülnek árnyékszékek.

Az esztergomi vár 12. század végén emelt Fehér tornyát illetően majdnem mindegyik helyiségnek volt klozeterkélye, kivéve a studiólót.²³⁵¹ A diósgyőri várban a délkeleti torony első emeletén helyreállítottak egy, a falsíkból kiugró zárterkélyes árnyékszékot, melyhez a keleti fal vastagságában futó folyósó vezetett. A latrinának cseréppel fedett, rézsűs teteje van, egyik oldalán kis résablak biztosítja a szellőzést és ad némi fényt a helyiségnek.²³⁵² A zárterkélyes árnyékszék alatt feltárták a hozzá tartozó aknát is. Egyébiránt a diósgyőri vár falszorosainak a feltárásakor számos, a vár palotaszárnyaihoz kapcsolódó árnyékszékakna került napvilágra, melyek jól kirajzolják, hogy az árnyékszékek hol helyezkedtek el. Így volt egy akna a déli falszorosban, a palotafal közepénél, a nyugati falszorosban a nyugati palotaszárny északi és déli részén, a keleti falszorosban pedig a fent említetten kívül volt még egy, a kápolnától délre.²³⁵³ Nagyvázsöny 15. század eleji lakótornyának déli falán szintén megmaradt egy konzolokra támaszkodó, épített latrina (76. ábra 7).²³⁵⁴ Külső, falazott aknája hosszan nyúlik lefelé, de a talajszintet nem éri el. Az ötszintes torony második és harmadik emelete a várúr és családja lakóhelyiségeit foglalta magában, az árnyékszék a harmadik emeleten volt. A visegrádi fellegvárban a keleti palota őrzi nyomát zárterkélyes latrináknak.²³⁵⁵ A palota első és második emeletén is egy-egy hálóboltozatos nagyterem foglalt helyet a Mátyás korban. Ezekhez tartoztak az árnyékszékek, melyeknek nyomai az épület északnyugati sarkában maradtak meg. A budai királyi palota nagyfokú pusztulása miatt az egykori, erkélyként kialakított árnyékszékekre leginkább az alattuk kiképzett falazott emésztőgödrök utalnak. A palotában sok helyen lehetett ilyen típusú árnyékszék. Példaként hoznánk a délkeleti szárny zárterkélye melletti latrinát, melynek alsó, konzolos része a falszövetben máig megmaradt.²³⁵⁶ A 15. század végén épült botszentgyörgyi *castellumban* az északi szárny nyugati oldalán tártak fel egy falazott emésztőgödrot, amely a pince feletti szinthez egykor kapcsolódó, a fal síkjából kiugró árnyékszék számára készült. A kastély 1538. évi osztálylevele szerint a pince fölött szobasor helyezkedett el, valószínűleg ennek a nyugati helyiségéhez kapcsolódott a „szükség helye”.²³⁵⁷ 16. századi várainkban is megtalálható még a klozeterkély. A sárospataki, Perényi Péter által 1534–1537 között emeltetett Vörös-torony délkeleti homlokzatán ma is látható visszaállított állapotában egy ilyen.²³⁵⁸ Az árnyékszék a második emelet hármast lakóegységének hálószobájához kapcsolódott.

Kéked kastélyába viszont belső aknás latrinákat terveztek a 16. században.²³⁵⁹ A kastély északi épületében folyt kutatásoknak köszönhetően ismert, hogy a földszinti és az emeleti középső, hosszanti előtér északi végében ilyen belső aknás árnyékszékeket alakítottak ki. A 16. század végi vajai kastély is belső aknás árnyékszékekkel épült.²³⁶⁰ Ezeket a kastély keleti falában „rejtették el”. A földszinten, illetve az első és a második emeleten is több belső aknás árnyékszékot hoztak létre. Lapos szegmensdongával fedett tereiket keskeny ablakokkal világították meg. Az első emeleten például a két déli helyiséghez kapcsolódott egy-egy. Belső aknás latrinát már a 15. századi ozorai várban is találunk.²³⁶¹

²³⁵⁰ FELD 2000b, 119.

²³⁵¹ VUKOV 2004, 67.

²³⁵² FERENCZY 1984, 189, és 141–142. kép.

²³⁵³ CZEGLÉDY 1988, 59, 71, és 14. kép, 35. kép, 49. kép.

²³⁵⁴ ÉRI 1975b, 206, és 150. kép; ÉRI 1979, 3.

²³⁵⁵ BUZÁS–SZÓKE 1994, 20.

²³⁵⁶ GEREVICH 1966, 190, és 271–274. kép, 278. kép.

²³⁵⁷ „cellarium magnum sub serie domorum”: SZERÉMI 1879, 226; VÁNDOR 1995, 5, 15–16.

²³⁵⁸ FELD–SZEKÉR 1994, 188, és 12. kép; FELD 2000b, 156. ábra.

²³⁵⁹ CABELLO–SIMON 1994, 213, 215; FELD 2000b, 50–51.

²³⁶⁰ CABELLO 2008, 117.

²³⁶¹ FELD–GERELYES 1985, 163; FELD et al. 1989, 177.

Külföldi példák igazolják, hogy a zárt aknás árnyékszékeket nehéz volt tisztítani, de közel sem lehetetlen, találtak rá megoldást. Az angol királyi udvarban, VIII. Henrik idejében, ha kellett, az akna oldalfalát is kibontották. A rajta vágott résen keresztül lehetett bejutni a belsejébe, kitisztítani, majd pedig lesúrolni a falait.²³⁶² A munka befejeztével kőművesekkel falaztatták be a részt.

Az árnyékszékaknak közös építménybe való csoportosításával létrejövő árnyékszékatorony mind a világi, mind a szerzetesi építészetben általánosan elterjedt volt Európában (pl. Franciaország, Lengyelország, Anglia) a középkorban. Folyóvíz fölé építették, így a szennyvízelvezetést természetes módon oldották meg.²³⁶³ Egyes árnyékszékatoronyokban a „férőhelyek” száma akár az 55-öt is meghaladhatta.²³⁶⁴

Külföldi példaként a franciaországi Chateau-Gaillard, Pirou és Pierrefonds várainak tornyait idéznénk először.²³⁶⁵ Chateau-Gaillardban már a 12. század végén építettek egy, a lakóépülettől távol eső árnyékszékatornyot. Pirou 14. századi latrinatornya négyszögletes alaprajzú volt, aljában kettős árkádívvel, a szennyvíz itt folyt el. Közismertek a Német Lovagrend területén lévő várak (pl. Kwidzyn, Toruń, Malbork; ma Lengyelországban) hatalmas árnyékszékatornyai, ún. *Danskerei*.²³⁶⁶ Jellemző ezekre, hogy a bennük kialakított klozeteket hosszú, pillérekkel alátámasztott, fedett folyosón lehetett megközelíteni; távol estek a palotaépületektől. Ennek a megoldásnak praktikus okai voltak. Egyrészt folyóvíz fölé építették őket, így oldván meg a szennyvízelvezetést, másrészt a belőlük áradó kellemetlen szagok nem zavarták a palotában zajló mindennapi életet. De szükség is volt nagy tömegek befogadására szolgáló latrinaépítményekre a középkori királyi, főpapi és főúri palotákban: mind a nagy létszámú udvarnép, mind pedig az ünnepek során fogadott vendégek miatt. VIII. Henrik Hampton Court-i palotájában például az 1536-ra elkészült *common jakes*-t egyszerre 14 ember tudta használni.²³⁶⁷

Ami hazánkat illeti, az esztergomi várból, illetve a visegrádi királyi palotából ismerünk egy-egy árnyékszékatornyot. Az esztergomi a Vitéz-féle nagyteremtől északra helyezkedett el. Eredeti falaiból mintegy 15 méter magasságú máig fennmaradt, alsó része – a külföldi lengyel példákhoz hasonlóan – hatalmas ívnyílásokkal épült (76. ábra 9).²³⁶⁸ Az északi nyílást hitelesen helyreállították. A nagyterem közelében kialakított árnyékszékatorony bizonyára nagy forgalmat bonyolított le egy-egy fogadás, ünnepség alkalmával. Visegrádon az északkeleti palota északkeleti sarkához csatlakozott egy többszintes árnyékszékatorony.²³⁶⁹ Az 1360-as években emelt építmény kezdetben csak egyszintes volt és az első emeletről, egy folyosón keresztül lehetett megközelíteni a benne lévő árnyékszékeket, tehát az első emeleti helyiségeket szolgálta ki. A Mátyás korban egy újabb szintet építettek rá, így a második emeleti helyiségekből ezeket az árnyékszékeket lehetett kényelmesen használni. A toronyépítmény alatt kikövezett emésztő foglalt helyet, amelybe bevezették a palota vízvezetékét. A szennyvíz innen egy boltozott csatornán keresztül távozott a Dunába.

Az árnyékszékekben egyszerű, kerek nyílású fadeszkák szolgáltak ülésként. A soproni rituális fürdő (*mikve*) feltárásakor többek között egy ilyen, 15. századi faülőke maradványai is napvilágot láttak.²³⁷⁰ A nyílást kör alakú fakoronggal fedték le. Egy-egy rosszul megkonstruált illemhely könnyen bajt okozhatott. Egy, a *Dekameron*hoz készült francia illusztráció egy ilyen sajnálatos

²³⁶² THURLEY 1993, 176. Ezekre a munkálatokra kis termetű férfiakat alkalmaztak.

²³⁶³ A latrinák folyóvíz útján történő tisztítása a cisztercieknél is igen elterjedt volt, lásd például az ausztriai Zwettl kolostorát: KOSCH 1991, 135–137.

²³⁶⁴ THURLEY 1993, 174.

²³⁶⁵ MESQUI 1993, 179; MESQUI 1997, 212.

²³⁶⁶ KRASSOWSKI 1990, 293–296. kép, 301. kép.

²³⁶⁷ THURLEY 1993, 174–175. Az építmény a Base Court épületeinek délnyugati sarkához kapcsolódott, s benne egykor két szinten helyezkedtek el a latrinák, hét-hét egy sorban. A torony árok fölé épült, a benne levő folyóvíz szállította el a fekáliát a közeli folyóba.

²³⁶⁸ HORVÁTH 1990b, 83–84; HORVÁTH 2015, 220, és 24. ábra.

²³⁶⁹ BUZÁS 2010b, 116–117.

²³⁷⁰ GÖMÖRI 1979, 232, és 11. kép 1.

esetet örökölt meg: a szükségét végző férfi alatt leszakadt a WC padlója, s szerencsétlenségére a piszokba esett – a szomszédoknak nem kis derűtséget okozva ezzel (76. ábra 8). Mindenesetre a képen jól látható az illemhely minden egyes részlete, beleértve az ülést is. Az árnyékszék felszerelése lehetett még a fal szalmatartó, melyben a szalma a mai WC-papírnak felelt meg.²³⁷¹ A szalmán kívül lenből vagy pamutból készült négyszögletes törölkendőket használtak, melyeket mosás után feltehetőleg ismét használatba lehetett venni.²³⁷²

Az állandó helyű árnyékszékeken túlmenően mindig rendelkezésre álló, könnyen elérhető és megközelíthető hordozható latrinák (76. ábra 3) is léteztek a királyi és a főúri udvarokban, melyeknek többnyire a hálószobában, az ágy mellett volt a helyük.²³⁷³ Leonello d'Este felesége, Margherita Gonzaga is hálószobájában tartotta hordozható árnyékszékét a ferrarai hercegi palotában.²³⁷⁴ A Nyugat-Európából ismert hordozható latrinák láda alakúak voltak, belsejükben könnyen cserélhető és üríthető edénnyel (többnyire ónból), s gazdag kárpitozással voltak ellátva. VIII. Henrik greenwichi palotabeli egyik hordozható árnyékszékének az ülése jól ki volt párnázva, fekete bársony fedte, melyet selyemszalaggal kereteztek, oldalait pedig skarlátszínű anyag borította.²³⁷⁵ E kárpitos – méltán nevezhetjük így – bútordarabhoz egy bőrtok is tartozott, amely az utazások során védte az esetleges sérülésektől.

Számadásaiból ismert, hogy Zsigmond lengyel hercegnek is volt egy hordozható illemhelye a budai palotában, sajnos azonban semmi közelebbit nem közölnek kinézetéről.²³⁷⁶ 1544 áprilisában a Nádasdyak szolgálói az asztalgéjtől szereztek be *az uram hazába eg kamora széket hatuan penzen*, azaz 60 denárért.²³⁷⁷ Ezek a latrinák már csak azért is praktikusak voltak, mert könnyen át lehetett vinni őket egyik helyről a másikra, s nem csak egy adott épületen belül. A pozsonyi társaskáptalan egyik idősebb kanonokjának például volt egy kimondottan utazások során használt illemhelye (*sedes necessaria ad viam*).²³⁷⁸ Nádasdy Tamás nádornak szintén volt *úti kamoraszéke*, amellyel kapcsolatban panaszosan írt feleségének, Kanizsai Orsolyának 1557 szeptemberében, hogy az eltört, s kérte Orsolya asszonyt, hogy helyette küldje el neki egy kocsin a *kamara zselleszékét*, vánkosaival együtt.²³⁷⁹ Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturája* (1590) az illemhelyekre a következő kifejezéseket használja: *Latrina – Armek széke; Cloaca, Forica – Kőzőnseges szaro széke*.²³⁸⁰

Hordozható árnyékszékeket piacon is árultak, melyre példa egy 1411-ből származó miniatúra, amely a bolognai piacot ábrázolja.²³⁸¹ Láda alakú, háttámlával is ellátott darabot lehetett itt venni, s még sok egyéb lakberendezési holmit is. A latrinát hasonlóan szürke színnel festette meg a miniatúrát készítő mester mint a körülötte levő fémtárgyakat (üstök, rostély, tűzikutya stb.), vagyis valószínűleg vasból lehetett ez is. A kartámlával és magas háttámlával ellátott ún. ládaszékeket is használták illemhelyként.²³⁸² A bútor onnan kapta a nevét, hogy zárt, ládaszerű ülőrésze volt, melynek fedelét ugyanúgy fel lehetett emelni, mint a ládákét.

²³⁷¹ OROSZ 2010b, 116. kép.

²³⁷² THORNTON 1991, 249.

²³⁷³ Azaz, ha egy középkori térhez nem kapcsolódik épített árnyékszék, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy a helyiség nem hálószobaként funkcionált.

²³⁷⁴ THORNTON 1991, 248.

²³⁷⁵ THURLEY 1993, 176.

²³⁷⁶ „pro sedili wychodowi pro domino principe [...] dedi XL den. ung.”: DIVÉKY 1914a, 38.

²³⁷⁷ *Nádasdiak* 1959, I. 48.

²³⁷⁸ PÓR 1884b, 396.

²³⁷⁹ „Ez esse fiai eltörték az én úti kamoraszékemet, és az te kis úti székedet hozták el, kire az én aszú faromnak csak az fele is alig fér reá [...] azért kérek, küldd ide az kamara zselleszékét mind vánkosaival egyetembe, ülhetek is rajta. Az bolt előtt való pitvarba vagyon, merthogy Kinsperger uramat várjok vala, az nagy szobában vala, és én tétetem be az kis pitvarba. [...] Egy kocsi-ra tegyék az széket, még ide jutnak véle.” „*Szerelmes Orsikám...*” 1988, 193.

²³⁸⁰ MELICH 1906, 83. (186. rész).

²³⁸¹ SALMI 1956, XII. kép; OROSZ 2010b, 117. kép.

²³⁸² KAESZ 1994, 76; VADÁSZI 1987, 50.

Még egyszerűbb és olcsóbb megoldásként ott voltak még a középkori háztartásokban a kerámia éjjeliedények is. Az ábrázolások tanúsága szerint az ágy alatt tartották őket. Egy Szent Kozma és Damján-táblaképen például a beteg ágya alatt egy kívül mázatlan, belül zöld mázas edény látható, amelynek füle is van, a könnyebb hordozhatóság végett (76. ábra 4). Nyilvánvalóan nem csupán esztétikai okok miatt volt mázas az éjjeliedény belseje, hanem azért is, hogy egyszerűbb legyen tisztán tartani.²³⁸³

²³⁸³ 15. századi, egyfülű, belül zöld mázas kerámia éjjeliedény Nürnbergből: *Aus dem Wirtsbaus* 1984, 100.

10.

HASONLÓ MOTÍVUMOK KÜLÖNFÉLE LAKBERENDEZÉSI TÁRGYAKON, BELSŐÉPÍTÉSZETI ELEMÉKEN

Minden korszaknak megvannak a maga jellegzetes motívumai, melyeket sokat és sokféle helyen használtak. A 15–16. századi lakberendezési tárgyakon (pl. bútorokon, textíliákon), kályhákon és belsőépítészeti elemeken (pl. padlókon, mennyezeteken) is találunk ilyeneket. Ezek sokszor egy adott enteriőrön belül egymás mellett éltek, harmonikus egységet alkotva. Az alábbiakban néhány ilyen jellegzetes motívumot mutatunk be, melyek gyakran egymástól földrajzilag távol eső emlékeken bukkannak fel.

10.1. KÖRGYŰRŰBE KOMPONÁLT ÁLLATALAKOK ÉS MESEBELI LÉNYEK

A körbe komponált állatalakos mintával díszített középkori tárgyakkal (77. ábra 3, 5–6; 78. ábra 1–6), így például a ládákkal és a padlótéglákkal kapcsolatban már régóta ismert tény, hogy azok minden valószínűség szerint különféle szövetek vagy hímzett egyházi paramentumok díszítőelemeit utánozták. Ilyen minták például a Bizáncban készített 8–12. századi selyemszöveteken fordultak elő, illetve Itáliában (pl. Lucca) és Regensburgban is sokféle, állatalakos selymet szőttek a 13–14. században (77. ábra 4, 7).²³⁸⁴ A szöveteken lévő körökben az állatalakok egyesével vagy kettesével szerepelnek. A bizánci selymeken a köröket gyakran valamilyen rozettaszerű motívummal kapcsolják össze, illetve a körök közt adódó üres részeket is hasonló mintákkal töltik ki. A medalionokban például sasok, griffek, oroszlánok, elefántok, szarvasok, pávák jelennek meg. A hímzett egyházi paramentumokon (pl. dalmatikák, pluviálék) körbe vagy négyszögbe komponálták az állatalakokat. Így például a 13. századi gössi dalmatikán (Bécs, Museum für angewandte Kunst) négyszögekben jelennek meg az állatalakok (77. ábra 1).²³⁸⁵ Az 1330–1340 körül, valószínűleg IV. (Bajor) Lajos számára készített dalmatikát pedig 68 darab körbe komponált sas díszíti, melyeket egyesével varrtak fel a vörös selyemdamaszt anyagra (77. ábra 2).²³⁸⁶

A Rajna-vidéken a 11–14. században a selyemnyomók gyakran használtak fa pecsétnyomókat selymek vagy vásznak díszítéséhez, amelyeket festékekkel kentek be és a szövetekre nyomták velük az éppen kívánt mintát. A padlótéglák egy részét is így készítették a középkorban, a lágy agyagba nyomták bele a fadúcon lévő motívumot, amely igen gyakran valamilyen állatalak volt, körbe vagy négykaréjba szerkesztve. Az így létrehozott minta negatívként jelentkezett a kész padlótéglán. A 12–14. században a mintás padlótéglák fő készítési centrumai a kolostorok voltak, így nem véletlen, hogy rajtuk az egyházi szimbolika motívumai voltak főként ábrázolva (állatalakok: pl. sas, oroszlán, szarvas, griff), de nagyon gyakoriak voltak a stilizált növényi vagy mértani rajzok is.²³⁸⁷

A visegrádi királyi palota kápolnájának a padlóját a 14. század második felében részben kettős körbe elhelyezett állatalakokkal, szarvassal, oroszlánnal, illetve sassal díszített padlótéglákkal borították be (77. ábra 6).²³⁸⁸ Az állatalakos padlótéglákon kívül növényi motívumos és dísztelen padlótéglákat használtak még fel. Kettős körgyűrűben lévő szarvassal, illetve oroszlánnal díszített padlótéglák Esztergom királyi városrészében, a Szent Lőrinc-templom területén is napvilágot

²³⁸⁴ SCHULZE 1917, 62–63. kép, 67–68. kép, 73. kép (8–12. századi bizánci selymek), 74–76. kép (13. századi olasz selymek), 90. kép (13. századi regensburgi selyemszövet).

²³⁸⁵ A dalmatika egykor a gössi bencés apácakolostor tulajdona volt; 1260 körül készült.

²³⁸⁶ LEITHE-JASPER – DISTELBERGER 2003, 47.

²³⁸⁷ HOLL 1954, 192. Középkori padlótéglákra vonatkozólag kiváló összefoglalás: LANDGRAF 1993.

²³⁸⁸ HOLL 1954, 193–195; KOCSIS 2010b, 390, 56. kép.

láttak, korukat a 14. századra tették (77. ábra 5).²³⁸⁹ Márianosztra pálos kolostortemplomából kettős körrel keretezett szarvasos padlótegla ismert.²³⁹⁰ Vasszentmihályon a római katolikus templom kutatása során kerültek elő középkori padlóteglák, mégpedig a sekrestyében, másodlagos felhasználásban. A számos dekoráció között egy körbe szerkesztett, kiterjesztett szárnyú sast is találunk.²³⁹¹ A téglák a templom szentélyéhez tartozhattak egykor. Állatalakokon kívül mesebeli vagy mitológiai lények is szerepelhetnek kör alakú díszítményben. A pécsváradi bencés apátság padlóteglái között például egy olyan padlóteglatípus található, amelynek díszítménye egy kétfarkú sellő kettős körbe helyezve. A két kör közötti mezőben német nyelvű, majuszkulás felirat fut körbe.

Ami a bútorokat illeti, középkori ládákon, ládikákon faragva vagy festve jelenik meg a körbe helyezett állatalakos dekoráció. Külföldi képviselőiket Németországból az 1300 körüli, illetve 14. század végi/1400 körüli időkből ismerjük.

Faragott, körrel keretezett állatalakos díszű ládák (vagy csak homloklapjaik) Észak-Németországból maradtak fenn. Az egyik egy tölgyfából – valószínűleg Brémában – készített ládaelőlapp (ma Berlin, Kunstgewerbemuseum Schloß Köpenick), amelyet a kutatók többsége 1300 körülre keltez (78. ábra 2).²³⁹² Felületét három sorban borítják be a medalionok, felülről lefelé 6-7-7 darab. A két lábat indamotívum díszíti. A ládaelőlapp felületén talált festésnyomok arra utalnak, hogy a faragott díszítmények egykor ki voltak festve. A körgyűrűkben nemcsak állatok (pl. sas, oroszlán, nyúl, szarvas, rák, teve) jelennek meg, hanem kitalált, sosem volt lények (pl. sellő, griff) is. A ládaelőlapp, beosztásával és motívumaival nagyon emlékeztet a korabeli padlóteglák formájára és díszítményeire.

Ennél egyszerűbb kiosztású az a láda, amely a Wolfenbüttel közeli Groß Biewendéből származik (ma Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum; 78. ábra 1). A *Frontalstollenrube* típusba sorolható láda szintén tölgyből készült. Korát Robert Schmidt a 14. századra, Franz Windisch-Graetz a 13. század végére tette.²³⁹³ A láda homloklapján két sorban helyezkednek el a medalionok, a kitalált és valós lényekkel, összesen tíz darab. A lábat alkotó pallókon két-két sekélyebb faragású díszítmény van, a további hat mélyebben faragott.

Egészen finom kidolgozású az a ládaelőlapp, amely a Bréma melletti Delmenhorstból került a hamburgi Museum für Kunst und Gewerbe gyűjteményébe (78. ábra 3).²³⁹⁴ Itt is változatos keltezéssel találkozunk. Egyes kutatók a 14. századra vagy a 14. század végére datálták a bútort, mások 1400 körülre, vagyis egy évszázaddal későbbi készítménynek tartják, mint az előzőekben ismerttetett két ládat.²³⁹⁵ A ládaelőlapp díszítményei között nemcsak a „szokásos” állatalakok és mesebeli lények (pl. oroszlán, szarvas, egyszarvú, szirén, griff) szerepelnek, hanem a négy sarokban egy-egy evangélista-szimbólum is. A medalionok három sorba rendezettek, mint a berlini Kunstgewerbemuseumban őrzött ládaelőlappnál, 6-7-7 darab kiosztásban. A körök találkozásánál viszont kis rozetták ülnek, a körök közti mezőket pedig nagyobb rozetták töltik ki – mindez bizonyos bizánci selymek kompozíciójára emlékeztet. A ládalapp oldalsó széléit egy-egy leveles indával dekorálták.

A New York-i Metropolitan Museum of Art gyűjteményében található egy olyan kisméretű (7,9 × 26 × 9,2 centiméter) festett láda, amely egykor játékszetonok tárolására szolgált (78. ábra 4).²³⁹⁶ Az 1300 körül, a Felső-Rajna-vidéken készített ládikának nemcsak az előlapját, hanem a

²³⁸⁹ MRT 5. 140, és 52. tábla 1–2.

²³⁹⁰ MRT 9. 185, és 18. kép (bal alsó ábra).

²³⁹¹ *Vas megye* 2002, 906–907. kép.

²³⁹² KREISEL 1968, 23. kép (1300 körül); WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 68, és 107. kép (FALKE 1924, 17. nyomán keltezi 1300 körülre); APPUHN-WITTSTOCK 1982, 47, és 6. kép (a szerzőpáros a 14. század végére datálja a ládaelőlappot).

²³⁹³ SCHMIDT 1917, 27–28, és 19. kép; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 45, és 76. kép.

²³⁹⁴ RASPE 1909.

²³⁹⁵ FALKE 1924 (14. század vége); KREISEL 1968, 24. kép (1400 körül); ALBRECHT 1997, 69–70, és 128. kép (14. század).

²³⁹⁶ Egykor a Figdor-gyűjtemény része volt, lásd: Figdor 1930, V. 312. tétel.

hátoldalát, sőt az oldallapjait is kettős körbe helyezett állatalakok és mesés lények díszítik: az elő- és a hátlapon négy, illetve öt darab, a rövid oldalakon egy-egy. Az állatok között például nyúl, szarvas, elefánt, kiterjesztett szárnyú sas, oroszlán szerepel, illetve kitalált lényként egy unikornis és egy kétfarkú sellő is található a ládikán. A kompozíciók teljesen olyanok mint a középkori német²³⁹⁷ és magyar padlótéglákon.

A középkori ládákon lévő valós és mesebeli állatalakok közül sok egyházi szimbólum volt, miként ezt már a padlótéglák állatalakjaival kapcsolatban is említettük. A griff például Krisztus feltámadásának és mennybemenetelének a szimbóluma volt a középkorban.²³⁹⁸

A három láda, illetve ládaelőlap keltezése csupán stíluskritikai alapon történt, ezért is változóak a datálások. Dendrokronológiai vizsgálatokkal pontosabb keltezést lehetne elérni. Ilyen vizsgálatok számos más bútordarab esetében is meglepő eredményekre vezettek már, a feltételezett készítési időnél korábban vagy később mutatva ki. Természetesen az a legcélravezetőbb, ha a két módszert együttesen alkalmazza a kutató, mert önmagában egyik sem „mindent tud”.

A fent említett tárgyak (nyomott mintás szövetek, padlótéglák) nyomódúcaikhoz biztos fafaragótudásra volt szükség, mint ahogy a ládák homloklapjainak szép rajzú, faragott díszítményeihez is. A dúcokat faragó mesterek valószínűleg egyben bútorkészítő ácsok, asztalosok is voltak, de fordítva is mondhatnánk mindezt, a faragott díszítésű bútorokat készítő mesterek mintás fadúcokat is készítettek, ha éppen arra volt szükség. A motívumokhoz sokszor a mintás szövetek adták a példákat.

Körbe komponált állatalakok nemcsak fa-, hanem elefántcsont ládikákat is díszítettek. Az előzőeknél korábban még korábbi az a kis elefántcsont ládika, amelyet a 12. században készítettek Szicíliában.²³⁹⁹ Homloklapján egy-egy sas, oldallapján egy oroszlán van a kettős körben. A ládikát a 14. században biztosan használták még, mert fedelének belsejét 14. századi selyemszövettel bélelték ki, melyet madáralakok díszítenek.

Ami hazánkat illeti, erdélyi szász ácsolt ládákon is megtalálható a szóban forgó motívum, de jóval későbbi időszakban készültek, mint a fent bemutatott német ládák. Ezeknek a homloklapján és olykor a fedelén is fonatdíszrel összekapcsolt körökben jelennek meg az állatalakok és mesebeli lények, de nem faragva, hanem festve (46. ábra 1, 5–6; 78. ábra 5–6). Az emlékanyag a 15. század hatvanas éveitől a 16. század végéig terjed, s a ládák pontos keltezését dendrokronológiai vizsgálatok adják. Mindezekről bővebben a *Ládák* fejezetben írtunk, itt most elsősorban – a fejezet témájából adódóan – a motívumokkal foglalkozunk. Az ácsolt ládák elülső lábain gyakori az egész alakos emberábrázolás, míg a lábak közti három vízszintes deszka alsó és felső elemét négy vagy öt medalion tölti ki, mesebeli figurával vagy állatalakkal (olykor a pallókra is áthúzódik egy-egy dísz). A középső, keskenyebb lécs díszítménye általában valamilyen egyszerű sorminta. K. Csilléry Klára mutatott rá arra, hogy az álló alakok elhelyezése az antik kőszarkofágok díszítésmódjára rímel, míg a körbe komponált állatalakos minták a geometrikus díszű ácsolt ládák körgyűrűkbe foglalt rozettáit „helyettesítik”.²⁴⁰⁰ E menyasszonyi ácsolt ládák festett mintáit hivatásos képirok készíthették. A medalionokban lévő állatalakok között gyakori az oroszlán, de megtalálható még a ló vagy a griff is.²⁴⁰¹ A mesés lények közül elsősorban egy koronás csodalényt (agancsszerű altesttel) emelnénk ki, a Néprajzi Múzeum egyik ládájáról, amely valójában egy Nagy Sándor-ábrázolás lenne: a legenda szerint az uralkodót sasok húzták az égbe egy kosárban (46. ábra 6).²⁴⁰² A Magyar Nemzeti Múzeum festett ácsolt ládáján viszont a medalionok többszöri mintája egy emberfejű szárnyas lény halszerű farokkal (46. ábra 1).

²³⁹⁷ Lásd például: LANDGRAF 1993.

²³⁹⁸ KML 1986, 107.

²³⁹⁹ LEMBERG–SCHMEDDING 1973, 26. tábla.

²⁴⁰⁰ K. CSILLÉRY 1975b, 29.

²⁴⁰¹ Henndorfer 2012, 64, és 64. kép stb.

²⁴⁰² K. CSILLÉRY 1975b, 29; Henndorfer 2012, 87. kép.

A tárgyalt 15. század végi, 16. századi erdélyi ácsolt ládáknak valójában sem a szerkezete, sem a díszítménye nem korszerű. Ebben az időszakban a „modernebb” konstrukciót az asztalos készítésű ládák képviselték, melyeknek deszkáit fűrészmalomokban vágták le egyenletes formára. Az így kapott, téglalap keresztmetszetű deszkákból – melyeknek a felületét ráadásul még gyaluval tökéletesen simává és egyenletessé is tették – szabályos alakú, keretbetétes szerkezetű ládákat készítettek. A szóban forgó ácsolt ládák festményei ráadásul vidékies megfogalmazásúak, hiszen Nagyszeben környéki falvakból származnak. A képirók valószínűleg régies motívumokat használtak fel díszítésükhöz. Csak sajnálni tudjuk, hogy a korábbi időszakból nem maradtak fenn hasonló ládák összehasonlító anyagként. Mindenesetre az látható, hogy a körgyűrűbe komponált motívumokat hosszú időszakon, több generáción keresztül alkalmazták a ládákon.

10.2. SZALAGFONATOS DÍSZ

A budai királyi palota feltárása során napvilágra került Zsigmond kori kályhacsempék egyik típusával kapcsolatban Holl Imre már 1958-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a csempe mintázata korabeli bútorok faragott díszítésére hasonlít.²⁴⁰³ A téglalap alakú, dongás hátú csempe mázatlan és mázas (sötétzöld és barna) kivitelben is készült. A csempe fő díszítményét a szalagfonat adja, amelyet egymást keresztező hármashullám-vonalak képeznek. A hullám-vonalak közötti mezőket háromkaréjos minta tölti ki. A csempéket a 15. század első felére lehetett keltezni kísérőleletei alapján.

Ez a mintázat a nagyszebeni evangélikus templom három, 15. századi faliszekrényén is fellelhető. Falba épített szekrényekről lévén szó, az ajtajuk és a keretük van díszesen faragva. Az egyik faliszekrény kerete és ajtaja már nincs a templomban, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéhez tartozik (80. ábra 7).²⁴⁰⁴ Ennél a szóban forgó díszítmény a két oldalsó, szélesebb díszlécet ékesíti, de az alsó és a felső keretlécen is megtalálható kicsiben. A végteleníthető mintázat alapját vörös és fekete festéssel emelték ki, az ajtólapot szépen szerkesztett mérműves mintázattal látták el.

A másik két nagyszebeni faliszekrény esetében a szalagfonatos minta csak itt-ott díszíti a felületeket.²⁴⁰⁵ A szélesebb faliszekrényénél a bal oldalsó kereten találjuk ezt a mintát (52. ábra 2). A szekrényajtó és a keret többi részét egyszerűbb ismétlődő minták díszítik, teljesen esetlegesnek tűnik, hogy hova, mit faragtak. Az ajtólap és a jobb oldalsó keret mintázata egyezik meg, mely félköríves lezárású motívumban lévő háromkaréjos dísz, s mindez végtelenítve. A keskenyebb faliszekrény felső részén még gótikus felirat is található (52. ábra 3; 80. ábra 5). A szóban forgó minta az ajtólap egy részét borítja csak be, mellette körökbe komponált mérműves díszítmények találhatóak, összesen hat darab. A jobb oldalsó keret egy része van még a szalagfonatos díszítménnyel beborítva. A bal oldalsó és az alsó keret eltérő mintázatú. Összességében a faliszekrény e sok motívummal inkább egy „mintakönyv” benyomását kelti, semmint egy szépen megkomponált, harmonikus díszítményű bútor darabát.

A kályhacsempék és a faliszekrények mintázata azért hasonlíthat ennyire egymáshoz, mert a faliszekrények és a kályhacsempékhez szükséges negatívok is faragó-/asztalosmesterek keze alól kerülhettek ki. A motívum széles körű elterjedését mutatja, hogy egymástól távol eső településekről, jelen esetben Budáról és Nagyszebenből ismertek ilyen díszű emlékek.

²⁴⁰³ HOLL 1958, 247, és 69. kép; lásd még: HOLL 2002b, 358–359, és 11. kép.

²⁴⁰⁴ KOVALOVSKZI 1980, 28, és 29. kép.

²⁴⁰⁵ ROTH 1915, 247, és 40. tábla 3, 41. tábla 2.

10.3. ROZETTÁS-HÁROMLEVELES MINTA

A 15. század második fele–16. század eleje közti időszak egyik igen jellegzetes díszítménye volt a rozettás-háromleveles minta. A hármas levelek indákon ülnek, a rozetták az örvénylő indák között helyezkednek el. Ezt a mintát többféle világi és egyházi lakberendezési tárgyon – bútorokon, kályhacsempéken – alkalmazták, illetve egy ajtólapon is feltűnik. A Magyar Királyság számos tájegységén fellelhető a motívum, egymástól nagy távolságokra eső területeken, így megtalálható a Felvidéken, Közép- és Nyugat-Dunántúlon, az Alföld déli részén és Erdélyben is.

A minta legszebb példái felvidéki, 15. század végi–16. század eleji bútorokon őrződtek meg, amelyeken a díszítményt sokszor még festéssel (zöld, piros, fehér) is kiemelték. A bútorok között szekrényt, faliszekrényt, stallumot, asztalt egyaránt találunk. A minta egyik legkorábbi felvidéki példája az 1480 körül készült, a bártfai Szent Egyed-templomból származó könyvszekrény (jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán) pártázata alatti frízen lelhető fel (79. ábra 2).²⁴⁰⁶ A rozetták szirmai finom kidolgozásúak, 15 szziromból állnak. A háromleveles-rozettás motívumon kívül azonban még egy négyszirmú, virágszerű motívummal is gazdagították a frízt, mely egyedülálló, más bútorokon, kályhacsempéken nem tűnik fel ilyen. A szintén a Nemzeti Múzeum gyűjteményéhez tartozó hervartói szentségtartó faliszekrény esetében hasonlóképp a frízt díszítették a szóban forgó motívummal, de az egész kompozíció egyszerűbb megoldású, a rozetták is csupán hétszirmúak (79. ábra 3). Ennek ellenére egy mester vagy műhely készítményei lehetnek, a 15. század utolsó negyedéből.²⁴⁰⁷

Felvidéki stallumok különféle részeit is szívesen díszítették a rozettás-háromleveles mintával, melyre szép példa a szepeshelyi és a csetneki stallum. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szepeshelyi templomi padon az oldalfalakat borítja faragott rozettás-háromleveles minta (80. ábra 1–2).²⁴⁰⁸ A minták nem teljesen azonosak az oldalfalakon, a rozetták szirmainak a száma ugyanis különböző: hol tízszirmú a virág, hol pedig 11. A stallumot Kovalovszki Júlia a 15. századra keltezte. A csetneki stallumnak nemcsak az oldalfalait, hanem a pártázata alatti frízt is rozettás-háromleveles motívummal látták el (79. ábra 5; 80. ábra 3–4).²⁴⁰⁹ Sőt, a háttámla függőleges díszléceit – a rozetták elhagyásával – indás-háromleveles mintával dekorálták. A szóban forgó mintázatokat festéssel emelték ki. Mindehhez zöld, vörös és fehér színű festéket használtak. A 11 szirmú rozetták a frízen egyetlen sorban sorakoznak, míg az oldalfalon két sort alkotnak. A csetneki oldalfal díszítménye majdnem teljesen azonos a szepeshelyi 11 szirmú rozettás oldalfalával, azaz valószínűleg egy kéz munkái. A csetneki stallum készítése idejét a szlovák kutatás a 15. század utolsó harmadára teszi, így a szepeshelyi templomi padot is erre a – pontosabb – időintervallumra keltezhetjük.

Mérműkompozíció része viszont már a rozettás-háromleveles dísz a zólyomszászfalvi római katolikus templom kétülékes stallumának oldalfalán (79. ábra 4).²⁴¹⁰ A rozetták ez esetben nagyméretűek. A stallumot Divald Kornél a 15–16. századra keltezte. A hasonló emlékek alapján nyilvánvalóan a 15. század utolsó negyede vagy a 16. század eleje jöhet számításba pontosabb készítése idejét illetően.

Ezekhez a bútorokhoz képest későbbi a bártfai Šarišské múzeum nagyfiókos asztala, mely eredetileg a középkori városháza berendezéséhez tartozott (79. ábra 1).²⁴¹¹ A városházát a 16. század elején emelték, berendezése 1510 körül készült, így az asztal is. A leveles-rozettás motívum

²⁴⁰⁶ MYSKOVSZKY 1879–1880, I. 104–106, és VIII. tábla 22. (Myskovszky Viktor a 15. század utolsó évtizedére, 16. század elejére keltezte a szekrényt.); VARJÚ 1916, 31–35, és XIII. tábla; KOVALOVSZKI 1980, 12, és II. tábla.

²⁴⁰⁷ Kovalovszki Júlia a Magyar Nemzeti Múzeum hasonló díszű szepességi bútorairól (Bártfa, Hervartó, Szepeshely) úgy vélte, hogy azok egy mester művei lehetnek, vagy legalább egy műhelyben készültek. KOVALOVSZKI 1980, 11.

²⁴⁰⁸ KOVALOVSZKI 1980, 11, 28, és 27–28. kép; MNM vezető 2005, 29. kép.

²⁴⁰⁹ BADAČ 2003, 284. kép, 286. kép; *Gotika* 2003, 768, Kat. 5.6. (Badač, P.).

²⁴¹⁰ Divald 1999, 458–459.

²⁴¹¹ MYSKOVSZKY 1879–1880, II. 80; ÉBER 1905, 441, és L. melléklet; DIVALD 1915, 327; VARJÚ 1916, 34; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1939, 21; VOIT 1943, 92; GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950, 996, és 1158. kép; KOVALOVSZKI 1980, 11; BADAČ 2003, 296. kép; *Gotika* 2003, 772, Kat. 5. 15. (Badač, P.).

az asztal nagyfiókjának az oldallapjait díszíti. Jól látszik viszont, hogy a leveles indák közé kétféle rozettát is faragtak díszítményként: egy nagyobb, összetettebb típusút és egy kisebb, egyszerűbb fajtát. Kérdéses, hogy a bártfai városháza asztala vajon még a 15. század végi mester vagy műhely terméke-e? Az sem biztos, hogy egyetlen mesterben, vagy a 16. század elején is továbbélő műhelyben kell gondolkodnunk.

Ami bizonyos, az az, hogy ezt a rozettás-háromleveles mintát már a 15. század közepétől megtaláljuk németországi és ausztriai bútorok díszítményeként, vagyis a motívum túlmutat a Magyar Királyság területén. Sőt, úgy tűnik, hogy ezen bútorok némelyike korban megelőzi a hazai darabokat. A 15. század közepén, egészen pontosan 1449-ben készült az a nagy, négyajtós szekrény, amely egykor Wertheim am Main templomának sekrestyeszekrényeként szolgált, napjainkban a karlsruhei Badisches Landesmuseumban van kiállítva.²⁴¹² Készítési idejét azért ismerjük ilyen pontosan, mert frízébe befaragták ezt a dátumot (*anno domini M CCCC XLIX*). A rozettás-háromleveles minta főként a szekrény magas talpzatát díszíti, de a frízben is megtalálható. Mindkét helyen különféle mérműves díszítmények társaságában tűnik fel. A szekrény korpusza jegenyefenyő, a faragott részek a puha fafajtának számító hársból készültek.

A bécsi Österreichisches Museum für angewandte Kunstban található egyik négyajtós szekrényen is megjelenik a szóban forgó minta, ráadásul igen hangsúlyosan.²⁴¹³ A frízen és a talpuzaton kívül a szekrény közepén elhelyezkedő pántot és a szekrény homloklapjának a két szélén lévő díszléceket is ilyen mustrával díszítették. A rozetták és a háromleveles indák más-más összeállításban lettek kifaragva az egyes darabokon. Nagyon hasonlítanak a felvidéki bútorokon lévő mintákra, de más „szövésűek”, kompozícióbeli azonosságról nincs szó. A szekrényt a 15. század harmadik negyedére (1450–1475) keltezik. A kutatás szerint az Alpok-vidékének (Ausztria) terméke lehetett.

Korban és készítési helyben azonos az előbbivel az a kétajtós szekrény, amelyet a linzi Oberösterreichisches Landesmuseum őriz.²⁴¹⁴ Ennek a 190 centiméter magas szekrénynek csupán a fríze díszített, de csak a háromleveles-indás motívummal. Sokszirmú rozetták nincsenek rajta, hanem az indák tekeredéséből formáztak rajta négyszirmú virágmotívumokat, összesen hat darabot. Ez a négyszirmú virágmotívum távolról összecseng a bártfai könyvszekrény frízén is megtalálható, de egyszerűbb négyszirmú virágmintával. A bútort szintén 1450–1475 közé keltezi a kutatás.

A használati helyét is ismerjük annak a faliszekrénynek, amely ma Kremsmünsterben található.²⁴¹⁵ Egykor a felső-ausztriai Kematen an der Krems plébániatemplomának sekrestyéjébe készült. Tulajdonképpen egy falba épített szekrény kereteléséről és hiányos ajtajáról van szó, ennyi őrződött meg belőle. Talán mondanunk sem kell, hogy a faliszekrény kerete van díszesen faragva a szóban forgó mintával. Apróbb-nagyobb rozetták és ide-oda hajló háromleveles indák ékesítik a keretet. A mintát zöld és vörös színek hangsúlyozzák. Kora szintén a 15. század harmadik negyede.

S szintén ebből a korszakból, egy könyvtartó állványról tennénk még említést, amely a kremsmünsteri apátság könyvtárában található.²⁴¹⁶ Ennek a bútordarabnak a ferde lapja teljesen dísztelen, a rozettás-háromleveles motívum az állványzatot díszíti, elöl és kétoldalt is. 1500 körülnek határozták meg viszont 1930-ban azt a felső-ausztriai olvasópulpitust, amelynek a ferde lapját díszítik a háromleveles motívumok és néhány rozetta is.²⁴¹⁷ A háromleveles indák változatos, hatféle elrendezésében gyönyörködhetünk a szóban forgó bútordarabon.

Mint láthattuk, a német és osztrák területeken két- és négyajtós szekrényeket, falba épített almárium keretét, kis könyvtartó állványt egyaránt ékesítettek a rozettás-háromleveles

²⁴¹² WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 129, és 238. kép.

²⁴¹³ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 129, és 255. kép.

²⁴¹⁴ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 130, és 256. kép.

²⁴¹⁵ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 130, és 257. kép.

²⁴¹⁶ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 130, és 258. kép.

²⁴¹⁷ Figdor 1930, V. 519. tétel.

motívummal a 15. század közepén, illetve harmadik negyedében.²⁴¹⁸ A felvidéki bútorok tulajdonképpen ezek után „következnek”, ezért is feltételezi Franz Windisch-Graetz, hogy vándorló mesterek munkáiról lehet szó.²⁴¹⁹

Végül, nem hagyhatjuk ki ebből az áttekintésből azt a – már korábban részletesen bemutatott – boroszlói irattartó szekrényt, amelyen a szóban forgó motívum redukált változatát alkalmazták: csupán háromleveles indákat faragtak rá, hálomotívumba rendezve.²⁴²⁰ A szekrény talapzatának és frízének díszítőmunkáit 1455-ben faragták a fríz feliratának és dátumának tanúsága szerint (53. ábra 6).²⁴²¹ Vagyis az előző területeken túlmenően Sziléziában is „korán” megjelent a motívum, de rozetták nélkül.

A rozettás-háromleveles minta nyílászárót is ékesíthetett, melyre példaként hoznánk egy besztercei lakóház 1480-ban készült, gazdagon faragott ajtaját (22. ábra 1).²⁴²² A motívum az ajtó alsó részén foglal helyet, az ajtólap egyéb felületeire más mintát faragtak.

Fából készült tárgyakon kívül kályhacsempéken is felbukkan a szóban forgó dekoráció.²⁴²³ A csempék hazai elterjedési területe a bútorokhoz képest még szélesebb körű, de ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a kerámiaanyagok jobban átvészelik az idők pusztításait, jobban fennmaradnak. Közvetve a csempék elterjedési területe mutathatja az egykor volt bútorokét is. Fél- és egész csempéket, valamint párkánycsempéket is elláttak a rozettás-háromleveles motívummal. A szalagfonatos díszű Zsigmond kori csempéknél már szoba került, hogy a kályhás- és az asztalosműhelyek között valamiféle kapcsolat állhatott fenn. Az asztalosműhelyek faragómesterei kályhacsempé-negatívokat készíthettek kályhákhoz, a bútorokon alkalmazott motívumoknak megfelelően.²⁴²⁴ Az a lehetőség is felmerül, hogy bútorok díszítőmunkáiról vették le a mintát kályhacsempékhez.

Ami a felvidéki kályhacsempéket illeti, Besztercebányáról és Rimajánosiból ismertek például rozettás-háromleveles motívumú csempék. A rimajánosi egykori bencés apátság templomból kis töredékek láttak napvilágot, korukat a 15. század második felére teszik (81. ábra 9).²⁴²⁵ A mázatlan, fehér anyagú csempéket 13 szírmű rozetták ékesítették. A szepeshelyi és a hervartói bútorok kompozíciójához áll közel ez a díszítőmunka. A Besztercebánya városi várából előkerült nagyméretű, vakmérnök csempén a szóban forgó motívum a rózsablakot díszíti (81. ábra 4).²⁴²⁶ Középen egy nagy rozetta helyezkedik el, körülötte örvénylenek a halhólyagokba szerkesztett háromleveles indák; a csempé alsó mezejét öt vékony ablak tölti ki, némileg hasonlóan a Zsigmond kori mérnök kályhacsempék kompozíciójához. A besztercebányai csempét viszont a 15. század második felére keltezi a szlovák kutatás.

A középkori Magyarország egyéb területeiről ismert rozettás-háromleveles kályhacsempék közül a Csongrád megyei Nagymágocsón talált mázatlan párkánycsempék (I/a és I/b típus) kompozíciója hasonlít legjobban a felvidéki bútorokon és csempéken lévő mintákra (81. ábra 1).²⁴²⁷ A nyolcszírmű rozetták viszonylag sűrűn helyezkednek el az indák között, úgy, mint a szepeshelyi stallumon. A mágocsi mintán jól kivehető, hogy a kályhacsempé-negatívot fából faragták ki. A csempéket a 16. század elejére keltezik, mondván, hogy mivel a Szepességben működő faragó központ a 15. század utolsó negyedétől működött (lásd a Magyar Nemzeti Múzeum bútorait), a Dél-Alföldre csak valamivel később juthatott el ez a mintakincs. A

²⁴¹⁸ A motívum feltűnik egy tirolinak tartott négyajtós szekrényen is (az oldalsó díszlécen), amelyet 1500 körülre datáltak a 20. század elején. WALCHER–PAUKERT 1914, 131. Az ismertetett német és osztrák bútorok fényében ez akár korábbi is lehet.

²⁴¹⁹ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 130.

²⁴²⁰ Lásd az *Almáriumok/Székrenyek* fejezetet.

²⁴²¹ WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 130, és 252–253. kép.

²⁴²² ROTH 1915, 245; SZENTPÉTERY 1939, 332; VOIT 1943, 61; VOIT 1993, 92, és 60. kép; SZEMEREY 2001, 3. kép.

²⁴²³ A téma kiváló összefoglalása: HOLL 2010a, 94–102, 129–130.

²⁴²⁴ HOLL 2010a, 130.

²⁴²⁵ HRAŠKOVÁ et al. 2001, 292, és 2. kép 4.

²⁴²⁶ MÁCELOVÁ 1999, 141; HOLL 2010a, 91, és 3. kép 1.

²⁴²⁷ SZATMÁRI 1985, 55–56, 59–60, és I–II. tábla; HOLL 2002a, 31. kép; HOLL 2010a, 34. kép 1.

csempéken levő minták közvetve utalnak arra is, hogy a Dél-Alföldön is készülhettek bútorok rozettás-háromleves mintával a késő középkorban.

A Közép- és Nyugat-Dunántúlon több késő középkori épületben (várban, udvarházban, kolostorban) is napvilágot láttak olyan indás-háromleves motívumú csempék, amelyeken a rozetták nagyon stilizáltak, épphogy csak látszódik a körvonaluk. A felvidéki mintákhoz képest a rozetták száma elenyésző, inkább az indás-leves motívum dominál. A leveles indák sokszor formáznak egyes, vagy dupla, egymás után következő „szívalakot”. Az előbbire Hahót-Fakospusztán²⁴²⁸ (ferences kolostor; *81. ábra 6*), Nagyvázsonyban²⁴²⁹ (vár; *81. ábra 7*), Csepelyen²⁴³⁰ (udvarház) és Vasváron²⁴³¹ találunk példákat. A minta félcsempéken jelenik meg, amelyeket sarokcsempékhez használtak fel. A nagyvázsonyi és a vasvári félcsempék egyik szélén fonott sodratot utánzó minta is található. A csempék készítése idejét a 15. század második felére, azon belül is leginkább a 15. század utolsó két évtizedének valamelyikére teszik a kutatók, de egyes leletcsoportok esetében a 16. század eleje (pl. Nagyvázsony, Csepely)²⁴³² sem kizárt.

Azok a csempék, ahol az indák „dupla szívalakot” alkotnak, Külsővatról, Alsórajk-Kastélydombról, Jánosházáról és Zalavár bencés apátságából ismertek. Ezeknél is sarokcsempékhez tartozó félcsempéken alkalmazták a szóban forgó mintát. Külsővat²⁴³³ esetében a háromleves-indás mintát „makkos, indás”-nak nevezik a kályhacsempék feldolgozói (*81. ábra 5*). Többféle típusukat lehetett itt meghatározni. A csempéken lévő egyszerű rozettákat ez esetben is csak egyetlen vonal alkotja. A külsővati kályhák felállításának időpontját 1453–1463 közé tették.²⁴³⁴ Alsórajk-Kastélydombon egy nagyméretű ház kályhájához tartoztak a leveles-indás csempék (*81. ábra 3*).²⁴³⁵ Koruk a 15. század második fele vagy utolsó évtizedei. Jánosházán a kastély kutatása során kerültek elő a szóban forgó mintázattal ellátott csempék. Ezek a ma is álló kastély legkorábbi részéhez, azaz a 16. század elején emelt épülethez tartozhattak.²⁴³⁶ A zalavári félcsempék korát Parádi Nándor a 15. század utolsó harmadára határozta meg (*81. ábra 2*).²⁴³⁷

A Hahót-Telekszezen (Buzád/Sárkány-sziget) feltárt egyik csempetöredék ugyan rozettás-háromleves motívummal díszített, de kompozíciójában eltér az előző dunántúli példától (*81. ábra 8*).²⁴³⁸ A Hahóton napvilágra került csempenyag a 15. század második fele és a 16. század első fele közötti időszakra lett kelteztve.

A Székelyföldről közölt rozettás-háromleves kályhacsempéken szintén a „dupla szívalakos” kompozíció jelenik meg, de a rozetták valamivel kidolgozottabbak, közepük is van. Ilyen csempék Székelykeresztúrról²⁴³⁹ (*81. ábra 10*) és Csekefalváról²⁴⁴⁰ (*81. ábra 11*) ismertek, a 15. század második felére, végére datálták őket.

Csupán indás-háromleves motívummal díszített kályhacsempé Északkelet-Magyarországról is ismert. A diósgyőri várban lelt, egyetlen darab, zöld mázas csempetöredéket a Mátyás korra datálják ez esetben (*81. ábra 12*).²⁴⁴¹

²⁴²⁸ KVASSAY 1996b, 214, és 82. tábla 1.

²⁴²⁹ TAMÁSI 1989, 158, és 6. tábla (jobb felső kép).

²⁴³⁰ KOVALOVSKI 1969, 11. kép (alul a középső kép).

²⁴³¹ KÁDÁR 1953, 5. kép.

²⁴³² Lásd: TAMÁSI 1989, 173.

²⁴³³ ILON-SABJÁN 1989, III–IX. tábla, XVII–XVIII. tábla.

²⁴³⁴ ILON-SABJÁN 1989, 89.

²⁴³⁵ SZÓKE 1996, 286, és 150. tábla 4–5.

²⁴³⁶ MEZŐSINÉ KOZÁK 1998, 183, 7. kép; FELD–VELLADICS 2016, 64.

²⁴³⁷ PARÁDI 1990, 157, 161, és 5. ábra 8.

²⁴³⁸ KVASSAY 1996b, 237, és 95. kép 6.

²⁴³⁹ BENKÓ–SZÉKELY 2008, 219, és 91. kép.

²⁴⁴⁰ BENKÓ–UGHY 1984, 49, és 6. rajz.

²⁴⁴¹ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007, 57, és LXX. tábla 3.

10.4. GRÁNÁTALMA-MOTÍVUM

A 15. században Itália több városában is készítettek olyan selyem-, bársony-, vagy damasztiszöveteket, melyeknek mintázatát az ún. gránátalma-motívum adta (15. ábra 4; 82. ábra 3). Az ilyen szöveteket nemcsak ruhák varrásához használták fel, hanem ágy- és padtakarókat, falikárpitokat (15. ábra 3; 82. ábra 2), ágytámla mögötti kárpitokat, párnahuzatokat stb. is készítettek belőlük. Ezekre késő középkori táblaképeink is jó példákat kínálnak (30. ábra 2; 37. ábra 1).

Az itáliai szövetek gránátalmás motívuma több lakberendezési tárgy díszítményévé vált. Ha leegyszerűsített formában is, de megtalálható 15. század végi vegyes mázas kályhacsempéken is. A bársonyszöveteknek csupán a gránátalmákat körbevevő, többkaréjos palmettáit vették át, pontosabban azok vonalas rajzolatát. A fülkés kályhacsempék falán ezek a vonalak tekeregnek, maga a gránátalma nem jelenik meg rajtuk. Magyarországról ilyen díszítésű csempék például Budáról, Pécsváradról és Esztergomból ismertek. Budán, az ún. raurisi kályha egyes csempéin tűnik fel ez a díszítmény, amelyet egy ötfogú fésűs eszközzel készítettek, így az ívek (az imitált palmetták) összetetten vonalkáztak. Ilyen, bársonyszövetet imitáló vonalak találhatók például a Dávid és Góliátot megjelenítő kályhacsempén, egy vademberes kályhacsempén (82. ábra 5), illetve több, páncélos vitézt (az egyik minden bizonnyal Julius Caesar, a kilenc hős egyike) ábrázoló csempén is.²⁴⁴² Az esztergomi palota vegyes mázas csempéinek háttérdíszítéseként is megtalálható ez az íves vonalkázás, de már kevésbé összetettek a vonalak.²⁴⁴³ A pécsváradi bencés apátság egykori vegyes mázas kályháján egyes zöld és barnássárga hátlapú csempék voltak a szóban forgó mintával díszítve (82. ábra 4). Mindezekből csak apró töredékek maradtak fenn. Rajtuk az ívelt vonalak egyszerűek, csak egy bemélyítésből állnak. A híres, ma is álló hohensalzburgi kályha trónoló királyt ábrázoló csempéjén viszont jól látható a teljes kompozíció (82. ábra 6).

Ami a bútorokat illeti, olasz aranyozott-festett ládákon (*cassone*) is feltűnik a szóban forgó motívum. A New York-i Metropolitan Museum of Art gyűjteményében őrzött egyik ládának például a hátoldala és fedelének belseje van gránátalmás bársonyszövetet utánzó mintázattal kifestve (82. ábra 1). A két minta viszont eltérő. A láda Apollonio di Giovanni di Tomaso és Marco del Buono Giamberti híres firenzei műhelyéből került ki. A láda két rövidebbik oldalán lévő egy-egy sólyom alapján lehet tudni, hogy a bútor a Strozzi család valamelyik tagja számára készült, a kutatás szerint valamikor 1461 után.²⁴⁴⁴ A *cassone* homloklapján lévő festett fapanel eredetileg más ladához tartozhatott.

Valódi aranybársony szövet hiányában sokszor festéssel imitáltak gránátalma-motívumos kárpitot a lakásbelső falain. Elsősorban a falfelületek alsó sávját díszítették ilyennel. A zólyomi vár nagytermének egyik ablakfülkéjében tárt fel például a kutatás egy gránátalma-motívumos falképet, amelyet a 15. század második felében festhettek (14. ábra 5).²⁴⁴⁵

10.5. CSOKOLT FAÁGAS MOTÍVUM SZALAGGAL VAGY ANÉLKÜL

15–16. századi bútorok gyakori díszítménye a csonkolt faágra csavarodó szalagmotívum. A bútorok a 15. század végének, 16. század első harmadának a termékei. Hazai képviselőiket a Felvidékről, illetve Erdélyből ismerjük. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye két ilyen díszítményű bútort őriz egymástól távol eső területekről: az egyik Malompatakról, a másik Ádámosról származik.²⁴⁴⁶ A malompataki bútor egy szentségtartó faliszekrény a 15. századból

²⁴⁴² HOLL 2001, 354, és 1–3. kép, 5. kép.

²⁴⁴³ HOLL 2001, 391, és 59. kép; BOLDIZSÁR 2015, 266, és 6. ábra 5, 7. ábra 1–2.

²⁴⁴⁴ <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/192693?rpp=30&pg=1&ft=cassone&pos=10>.

²⁴⁴⁵ SMOLÁKOVÁ 2002, 4. kép.

²⁴⁴⁶ KOVALOVSKYI 1980, 12–14, 127–128, és 24. kép, 30–31. kép.

(83. ábra 1). A faágas-szalagos motívum az ajtólap két oldalán lévő díszlécen fut végig, alul-felül nem kapott hangsúlyos keretelést a szekrényke. Az ajtólapon már más minta (hosszan elnyúló leveles ornamentika) jelenik meg. Egykor festéssel is hangsúlyozták a szép díszítményeket. A 16. század első felében készített ádámosi bútor szintén egyházi épület berendezését alkotta egykor, mégpedig az unitárius templomét (83. ábra 2). 1909-ben került a Nemzeti Múzeumba a templom 1526-ban készített festett famennyezetével együtt. A csonkolt faágra tekeredő szalag a templomi pad pártázata alatti frízen fut végig, alatta leveles indaornamentika díszíti még a szépen faragott frízt. A szóban forgó motívum más erdélyi stallumon is feltűnik. Példaként idéznénk a baromlaki evangélikus templom gazdagon faragott stallumát, amelyen szintén a frízt dekorálták a faágas-szalagos mintával, de az egész kompozíció nagyon méretes, mondhatnánk elméretezett, az ádámosi stallumon lévő harmonikus arányú motívumhoz képest mindenképp.²⁴⁴⁷ A templomi padot 1524-ben készítették, közel egy időben az ádámosival.

A fentiekben ismertetett bútorok német ajkú, szász mesterek munkái lehetnek. Hasonló díszítményekkel délnémet és osztrák (Alpok térsége) bútorokon is találkozunk a 15. század végétől, 16. század elejétől. Ládák külsejét vagy belsejét díszítették egy-egy vékony csíkban a csonkolt faágas-szalagos motívummal: kívül elsősorban a láda tetejének a homloklap felé eső vékony szélét, vagy a talpzat vízszintes, lábak fölötti részét, belül pedig a kis fiókok feletti díszlécet.²⁴⁴⁸ Mosdószekrények zárható részeinek a keretelésén is gyakran feltűnik a motívum.²⁴⁴⁹

A csonkolt faágas motívum (szalag nélkül) 15. század végi vegyes mázas kályhák díszítménye is. Egészen pontosan arról van szó, hogy a kályhák alsó részén lévő sarokcsempék élét, ott, ahol a félcsempe és az egész csempe összeért, csonkolt faágakat imitáló fonattal zárták le dekoratív megoldásként. A pécsváradi bencés apátságban és az esztergomi palotában álltak egykor ilyen díszítésű kályhák (83. ábra 3, 6).²⁴⁵⁰ A fonatokat még azáltal is kiemelték, hogy egy-egy águkat más-más színű mázzal vonták be.

Ötvöstárgyak díszítménye is volt a csonkolt faág. Példaként a radnai ezüstkincslelet egyik poharát említenék a Magyar Nemzeti Múzeumból, amelynek a pereme alatt és a talpa felett fut körbe egy-egy vésett csonkolt faág (83. ábra 5).²⁴⁵¹ A radnai lelet darabjai 1500 körül készültek, magyarországi mester alkotásai.

Habár nem lakberendezési tárgy, hanem belsőépítészeti elem, mindenképp érdemesnek tartjuk még megemlíteni azokat a budai kőfaragványokat, amelyeket szintén csonkolt faágakkal láttak el (83. ábra 4).²⁴⁵² A durva mészkőből faragott elemek boltozatindításhoz tartozó réteggövek, amelyek pontos szerkezete és funkciója egyelőre ismeretlen. Az sem egyértelmű, hogy világi vagy szakrális tér díszítményei voltak-e. Mivel a prágai Szent Vítus-székesegyházban hasonló díszítményű faragványok találhatóak az ún. II. Ulászló-erkély boltozatán, a budai kövek korát is a király budai építkezéseinek az idejére teszik, azaz 1500 körülre. Ez a datálás szépen összecseng a fent említett lakberendezési tárgyak, bútorok és kályhák készítése idejével. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a budai kőfaragványokon kívül a türjei és a póniki templom faragott kő szentségházait, a selmecbányai Szent Katalin-templom keresztelőmedencéjét és az okolicsnói ferences templom külső homlokzatát is díszítette csonkolt faágas motívum.²⁴⁵³ Mindezek zöme a 15. század utolsó negyedére keltezhető, a keresztelőmedence 1500 körülre.

²⁴⁴⁷ ROTH 1915, 256, és 54. tábla.

²⁴⁴⁸ Lásd például: WALCHER–PAUKERT 1914, 121, 123; WINDISCH-GRAETZ 1982–1983, I. 227. kép; *Lichtenthal* 1995, 273–274, Kat. 111. (Stratmann-Döhler, R.).

²⁴⁴⁹ WALCHER–PAUKERT 1914, 149.

²⁴⁵⁰ Esztergomra lásd: BOLDIZSÁR 2015, 257–261.

²⁴⁵¹ HAMPEL 1902, 442, és 6. ábra; ZOLNAY 1980, 126, 24. kép.

²⁴⁵² ZOLNAY 1980, 117–121; *Pannonia Regia* 1994, 347, Kat. VII-20. (Végh A.); *Habsburg Mária* 2005, 167–168, Kat. II-13. (Magyar K.) (további irodalommal).

²⁴⁵³ ZOLNAY 1980, 122–124, 15–18. kép.

Mint láthattuk, a csonkolt faágas motívum egyházi és világi emlékeken egyaránt megjelent. A késő gótikus építészeti motívum a kisművészeti alkotások formakincsébe bekerülve bútorok, kályhacsempék, ötvöstárgyak díszítményévé is vált.

10.6. SZEMÉLYES JELVÉNYEK (DEVIZÁK)

Személyes jelvényekkel, azaz devizákkal (fr. *devises*) baldachinokat, falikárpitokat, trón alatti kárpitokat/szőnyeget, asztali nemesfém tárgyakat (pl. díszhajó/*nef*), valamint belsőépítészeti részleteket egyaránt díszítettek a királyi és a hercegi várakban, palotákban.

Luxemburgi Zsigmond személyes jelvénye a lángkereszt volt, amelyet a pogányok ellen folytatott nikápolyi csata (1396) után kezdett el használni. Tárgyi bizonyítékként csak egyetlen lángkeresztes bársonyszövet, kárpit maradt fenn (15. ábra 6), de miniatúrákon látható, hogy ilyenekkel ruhákat is díszítettek, illetve liturgikus események vagy temetési szertartások kellékein is megjelentek.²⁴⁵⁴

Hunyadi Mátyás budai palotájában a király és felesége, Aragóniai Beatrix emblémáival ellátott felületek rímelték egymásra. Konkrétan itt arra gondolunk, hogy a majolika padlócssempék és a faragott, kazettás mennyezetek voltak hasonló motívumokkal ellátva, nyilván nem véletlenül. Stephan Gerlach 1573-as leírása szerint az egyik nagyterem aranyozott mennyezete könyv- és üstmotívumokkal, azaz Beatrix és Mátyás egy-egy devizájával volt díszítve. Biztosan azonban nem lehet állítani, hogy az emblémás padló (18. ábra 9) és a mennyezet ugyanazon térhez tartozott volna, de ha igen, meglehetősen színes és motívumokban gazdag enteriőrt eredményezett. Ha ezekhez még hozzávesszük az élénk színű kárpitokat, a csillogóan színes kályhákat, akkor a mai szemnek ez a szobabelső túlságosan színgazdagnak tűnhet. Mátyás a padlótéglákon kívül a Corvinák lapjait is szívesen díszítette emblémáival (pl. homokórával, kúttal, hordóval).²⁴⁵⁵ Beatrix személyes jelvényei, a nyitott könyv, az égő trónus, a kölescsomó, a gyémánthegy és a dárdaköteg tulajdonképpen az Aragóniai-ház devizái voltak.²⁴⁵⁶

A devizák használata a külföldi királyi, hercegi udvarokban igen divatos volt a középkorban. A francia királyi udvarban V. Károly fiai szívesen mulatták az idejüket újabb és újabb személyes jelvények kigondolásával. VI. Károly kedvenc devizája a páva és a tigris volt, számos díszedénye (pl. díszhajó) készült ezekkel az emblémákkal.²⁴⁵⁷ Jean de Berry személyes jelvényei között sebzett hattyút és medvét²⁴⁵⁸ találunk, illetve használta még a narancsgallyat (*orengier*) is. Hóraskönyvének, a *Très Riches Heures*-nek Januárt ábrázoló miniatúráján az asztalon egy olyan díszhajót láthatunk, amelynek csúcsait egy-egy hattyú és medve díszíti (71. ábra 6). A herceg feje fölött lévő baldachinon és kárpiton pedig narancsgallyak, sebzett hattyúk és címerének liliomos elemei szerepelnek. Illuminált köteteiben a képek körüli díszes kereten is gyakran feltűnnek devizái, a medve és a hattyú.²⁴⁵⁹ II. (Merész) Fülöp burgundi herceg személyes jelvényeihez a margaréta, a sas, az oroszlán és az „arany fa” tartozott.

Merész Károly burgundi herceg személyes jelvénye a tűzcsiholó volt (sokszor kovakővel és lángokkal együtt).²⁴⁶⁰ A B alakú tárgy egyben a hercegség nevére (Burgundia), pontosabban annak kezdőbetűjére is utalt. A tűzcsiholó és a kovakő az Aranygyapjas Rend emblémájává is vált, továbbá egyfajta „nemzeti” jelvény is lett, testvériségek, városok és magánszemélyek is használták, mindenféle különösebb kötődés nélkül a herceghez. A szóban forgó deviza Merész Károly mindenféle tárgyán megtalálható volt, legyen az a mindennapi élet kelléke vagy reprezentációs

²⁴⁵⁴ Minderről bővebben lásd a *Kárpitok* fejezetet.

²⁴⁵⁵ *Bibliotheca Corviniana* 1990, LXXXIX, XCII, CIII. stb. Mátyás emblémáinak értelmezéséhez lásd: ZENTAI 1973.

²⁴⁵⁶ FÉNYES 2008, 355.

²⁴⁵⁷ KOVÁCS 1998, 277–278.

²⁴⁵⁸ Berry herceg medve-devizájára lásd: MOJZER 2010, 172–175.

²⁴⁵⁹ Lásd például: *Paris 1400* 2004, 96, 99, 105, 110.

²⁴⁶⁰ *Charles the Bold* 2009, 182–183, Cat. 11. (Franke, B.), 275–276, Cat. 90–91. (Marti, S.).

holmi, mindenhol a herceget, a herceg hatalmát szimbolizálva. Így megtaláljuk a tűzcsiholót és a kovákővet illuminált könyvek lapjain, falikárpitokon, bútorokon, üvegablakokon, fegyvereken, zászlókon, lótakarókon stb. Az 1473-as trieri találkozón is emblémás kárpitokkal díszítették a bankethelyiség falait (35. ábra 1).

Federico da Montefeltro, Urbino grófja, majd 1474-től hercege is többféle devizával bírt. Urbinói és gubbioi palotájának mennyezeteit, intarziás ajtóit sok esetben ezekkel látták el. A személyes jelvényeken kívül gyakori díszítmények még az urbinói palotában (ablakokon, mennyezeten, kandallókon, a herceg fából készült alkóvján stb.) az FC és FD kezdőbetűk (= Federico Conte, Federico Dux), illetve a FE DUX (= Federico Dux) felirat.

11.

MOZGÓ UDVAR – MOZGÓ HÁZTARTÁS.

ÁLLANDÓ VAGY IDEIGLENES BERENDEZÉS?

A fejezet a királyi és a nemesi udvarokban élők gyakori utazásairól, „mozgékonyaságáról”, s az utazások során kénytelen-kelletlen magukkal vitt háztartási, lakberendezési tárgyokról szól. Másrészt, választ keresünk olyan kérdésekre is, hogy milyen bútorok alkották az elit lakhelyek berendezését, közülük mi volt vagy mit hagytak „állandó” jelleggel otthon, s azokat, ha elraktározták, hol tárolták, valamint hogy beszélhetünk-e egyáltalán a 15–16. századi magyar királyi, főpapi és nemesi otthonokat illetően állandó berendezésről.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a középkorban az enteriőrök – még a királyi és főnemesi lakásbelsőik is – viszonylag kevés bútort tartalmaztak,²⁴⁶¹ sőt, sokszor hűján voltak a bútoroknak. Ha pusztán a 15. század végéről és a 16. század első harmadából – viszonylag szép számban – fennmaradt, a főúri várak, kastélyok, kúriák berendezési és használati tárgyait listázó inventáriumainkat faggatnánk e kérdésben, magunk is hajlamosak lennénk egyes leltárak alapján erre a megállapításra jutni (*1. táblázat*). Ugyanis e korszak néhány inventáriumában valóban nagyon kevés bútor szerepel, sőt akad olyan is, amelyben egyetlen egy sem. Joggal merül fel a kérdés, hogy azért van bennük olyan kevés, mert tényleg csak annyi volt egy adott épületben, vagy azért csekély a számuk, mert az értékük szerény volt, s azért nem kerültek bele a leltárakba? Az 1980–1990-es években már Kubinyi András felhívta a figyelmet arra, hogy a középkori összeírások meglehetősen szubjektívek voltak, egy bizonyos értékhatár alatt a leltározó döntötte el, hogy mit tart fontosnak felvenni listájába,²⁴⁶² s ha be is leltározta a bútorokat, sokszor ezt igen aránytalanul tette. Továbbá fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, s ezt alább majd több példával is érzékeltetjük, hogy társadalmi rétegenként igencsak változott, milyen (érték)tárgyakat „illet” összeírni.²⁴⁶³ A korszakból fennmaradt leltárak legelején – már ami a *castrum*okat és a *castellum*okat illeti – mindig viszonylag sok fegyvert és muníciót találunk, mivel az erősségek katonai értéke volt az elsődlegesen figyelembe veendő szempont.²⁴⁶⁴ Ugyanakkor a fegyverek mennyisége sokszor csak látszólag magas. Kubinyi András kimutatásai alapján, az általa vizsgált késő középkori délvidéki várak, kastélyok nem voltak extra fegyverzettel felszerelve, vagyis háborúra felkészülve. A tűzfegyverek száma szerinte attól függött, hogy az adott erősség állandó vagy ideiglenes rezidencia szerepet töltött-e be.²⁴⁶⁵ Harmadrészt megjegyeznénk, hogy mivel a király, illetve a főpapok és a főurak nem csupán egyetlen lakhellyel rendelkeztek, fő és mellékrezidenciáik között utaztatták a lakberendezési tárgyak nagy részét, s ezért is lehetett kevés bútor egy-egy adott, éppen leltározandó épületben.

11.1. FŐÚRI ÉS FŐPAPI VÁRAK, KASTÉLYOK, UDVARHÁZAK BERENDEZÉSE AZ INVENTÁRIUMOK TÜKRÉBEN

Ahhoz, hogy a továbbiakban majd ki tudjuk fejteni azokat a kérdéseket, hogy adott esetben milyen lakberendezési tárgyakat szállítottak el a főurak és a főpapok otthonaikból utazásaik során,

²⁴⁶¹ Erre vonatkozólag lásd jelen disszertáció *Kutatástörténet* fejezetét.

²⁴⁶² KUBINYI 1985, 617; KUBINYI 1990, 55, 59; KUBINYI 1998a, 230. – A német kutatás – így például Christofer Hermann és az ő nyomán Jens Friedhoff – is úgy vélte, hogy a bútorok fa anyaguk olcsósága miatt nem kerültek be a leltárakba. FRIEDHOFF 2006, 31. (további irodalommal).

²⁴⁶³ Minden rétegnél más-más volt az értékhatár.

²⁴⁶⁴ KUBINYI 1985, 633; KUBINYI 1998a, 251.

²⁴⁶⁵ KUBINYI 1992b, 69–70.

illetve hogy melyek maradtak otthon, és azokat hol tárolták, először is tekintsük át, milyen bútoraikról van tudomásunk. Mindehhez az előzőekben már részben tárgyalt inventáriumokat hívjuk segítségül. Ezeket reprezentatív mintaként a Magyar Királyság különböző területeiről válogattunk össze, s az épülettípusokat tekintve várak, kastélyok (*castellum*), kúriák egyaránt találhatóak közöttük. Az alább vizsgálandó várak, kastélyok között számos rezidenciát találunk: Egervár és Velike az Egerváriaké, Verőce az Alsólendvai Bánfiaké, Fejérkő a Beriszlóké volt.

Az egyik legkorábbi fennmaradt leltárunk, a vinodoli *castellum*-é (Horvátország) kis csalódot okozhat számunkra, ugyanis 1490-ben a különféle fegyverek, 28 tányér, 14 kanál és sok más holmi mellett mindösszesen egy bútort, nevezetesen egy ágyat (*unus lectus Nazolya*) írtak benne össze. Valószínűleg ez azért történhetett így, mert ezt az egyet tartották a bútorok közül értékesnek, inventálásra alkalmasnak. Az ágnak viszonylag gazdag felszerelése volt, már ami a két nagy és két kis bőrpárnát illeti.²⁴⁶⁶ Emellett két vászon kispárna, két lepedő és egy takaró tartozott az ágyhoz.

Az esztergomi érsek birtokában²⁴⁶⁷ lévő drégelyi vár ingóságainak összeírásakor szintén kevés bútor került be az 1489. évi leltárba: három négyszögletes asztalról van szó, amelyekkel kapcsolatban a leltározó minuciózusan megállapította, hogy azok mellett 12 ember tud étkezni.²⁴⁶⁸ Valószínűleg a várnagy és emberei használhatták őket.

A Körös vármegyei Velike várában²⁴⁶⁹ is minimális bútort találunk 1491-ben, pedig az épület ekkor Egervári László horvát–szlavón bán egyik rezidenciája volt.²⁴⁷⁰ Csupán négy tárolóbútort, ládát lajstromoztak be ekkor, ezek közül három nagy, lepecsételt *scrinium*, azaz még a hagyományos módon készített ácsolt láda volt, a negyedik pedig egy asztalos készítésű láda, azaz *ladula*.²⁴⁷¹ Mindezek mellett először is a fegyvereket írták össze, majd a réz- és ónedényeket, ágyneműket, üvegtárgyakat stb. Ezzel szemben a bán egervári várában 1490-ben összesen mintegy 17 bútordarabot, ugyanitt 1494-ben 23-at vettek lajstromba (az almáriumokat is beleszámítva, amelyek akár önálló szekrények, akár falifülkébe épített tárolóalkalmatosságok is lehettek).²⁴⁷² 1490-ben az egervári vár bútorai között összesen tíz ládát találunk, amelyből egy *cista* volt, hét darab pedig *ladula*. A fennmaradó két láda *scrinium* volt. Ülőbútorként csupán egyetlen széket írtak össze, viszont az bőrborítású volt (*sedes de cute*), amely abban a korban rangosnak számított, valamint említenek egy padra való kárpitot is (*karpith ad scampnum pertinens*), vagyis legalább egy pad bizonyára volt a várban. Két almáriumban üveg- és kerámia tárgyakat, fegyvereket stb. őriztek. Ebben az évben csupán három ágyról tesznek említést az inventálók, szemben a vár 1494. évi leltárával, amelyben már a duplája szerepel. A három ágyból kettő *lectus* volt, amelyből az egyik nagyméretű volt és superlálttal volt ellátva, a harmadik, *stratus*ként meghatározott fekvőalkalmatosságnak is volt valószínűleg baldachinja (a felsorolásból, sorrendből lehet következtetni erre). Hét kárpit és négy szőnyeg tartozott még a lakberendezési tárgyakhoz, illetve az ágyfelszerelések. Világítóeszközként négy réz gyertyatartó és négy lámpás szolgált, illetve valaha egy rézcillár is, mely az összeírás idején már használaton kívül, egy kosárban hevert.²⁴⁷³ Amivel az 1494. évi inventárium gazdagabb bútorokban az előzőhöz képest, az a már említett hárommal több ágyféleség (ezek *nazolya/nozolyaként*, azaz nyoszolyaként megnevezve), két láda,

²⁴⁶⁶ „duo pulvinaria de cutibus, duo kusini de cute et duo de tela, duo linteamina, una supellectile”: DL 257091.

²⁴⁶⁷ ZOLNAY 1959–1960, 223.

²⁴⁶⁸ „Item tre tavole quadre da manzare da dozena”: NYÁRY 1874a, 14, 33. jegyzet.

²⁴⁶⁹ A forrásokban hol „castrum”-ként (pl. 1505-ben; DL 21513), hol „castellum”-ként (pl. 1480-ban; DF 255849) fordul elő.

²⁴⁷⁰ CSÁNKI 1893, 36; KUBINYI 1992b, 69; KOPPÁNY 1999, 242.

²⁴⁷¹ DL 26051. A teljes leltárt közli: SZENDREI 1891. – Szendrei Jánosnál az ágyneműknél felsorolt három „supellectilia” ágyként szerepel (SZENDREI 1891, 552.), de valójában paplant jelent. Erről bővebben lásd a disszertáció *Ágynemű* fejezetét.

²⁴⁷² 1490. évi inventárium: DL 26048; 1494. évi inventárium: DL 26076.

²⁴⁷³ Mint láthatjuk, viszonylag gazdag berendezése volt a várnak, ennek ellenére a várról készült 1799. évi kis kötetben (DEGRÉ et al. 1979, 21.) pusztán arról írnak, hogy „az úri kényelmet az egervári várban az 1490. évi leltár szerint csak egy nagy tükör, néhány réz gyertyatartó és gyertya szolgálja”.

plusz hat darab asztal. Asztalt az 1490. évi leltárban csak bizonyos tálakkal kapcsolatban említenek.

A velikei és az egervári leltárak bútorszámája között a kontraszt meglehetősen nagy, pedig mindkét erősség Egervári László rezidenciájának számított.

Verőce várában 1507-ben²⁴⁷⁴ pusztán két asztalt, valamint egy vasalt ládát (*ladula ferrata*) és egy olasz ládát (*ladula Italica*) írtak össze bútor gyanánt, pedig a vár az Alsólendvai Bánfiak székhelye²⁴⁷⁵ volt. A Körös megyei Fejérvő várának leltárába 1521-ben a leltározó nem sok mindent tudott bejelenteni, mert alig volt ott érték.²⁴⁷⁶ Bútorként mindösszesen három hitvány ágy²⁴⁷⁷ (*lecta vilia*) és 11 összetört ácsolt láda volt a várban, mely utóbbiak mellé – fontosnak tartván kihangsúlyozni – odaírta, hogy azok semmi értékkel nem bírnak (*scrinia destructa nullius valor*), ennek ellenére felvette őket a listába. Néhány kárpit, réz gyertyatartó, vaslámpás tartozott még az ugyancsak rezidenciális erősség lakberendezési tárgyaihoz. Szintén nagyon szegényes bútorokban az ónodi vár; 1520. évi leltára szerint csupán öt asztal alkotta bútorzatát.²⁴⁷⁸ 1508-ban a szarvaskői várban tíz asztalon kívül semmi más bútor nem volt.²⁴⁷⁹ Valamivel jobban felszerelt volt az előzőekkel szemben Fahidi János erdélyi nemes gáldi (Fehér m.) otthona, ahol Fahidi halála után, 1491-ben egy hagyatéki leltárban többféle bútortípust is összeírtak: egy ládát, három asztalt, valamint két kis nyoszolyát.²⁴⁸⁰

Az előzőekkel ellentétben a pontosan nem lokalizálható sívóci *castellum*²⁴⁸¹ 1521. évi leltára (*in castello Strywocz per dominum Baltasar de Bathyan*) már egyáltalán nem olyan sívár, viszonylag sokféle bútor van benne, összesen 29 darab. Egy közepes lisztesláda (*farinam cista media*), egy közepes hagymásláda (*cepas cista media*), kilenc egyéb láda (*cistas*), négy asztal, a négy asztalhoz mindösszesen négy szék, két *Zetzelzéké*, továbbá a malomban (*in molendino*) két láda (*ciste*), egy asztal, négy pad(szék) (*scampna*), valamint egy láda még. Fekvőhely (ágy, derékalj) viszont egy sem található az inventáriumban, hacsak a padot nem használták e célra is.

Nehezen képzelhető el, hogy 1528-ban Gyula várában csak két nagy szék szolgált ülőalkalmatosságként.²⁴⁸² Összesen 41 darab²⁴⁸³ bútort írtak össze a várban, az előbb említetteken kívül még 26 ládát (22 *scriniumot*, 4 *cistát*), valamint 13 asztalt, mely utóbbiakhoz azonban az említett két nagy szék édeskevés.²⁴⁸⁴ Szekrény, ágy, derékalj egy sem fordul elő a listában. A vár ekkor Brandenburgi György tulajdona, de az örgróf nem tartózkodott a Magyar Királyságban, ugyanis 1527-ben elhagyta az országot.²⁴⁸⁵ Az előző években sem időzött itt sokat (1510-től övé az erősség), a várat a várnagy, alvárnagy, vagy udvarbíró által irányított személyzet lakta. Az 1528. évi leltár összeírására egy várnagyváltás miatt került sor. Fekvőhelyként valószínűleg szalmazsákok, derékaljak szolgáltak a várbeliek számára, ülőhelyként pedig talán egyszerű gyalog- vagy lécvázás székek.

²⁴⁷⁴ A leltárt lásd: DL 36987. Szlavóniai várak listája: PÁLFFY 2011, 186–190.

²⁴⁷⁵ KUBINYI 1992b, 69. – 1474-ben Mátyás király Alsólendvai Bánfi Miklósnak adományozta a várat, de 1495-ben Hédervári Dorottya birtokában találjuk, bár valószínűleg csak zálogként van nála, mert az továbbra is a Bánfiak kezén maradt. KOPPÁNY 1999, 242.

²⁴⁷⁶ DL 47440. A vár a Beriszlók rezidenciája volt, lásd: KUBINYI 1992b, 69; KUBINYI 2007, 114–115.

²⁴⁷⁷ 2015-ben megjelent tanulmányomban (OROSZ 2015) a vár bútorai között ezeket nem szerepeltettem.

²⁴⁷⁸ RASZTIK 1993, 61. – Maróti György Bars megyei köznemes 1526-os ingósgleltárában is csupán négy asztal található bútorként. DL 95177.

²⁴⁷⁹ E. KOVÁCS 1992, 341–342.

²⁴⁸⁰ „cista una, mense tres, lectice due”: DL 36326.

²⁴⁸¹ DL 37184. Horváth Richárd szíves szóbeli közlése szerint ismeretlen helyű erősség.

²⁴⁸² VERESS 1938, 131–135.

²⁴⁸³ 2015-ben megjelent tanulmányomban (OROSZ 2015) csak 39 darabot írtam – tévesen.

²⁴⁸⁴ Kilenc asztalt a háztartási holmik között írtak össze, ezekhez tartozhattak a nagy székek, míg egy asztalt a sütőházban, egyet a pincében, kettőt pedig az „In exteriori porta” címszó alatt találunk. VERESS 1938, 132–133, 135.

²⁴⁸⁵ FELD 2000a, 261, 264.

	Ágy <i>lectus (L)</i> <i>lectica (Le)</i> <i>nozohya (N)</i> <i>stratus (St)</i>	Asztal <i>mensa</i>	Szék <i>sedile (S1)</i> <i>sedes (S2)</i> <i>Setzel (S3)</i> <i>sellyezék (S4)</i> <i>sella (S5)</i>	Pad <i>scampnum/</i> <i>scannum</i>	Láda <i>cista (C)</i> <i>scrinium (S)</i> <i>ladula (L)</i> <i>capsa (Ca)</i>	Almárium <i>almarium/</i> <i>armarium</i>	Pohárszék <i>credentia</i>	Rúd	Összesen
Kemend (1489)									0
Drégely (1489)		3							3
Egervár (1490)	2 (L) + 1 (St)		1 (S2)	„1”	1 (C) + 2 (S) + 7 (L)	2			17
Vinodol (1491)	1 (L/N)								1
Gárd (1491)	2 (Le)	3			1 (C)				6
Velike (1491)					3 (S) + 1 (L)				4
Egervár (1494)	3 (L) + 3 (N)	6		„1”	1 (C) + 7 (L)	2			23
Verőce (1507)		2			2 (L)				4
Eger (1508)		sok		sok	2 (Ca/L)		1		3+
Szarvaskő (1508)		10							10
Ónod (1520)		5							5
Fejérvő (1521)	3 (L)				11 (S)				14
Sivóc (1521)		5	4 (S2) + 2 (S2/S3)	4	14 (C)				29
Battyán (1521)	4 (N)	3	4 (S2) + 1 (S2/S4)		4 (S)	1			17
Gyulafehérvár (1521)	1 (L)	1			2 (S)				4
Enying (1525 k.)	8 (N)	12	6 (S2) + 3 (S4)	11					40
Gyula (1528)		13	2 (S2)		4 (C) + 22 (S)				41

1. táblázat. Bútorok néhány, 1489–1528 között felvett inventáriumban

Az egri püspök tulajdonában lévő egri várban (*in arce Agriensi*) elenyészően kevés bútor található 1508-ban.²⁴⁸⁶ Egy pohárszéken (*in credentia*), valamint két kocsiládán kívül padok és asztalok vannak nagy számban az erősségben, de hogy pontosan mennyi, azt nem tudjuk. És itt szerepel egy kulcsfontosságú mondat a leltárban: *quod hic non sunt annotata*, vagyis azért nem ismerjük a számukat, mert a leltározó nem kívánta felsorolni, tételesen leltárba venni őket.²⁴⁸⁷ Fekvőhelyként is csak nyolc tollal töltött derékaljat (*lectos de pluma*) és három pelyvával töltött zsákot (*saccones de palea*) említ az inventárium. Annál inkább lajstromba kerültek az ajtókárpitok, a függönyök, a fémből készült holmik: az ezüst- és óntárgyak (tányérok, tálak, kanalak stb.), a réz gyertyatartók. Mindebből az tűnik ki, hogy a bútoroknak nem volt nagy presztízse, nem sokat értek a leltározó szemében, ellentétben a textilneműkkel, fémtárgyakkal.

Batthyány Ferenc battyáni kúriájának a berendezése 1521-ben az előzőekhez képest gazdagabb a bútortípusokat illetően, szinte mindenféle megtalálható itt.²⁴⁸⁸ A bútorok a következőkből álltak: négy bakonyi módra készített láda (*scrinium*), három asztal, négy szék, egy *Sehye* szék, egy almárium, négy nyoszolya, vagyis összesen 17 bútor. A Batthyányak enyingi kúriájában 1525 körül még ennél is több bútor volt használatban.²⁴⁸⁹ Nyolc nyoszolya, 12 asztal és összesen 20 darab ülőbútor.²⁴⁹⁰ Ez utóbbiak között 11 padot, hat könyöklőszéket, valamint egy bőr és két fa zsöllyeszéket találunk. Ami a tárolóbútorokat illeti, különös, hogy ezeknek nyoma sincs az enyingi inventáriumban. Mindezek ellenére e leltár a 16. század első harmadában keletkezett inventáriumaink közül bútorokban az egyik leggazdagabb. Batthyány Ferenc²⁴⁹¹ a szóban forgó időszakban II. Lajos főpohárnokmestere volt, sokat tartózkodott a budai királyi udvarban. Feleséget is innen választott magának: Mária királyné egyik udvarhölgyét, Svetkovic Katalint 1523-ban vezette oltárhoz. Batthyány saját házat birtokolt Budán. II. Lajos 1521-ben – tehát a battyáni inventáriummal egy időben – azt a házat adományozta a főpohárnokmesternek, amely egykor Estei Hippolit egri püspöké volt, s a Zsidó kapun kívül állt.²⁴⁹² Így tehát Batthyány Ferenc budai időzése során méltó lakhelyen szállhatott meg. Sajnos ennek a háznak nem maradt fenn egyetlen leltára sem, pedig nagyon érdekes lett volna összehasonlítani egy főúri állandó rezidencia és egy, a budai királyi udvar közelében lévő főúri ház berendezését.

Azt gondolnánk, hogy a királyi és az előkelő otthonok leltárai kincsesbányái a nagyszámú és különböző típusú bútoroknak, mivel a tehetősek megengedhették maguknak, hogy sokat és sokfélért vásároljanak, birtokoljanak.²⁴⁹³ Mint fentebb már említettük, a lakberendezési tárgyakra mindenféleképpen helytálló megállapítás az, hogy egy bizonyos értékhatár alatt a leltározó döntötte el, hogy mit vesz fel egy adott leltárba, vagy mit hagy ki belőle. Főként igaz ez a főúri épületek leltáira. Van, ahol számos fából készült tárgyat beletároltak, annak ellenére, hogy dúsgazdag főnemes volt az illető, s van, ahol alig valamit, vagy semmit. Mint fentebb már láthattuk, Batthyány Ferenc battyáni és enyingi kúriájának leltáraiban sok bútort szerepeltetnek, összesen 17, illetve 40 darabot. Szintén viszonylag nagy mennyiséget találunk Egervári László

²⁴⁸⁶ A leltárt lásd: E. KOVÁCS 1992, 346.

²⁴⁸⁷ Hasonló jelenséggel a polgári inventáriumokban is találkozhatunk. A soproni Hans Zirkendorffer özvegye, Barbara 1503. évi leltárának a végén számos tétel – de nem az összes – összeírása után a leltározók már csak ezt tudták írni: „was ist ain haws gehort ungeverlich.” SZENDE 2004, 132.

²⁴⁸⁸ DL 47433.

²⁴⁸⁹ DL 104647. – E leltárt Kubinyi András a battyáni kúriára vonatkoztatta 1990-ben (KUBINYI 1990, 66. jegyzet). A 2015-ben megjelent tanulmányomban (OROSZ 2015) Kubinyi nyomán magam is ekként foglalkoztam vele. Horváth Richárd szíves szóbeli közlése szerint viszont ez egyértelműen az enyingi kúria leltára, és 1525 körülre keltezhető. Lásd még erre vonatkozólag: HORVÁTH 2002, 83; HORVÁTH 2006, 65. jegyzet.

²⁴⁹⁰ A kúria bútorai: „Mensas 12, Sedes wlgo kenjeklo 6, Wlgo Bewr Selljezek 1, Scampna communia 11 [...] Nozolja 8, Selljezek de lignis 2”. – Kubinyi András 1990-ben megjelent tanulmánya szerint egy ágy sem volt a leltárban (KUBINYI 1990, 59.), egy korábbi tanulmányában viszont említi őket (KUBINYI 1985, 633.).

²⁴⁹¹ FÓGEL 1917, 55, 25. jegyzet; FAZEKAS 2016, 140–141.

²⁴⁹² VÉGH 2006–2008, I. 39–40, II. 175.

²⁴⁹³ Kubinyi András véleménye szerint a tehető nemesek lakásfelszerelése sem volt igazán gazdag a késő középkorban. KUBINYI 1985, 633; KUBINYI 1998a, 251.

1490. és 1494. évi egervári inventáriumában (17, illetve 23 darab), pedig Egervári ekkor nem kisebb méltóság, mint horvát–szlavón bán.

Akad továbbá olyanra is példa, hogy viszonylag kevés bútor van egy előkelő otthonban, viszont azok és az egyéb lakberendezési tárgyak között igen nívós darabok is felbukkannak. Várdai Ferenc erdélyi püspök gyulafehérvári palotájának berendezését hoznánk fel erre példaként 1521-ből.²⁴⁹⁴ Míves fekvőhely lehetett az a zöld baldachinnal ellátott ágy, amelyben a püspök aludt, a leltár szerint Itáliából származott. Luxustárgyai közül pedig szintén olasz mosdófelszerelését és olasz üveglámpását, továbbá elefántcsont gyertyatartóját, óráját és ágymelegítőjét emelnénk ki. Megtalálható volt azonban itt még a már elavultnak számító *scrinium*, azaz ácsolt láda is, amelyek egyikében, mely közepes méretű volt, fehér gyertyákat tartott a püspök, a másik pedig egy nagyméretű láda volt. Lajstromba került még bútor gyanánt egy asztal is, a rá való szőnyeggel együtt.

A feldolgozott inventáriumok és más források alapján az alábbi gondolatokat fogalmazhatjuk meg az egyes bútortípusokkal kapcsolatban. Ami az ágyakat illeti, a 15. század végi, 16. század eleji várainkban, kastélyainkban, kúriáinkban egyáltalán nem általános még az ágyállvány, azaz ágykeret. Némelyikben egyetlen egy sem szerepel (pl. Velike, Verőce, Sivóc, Gyula), máshol viszont akár hat-nyolc ágy, nyoszolya is található (Enying, Egervár). A hiány egyrészt magyarázható azzal, hogy az inventáló nem tartotta értéknek vagy éppen fontosnak összeírni az ágyakat, amire például a velikei vár esetében is gyanakodhatunk, mert szinte elképzelhetetlen, hogy olyan gazdag ágyneműhöz, mint három paplan, négy lepedő, hat dunyha, két bőr derékalj, két másféle derékalj, egy bőr fejalj, három kispárna, egyetlen egy ágy sem tartozott.²⁴⁹⁵ Másrészt a hiány oka még az is lehetett, hogy a tárgyalt időszakban sokan még földre helyezett szalmazsákokon,²⁴⁹⁶ tollal töltött, vászonnal vagy bőrrrel borított derékaljakon aludtak, vagy akár még a földön is. Nyilvánvalóan azokban az inventáriumokban, ahol a derékaljat közvetlenül az ágy után sorolták fel, ott az ágy része volt; ha viszont háromnál többet írtak össze egy ágy után, akkor elég valószínű, hogy nem mindegyik ahhoz tartozott. Az egervári vár 1490. évi leltárában egy *stratus*, vagyis ágy után számos *pulvinarium*ot sorolnak fel, mely elnevezés alatt a középkorban nemcsak párnát, hanem gyakran derékaljat is értettek. Mint már volt róla szó, külföldi királyi, hercegi udvarokban még a 15. században is gyakori volt mind a földön, mind pedig a szalmazsákon való alvás. Többek között udvaroncok, udvarhölgyek, apródok alhattak így.

Elképzelhető még az is, hogy ahol egy-két ágy szerepel csupán a leltárban, az nem pusztán egy-egy személyé volt, hiszen a középkorban igen általános dolog, hogy egy ágyban többen is aludtak, vagyis ezért kevés a számuk egy adott inventáriumban. Az együttalvás még udvari körökben is dívott. Erre példa Bretagne-i Anna, aki férje, XII. Lajos távollétében kedvenc udvarhölgyével osztozott az ágyán.²⁴⁹⁷ Továbbá nemesleányok körében sem volt mindez szokatlan, gondoljunk csak a Szent Miklós-táblaképek (pl. Pónik; Szepesszombat, 55. ábra 2) azon ábrázolására, ahol is a szegény nemes három lánya egy ágyban alszik. Ne feledjük továbbá azt sem, hogy a középkorban sokszor az ágyakat is egyik lakhelyről a másikra szállították. S végül, a padon való alvást kell még megemlítenünk, amely szintén nem ritka a középkorban. Itt a padnak különféle típusai jöhetnek szóba, a terpesztett lábú lócától a padszéken át a ládapadig.

Ha megnézzük, hogy mennyibe került egy faágy (textilneműk nélkül), akkor azzal szembesülünk, hogy egy-egy jobb darab igenis komoly értéket képviselt, legalábbis néhány 17. századi forrásadat alapján. Thurzó Ilona bécsi készítésű ágyáért, mármint pusztán a faszervezetért 1614-ben nem kevesebb mint 22 forint 50 denárt fizettek ki; összességében az ágy – mindenféle

²⁴⁹⁴ ZO XII. 422–423.

²⁴⁹⁵ „Supellectilia 3, Linteamina 4, dwhna 6, puluinaria de cute 2, alia puluinaria 2, feal de cute 1, cusini 3”: DL 26051.

²⁴⁹⁶ Vászonhuzatú szalmazsákon aludt például Zsigmond herceg udvari bolondja is („pro tela ad saccum blasnowi, in quo dormit”). DIVÉKY 1914a, 115; DIVÉKY 1914b, 459.

²⁴⁹⁷ ZENTAI 2002, 92.

textilneművel, rojttal – viszont 139 forint 57 denárt ért.²⁴⁹⁸ Ezen ágyszállvány ára akkoriban igen nagy pénznek számított, maga a faszervezet mives kidolgozású lehetett, de mint láthatjuk, a hozzá való textilnemű még sokkal értékesebb volt. Ezen a fekvőhelyen is túltett azonban az a szintén Bécsben vásárolt ágyszállvány, amelyet egy másik Thurzó lány, jelesül Borbála menyegzőjére szereztek be két évvel korábban.²⁴⁹⁹ Külön az ágyszállvány árát nem ismerjük, csak a komplett ágyszállványt. Tetemes összegről van ez esetben szó: 338 forint 34 denárról. Összehasonlításképpen, a kassai asztaloscéh 1635-ben egy *körsuperlatos ágyszállványt* mindössze „csak” 6 forint 50 denárban limitált.²⁵⁰⁰ Ugyanakkor egy egyszemélyes *uton járó avagy utravalo ágyszállvány* egy forintba került.²⁵⁰¹ A hétköznapibb ágyszállványok értékéről a két évvel korábbi árszabásukból kapunk tájékoztatást, amely szerint kétszemélyes ágyszállványok, attól függően, hogy festettek vagy festetlenek, azaz *fejérek* voltak, 2 forint 25 denárba, illetve 1 forint 75 denárba kerültek.²⁵⁰² Ezeknél is kisebb értékkel bírt egy ugyancsak kétszemélyes, de *közönséges nyoszolya*, ára 1 forint 25 denár volt. A 17. századnál korábbi árak tekintetében kevés adattal rendelkezünk. A Nádasdyak számadásai szerint 1547 áprilisában egy nyoszolyát 1 forint 30 denárért vettek.²⁵⁰³

Az asztalokat – úgy tűnik – értékesnek tekintették, mert csak igen kevés inventáriumból hiányoznak. Velike várában 1491-ben nem voltak, de itt csak ládákat írtak össze. Továbbá hiányoznak Egervár 1490. évi leltárából is, viszont 1494-ben már hat darab is volt ott. Értéküket mutatja, hogy Drégely, Szarvaskő és Ónod várában csak az asztalokat vették lajstromba bútorként. Mindez nem lehet véletlen, hiszen a kora középkori asztalokkal ellentétben, amelyeket csak ideiglenesen állítottak fel (lásd szétszedhető bakos asztalok), ezek már fix struktúrájú és gondosan kidolgozott darabok lehettek, az enteriőrök állandó részei, a szoba közepére vagy az egyik sarokba állítva.²⁵⁰⁴ Mind Európában, mind pedig hazánkban a késő középkorban válik állandó lakberendezési tárggyá az asztal. Számadáskönyvek, inventáriumok mutatják, hogy a 16. század első felében már egyaránt divatban voltak a rakott, azaz intarziás, a kamarás/nagyfiókos, a festett, a kör alakú és a négyszögletes asztalok is a nemesi otthonokban.²⁵⁰⁵ Ami az árakat illeti, Éleskő hegyi várába 1536-ban István asztalos három asztalt készített, mégpedig hársfa deszkákból, amelyek értékét két magyar aranyforintra taksálta az akkoriban szintén a várban dolgozó János ácsmester.²⁵⁰⁶ Viszont Bártfán már 1429-ben 100 denárt adtak egy asztalért, amelyen vászonneműket állítottak ki.²⁵⁰⁷ Pusztán egy asztal megjavítása 20 denárjába került az esztergomi érseknek 1489-ben,²⁵⁰⁸ ugyanakkor a Gerecsében lévő (puszta)maróti házába 1 dukát 60 denárért vásároltak egy asztalt egy évvel később.²⁵⁰⁹ Ugyanabban az évben az esztergomi vár kertjébe egy márványasztalt készíttettek, amelyhez csupán az öt font ólomért 15 denárt adtak ki.²⁵¹⁰

²⁴⁹⁸ RADVÁNSZKY 1986, I. 22, II. 203.

²⁴⁹⁹ RADVÁNSZKY 1986, I. 22, II. 147.

²⁵⁰⁰ KERÉKES 1901, 478. – 1668-ban a Duna menti városok árszabásában viszont egy kétszemélyes, esztergályozott lábú, gyantározott fedeles ágyszállvány árát már csak 3 forint 50 denárban adták meg. RADVÁNSZKY 1986, I. 22.

²⁵⁰¹ KERÉKES 1901, 478.

²⁵⁰² Nem az árszabásban eredetileg meghatározott árakat adom itt meg, hanem ezen, áthúzott árak fölötti, módosított értékeket. KEMÉNY 1901, 27. – A kassai asztaloscéh 1626. évi árszabásában pedig egy „két embere feér nyoszolyát” 1 forintban, egy ugyanilyen ágyszállványt, csak festettet 1 forint 40 denárban limitáltak. H. CSUKÁS 1996, 69.

²⁵⁰³ „gabornak vöttem eg noszolat fl. 1 d. 30”: *Nádasdiak* 1959, I. 224.

²⁵⁰⁴ VADÁSZI 1987, 64–66.

²⁵⁰⁵ Erről bővebben lásd az *Asztalok* fejezetet.

²⁵⁰⁶ NEUMANN 2006, 74–75, 77. – 60, illetve 80 denárért vásároltak a Nádasdyak egy-egy asztalt az 1540-es években. *Nádasdiak* 1959, I. 212, 316.

²⁵⁰⁷ „Item pro una mensa pro sindonibus conspicuendis solvimus den. 100”: FEJÉRPATAKY 1885a, 295.

²⁵⁰⁸ A munkálatot Zsigmond mester végezte. Az adatot lásd: MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

²⁵⁰⁹ MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény; VOIT 1954–1955, 83, 63. jegyzet.

²⁵¹⁰ MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 4: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

Kevés ülőalkalmatosság fordul elő az inventáriumokban; általában csak azokat a székeket listázták, amelyek kárpitos-karfás típusúak voltak, illetve pár esetben padokat is összeírtak. Az összes bútortípus közül a székek, padok képviselték a legkisebb értéket mind a tárgyalt korszakban, mind a kora újkorban, legalábbis ami a kárpitozatlan darabokat illeti. 1516-ban Kanizsai László számára 18 denárért vásároltak két, asztalhoz való padot, vagyis darabja csupán kilenc denárba került.²⁵¹¹ 1547-ben (valószínűleg egy nagyon egyszerű) széket 12 denárért szereztek be a Nádasdyak, míg ugyanebben az évben egy zsöllyeszékért már 2 forint 80 denárt kellett kiadniuk.²⁵¹² Eperjes város számadáskönyvei szerint 1525-ben egy asztalhoz való szék 29 denárt ért.²⁵¹³ Az 1633-as kassai árszabás szerint, míg egy 12 személyre való asztal árát 2 forint 50 denárban limitálták, addig egy *fehér hosszú karszékét*, azaz támlás padét 50 denárban, egy festetlen, egy személyre való székét pedig 35 denárban.²⁵¹⁴ Különleges, szépen kidolgozott darab lehetett viszont az az egy aranyforintra értékelt szék, amelynek eltulajdonításáért 1430-ban Kiskürthy Pétert perbe fogták, mert azt nem adta vissza eredeti gazdájának.²⁵¹⁵

Ládákat találunk legnagyobb számban a fent tárgyalt lakhelyeken. Ezen valójában nincs mit csodálkozni, hiszen mind az otthonokban, mind utazások során a legpraktikusabb tárolóbútor volt.²⁵¹⁶ Értékük kidolgozottságuktól függött. 1490-ben három nagy ládát 1 dukát 33 denárért készítettek az esztergomi érsek ruhatárába, míg 1489-ben három kis, bőrrel borított ládikáért 2 dukát 10 denárt kellett kifizetni.²⁵¹⁷

Ha csupán a fenti leltárakat vennénk figyelembe, akkor azt a tanulságot vonhatnánk le, hogy a 15. század végén, 16. század első felében az almáriumok még nem igazán voltak jelen a nemesi otthonokban. Ezzel szemben teljesen más a valóság. Mint korábban már említettük, Egerváron már 1490-ben volt kettő, Battyánban 1521-ben egy. Éleskő várába 1536-ban ácsok készítettek egy nagy almáriumot.²⁵¹⁸ Szucsá várában egy asztal mögött említenek egy, de már régi darabot 1549-ben, Trencsén várában ugyanekkor pedig 12 *armariumot* is összeírtak, és még sorolhatnánk.²⁵¹⁹ Mint fentebb már tárgyaltuk, az almáriumok egy része nem mobília, azaz mozgatható bútor volt (lásd falba épített szekrények), ezért sokszor talán e miatt nem kerültek be a leltárakba.

Az áttekintett inventáriumokban olyan tárolóalkalmatosságok, mint a ruhatartó farudak egyáltalán nem fordulnak elő. Nyilvánvalóan azért, mert egyszerű formájuk szerény értéket képviselt.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy mennyire lehetett a 15. század végén egy-egy várbeli helyiség bútorokkal berendezve, mely vizsgálatra a fentebb már említett egervári vár 1490. évi inventáriumja jó lehetőséget kínál.²⁵²⁰ Ebben ugyanis helyiségenként írták össze a tárgyakat, ami ebben az időszakban és a 16. század első harmadában egyáltalán nem jellemző a hazai várleltárakra. Összesen hat helyiség (*domus*) ingóságait leltározták be, valamint a kapu feletti „részt”, ahol csak fegyverek voltak. A listában említett első két helyiség tárházként szolgált, bennük számos fegyver és mindenféle holmi (pl. ablaküvegek, rézmozsár, mosdókészlet, réz gyertyatartók, bárd, étektartó, kürt, kézidob, lapát, fűrész, patkó) volt felhalmozva. Az első tárházban háromféle láda (*scrinium, ladula, cista*) szolgált tárolóbútorként, más bútor itt nem volt; a másik tárházban semmiféle bútort nem találunk. A vár harmadikként belajstromozott helyisége csupán fegyvereket tartalmazott. A negyedik helyiséggel kapcsolatban az is ismert, hogy két fűtött

²⁵¹¹ „Scamna duo penes mensas domini d 18”: CZÖVEK 2007a, 161. Viszonyításképpen, ugyanekkor egy, szintén az úr asztalához vásárolt fakorsó is kilenc denárt ért, míg egy gyertya egy denárba került.

²⁵¹² *Nádasdiak* 1959, I. 212, 228.

²⁵¹³ DOMENOVÁ 2007, 119.

²⁵¹⁴ KEMÉNY 1901, 26–27.

²⁵¹⁵ HORVÁTH 1937, 168.

²⁵¹⁶ Erről bővebben lásd a *Ládák* fejezetet.

²⁵¹⁷ MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11, Ms. 4996 – 9: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

²⁵¹⁸ „in stuba maiori unum almarium”: NEUMANN 2006, 74, 77.

²⁵¹⁹ Szucsá: U et C 65:83, LUKINICH 1937–1943, IV. 209; Trencsén: U et C 75:41.

²⁵²⁰ 1490. évi inventárium: DL 26048; 1494. évi inventárium: DL 26076.

szoba (*stuba*) között helyezkedett el. Volt benne egy almárium, két láda (az egyikben számszeríjnyilak, a másikban privilegialis oklevelek), egy ágy teljes ágyfelszereléssel (de baldachin nélkül), valamint egy kis ládika. Ebben a helyiségben számos egyházi felszerelést, főleg ruhaneműket írtak még össze, asztal és szék a leltár szerint nem volt benne. Az ötödik helyiségben szintén volt almárium, itt tárolták a fentebb már említett bőrborítású széket, fekvőhelyként pedig egy nagy ágyat találunk, gazdag ágyneművel és szuperlással. Egy ciprusfa ládikában iratokat, egy kis ládikában órát tartottak. Összeírtak itt egy padra való kárpitot, egy nagy tükröt és egy képet is. A kapu fölötti, hatodik helyiségben a fűtést egy *waskemencze* biztosította, bútora két láda és egy ágy volt, fekvőhelyként derékaljakat használhattak még.²⁵²¹ A lakberendezési tárgyakon kívül fegyverek is voltak benne.

Mint láthattuk, a negyedik és az ötödik helyiség volt a leggazdagabban berendezve, ezek lakófunkciója – háló- és nappali szobaként – kétségtelen. Az első három helyiség raktárként szolgált, kettőről konkrétan is megnevezték, hogy tárház. A hatodik helyiség – a fegyverek és a faedények alapján – talán az őrség szálláshelye lehetett (ennek az itt összeírt hét kárpit és szuperlát ellentmond, hacsak nem egyszerű anyagból készültek, ami sajnos nem derül ki a leltárból).

Az 1. táblázatban feltüntetett épületek 1489 és 1528 között felvett leltárai alapján a következő tanulságokat vonhatjuk még le a bútorok számát illetően. A vizsgálat alá kerülő 17 inventáriumból 11-ben 15 darabnál kevesebb bútor szerepel, s hat leltárban van csak 17–41 darab, ezek közül két leltár Egervárhoz tartozik (Battyán: 17, Sivóc: 29, Enying: 40, Gyula: 41).

Összehasonlításként 18 darab olyan inventáriumot is áttekintettem, amelyek 1546 és 1598 között készültek – szintén a Magyar Királyság különböző vidékeiről származnak –, megvizsgálva azt, hogy hogyan változott az egyes épületek bútorozottsága. A 16. század második feléből már bőségesebb forrásanyag áll rendelkezésünkre, a határt ez alapján, illetve főként a leltározási szokások megváltozása miatt húztuk itt meg.

Tömören összefoglalva azt lehet elmondani, hogy a bútorok száma „megnőtt” az épületekben, az látszik, hogy fontos részeivé váltak az inventáriumoknak, kiemelten figyeltek rájuk az összeírók. 18 leltárból csak háromban van 15 darabnál kevesebb bútor, 12 inventáriumban 15–34 között mozog a bútorok száma (2. táblázat). Három összeírásban viszont már 50 fölötti mennyiséget is találunk: Trencsén várában 1549-ben 54, Nyitra várában 1587-ben 61 darab volt,²⁵²² és a hatalmas *arxban*, a váradi várban lévő bútorok száma már majdnem a 100 darabot is elérte 1598-ban,²⁵²³ egészen pontosan 95 darab volt különféle épületeiben (legalábbis ennyit írtak össze). A trencsényi leltár abból az alkalomból készült, hogy Thurzó Elek halála után özvegye, Székely Magdolna 1548 végén átadta a várat I. Ferdinánd embereinek, mivel a Magyar Kamara azt visszaváltotta tőle.²⁵²⁴ A leltárt a következő év elején, 1549. január 31-én foglalták írásba. Az összeírásból az derül ki, hogy a bútorok jelen esetben elsődleges fontossággal bírtak, mert a helyiségek bejárásakor – legyen az nagyterem, leányok szobája, vagy a várnagy szobája – csak azokat vették fel a listára. Mindez azt is mutatja, hogy a vár átadásakor az előző tulajdonos nem vitt el magával minden ingóságot, a bútorok egy része az erősség szerves részét képezte, bizonyos dolgok ott maradtak és nem is kis számban. Ezt látjuk a (líptó)újvári vár 1553 decemberében felvett leltára alapján is.²⁵²⁵ Ez a leltár akkor készült, amikor Pekry Lajos királyi főkapitány özvegye, Báthori Erzsébet Újvár várából „kivonult”, mivel a Kamara átvette azt tőle, s Rády László várnagyra hárult az a szerep, hogy az erősség helyiségeit és ingóságait lajstromba vegye.

²⁵²¹ A helyiségben ugyanis számos „pulvinarium”-ot leltároztak be.

²⁵²² U et C 77:17.

²⁵²³ BALOGH 1982, II. 106–127.

²⁵²⁴ U et C 75:41. – A Thurzók 1535-től birtokolták Trencsént.

²⁵²⁵ U et C 96:3. – A leltár nem adja meg pontosan a vár akkori tulajdonosának, az özvegynek a nevét, továbbá csak annyi olvasható az elején, hogy „in arce Vyuar” kelt. A várnagy személyéből kiindulva lehetett meghatározni, hogy Liptóújvárról van szó. Pekry Lajos 1533–1538 között és 1545-től haláláig, 1551-ig birtokolta a várat, a köztes hét évben a király birtoka volt Újvár; az özvegy tulajdonában 1551–1553 között volt. TESCHLER 1906, 24–26.

	Ágy <i>sponda</i> (S) <i>stratus/stratum</i> (St) <i>lectus</i> (L) <i>ágy</i> (Á)	Asztal <i>mensa</i>	Szék <i>sedile</i> (S1) <i>sedes</i> (S2) <i>Setzel</i> (S3) <i>sellyezek</i> (S4) <i>sella</i> (S5)	Pad <i>scampnum/</i> <i>scannum*</i>	Láda*** <i>cista</i> (C) <i>cistula</i> (Ci) <i>scrinium</i> (S) <i>ladula</i> (L) <i>arca/archa</i> (A)	Almárium <i>almarium/</i> <i>armarium</i>	Pohárszék <i>abax/ abacus</i> (A) <i>pabarzek</i> (P)	Egyéb <i>Repositorium</i> (R) <i>Tabula</i> (T)**	Összesen
Huszt (1546)					2 (S)				2
Huszt (1549)	2 (S)	6		3	4 (S)				15
Trencsén (1549)	2 (St)	17	16 (S1)		3 (S) + 3 (L)	12	1 (P)		54
Újvár (1553)	4 (Á)	11							15
Gyula (1554)	5 (S)	15			1 (C) vulgo Almarium				21
Diósgyőr (1564)	4 (S)	14			11 (C) + 1 (Ci)	2			32
Szombathely (1566)	3 (S)	12	3 (S2) + 1 (S5)	8	1 (S) + 1 (A)	1	2 (A)	2 (R)	34
Szomszédvár (1569)	6 (S)	7		5	5 (S) + 1 (L)	3			27
Alsóztubica (1569)	2 (S)	1			2 (S)				5
Kehida (1569)	5 (S/L)	4	3 (S2)		2 (L)				14
Egerszeg (1572)	3 (L)	6	4 (S2)		2 (A)	1			16
Sümeg (1572)	9 (L)	15	7 (S2)		1 (A)		1 (A)		33
Putnok (1576)	1 (S)	4		13	4 (S)				22
Árva (1576)	1 (L/S)	10			9 (S) + 1 (Ci)				21
Árva (1583)	6 (S)	15			9 (S) + 1 (C) + 1 (L)				32
Nyitra (1587)	4 (S)	20	13 (S1) + 1 (S2)	4	6 (L)	3		10 (T)	61
Várad (1598)	4 (S)	22	8 (S1) + 4 (S2)	37	2 (L)	18			95
Kesző (1598)	3 (S)	8	4 (S1)	1					16

* A hűsvágópadokat is itt tüntetjük fel. ** A nyitrai vár könyveinek leltározásakor említenek ilyeneket. Meg voltak jelölve betűkkel; könyvespolcok lehettek. ***A *capsa, capsula* (= kis doboz, ládika) nem képezi tárgyát az összesítésnek.

2. táblázat. Bútorok néhány, 1546–1598 között felvett inventáriumában

A (liptó)újvári inventárium áttekintése után ez esetben is az a szembetűnő, hogy a helyiségek ingóságainak számbavétele során a bútorok kerültek az első helyre, de már fontossá váltak a fűtőberendezések és a nyílászárók is. (A 17–18. századi leltárakban ez utóbbiakat már szinte mindig összeírták.)

Igen jelentős változásként említenénk meg még azt is, hogy a 16. század második felében az ingóságok nem egy összefüggő, folyamatosan írt lista részei voltak, hanem helyiségenként vették fel őket, így az épületek helyiségeinek típusaira és némileg az épületek beosztására is kapunk tájékoztatást.

A bútorok közül az asztalok továbbra is kiemelten nagy számban vannak jelen az erősségekben, sokszor egy-egy helyiség összeírásakor azok kerülnek az első helyre (pl. Trencsén, 1549; Egerszeg, 1572; Sümeg, 1572). Nyitrán 1587-ben a bútorok egyharmadát ezek alkotják, Sümegen a bútorállomány felét.

A székek és a padok már jóval nagyobb arányban szerepelnek az összeírásokban, kevésbé mellőzik őket, mint korábban. A ládák továbbra is nagyon fontos tárolóbútorok, de mellettük az almáriumok is jócskán képviseltetik magukat. A táblázatban szereplő 73 ládából a legtöbb *scrinium*, azaz ácsolt láda, összesen 39 darab. A finomabb kivitelezésű, asztalos készítésű *laduláb*ól viszont – meglepő módon – keveset találunk az elemzett épületekben, csupán 15 darabot. Mivel a *scrinium*ok gyakran szolgáltak élelmiszerek (pl. gabona, gyümölcsök, liszt) tárolására, s az inventáriumokban ezek összeírása fontos volt, magas számarányukat ezzel is magyarázhatjuk. Ezeken kívül *cisták* (13 darab), *cistulák* (2 darab) és *arcák/arcák* (4 darab) szerepelnek még a leltárakban, mint ládák. Ágyakat, egy kivétellel (Huszt, 1546), minden leltárban összeírtak, de a számuk továbbra sem túl magas: egy–kilenc van belőlük egy-egy erősségben. A megnevezésükben látunk némi változást. Míg az 1489–1528 közötti leltárakban többnyire *lectusként*, illetve nyoszolyaként tüntetik fel őket, addig az 1546–1598 közöttiekben *lectusként* vagy *spondaként*. Szikszai Fabricius Balázs 1590. évi *Nomenclaturája* alapján azonban ismert, hogy a *sponda*=nyoszolya, tehát ugyanarról a típusú fekhelyről írtak hol magyarul, hol latinul az összeírók a különböző időszakokban.

Nagyon tanulságos a 15. század végi egervári vár esete abból a szempontból is, hogy mennyire „mozgatták” a lakberendezési tárgyakat egyik lakhelyükről a másikra a főnemesek. Minderről a már tárgyalt 1490. évi inventárium alapján alkothatunk fogalmat.²⁵²⁶ Ebbe a leltárba az egyes tételek mellé jól láthatóan odaírták, a *portatur* kifejezést használva, hogy mit visznek el. Elszállítottak két réz gyertyatartót a – fentebb már felsorolt – négyből, két lámpást szintén négy darab közül, egy ácsolt ládát, amelyben iratok voltak, egy kicsiny ládát, amelyben üvegóra (homokóra?) volt, egy ciprusfa ládikát levelekkel, egy párducbőr paplant, valamint a várkapu fölött lévő nagy szoba hét nagyméretű derékáljából ötöt, és ugyaninnen mind a hét kárpitot. Az egyetlen bőrdíszes szék értékét jól mutatja, hogy azt szintén magukkal vitték, a négy évvel későbbi leltárban sem találjuk nyomát.²⁵²⁷ Ezeken kívül többek között még tálakat, késeket, egy ón sőtartót, mosdófelszereléseket, egyházi felszereléseket (stólákat, miseingeket, füstölőt, kelyheket stb.), 16 könyvet, az összes sátrat, 12 zablát, egy vaskályhát, valamint három darab, ajtóhoz való zárat szállítottak el ekkor. Sajnos azt pontosan nem tudni, hova, az ajtózárak alapján feltételezzük, hogy mindezeket egy másik lakóépületbe vitték.

Estei Hippolit püspök 1520 februárjában Egerből Ferrarába utazott, s az utazásról számos adat megőrződött. A püspök az út során Budán is megszállt, mégpedig két hétig.²⁵²⁸ Noha az egri káptalannak két háza is volt a várban (az Olasz és a Szent Miklós utcában²⁵²⁹), E. Kovács Péter szerint a püspök szállása nem ezek egyikében volt, hanem abban a házban, amelyet Taddeo Lardi

²⁵²⁶ DL 26048.

²⁵²⁷ DL 26076.

²⁵²⁸ E. KOVÁCS 1990a, 104.

²⁵²⁹ VÉGH 2006–2008, I. 240, 268.

püspöki kormányzó vett meg 110 forintért 1503-ban a Zsidó kapun kívül.²⁵³⁰ Estei előtte Pesten, a Cegléd utcában, az egri káptalan házában szállt meg, ahonnan is először a püspök faliszőnyegeit szállították át Budára, amelyek felrakásához a szögeket és a kalapácsokat Budán kellett megvásárolnia a személyzetnek.²⁵³¹ A konyhafelszereléssel ilyen gond nem volt, mivel a püspök konyhája külön kocsival rendelkezett, amelyen többek között a szükséges konyhai eszközöket is szállították utazások során.²⁵³² A budai ház viszonylag jól felszerelt lehetett, illetve az úticsomagból is valószínűleg sok lakberendezési és használati tárgyat tudtak elővenni, mert a számadások említései szerint csak lakatokat, kulcsokat, egy fejszét, egy asztalkát, illetve a kutyának egy ivóedényt kellett beszerezni. Ezzel szemben maga az épület nem volt tökéletes állapotban, teljesen fogadásra készen, hiszen a beköltözéssel párhuzamosan javításokat kellett végezni azon: ablakokat fedtek be vászonnal,²⁵³³ folyamatosan dolgoztak a püspök szobáján is, illetve a kályhákat is javítani kellett. A fűtést E. Kovács szerint minimum öt kályha biztosította az épületben. A ház emeletes volt, a fent említett püspöki szoba az emeleten foglalt helyet, és itt volt Estei Hippolit ruhatára is.²⁵³⁴

Mint részben már az előbb is láthattuk, elenyészően kevés információ áll rendelkezésünkre azzal kapcsolatban, hogy a budai várban, a királyi udvar közelében házat birtokló főurak szállásainak milyen volt a berendezése, bútorzata.²⁵³⁵ A 16. század elejéről Ragusai István királyi borbély és óbudai várnagy egykori Szent Zsigmond utcabeli házát emelnénk ki, amelynek az anyagi kultúráját viszonylag jól ismerjük a területén végzett ásatásoknak köszönhetően.²⁵³⁶ Ez az épület egy reneszánsz loggiával kerített belső udvaros városi palota volt, amely alatt hatalmas pince húzódott. Építészeti összképét erősen meghatározhatták azok a budai márgából készült reneszánsz nyíláskeretek, illetve idomtégla-töredékek, amelyek az ásatások során láttak napvilágot. Az épület reprezentatív helyiségeit egykor változatos reneszánsz freskók borították, rajtuk feliratokat, ornamentális és figurális elemeket, illetve építészeti tagozatokat jelenítettek meg. Ragusai asztalán, pohárszékén a korban divatos és értékes majolikatányérok is megtalálhatóak voltak, szobáiban bronz gyertyatartók és -csillárok világítottak, a régészeti leletek tanúsága szerint. Ragusai gazdagsága, a királyi udvarral való szoros kapcsolata, stíluskövetése lakóházán és azok enteriőrjeiben is méltán megmutatkozott.

²⁵³⁰ VÉGH 2006–2008, I. 39–40, II. 140. – Taddeo Lardi egy elhagyatott házat vásárolt 1503-ban, amelynek rendbehozatalát Ragusai Istvánra bízta, s a munkálatokra 72 forintot adott át neki. VÉGH 2006–2008, II. 140.

²⁵³¹ „Pest, a una barca, che ha passato le Tapezzerie del Signore”, „Buda in chiodi nr. 200 dati a Bernardino per ataccare le Tapizarie del Signore”: NYÁRY 1874a, 42. jegyzet; E. KOVÁCS 1990a, 120.

²⁵³² E. KOVÁCS 1990a, 112.

²⁵³³ „Amore ragazzo tanta tela comparata per conzare una Finestra”, „panare una finestra de Guardaroba”: NYÁRY 1874a, 11, 27. jegyzet.

²⁵³⁴ Bartolomeo Maraschinak még annyit sem kellett bajlódnia szálláshelyével, mint Estei Hippolitnak. A castelli püspök, pápai legátus 1483-ban járt Budán, s egy olyan házat kapott szállásul, amelyet „fölszerelten, minden holmival királyi módon ellátva” talált. MARASCHI 2008, 36. Maraschi nyilvánvalóan csak a legszükségesebb, legszemélyesebb holmijait utaztatta magával.

²⁵³⁵ Nemcsak a főúri házak berendezésére, pontos beosztására vonatkozó leltárak ritkák a késő középkori Magyarországon, hanem a polgáriak is. Gazdag polgárház inventáriumai maradt fenn például 1534-ből Sopronból: Pullendorfer Mihály (Michael Puelndorffer) Szent György utca 3.-beli házábanak helyiségeit írta össze ekkor a városi tanács által kiküldött bizottság. MOLLAY 1959a, 202–203. Bútorok azonban ebben az összeírásban sem szerepelnek, viszont rácsos, illetve üvegablakok, valamint néhány kályha igen. Ez utóbbiak valószínűleg különlegességük miatt kerültek be a leltárba, az egyszerűbbeket – a ház tartozékának tartva – nem írták össze. A kályhákra vonatkozó adatokat Holl Imre is idézi. HOLL 1993, 297–298.

²⁵³⁶ VÉGH 2003, 33–34; VÉGH 2008a.

11.2. BERENDEZÉS A KIRÁLYI UDVARBAN

A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy a késő középkori királyi udvar vajon mennyire volt gazdagon berendezve. Fentebb már volt róla szó, hogy 1405–1408 között Luxemburgi Zsigmond Visegrádról Budára tette át a székhelyét és ettől fogva Buda vált királyaink fő rezidenciájává, a visegrádi palotát pedig mellékrezidenciaként használták tovább. Az alábbiakban ezért elsősorban a budai palota, mint fő királyi rezidencia berendezését, enteriőrjeit tekintjük át, a Zsigmond kortól a Jagelló-korig, mert ennek a palotának a berendezéséről maradtak fenn leginkább adataink, sajnos ez esetben sem túl nagy számban.

Luxemburgi Zsigmond budai palotájának bútorzatáról, a helyiségek bútorozottságának mértékéről kevés forrásadat áll rendelkezésünkre, még kevesebb, mint Mátyás király esetében. A források szerint csak annyi biztos, hogy Zsigmond palotáját szebbnél szebb és egyben nagyon értékes kárpitok, illetve szőnyegek ékesítették. Az uralkodó rajongott a kárpitokért, s így nyilatkozott róluk: „ezeket szemlélni, mutatni, állandóan velük lenni és bennük gyönyörködni kell.”²⁵³⁷ Ami a szőnyeget illeti, Eberhard Windecke beszámolója alapján ismeretes, hogy 1424-ben a török szultán, követe által – sok más egyéb ajándék mellett – tíz szőnyeget küldött Zsigmondnak.²⁵³⁸ A bútorokkal kapcsolatban nagyon valószínű, hogy az Ozorai Pipo által Firenzéből behívott asztalosmester (*legnainolo*) és építész, Manetto di Jacopo Ammanatini nemcsak Zsigmond király építkezéseiben dolgozott, hanem különféle (intarziás) bútorokat is készített a királynak.²⁵³⁹ Szolgálatiért járadékot kapott az uralkodótól. Mindezek után valószínű, hogy jóval mivesebb bútorokkal berendezett hálószobában hajthatta álomra a fejét Zsigmond, mint amilyenben egy későbbi, a 15. század második felében készített metszet ábrázolja őt (31. ábra 1). Ezen ugyanis azt láthatjuk, hogy a király a korabeli polgári hálószobákra jellemző „díszletek” között fekszik: az ágy lábánál láda van, fejét kockás huzatú párnán nyugtatja, ágytakarója és baldachinfüggönyei egyszínűek és minta nélküliek, ágyfellépőként pedig egy egyszerű pad szolgál. A Zsigmond korabeli képi ábrázolások sem sokat segítenek annak megítélésében, hogy a királynak milyen bútorai lehettek, a trónszékeit kivéve, ugyanis az uralkodót általában azon ülve ábrázolták (25. ábra 4–5; 27. ábra 4, 6). A trónusa többek között hol egyszerű ládaülés, hol nagyon gazdag, karfás-fialés-baldachinos trónus.²⁵⁴⁰ Habár nem mobíliairól van szó, de nem feledkezhetünk itt meg a kályhákról sem, amelyek színességükkel (zöld, barna, sárga csempék) és motívumgazdagságukkal (pl. címerek, mérművek, állat- és emberalakok, növényi ornamentelek) meghatározó elemei voltak a Zsigmond kori lakásbelsőnek. A rajtuk lévő egyes motívumok olykor különféle bútordarabok (pl. faliszekrények ajtajai, ládák) faragott díszítményein köszönnek vissza,²⁵⁴¹ vagyis kályha és bútor harmonizált egymással.

Zsigmond egész uralkodása folyamán nagyon sokat utazott, főleg diplomáciai ügyekben, ezért gyakran volt távol budai rezidenciájától.²⁵⁴² Borbála királyné viszont általában Budán maradt, nem kísérte el az uralkodót útjaira (ellentétben Aragóniai Beatrixszal), így a palotának kellett, hogy legyen állandó berendezése a királyné és udvara számára. Láthattuk, hogy ha az uralkodó is jelen volt Budán, nagyon szerette magát körbevenni méregdrága kárpitjaival, amelyeket a fent idézett leírás szerint minden bizonnyal nemcsak ünnepek során hoztak elő a kincstárból és díszítették vele a falakat (ellentétben a korabeli szokásokkal), hanem a hétköznapiak során is használatban lehettek, hogy az uralkodó gyönyörködhessen bennük.

²⁵³⁷ HORVÁTH 1937, 178.

²⁵³⁸ „10 heidesch deppich”: ALTMANN 1893, 183; idézi: HORVÁTH 1937, 178, de ekképpen: „heidnisch deppiche.”

²⁵³⁹ PRAJDA 2011, 205–206, és 58. jegyzet.

²⁵⁴⁰ Néhány példa ezekre: *Sigismundus* 2006, 4.103. kép, 4.109–110. kép, 435. 1–2. kép, 5.23. kép. Pecskéteken: *Sigismundus* 2006, 3.3. kép, 3.11–12. kép, 3.22. kép.

²⁵⁴¹ Lásd például: HOLL 1958, 247, és 69. kép. Bővebben lásd a *Hasonló motívumok különféle lakberendezési tárgyakon, belsőépítészeti elemeken* fejezetet.

²⁵⁴² HORVÁTH 2008a, 63.

Arra a tényre, hogy a király távollétében palotái nem voltak megfelelően berendezve, többek között egy 15. század közepi adat utal. 1454-ben, amikor is V. László jórészt Csehországban, Prágában tartózkodott, egy emlékiratot küldött a magyar országos tanácshoz, amelyben arról írt, hogy „megszégyenítő volna, ha a király Magyarországra visszatértekor palotáit üresen találná, kívánja, hogy azok illően felszereltessenek”.²⁵⁴³ Vagyis a kárpitok nem lógtak állandó jelleggel a falakon, a baldachinos ágyak nem voltak mindig használatra készen, a pohárszékeken nem roskadoztak az edények a király távollétében, és sorolhatnánk még. A lakberendezési tárgyak, legyenek azok textilből vagy nemesfémről, (jobb esetben) a paloták tárházaiban vagy kincstárában várhatták sorukat, másrészt egyes holmikát még vásárolni vagy készíttetni kellett, illetve a királyi udvar hozta magával a felszerelési tárgyak egy részét, s azokkal még a király érkezése előtt berendezték a helyiségeket V. László szolgálói.

A késő középkorban a királyok rangjelző bútorait és a hozzájuk tartozó textilműtökből többnyire szállítani kellett egyik helyről a másikra. Mint fentebb már volt róla szó, a rangjelző bútorok kifejezés alatt háromféle tárgytípust értünk: a tekintély székét, vagyis a trónust vagy díszszéket, a pohárszéket, valamint a baldachinos ágyat.²⁵⁴⁴ Ezek szerepe, helye, kialakítása elsődleges fontosságú volt a királyi udvarokban, semmiképpen sem hiányozhattak onnan. A textileken és rangjelző bútorokon kívül a konyhafelszerelést is szállítani kellett, mely célra mind a királyi, mind a főúri-főpapi konyháknak külön szekerei voltak.²⁵⁴⁵

Nem véletlen, hogy V. László (1440–1457) a fenti tartalmú levelet írta a magyar országos tanácsnak, hiszen az 1450-es években számos helyen tartózkodott, többnyire Bécsben, vagy Prágában, miért is lettek volna magyarországi palotái pazarul berendezve a távollétében, ráadásul magyarországi jövedelme sem volt kellően biztosítva 1454-ben.²⁵⁴⁶ 1452 szeptembere és 1453 júliusa között, valamint az 1455. év túlnyomó részében V. László a bécsi várban tartotta udvarát; 1453. január végén, február elején, majd augusztus végétől szeptember közepéig Pozsonyban volt országgyűlésen és 1455 októberében ismét itt találjuk.²⁵⁴⁷ 1453–1454-ben jórészt Csehországban, Prágában időzött. 1455 végén lakott ismét Prágában. 1456 nagy részében Magyarországon tartózkodott és csak 1457 szeptemberében utazott Bécsből Prágába, ahol is novemberben meghalt.²⁵⁴⁸

Mátyás idejében a budai palota igen gazdag berendezésű lehetett, az írott forrásokban felbukkanó különféle bútorok és egyéb lakberendezési tárgyak gazdag repertoárja tanúskodik erről.²⁵⁴⁹ Mivel ezekről a tárgyakról az előző fejezetekben igen részletesen beszámoltunk, itt csak egy általános összefoglalást adunk mindezekről.

Aranyozott székek, padok, a könyvtárban háromlábú székek szolgálták ülőhelyként, a királynak (aranyozott) ezüst trónszéke volt, az asztalok többnyire négyszögletesek voltak, de kör alakúak is voltak használatban, 8–11 polcos pohárszékeken állították ki az uralkodó drága nemesfém edényeit. A királyné mennyezetes, aranyozott nyoszolyákat készíttetett a palotába, de akadtak itt ezüstágyak is. A fekhelyeket változatos színű takarókkal, paplanokkal borították, voltak köztük címerdíszesek is. A könyvtárban heverő szolgálta még az uralkodó kényelmét, könyveit függönnyel eltakarható, polcos szekrényeken tárolta. Tárolóalkalmatosságként egyrészt ládákat használtak, másrészt a tárházban helyezték el a király számos kincsét és lakberendezési tárgyát, köztük a kárpitokat, a szőnyeget, az ezüst kenyértartókat és állatszobrokat is. Festmények, kristálylámpások, majolikaedények díszítették még az uralkodó enteriőrjeit.

²⁵⁴³ FRAKNÓI 1896, 134.

²⁵⁴⁴ THURLEY 1993, 234. – Lásd még *A reprezentáció formái és tárgyai a 15–16. századi udvarokban* fejezetet.

²⁵⁴⁵ Például az angol királyi udvarban 1279-ben a *Household ordinance* a „pantry”, a „buttery” és a konyha mindegyike számára egy hosszú és egy rövid szekeret írt elő szállítóeszköznek. STEANE 1999, 125.

²⁵⁴⁶ FRAKNÓI 1896, 135.

²⁵⁴⁷ HOLL 1999, 17. jegyzet.

²⁵⁴⁸ HOLL 1971, 185, 49. jegyzet.

²⁵⁴⁹ Mátyás korabeli bútorokra lásd: BALOGH 1966, I. 443–445; BALOGH 1985, 414–415.

Bonfini – általában túlzó szavai – szerint a gazdag berendezés Beatrix érkezése, 1476 után volt inkább jellemző, mert előtte a király meglehetősen hanyag körülmények²⁵⁵⁰ között élt. Mínderről így ír a humanista: „Miatán pedig a királyné megérkezett, az asztalt és az életmódot kulturáltabbá tette, a hitvány háztartástól viszolyogva nagyszerű ebédlőtermet rendezett be, díszes csarnokokat, aranyozott lakószobákat teremtett, a királyt visszafogta a közvetlenségtől, az ajtókhöz silbakot állított, megszüntette a szabad bejárást, rávette a királyi felséget, hogy sokkalta gondosabban őrizze a méltóságát.”²⁵⁵¹ Peter Eschenloer boroszlói jegyző azonban már az 1476. évi esküvő kapcsán úgy számolt be a budai palota és ezen belül az új királyné enteriőrjeivel kapcsolatban, hogy „a királyné szobái és termei a lehető legszebben és legpompásabban voltak berendezve”.²⁵⁵²

Mátyás budai udvara természetesen az ünnepek, fogadások során volt a legfényűzőbben berendezve, miként más királyi udvarokban is ez volt a gyakorlat. A messziről jött előkelő vendégek, követek számára tették fel a legpompásabb kárpitokat a falakra, tették ki a legszebb nemesfém tálakat, kancsókat, serlegeket a pohárszékekre, öltöztették fel az ágyakat drága (selyem, bársony, vagy damaszt) takarókkal és baldachinokkal, hirdetve a királyi udvar gazdagságát, mutatván annak méltó reprezentációját.

Csánki Dezső szavaival fogalmazva a „félíg bútor, félíg építészeti részek”,²⁵⁵³ vagyis a kályhák nagyon szembetűnő, látványos elemei lehettek a Mátyás kori enteriőröknek is, mind Budán, mind pedig Visegrádon és Tatán is. Ebben az időszakban a zöld, sárga, barna mázas csempékből álló kályhák mellett már megjelentek a vegyes mázas kályhák is. Ez azt jelentette, hogy egy-egy csempén egyszerre használtak ón- és ólom mázat, vagyis fehér, kék, fekete, lila, zöld, barna, sárga színeket. Az ilyen, sokszínű csempékből álló kályhák tetszetős színfoltot eredményezhettek egy-egy helyiségben. Holl Imre kutatásai alapján ismeretes,²⁵⁵⁴ hogy a budai palotában állt egy ún. Háromkirályok kályha, amely egy svájci mester alkotása lehetett. Az ún. raurisi-salzburgi műhely kályhái pedig a budai palotán kívül a visegrádi királyi palotában és a tatai várban is megtalálhatóak voltak.

Annak ellenére, hogy Hunyadi Mátyás egész uralkodása alatt nagyon sokat hadakozott,²⁵⁵⁵ ezért sokat volt távol fő rezidenciájától, Budától, az itteni palota mégis gazdag berendezéssel bírt. Hadjárataira – és egyéb utazásaira is – 1476–1490 között gyakran elkísérte felesége, Beatrix is.²⁵⁵⁶ A középkorban nem volt általános, hogy a király és a királyné ilyen sokat utazzon egymás társaságában. Az 1300-as évek előtt királynéink főképpen a Buda – Fehérvár – Esztergom háromszögben tartózkodtak, és – a királyokkal ellentétben – csak ritkán keresték fel az ország más pontjait.²⁵⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy udvaraikban jól berendezett szobáik lehettek, úgymond állandó berendezéssel, nem kellett azt gyakran egyik helyről a másikra (át)szállítani. Visszatérve Mátyáshoz és Beatrixhoz, Berzeviczy Albert írja, hogy a királynénak „általán kedve telt benne az újon meghódított helyeket mindjárt meglakni, s ott [...] a fejedelmi fényűzés és életélvezet sátorát fölűtni”. 1482 szeptemberében, amikor is Mátyás elfoglalta Bécs védvárát, Hainburgot, Beatrix a férje által frissen megszerzett várba nemcsak udvari zenekarát és énekeseit rendelte, hanem lakberendezési tárgyakat, bútorokat és ágyneműt is vitetett oda.²⁵⁵⁸ Mindez jól mutatja, hogy ha volt rá igény, milyen gyorsan be lehetett rendezni komfortosan egy „új” hajlékot.

²⁵⁵⁰ Lásd még: KUBINYI 2001, 109–110.

²⁵⁵¹ BONFINI 1995, 868; latinul lásd: BONFINI 1941, 135.

²⁵⁵² SZAMOTA 1891, 106.

²⁵⁵³ CSÁNKI 1883, 770.

²⁵⁵⁴ Lásd például: HOLL 1983; HOLL 2002c.

²⁵⁵⁵ Mátyás 1476-ig több mint 90 hónapot töltött táborigényhelyek között, amely erőteljesen kihatott életmódjára is (piszkos terítők mellett étkezett a budai udvarban, ráadásul az urak társaságában stb.). KUBINYI 2001, 110.

²⁵⁵⁶ HORVÁTH 2008a, 59.

²⁵⁵⁷ Ha mégis átlépték ennek a területnek a határát, akkor vagy a férjüket kísérték el, vagy konkrét teendőjük volt valahol. ZSOLDOS 2005, 92.

²⁵⁵⁸ BERZEVICZY 1908, 251; „pett pöllster [...] anderen hausgerait hinauf gen hainburg gefurt hat”: BERZEVICZY 1914, 63.

Általában, ha a királyi udvarra gondolunk, a pompa, a fényűzés, a gazdagság szavakat társítjuk hozzá, s szinte elképzelhetetlen, hogy itt, a világi értelemben vett legfelső szinten is élhettek „nyomorúságos” körülmények között. Természetesen minden relatív, a kortárs elbeszélések, leírások sokszor túlzóak, amikor ilyen körülményeket említene az udvarral kapcsolatban. Ezekről elsősorban a Jagelló-kori királyi udvarral kapcsolatosan olvashatunk.²⁵⁵⁹ Jan Dubravius humanista történetíró, olmützi püspök szerint például II. Ulászló néha oly nyomorúságban sínylődött, hogy nem volt mit ennie, nem volt mit innia.²⁵⁶⁰ Heltai Gáspár krónikája (1575) pedig arról számol be, hogy „Az urak is majd minden jövedelmét elragadnák vala tőlle. És olyan szükségbe vala ezért, hogy a budai mézáróktól rovásra hordottanak húst minden nap az ő konyhájára”.²⁵⁶¹

Ugyanakkor bizonyos luxuskiadásokra volt pénz. Ulászló feleségének, Anna királynénak például 3500 forint értékű kalapot vásárolt a Fuggerektől, de gyakran került pénz drága külföldi szövetek és egyéb holmik beszerzésére is.²⁵⁶²

Mindenesetre tény, hogy a Jagelló-korban a királyi udvar bevételei alacsonyabbak voltak, mint korábban, Hunyadi Mátyás idején.²⁵⁶³ II. Ulászló kezén alig voltak várak, ezeket, illetve több bevételi forrást (pl. harmincadokat, sókamarákat) kényszerült az uralkodó elzárósítani. Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a budai királyi udvart szörnyűséges állapotok és lepusztult enteriőrök jellemezhetnék akkoriban, de több adat is arra utal, hogy ez nem így volt.

Először is Ulászlónak számtalan, Mátyástól „megörökölt” lakberendezési tárgy maradt a birtokában. 1495-ben, amikor is a király a püspököket és főurakat látta vendégül palotájában, a lakoma fényét egy olyan 17 polcos pohárszék emelte, amely egykor Mátyás királyé volt. A pohárszék tetején, két hattyú között, a nemesfém edényeket megvilágítandó egy kristálylámpás állt, ez szintén Mátyásé volt valaha, nem beszélve a sok-sok edényről.²⁵⁶⁴ Szintén Ulászló udvarában maradhattak azok a csodálatos ezüst kenyértartók (*brotfaß, protschaff*), amelyekről Mátyás és Beatrix 1476. évi esküvője kapcsán többek között Peter Eschenloer és Hans Seybold is megemlékezett.²⁵⁶⁵ Egykor öt darab volt felállítva az esküvői lakomán, belőlük II. Ulászló korában – mint említettük – egy még biztosan megvolt, amelyet a királynak a budai udvarban vendégeskedő öccse, Zsigmond herceg használt. Ezt az ötvösművet elég sokszor kellett javíttatni ekkor, ami azt mutatja, hogy a nemesfém tárgy kissé már elhasznált lehetett.²⁵⁶⁶ A többi darab talán Ulászló étkezéseinek a pompáját növelte. Végül, a Jagelló-uralkodó udvara jellemzésekor a késő középkor egyik híres, 11 darabos kárpitsorozatát, az ún. trójai kárpitokat említjük, annak példajaként, hogy Ulászló királyt mi szépség vette körül palotájában. Ezek a „házöltözetek” hajdan szintén Mátyás király tulajdonát képezték. II. Ulászló és Foix-i Anna 1502. évi menyegzője alkalmával Bretagne-i Anna heroldja, Pierre Choque saját szemével is látta őket, tehát fel voltak függesztve e hatalmas kárpitok valahol a palotában. Szintén tőle tudjuk, hogy drága török szőnyegek is voltak a budai palotában, ugyanis az esküvő alkalmából az erdélyi nemesek és polgárok többek között ilyeneket adományoztak a királynénak.²⁵⁶⁷ S hogy mennyire nem lehettek nyomorúságos lakberendezési körülmények a palotában, azt a herold egy mondata alapján illusztrálnánk még, aki így számolt be róla 1502-ben: „A várpalotában gyönyörű üvegfestmények,

²⁵⁵⁹ FÓGEL 1913, 27. (további irodalommal).

²⁵⁶⁰ Lásd például: „Videram Budae, quando ministri aulici, cum aliquot lagenis vacuis, ad domum Georgij Episcopi Quinqueecclesiensis [= Szatmári György] currerent, vinum pro Regis prandio impetratum, interrogat Episcopus, an vinum in arce non haberent? Ne vllum quidem obsonium, respondent.” DUBRAVIUS 1552, CCIII.

²⁵⁶¹ HELTAI 1981, 488.

²⁵⁶² FÓGEL 1913, 26–27.

²⁵⁶³ KUBINYI 1998b, 345.

²⁵⁶⁴ BONFINI 1941, 271; BALOGH 1966, I. 351, 442. – A pohárszék 17 polcának a száma természetesen csak Antonio Bonfini túlzása.

²⁵⁶⁵ BALOGH 1966, I. 353.

²⁵⁶⁶ DIVÉKY 1914a, 48, 51, 57–58, 68, 139.

²⁵⁶⁷ SZAMOTA 1891, 141.

igen szép bútorok, és selyemszőnyegek láthatók.”²⁵⁶⁸ Az épület egyik szép bútordarabja Foix-i Anna díszágya volt, amelyről Marino Sanuto naplója tudósít minket Jagelló Anna keresztelője (1503) kapcsán. Ezek szerint a királyné egy olyan baldachinos ágyban feküdt, amelynek minden valószínűség szerint bársonyból lévő kárpitja sok-sok gyönggyel volt telehímézve.²⁵⁶⁹ Egyébiránt az 1494–1495. évi királyi számadáskönyvek is azt mutatják, hogy kárpitokban nem lehetett hiány II. Ulászló udvarában: szinte minden hónapban számtalan szeget vásároltak ezek fölrakásához; a szegek különféle típusúak voltak.²⁵⁷⁰

A II. Ulászló korabeli budai kályhák egy részét – a Mátyás koriakhoz hasonlóan – szintén a szingazdagság és a csempék témáinak változatossága jellemezte. Példaként említenénk azokat a vegyes mázas kályhacsempe-töredékeket, amelyeket Zolnay László tárt fel a királyi palota ún. Hunyadi-udvarában.²⁵⁷¹

II. Ulászló öccsével, Zsigmonddal kapcsolatban is sokáig élt egy toposz, miszerint a herceg szerényen, szűkös anyagi viszonyok között élt a budai királyi udvarban a 16. század legelején (1500–1502, 1505). Ezt a herceg számadáskönyveit és életét – egyébként példamutató alaposággal – feldolgozó Divéky Adorján írta le először,²⁵⁷² de azóta az újabb kutatás cáfolta, hogy ez így lett volna. Czövek Zoltán szerint a 60-80 fős udvart tartó herceg nem nélkülözött, mindene megvolt, nem sajnálta semmire se a pénzt.²⁵⁷³ A herceg számadásai alapján tudjuk, hogy Zsigmond a budai palota egy kisebb lakosztályában élt, amelyhez néhány további helyiség kapcsolódott (pl. az ún. *thezaurum*, a személyzet szobái stb.).²⁵⁷⁴ A deszkapadlóval borított helyiségeket kályhák fűtötték, amelyeket sokszor javíttatni kellett. A herceg hálószobájában, az ágyán atlasztakaró és -vánkos hevert, az ágy fölött, a falra egy-egy kard és alabárd volt felhelyezve, mint dísz tárgy. Egy fémtükör is tartozott a szoba felszereléséhez. Ruháit ládáiban, illetve rudakon tárolta a herceg. Zsigmondnak volt egy kedvenc szarkája, melyet kalitkában tartott. Íróasztala tele volt rakva tintatartóval, pergamennel, papirossal, viasszal. Ládákba kerültek a herceg fontos iratai is. Ebédlőtermében az asztal többnyire barna vagy szürke posztóterítővel volt letakarva, ezüstedényei pohárszéken sorakoztak. Étkezéseinek fényét a már fentebb említett, látványos, nagyméretű, nemesfém kenyértartó emelte.

II. Lajos udvarával kapcsolatban ellentmondásos kép rajzolódik ki előttünk, mert míg Brandenburgi György 1519-ben azt állította, hogy a király udvara szörnyűségesen szegény, addig az az évi farsang megünneplésére és egyáltalán a lakomákra, táncmultságokra mindig akadt pénz, főként a király házasságkötése után.²⁵⁷⁵ Herberstein Zsigmond 1518. évi utazása során pedig az alábbiakkal szembesült: „A fényes és pazar lakomázásnak vége-hossza nincs. A király pedig oly nyomorúságban sýnylődik, hogy ha valamely követséget fogadni akar, először nagy uzsorára kölcsön kell vennie.”²⁵⁷⁶

A fennmaradt adatok alapján számunkra – legalábbis témánk, a lakberendezés szempontjából – nem tűnik szegénynek a budai udvar. Ismert, hogy 1440 és 1526 között csupán 26 évben élt királyné Budán, vagyis 60 évig csak férfiakat szolgált ki az udvartartás.²⁵⁷⁷ Mindez azt jelenti, hogy

²⁵⁶⁸ SZAMOTA 1891, 145. – A francia nyelvű szöveg „tapisseries” kifejezését magunk inkább gyapjúkárpitoknak fordítanánk a selyemszőnyegek helyett. Eredeti leírás: „Il y a en icceluy chasteau de beaux chefz d’œuvre et pieces de meubles, comme de tapisseries...”: LE ROUX DE LINCY 1861, 438; lásd még: MARCZALI 1877, 112.

²⁵⁶⁹ SANUTO 1881, 72–73.

²⁵⁷⁰ ENGEL 1797, 85. (febr. 9.), 108. (ápr. 13.), 112. (máj. 13.), 115. (jún. 5; „diuersos Clauiculos”).

²⁵⁷¹ *Budapest im Mittelalter* 1991, 221, 493, Kat. 503–505. (Magyar K.).

²⁵⁷² DIVÉKY 1914b, 454. Később ugyanígy vélekedett: ZOLNAY 1974–1975, 5; HOROGSZEGI–RÁBAI 2005, 6.

²⁵⁷³ CZÖVEK 2007b, 180, és 6. jegyzet. Hivatkozik itt Wapowski korabeli lengyel történetíró azon szavaira, miszerint Zsigmond herceg „in rerum omnium affluentia splendide vixit”.

²⁵⁷⁴ A számadások eredeti szövegét lásd: DIVÉKY 1914a. Magyarul egy részük: HOROGSZEGI–RÁBAI 2005. A számadások adatainak feldolgozása: DIVÉKY 1914b.

²⁵⁷⁵ FÖGEL 1917, 116–117.

²⁵⁷⁶ SZAMOTA 1891, 148. Szamota István itt még egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy Burgio pápai követ és a velencei követ jelentéseiben is hasonlókat olvashatunk II. Lajossal kapcsolatban.

²⁵⁷⁷ KUBINYI 1995, 309; KUBINYI 2005, 13.

a budai vár királynéi lakosztálya vagy igen elhanyagolt állapotban lehetett, mivel nem használták, vagy más funkciója (és berendezése) volt, mert mások és másra használták. Habsburg Mária idejéből rendelkezünk egy olyan adattal, amely ez utóbbira utal. A Hanns Schweinpeck levelében leírtak szerint Mária megérkezése előtt Bornemissza János budavári udvarbíró és budai várnagy, illetve felesége, II. Lajos nevelője lakott a királynéi lakosztály szobáiban, de az új királyné kilakoltatta onnan az idős házaspárt.²⁵⁷⁸

Habsburg Mária az alatt a rövid idő alatt, míg a budai udvarban tartózkodott (folyamatosan csak 1523–1526 között),²⁵⁷⁹ pompás berendezési tárgyakkal látta el termet. Erre utalnak többek között a házassági kelengyeként magával hozott holmik: textíliák, szőnyegek/kárpitok, drága étkezés, továbbá hálószoba-felszerelés (ágyak, függönyök, szőnyegek), konyhaeszközök stb.,²⁵⁸⁰ továbbá a Budáról való menekülése után, 1527-ben, a pozsonyi várban elhelyezett kincsei leltárának egyes tételei is.²⁵⁸¹ Ez utóbbi jegyzékben szerepel többek között három vallásos témájú kárpit, amelyek minden bizonnyal igen minőségesek lehettek, mivel kettő közülük Németalföldről származott. Az egyik Szűz Máriát, a másik Keresztelő Szent Jánost ábrázolta, a harmadik kárpit pedig egy ezeknél nagyobb méretű, aranszálakkal átszőtt darab volt, rajta Mária mennybemenetele. Továbbá két nagy arany „faliszőnyeg”-et (= kárpitot) is összeírtak, amelyek egykor a palota Alamizsnás Szent János kápolnájához tartoztak. A budai udvar egykori gazdag lakberendezési tárgyairól tanúskodik még itt pár darab török, préselt bőr asztalterítő, számos nemesfém asztaldísz (pl. egy szökőkút, illetve sárkány alakú ötvösmű), továbbá sótartók, egy arany tintatartó, egy ezüstládika zárral, egy aranyozott tükör, két „zománcos” gyertyatartó, „egy hímzett gyöngybetűvel ellátott [...] vörös ágytakaró”, illetve egy vas állóóra, tehát mindazok a dolgok, amelyek gyorsan mozdíthatóak voltak a királyné budai távozásakor, és a hajókon ládákból elfértek.

Évtizedekkel később egy másik királyné, Izabella, Szapolyai János felesége azt is megírta, hogy olykor a bútorokat kellett tűzifának használni a budai palotában. Mindez persze háborús viszonyok között történt, mégpedig 1541-ben, amikor is vége lett a Roggendorf-féle, majd 100 napos ágyúzásnak, s már jött a felmentő török sereg. Verancsics műve szerint ekkor már alig volt élelmiszer a várban, sőt fa sem a főzéshez, ezért a királyné főszakácsmestere hordók, padok, almáriumok és más effajta tárgyak faanyagával rakott tüzet a konyhában.²⁵⁸²

11.3. A KIRÁLYI UDVAR UTAZIK

A témával foglalkozó európai szakirodalom megállapításai szerint az utazások alkalmával számos (olykor hatalmas mennyiségű) mindennapi és reprezentatív tárgyat vitt magával a királyi udvar, mely utóbbi a kutatás – angol kifejezéssel – *portable grandeur*-nek nevez.²⁵⁸³ Mint fentebb már volt róla szó, az uralkodók értékes tárgyai nem voltak mindig egy állandó helyen kiállítva, hanem a használaton kívülieket jól elzárta a kincstárban vagy a tárházban tartották. Amikor kincseket, lakberendezési tárgyakat vitt magával az uralkodó egy-egy messzi utazásra, azokat választotta ki kincstárából, amelyekkel leginkább körbe akarta venni magát, vagy amelyek a legjobban reprezentálták a politikai céljait, ha ilyen indíttatású utazásra készült.

²⁵⁷⁸ KUBINYI 2005, 13; RÉTHELYI 2010, 113.

²⁵⁷⁹ Máriát 1521 decemberében koronázták meg Székesfehérváron, majd 1522. január 13-án kötött házasságot II. Lajossal Budán. Viszont 1522 februárjában a királyi pár Prágába utazott, s csak a következő év márciusában tért vissza Budára. KUBINYI 2005, 13. A prágai tartózkodásra bővebben lásd: BŰZEK 2005.

²⁵⁸⁰ RÉTHELYI 2005, 109.

²⁵⁸¹ SIKLÓSSY 2004, 70–73, 77–80.

²⁵⁸² „Dominus magister coquinae [...] cremabat: vasa, scamna, armaria et id genus alia”: Verancsics 1857, 174. Az „armaria” szó szekrényt, faliszekrényt, konyhabútort, pohárszéket egyaránt jelenthetett.

²⁵⁸³ FRANKE–WELZEL 2009, 52.

Igen izgalmas és a magyarországi viszonyok szempontjából is tanulságos röviden bepillantani abba, hogyan zajlott egy-egy utazás a 16. századi Tudor királyi udvarban, mivel azok szinte minden részletéről maradt fenn információ.²⁵⁸⁴ VIII. Henrik rengeteget utazott udvarával, mintegy 1150 utazással számolhatunk uralkodása során. Többnyire nem politikai indíttatású körutakat tett, hanem az ígéretes vadászatok miatt indult útnak. Az 1150 utazásból mintegy 830 alkalommal a saját házaiba, palotáiba ment,²⁵⁸⁵ máskor egyházi személyek vagy udvaroncai házáit kereste fel – ez utóbbiak általában azonban kevésbé komfortosak és kisebbek is voltak, mint a király palotái, ezért sokszor külön szálláshelyeket kellett még keresni az udvar egy részének, ami költségesebbé tette az utazást. Mindezen utak során hatalmas kísérettel utazott a király, 1538-ban például mintegy 800 fővel, tehát teljes téli udvartartásának (kb. 1500 fő) kicsit több mint a felével. A királynak minden évben külön *giestet*, azaz itineráriumot állítottak össze az utazásaihoz, ettől azonban megbetegedések vagy egyéb, nem várt problémák miatt természetesen eltérhettek. A mindenkori királyné és VIII. Henrik gyermekei külön *giesttel* rendelkeztek.²⁵⁸⁶ Hatalmas apparátus dolgozott azon, hogy a király és udvara megfelelő ellátást kapjon egy-egy út során, akár a király saját rezidenciáján, akár alattvalóinak szállásain. A rengeteg holmit, legyen az élelmiszer, ruházat, vagy ékszer, szekereken, kocsikon, vagy ha a Temze mentén utaztak, hajókon (is) szállították egyik rezidenciáról a másikra, különféle ládába, bőrzsákokba csomagolva azokat. A király kisebb palotáiba, házaiba a kárpitokat, bútorokat is szállítani kellett, mert ott nem voltak ezek számára ún. állandó raktárak (*standing wardrobe*). A király érkezése előtt a felkeresésre kiszemelt házat először is rendbe kellett hozni. A javítási munkálatok vezetője az ún. *Surveyor of the King's Work* volt. Mindezen javítások (ablaküvegezés, festés, tetőfedés és faburkolat helyrehozatala stb.) után jöhetett csak a ház kitakarítása, majd pedig az épület szobáinak a berendezése, amelyet számos *Groom of the Chamber* végzett. Nekik kellett begyűjteni a kandallókba, az ágyakat felöltöztetni, felállítani az asztalokat, felfüggeszteni a kárpitokat. A király berendezési tárgyaiért egy külön részleg, az ún. *Wardrobe* volt a felelős, amelynek személyzete jelentős számú emberből állt. VIII. Henrik különféle raktáiról (*wardrobe*) alább még lesz szó.

Számos adat utal arra, hogy a magyar királyi udvar utazásai során sokszor mennyire hűján voltak a bútoroknak (és egyéb lakberendezési tárgyakra is), nyilvánvalóan azért, mert mindent nem csomagolhattak be hazulról, s ezért vagy vásárolni, vagy készíttetni kellett pár darabot. 1414-ben, amikor Luxemburgi Zsigmond és kísérete Trinóból Bernbe utazott, számos alkalommal *hospiciumok*ban, illetve magánházakban szálltak meg; a szállásokat egy nappal a királyi udvar érkezése előtt a szállásmesterek mindig megfelelően előkészítették.²⁵⁸⁷ Trinóban Zsigmond valószínűleg a várban lakott, és Vouvryban is ekként cselekedett. A Szent Bernát-hágónál az ottani szerzetesi ház állt a kíséret rendelkezésére szállásképpen. Vouvryban, mivel nem volt elegendő bútoruk, 25 ágyat csináltatni kellett a vár tornyába a népes kíséretnek, és 24 darab, fenyőből készült széket (*postum*), valamint két pohárszéket (*buffetum*) vásároltak is. Az 51 bútordarab első pillantásra viszonylag nagy mennyiségnek tűnhet, de ha belegondolunk, hogy Zsigmond kísérete ekkor már körülbelül 429 főt számlált (s ez egyre csak nőtt az út folyamán), akkor elenyészőnek tűnik. A konyhafelszerelésük sem volt hiánytalan, ahhoz is szereztek be újabb darabokat. Mikor az utazásuk végállomására, Bernbe érkeztek, Zsigmond a dominikánus kolostor egyik nagy szobáját kapta szállásként.²⁵⁸⁸ A helyiség falait kárpitok borították, az ágyát arannyal átszótt selyem díszítette.

²⁵⁸⁴ THURLEY 1993, 68–74.

²⁵⁸⁵ Rengeteg park és erdő volt szerte Angliában a király birtokában, bennük számos házzal és vadászlakkkal. A Temze mentén 1547-ben 25 háza volt VIII. Henriknek. THURLEY 1993, 68.

²⁵⁸⁶ 1523 májusában például Mária hercegnő (Princess Mary) Richmondból Greenwichbe utazott. Kiadási könyvei alapján tudjuk, hogy ekkor 26 szekérre volt szüksége, hogy személyes ingóságait egyik helyről a másikra átszállíttassa. THURLEY 1993, 70.

²⁵⁸⁷ Az utazás számos mozzanatát egy, a torinói Archivio di Stato iratai között őrzött 1414. évi számadás alapján rekonstruálta E. Kovács Péter. E. KOVÁCS 2011, 327, 332.

²⁵⁸⁸ E. KOVÁCS 2011, 337.

Említettük már,²⁵⁸⁹ hogy Bernben, a Historisches Museumban őriznek egy olyan selyemkárpit-töredéket, amelyről azt tartják, hogy Zsigmond fent említett berni látogatására (1414. június 3–5.) készült, mégpedig valószínűleg a dominikánus kolostorbeli szobájába (15. ábra 7).²⁵⁹⁰ A kárpiton Zsigmond címerállatai, a brandenburgi sasok láthatók, amelyek sablon nélkül készültek, szabad kézi festéssel, valószínűleg sebtében. A drága bársony helyett alkalmazták ezt a megoldást, mivel a bársony szövése hosszú időt vett igénybe. Vagyis itt azzal a helyzettel találkozunk, hogy ha az uralkodó valaminek híján volt az utazás során, azt gyorsan elkészítették, a rendelkezésükre álló rövid idő alatt nyilván nem a legjobb minőségben.

Hasonló esetre példát a visegrádi vár is kínál, csak ez esetben egy bútordarabról van szó. Kottanner Ilona, Luxemburgi Erzsébet királyné udvarhölgyének 1439–1440. évi emlékirataiból tudjuk, hogy Visegrádon mind ő, mind pedig a többi udvarhölgy híján volt a ládáknak. Ismeretes, hogy az udvarhölgyet a Szent Korona elrablásával bízta meg a királyné, amelyet a fellegvárban őriztek, s innen kellett Kottanner Ilonának azt a komáromi várba vinnie, a már vajúdo királynéhez. A rablásra 1440. február 20-ról 21-re virradó éjjel került sor. Előtte azonban még a fellegvár asszonyházából le kellett vinnie a palotába a királyné koronáját és ékszereit Erzsébethez, azért, hogy a királyné már ezekkel indulhasson el Komáromba. Ezzel az eseménnyel kapcsolatban írta le az udvarhölgy, hogy mivel semmiféle ládája nem volt a palotában, a királyné koronáját pusztán az ágya alatt kellett tartania.²⁵⁹¹ Az udvarhölgyeknek a ruháik számára kellett ládát csináltatniuk, amikor is Komáromba készülődtek Erzsébet királynéhez. A (valószínűleg ácsolt) láda elkészültére azonban viszonylag sokat kellett várniuk, mert az emlékirat szerzője szerint „ezzel sok bíbelődés volt [...] a nap nyolcadik órájáig kopácsoltak”²⁵⁹² – minden bizonnyal – az ácsok.²⁵⁹³ Mindez arra utal, hogy olykor sebtében kellett a bútorok hiányát orvosolni, ami természetesen a tárgyak minőségének alacsonyabb színvonalát is eredményezte.

Utazások alkalmával nemcsak ládát, ágyat készítettek, hanem pohárszéket is. A pohárszék-állítás elengedhetetlen része volt az udvari pompának utazások alkalmával is. Mint említettük, 1479-ben az olmützi királytalálkozón Mátyás a város piacterén állíttatott fel egy lenyűgöző méretű pohárszéket.²⁵⁹⁴ Ezt minden bizonnyal nem Budáról szállították Olmützbe, hanem helyben ácsolták. Ilyen szabadban felállított pohárszékeket például itáliai kelengyeládák elülső lapjainak festményein láthatunk (34. ábra 1).

Olmütznél maradvá, az 1479. évi királytalálkozó során Mátyásnak aranyozott ezüst trónszék szolgált ülőhelyül, amelyet egy aranyszínű kispárnával tettek kényelmesebbé.²⁵⁹⁵ Az uralkodópár szállásán²⁵⁹⁶ lévő nagyterem falikárpitjait, trónkárpitjait és baldachinját naponként cserélték a király kérésére,²⁵⁹⁷ nyilvánvalóan azért, hogy minél fenségesebb, tehetősebb uralkodó benyomását keltse Mátyás – ami Bonfini szerint sikerült is neki. Szintén a neves humanistától tudjuk, hogy valamennyi cseh udvari ember szállását a királyi kincstárból vitt berendezéssel látták el,²⁵⁹⁸ s ahogy

²⁵⁸⁹ Lásd a *Kárpitok* fejezetet.

²⁵⁹⁰ A selyemszövet a kolostorban került elő.

²⁵⁹¹ „...vnd ich mües hait die kran behalten in der kamer , da mein Junge fraw vnd ich Inn lagen, wann es warn gar wenig gemêch da, dew man versperren mocht, vnd ich behielt das vnder dem pett mit grossen sorgen, wann wir chain truhnen da nicht heten.” MOLLAY 1971, 13.

²⁵⁹² „...ain truhnen machen zu irm gwant. Da muest man lang mit vmb gen vnd klokchten vncz in die achtet stund”: MOLLAY 1971, 15; MOLLAY 1979, 19.

²⁵⁹³ K. Csilléry Klára kutatásai alapján tudjuk, hogy a 20. században Mátraalmáson (Szuahahután) egy nagy, kelengyész ácsolt láda elkészítésére, festéssel együtt, hat napra volt szüksége egy mesternek, míg egy egyszerűbb, fele nagyságú ládát négy nap alatt készített el. Viszont ha akár csak ketten is összedolgoztak (pl. apa és fia), akkor egy hét alatt három-négy ácsolt ládát is elő tudtak állítani. K. CSILLÉRY 1991, 493.

²⁵⁹⁴ Erről bővebben lásd *A reprezentáció bútorai: a pohárszék* fejezetet.

²⁵⁹⁵ „einem silberin obirgoltten stulle uff goldenkissen gesessin”: BERZEVICZY 1914, 41.

²⁵⁹⁶ Olmütznél Mátyás a városban szállt meg és polgárházakban lakott. KALOUS 2008, 67.

²⁵⁹⁷ BALOGH 1985, 30.

²⁵⁹⁸ „Verum illud potissime commemorant et admirantur omnes cuncta Bohemorum hospitia a regali gazophylacio apparatus accepisse...”: BONFINI 1941, 100.

egy „ragyogó” uralkodóhoz illett, a cseh királyt méltón megajándékozva engedte el: neki adta többek között szállása teljes berendezését (aranyos kárpitokat, aranyos ágytakarókat, pohárszéket).²⁵⁹⁹ Mint korábban már említettük,²⁶⁰⁰ Beatrix külön ajándékokkal halmozta el Ulászlót, többek között pompás pamlagokkal, amelyek minden bizonnyal a baldachinos ágyak textílneműit, „öltözékeit” jelentették.²⁶⁰¹ Mindez azt mutatja, hogy tömérdek lakberendezési tárgyat kellett Budáról a szóban forgó városba eljuttatni.

Szintén Bonfini számol be arról, a számunkra figyelemre méltó adatról, hogy Mátyás király, mielőtt Bécsbe utazott volna, körülbelül 50 társzekeret rakatott meg a budai kincstárból származó értéktárgyakkal, lakberendezési holmikkal. Mátyás azonban megbetegedett, s Budán maradt, viszont a társzekerek tartalmát addig nem vitték vissza a kincstárba, amíg az uralkodó fel nem épült, így a megrakott szekerek hónapokig a palota udvarán várták sorukat, ami meglehetősen feltűnő és szokatlan lehetett, ezért is került a történet a humanista tollára.²⁶⁰² A szekereket aztán még az uralkodó indulása előtt előreküldték.

Számtalan európai adat utal arra, hogy amikor egy király utazott, az ágyát is magával vitte, nyilvánvalóan azért is, mert szeretett megszokott fekhelyén lepihenni. Így például 1285–1286-ban az angol uralkodó nemcsak a királyi kápolna felszerelését, a konyhai ezüstöket, a ruháit csomagoltatta össze az útra, hanem a nagyterem padját, illetve a saját ágyát is.²⁶⁰³ A francia királyok is magukkal szállították ágyukat, s ha az nem érkezett meg időben, előfordult, hogy szalmazsákon kellett aludniuk.²⁶⁰⁴ A késő középkori skót királyi udvart illetően is maradtak fenn adatok arra vonatkozólag, hogy a király és a királyné ágyát egyik palotából a másikba fuvarozták.²⁶⁰⁵ 1539 májusában például három kocsira volt szükség ahhoz, hogy V. Jakab nagy, zöld ágyát Falklandból St Andrews-ba szállítsák át.²⁶⁰⁶

Gyakran olvasni középkori lakberendezéssel foglalkozó könyvekben, hogy utazások során, ha megérkeztek a szálláshelyre, a kárpitokkal igen gyorsan otthonosabbá, melegebbé tudták tenni az adott enteriőrt. A könnyedebb súlyú kárpitok felrakásával bizonyosan gyorsan végeztek, de nem a németalföldi típusú, sokszor arany- és ezüstszálakkal is átszőtt, hatalmas méretű és súlyú gyapjúkárpitokkal. Azok felhelyezéséhez számos szolgáló erejére, idejére (valamint létrákra, szegekre vagy kampókra, kalapácsokra is) volt szükség.

11.4. A LAKÁSFELSZERELÉS SZÁLLÍTÁSA

A tömérdek lakberendezési holmi, ruha számára megfelelő csomagoló-, szállító- és tárolóeszközökre is szükség volt utazások során. Általánosságban elmondható, hogy a középkori Európában bőrzsákokat és különféle ládákat használtak e célra. Bretagne-i Anna francia királyné fehérneműje számára például utazás előtt két olyan fehér bőrzsákot készítettek, amelyet

²⁵⁹⁹ „Imprimis quidem universum hospitii apparatus, ubi eum exceperat (aureis cubicula auleis texerat, stragulis etiam aureis lectos straverat, pretiosissimum quoque abacum explicaverat), illi dono dedit.” BONFINI 1941, 100.

²⁶⁰⁰ Lásd *A reprezentáció bútorai: a díszágy* fejezetet.

²⁶⁰¹ „Beatrix trabeam auro contextam, regales vestes, lectos lautissimos et cetera tale genus, que celibem principem addecerent, adiecit.” BONFINI 1941, 100.

²⁶⁰² „Rex iniquam valetudinem causabatur; disponuntur in adventus indicium currus circiter quinquaginta onerarii, quibus thesaurus universus erat impositus, et menses tres in arcis propyleo dispositi asservantur. [...] Exactis igitur divi servatoris nostri natalibus et captato deteriore horoscopo, cui nimis erat obnoxius, premissis curribus utpote evitato mortis periculo Viennam contendit.” BONFINI 1941, 159–160; magyarul lásd: BONFINI 1995, 892.

²⁶⁰³ STEANE 1999, 125–126.

²⁶⁰⁴ K. CSILLÉRY 1956, 309.

²⁶⁰⁵ DUNBAR 1999, 135.

²⁶⁰⁶ „great green bed”: HORROCKS 2009, 32.

báránybőr béléssel láttak el.²⁶⁰⁷ Kosztka Szaniszló királyi aulicus 1525-ben készült hagyatéki leltárában is szerepel egy olyan bőrszák (*saccus de corio*), amely ruhák tárolására szolgált.²⁶⁰⁸

A díszes bútorokat az utazás viszontagságaitól meg kellett védeni, e célra fatokokat, nagy faládákat használtak. 1478-ban, amikor Paola Gonzaga feleségül készült menni a görzi (goriziai) grófhöz, Leonhard von Görzhöz értéktárgyait négy drága, aranyozott-festett menyasszonyi ládában vitte magával leendő urához.²⁶⁰⁹ Az az év novemberében készült leltárból megtudjuk, hogy ezeket zöldre festett nagyobb ládák, fatokok védték kívülről, tehát tulajdonképpen láda volt a ládában.²⁶¹⁰ A külső borítások mindegyikére jól láthatóan felfestették a mantovai hercegi címet, hogy már messziről látni lehessen, kihez tartozik az úticsomag.

Védőtokokat a nemesfém tárgyakhoz is szokás volt készíteni, mégpedig bőrből; külföldi múzeumokban számos ilyen bőrtokot őriznek. Jagelló Zsigmond herceg nagy becsben tartott nemesfém kenyértartóját, ami – mint említettük – egykor Mátyás királyé lehetett, utazások során fehér posztóba csomagolták, s úgy helyezték egy tokba (*pro tribus ulnis panni albi ad futrale pro magno brotphas*).²⁶¹¹ De hiába a sok óvintézkedés, egy utazás során megsérült.²⁶¹²

A legfontosabb úti tárolóeszközök azonban a ládák voltak.²⁶¹³ A bőrborításúak itt is nagy szerepet játszottak az utazások során, mert a bőr védte a fát, s így a láda belsejében lévő holmit eső esetén az elázástól. Hogy még vízállóbb tárolóalkalmatosság legyen a bőrláda, fedelét gyakran ívesre képezték ki, hogy könnyedebben lefolyjon róla a víz. Franciaországban az ilyen nagy, ívelt tetejű, bőrborítású ládákat *bahut*-nek hívták, szép 15. századi példányaikat őrizi a londoni Victoria and Albert Museum (*49. ábra 4*),²⁶¹⁴ illetve a párizsi Musée de Cluny.²⁶¹⁵ Mint fentebb már láthattuk, bőrládák a 15–16. században hazánkban is használatban voltak.²⁶¹⁶ Említettük már, hogy Erzsébet királyné udvarhölgyei, amikor Visegrádról Komáromba szándékoztak utazni, ácsolt ládát csináltattak ruháik számára. Egyházi felszereléseket is többnyire ládába csomagolva szállítottak; a ládák gyakran megsérültek az utazások során és javítani kellett őket.²⁶¹⁷ Az angol királyi udvarban is többféle típusú ládát használtak fel „csomagolóanyagként”. Így például 1501-ben VII. Henrik Westminsterből Richmondba történő utazása során többféle láda (*great and huge standardes, coffers, chestes*) szolgált a holmik szállítására, de még zsákokba is csomagoltak ruhákat.²⁶¹⁸ Itáliában utazóládaként többek között a hosszú, ívelt tetejű és oldalú ládákat kedvelték, melyek cipelését megkönnyítendő, oldalaira karika alakú fogantyúkat helyeztek.²⁶¹⁹

A bőrszákokon és a ládákon kívül más „csomagolóanyagot” is használtak. Szőnyegbe csavarva is szállíthattak ruhát, selymet, vagy posztót, illetve párnaszákba is tehettek ruhákat, lazsnakokat, szőnyeget, amint ezt Kornis Gáspár portékáinak 1662. évi leltára mutatja.²⁶²⁰ Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház egyházi öltözeteinek egy részét is szőnyegek közé csomagolva szállították át Drégely várába 1527-ben.²⁶²¹ A hordók nemcsak bor tárolására, hanem

²⁶⁰⁷ HAVARD 1894, IV. 865; idézi: K. CSILLÉRY 1982, 105.

²⁶⁰⁸ DF 229808; KUBINYI 1985, 632; KUBINYI 1998a, 250.

²⁶⁰⁹ SCHUBRING 1915, 153–154; GREGORI 1999, 7–8.

²⁶¹⁰ „vier große Truhen supra (auf rossen zu fuern), in Rom gemacht, gemalt mit gruen, mit den wapen des Haus zu Mantua”: GREGORI 1999, 8.

²⁶¹¹ DIVÉKY 1914a, 80.

²⁶¹² DIVÉKY 1914a, 214.

²⁶¹³ Kocsiládák Egerben, 1508-ban: „Item ladule ad currum due 2.” E. KOVÁCS 1992, 341.

²⁶¹⁴ OROSZ 2010b, 67. kép.

²⁶¹⁵ REYNIÈS 1987, 1601. kép („coffre de bahut”, ma „malle” néven), korabeli ábrázoláson: 1600. kép.

²⁶¹⁶ Lásd a *Ládák* fejezetet.

²⁶¹⁷ Lásd például: „a reformatione ciste, in qua res ecclesiastice servantur, dum fuit fracta in via.” DIVÉKY 1914a, 168. – Sérült útiládákra lásd még: *Zsigmond* 2014, 181, 194.

²⁶¹⁸ THURLEY 1993, 70.

²⁶¹⁹ THORNTON 1991, 201, és 229. kép.

²⁶²⁰ TORMA 1884, 146.

²⁶²¹ Például: „item cappas [...] dalamticas [...] casulas [...] hec omnia ligata sunt duobus tapetis ipsius Ecclesie.” MIKÓ 1993, 68.

papiros, kés, fonal, selyem, sőt kárpit szállítására is szolgáltak Almássy István kassai kereskedő 17. század eleji üzletkönyve szerint.²⁶²²

Mіндеzen holmikát aztán mállás lovakon, szekereken, kocsikon szállították. Jagelló Zsigmond lengyel herceg utazásai során a ruhákat, italokat, egyházi felszereléseket, illetve a számunkra lakberendezési szempontból érdekes tárgyakat, úgymint az ezüstműket és a kárpitokat külön-külön szekereken fuvarozták.²⁶²³ Mint már említettük, Estei Hippolit konyhafelszerelését is szekéren vitték egyik állomáshelyről a másikra 1520-ban. Még esztergomi érseksége idején ruháskocsijai befedésére 13 ponyvát 60 denárért vásároltak.²⁶²⁴ Herberstein Zsigmond báró, aki Innsbruckból utazott Budára 1518-ban, igen kényelmesnek tartotta a magyar gyártmányú kocsikat, „mivel élelmiszereket, ruhát, ágyat, italt, szóval mindennemű szükségletet” lehetett rajtuk szállítani.²⁶²⁵

11.5. TÁROLÓHELYISÉGEK: TÁRHÁZAK, KINCSTÁRAK

Ha sokat utazott a király vagy egy főúr, és nem maradt otthon a hitves sem, akkor a berendezési tárgyak egy részét elzárták raktárakba, tárházakba, kincstárakba. Ha otthon voltak, akkor a számos holmi közül csak azokat vették elő ezekből, amikre éppen szükségük volt a mindennapi életükhöz vagy egy adott ünnepséghez.

Nagyon tanulságos azt megfigyelni, habár 17. század végi példáról van szó, hogy az Esterházyak hol és hogyan őrizték értékeiket a fraknoi várban. A nehezen megközelíthető, impozáns hegyi vár belsejében lévő új, második²⁶²⁶ kincstár – amely egy nagy és egy kis kincstárhelyiségből (*Kunst- und Wunderkammer*), illetve egy levéltári helyiségből áll – hollétébe csak nagyon kevés embert avattak be. Titkos lejáróval, trükkös zárral védték termeit, ahol fiókos szekrényekben tárolták a családi birtokok iratait, a végrendeleteket és egyéb személyes iratokat, míg a kuriózumok, nemesfém edények stb. elhelyezésére üvegajtós szekrények szolgáltak.

Ha nem is ilyen különleges biztonsági intézkedések közepette, de a Perényiek is egy nehezen megközelíthető hegyi várban (Füzér, Abaúj m.) raktározták becses holmijaikat, s annak tárházából (*ex promptuaria fzyriensis*) vitték például 1522-ben Perényi Péter és Ormosdi Székely Klára siklói esküvői bankettjére az ezüst asztali edényeket és mosdófelszereléseket.²⁶²⁷ Egészen pontosan 24 kupát, négy nagy korsót (*amphoren*), négy nagy palackot (*lagen*), egy mosdótálat állványostul (*lavatorium unum cum pedium*), egy raguzai készítésű állványt mosdótál nélkül (*aliam pedium opus de Ragusa sine lavatorium*), és még három edényt, amelyből kettő édességek, cukorkák tárolására szolgált.

Szintén esküvői készülétek miatt vettek ki 1523. december 13-án Batthyány Ferenc főpohárnokmester lakodalmára 12 nagy ezüstitálat, egy ezüst mosdófelszerelést, 12 ezüstkanalet, öt aranyozott ezüst kanalat, tíz ezüstvillát, hat aranyozott villát, két sőtartót, 13 nagy ezüstitányért,

²⁶²² KERÉKES 1902, 215. – A késő középkori polgárság is használta az üres hordókat tárolásra és olykor ingóságok szállítására is. Alföldy Bálint soproni polgár például páncélokot tartott benne, Weiteni Orbán pedig ruhákat. SZENDE 2004, 204.

²⁶²³ DIVÉKY 1914a, 162. („currus sacerdotalis”, „ad currum argenteorum vasorum”), 163. („curru in quo lodices erant”), 168, 179, 190. („ad currum pythny”), 168–169. („ad currum vestimentorum”). Arra, hogy ez esetben a „lodex” nem pusztán pokrócot, takarót jelent, példa: „oroschom na zabyanye in stuba domini principis dum lodices excutiebantur ad clavos III den. ung.” DIVÉKY 1914a, 43. Lásd még a „lodex”-re: Zsigmond 2014, 125.

²⁶²⁴ 1487. szept. 23.: „per l'amontar di 13 store per coprire le carette da roba”: MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 3: Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. – II. Ulászló konyhásszekereit cseh posztóval fedték le. ENGEL 1797, 176; az adatot idézi: SOLTÉSZ 1905, 84–85.

²⁶²⁵ SZAMOTA 1891, 148.

²⁶²⁶ Az ún. második kincstár Esterházy I. Pál herceg építtette 1692-től. A korábbi (17. század első fele) kincstár a kápolna mellett foglalt helyet, s a templomhajón keresztül lehetett megközelíteni. KÖRNER 2009, 80–85. – A fraknoi kincstárról és tartalmáról bővebben lásd: BÓDAI 2015.

²⁶²⁷ DL 84148. Az adatokat közli: KUBINYI 1985, 628; KUBINYI 1998a, 244; SIMON 2000, 137.

15 kis ezüstitányért, hat kis ezüstitálat, valamint 14 ezüst- és aranyozott serleget²⁶²⁸ valószínűleg a budai palota tárnoki házából²⁶²⁹ (*domo Tauernicalj*). Mint már említettük, Batthyány Svetkovic Katalint, Mária királyné egyik udvarhölgyét vezette oltárhoz; az esküvőt a királyné szervezte.

Estei Hippolit esztergomi palotájában a gyermek érsek (1479–1520, érsek 1486–1497 között) ruhatára (ol. *salvaroba, guardaroba*) nemcsak drága kelmék, értékes ruhák, kalapok őrzési helye volt, hanem például papírképeket, flandriai festményeket, bőrládikákat, kárpitokat, óntányérokat, aranyozott mozsarat, órákat is őriztek itt,²⁶³⁰ így lakberendezési tárgyak tárházaként is szolgált. A sok-sok holmi egy részét biztos, hogy ládában tárolták, ugyanis 1490 februárjában három nagy ládát készítették ide.²⁶³¹

Egy 1498-as helyiségleltárnak köszönhetően azt is tudjuk, hogy az esztergomi érseki udvarban miféle raktárhelyiségek léteztek. Volt ott többek között tár a gyógyszerek számára, ötvöstárgyak raktára, fűszerraktár, kincstár, egy ún. új raktár, a főasztalnokmester raktára, s végül, de témánk szempontjából egyáltalán nem utolsósorban hangszer- és bútorraktár.²⁶³² Mint már említettük, 1520-ban Estei Hippolitnak a budai szállásán a szobája közelében külön *guardarobája* volt, ahogy azt korábban megszokhatta.

Esztergomi tartózkodása alatt természetesen Beatrixnak is volt külön *guardarobája*, amelyen 1491-ben munkálatokat végeztek: famennyezetének készítésén ácsok dolgoztak.²⁶³³

Estei Hippolit számadáskönyvei alapján az is ismeretes, hogy fent említett érseki ruhatárának ablakai is voltak, tehát nem egy sötét raktárként kell elképzelnünk a helyiséget.²⁶³⁴ 1487-ben Kelemen asztalossal készítették ide két ablakot (nyilvánvalóan két fa ablakkeretet) 70 denárért, az ablakokat pedig Bálint mesterrel üvegeztették be.²⁶³⁵

Az I. Miksa császár diadalkapuja című monumentális metszeten (1517–1518) többek között Miksa császár bécsi kincstárát is megjelenítették, amelynek szintén volt ablaka, mégpedig vasrácsos, hogy biztonságosabb legyen. A metszet igen szemléletesen mutatja be, hogy mi minden tartozott egy késő középkori kincstár felszereléséhez.²⁶³⁶ Az első dolog, ami szembetűnik rajta, hogy az egyházi és a világi-uralkodói tárgyakat, illetve a reprezentatív bankettkellékeket külön csoportosítva helyezték el egy-egy asztalon. Bal oldalon ez utóbbiakat láthatjuk: díszes arany-ezüst serlegeket, tálakat, kancsókat, kulacsot, bravúros asztali ötvösművet, a szemben lévő asztalon feszület, úrmutató, büszk és kéz alakú ereklyetartók foglalnak helyet, míg jobb oldalon, baldachin alatt ékszereket, koronákat „állítottak ki”. Ládák szolgáltak még e boltozatos helyiségben tárolóhelyül, az egyikben pénzt tároltak.

Mátyás gazdag budai kincstáráról sajnos nem rendelkezünk ilyen metszettel, viszont korabeli leírások maradtak fenn róla. A már fent említett castellói püspök, Bartolomeo Maraschi 1483. szeptemberi, IV. Sixtus pápához írt jelentésében igen részletesen beszámol az általa csak *vestiariának* vagy *salva robbának* nevezett²⁶³⁷ királyi kincstár tartalmáról, ennek nyomán szinte a

²⁶²⁸ DL 101575.

²⁶²⁹ ZOMBORI 2004, 313–314; CZÖVEK 2008, 47, 212. jegyzet.

²⁶³⁰ Az adatokat lásd: Archivio di Stato di Modena, Amministrazione dei principi 685, „Inventarii” (1487–1498 között készült); MTA Kézirattár, Ms. 4997 – 4, Ms. 4997 – 9; Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. – A festményekre, papírképekre vonatkozólag lásd: NYÁRY 1874b, 77.

²⁶³¹ „per fazitura di Case 3 grande per la Guardaroba”: MTA Kézirattár, Ms. 4996 – 11; Waigand József-féle cédulaanyag, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény.

²⁶³² VUKOV 2004, 102. jegyzet.

²⁶³³ „pro labore et coopertura domus guardaroba”: VOIT 1954–1955, 61, és 80. jegyzet; VOIT 1958, 294, és 80. jegyzet.

²⁶³⁴ Egészen pontosan üveglablakai voltak, ezeket készítik, üvegezik, javítják. Az adatokat lásd: VOIT 1954–1955, 60, és 69. jegyzet; VOIT 1958, 293, és 69. jegyzet.

²⁶³⁵ VOIT 1954–1955, 60, és 69. jegyzet. Ezen év októberében is dolgoztak már a ruhatáron, egy új zárat és szögeket vettek hozzá.

²⁶³⁶ A metszettel lásd például: ZEUNE 2006, 8. kép; OROSZ 2015, 5. ábra.

²⁶³⁷ „Introductus in vestiaria, sive more nostro, in salvas robbas...”: az eredeti, latin nyelvű szöveg teljes egészét lásd: KATONA 1793, 503–504; MARCZALI 1901, 279–280.

Miksa-féle kincstár képe jelenik meg a szemünk előtt: „Belépve a ruhatárba, vagyis a mi szokásunk szerint guardarobába, annyi drága, arannyal, ékkövel és gyönggyel rakott ruhát, szőnyeget, függönyt, annyi csodás művészettel kidolgozott ezüst- és aranyedényt láttam, hogy úgy vélem, 50 szekér sem tudná elvinni. Többek között megnéztem egy tömör és tiszta ezüsből készült kályhát, olyan magasat és széleset, hogy ketten is alig érhetik körül. Van két egyszarvú, az egyik közönséges ló formájára, a másik szamárforma, annak valódi szarvával, ezenkívül keresztek, tüneményes oltárdíszek, és 590 hatalmas tál meg 300 serleg aranyból, mellettük kockák és pálcák szám nélkül, amit bizony nem lehet mind fölbecsülni. Ennek a királynak annyi értékes holmija, drága edénye, díszes terme van, hogy Salamon pompáját sem hihetem nagyobbnak.”²⁶³⁸

Bonfini egyértelműen utal rá, hogy az olműtzi királytalálkozóra vitt azon lakberendezési tárgyak, amelyekkel a cseh udvaroncok szállását rendezték be, Mátyás kincstárából származtak.²⁶³⁹ Mátyás naturalíáit, vagyis a természetrajzi leleteket, ritkaságokat, úgymint a Ransanus által említett őskori állatmaradványokat, a Pierre Choque által leírt szárított kígyóbőrt, illetve az „unikornis” szarvakat azonban nem a kincstárban, hanem könyvtárszobájában őrizte az uralkodó, könyvek, érme, antik emlékek, kisbronzok társaságában;²⁶⁴⁰ így ez a helyiség egyfajta korai *Kunst-* és *Wunderkammer*ként is működött.²⁶⁴¹

Egy 1521-ből fennmaradt leltár szerint Habsburg Mária koronázása előtt a II. Lajos által Máriának ajándékba szánt ékszereket a királyi tárnokház (*de domo thavernica regia Bude*) négy ládájából (*ladula*) vették ki. A ládák egyike vasalt volt, egy másik faláda fekete bőrborítással volt ellátva, a további kettő pedig egy kis, illetve egy nagy fekete láda volt. A királynénak szánt drágakő borítású tükröt valamilyen tartóban, tokban (*teca*) tartották.²⁶⁴²

Budán a tárnokház, a kincstár a királyi palota legbensőbb épületrészében volt. Pontos lokalizálása nem teljesen egyértelmű. Egyes kutatók szerint az István-toronytól északra, a Kisudvar nyugati épületszárnyának a földszintjén lehetett, más elképzelések szerint a torony melletti délnyugati épületben.²⁶⁴³ A Maraschi 1483. évi jelentésében említett *vestiaria* azonos lehetett ezzel. Hans Seybold a palotával kapcsolatban egy királyi ezüstkamráról (*keüniglich Silberkammer*) tesz említést, mely talán szintén a tárnokház lehetett.²⁶⁴⁴ A fentebb felsorolt értékek mellett már az Anjou-kortól itt őrizték a fontos iratokat, ékszereket. A tárnokházon kívül igen valószínű, hogy voltak még máshol is a palotában kisebb, jól őrzött raktárak, kincstárak.²⁶⁴⁵

Arról biztosan tudunk, hogy a 16. század legelején Zsigmond lengyel herceg budai lakosztályához tartozott egy ún. *thesaurum* is.²⁶⁴⁶ Itt egyrészt ládákban tárolták a herceg holmijait (pl. drága nemesfém edényeket, ezüstöt, papirosokat), másrészt a számszerijai és egyéb dolgai a falon szegekre akaszthatóak voltak (*ad clavos ad thesaurum pro appendendis rebus domini*). Gyakran járhattak ide, mert a kincstár zárját sokszor kellett javíttatni.²⁶⁴⁷ Mint láthatjuk, a herceg féltett,

²⁶³⁸ MARASCHI 2008, 37.

²⁶³⁹ „omnes cuncta Bohemorum hospitia a regali gazophylacio apparatus accepisse”: BONFINI 1941, 100; BONFINI 1995, 834.

²⁶⁴⁰ BALOGH 1985, 73.

²⁶⁴¹ A klasszikus *Wunderkammer*, mely tulajdonképpen a világ kicsiben, egy mikrokozmosz, a 16. században alakult ki.

²⁶⁴² DF 276719; CZÖVEK 2005, 441–442.

²⁶⁴³ GEREVICH 1966, 181–183; BALOGH 1966, I. 73–76; MAGYAR 2010, 24.

²⁶⁴⁴ BORSA 1943, 53; BALOGH 1966, I. 74.

²⁶⁴⁵ GEREVICH 1966, 181, 183.

²⁶⁴⁶ DIVÉKY 1914a, 21, 36, 48, 53, 78–80, 86–87, 214 stb.; DIVÉKY 1914b, 456, 458.

²⁶⁴⁷ 1500. február 17.: „a reformatione hostii a thesauro dedi XII den. ung.”, 1500. február 21.: „a reformatione sere ad thesaurum dedi XIII den. ung.”, 1500. február 26.: „pro novo seraculo ad thesaurum, dum antiquum destructum fuerat, dedi ½ flor.”, 1501. január 12.: „a reformatione sere ad thesaurum, que erat destructa, dedi VI den.”, 1501. június 24.: „a reformatione hostii sere et seraculi et clavos ad thesaurum dedi VIII den.” DIVÉKY 1914a, 19–20, 86, 114. Továbbá lásd még: DIVÉKY 1914a, 47, 85, 119, 167, 173 stb. Az egerek ellen is védekezni kellett, ezért időnként egérfogókat vásároltak a „thesaurum” számára. Így például 1500. május 12-én: „na szamolowka [= fogó, kelepce] ad thesaurum dedi V den. ung.” és december 2-án: „pro duabus lapycze [= egérfogók] ad thesaurum ad capiendos mures dedi VI den. ung.” DIVÉKY 1914a, 35, 78. – Estei Hippolit esztergomi palotájában is sokszor javították a különféle raktárak zárjait, készítették hozzájuk kulcsokat. VOIT 1954–1955, 60, 83, 68–69. jegyzet.

értékes dolgait tárolták a *thezaurumban*, ruháinak e helyiségben való elhelyezésére azonban nem találni adatokat a számadáskönyvekben.²⁶⁴⁸

Egy másik királyi vár, a visegrádi 1490. évi leltárból az is kiderül, hogy a fellegrárban biztosan volt legalább egy olyan helyiség, egyfajta textilraktár, ahol az ágyakhoz tartozó baldachinokat, függönyöket, rojtokat, ágytakarókat, párnákat, lepedőket, valamint még a házőltözeteket, azaz a falikárpitokat raktározták, mivel nagy mennyiséget írtak össze egymás után, mintegy 160 tételt.²⁶⁴⁹

A magyar nemesi otthonokban lévő tárházak latinul *domus thavernica*, magyarul *tarbaz* kifejezéssel szerepelnek a 15–16. századi írott forrásokban. Említettük, hogy az egervári várban 1490-ben kettő volt, ezekben mindenféle holmit tároltak, bútorként csak néhány láda volt bennük. Thúry György hagyatéki leltára szerint, amelyet 1571-ben állítottak össze, a híres törökverő vitéz keszői tárházában többek között csótárok, vasrosták, óntálak és -tányérok, réz gyertyatartók (15 darab), réztepsik, vágókések, vasfazekak, pléhlámpások voltak, illetve réz mosdófelszerelés, puská, farmatring, sőt szúnyogháló is.²⁶⁵⁰ Két ládában ruhákat, papucsot és csizmát, szőnyeget (14 darab), paplanokat (22 darab), lazsnakokat találtak az összeírók. Az ún. *belső* tárházban, egy ládában pedig csak ezüstneműk voltak (poharak, kupák, villák, kanalak stb.). Azaz a keszői tárházakban ruhaneműt, fegyvereket, lófelszereléseket és lakberendezési tárgyakat egyaránt raktároztak.

Kitekintve a külföldi királyi udvarok raktározási szokásaira és helyeire, azt látjuk, hogy a skót királyi kastélyok mindegyikében volt gardrób (*wardrobe*), a nagyobbakban több is. Ha volt királyné is az udvarban, akkor neki a királyétól független, külön gardróbja volt, sőt arról is tudunk, hogy Tudor Margit kicsi fiának, Jakabnak (aki egyéves korában, 1508-ban meghalt) szintén volt egy, benne két bölcsővel.²⁶⁵¹ A gardróbokban tárolták nemcsak a király ruháit, hanem a királyi ékszereket, a királyi kápolna felszereléseit (nemesfém edényeket, miseruhákat), a király várainak és házainak kárpitjait, valamint egyéb lakberendezési tárgyait, továbbá a király vadászfegyvereit, nyergeit, lószerszámaikat, továbbá a gyógynövényeket és a fűszereket is. A *wardrobe* tartalmának nagy részét (a napi szükségleteihez tartozó dolgokat) a skót királyi udvarban is utaztatták, amikor a király egyik helyről a másikra ment. A fő kivételek a nehéz bútorok: asztalok, masszív ágyak, támla nélküli padok voltak, valamint a király drága kárpitjainak egy része. Néha azonban ágyakat, asztalokat is szállítottak. Ha az udvar utazásai során egy adott szálláshelyen kevés hely állt rendelkezésre a holmik tárolására (pl. ha egyházi helyeken szállt meg az uralkodó), különálló ház(ak)at béreltek a *wardrobe* számára.

Az 1530-as években, V. Jakab idején Holyroodhouse-t (Edinburgh) illetően legalább öt *wardrobe*-ról van tudomásunk.²⁶⁵² A palota nyugati szárnyának legészakibb, kisméretű helyisége volt a király gardróbja, mely egyben az ún. *inner chamber* is volt. John G. Dunbar szerint valószínűleg csak a király ruháit és ágyfüggönyeit/ágytextíliáit (*bed hangings*) tárolhatták itt, a nagyobb lakberendezési tárgyak, értéktárgyak az ún. *great wardrobe*-ban, a palota más területén voltak elhelyezve a királyi számadások szerint. A szobának az egyik oldalán nagy, beépített szekrény húzódott, s egy díszes zárterkély nézett az előudvarra. 1540-ben valószínűleg ez volt a helyszíne V. Jakab és Sir Ralph Sadler magántalálkozásának. Egy következő *wardrobe* a legfelső szintjén volt a nagy toronynak. Külön raktár (*vessel-house*) szolgált a palotában a király ezüstneműi/étkészlete számára. V. Jakab uralkodásának a végén a kárpitoknak is volt külön raktára, Dunbar szerint a külső kaputorony egy részében. Az uralkodó falklandi palotájában a királyi és a királynéi lakosztályok a keleti szárny első és második emeletét foglalták el. Ebben a szárnyban kapott helyet a király és a királyné egy-egy *warderobe*-ja is, melyekben ruhákat és

²⁶⁴⁸ Ruháit ládákban és rudakon tartotta, de hogy pontosan melyik helyiségben, arra nem derül fény.

²⁶⁴⁹ NÓGRÁDY 1998, 179. Bővebben lásd még *A reprezentáció bútorai: a díszágy* fejezetet.

²⁶⁵⁰ EÖR-DARMAY 1870, 725–726.

²⁶⁵¹ DUNBAR 1999, 176.

²⁶⁵² DUNBAR 1999, 178.

ágyakhoz tartozó textilneműket raktározta. Az udvar távoztával a nagyobb tárgyakat és az állandó lakberendezési holmit a palotának egy távolabbi pontján helyezték biztonságba.²⁶⁵³

Mint fentebb már volt róla szó, VIII. Henrik nagyobb házaiban különféle tárházak szolgálták raktározási célokra (az élelmiszerraktárakkal itt most nem foglalkozunk), úgymint a király és királyné ruháinak gardróbja, a király és királyné kincstárai, a király és királyné ágyainak raktára, illetve a király ágyainak állandó raktára.²⁶⁵⁴ Ez utóbbi kettőben tartották az ágyfelszerelést (kárpitokat, baldachinokat, ágyfüggönyöket stb.).

A király minden házában léteztek ún. *removing wardrobe*-ok, ahonnan utazáskor az éppen szükséges lakberendezési tárgyakat szállították el, de általában ezek kisméretűek voltak, így sokszor plusz helyet kellett találni a különféle holmik raktározására máshol. Az 1530-as években a király állandó raktárak (*standing wardrobe of the beds*) felállítását rendelte el a nagyobb királyi házakban, a felgyűlt sok holmi elhelyezése végett. E célra 1536-ban például egy kétemeletes épületet emeltek Hampton Courtban. A VIII. Henrik halálakor, 1547-ben összeállított inventárium szerint Greenwichben, Whitehallban, Hampton Courtban, Oatlandsben, Windsorban, Woodstockban, The More-ban, Richmondban és New Hallban, tehát az uralkodó minden nagyobb palotájában volt egy-egy nagy, állandó raktár. Továbbá a Towerben is volt egy, de itt már 1509-től, illetve olyan kisebb házaiban is, mint Nonsuch, Beddington és Nottingham. Ezeket a raktárakat általában VIII. Henrik palotáinak a külső udvaraiban találjuk.

Az állandó raktárakkal ellentétben, az uralkodó és felesége külön-külön ruhatárait viszont a királyi és a királynéi *privy chamber* közelében alakították ki, Greenwichben például azok alatt; a helyiségeket lépcső kötötte össze. A csupán a nagyobb házakban lévő kincstárakban (*jewel-house*) olyan kisebb értékű tárgyakat őriztek, amelyek a király és királyné mindennapi életéhez voltak nélkülözhetetlenek, például fésűket, tükröket, illetve néha ékszereket is, de ez utóbbiakat csak Greenwichben és Whitehallban. A nagyobb értékű tárgyak őrzésére a magán- vagy titkos kincstárak (*privy or secret jewel-house*) szolgálták, melyek azonban nem a *Wardrobe*, hanem a *King's Privy Chamber* ellenőrzése alatt álltak; csak ők szállíthatták el belőle az éppen szükséges tárgyakat az aktuális szálláshelyre.

Franciaországban a *garde-robe*-oknak egyértelműen többféle funkciójuk volt: elsődlegesen raktározási célokra szolgáltak, de fontos magánbeszélgetések helyszínei is lehettek. A *Grandes chroniques* tudósít bennünket arról, hogy amikor IV. Károly császár négy napig Beauté kastélyában pihent, V. Károly francia király mindennap átjárt hozzá Vincennes-ből, s a két uralkodó a *garde-robe*-ba vonult vissza egymással társalogni.²⁶⁵⁵ A *garde-robe*-oknak e funkciója a 16. században is megmaradt; I. Ferenc Louvre-beli lakosztályának ezen helyisége szintén szolgált hasonló célokra (a ruhák raktározásán kívül), mint ahogy a fentebb már említett holyroodhouse-i palota királyi gardróbja is.²⁶⁵⁶ A királynénak természetesen volt saját, külön bejáratú *garde-robe*-ja a Louvre-ban. Vincennes-ben is volt királyi gardrób, mégpedig a donjonhoz kapcsolódó délnyugati melléktoronyban, annak második emeletén. Itt őrizték ládákban a király értékes textilneműit; az ékszerek és az ezüstneműk tárolására viszont az északnyugati melléktoronyban lévő helyiség, a *retrait* szolgált.²⁶⁵⁷

A királyi, hercegi, illetve főpapi és főúri udvarok épületeiben tehát a lakberendezési tárgyak, ruhák stb. raktározását külön helyiségekben oldották meg. Azokon belül azonban falifülkék, ládák, (beépített) szekrények rejtették a tömérdek holmit. Így a skót királyi várak *wardrobe*-jaiban falifülkék/faliszekrények (*ambry*) készültek az értékes tárgyak számára, mint például Linlithgowban a királyi háló melletti helyiségben.²⁶⁵⁸ Kulcsra zárható szekrényekbe (korabeli

²⁶⁵³ DUNBAR 1999, 178.

²⁶⁵⁴ „the King's and Queen's wardrobe of the beds, the King's standing wardrobe of the beds, the King's and Queen's wardrobe of the robes, and the King's and Queen's jewel-houses”: THURLEY 1993, 74–75.

²⁶⁵⁵ WHITELEY 1994a, 327.

²⁶⁵⁶ BOUDON–CHATENET 1994, 68–69. A király gardróbját a „chambre du roi”-ból lehetett megközelíteni.

²⁶⁵⁷ WHITELEY 1994a, 327.

²⁶⁵⁸ DUNBAR 1999, 177.

nyelven: *wairstalls*) akasztották fel a király ruháit, amelyeket vászonhuzattal védtek a por ellen; emellett ládák szolgálták még tárolóhelyül. Olaszországi példa gyanánt: négy nagy ruhásszekrény fogadta be Soderini kardinális öltözékeit is 1523-ban *guardarobá*jában.²⁶⁵⁹

VIII. Henrik palotáinak állandó raktáraiban szekrényekben (*cupboards*) és tárolóállványokon (*storage racks*) sorakoztak a lakberendezési tárgyak.²⁶⁶⁰ A greenwichi raktárban a király kárpitjait, szőnyegeit, párnáit és egyéb drapériáit hosszú szekrényekben (*longe presses*) helyezték el. Akadt itt olyan szekrény is, amelyet 55 láb hosszúságúra terveztek, a király hatalmas kárpitjainak a befogadására.

Mint fentebb láthattuk, a raktáraknak nagyon biztonságos, jól zárható helyiségeknek kellett lenniük. Évente akár több alkalommal is cserélték rajtuk a zárat a gyakori nyitogatások miatt, vagy megerősítették sarokvasaikat. Sokszor alakították ki őket az épületek belsejében, nehezen megközelíthető helyeken. Azonban ezeket a raktárakat nem kell sötét, dohos helyiségként elképzelnünk, hiszen számos példa utal rá, hogy gyakran volt ablakuk (pl. Esztergom), sőt akár zárterkélyük is (pl. Holyroodhouse). Reprezentatív szerepük is volt, amikor magánbeszélgetések lebonyolítására szolgáltak (lásd skót, francia példák).

•••

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy amennyiben egy adott rezidencián jelen volt az udvar – legyen az királyi, főúri, vagy főpapi –, akkor annak belső berendezése véleményünk szerint nem lehetett szegényes, mai kifejezéssel élve ilyen esetekben nem gondolhatunk „minimalista” enteriőrökre. Más kérdés, hogy amikor elutaztak, nem hagytak mindent a helyükön, a lakberendezési tárgyak egy része (pl. kárpitok, szőnyegek, nemesfém edények) biztos, hogy tárházba, kincstárba került, illetve más részüket magukkal is szállították. Ilyenkor viszont a lakásbelsőik valóban nyújthattak „puszta” látványt. Ha viszont megérkeztek egy utazás folyamán valahova, a helyiségeket általában be kellett rendezni, s ezt leggyorsabban a ládák tartalmának kirakodásával, a kárpitok felhelyezésével, a fekvőhelyek felöltöztetésével lehetett megtenni – ezt fentebb Estei Hippolit példáján keresztül szemléltettük. Mivel a királyok, illetve a főurak, főpapok számos lakhellyel rendelkeztek a késő középkorban, s emiatt (is) sokat voltak úton, rezidenciáik berendezése sem lehetett állandó vagy mozdíthatatlan, tehát a mai értelemben véve nem beszélhetünk egy-egy lakhely állandó berendezéséről.

A 16. század második felében készült leltárak alapján a várakban, kastélyokban nagyobb bútorállománnyal kell számolnunk, elemzésükkor erre derült fény. A listáknak fontos elemei lettek a bútorok, az összeírók többnyire előrevették őket a helyiségek összeírásakor, vagy csak ezeket tüntették fel. Véleményünk szerint nem csupán a megváltozott leltározási szokásokban keresendő a növekedés, hanem a bútorok iránti nagyobb igényrel is magyarázható mindez, melyhez az asztalosipar fejlődése jelentősen hozzájárult.

²⁶⁵⁹ THORNTON 1991, 298.

²⁶⁶⁰ THURLEY 1993, 74.

RÖVIDÍTÉS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ActaHAHung	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
BnF	Bibliothèque nationale de France (Párizs)
BTM	Budapesti Történeti Múzeum (Budapest)
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)
CEU	Central European University (Budapest)
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
GNM	Germanisches Nationalmuseum (Nürnberg)
MAK	Österreichisches Museum für angewandte Kunst (Bécs)
MET	Metropolitan Museum of Art (New York)
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MFME – StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MKM	Mátyás Király Múzeum (Visegrád)
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
NG	National Gallery (London)
NM	Néprajzi Múzeum (Budapest)
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)
SNG	Slovenská národná galéria (Pozsony)
SzM	Szépművészeti Múzeum (Budapest)
TIM	Tragor Ignác Múzeum (Vác)
U et C	Urbaria et Conscriptioes
V & A	Victoria and Albert Museum (London)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)

IRODALOMJEGYZÉK

ÁBEL 1890	<i>Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei.</i> Közrebocsátja: ÁBEL Jenő. Irodalomtörténeti emlékek II. Budapest, 1890.
AJMAR-WOLLHEIM – DENNIS 2006	AJMAR-WOLLHEIM, Marta – DENNIS, Flora: Introduction. In: <i>At Home</i> 2006, 10–31.
ALBRECHT 1997	ALBRECHT, Thorsten: <i>Truben – Kisten – Laden. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart am Beispiel der Lüneburger Heide.</i> Petersberg, 1997.
<i>Alltag</i> 1984	<i>Alltag im Spätmittelalter.</i> Hrsg.: KÜHNEL, Harry. Graz–Wien–Köln, 1984.
<i>Alltag auf Burgen</i> 2006	<i>Alltag auf Burgen im Mittelalter.</i> Hrsg.: ZEUNE, Joachim. Braubach, 2006.
ALTMANN–BERTALAN 1991	ALTMANN, Júlia – BERTALAN, Herta: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. In: <i>Budapest im Mittelalter</i> 1991, 113–131.
ALTMANN 1893	ALTMANN, Wilhelm: <i>Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds.</i> Berlin, 1893.
ÁMF I–IV.	GYÖRFFY György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> I–IV. Budapest, 1987 ³ –1998.
AO III.	<i>Anjoukori okmánytár</i> III. (1333–1339). Szerk.: NAGY Imre. Budapest, 1883.

- APPUHN–WITTSTOCK 1982 APPUHN, Horst – WITTSTOCK, Jürgen: Mittelalterliche Hausmöbel in Norddeutschland. In: *Aus dem Alltag* 1982, 43–54.
- ARANY 2008 ARANY Krisztina: Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: KUBINYI András – LASZLOVSZKY József – SZABÓ Péter. Budapest, 2008. 277–296.
- Architecture* 1994 *Architecture et vie sociale. L'organisation intérieure des grandes demeures a la fin du Moyen Age et a la Renaissance*. Ed.: GUILLAUME, Jean. Paris, 1994.
- ASKERCZ 1976 ASKERCZ Éva: Polgári otthonok a XVII–XVIII. századi Sopronban. *Arrabona* 18. (1976) 89–143.
- ASKERCZ 1999 ASKERCZ Éva: Milyenek lehettek a konyhák Sopronban a 17. század elején? (Előtanulmány). *Soproni Szemle* 53. (1999) 370–382.
- At Home* 2006 *At Home in Renaissance Italy*. Exhibition catalogue – Victoria and Albert Museum. Eds: AJMAR-WOLLHEIM, Marta – DENNIS, Flora. London, 2006.
- Aus dem Alltag* 1982 *Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt*. Handbuch der Sonderausstellung vom 5. Dezember 1982 bis 24. April 1983 im Bremer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte (Focke-Museum). Hrsg.: POHL-WEBER, Rosemarie. Hefte des Focke Museums 62. Bremen, 1982.
- Aus dem Wirtshaus* 1984 *Aus dem Wirtshaus zum Wilden Mann. Funde aus dem mittelalterlichen Nürnberg*. Hrsg.: KAHSNITZ, Rainer – BRANDL, Rainer. Ausstellungskatalog – Germanisches Nationalmuseum. Nürnberg, 1984.
- BADAČ 2003 BADAČ, Peter: Medzi umením a remeslom: neskorogotické stolárstvo a dekoratívne rezbárstvo. In: *Gotika* 2003, 335–349.
- BAINI–GIUSTOZZI 2003 BAINI, Laura – GIUSTOZZI, Nunzio: *Castel Sant'Angelo*. Milan, 2003.
- Bajcsa-vár* 2002 *Weitschawar – Bajcsa-vár. Egy stájer erődtípus Magyarországon a 16. század második felében*. Kiállítási katalógus. Szerk.: KOVÁCS Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002.
- BAJOT 1890 BAJOT, Édouard: *Collection de meubles anciens – Musées du Louvre et de Cluny*. Paris, 1890.
- BAKAY 1989 BAKAY Kornél: *Feltárul a múlt?* Budapest, 1989.
- BAKAY 2011 BAKAY Kornél: *Somogyvár, Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása, 1972–2009*. Budapest, 2011.
- Balassa család* 1990 *A Balassa család levéltára, 1193–1526*. Szerk.: BORSA Iván. Budapest, 1990.
- BÁLINT 1960–1962 BÁLINT Alajos: A középkori Nyársapát lakóházai. *MFMÉ* 1960–1962. 39–115.
- BALOGH 1923–1926 BALOGH Jolán: Andrea Scolari váradi püspök mecenási tevékenysége. *ArchÉrt* 40. (1923–1926) 173–188.
- BALOGH 1929 BALOGH Jolán: Bini Antal olasz képkereskedő Budán a XVI. század elején. *ArchÉrt* 43. (1929) 269–270.
- BALOGH 1943 BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár, 1943.
- BALOGH 1952 BALOGH Jolán: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. *Művészettörténeti Értesítő* 1. (1952) 29–40.
- BALOGH 1955 BALOGH Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna*. Budapest, 1955.
- BALOGH 1966 BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában I–II*. Budapest, 1966.
- BALOGH 1975 BALOGH, Jolán: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Mathias Corvinus und die Kunst*. Graz, 1975.
- BALOGH 1982 BALOGH Jolán: *Varadinum – Várad vára I–II*. Budapest, 1982.
- BALOGH 1985 BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985.
- BALOGH 1903 BALOGH Margit: *Oláh Miklós Hungáriája, mint művelődéstörténeti kútjő*. Művelődéstörténeti Értekezések 8. Budapest, 1903.
- BARABÁS 1890 II. Lajos kincseinek összeírása. Közli: B. S. [= BARABÁS Samu]. *Történelmi Tár* 1890. 367–369.
- BARACZKA 1966 BARACZKA István: A budai Nádasdy-ház számadása (1530. IX. 30–1531. I. 13.). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 17. (1966) 247–271.

- BARANYAI 1959–1960 BARANYAI Béláné: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1959–1960. 229–258.
- BÁRÁNY 1934 BÁRÁNY Istvánné: Gotikus és renaissance stallumok Szepes és Sáros megyékben. *Magyar Művészet* 10/3–4. (1934) 75–89, 114–121.
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1937 BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: *A nyírbátori stallumok*. Bibliotheca Humanitatis Historica II. Budapest, 1937.
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1939 BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: *Magyar bútorok*. Budapest, 1939. (2. kiadás: Budapest, 1944.)
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1940a BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: Nemes és polgár a török időkben. In: *Magyar művelődéstörténet III. A kereszténység védőbástyája*. Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, 1940. 293–332. (Reprint: Szekszárd, 1993.)
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1940b BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: Magyar iparművészet a hódoltság korában. In: *Magyar művelődéstörténet III. A kereszténység védőbástyája*. Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, 1940. 571–616. (Reprint: Szekszárd, 1993.)
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1941 BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: *Régi magyar vasművészet*. Budapest, 1941.
- BÁRTFAI SZABÓ 1910 BÁRTFAI SZABÓ László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom, 1910.
- BÁRTFAI SZABÓ 1911 BÁRTFAI SZABÓ László: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története I. 1252–1732*. Budapest, 1911.
- BÁRTFAI SZABÓ 1938 BÁRTFAI SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest, 1938.
- BARTOS–CABELLO 2007 BARTOS György – CABELLO, Juan: A Perényiek és a siklói reneszánsz. In: *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*. Szerk.: FEDELES Tamás. Pécs, 2007. 81–114.
- BATÁRI 1964 BATÁRI Ferenc: A bútorgyűjtemény gótikus ládái. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve* 7. (1964) 13–21.
- BATÁRI 1966 BATÁRI Ferenc: Késő reneszánsz magyar ládák a Bútorosztály újabb szerzeményei között. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve* 9. (1966) 45–59.
- BATÁRI 1967 BATÁRI Ferenc: *Európai bútorok a XV–XVII. században – Europäische Möbel aus dem XV.–XVII. Jahrhundert*. Budapest, 1967. (1. kiadás)
- BATÁRI 1983 BATÁRI Ferenc: Keleti szőnyegek. In: *Régiségek könyve* 1983, 420–448.
- BATÁRI 1988 BATÁRI Ferenc: *Európai bútorok a XV–XVII. században – Europäische Möbel aus dem XV.–XVII. Jahrhundert*. Budapest, 1988. (Utánnomás. 1. kiadás: 1967.)
- BATÁRI 1991 BATÁRI Ferenc: Az Iparművészeti Múzeum három oszmán-török „Memling-szőnyeg”-e. *Ars Decorativa* 10. (1991) 53–70.
- BATÁRI 1993 BATÁRI Ferenc: Az Iparművészeti Múzeum két aprómintás „Holbein” szőnyege. *Ars Decorativa* 13. (1993) 59–70.
- BATÁRI 1994 BATÁRI Ferenc: *Oszmán-török szőnyegek*. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei I. Budapest–Keszthely, 1994.
- BATÁRI 2000 BATÁRI Ferenc: Keleti szőnyegek a 16–18. században. In: *Életmód és művelődés Veszprém megyében a 16–18. században*. Szerk.: TÓTH G. Péter. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 10. Veszprém, 2000. 53–65.
- BATÁRI–VADÁSZI 2000 BATÁRI Ferenc – VADÁSZI Erzsébet: *Bútorművészet a gótikától a biedermeierig*. Budapest, 2000.
- Beatrix hozománya 2008 *Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara*. Kiállítási katalógus – Iparművészeti Múzeum. Szerk.: BALLA Gabriella. Budapest, 2008.
- BEKE 1867 BEKE Antal: Az erdélyi székesegyház készlete. *Magyar Sion* 5. (1867) 188–199.

- BELÉNYESY 1958 BELÉNYESY Márta: Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti és néprajzi tanulságai. (A Nádasdiak 1550-ből származó számadásai alapján.) *Néprajzi Értesítő* 40. (1958) 133–153.
- BELL 2014 BELL, David N.: From Storeroom to Study: the Origin and Development of Cistercian Libraries. In: *The Cistercian Art. From the 12th to the 21th Century*. Eds: KINDER, Terryl N. – CASSANELLI, Roberto. Montreal–Kingston–London–Ithaca, 2014. 239–244.
- BELLOSI 1995 BELLOSI, Luciano: *Giotto*. Milan, 1995.
- BENDA 2014 BENDA Borbála: *Értekezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Archivum Comitatus Castriferrei 6. Szombathely, 2014.
- BENEŠOVSKÁ et al. 2001 BENEŠOVSKÁ, Klára – CHOTĚBOR, Petr – DURDÍK, Tomáš – PLAČEK, Miroslav – PRIX, Dalibor – RAZIM, Vladislav: *Architecture of the Gothic*. Prague, 2001.
- BENISCH 1903 BENISCH Arthur: *Marino Sanuto Diarii-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai*. Művelődéstörténeti Értekezések 9. Budapest, 1903.
- BENKER 1984 BENKER, Gertrud: *Bürgerliches Wohnen*. München, 1984.
- B. BENKHARD 2008 B. BENKHARD Lilla: A Bajnai Both család késő középkori udvarháza. In: *Kastélyok évszázadai* 2008, 55–74.
- BENKŐ 1980 BENKŐ Elek: A középkori Nyársapát. *Studia Comitatus* 9. (1980) 315–424.
- BENKŐ–SZÉKELY 2008 BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön* (GÁL Erika: A székelykeresztúri késő középkori udvarház állatsontleletei c. tanulmányával). Budapest, 2008.
- BENKŐ–UGHY 1984 BENKŐ Elek – UGHY István: *Székelykeresztúri kályhacsempék, 15–17. század*. Bukarest, 1984.
- BERENDSEN 1967 BERENDSEN, Anne: *Het meubel van gotiek tot biedermeier*. Hilversum–Antwerpen, 1967.
- BERRÁR–KÁROLY 1984 *Régi magyar glosszárium*. Szerk.: BERRÁR Jolán – KÁROLY Sándor. Budapest, 1984.
- BERTALANNÉ 1952 BERTALAN Vilmosné: Budavári majolika padlótéglák. *ArchÉrt* 79. (1952) 186–190.
- BERTALANNÉ 1994 BERTALAN Vilmosné: Majolikaművészet Mátyás király udvarában. In: *Pannonia Regia* 1994, 378–380.
- BERTALANNÉ 1998 BERTALAN Vilmosné: Bélyeges ausztriai edények Óbudáról. *BudRég* 32. (1998) 181–209.
- BERTANI et al. 2001 BERTANI, Licia – NARDINOCCHI, Elisabetta – PAOLINI, Claudio – SANNA RANDACCIO, Valeria – TROTTA, Giampaolo: *The Horne Museum. A Florentine House of the Renaissance*. Firenze, 2001.
- BERZEVICZY 1908 BERZEVICZY Albert: *Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz*. Budapest, 1908.
- BERZEVICZY 1914 BERZEVICZY Albert: *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 39. Budapest, 1914.
- Bibliotheca Corviniana* 1990 *Bibliotheca Corviniana, 1490–1990*. Kiállítási katalógus – Országos Széchényi Könyvtár. Szerk.: FÖLDESI Ferenc. Budapest, 1990.
- BINSKI 1986 BINSKI, Paul: *The Painted Chamber at Westminster*. London, 1986.
- BISCHOFF 2006 BISCHOFF, Franz: Francia és német építőmesterek Luxemburgi Zsigmond szolgálatában. In: *Sigismundus* 2006, 246–250.
- BLAKE – REVEIRS-HOPKINS 1923 BLAKE, John Percy – REVEIRS-HOPKINS, Alfred Edward: *Le meuble anglais des Tudors aux Stuarts*. Paris–Londres, 1923.
- BLANC 1999 BLANC, Monique: *Le mobilier français. Moyen Âge – Renaissance*. Paris, 1999.
- BLÜMELHUBER 1873 BLÜMELHUBER Ferenc: *Az egyházi művészet régészeti és gyakorlati kézikönyve*. Esztergom, 1873.
- BO 1989 BO, Carlo: *Der Herzogspalast in Urbino*. Novara, 1989.

- BOBROVSZKY 1975 BOBROVSZKY Ida: A későközépkori és reneszánsz szövőművészet Magyarországon. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk*. Szerk.: GALAVICS Géza. Budapest, 1975. 153–197.
- BOCK 1935 *Deutsche Handwerke im Mittelalter. Bilder aus dem Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung in Nürnberg*. Hrsg.: BOCK, Friedrich. Leipzig, 1935.
- BÓDAI 2015 BÓDAI Dalma: A frankói tárház szerepe Esterházy Pál politikai reprezentációjában. *Első Század* (online folyóirat) 14/3. (2015) 9–31.
- BODE 1920 BODE, Wilhelm: *Italienische Hausmöbel der Renaissance*. Leipzig, 1920.
- BODÓ–OROSZ 2006 BODÓ Balázs – OROSZ Krisztina: Kolostor a Zengő aljában: a pécsváradi bencés apátság. *Várak, Kastélyok, Templomok* 2/6. (2006) 4–7.
- BOGDÁN 1991 BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991.
- BOLDIZSÁR 2015 BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi érseki palota vegyes mázas kályhacsempe-leletei. In: *In medio regni* 2015, 257–273.
- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007 BOLDIZSÁR Péter – KOC SIS Edit – SABJÁN Tibor: *A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi*. Miskolc, 2007.
- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010 BOLDIZSÁR Péter – KOC SIS Edit – SABJÁN Tibor: *A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi*. Miskolc, 2010.
- BONFINI 1941 BONFINI, Antonius de: *Rerum Ungaricarum decades* IV/1. Eds: FÓGEL, Iosephus – IVÁNYI, Béla – JUHÁSZ, Ladislaus. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum 15. Budapest, 1941.
- BONFINI 1995 BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tízedei*. Ford.: KULCSÁR Péter. Budapest, 1995.
- BORSA 1943 BORSA Béla: Reneszánsszkori ünnepségek Budán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 10. (1943) 13–53.
- BOUDON–CHATENET 1994 BOUDON, Françoise – CHATENET, Monique: Les logis du roi de France au XVIe siècle. In: *Architecture* 1994, 65–82.
- BOZÓKI 1998 BOZÓKI Lajos: Visegrád vára és tornyai. Néhány gondolat az erődített tornyok katonai és szimbolikus értelméről. In: *Koppány Tibor betenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba. Budapest, 1998. 121–132.
- BOZÓKI 2006 BOZÓKI Lajos: A fellegrvár leírása és építéstörténete. In: *A visegrádi fellegrvár*. Szerk.: BUZÁS Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád, 2006. 7–25.
- BOZÓKI 2012 BOZÓKI Lajos: *Visegrád, alsó- és felsővár. Pest megye* II. Lapidarium Hungaricum 8. Budapest, 2012.
- BOZÓKI 2015 BOZÓKI Lajos: A visegrádi fellegrvár. In: *In medio regni* 2015, 613–628.
- BOZÓKI–GIBER 2010 BOZÓKI Lajos – GIBER Mihály: Várak a Drávántúlon. In: *Építészeti és középkori Dél-Magyarországon*. Szerk.: KOLLÁR Tibor. Budapest, 2010. 435–473.
- BRACKETT 1927 BRACKETT, Oliver: *Englische Möbel*. Berlin, 1927.
- BRAUDEL 2004 BRAUDEL, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század I. A mindennapi élet struktúrái: a lebetesés és a lehetetlen*. Budapest, 2004.
- BRAUN-REICHENBACHER 1966 BRAUN-REICHENBACHER, Margot: *Das Ast- und Laubwerk*. Nürnberg, 1966.
- Bretagne 1990 *Bretagne. Die Kultur des „Landes am Meer“, 1300–1990*. Ausstellungskatalog – Schallaburg. Schriftleitung: BÉRANGER-MENAND, Brigitte – STANGLER, Gottfried. Wien, 1990.
- BROGGI–MORANDI–POLETTI 1997 BROGGI, Silvia – MORANDI, Gianna – POLETTI, Giovanna: *Sedie, poltrone, divani dal Rinascimento al Déco*. Novara, 1997.
- BRONIEWSKI–ZLAT 1967 BRONIEWSKI, Tadeusz – ZLAT, Mieczyslaw: *Sztuka Wroclawia*. Wroclaw–Warszawa–Kraków, 1967.

- Budapest im Mittelalter* 1991
Budapest műemlékei 1955–1962
Buda város jogkönyve 2001
- BUDapest im Mittelalter. Hrsg.: BIEGEL, Gerd. Braunschweig, 1991.
Budapest műemlékei I–II. Szerk.: POGÁNY Frigyes. Budapest, 1955–1962.
Buda város jogkönyve I–II. Közreadja: BLAZOVICH László – SCHMIDT József. Szeged, 2001.
- BUJDOSÓ 1994
 BUJDOSÓ Győző: Periodizációs és rekonstrukciós kísérlet Torockószentgyörgy várához. *Műemlékvédelem* 38. (1994) 101–109.
- BULST 1970
 BULST, Wolfger A.: Die ursprüngliche innere Aufteilung des Palazzo Medici in Florenz. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 14. (1970) 369–392.
- BUNYITAY 1893
 BUNYITAY Vincze: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista*. Budapest, 1893.
- Burgen* 1999
Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch I–II. Hrsg.: Deutschen Burgenvereinigung. Stuttgart, 1999.
- BUZÁS 1990
 BUZÁS Gergely: *Visegrád, királyi palota* 1. *A kápolna és az északkeleti palota*. Lapidarium Hungaricum 2. Budapest, 1990.
- BUZÁS 1994
 BUZÁS Gergely: A kápolna és az északkeleti palota leírása. In: *A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete*. Szerk.: BUZÁS Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 1. Visegrád, 1994. 48–111.
- BUZÁS 2000a
Visegrád. Szerk.: BUZÁS Gergely. Altum Castrum 5. Visegrád, 2000.
- BUZÁS 2000b
 BUZÁS Gergely: *Visegrád – Királyi Palota*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 675. Budapest, 2000.
- BUZÁS 2001
 BUZÁS Gergely: *Magyar építészet 2. Gótika és kora reneszánsz*. Budapest, 2001.
- BUZÁS 2004a
 BUZÁS Gergely: Vitéz János érsek esztergomi fürdője és kertje. In: „*Es tu scholaris*”. *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. ROMHÁNYI Beatrix – GRYNÆUS András – MAGYAR Károly – VÉGH András. Budapest, 2004. 51–59.
- BUZÁS 2004b
 BUZÁS Gergely: Királyi lakosztályok a visegrádi palotában. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2004. 99–115.
- BUZÁS 2009a
 BUZÁS Gergely: A kora reneszánsz korának építésze Magyarországon. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 49–73.
- BUZÁS 2009b
 BUZÁS Gergely: A visegrádi királyi palota. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 175–185.
- BUZÁS 2009c
 BUZÁS Gergely: A budai királyi palota. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 187–199.
- BUZÁS 2009d
 BUZÁS Gergely: A tatái vár. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 221–227.
- BUZÁS 2009e
 BUZÁS Gergely: A nyéki királyi villa. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 213–219.
- BUZÁS 2010a
 BUZÁS Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: *Visegrádi királyi palota* 2010, 11–105.
- BUZÁS 2010b
 BUZÁS Gergely: Az északkeleti palota maradványai és rekonstrukciója. In: *Visegrádi királyi palota* 2010, 107–121.
- BUZÁS 2010c
 BUZÁS Gergely: A visegrádi királyi palota funkcionális rekonstrukciója. In: *Visegrádi királyi palota* 2010, 123–165.
- BUZÁS 2010d
 BUZÁS Gergely: A tatái vár 1510-ben. In: *A diplomácia válaszfútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. Szerk.: LÁSZLÓ János. Annales Tataiensis VI. Tata, 2010. 93–113.
- BUZÁS 2010e
 BUZÁS Gergely: A budai királyi palota Mátyás kori építkezéseinek rekonstrukciós problémái. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: BENKŐ Elek – KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010. 521–543.
- BUZÁS 2010 (2012)
 BUZÁS Gergely: Az esztergomi vár lakótornya. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: TARI Edit – TÓTH Endre. Esztergom–Budapest, 2010 (2012). 152–167.

- BUZÁS 2012a BUZÁS Gergely: A kisanánai vár története. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012. 1–54. (<http://archeologia.hu/content/archeologia/98/buzas-a-kisananai-var-tortenete.pdf>)
- BUZÁS 2012b BUZÁS Gergely: Szászvár. *Castrum* 15. (2012/1–2) 123–125.
- BUZÁS 2013a BUZÁS Gergely: Előzetes jelentés a szászvári vár 2013-as ásatásáról. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2013. 1–17. (<http://archeologia.hu/content/archeologia/193/szaszvar-jelentes.pdf>)
- BUZÁS 2013b BUZÁS Gergely: Sárkány Ambrus érdi udvarháza. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2013. 1–16. (<http://archeologia.hu/content/archeologia/153/buzas-gergely-erdi-kastely.pdf>)
- BUZÁS 2015a BUZÁS Gergely: Egy királyi központ születése. Visegrád Szent Istvántól I. Károlyig. In: *In medio regni* 2015, 589–611.
- BUZÁS 2015b BUZÁS Gergely: Királyi rezidenciák és szálláshelyek a késő középkori Magyarországon. In: *In medio regni* 2015, 705–723.
- BUZÁS–LŐVEI 1993 BUZÁS Gergely – LŐVEI Pál: A visegrádi királyi palota Mátyás-címeres kályhája. In: *Horler Miklós betovenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: LŐVEI Pál. Budapest, 1993. 191–217.
- BUZÁS–SZÓKE 1994 BUZÁS Gergely – SZÓKE Mátyás: *Visegrád – Fellegvár*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 250. Budapest, 1994. (6. kiadás)
- BUZÁS–VÉGH 1992 BUZÁS Gergely – VÉGH András: Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzat rekonstrukciójához. In: *Várak a későközépkorban* 1992, 102–123.
- BŰŽEK 2005 BŰŽEK, Václav: Saját országában idegen. In: *Habsburg Mária* 2005, 57–61.
- CABELLO 1992 CABELLO, Juan: A tari késő-középkori udvarház. In: *Várak a későközépkorban* 1992, 227–240.
- CABELLO 1993 CABELLO, Juan: *A tari Szent Mihály-templom és udvarház*. Művészettörténeti Füzetek 22. Budapest, 1993.
- CABELLO 2008 CABELLO, Juan: A vajai reneszánsz kastély. In: *Kastélyok évszázadai* 2008, 107–130.
- CABELLO–SIMON 1994 CABELLO, Juan – SIMON Zoltán: A Kékediek és kastélyuk. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: PAMER Nóra. Budapest, 1994. 197–225.
- CALDERAI–CHIARUGI 2006a CALDERAI, Fausto – CHIARUGI, Simone: The lettuccio (daybed) and capellinaio (hat rack). In: *At Home* 2006, 122–123.
- CALDERAI–CHIARUGI 2006b CALDERAI, Fausto – CHIARUGI, Simone: Tables and chairs. *At Home* 2006, 224–227.
- CAMPBELL 2002 CAMPBELL, Thomas P.: *Tapestry in the Renaissance. Art and Magnificence*. New York, 2002.
- CAPESIUS 1970 CAPESIUS, Roswith: Die Stollentrube in Rumänien. *Revue romaine d'histoire de l'art* 7. (1970) 65–74.
- CAPESIUS 1972 CAPESIUS, Roswith: Über die Herkunft und Entwicklung der Truhen mit Satteldach. *Forschung zur Volks- und Landeskunde* 1972. 99–107.
- CAPESIUS 1983 CAPESIUS, Roswith: *Siebenbürgisch-sächsische Schreinermalerei*. Bukarest, 1983.
- CAPITANIO 2014 CAPITANIO, Antonella: Leather as temporary furniture. *OADI – Rivista dell'Osseatorio per le Arti Decorative in Italia* 9. (2014) 29–36.
- CARAFÀ 2006 CARAFÀ, Diomedede: *De institutione vivendi – Tanítás az életvezetés szabályairól. Emlékeztető Magyarország felséges királynéjának*. Szerk.: EKLER Péter. Róma–Budapest, 2006.
- Carnet de Villard* 1986 *Carnet de Villard de Honnecourt, 13e siècle*. Introduction et commentaries: ERLANDE-BRANDENBURG, Alain – PernoUD, Régine – GIMPEL, Jean – BECHMANN, Roland. Paris, 1986.
- CAVALLO 2006 CAVALLO, Sandra: Health, beauty and hygiene. In: *At Home* 2006, 174–187.
- CD I–XI. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Studio et opera Georgii FEJÉR. BudaE, 1829–1844.

- CECH 1989 CECH, Brigitte: Mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus Tulln, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 73. (1989) 167–221.
- CHAMPEAUX 1885 CHAMPEAUX, Alfred de: *Le meuble* I. *Antiquité, Moyen Age et Renaissance*. Paris, 1885.
- Charles the Bold* 2009 *Charles the Bold (1433–1477). Splendour of Burgundy*. Exhibition catalogue – Historisches Museum Berne, Bruggemuseum and Groeningemuseum Bruges, Kunsthistorisches Museum Vienna. Eds: MARTI, Susan – BORCHERT, Till-Holger – KECK, Gabriele. Brussels, 2009.
- Chefs-d'oeuvre* 1973 *Chefs-d'oeuvre de la tapisserie du XIVe au XVIe siècle*. Kiállítási katalógus – Grand Palais. Ed.: SOUCHAL, Geneviève. Paris, 1973.
- CHLEDOWSKI 1921 CHLEDOWSKI, Casimir von: *Der Hof von Ferrara*. München, 1921.
- CHOTĚBOR 1989 CHOTĚBOR, Petr: Srubové obytné místnosti v prostředí českých tvrzí (Blockwerkkammern im Milieu böhmischer Festen). *Castellologica bohemica* 1. (1989) 91–104.
- CHRZANOWSKI 1993 CHRZANOWSKI, Tadeusz: *Sztuka w Polsce Piastów i Jagiellonów*. Warszawa, 1993.
- CONTADINI 1989 CONTADINI, Anna: “Cuoridoro”: tecnica e decorazione di cuoi dorati veneziani e italiani con influssi islamici. In: *Arte veneziana e arte islamica. Atti del primo simposio internazionale sull'arte veneziana e l'arte islamica*. A cura di Ernst J. GRUBER. Venezia, 1989. 231–251.
- CONTADINI 2006 CONTADINI, Anna: Middle-eastern objects. In: *At Home* 2006, 308–321.
- COOPER 2006 COOPER, Donal: Devotion. In: *At Home* 2006, 190–203.
- CORI 1874 CORI, Johann Nepomuk: Bau und Einrichtung der deutschen Burgen im Mittelalter mit Beziehung auf Oberösterreich. *Bericht über das Museum Francisco-Carolinum* 1874. 1–172.
- CZAGÁNY 1959 CZAGÁNY István: A budavári Úri utca 31. számú gótikus palota tudományos vizsgálata és rekonstrukciós helyreállítása. *BudRég* 19. (1959) 373–402.
- CZAGÁNY 1971 CZAGÁNY István: Egy budavári középkori épülettömb története I. *BudRég* 22. (1971) 329–350.
- CZAGÁNY 1973 CZAGÁNY István: Egy budavári középkori épülettömb története II. A Tárnok utca 14. számú épület. *BudRég* 23. (1973) 229–244.
- CZEGLÉDY 1987 CZEGLÉDY Ilona: Siklós a Zsigmond-korban. In: *Művészet Zsigmond* 1987, I. 347–351.
- CZEGLÉDY 1988 CZEGLÉDY Ilona: *A diósgyőri vár*. Budapest, 1988.
- CZÖVEK 2005 CZÖVEK Zoltán: Forrás a magyar királyi kincsek történetéhez 1521-ből. *Fons* 12/3. (2005) 423–442.
- CZÖVEK 2007a CZÖVEK Zoltán: Három középkor végi számadás a Nádasdy-levéltárból. *Fons* 14/1. (2007) 119–166.
- CZÖVEK 2007b CZÖVEK Zoltán: Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásából. Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Horogszegi Zoltán, Rábai Krisztina. (Recenzió). *Fons* 14/1. (2007) 179–183.
- CZÖVEK 2008 CZÖVEK Zoltán: *Számadás, leltár, végrendelet. Tanulmányok középkor végi forrásokról*. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem. Kézirat. Debrecen, 2008.
- CSÁNKI 1881 CSÁNKI Dezső: Magyarországi benczések egy bibliográfiai becsű inventáriuma 1508-ból. *Magyar Könyvszemle* 6. (1881) 289–299.
- CSÁNKI 1883 CSÁNKI Dezső: I. Mátyás udvara I–III. *Századok* 17. (1883) 515–581, 617–667, 750–785.
- CSÁNKI 1884 CSÁNKI Dezső: *I. Mátyás udvara*. Budapest, 1884.
- CSÁNKI 1893 CSÁNKI Dezső: *Körösmegye a XV-ik században*. Budapest, 1893.
- CSÁNKY–GÁRDONYI 1936 CSÁNKY Dezső – GÁRDONYI Albert: *Budapest történetének okleveles emlékei* I. (1148–1301). Budapest, 1936.
- CSÁNYI 1912 CSÁNYI Károly: A vasművesség. In: *Az iparművészet könyve* III. Szerk.: RÁTH György. Budapest, 1912. 197–253. (Reprint: 2002.)

- CSÁSZÁR 1986 CSÁSZÁR László: Régi ablakok nyomában. Technikatörténeti megfigyelések a képzőművészet segítségével. *Műemlékvédelem* 30. (1986) 248–262.
- CSÁSZÁR 1902 CSÁSZÁR Mihály: *A magyar művelődés a XV. században Antonio Bonfini Rerum Hungaricarum Decades-ének alapján*. Budapest, 1902.
- CSATKAI 1953 CSATKAI Endre: *Sopron és környéke műemlékei*. Magyarország Műemléki Topográfiaja II. Budapest, 1953.
- K. CSILLÉRY 1951 K. CSILLÉRY Klára: Az ácsolt láda. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 3. sor. I/2. (1951) 231–284.
- K. CSILLÉRY 1954 K. CSILLÉRY Klára: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a kercaszomori ácsolt ágy. *Néprajzi Értesítő* 36. (1954) 71–86.
- K. CSILLÉRY 1956 K. CSILLÉRY Klára: Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzéseire. *Néprajzi Értesítő* 38. (1956) 307–312.
- K. CSILLÉRY 1975a K. CSILLÉRY Klára: Egy németalföldi eredetű magyar népi bútor: a csuklós támlájú pad. *Néprajzi Értesítő* 57. (1975) 5–65.
- K. CSILLÉRY 1975b K. CSILLÉRY Klára: Nézzük meg együtt a „Gótika” kiállítás két ácsolt ládáját. *Művészet* 1975/3. 28–29.
- K. CSILLÉRY 1982 K. CSILLÉRY Klára: *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest, 1982.
- K. CSILLÉRY 1985 K. CSILLÉRY Klára: A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. *Ethnographia* 96. (1985) 173–211.
- K. CSILLÉRY 1987 K. CSILLÉRY Klára: A fa tulajdonságaira vonatkozó ismeretek a mátraalmási (szuhahutai) faszerszámkészítőknél. *Agria* 33. (1987) 173–185.
- K. CSILLÉRY 1991 K. CSILLÉRY Klára: Bútorművesség. In: *Kézművesség. Magyar néprajz III. Anyagi kultúra* 2. Főszerk.: DOMONKOS Ottó. Budapest, 1991. 482–523.
- K. CSILLÉRY 1994 K. CSILLÉRY Klára: Adatok az asztalszék múltja és továbbélése kérdéséhez. *Studia Comitatus* 23. (= Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I.) (1994) 149–163.
- K. CSILLÉRY 1997a K. CSILLÉRY Klára: Lakáskultúra. In: *Életmód. Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra* 3. Főszerk.: BALASSA Iván. Budapest, 1997. 327–415.
- K. CSILLÉRY 1997b K. CSILLÉRY Klára: Irodalmi munkássága. *Műtárgyvédelem* 1997/26. 175–185.
- K. CSILLÉRY 2007 K. CSILLÉRY Klára: *Az ácsolt láda. Összegyűjtött tanulmányok*. Budapest, 2007.
- Csodálatos castello* 2015 *Csodálatos castello. Az ozorai vár története*. Szerk.: RITOÓK Pál. Budapest, 2015.
- CSOMA 1900 CSOMA József: Gechey Dóra nászhozománya 1548. *Történelmi Tár* 1900. 469.
- H. CSUKÁS 1996 *Az Mester Emberek Műveinek árazása. Építőiparosok, famunkák, asztalosok és esztergályosok árszabásai (1626–1820)*. Szerk. és bevezette: H. CSUKÁS Györgyi. Budapest, 1996.
- CSUKOVITS 1992 CSUKOVITS Enikő: Órahasználat a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 34. (1992) 153–172.
- CSUKOVITS–RADNÓTI 2008 CSUKOVITS Enikő – RADNÓTI Klára: Óra. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon VIII*. Főszerk.: KÓSZEGHY Péter. Budapest, 2008. 320–325.
- J. DANKÓ 1992 J. DANKÓ Katalin: A sárospataki castellum kutatása. In: *Várak a későközépkorban* 1992, 217–226.
- J. DANKÓ 2009 J. DANKÓ Katalin: A sárospataki vár. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 525–533.
- DANKOVSKY 1833 DANKOVSKY, Gregor: *Kritisch-etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache*. Pressburg, 1833.
- DÁVID 1967–1968 DÁVID Ferenc: Gótikus lakóházak Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem* 5. (1967–1968) 95–123.
- DÁVID 1987 DÁVID Ferenc: Sopron. In: *Művészet Zsigmond* 1987, II. 199–209.

- DÁVID – SCHÖNERNÉ PUSZTAI 1973–1974 DÁVID Ferenc – SCHÖNERNÉ PUSZTAI Ilona: A soproni Pozsonyi út 3. sz. ház kutatása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem* 8. (1973–1974) 125–145.
- DEGRÉ et al. 1979 DEGRÉ Alajos – GERGELYFFY András – VALTER Ilona – VÁNDOR László: *Az egervári vár története*. Zalaegerszeg, 1979.
- DEMKÓ 1882 DEMKÓ Kálmán: *Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században*. Lőcse, 1882.
- DEMKÓ 1890 DEMKÓ Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*. Budapest, 1890.
- DEMKÓ 1897 DEMKÓ Kálmán: *Lőcse története I. Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész*. Lőcse, 1897.
- DERCSÉNYI–ZOLNAY 1956 DERCSÉNYI Dezső – ZOLNAY László: *Esztergom*. Budapest, 1956.
- DÉTSZY 1963 DÉTSZY Mihály: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 1. (1963) 173–203.
- DÉTSZY 1969 DÉTSZY Mihály: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 8. (1969) 143–186.
- DÉTSZY 2004 DÉTSZY Mihály: *Szádvár*. Perkupa–Miskolc, 2004.
- DÉTSZY–KOZÁK 1959–1960 DÉTSZY Mihály – KOZÁK Károly: Az egri várban álló gótikus palota helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem* 2. (1959–1960) 31–72.
- Deutsche Kunst* 1960 *Deutsche Kunst und Kultur im Germanischen National-Museum*. Red.: WILCKENS, Leonie von. Nürnberg, 1960.
- DE VRIES 2009 DE VRIES, Joyce: A princely lifestyle on a limited budget: Caterina Sforza's patronage as regent of Imola and Forlì. *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 22. (2009) 193–210.
- DEXEL 1973 DEXEL, Walter: *Das Hausgerät Mitteleuropas*. Braunschweig–Berlin, 1973.
- DIGBY 1980 DIGBY, George Wingfield: *The Tapestry Collection. Victoria and Albert Museum*. London, 1980.
- DINNYÉS 1994 DINNYÉS István: XIII. századi ház a tápiógyörgyei Ilike parton. *Studia Comitatus* 23. (= Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I.) (1994) 101–118.
- DINNYÉS 2007 DINNYÉS István: Tápiógyörgye–Ilike-part (Pest m.). Egy ház a temetőben. In: *A tatárjárás 1241–42*. Szerk.: RITOÓK Ágnes – GARAM Éva. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2007. 50–52.
- DIVALD 1907 DIVALD Kornél: *Szepesvármegye művészeti emlékei III. Iparművészeti emlékek*. Budapest, 1907.
- DIVALD 1909 DIVALD Kornél: *A besztercebányai múzeum katalógusa*. Budapest, 1909.
- DIVALD 1915 DIVALD Kornél: A bártfai Szent Egyed-templom I–II. *ArchÉrt* 35. (1915) 105–114, 310–335.
- Divald* 1999 *A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei, 1900–1919*. Szerk.: BARDOLY István. Budapest, 1999.
- DIVÉKY 1914a *Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505)*. Közzéteszi: DIVÉKY Adorján. *Magyar Történelmi Tár* 26. Budapest, 1914.
- DIVÉKY 1914b DIVÉKY Adorján: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában I–II. *Századok* 48. (1914) 449–463, 562–576.
- CS. DOBROVITS – ERDEI 1984 CS. DOBROVITS Dorottya – ERDEI Ferenc: A székesfehérvári Zalka Máté utca 6. számú ház kutatása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem* 9. (1984) 129–162.
- DOMENOVÁ 2007 DOMENOVÁ, Marcela: A polgári háztartások felszereltsége és tulajdona Eperjesen a középkor végén. *Aetas* 22/3. (2007) 101–134.
- DÖBLER 1972 DÖBLER, Hansferdinand: *Kultur- und Sittengeschichte der Welt. Kochkünste und Tafelfreunden*. München, 1972.
- DRESCHER 1982 DRESCHER, Hans: Zu den bronzenen Grapen des 12.–16. Jahrhunderts aus Nordwestdeutschland. In: *Aus dem Alltag* 1982, 157–174.
- DUBRAVIUS 1552 DUBRAVIUS, Ioannis: *Historiae regni Boemiae*. Prostanee, 1552.

- DUBY 1999 DUBY, George (ed.): *A History of Private Life*. Cambridge–London, 1999.
- DUMA–GALGÓCZY 1958 DUMA György – GALGÓCZY Béla: Rézoxiddal színezett ólomházak fizikai-kémiai tulajdonságainak vizsgálata, különös tekintettel a zöldmázás középkori kályhacsempékre. *Építőanyag* 1958/12. 420–430.
- DUNBAR 1999 DUNBAR, John G.: *Scottish Royal Palaces. The Architecture of the Royal Residences during the Late Medieval and Early Renaissance Periods*. East Linton, 1999.
- DURDÍK 2004 DURDÍK, Tomáš: Blockwerkkammern und Tafelstuben der böhmischen Burgen (Böhmen). In: *Holz* 2004, 159–164.
- DUTKA 1936 DUTKA Mária: *Az esztergomi Keresztény Múzeum gobelinjei / Les gobelins du Musée Chrétien d'Eszergom (Hongrie)*. Budapest, 1936.
- DVOŘÁKOVÁ–KRÁSA–STEJSKAL 1978 DVOŘÁKOVÁ, Vlasta – KRÁSA, Josef – STEJSKAL, Karel: *Středověká nástěnná malba na Slovensku* (Die mittelalterliche Wandmalerei in der Slowakei). Praha–Bratislava, 1978.
- EAMES 1977 EAMES, Penelope: *Furniture in England, France and the Netherlands from the Twelfth to the Fifteenth Century*. London, 1977.
- ÉBER 1905 ÉBER László: A bútór (IV–VII. fejezet). A bútorművészet emlékei Magyarországon. In: *Az iparművészet könyve* II. Szerk.: RÁTH György. Budapest, 1905. 430–505.
- EDVI 1899 EDVI Illés Aladár: Középkorból való magyarországi vasalások. *Magyar Iparművészet* 2. (1899) 106–109, 132–138.
- EGGER 1977 EGGER, Gerhart: *Beschläge und Schlösser an alten Möbeln*. München, 1977. (2. kiadás)
- ELEKES 1939 ELEKES Lajos: Királyi és főúri udvar. In: *Magyar művelődéstörténet* II. *Magyar renaissance*. Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, 1939. 241–307. (Reprint: Szekszárd, 1993.)
- V. EMBER 1980 V. EMBER Mária: *Régi textiliák*. Budapest, 1980.
- ENDREI 1989 ENDREI Walter: *Patyolat és posztó*. Budapest, 1989.
- ENGEL 1797 ENGEL, Johann Christian von: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* I. Halle, 1797.
- ENGEL 1809 Fragmentum libri rationarii super erogationibus aulae Regis Hungariae Ludovici II. de anno 1526. In: ENGEL, Johann Christian von: *Monumenta Ungarica*. Vienna, 1809. 185–236.
- ENGEL 1987a ENGEL Pál: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: *Művészet Zsigmond* 1987, I. 70–92.
- ENGEL 1987b ENGEL Pál: Ozorai Pipo. In: *Ozorai Pipo* 1987, 53–88.
- ENGEL 1998 ENGEL Pál: Zsigmond kora. In: ENGEL Pál – KRISTÓ Gyula – KUBINYI András: *Magyarország története, 1301–1526*. Budapest, 1998. 121–190.
- ENGEL 2001 ENGEL Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, 2001.
- ENGEL – C. TÓTH 2005 ENGEL Pál – C. TÓTH Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438) – Királyok és királynéik itineráriuma (1382–1438)*. Budapest, 2005.
- ENTZ 1953 ENTZ Géza: Középkori végrendeletek művészeti vonatkozásai. *Művészettörténeti Értesítő* 2. (1953) 171–175.
- ENTZ 1956 ENTZ Géza: Gótikus udvarház Alsóörsön. *Művészettörténeti Értesítő* 5. (1956) 125–132.
- ENTZ 1996 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996.
- EŐR-DARMAY 1870 EŐR-DARMAY Zsolt: Törökverő Thúry György ingóságai. *Századok* 4. (1870) 721–727.
- EŐR-DARMAY 1871 EŐR-DARMAY Zsolt: XVI-ik századi leltár a Szelestey-család levéltárából. *Századok* 5. (1871) 62–63.
- ÉRI 1961 *A kisvárdai vár története*. Szerk.: ÉRI István. Kisvárdai, 1961.
- ÉRI 1975a ÉRI István: Kisvárdai vár. In: *Várépítészetünk*. Főszerk.: GERŐ László. Budapest, 1975. 190–193.

- ÉRI 1975b ÉRI István: Nagyvázsony. In: *Váráépítészetünk*. Főszerk.: GERŐ László. Budapest, 1975. 204–212.
- ÉRI 1979 ÉRI István: *Nagyvázsony – Kinizsi vár*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 10. Budapest, 1979.
- ÉRI–BÁLINT 1959 ÉRI István – BÁLINT Alajos: *Mubi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei*. Régészeti Füzetek II. 6. Budapest, 1959.
- ERLANDE-BRANDENBURG – LE POGAM – SANDRON 1993 ERLANDE-BRANDENBURG, Alain – LE POGAM, Pierre-Yves – SANDRON, Dany: *Guides to the Collections Musée national du Moyen Age – Thermes de Cluny*. Paris, 1993.
- ESCHENLOER 2003 ESCHENLOER, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau I–II*. Hrsg.: ROTH, Gunhild. Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29. New York–München–Berlin, 2003.
- Esterházy-kincsek* 2006–2007 *Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: SZILÁGYI András. Kiállítási katalógus – Iparművészeti Múzeum. Budapest, 2006–2007.
- Esterházy-kincstár* 2010 *Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Szerk.: PÁSZTOR Emese. Thesaurus Domus Esterhazyanae II. Budapest, 2010.
- ETE IV. *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából IV. 1542–1547*. Szerk.: KARÁCSONYI János – KOLLÁNYI Ferenc. Budapest, 1909.
- Etimológiai szótár* 2006 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk.: ZAICZ Gábor. Budapest, 2006.
- FABINI 1985 FABINI, Hermann und Alida: *Kirchenburgen in Siebenbürgen*. Leipzig, 1985.
- FABINI 1989 FABINI, Hermann: *Gotik in Hermannstadt*. Bukarest, 1989.
- FALKE 1924 FALKE, Otto von: *Deutsche Möbel des Mittelalters und der Renaissance*. Stuttgart, 1924.
- FARBÁKY 1988 FARBÁKY Péter: A budai középkori királyi palota díszudvara. *Ars Hungarica* 16. (1988) 143–171.
- FARBÁKY 1991 FARBÁKY, Péter: Der Königspalast von Buda im Zeitalter der Renaissance. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 259–271.
- FARBÁKY 2001 FARBÁKY Péter: A budai királyi palota Mátyás és a Jagellók idején. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. (2001) 205–216.
- FARBÁKY 2002 FARBÁKY Péter: *Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon*. Művészettörténeti Füzetek 27. Budapest, 2002.
- FARBÁKY 2008 FARBÁKY Péter: Chimenti Camicia, Mátyás firenzei asztalos-építész és szerepe a budai királyi építkezésekben. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 313–315.
- FAZEKAS 2005 FAZEKAS István: Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539). In: *Habsburg Mária* 2005, 37–43.
- FAZEKAS 2016 FAZEKAS István: Batthyány I. Ferenc 1553–1565 közötti bécsi tartózkodásai. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II*. Szerk.: HORN Ildikó – LAUTER Éva – VÁRKONYI Gábor – HILLER István – SZIRTES Zsófia – BALOGH Zsuzsanna – PÁSZTOR Katalin – TAMÁS Máté. Budapest, 2016. I. 139–160.
- FEJÉR 1985 FEJÉR Gábor: Marchiai Jakab széke, a legrégebb ismert magyarországi ülőbútor. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1985. 75–86.
- FEJÉRPATAKY 1885a FEJÉRPATAKY László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest, 1885.
- FEJÉRPATAKY 1885b FEJÉRPATAKY László: A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében. *Magyar Könyvszemle* 10/1–6. (1885) 136–151.
- FEJÉRPATAKY 1888 FEJÉRPATAKY László: Brassó városának számadáskönyvei 1503–1526. *ArchÉrt* 8. (1888) 159–172.
- FELD 1992 FELD István: A 15. századi castrum mint kutatási probléma. In: *Várak a későközépkorban* 1992, 13–39.
- FELD 1994 FELD István: A nyéki királyi villák. In: *Pannonia Regia* 1994, 348–349.
- FELD 2000a FELD István: A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: KOLLÁR Tibor. Budapest, 2000. 257–280.

- FELD 2000b FELD István: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei.* Sárospatak, 2000.
- FELD 2002a FELD István: *Magyar építészet 3. Késő reneszánsz és kora barokk.* Budapest, 2002.
- FELD 2002b FELD István: Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről.* Sorozatszerk.: HAVASSY Péter. Gyulai Katalógusok 11. Gyula, 2002. 31–49.
- FELD 2003 FELD István: *Ozora – Várkastély.* Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 660. Budapest, 2003. (2. javított kiadás)
- FELD 2004a FELD, István: Buda (Ofen) und Sopron (Ödenburg) – Meilensteine der ungarischen städtischen Hausforschung. In: *Hausbau und Bauforschung in Ungarn.* Hrsg.: GROßMANN, G. Ulrich – DE VRIES, Dirk J. – FRECKMANN, Klaus – KLEIN, Ulrich. Marburg, 2004. 9–38.
- FELD 2004b FELD, István: Adelsburgen und Residenzen in Ungarn am Ende des Mittelalters. In: *„Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Szerk.: KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2004. 151–158.
- FELD 2005a FELD István: Az (újra) helyreállított gyulai vár. *Műemlékvédelem* 49. (2005) 189–196.
- FELD 2005b FELD István: Gesztes várának kutatástörténete. *Castrum* 2. (2005/2) 9–30.
- FELD 2006a FELD, István: Zur Frage der Beheizung auf mittelalterlichen Burgen. (Schwerpunkt Ungarn). In: *Alltag auf Burgen* 2006, 100–107.
- FELD 2006b FELD István: Uralkodói és főúri reprezentációs épületek az Anjou- és Zsigmond-kori Magyarországról. Ami egy kiállítási katalógusból kimaradt. *Castrum* 3. (2006/1) 27–45.
- FELD 2008a FELD István: Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Szerk.: KUBINYI András – LASZLOVSZKY József – SZABÓ Péter. Budapest, 2008. 297–316.
- FELD 2008b FELD István: A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia–villa–aula–vadász kastély–nyaraló a budai hegyekben. In: *Kastélyok évszázadai* 2008, 21–42.
- FELD 2009a FELD István: Moháctól a tizenöt éves háborúig. Új centrumok, főúri központok, nemesi rezidenciák. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 119–129.
- FELD 2009b FELD István: Késő reneszánsz kastélyok Északkelet-Magyarországról. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 537–547.
- FELD 2011 FELD István: Szerencs, vár. *Castrum* 13. (2011/1) 99–102.
- FELD 2013 FELD István: Buda és Sopron – a magyar középkori városi lakóházak kutatásának mérföldkövei. In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid I–II.* Szerk.: SZENTESI Edit – MENTÉNYI Klára – SIMON Anna. Budapest, 2013. I. 177–196.
- FELD 2015 FELD István: Királyi várak az Árpád-kori medium regni területén. In: *In medio regni* 2015, 677–704.
- FELD [megjelenés alatt] FELD István: Késő középkori faburkolatú szoba a gyulai várban. In: *Mesterségek, műhelyek és termékek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmánykötet Holl Imre tiszteletére.* Budapest, [megjelenés alatt].
- FELD et al. 1989 FELD István – GERELYES Ibolya – GERE László – GYÜRKY Katalin – TAMÁSI Judit: Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várból. *CommArchHung* 1989. 177–207.
- FELD–GERELYES 1985 FELD István – GERELYES Ibolya: Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. *CommArchHung* 1985. 163–184.
- FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979 FELD István – JAKUS Lajos – LÁSZLÓ Csaba: Csővár. *Studia Comitatus* 7. (1979) 7–62.

- FELD–KOPPÁNY 1987 FELD István – KOPPÁNY Tibor: Az ozorai vár. In: *Művészet Zsigmond* 1987, I. 332–346.
- FELD–OROSZ 2007 FELD, István – OROSZ, Krisztina: Burgküchen des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Königreich Ungarn. In: *Küche – Kochen – Ernährung. Archäologie, Bauforschung und Naturwissenschaften*. Hrsg.: KLEIN, Ulrich – JANSEN, Michaela – UNTERMANN, Matthias. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 19. Paderborn, 2007. 65–76.
- FELD–SZEKÉR 1994 FELD István – SZEKÉR György: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlatja. In: *Gerő László nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: PAMER Nóra. Budapest, 1994. 169–196.
- FELD–VELLADICS 2016 FELD István – VELLADICS Márta: *Magyar építészet 2. Buda elfoglalásától József nádor koráig (1541–1808)*. Budapest, 2016. (2. átdolgozott, bővített kiadás)
- FÉNYES 2008 FÉNYES Gabriella: Majolika padlócsempék a budai palotából. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 354–356.
- FENYŐ 1955 FENYŐ Iván: *Dürer*. Budapest, 1955.
- FERENCZY 1984 FERENCZY Károly: A diósgyőri várrom építészeti restaurálása és műemlékvédelme. *Magyar Műemlékvédelem* 9. (1984) 163–253.
- FERRAZZA 1994 FERRAZZA, Roberta: *Palazzo Davanzati e le collezioni di Elia Volpi*. Firenze, 1994.
- FEUERNÉ TÓTH 1963 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: Középkori hypokaustum a Margitszigeten. *BudRég* 20. (1963) 427–448.
- FEUERNÉ TÓTH 1971 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor. *BudRég* 22. (1971) 245–269.
- FEUERNÉ TÓTH 1986 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: A budai királyi palota 1478–1500 között épült reneszánsz homlokzatai. *Ars Hungarica* 14. (1986) 17–50.
- FEUERNÉ TÓTH 1990 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: Humanista hatás Mátyás építkezéseiben. In: *Mátyás király, 1458–1490*. Szerk.: BARTA Gábor. Budapest, 1990.
- FEULNER 1927 FEULNER, Adolf: *Kunstgeschichte des Möbels seit dem Altertum*. Berlin, 1927.
- FIALA 1969 FIALA, Andrej: Gotická architektúra Bratislavského hradu. *Sborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského* 20. (1969) 7–52.
- FIALA 1987 FIALA, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) vár. In: *Művészet Zsigmond* 1987, I. 246–260.
- Figdor 1930 *Die Sammlung Dr. Albert Figdor, Wien* I–V. Hrsg.: FALKE, Otto von. Berlin–Wien, 1930.
- FILARETE 1896 *Antonio Averlino Filarete's Tractat über die Baukunst*. Hrsg.: OETTINGEN, Wolfgang von. Wien, 1896.
- FINÁLY 1892 FINÁLY Henrik: *A Besztercei Szószedet*. Budapest, 1892.
- FODOR 1984 FODOR István: Emberalakos gótikus bronz gyertyatartó Jászágóról. *Folia Archaeologica* 35. (1984) 161–174.
- FÓGEL 1913 FÓGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Budapest, 1913.
- FÓGEL 1917 FÓGEL József: *II. Lajos udvartartása (1516–1526)*. Budapest, 1917.
- FORTINI BROWN 2006 FORTINI BROWN, Patricia: The restello: furniture for beauty. In: *At Home* 2006, 188–189.
- FOSSI 1989 FOSSI, Gloria: *Filippo Lippi*. New York, 1989.
- Főúri ősgalériák 1988 *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: BUZÁSI Enikő. Budapest, 1988.
- FRAKNÓI 1876a FRAKNÓI Vilmos: II. Lajos és udvara I–II. *Budapesti Szemle* 19–20. szám (1876) 128–143, 390–416.
- FRAKNÓI 1876b FRAKNÓI Vilmos: *II. Lajos király számadási könyve. 1525 / Liber rationum Ludovici II. Hungariae et Bohemiae regis. 1525*. Budapest, 1876.
- FRAKNÓI 1877 FRAKNÓI Vilmos: II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12–július 16. *Magyar Történelmi Tár* 22. (1877) 45–236.
- FRAKNÓI 1896 FRAKNÓI Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. A magyar nemzet története IV. Budapest, 1896.

- FRANKE–WELZEL 2009 FRANKE, Birgit – WELZEL, Barbara: Palaces and tents filled with art: The court culture of Charles the Bold. In: *Charles the Bold* 2009, 51–61.
- FRANZ 1969 FRANZ, Rosemarie: *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang der Klassizismus*. Graz, 1969.
- FRIEDHOFF 2006 FRIEDHOFF, Jens: Inventare des 14. bis 16. Jahrhunderts als Quelle zur Ausstattung und zum Alltag auf Burgen und Schlössern. In: *Alltag auf Burgen* 2006, 26–34.
- Fundort Kloster* 2000 *Fundort Kloster. Archäologie im Klösterreich*. Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg. Red.: HORST, Adler. Fundberichte aus Österreich, Materialheft A 8. Wien, 2000.
- FÜGEDI 1981 FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981.
- FÜLÖP 1994 FÜLÖP András: A kápolna és az északkeleti palota fémleletei. In: *A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete*. Szerk.: BUZÁS Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 1. Visegrád, 1994. 221–239.
- GAGNIÈRE 1985 GAGNIÈRE, Sylvain: *Der Papstpalast von Avignon*. Avignon, 1985.
- GAGNIÈRE 2004 GAGNIÈRE, Sylvain: *The Popes' Palace, Avignon*. Visitors' Guidebook. Avignon, 2004.
- GARÁDY 1932 GARÁDY Sándor: Mátyás király buda-nyéki kastélya. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1. (1932) 99–111.
- GARÁDY 1932–1933 GARÁDY Sándor: Mátyás király vadászkastélya a Hidegkúti-úton. *ArchÉrt* 46. (1932–1933) 137–143.
- GÁSPÁR 1971 GÁSPÁR Dorottya: Római ládikák felhasználása. *Folia Archaeologica* 22. (1971) 53–69.
- GAUL 1905 GAUL Károly: A bútor (I–III. fejezet). Általános rész. In: *Az iparművészet könyve* II. Szerk.: RÁTH György. Budapest, 1905. 331–429.
- GERE 1998 GERE László: Gótikus csillár és asztali gyertyatartók töredékei az ozorai várkastélyból. *Műemlékvédelmi Szemle* 1998/1. 95–116.
- GERE 2000 GERE László: Várak a Szerémségben. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: KOLLÁR Tibor. Budapest, 2000. 337–381.
- GERE 2003a GERE László: *Késő középkori és kora újkorai fémleletek az ozorai várkastélyból*. Budapest, 2003.
- GERE 2003b GERE László: A szigligeti vár ásatása 1992–2000 – The excavation of the Szigliget castle 1992–2000. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000 – Archaeological investigations in Hungary 2000*. Szerk.: KISFALUDI Júlia. Budapest, 2003. 67–73.
- GEREVICH 1950 GEREVICH László: Gótikus házak Budán. *BudRég* 15. (1950) 121–238.
- GEREVICH 1961 GEREVICH László: Gótika és proto-renaissance. In: *A magyarországi művészet története I. A magyarországi művészet a bonfoglalástól a XIX. századig*. Szerk.: DERCSÉNYI Dezső. Budapest, 1961. 189–228.
- GEREVICH 1966 GEREVICH László: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.
- GEREVICH 1971 GEREVICH, László: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest, 1971.
- GEREVICH 1975a GEREVICH László: Budapest művészete az Árpád-korban. In: *Budapest művészete az őskortól az Árpád-korig. Budapest története I*. Főszerk.: GEREVICH László. Budapest, 1975. 351–401.
- GEREVICH 1975b GEREVICH László: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest története II*. Főszerk.: GEREVICH László. Budapest, 1975. 241–334.
- GEREVICH 1984 GEREVICH László: *A pilisi cisztervi apátság*. Szentendre, 1984.
- GEREVICH 1921 GEREVICH, Tiberio: Ippolito d'Este, arcivescovo di Strigonio. *Corvina* 1921. 48–52.
- GEREVICH 1938 GEREVICH Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938.
- GERGELYFFY 1967 GERGELYFFY András: A várpalotai vár építési korszakai I. *VMMK* 6. (1967) 259–278.

- GERGELYFFY 1967–1968 GERGELYFFY András: Palota és Castrum Palota. *Magyar Műemlékvédelem* 5. (1967–1968) 125–145.
- GERLACH 2001 GERLACH, Gudrun: *Zu Tisch bei den alten Römern. Eine Kulturgeschichte des Essens und Trinkens*. Stuttgart, 2001.
- GERŐ 1999 GERŐ Győző: Szászvár – a püspöki vár településtörténete és építéstörténete – Siedlungsgeschichte und Baugeschichte der bischöflichen Burg zu Szászvár. In: *A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás – Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung*. Szerk.: SZIJÁRTÓ Kálmán – G. SÁNDOR Mária. Budapest–München, 1999. 109–143.
- GERŐ 1958 GERŐ László: *A siklói vár*. Budapest, 1958.
- GERŐ 1994 GERŐ László: *Mátyás király budai palotája*. Kiskőrös, 1994.
- GERŐNÉ KRÁMER 1962 GERŐNÉ KRÁMER Márta: A baktalórántházi r. k. templom. *Műemlékvédelem* 6. (1962) 237–240.
- GIBER 2008 GIBER Mihály: Az egri várbeli késő középkori püspöki palota. *Castrum* 7. (2008/1) 49–88.
- GIBER 2012 GIBER Mihály: A regéci vár régészeti kutatása 2006–2011 között. *Várak, Kastélyok, Templomok* 8/1. (2012) 12–15.
- GOSTWICKA 1954 GOSTWICKA, Janina: *Włoskie meble renesansowe w zbiorach wawelskich*. Warszawa, 1954.
- Gotické umenie* 1995 *Gotické umenie z košických zbierok*. Katalog – Východoslovenské múzeum v Košiciach. Red.: OLEXA, Ladislav. Košice, 1995.
- Gotické umenie* 1999 *Gotické umenie z bratislavských zbierok*. Katalog – Mestské múzeum v Bratislave; Slovenská národná galéria v Bratislave. Red.: GLATZ, Anton C. Bratislava, 1999.
- Gotika* 1995–1996 *Gotika v západných Čechách I–III. (1230–1530)*. Katalog. Red.: FAJT, Jirí. Praha, 1995–1996.
- Gotika* 2003 *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed.: Dušan BURAN a kolektív. Bratislava, 2003.
- Gótikától a habánokig* 1996 *A gótikától a habánokig. Kályhacsempék Abauj, Sáros és Zemplén vármegyékéből – Od gotiky po habánov. Kachlice z bývalej Abovskej, Šarišskej a Zemplínskej župy*. Kiállítási katalógus. Összeállította: CHOVANEC, Ján – J. DANKÓ Katalin – FELD István – TAMÁS Edit. Sárospatak, 1996.
- GÖBEL 1923 GÖBEL, Heinrich: *Wandteppiche*. I. Teil. *Die Niederlande*. Band 1. Leipzig, 1923.
- GÖMÖRI 1979 GÖMÖRI János: A soproni középkori zsinagóga régészeti kutatása. *Soproni Szemle* 33. (1979) 222–242.
- GÖMÖRI 1991 GÖMÖRI János: A középkori Sopron régészeti kutatásáról. In: *Régészet és várostörténet tudományos konferencia – Pécs*. Szerk.: UHERKOVICH Ákos. Dunántúli Dolgozatok – (C) Történettudományi Sorozat 3. Pécs, 1991. 125–144.
- GREGORI 1999 GREGORI, Daniela: Die Brauttruhen der Paola Gonzaga. Zu Herkunft, Ikonographie und Autorenfrage der Cassone-Tafeln im Kärtner Landesmuseum. *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum* 79. (1999) 5–17.
- GRIMM 2004 GRIMM, Claus: *Régi képkeretek*. Budapest, 2004.
- GROSS 1999 GROSS, Uwe: Beleuchtung. In: *Burgen* 1999, I. 299–301.
- GROZSMANN 1911 GROZSMANN Malvina: *Bártfa város 1418–1444-iki számadáskönyvei művelődéstörténeti szempontból*. Budapest, 1911.
- Grove Encyclopedia* 2008 *The Grove Encyclopedia of Materials and Techniques in Art*. Ed.: WARD, Gerald W. R. New York, 2008.
- GRUYER 1897 GRUYER, Gustave: *L'art ferrarais a l'époque des princes d'Este* II. Paris, 1897.

GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ 1950

- GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, Alžběta: Dějiny nábytkového umenia na Slovensku. In: *Dějiny nábytkového umění III*. Red.: ČIMBUREK, František – HALÁK, Jan – HERAIN, Karel – WIRTH, Zdeněk. Brno, 1950. 993–1035.
- GYURICZA 1992
GYURICZA Anna: *Reneszánssz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról*. Miskolc, 1992.
- H. GYÜRKY 1976
H. GYÜRKY Katalin: *Az egykori budai domonkos kolostor*. Budapest, 1976.
- H. GYÜRKY 1981
H. GYÜRKY, Katalin: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. Budapest, 1981.
- H. GYÜRKY 1982
H. GYÜRKY Katalin: Középkori üvegleletek Budáról. *Comm.ArchHung* 1982. 153–166.
- H. GYÜRKY 1986
H. GYÜRKY Katalin: *Az üveg*. Katalógus. Budapest, 1986.
- H. GYÜRKY 1991
H. GYÜRKY Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon*. BTM Műhely 3. Budapest, 1991.
- H. GYÜRKY 1996
H. GYÜRKY Katalin: *A Buda melletti kánai apátság feltárása*. Budapest, 1996.
- H. GYÜRKY 1998
H. GYÜRKY Katalin: Az ablakok üvegezéséről és az ablaküvegfestményekről a középkori Magyarországon. *BudRég* 32. (1998) 267–290.
- Habsburg Mária* 2005
Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara, 1521–1531. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: RÉTHELYI Orsolya – F. ROMHÁNYI Beatrix – SPEKNER Enikő – VÉGH András. Budapest, 2005.
- HAMPEL 1902
HAMPEL József: A nemzeti múzeumi régiségtár gyarapodása 1902-ben. *ArchÉrt* 22. (1902) 419–448.
- HAN 1966
HAN, Verena: Az anyagi művelődés magyar eredetű emlékei Dubrovnikban (XV–XVI. század). *Néprajzi Értesítő* 48. (1966) 197–201.
- HARTHAN 1981
HARTHAN, John: *The History of the Illustrated Book*. London, 1981.
- HAVARD 1894
HAVARD, Henry: *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration I–IV*. Paris, 1894.
- HAVASI 2009
HAVASI Krisztina: Az óbudai királyi palota a 13. században. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: SAROBE, Ramon – TÓTH Csaba. Budapest, 2009. 272–275.
- HAYWARD 1965
HAYWARD, Helena: *World Furniture*. London, 1965.
- HÁZI 1933
HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története* II/3. Sopron, 1933.
- HAZLBAUER 2003
HAZLBAUER, Zdeněk: Dobová znázornění rozličných kachlových kamen s přihlédnutím k jejich zřízení v různých místnostech stavebních objektů (Zeitliche Darstellung der verschiedenen historischen Kachelöfen mit Berücksichtigung ihrer Platzierung in verschiedenen Räumen der Lokalität). *Svorník* 2003/1. 169–186.
- HÄHNEL 1975
HÄHNEL, Joachim: *Stube. Wort- und sachgeschichtliche Beiträge zur historischen Hausforschung*. Münster, 1975.
- HEFNER-ALTENECK 1990
HEFNER-ALTENECK, Jakob Heinrich von: *Eisenwerke oder Ornamentik der Schmiedekunst des Mittelalters und der Renaissance*. Tübingen, 1990. (Reprint kiadás; 1. kiadás: Frankfurt am Main, 1870.)
- HEGYI 2014
HEGYI Dóra: Tátika és Rezi várának reneszánsz kőfaragványai. In: *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete / The Fountain of the Past. Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists*. Szerk.: RÁCZ Tibor Ákos. Szentendre, 2014. 289–434, 468.
- HELTAI 1981
HELTAI Gáspár: *Krónika az magyaroknak viselt dolgairól*. Sajtó alá rendezte: KULCSÁR Margit. Budapest, 1981.
- HENISCH 1999
HENISCH, Bridget Ann: *Fast and Feast. Food in Medieval Society*. Pennsylvania, 1999.

- Henndorfer 2012 *Der Henndorfer Trubensfund. Dokumentation und Datierung von 127 gefassten siebenbürgischen Truben des 15. bis 18. Jahrhunderts.* Hrsg.: MAIERBACHER-LEGL, Gerdi. Hildesheimer Beiträge zur Erforschung und Erhaltung von Kulturgut 1. München, 2012.
- HENSZLMANN 1870 HENSZLMANN Imre: Erdőd vára. *ArchÉrt* 4. (1870) 91–93.
- HENSZLMANN 1878a HENSZLMANN Imre: *Lőcsének régiségei.* Monumenta Hungariae Archaeologica III/2. Budapest, 1878.
- HENSZLMANN 1878b HENSZLMANN Imre: Uti jegyzetek. *ArchÉrt* 12. (1878) 293–304.
- HINZ 1976 HINZ, Sigrid: *Innenraum und Möbel. Von der Antike bis zur Gegenwart.* Berlin, 1976.
- HOLL 1954 HOLL Imre: A visegrádi palota kápolnájának padozata. *ArchÉrt* 81. (1954) 192–196.
- HOLL 1955 HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII–XVI. század). *BudRég* 16. (1955) 147–197.
- HOLL 1958 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. *BudRég* 18. (1958) 211–300.
- HOLL 1959 HOLL Imre: Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásról. *BudRég* 19. (1959) 273–290.
- HOLL 1963 HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából. *BudRég* 20. (1963) 335–394.
- HOLL 1966 HOLL, Imre: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda.* Studia Archaeologia 4. Budapest, 1966.
- HOLL 1971 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. *BudRég* 22. (1971) 161–207.
- HOLL 1973 HOLL, Imre: Zur Verbreitung romanischer Tonfliesen in Ungarn. *MittArchInst* 4. (1973) 105–112.
- HOLL 1980 HOLL Imre: Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon. *ArchÉrt* 107. (1980) 30–43.
- HOLL 1983 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. *ArchÉrt* 110. (1983) 201–230.
- HOLL 1987 HOLL, Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. *ActaArchHung* 39. (1987) 313–335.
- HOLL 1987–1988 HOLL Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. *ArchÉrt* 114–115. (1987–1988) 183–198.
- HOLL 1989 HOLL Imre: Középkori városi élet – városi építészet. *ArchÉrt* 116. (1989) 52–76.
- HOLL 1990a HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. *ArchÉrt* 117. (1990) 58–95.
- HOLL 1990b HOLL, Imre: Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14.–15. Jh.). *ActaArchHung* 42. (1990) 209–267.
- HOLL 1992 HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye.* Budapest, 1992.
- HOLL 1993 HOLL, Imre: Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V. *ActaArchHung* 45. (1993) 247–299.
- HOLL 1996a HOLL, Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn II. *ActaArchHung* 48. (1996) 241–260.
- HOLL 1996b HOLL Imre: Óöntők a XV. századi Sopronban. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére.* Szerk.: KÖRNYEI Attila – G. SZENDE Katalin. Sopron, 1996. 71–88.
- HOLL 1998a HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VI. A szürke, redukált égetésű kályhacsempék kérdéséhez. *BudRég* 32. (1998) 291–308.
- HOLL 1998b HOLL, Imre: Spätgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropäische Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein böhmischer Ofen am Ende des 15. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 50. (1998) 139–214.

- HOLL 1999 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VII. A lovagalakos kályha címertartó csempéjének új példánya – műhelykérdések. *BudRég* 33. (1999) 313–323.
- HOLL 2000 HOLL, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. Varia Archaeologica Hungarica 11. Budapest, 2000.
- HOLL 2001 HOLL, Imre: Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX. *ActaArchHung* 52. (2001) 353–414.
- HOLL 2002a HOLL Imre: Középkori kályhacsempék: egy 120 éves kutatási terület. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Sorozatszerk.: HAVASSY Péter. Gyulai Katalógusok 11. Gyula, 2002. 7–30.
- HOLL 2002b HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez. *BudRég* 35/2. (2002) 357–380.
- HOLL 2002c HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon X. A budai műhely vegyesmázás kályhacsempéinek kérdése. *BudRég* 35. (2002) 381–401.
- HOLL 2003 HOLL, Imre: Der Matthias-Beatrix-Ofen der Budaer Werkstatt (1480er Jahre). *ActaArchHung* 54. (2003) 255–272.
- HOLL 2005 HOLL, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. Varia Archaeologica Hungarica 17. Budapest, 2005.
- HOLL 2006 HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon III. (14–17. század). I. Németországi kőcserep, II. Perzsa fajansz, III. Kínai porcelán. *BudRég* 40. (2006) 253–294.
- HOLL 2009 HOLL, Imre: Der Ofen mit den Heiligen Drei Königen im Palast von Buda. *ActaArchHung* 60. (2009) 423–440.
- HOLL 2010a HOLL Imre: Kályhacsempék és népművészet a falusi kúriákban. *ArchÉrt* 135. (2010) 85–145.
- HOLL 2010b HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: BENKŐ Elek – KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010. 709–756.
- HOLL 2015 HOLL Imre: Leletek Mátyás király gyűjteményéből. In: *In medio regni* 2015, 547–560.
- HOLL–PARÁDI 1982a HOLL, Imre – PARÁDI, Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvally*. Budapest, 1982.
- HOLL–PARÁDI 1982b HOLL Imre – PARÁDI Nándor: Nagykeszi középkori falu kutatása. *VMMK* 16. (1982) 181–202.
- HOLL–VOIT 1956 HOLL Imre – VOIT Pál: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. *BudRég* 17. (1956) 73–150.
- Holz 2004 *Holz in der Burgenarchitektur*. Hrsg.: SCHOCK-WERNER, Barbara. Braubach, 2004.
- HOMOLKA et al. 1984 HOMOLKA, Jaromír – KRÁSA, Josef – MENCL, Václav – PESINA, Jaroslav – PETRAN, Josef: *Pozdne gotické umění v Cechách*. Praha, 1984.
- HORLER 1986 HORLER Miklós: A buda-nyéki villa épületei. *Ars Hungarica* 14. (1986) 51–80.
- HORLER 1987 HORLER Miklós: *A Bakócz-kápolna*. Budapest, 1987.
- HORLER 1987–1988 HORLER, Miklós: Les édifices de la villa royale de Buda-Nyék. *ActaHAHung* 33. (1987–1988) 131–177.
- HORLER – H. TABAJDI 1987 HORLER Miklós – H. TABAJDI Márta: *A simontornyai vár*. Szekszárd, 1987.
- HOROGSZEGI 2007 HOROGSZEGI Zoltán: Egy számadáskönyv kultúrtörténeti vonatkozásai. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk.: RÉVÉSZ Éva – HALMÁGYI Miklós. Szeged, 2007. 33–40.

- HOROVSZEGI–RÁBAI 2005 *Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból.* Ford. és a bevezető tanulmányt írta: HOROVSZEGI Zoltán – RÁBAI Krisztina. Documenta Historica 67. Szeged, 2005.
- HORROCKS 2009 HORROCKS, Hilary: *Falkland Palace and Garden.* Edinburgh, 2009.
- HORVÁTH 1937 HORVÁTH Henrik: *Zsigmond király és kora.* Budapest, 1937.
- HORVÁTH 1939 HORVÁTH Henrik: A kézműipar új formái. In: *Magyar művelődéstörténet II. Magyar renaissance.* Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, 1939. 585–634. (Reprint: Szekszárd, 1993.)
- HORVÁTH 1990a HORVÁTH István: Vitéz János palotájának régészeti feltárása. *Esztergom Évlapjai* (= Vitéz János Emlékkönyv) 1990. 78–97.
- HORVÁTH 1990b HORVÁTH István: Mátyás kori építkezés az esztergomi várban. (Az esztergomi „Vitéz-palota” régészeti feltárása). *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok, Tudományos Füzetek* 6. (= Mátyás király és a vidéki Magyarország) (1990) 36–51.
- HORVÁTH 2015 HORVÁTH István: Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása, 1966–1999. In: *In medio regni* 2015, 193–255.
- HORVÁTH 2002 HORVÁTH Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében.* Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem. Kézirat. Debrecen, 2002.
- HORVÁTH 2006 HORVÁTH Richárd: Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum* 3. (2006/1) 59–71.
- HORVÁTH 2008a HORVÁTH Richárd: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 51–63.
- HORVÁTH 2008b HORVÁTH Richárd: Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: *Kastélyok évszázadai* 2008, 9–20.
- HORVÁTH 2011 HORVÁTH Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490).* Budapest, 2011.
- HORVÁTH 2013 HORVÁTH Richárd: Egy végvári leltár a Mátyás-kor végéről. In: „*A hadtáp volt maga a fegyver*”. *Tanulmányok a középkori hadseregvezet és katonai logisztika kérdéseiről.* Szerk.: PÓSÁN László – VESZPRÉMY László. Budapest, 2013. 289–304.
- HORVÁTH – NEUMANN – C. TÓTH 2013 HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor – C. TÓTH Norbert: Pontot az „i”-re. A Magyarország világi archontológiája című program múltja, jelene és közeli jövője. *Turul* 86. (2013) 41–52.
- HORVÁTH 2016 HORVÁTH Viktória: *Szűnesfémleletek a 14–17. századi budavári palotából.* Szakdolgozat, ELTE BTK. Kézirat. Budapest, 2016.
- Höfe und Residenzen* 2003 *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch.* Hrsg.: PARAVICINI, Werner. Residenzenforschung 15.I. Ostfildern, 2003.
- HRAŠKOVÁ et al. 2001 HRAŠKOVÁ, Erika – KÜRTHY, Luboš – RAGAČ, Radoslav – ŠIMKOVIC, Michal: Pamiatkový prieskum a zist'ovací archeologický výskum kostola a zaniknutého benediktínskeho klaštora v Rimavských Janovciach (Denkmal- und archäologische Erforschung der Kirche und des untergegangenen Benediktinerklosters in Rimavské Janovce). *Archaeologia historica* 26. (2001) 279–298.
- HRUŠKOVÁ 1995 HRUŠKOVÁ, Eva: Nábytok. In: *Gotické umenie* 1995, 170–175.
- HRUŠKOVÁ–KEJLOVÁ 1991 HRUŠKOVÁ, Eva – KEJLOVÁ, Viera: Gotické nábytok v zbierkach Východoslovenského múzea v Košiciach. *Historica Carpatica* 22. (1991) 147–155.
- HUNDSBICHLER 1980 HUNDSBICHLER, Helmut: Der Beitrag deskriptiver Quellenbelege des 15. Jahrhunderts zur Kenntnis der spätgotischen Stube in Österreich. In: *Europäische Sachkultur des Mittelalters.* Hrsg.: KÜHNEL, Harry. Wien, 1980. 29–55.

- Hunyadi Mátyás 2008 *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: FARBAKY Péter – SPEKNER Enikő – SZENDE Katalin – VÉGH András. Budapest, 2008.
- ILON–SABJÁN 1989 ILON Gábor – SABJÁN Tibor: 15. századi cserépkályhák Külsővatról. *Ház és Ember* 5. (1989) 57–110.
- Il palazzo di Federico* 1985 *Il palazzo di Federico da Montefeltro. Restauri e ricerche.* Urbino, 1985.
- In medio regni* 2015 *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” / Archaeological, art historical, and historical researches ‘in the middle of the kingdom’.* Szerk.: BENKŐ Elek – OROSZ Krisztina. Budapest, 2015.
- Inventory* 1998 *The Inventory of King Henry VIII. The Transcript.* Ed.: STARKEY, David. London, 1998.
- IONESCU 2007 IONESCU, Ștefan: *Erdélyi oszmán szőnyegek.* Róma, 2007.
- IPOLYI 1875 IPOLYI Arnold: *Oláh Miklós levelezése.* Budapest, 1875.
- IRÁSNÉ MELIS 1973 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. *BudRég* 23. (1973) 195–210.
- IVÁNKA 1939 IVÁNKA Endre: Iskolázás és népművelés. In: *Magyar művelődéstörténet II. Magyar renaissance.* Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, 1939. 427–448. (Reprint: Szekszárd, 1993.)
- IVÁNYI 1910 IVÁNYI Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára I. 1319–1526.* Budapest, 1910.
- IVÁNYI 1928 IVÁNYI Béla: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez II. 1458–1526.* Budapest, 1928.
- IZSÓF 1990 IZSÓF József: A semptei vár kutatása. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989.* Szerk.: HORVÁTH László. Gyöngyös, 1990. 153–162.
- JAKABFFY 1885–1886 JAKABFFY Ferenc: A kovácművészet II–III. *Művészeti Ipar* 1. (1885–1886) 284–293, 325–334.
- JAKÓ 1990 JAKÓ Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II.* Budapest, 1990.
- JAKÓ 1997 JAKÓ Zsigmond: Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. In: JAKÓ Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Budapest, 1997. 319–357. (Első megjelenés: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk.: BODOR András – CSELÉNYI Béla – JANCSÓ Elemér – JAKÓ Zsigmond – SZABÓ T. Attila. Bukarest, 1957. 361–393.)
- JANNEAU 1929 JANNEAU, Guillaume: *Les meubles.* Paris, 1929.
- JÉKELY 2008 JÉKELY Zsombor: Majolikák a későközépkori festészetben. In: *Beatrix hozománya* 2008, 31–42.
- SZ. JÓNÁS 1991 SZ. JÓNÁS Ilona: A baldachin eredete és szerepe a középkori Európában. In: *Unger Mátyás emlékkönyv.* Szerk.: E. KOVÁCS Péter – KALMÁR János – V. MOLNÁR László. Budapest, 1991. 39–45.
- JOUBERT–LEFÉBURE–BERTRAND 1995 JOUBERT, Fabienne – LEFÉBURE, Amaury – BERTRAND, Pascal-François: *Histoire de la tapisserie en Europe, du Moyen Âge à nos jours.* Paris, 1995.
- KÁDÁR 1953 KÁDÁR Zoltán: A vasvári középkori kályhacsempék művészet- és művelődéstörténeti jelentősége. *Művészettörténeti Értesítő* 2. (1953) 69–77.
- KAESZ 1994 KAESZ Gyula: *Ismerjük meg a bútorstílusokat.* Budapest, 1994.
- KALOUS 2008 KALOUS, Antonín: Csehek és morvák Mátyás király udvarában. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 65–75.
- KAMMEL 1998 KAMMEL, Frank Matthias: Mittelalterliche Türen mit Metalltreibarbeiten aus Nürnberg. Notizen zum Bestand und zur Forschungsproblematik. In: *Gotika v západních Čechách (1230–1530). Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého symposia. Věnováno k 70. narozeninám Prof. PhDr. Jaromíra Homolky, DrSc.* Praha, 1998. 136–147.

- KAMMEL 2006 KAMMEL, Frank Matthias: Rautenrapporte aus dem Gesenke. Spätmittelalterliche Türen mit Relieffarmatur. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 2006. 7–63.
- KANDRA 1887 KANDRA Kabos: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekről. In: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez* II/3. Szerk.: KANDRA Kabos. Eger, 1887. 333–458.
- KARÁCSONYI 1891 Kövendi Székely Miklós végrendelete 1517-ből. Közli: KARÁCSONYI János. *Történelmi Tár* 1891. 679–681.
- KARSAY 2002 KARSAY Orsolya: Uralkodók és studiolók. In: *Uralkodók és corvinák*. Szerk.: KARSAY Orsolya. Budapest, 2002. 19–35.
- Kastélyok évszázadai* 2008 *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk.: FELD István – SOMORJAY Selysette. Budapest, 2008.
- KATONA 2001 KATONA Imre: *Habánok Magyarországon*. Budapest, 2001.
- KATONA 1793 KATONA, Stephan: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. Tomulus IX. Ordine XVI. Budae, 1793.
- KAZINCZY 1863 *Mátyás király kortársai tanúsága szerént*. Közli: KAZINCZY Gábor. Pest, 1863.
- KELÉNYI 2012a KELÉNYI Borbála: Három Várdai-feleség végrendelete a késő középkorból. In: *Micae mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: PÉTERFI Bence – VADAS András – MIKÓ Gábor – JAKAB Péter. Budapest, 2012. 159–175.
- KELÉNYI 2012b KELÉNYI Borbála: Kanizsai Dorottya végrendelete és a bajcsi pálosoknak tett adományai. *Fons* 19. (2012) 495–529.
- KELÉNYI 2015 KELÉNYI Borbála: *Késő középkori fő- és köznemesi női végrendeletek (1440–1526)*. Doktori disszertáció, ELTE BTK. Kézirat. Budapest, 2015.
- KEMÉNY 1888 KEMÉNY Lajos: János király kincseinek s ruháinak összeírása. *Történelmi Tár* 1888. 566–571.
- KEMÉNY 1889a KEMÉNY Lajos: János király számadása I. *Történelmi Tár* 1889. 188–192.
- KEMÉNY 1889b KEMÉNY Lajos: Károlyi Gáspár hagyatéka. *Történelmi Tár* 1889. 784–792.
- KEMÉNY 1901 KEMÉNY Lajos: Kassai czéhek árszabásai a XVII. századból. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8. (1901) 25–41.
- KENYERES 2004 KENYERES István: A Szapolyai család és Trencsén. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkor Erdélyéről*. Szerk.: BESSENYEI József – HORVÁTH Zita – TÓTH Péter. Miskolc, 2004. 135–145.
- Keramische Bodenfunde* 1982 *Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit*. Katalog. Red.: ORTOLF, Harl. Wien, 1982.
- KEREKES 1901 KEREKES György: A kassai céhek árszabása (limitációja). *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8. (1901) 472–483.
- KEREKES 1902 KEREKES György: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró. 1573–1635 I–II. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 9. (1902) 145–247, 300–368.
- Keresztény Múzeum* 1993 *Keresztény Múzeum, Esztergom*. Összeállította és a bevezetőt írta: CSÉFALVAY Pál. Budapest, 1993.
- KEREZSY 1910 KEREZSY Jenő: *Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje*. Művelődéstörténeti Értekezések 39. Erzsébetváros, 1910.
- KERKHOFF 2005 KERKHOFF, Jacqueline: Habsburg Mária németalföldi udvara – 1531–1558. In: *Habsburg Mária* 2005, 123–137.
- KIER 1970 KIER, Hiltrud: *Der mittelalterliche Schmuckfussboden*. Düsseldorf, 1970.
- KIKINDAI 2009 KIKINDAI András: A pécsi püspöki palota rekonstrukciója. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 311–331.
- Kincsek* 2005 *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének a feltárása, 1989–2004 – Treasures under the City. Survey of the Archaeological Heritage of Budapest, 1989–2004*. Szerk.: ZSIDI Paula. Budapest, 2005.

- KISBÁN–MEZEY–OROSZ 2006 KISBÁN Eszter – MEZEY Alice – OROSZ Krisztina: Konyha. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon* VI. Főszerk.: KŐSZEGHY Péter. Budapest, 2006. 40–46.
- KISSNÉ BENDEFY – KOVÁCS 1996 KISSNÉ BENDEFY Márta – KOVÁCS Petronella: Egy XVII. századi hordozható karosszék restaurálása. *Műtárgyvédelem* 1996/25. 101–112.
- KLINGER 2009 KLINGER László: Reneszánsz építkezések az esztergom-várhegyi déli palotán. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 243–249.
- KML 1986 *A keresztény művészet lexikona*. Szerk.: SEIBERT, Jutta. Budapest, 1986.
- KOCSIS 2010a KOCSIS Edit: A királyi palota kályhái. In: *Visegrádi királyi palota* 2010, 363–377.
- KOCSIS 2010b KOCSIS Edit: Kerámia-, üveg- és fémleletek a királyi udvarból. In: *Visegrádi királyi palota* 2010, 381–391.
- KOCSIS 2011 KOCSIS Edit: Szíriai albarelló a visegrádi királyi palotából. In: *Corolla museologica Tibor Kovács dedicata*. Szerk.: TÓTH Endre – VIDA István. Budapest, 2011. 293–301.
- KOCSIS 2013 KOCSIS Edit: Jézus életét bemutató kályha az esztergomi várból, a XVI. század végéről. *ArchÉrt* 138. (2013) 345–366.
- KOCSIS–SABJÁN 1998 KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor: *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempe leletei*. Visegrád Régészeti Monográfiái 3. Visegrád, 1998.
- KOCSIS–SABJÁN–TÓTH 2006 KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor – TÓTH Boglárka: A visegrádi fellelgvár középkori és törökkori szemeskályhái. In: *A visegrádi fellelgvár*. Szerk.: BUZÁS Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád, 2006. 104–123.
- KODOŇOVÁ 1987 KODOŇOVÁ, Maria: A beckói (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő gótika korában. In: *Művészet Zsigmond* 1987, I. 312–331.
- KOLLER 2009 KOLLER, Bea: Bene Castle. *Castrum* 10. (2009/2) 31–36.
- KOLTAI 2001 *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek, 1617–1708*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: KOLTAI András. Budapest, 2001.
- KOMÁROMY 1885 VÉR György ingóságai leltára 1697. Közli: KOMÁROMY András. *Történelmi Tár* 1885. 401–409.
- KOMÁROMY 1886 A tolcsvai Bónis-család levéltárból I. Közli: KOMÁROMY András. *Történelmi Tár* 1886. 150–181.
- KOMÁROMY 1892 Radecius István egri püspök ingóságainak leltára. 1581. martius 30. Közli: KOMÁROMY András. *Történelmi Tár* 1892. 559–568.
- KOMÁROMY 1901 Perényi-féle ingóságok leltára 1569-ből. Közli: KOMÁROMY András. *Történelmi Tár* 1901. 588–597.
- KONDOR 2008 KONDOR Márta: A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez. *Századok* 142. (2008) 403–436.
- KOPPÁNY 1992 KOPPÁNY Tibor: Castellumok a késő-középkori Magyarországon. In: *Várak a későközépkorban* 1992, 77–93.
- KOPPÁNY 1994 KOPPÁNY Tibor: A váci vár reneszánsz kőfaragványai. *Váci Könyvek* 7. (1994) 175–204.
- KOPPÁNY 1999 KOPPÁNY Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, 1999.
- KOPPÁNY 2006a KOPPÁNY Tibor: Erődített nemesi udvarházak a késő középkori–kora új kori Magyarországon. In: KOPPÁNY Tibor: *A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből*. Budapest, 2006. 61–66.
- KOPPÁNY 2006b KOPPÁNY Tibor: A deveceéri kastély kutatása. In: KOPPÁNY Tibor: *A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből*. Budapest, 2006. 67–78.
- KOPPÁNY 2009a KOPPÁNY Tibor: *A sümegei vár és a deveceéri kastély reneszánsz kőfaragványai. Veszprém megye* I. Lapidarium Hungaricum 7. Budapest, 2009.
- KOPPÁNY 2009b KOPPÁNY Tibor: A deveceéri kastély. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 509–523.

- KOPPÁNY 2014 KOPPÁNY Tibor: *Kastélyok a végnarak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészlet a 16–17. századi Dunántúlon*. Budapest, 2014.
- KOPPÁNY 2015 KOPPÁNY Tibor: A kastély részei, berendezése és tartozékai a 16–17. századi Dunántúlon. *Művészettörténeti Értesítő* 64. (2015) 297–326.
- KOPPÁNY–SÁGI 1967 KOPPÁNY Tibor – SÁGI Károly: *A kereki Feberkő vár története*. Somogyi Múzeum Füzetek 9. Kaposvár, 1967.
- SZ. KOROKNAY 1983 SZ. KOROKNAY Éva: Művészi bőrmunkák. In: *Régiségek könyve* 1983, 395–410.
- KOSCH 1991 KOSCH, Clemens: Wasserbaueinrichtungen in hochmittelalterlichen Konventanlagen Mitteleuropas. In: *Die Wasserversorgung im Mittelalter*. Hrsg.: Frontinus-Gesellschaft. Mainz am Rhein, 1991. 87–146.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészlet Erdélyben, 1541–1720*. Budapest–Kolozsvár, 2003.
- KOVÁCS 2008 KOVÁCS Eszter: A budai majolikák – a budai majolikaműhely. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 351–353.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Éva: *Species modus ordo. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1998.
- E. KOVÁCS 1990a E. KOVÁCS Péter: Egy középkori utazás emlékei. Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon. *Történelmi Szemle* 32. (1990) 101–127.
- E. KOVÁCS 1990b E. KOVÁCS Péter: A Hunyadi-család. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk.: RÁZSÓ Gyula – V. MOLNÁR László. Budapest, 1990. 29–51.
- E. KOVÁCS 1992 E. KOVÁCS Péter: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500–1508*. A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai. Eger, 1992.
- E. KOVÁCS 2002 E. KOVÁCS Péter: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás-korban. In: *Tanulmányok Szekály Ferenc emlékére*. Szerk.: FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György. Budapest, 2002. 229–247.
- E. KOVÁCS 2008a E. KOVÁCS Péter: Zsigmond császár Gubbióban. *Aetas* 23/1. (2008) 56–63.
- E. KOVÁCS 2008b E. KOVÁCS Péter: *Hétköznapi élet Mátyás király korában*. Budapest, 2008.
- E. KOVÁCS 2009 E. KOVÁCS Péter: Zsigmond császár megkoronázása Rómában. *Századok* 143. (2009) 1323–1383.
- E. KOVÁCS 2011 E. KOVÁCS Péter: Mit evett Zsigmond 1414. június 27-én? In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk.: CABELLO, Juan – C. TÓTH Norbert. Nyíregyháza, 2011. 315–338.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS Petronella: Beszámoló a Magyar Képzőművészeti Egyetem fabútorrestaurátor hallgatóinak Erdélyben végzett munkáiról. *ISIS. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 5. (2006) 61–91.
- KOVALOVSZKI 1969 KOVALOVSZKI Júlia: Ásatások Csepelyen. *VMMK* 8. (1969) 235–252.
- KOVALOVSZKI 1980 KOVALOVSZKI Júlia: *Gótiikus és reneszánsz bútorok*. Budapest, 1980.
- KOVALOVSZKI 1992 KOVALOVSZKI Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora. (Méri István ásatása Klastrompusztán). *CommArchHung* 1992. 173–207.
- KOZÁK 1964 KOZÁK Károly: Az egri vár feltárása (1957–1963) II. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 2. (1964) 221–271.
- KÖNYÖKI 1905 KÖNYÖKI József: *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1905.
- Könyöki 2000 *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései, 1869–1890*. Összeállította: VÁLINÉ POGÁNY Jolán. Budapest, 2000.
- KÖRNER 2009 KÖRNER, Stefan: *Fraknó vára. Az Esterházy hercegek trezorja*. Bécs, 2009.
- Közös úton 2016 *Közös úton. Budapest és Krakókó a középkorban*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum; Muzeum Historyczne Miasta Krakowa. Szerk.: BENDA Judit – KISS Virág – LIHOŇCZAK-NUREK, Grażyna – MAGYAR Károly. Budapest, 2016.
- Központok 2002 *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása*. Katalógus. Főszerk.: VÁNDOR László. Zalaegerszeg, 2002.
- KRÁSA 1984 KRÁSA, Josef: Nástenná malba. In: HOMOLKA et al. 1984, 274–275.

- KRASSOWSKI 1990 KRASSOWSKI, Witold: *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski 2*. Warsaw, 1990.
- KREISEL 1968 KREISEL, Heinrich: *Die Kunst des deutschen Möbels I. Von den Anfängen bis zum Hochbarock*. München, 1968.
- KUBINYI 1959 KUBINYI András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. *BudRég* 19. (1959) 99–119.
- KUBINYI 1975 KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török bódoltság idején*. Budapest története II. Főszerk.: GEREVICH László. Budapest, 1975. 7–240.
- KUBINYI 1985 KUBINYI, András: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: *Études historiques hongroises publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois I–II*. Red.: GLATZ, Ferenc – PAMLÉNYI, Ervin. Budapest, 1985. I. 615–644.
- KUBINYI 1990 KUBINYI András: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. *Aetas* 1990/3. 51–68.
- KUBINYI 1991 KUBINYI András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2. (1991) 211–228.
- KUBINYI 1992a KUBINYI András: Palota – terem. Terminológiai kérdések. In: *Várak a későközépkorban* 1992, 55–64.
- KUBINYI 1992b KUBINYI András: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: *Várak a későközépkorban* 1992, 65–76.
- KUBINYI 1995 KUBINYI András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk.: KOSZTA László. Szeged, 1995. 309–335.
- KUBINYI 1998a KUBINYI, András: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: KUBINYI, András: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Herne, 1998. 227–264.
- KUBINYI 1998b KUBINYI András: A Jagellók uralkodása 1490–1526. In: ENGEL Pál – KRISTÓ Gyula – KUBINYI András: *Magyarország története, 1301–1526*. Budapest, 1998. 325–404.
- KUBINYI 1999a KUBINYI András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. In: KUBINYI András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 301–313.
- KUBINYI 1999b KUBINYI András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. *Soproni Szemle* 53. (1999) 331–342.
- KUBINYI 2001 KUBINYI András: *Mátyás király*. Budapest, 2001.
- KUBINYI 2005 KUBINYI András: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: *Habsburg Mária* 2005, 13–23.
- KUBINYI 2007 KUBINYI András: A fejeérkői jobbágyság megmozdulásai 1520 körül. In: KUBINYI András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007. 114–118. (Első megjelenés: *Agrártörténeti Szemle* 5. (1963) 379–383.)
- KUBINYI 2008 KUBINYI András: Udvartartás és udvari élet Mátyás király korában. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 21–33.
- Kuenringer 1981 *Die Kuenringer. Das Werden des Landes Niederösterreich*. Ausstellungskatalog – Stift Zwettl. Hrsg.: Amt der Niederösterreichischen Landesregierung. Schriftleitung: WOLFRAM, Herwig – BRUNNER, Karl – STANGLER, Gottfried. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge 110. Wien, 1981.

- KUFFART 2015 KUFFART Hajnalka: Az esztergomi Hippolit-kódexek könyvelési rendszere: az itáliai kettős könyvelés egy sajátos formája magyar földön. In: *Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai Magyarországról és Európáról*. Szerk.: GÁL Judit – KÁDAS István – RÓZSA Márton – TARJÁN Eszter. Budapest, 2015. 175–185.
- KUMOROVITZ 1953 *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Összeállította: KUMOROVITZ L. Bernát. Budapest, 1953.
- KUMOROVITZ 1987 KUMOROVITZ L. Bernát: *Budapest történetének okleveles emlékei III. (1382–1439)*. Budapest, 1987.
- KUNISCH 1828 KUNISCH, Johann Gottlieb: *Peter Eschenloer's Stadtschreibers, zu Breslau, Geschichten der Stadt Breslau, oder Denkwürdigkeiten seiner Zeit vom Jahre 1440 bis 1479 II. 1467–1479*. Breslau, 1828.
- KÜHTREIBER–REICHHALTER 2004 KÜHTREIBER, Thomas – REICHHALTER, Gerhard: Die Rekonstruktion einer Blockwerkkammer aus der Burg Rutenstein, Oberösterreich. In: *Holz* 2004, 217–219.
- KVASSAY 1996a KVASSAY Judit: 15–16. századi ház a középkori Mihon falu területén. In: *Fejezetek Csesztreg történetéből*. Szerk.: VÁNDOR László. Zalai Kismonográfiák 2. Zalaegerszeg, 1996. 69–95.
- KVASSAY 1996b KVASSAY, Judit: Das mittelalterliche Dorf Buzád (Sárkány)-sziget von Hahót-Telekszeg. *Antaeus* 23. (1996) 219–241.
- KVASSAY 2001 KVASSAY Judit: 16. századi vastárgyak a középkori Mihon faluból. *Zalai Múzeum* 10. (2001) 161–173.
- LABARTE 1879 LABARTE, Jules (ed.): *Inventaire du mobilier de Charles V, roi de France*. Paris, 1879.
- SZ. LAJTA 1953 SZ. LAJTA Edit: Adalékok a jakabfalvi oltár ikonográfiájához. *Művészettörténeti Értesítő* 2. (1953) 160–161.
- LAJTA 1966 LAJTA Edit: A besztercebányai (Banská Bystrica) Thurzó-ház falképei. *Művészettörténeti Értesítő* 15. (1966) 1–10.
- LANDGRAF 1993 LANDGRAF, Eleonore: *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland, 1150–1550 I–III*. Stuttgart, 1993.
- LANGENN 1838 LANGENN, Friedrich Albert von: *Herzog Albrecht der Beberzgte, Stammvater des königlichen Hauses Sachsen*. Leipzig, 1838.
- LÁNGI 2002 LÁNGI József: Várpalota, vár. A falképek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle* 2002/2. 161–163.
- LÁNGI–MIHÁLY 2002 LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések 1*. Budapest, 2002.
- LÁSZLÓ 1991 LÁSZLÓ Csaba: *Hédervár – Műemlékek*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 397. Budapest, 1991.
- LÁSZLÓ Cs. 1992 LÁSZLÓ Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. In: *Várak a későközépkorban* 1992, 183–192.
- LÁSZLÓ 2000 LÁSZLÓ Csaba: A győri püspökvár építéstörténetének vázlata. *Arrabona* 38/1–2. (2000) 97–130.
- LÁSZLÓ 2002a LÁSZLÓ Csaba: A hédervári kastély műemléki felújítása. *Arrabona* 40/1–2. (2002) 91–118.
- LÁSZLÓ 2002b LÁSZLÓ Csaba: A szerencsi vár és inventáriumai. In: *Détschy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: BARDOLY István – HARIIS Andrea. Budapest, 2002. 317–363.
- LÁSZLÓ 2006 LÁSZLÓ Csaba: A várpalotai 14. századi „palota”. In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: KOVÁCS Gyöngyi – MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, 2006. 163–170.
- LÁSZLÓ 2008 LÁSZLÓ Csaba: Reneszánsz nyílászkeretek a szerencsi várban. *Castrum* 8. (2008/2) 109–127.
- LÁSZLÓ 1980 LÁSZLÓ Emőke: *Flamand és francia kárpitok Magyarországon*. Budapest, 1980.

- LÁSZLÓ 1983a LÁSZLÓ Emőke: Művészi szövetheműek. In: *Régiségek könyve* 1983, 293–306.
- LÁSZLÓ 1983b LÁSZLÓ Emőke: Szövött kárpit. In: *Régiségek könyve* 1983, 368–386.
- LÁSZLÓ 1989 LÁSZLÓ Emőke: *Textil. Katalógus*. Művészet és mesterség sorozat. Budapest, 1989.
- LÁSZLÓ E. 1992 LÁSZLÓ Emőke: Magyar hímzett és selyemkárpitok a 16–17. századból. *Ars Decorativa* 12. (1992) 61–89.
- LÁSZLÓ 2010 LÁSZLÓ Emőke: A 16–17. századi magyar főúri otthonok és lófelszerelések textildíszei. In: *Esterházy-kincstár* 2010, 28–35.
- LEHOCZKY 1871 LEHOCZKY Tivadar: A leleszi levéltár és egy régi vasajtó. *ArchÉrt* 5. (1871) 275–280.
- LEITHE-JASPER – DISTELBERGER 2003 LEITHE-JASPER, Manfred – DISTELBERGER, Rudolf: *The Kunsthistorisches Museum Vienna. The Imperial and Ecclesiastical Treasury*. London–Munich, 2003.
- LEMBERG–SCHMEDDING 1973 LEMBERG, Mechtild – SCHMEDDING, Brigitta: *Abegg Stiftung Bern in Riggisberg II. Textilien*. Bern, 1973.
- LENGYEL 2005 LENGYEL Tünde: Thurzó György nádor bicccsei udvara. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, 2005. 127–143.
- Le Palais* 1985 *Le Palais des Rois de Majorque*. Guide du Visiteur. Perpignan, 1985.
- LEPOLD 1936 LEPOLD Antal: Az esztergomi vár története. *Esztergom Évkönyve* 8/1–2. (1936) 51–71.
- LE ROUX DE LINCY 1861 LE ROUX DE LINCY, Antoine: Discours des cérémonies du mariage d'Anne de Foix, de la maison de France, avec Ladislas VI, roi de Bohême, de Pologne et de Hongrie... par Pierre Choque. *Bibliothèque de l'École des Chartes* 22. (1861) 422–439.
- LEVÁRDY 1973 LEVÁRDY Ferenc: *Magyar Anjou Legendárium*. Budapest, 1973.
- LEVEY 1983 LEVEY, Michael: *A festészet rövid története. Giotto–Cézanne*. Budapest, 1983.
- Lichtenthal* 1995 *750 Jahre Zisterzienserrinnen-Abtei Lichtenthal*. Ausstellungskatalog. Hrsg.: SIEBENMORGEN, Harald. Sigmaringen, 1995.
- LINDOW 2006 LINDOW, James: Splendour. In: *At Home* 2006, 306–307.
- LÓCSY 1959 LÓCSY Erzsébet: Úri utca 19. sz. In: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. *BudRég* 19. (1959) 330–333.
- LOVAG 1999 LOVAG, Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Budapest, 1999.
- LOZAR ŠTAMCAR 1995 LOZAR ŠTAMCAR, Maja: Gothic furniture in Slovenia – Gotsko pohištvo Slovenskem. In: *Gothic in Slovenia. The World of Objects – Gotika v Sloveniji. Svet predmetov*. Ed.: LOZAR ŠTAMCAR, Maja. Ljubljana, 1995. 232–259.
- LÓVEI 1992 LÓVEI Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. *Ars Hungarica* 20/2. (1992) 3–28.
- LÓVEI 2015 LÓVEI Pál: Uralkodói kőanyagok. A király és az elit díszítőkö-használata a középkori Magyarországon. In: *In medio regni* 2015, 79–109.
- LUCIE-SMITH 1979 LUCIE-SMITH, Edward: *Furniture: a Concise History*. London, 1979.
- LUKINICH 1937–1943 LUKINICH Imre: *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára I–IV*. Budapest, 1937–1943.
- LUPESCU 2006 LUPESCU Radu: A torockószentgyörgyi vár középkori története. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* (Új sorozat) 1. (2006) 137–147.
- LUPESCU 2008 LUPESCU Radu: Vajdahunyad vára. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 168–170.
- LUTHMER 1913 LUTHMER, Ferdinand: *Deutsche Möbel der Vergangenheit*. Leipzig, 1913.
- LUX 1939 LUX Géza: *A zámabéki templomrom*. Budapest, 1939.
- LÜLFING 1981 LÜLFING, Hans: *Handschriften und alte Drucke*. Leipzig, 1981.

- MÁCELOVÁ 1999 MÁCELOVÁ, Marta: Archeologický výskum mestského hradu v Banskej Bystrici. In: *Viktor Myskovecký a súčasná ochrana pamiatok v Strednej Európe / Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában*. Szerk.: ČOŘEJOVÁ, Jozefína – BARDOLY István – VÁLINÉ POGÁNY Jolán. Bratislava–Budapest, 1999. 138–145.
- MACHIAVELLI 1987 MACHIAVELLI, Niccolò: *A fejedelem*. Ford.: LUTTER Éva. Az utószót és a jegyzeteket HERCZEG Gyula írta. Budapest, 1987.
- MAGYAR 1974 MAGYAR Kálmán: *Az ötvöskónyi Báthori várkastély*. Kaposvár, 1974.
- MAGYAR 1988 MAGYAR Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása*. Somogyi Almanach 45–49. Kaposvár, 1988.
- MAGYAR–NOVÁKI 2005 MAGYAR Kálmán – NOVÁKI Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár, 2005.
- MAGYAR 2005 MAGYAR Károly: „Et ... introivit ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria...” Habsburg Mária és Buda. In: *Habsburg Mária 2005*, 87–105.
- MAGYAR 2008 MAGYAR Károly: Gondolatok a Mátyás kori rezidenciák kérdésköréhez. In: *Hunyadi Mátyás 2008*, 89–99.
- MAGYAR 2010 MAGYAR Károly: Buda és Prága: két királyi–királynéi rezidencia a középkor végén. *Castrum* 11. (2010/1) 15–42.
- MAGYAR 2015 MAGYAR Károly: A budavári királyi rezidencia előzményei és párhuzamai a 14. század végéig. In: *In medio regni 2015*, 525–546.
- Magyarországi művészet 1987* *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* I–II. Szerk.: MAROSI Ernő. Budapest, 1987.
- MÁLYUSZ 1984 MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984.
- MARASCHI 2008 Bartolomeo Maraschi jelentése. In: *Krónikáink magyarul* III/3. Válogatta és ford.: KULCSÁR Péter. Budapest, 2008. 36–43.
- MARZALI 1877 MARZALI Henrik: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. *Magyar Történelmi Tár* 23. (1877) 85–122.
- MARZALI 1901 MARZALI Henrik: *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Budapest, 1901.
- MAROSI 1984a MAROSI Ernő: Zsigmond király Avignonban. *Ars Hungarica* 12. (1984) 11–27.
- MAROSI 1984b MAROSI Ernő: A reprezentáció kérdése a 14–15. századi magyar művészetben. *Történelmi Szemle* 27. (1984) 517–538.
- MAROSI 1992 MAROSI Ernő: A 15. századi vár mint művészettörténeti probléma. In: *Várak a későközépkorban 1992*, 40–54.
- Matthias Corvinus 1982* *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541*. Ausstellungskatalog – Schallaburg. Hrsg.: STANGLER, Gottfried – CSÁKY, Moritz – PERGER, Richard – JÜNGER, Andrea; Schriftleitung KLANICZAY, Tibor – TÖRÖK, Gyöngyi – STANGLER, Gottfried. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge, 118. Wien, 1982.
- Mátyás-Graduale 1980* *A Mátyás-Graduale*. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokot írta: SOLTÉSZ Zoltánné. Budapest, 1980.
- Mátyás-templom 2015* *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum; Budavári Nagyboldogasszony-templom. Szerk.: FARBAKY Péter – FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla – MÁTÉFFY Balázs – RÓKA Enikő – VÉGH András. Budapest, 2015.
- MCKENDRIK 1991 MCKENDRIK, Scot: The great history of Troy: a reassessment of the development of a secular theme in late medieval art. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 54. (1991) 43–82.
- Medieval Royal 2013* *The Medieval Royal Palace at Visegrád*. Eds: BUZÁS, Gergely – LASZLOVSZKY, József. Budapest, 2013.
- MEDNYÁNSZKY 1885 Házassági szerződés és parafernum Frangepán Isotta és Perényi István között. 1515. sept. 5. Közli: MEDNYÁNSZKY Dénes. *Történelmi Tár* 1885. 166–169.

- Megpecsételt történelem 2000 *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból.* Szerk.: HEGEDŰS András. Esztergom, 2000.
- MEIER 2003 MEIER, Ulrich: Freiheit und Recht, Rat und Tat. Zur Selbstdarstellung des Stadtbürgertums in den Bildprogrammen niederdeutscher Rathäuser des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: *Mittelalterliche Rathäuser in Niedersachsen und Bremen.* Hrsg.: SCHÄDLER-SAUB, Ursula – WEYER, Angela. Petersberg, 2003. 35–48.
- MELICH 1898 MELICH János: *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék.* Budapest, 1898.
- MELICH 1905 MELICH János: *A brassói latin–magyar szótár-töredék.* Budapest, 1905.
- MELICH 1906 MELICH János: *Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből.* Budapest, 1906.
- MELICH 1912 MELICH János: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből.* Budapest, 1912.
- MENCLOVÁ 1958 MENCLOVÁ, Dobroslava: Középeurópai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták. *Művészettörténeti Értesítő* 7. (1958) 81–103.
- MENCLOVÁ 1963 MENCLOVÁ, Dobroslava: Blockwerkammern in Burgpalästen und Bürgerhäusern. *ActaFLAHung* 9. (1963) 245–267.
- MENCLOVÁ 1972 MENCLOVÁ, Dobroslava: *České hrady* I–II. Praha, 1972.
- MENCLOVÁ–ŠTECH 1954 MENCLOVÁ, Dobroslava – ŠTECH, Václav Vilém: *Červený Kameň.* Bratislava, 1954.
- MENDES PINTO – DA CONCEIÇÃO BORGES DE SOUSA 2000 MENDES PINTO, Maria Helena – DA CONCEIÇÃO BORGES DE SOUSA, Maria: *Portuguese Furniture Collection Guide – Museu Nacional de Arte Antiga.* Lisbon, 2000.
- MERÉNYI 1894 Várday Pál érsek ingóságai. Közli: MERÉNYI Lajos. *Történelmi Tár* 1894. 170–173.
- MERÉNYI 1896 Oláh Miklós végrendelete. Közli: MERÉNYI Lajos. *Történelmi Tár* 1896. 136–159.
- MERÉNYI 1897 Oláh Ilona végrendelete 1579. Közli: MERÉNYI Lajos. *Történelmi Tár* 1897. 361–373.
- MÉRI 1954 MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményéről. *ArchÉrt* 81. (1954) 138–154.
- MESQUI 1993 MESQUI, Jean: *Châteaux et enceintes de la France médiévale 2. De la défense à la résidence.* Paris, 1993.
- MESQUI 1997 MESQUI, Jean: *Châteaux forts et fortifications en France.* Paris, 1997.
- MESQUI et al. 2001 MESQUI, Jean – AMIOT, Christophe – BON, Philippe – BRODEUR, Jean – CARRU, Dominique – CHEVET, Pierre – FAUCHERRE, Nicolas – MARCHANT, Sylvie: L'étuve dans les châteaux et palais du Moyen Âge en France. *Bulletin Monumental* 159. (2001) 7–61.
- MESTER 1997 MESTER Edit: *Középkori iivegek.* Visegrád Régészeti Monográfiái 2. Visegrád, 1997.
- MÉSZÁROS 2010 MÉSZÁROS Orsolya: 15. századi városi üvegműhely Magyarországon. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary* I–II. Szerk.: BENKŐ Elek – KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010. 675–689.
- D. MEZEY et al. 2013 D. MEZEY Alice – BOZÓKI Lajos – GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor – HOROGSZEGI Tamás: Előzetes beszámoló az egervári várkastély 2010–2012. évi építéstörténeti kutatásáról. *Castrum* 16. (2013/1–2) 115–125.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1993 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: *A vértesszentkereszt apátság.* Budapest, 1993.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1998 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: A jánosházi középkori udvarház. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk.: BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba. Budapest, 1998. 175–186.
- MEZŐSINÉ KOZÁK – SZATMÁRI 2004 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva – SZATMÁRI Sarolta: *Királyi vár és monostor. Tata és Vértesszentkereszt a középkorban.* Kiállításvezető a tatai Kuny Domokos Megyei Múzeum állandó kiállításához IV. Tata, 2004.

- MIKLÓS 1988 MIKLÓS Zsuzsa: A Tolna megyei nyéki vár. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 14. (1988) 205–259.
- MIKLÓS 1991 MIKLÓS Zsuzsa: *Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi u. 3–7.)*. Váci Könyvek 5. Vác, 1991.
- MIKLÓS 1997 MIKLÓS Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci Könyvek* 8. (1997) 7–153.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS Zsuzsa: *Tolna megye várai*. Varia Archaeologica Hungarica 22. Budapest, 2007.
- MIKÓ 1989 MIKÓ Árpád: Reneszánsz paloták a váradi várban. In: *Váradi kőtöredékek*. Szerk.: KERNY Terézia. Budapest, 1989. 99–158.
- MIKÓ 1993 MIKÓ Árpád: Várday Pál esztergomi érsek hagyatéki leltára (1549) és az esztergomi egyház kincseinek sorsa Mohács után. *Ars Hungarica* 21. (1993) 61–89.
- MIKÓ 2004 MIKÓ Árpád: A bártfai városháza. Adalékok a Jagelló-kori reneszánsz történetéhez Felső-Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* 53. (2004) 19–52.
- MIKÓ 2008 MIKÓ Árpád: Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* I–II. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: MIKÓ Árpád – VERŐ Mária. Budapest, 2008. I. 22–35.
- MIKÓ 2016 MIKÓ Árpád: Az erdélyi festett famennyezetek populáris regiszterének néhány problémája. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére* I–II. Szerk.: HORN Ildikó – LAUTER Éva – VÁRKONYI Gábor – HILLER István – SZIRTES Zsófia – BALOGH Zsuzsanna – PÁSZTOR Katalin – TAMÁS Máté. Budapest, 2016. II. 23–32.
- MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987 MIKÓ Árpád – SZENTKIRÁLYI Miklós: Az ádámosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). *Művészettörténeti Értesítő* 36. (1987) 86–118.
- MILLER 2006 MILLER, Elizabeth: Prints. In: *At Home* 2006, 322–331.
- ML III. *Művészeti lexikon* III. Főszerk.: ZÁDOR Anna – GENTHON István. Budapest, 1983.
- MNL IV–V. *Magyar néprajzi lexikon* IV–V. Főszerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, 1987–1992.
- MNM vezető 2005 *A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításának vezetője 2. XI–XVII. század*. Szerk.: H. KOLBA Judit. Budapest, 2005.
- MOJZER 2010 MOJZER Anna: Jean de Berry medvés síremléke a bourges-i Sainte Chapelle-ben. *Művészettörténeti Értesítő* 59. (2010) 167–189.
- MOLLAY 1959a MOLLAY Károly: Háztörténet és várostörténet. *Soproni Szemle* 13/3. (1959) 193–204.
- MOLLAY 1959b *Das Ofner Stadtrecht*. Hrsg.: MOLLAY, Karl. Budapest, 1959.
- MOLLAY 1971 *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin*. Hrsg.: MOLLAY, Károly. Wien, 1971.
- MOLLAY 1979 *A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata, 1439–1440*. Ford. és közléteszi: MOLLAY Károly. Budapest, 1979.
- MOLLAY 1982 MOLLAY Károly: *Német–magyar nyelvi érintkezések a 16. század végéig*. Budapest, 1982.
- MONTENEGRO 1997 MONTENEGRO, Riccardo: *A bútor*. Budapest, 1997.
- MORLEY 2001 MORLEY, John: *Möbel Europas. Von der Antike bis zur Moderne*. München, 2001.
- MÖLLER 2004 MÖLLER, Roland: Werkstoff Holz, Bearbeitungstechniken und Oberflächenbehandlung. In: *Holz* 2004, 11–24.
- MÖLLER 2006 MÖLLER, Roland: Mobilier auf Burgen im Mittelalter. In: *Alltag auf Burgen* 2006, 90–99.

- MRT 5. HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája* 5. Budapest, 1979.
- MRT 9. DINNYÉS István – KÓVÁRI Klára – KVASSAY Judit – MIKLÓS Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TORMA István: *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Magyarország Régészeti Topográfiája* 9. Budapest, 1993.
- Museo Bardini 2011. *Museo Stefano Bardini. Guida alla visita del museo.* A cura di Antonella NESI. Firenze, 2011.
- MUSPER 1970. MUSPER, Heinrich Theodor: *Altdeutsche Malerei.* Köln, 1970.
- Műtárgyak 2014. *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.* Szerk. és a bevezető tanulmányokat írta: SZILÁGYI András. Thesaurus Domus Esterhazyanae I. Budapest, 2014.
- Művészet Zsigmond 1987. *Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437* I–II. Szerk.: BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde. Kiállítási katalógus – Budapesti Történelmi Múzeum. Budapest, 1987.
- MYSKOVSZKY 1872. MYSKOVSZKY, Victor: *Einige mittelalterliche Schmiedarbeiten in Ober-Ungarn. Mitteilungen der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 1872. CXIV–CXVIII.
- MYSKOVSZKY 1874. MYSKOVSZKY Viktor: A kézmárki középkori műemlékek rövid ösmertetése. *ArchÉrt* 8. (1874) 118–126.
- MYSKOVSZKY 1879–1880. MYSKOVSZKY Viktor: *Bártfa középkori műemlékei* I–II. Budapest, 1879–1880.
- MYSKOVSZKY 1893. MYSKOVSZKY Victor: A szmrecsányi templom és mennyezetének festményei. *ArchÉrt* 13. (1893) 145–151.
- Nádasdiak 1959. *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásából* I–II. Az anyagot közli: KUMOROVITZ L. Bernát – M. KÁLLAI Erzsébet. Sajtó alá rendezte: BELÉNYESY Márta – GÁBORJÁN Alice. Budapest, 1959.
- NAGY 1959. NAGY Emese: Országház utca 5. sz. Fortuna köz felőli homlokzata. In: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. *BudRég* 19. (1959) 304.
- NAGY 2001. NAGY, Emese: Green chamber iconography from Saxony to Székelydálya (Daia Secuiască): a case study. *Annual of Medieval Studies at CEU* 7. (2001) 39–64.
- NAGY 1871. NAGY Iván: Árucikk szabályzata 1627 és 1706 évekből. *Magyar Történelmi Tár* 18. (1871) 199–283.
- NAGY–NYÁRY 1877. NAGY Iván – NYÁRY Albert: *Magyar diplomacziái emlékek Mátyás király korából, 1458–1490* III. Budapest, 1877.
- B. NAGY 1970. B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1970.
- B. NAGY 1973. B. NAGY Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták.* Bukarest, 1973.
- NAGY 2011. NAGY Szabolcs Balázs: A Kompoltiak udvarháza a kishánai várban. In: *Várak nyomában* 2011, 161–168.
- NAGY 2015. NAGY, Szabolcs Balázs: *Architectural Prestige Representation in the Mid-Fifteenth Century: Nicholas Újlaki and the Castle of Várpalota.* MA thesis, Central European University. Kézirat. Budapest, 2015.
- NAGY 1986. NAGY Zoltán: Vitéz János „szép palotája” az írott források tükrében. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 2. (1986) 93–117.
- NALDIUS 1737. NALDIUS, Naldus: De laudibus augustae bibliothecae. In: BELIUS, Matthias: *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica* III. Viennae, 1737. 589–642.
- K. NÉMETH 2005. K. NÉMETH András: Két gótikus, emberalakos gyertyatartó Tolna megyéből. *ArchÉrt* 130. (2005) 205–215.
- NÉMETHY 1900. NÉMETHY Lajos: Az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” régiség-gyűjteményének leltára. *Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat Évkönyve* 3. (1900) 95–147.

- NEUBECKER 1977 NEUBECKER, Otfried: *Heraldik. Wappen – ihr Ursprung, Sinn und Wert*. Frankfurt am Main, 1977.
- NEUMANN 2005 NEUMANN Tibor: XVI–XVII. századi várleírások Korlátkőről. *Castrum* 1. (2005/1) 23–30.
- NEUMANN 2006 NEUMANN Tibor: Éleskő várának felújítása 1536-ban. *Castrum* 3. (2006/1) 73–80.
- NÓGRÁDY 1998 NÓGRÁDY Árpád: Mátyás kincsek a visegrádi vár 1490. évi leltárában. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: CSUKOVITS Enikő. Budapest, 1998. 177–180.
- NÓGRÁDY 2011 NÓGRÁDY Árpád: *Kanizsai László számadáskönyve*. Budapest, 2011.
- NYÁRY 1870a NYÁRY Albert: A modenai Hyppolit-codexek I. *Századok* 4. (1870) 275–290.
- NYÁRY 1870b NYÁRY Albert: A modenai Hyppolit-codexek II. *Századok* 4. (1870) 355–370.
- NYÁRY 1872a NYÁRY Albert: A modenai Hyppolit-codexek III. *Századok* 6. (1872) 287–305.
- NYÁRY 1872b NYÁRY Albert: A modenai Hyppolit-codexek IV. *Századok* 6. (1872) 355–376.
- NYÁRY 1874a NYÁRY Albert: A modenai Hyppolit-codexek V. *Századok* 8. (1874) 1–16.
- NYÁRY 1874b NYÁRY Albert: A modenai Hyppolit-codexek VI. *Századok* 8. (1874) 73–83.
- NYÉKHELYI 1994 NYÉKHELYI Dorottya: A kápolna és az északkeleti palota kerámialeletei. In: *A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete*. Szerk.: BUZÁS Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 1. Visegrád, 1994. 163–181.
- B. NYÉKHELYI 2003 B. NYÉKHELYI Dorottya: *Középkori kúttelel a budavári Szent György téren*. Monumenta Historica Budapestinensia 12. Budapest, 2003.
- ODESCHALCHI 1873 ODESCHALCHI Arthúr: Gersei Petthő Sára ingóságainak jegyzéke, 1580-ból. *Századok* 7. (1873) 63–65.
- OLAHUS 1938 OLAHUS, Nicolaus: *Hungaria – Athila*. Eds: EPERJESSY, Colomannus – JUHÁSZ, Ladislaus. Budapest, 1938.
- OROSZ 2008 OROSZ Krisztina: Középkori várkonyhák Magyarországon. *Várak, Kastélyok, Templomok* 4/2. (2008) 12–15.
- OROSZ 2010a OROSZ Krisztina: Várak és kolostorok konyhái a középkori Magyarországon. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II*. Szerk.: BENKÓ Elek – KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010. 561–596.
- OROSZ 2010b OROSZ Krisztina: Lakáskultúra a késő középkori Magyarországon. Tanulmányok a visegrádi királyi palota enteriőrjeihez. In: *Visegrádi királyi palota* 2010, 227–297.
- OROSZ 2015 OROSZ Krisztina: Mozgó udvar – mozgó háztartás. Állandó vagy ideiglenes berendezés a késő középkori királyi és nemesi otthonokban? In: *In medio regni* 2015, 111–144.
- OROSZ [megjelenés alatt] OROSZ Krisztina: Aranyozott bőrkárpitok és más bőrből készült lakberendezési tárgyak a 15–17. századi magyar otthonokban. In: *Mesterségek, műhelyek és termékek a középkori és kora újkor Magyarországon. Tanulmánykötet Holl Imre tiszteletére*. Budapest, [megjelenés alatt].
- ORTVAY 1892–1912 ORTVAY Tivadar: *Pozsony város története I–IV*. Pozsony, 1892–1912.
- OTTAWAY–ROGERS 2002 OTTAWAY, Patrick – ROGERS, Nicola: *Craft, Industry and Everyday Life: Finds from Medieval York*. York, 2002.
- Ozorai Pipo* 1987 *Ozorai Pipo emlékezete*. Szerk.: VADAS Ferenc. Szekszárd, 1987.
- PAJORIN 2004 PAJORIN Klára: Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo Decembrio könyvtárideálja és Mátyás király könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 120. (2004) 1–13.
- PÁLFFY 2004 PÁLFFY Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. *Századok* 138. (2004) 1005–1101.

- PÁLFFY 2011 PÁLFFY Géza: Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. In: *Várak nyomában* 2011, 177–194.
- Paloták, kolostorok 2011 *Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai – Palaces, Monasteries, Villages. Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997)*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: BENDA Judit – BENKŐ Elek – MAGYAR Károly. Budapest, 2011.
- Pannonia Regia 1994 *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: MIKÓ Árpád – TAKÁCS Imre. Budapest, 1994.
- PAOLINI 2006 PAOLINI, Claudio: Chests. In: *At Home* 2006, 120–121.
- PAP 2000 PAP Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bukarest–Kolozsvár, 2000.
- PÁPAI PÁRIZ 1782 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino–Hungaricum*. Cibinii, 1782.
- PAPP 2005 PAPP Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon, 1480–1515*. Budapest, 2005.
- PAPP 2006 PAPP Szilárd: Zsigmond új rezidenciája Pozsonyban. In: *Sigismundus* 2006, 239–245.
- PARÁDI 1973 PARÁDI Nándor: Az Esztergom-Széchenyi téri ásátás. *ArchÉrt* 100. (1973) 232–249.
- PARÁDI 1990 PARÁDI Nándor: Mátyás címeres kályhacsempe lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Folia Archaeologica* 41. (1990) 147–167.
- PARAVICINI 1989 PARAVICINI, Werner: *Merész Károly*. Budapest, 1989.
- PARAVICINI 2011 PARAVICINI, Werner: *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*. München, 2011.
- Paris 1400 2004 *Paris 1400. Les arts sous Charles VI*. Ed.: TABURET-DELAHAYE, Elisabeth. Kiállítási katalógus – Musée du Louvre. Paris, 2004.
- PÁSZTOR 2007 PÁSZTOR Emese: *Oszmán-török szőnyegek az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből*. Budapest, 2007.
- PATAKI 2009 PATAKI Zita Ágota: Régi istenek és új hősök. A budai és a visegrádi királyi rezidencia elveszett szobraihoz. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 75–97.
- B. PERJÉS – E. NAGY – TÓTH 2004 B. PERJÉS Judit – E. NAGY Katalin – TÓTH Márta: Anjou-kori selyemleletek konzerválása. In: *Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázs emlékkönyv*. Szerk.: ÉRI István. Budapest, 2004. 7–24.
- PESTI 1538 PESTI Gábor: *Nomenclatura sex linguarum*. Viennae, 1538.
- PETNEKI 1987 PETNEKI Áron: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1987. 281–290.
- PETTKÓ 1887 Barcsay Druzsíanna hozománya. Közli: PETTKÓ Béla. *Történelmi Tár* 10. (1887) 791–794.
- PISAN 1839 PISAN, Christine de: Le livre des fais du sage Roy Charles. In: BOUCHON, Jean Alexandre C.: *Choix de chronique et memoires sur l'histoire de France*. Paris, 1839. 210–322.
- II. Piusz 2001 *II. Piusz pápa feljegyzései I–II*. Ford.: BELLUS Ibolya – BORONKAI Iván. Budapest, 2001.
- PLAČEK–BÓNA 2007 PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin: *Encyklopédia slovenských bradov*. Praha–Bratislava, 2007.
- POLGÁR 2008–2010 POLGÁR Balázs: Két háromlábú bronzedény töredékei a Mátyás Király Múzeum gyűjteményéből. *Folia Archaeologica* 54. (2008–2010) 257–265.
- POLLA 1979 POLLA, Belo: *Bratislava – západné suburbium*. Košice, 1979.
- POMOZI 1973–1974 POMOZI István: Régi fafödémek Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem* 8. (1973–1974) 215–221.
- PÓR 1884a A pozsonyi társas káptalan egyik kanonokja és préposti helytartó házának leltára 1555-ből. Közli: PÓR Antal. *Történelmi Tár* 1884. 393–394.

- PÓR 1884b A pozsonyi társas káptalan idősb kanonokja házának leltára 1558-ból. Közli: PÓR Antal. *Történelmi Tár* 1884. 395–398.
- PRAJDA 2011 PRAJDA Katalin: Manetto di Jacopo Ammanatini, Ozorai Pipó építésze és a firenzei asztalosság. In: *Várak nyomában* 2011, 201–206.
- PRAZ 1964 PRAZ, Mario: *An Illustrated History of Interior Decoration from Pompeii to Art Nouveau*. London, 1964.
- PREYER 2006 PREYER, Brenda: The acquaio (wall fountain) and fireplace in Florence. In: *At Home* 2006, 284–287.
- PROKOPP 2001 PROKOPP Mária: *A várkapolna és Vitéz János érsek studiójának freskói*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 692. Budapest, 2001.
- Quellen* 1886 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen I. Rechnungen aus 1503–1526*. Hrsg. auf Kosten der Stadt Kronstadt. Kronstadt, 1886.
- RÁCZ 2010 RÁCZ Miklós: Csesznek vára. *Castrum* 11. (2010/1) 101–104.
- RÁCZ–LASZLOVSZKY 2005 RÁCZ Miklós – LASZLOVSZKY József: *Monostorossáp, egy Tisza menti középkori falu*. Budapest, 2005.
- RADOCSAY 1955 RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest, 1955.
- RADOCSAY 1977 RADOCSAY Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1977.
- RADVÁNSZKY 1986 RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III*. Budapest, 1879–1896. Reprint: Budapest, 1986.
- RADVÁNSZKY–ZÁVODSZKY 1909 RADVÁNSZKY Béla – ZÁVODSZKY Levente: *A Héderváry-család oklevéltára I*. Budapest, 1909.
- RAGGIO–WILMERING 1999 RAGGIO, Olga – WILMERING, Antoine M.: *The Gubbio Studiolo and its Conservation I–II*. New York, 1999.
- RASPE 1909 RASPE, Theodor: Eine gotische Truhenplatte mit christlichen Sinnbildern. *Zeitschrift für christliche Kunst* 22. (1909) 197–202.
- RASZTIK 1993 RASZTIK Tibor: Kovácmunka a késő középkori ónodi várban. Függelék: Az ónodi vár leltára 1520-ból. *Aetas* 1993/1. 49–63.
- RASZTIK 1998 RASZTIK Tibor: A pétervárad apátság leltára 1495-ből. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: CSUKOVITS Enikő. Budapest, 1998. 197–216.
- Raumstrukturen* 2015 *Raumstrukturen und Raumausstattung auf Burgen in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg.: SCHMID, Christina – SCHICHTA, Gabriele – KÜHTREIBER, Thomas – HOLZNER-TOBISCH, Kornelia. Heidelberg, 2015.
- Régi magyar* 1840 *Régi magyar nyelvemlékek* II/2. Szerk.: DÖBRENTÉI Gábor. Buda, 1840.
- Régiségek könyve* 1983 *Régiségek könyve*. Szerk.: VOIT Pál. Budapest, 1983.
- Reneszánsz* 1988 *Reneszánsz és manierizmus I–II. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből*. Kiállítási katalógus – Iparművészeti Múzeum. Szerk.: PÉTER Márta. Budapest, 1988.
- Reneszánsz látványtár* 2009 *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: BUZÁS Gergely – OROSZ Krisztina – VASÁROS Zsolt. Budapest, 2009.
- RÉTHELYI 2005 RÉTHELYI Orsolya: „...Maria regina ... nuda venerat ad Hungariam...” A királyné kincsei. In: *Habsburg Mária* 2005, 107–113.
- RÉTHELYI 2010 RÉTHELYI, Orsolya: *Mary of Hungary in Court Context (1521–1531)*. PhD thesis, Central European University. Kézirat. Budapest, 2010.
- REY 2004 REY, Fabrice: Les collection de tapisseries. In: *L'art à la cour de Bourgogne. Le mécénat de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur (1364–1419)*. Kiállítási katalógus. Paris, 2004. 123–125.
- REYNIÈS 1987 REYNIÈS, Nicole de: *Le mobilier domestique*. Paris, 1987.
- RIEGL 1892 RIEGL, Alois: Ältere orientalische Teppiche aus dem Besitze des allerhöchstens Kaiserhauses. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 13. (1892) 267–331.
- RINGLER 1965 RINGLER, Josef: *Tiroler Hafnerkunst*. Tiroler Wirtschaftsstudien 22. Innsbruck, 1965.

- ROMÁN 1969–1970 ROMÁN András: A műemlék-lakóházak problémái. *Magyar Műemlékvédelem* 6. (1969–1970) 315–329.
- ROSSIGNOLI 2009 ROSSIGNOLI, Guia: *Cuoi d'oro. Corami da tappezzeria, paliotti e cuscini del Museo Stefano Bardini*. Firenze, 2009.
- ROTH 1905 ROTH, Victor: *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*. Strassburg, 1905.
- ROTH 1908 ROTH, Victor: *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*. Strassburg, 1908.
- ROTH 1912 ROTH Viktor: Az almakeréki templom és műkincsei. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből* 3/1. (1912) 128–173.
- ROTH 1915 ROTH Viktor: Gótizálású fabutorok az erdélyi szász templomokban. *ArchÉrt* 35. (1915) 244–260.
- ROTH HEEGE 2012 ROTH HEEGE, Eva: *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL)*. Basel, 2012.
- RUSU 2011 RUSU, Adrian Andrei: Várad vára a 16. századig. In: *Várak nyomában* 2011, 217–229.
- RUSU 2017 RUSU, Adrian Andrei: A késő középkori kelet-magyarországi elit ingóságai. In: *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: KÁDAS István – WEISZ Boglárka. Budapest, 2017. 487–509.
- RUTTKAY 1996 RUTTKAY, Alexander: Sídlo pánov zo Šimonovian v stredoveku (Der Herrnsitz von Šimonovany im Mittelalter). *Archaeologia historica* 21. (1996) 329–348.
- SABJÁN 1991 SABJÁN Tibor: *Népi cserépkályhák*. Budapest, 1991.
- SABJÁN 1998 SABJÁN Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban. *Ethnographia* 109. (1998) 7–46, 477–503.
- SABJÁN 2001 SABJÁN Tibor: Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a bonfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: CSERI Miklós – TÁRNOKI Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 281–330.
- SAHM 1912 SAHM, Wilhelm: *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau I*. Königsberg, 1912.
- SALMI 1956 SALMI, Mario: *La miniatura italiana*. Milano, 1956.
- G. SÁNDOR 1984 G. SÁNDOR Mária: *Reneszánsz Baranyában*. Budapest, 1984.
- G. SÁNDOR 1999 G. SÁNDOR, Mária: Die mittelalterlichen Gebäude und Gebäudereste der Bischofsburg zu Pécs – A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai. In: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás*. Red.: SZIJÁRTÓ, Kálmán – G. SÁNDOR, Mária. München–Budapest, 1999. 25–47.
- SANUTO 1881 *I diarii di Marino Sanuto V*. Pubblicato a cura di Federico STEFANI. Venezia, 1881.
- SCHEINRING 1994 SCHEINRING József: XVII. századi karosszék történeti és technikatörténeti kutatása. *Műtárgyvédelem* 1994/23. 7–12.
- SCHIAPARELLI 1908 SCHIAPARELLI, Attilio: *La casa fiorentina e i suoi arredi nel secoli XIV e XV I–II*. Firenze, 1908. (Reprint kiadás: Firenze, 1983.)
- SCHIMMELPFENNIG 1994 SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: Ad maiorem pape gloriam. La fonction des pièces dans le palais des Papes d'Avignon. In: *Architecture* 1994, 25–46.
- SCHMIDT 1958 SCHMIDT, Heinrich: *Alte Seidenstoffe*. Braunschweig, 1958.
- SCHMIDT 1917 SCHMIDT, Robert: *Möbel*. Berlin, 1917.
- SCHMIDTMAYER 2010 SCHMIDTMAYER Richárd: Gerencsér és várának története az írott források alapján. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 16. (2010) 69–85.
- SCHMIDTMAYER 2016 SCHMIDTMAYER Richárd: A tatai vár. *Castrum* 19. (2016/1–2) 155–159.
- SCHMIDT–MÜLLER 2000 SCHMIDT, Leopold – MÜLLER, Armin: *Bauernmöbel im Alpenraum. Österreich – Südtirol – Bayern – Schweiz*. Innsbruck, 2000.
- SCHMITZ 1920 SCHMITZ, Hermann: *Bildteppiche. Geschichte der Gobelinnwirkerei*. Berlin, 1920.

- SCHMOTZ 2000 SCHMOTZ, Karl: Spätgotische Leuchtermännchen – Bemerkungen zu einer vermeintlich bekannten Denkmälergruppe. *Deggendorfer Geschichtsblätter* 21. (2000) 97–145.
- SCHOCK-WERNER 1995 SCHOCK-WERNER, Barbara: Bedeutung und Form mittelalterlicher Raumverschlüsse nach den Bildquellen. In: *Fenster und Türen in historischen Webr- und Wohnbauten*. Hrsg.: SCHOCK-WERNER, Barbara – BINGENHEIMER, Klaus. Stuttgart, 1995. 122–130.
- SCHOTTMÜLLER 1928 SCHOTTMÜLLER, Frida: *Wohnungskultur und Möbel der italienischen Renaissance*. Stuttgart, 1928.
- SCHRAMM 1955 *Geistliche Auslegung des Lebens Jesu Christi. Eine Holzschnittfolge des 15. Jahrhunderts*. Hrsg.: SCHRAMM, Albert. Leipzig, 1955.
- SCHUBRING 1915 SCHUBRING, Paul: *Cassoni. Truben und Trubenbilder der italienischen Frührenaissance*. Leipzig, 1915.
- SCHULZE 1917 SCHULZE, Paul: *Alte Stoffe*. Berlin, 1917.
- SCHWANDTNER 1746 SCHWANDTNER, Johann Georg: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini... I. Vindobonae*, 1746.
- SCULLY 1997 SCULLY, Terence: *The Art of Cookery in the Middle Ages*. Woodbridge, 1997.
- CS. SEBESTYÉN – HORGER 1927 CS. SEBESTYÉN Károly – HORGER Antal: Szék, karszék, karosszék, karfa. *Néprajzi Értesítő* 19. (1927) 63–69.
- SHEARMAN 1975 SHEARMAN, John: The collections of the younger branch of the Medici. *The Burlington Magazine* 1975. január. 12–27.
- Sigismundus* 2006 *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437*. Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: TAKÁCS Imre. [Mainz], 2006.
- SIKLÓSI 1983 SIKLÓSI, Gyula: „Dreihäusener” Pokal von Székesfehérvár. *Alba Regia* 20. (1983) 153–168.
- SIKLÓSI 1996 SIKLÓSI Gyula: Székesfehérvár. In: ALTMANN Julianna – BICZÓ Piroska – BUZÁS Gergely – HORVÁTH István – KOVÁCS Annamária – SIKLÓSI Gyula – VÉGH András: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Budapest, 1996. 45–64.
- SIKLÓSI 2010 SIKLÓSI, Gyula: Berufe und ihre Territoriale Verteilung im mittelalterlichen Székesfehérvár. *Alba Regia* 39. (2010) 7–68.
- SIKLÓSSY 2004 SIKLÓSSY László: *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Budapest, 1919. Reprint: Budapest, 2004.
- SIMON 2000 SIMON Zoltán: *A füzéri vár a 16–17. században*. Miskolc, 2000.
- SIMON 2007 SIMON Zoltán: A regéci vár kutatásának eddigi eredményei. *Castrum* 5. (2007/1) 121–126.
- SIMON 2008 SIMON Zoltán: *A kisvárdai vár inventáriumai*. Kisvárdai, 2008.
- SISKA 2001 SISKA József: Premontrei szerzetesek a bodrogi Leleszen. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 40. (2001) 287–297.
- Slovenské múzeá* 1975 *Slovenské múzeá*. Red.: GAŽO, Jozef. Bratislava, 1975.
- SMOLÁKOVÁ 2001 SMOLÁKOVÁ, Mária: K ikonografickej problematike nástenných malieb v tzv. Thurzovom dome v Banskej Bystrici (Zur ikonografischen Problematik der Wandmalerei im sogn. Thurzo-Haus in Banská Bystrica). *Archaeologia historica* 26. (2001) 227–240.
- SMOLÁKOVÁ 2002 SMOLÁKOVÁ, Mária: Stredoveké nástenné mal'by Zvolenského hradu (Mittelalterliche Wandgemälde in der Burg von Zvolen). *Archaeologia historica* 27. (2002) 289–306.
- SMOLÁKOVÁ 2003a SMOLÁKOVÁ, Mária: K problematike tzv. zelených izieb neskorého stredoveku (Zur problematik der sog. grünen Stuben im Spätmittelalter). *Archaeologia historica* 28. (2003) 637–647.

- SMOLÁKOVÁ 2003b SMOLÁKOVÁ, Mária: Nástenné maliarstvo: premena funkcie. Neskoro-gotické nástenné maľby v profánnej architektúre. In: *Gotika* 2003, 499–511.
- SNODIN–STYLES 2004 SNODIN, Michael – STYLES, John: *Design and the Decorative Arts. Tudor and Stuart Britain, 1500–1714*. London, 2004.
- SOLTÉSZ 1905 SOLTÉSZ Gyula: *Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai*. Bölcsészettudományi értekezés. Művelődéstörténeti Értekezések 18. Budapest, 1905.
- SPEKNER 2002 SPEKNER Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. *BudRég* 35. (2002) 403–425.
- SPEKNER 2015 SPEKNER Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig*. Budapest, 2015.
- Stadt im Wandel* 1985 *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland, 1150–1650* I–IV. Ausstellungskatalog – Braunschweigisches Landesmuseum. Hrsg.: MECKSEPER, Cord. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1985.
- STAMPFER 2004 STAMPFER, Helmut: Holz in der Burgenarchitektur Fallbeispiel Reifenstein (Italien). In: *Holz* 2004, 175–181.
- STEANE 1999 STEANE, John: *The Archaeology of the Medieval English Monarchy*. London–New York, 1999.
- STEPHAN–GAIMSTER 2002 STEPHAN, Hans-Georg – GAIMSTER, David: Die „Falke-Gruppe“. Das Reich verzierte Lausitzer Steinzeug der Gotik und sein archäologisch-historisches Umfeld. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 30. (2002) 107–163.
- STRAUSS 1972 STRAUSS, Konrad: Keramikgefäße, insbesondere Fayencegefäße auf Tafelbildern der deutschen und niederländischen Schule des 15. und 16. Jahrhunderts. *Mitteilungsblatt – Keramik-Freunde der Schweiz* 84. (Dezember 1972) 3–42.
- STREICH 2007 STREICH, Brigitte: Sepultus in Wymaria. Grablegen und Begräbnisrituale der Kurfürsten und Herzöge in Sachsen. In: *Mittelalterliche Fürstenhöfe und ihre Erinnerungskulturen*. Hrsg.: FEY, Carola – KRIEB, Steffen – RÖSENER, Werner. Göttingen, 2007. 249–275.
- SUCKALE 2008 SUCKALE, Robert: Mátyás késő gótikus műpártolásának közép-európai kapcsolatai. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 101–111.
- SYSON 2006 SYSON, Luke: The Medici study. In: *At Home* 2006, 288–293.
- SZABÓ 1969 SZABÓ István: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969.
- SZABÓ 1990 SZABÓ J. József: Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárban, 1982–1989-ben. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk.: HORVÁTH László. Gyöngyös, 1990. 163–172.
- SZABÓ 1987–1988 SZABÓ Judit: Ásatásból származó 14. századi ólomkeretes üveglak részletének restaurálása. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 25. (1987–1988) 87–91.
- SZABÓ 1938 SZABÓ Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest, 1938.
- SZABÓ 1878 SZABÓ Károly: Szinyér vára leltára 1559-ből. *Történelmi Tár* 1878. 663–665.
- SZABOLCSI 1954 SZABOLCSI Hedvig: *Régi magyar bútorok. Főúri és polgári bútorművészet*. Budapest, 1954.
- SZABOLCSI–STERNEGG 1953 SZABOLCSI Miklósné – STERNEGG Mária: *Európai bútorok a XV–XVIII. századig. Magyar bútorok a XVIII–XIX. században*. Vezető és katalógus a Nagytétényi Kastélymúzeum enteriőr kiállításaihoz. Budapest, 1953.
- SZAMOTA 1891 SZAMOTA István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Budapest, 1891.
- SZAMOTA 1894 SZAMOTA István: *A schlägeli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Budapest, 1894.

- SZAMOTA 1896 SZAMOTA István: *A Murelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból.* Budapest, 1896.
- SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906 SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula: *Magyar oklevél-szótár.* Budapest, 1902–1906.
- SZATMÁRI 1985 SZATMÁRI Imre: Későközépkori kályhacsempék Nagymágocsról. In: *Régészeti tanulmányok* I. Szerk.: FODOR István. Acta Antiqua et Archaeologica, Supplementum V. Szeged, 1985. 55–77.
- SZATMÁRI 2003 SZATMÁRI Imre: Késő gótikus, ember alakú gyertyatartó Sarkadról. *MFMEÉ – StudArch* 9. (2003) 387–398.
- B. SZATMÁRI 1974 B. SZATMÁRI Sarolta: Előzetes jelentés a tatai vár ásatásáról. *ArchÉrt* 101. (1974) 45–54.
- B. SZATMÁRI 1987 B. SZATMÁRI Sarolta: Tata. In: *Művészet Zsigmond* 1987, II. 191–194.
- B. SZATMÁRI 1989 B. SZATMÁRI Sarolta: Kályhacsempék a tatai várból II. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 3. (1989) 5–14.
- SZEMEREY 2001 SZEMEREY Tamás: Szemelvények az ajtó múltjából I. (Kezdetek). *Hírfa* 11/14. (2001) 30–32.
- SZENDE 1990 SZENDE Katalin: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban. *Aetas* 1990/3. 69–123.
- SZENDE 2004 SZENDE Katalin: *Ottthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* Budapest, 2004.
- SZENDREI 1888 SZENDREI János: Brinye vár javainak és hadiszereinek jegyzéke 1489 november 27-éről. *Hadtörténelmi Közlemények* 1. (1888) 495–499.
- SZENDREI 1889 SZENDREI János: Perényi Imre nádor némely ingóságai 1497-ben. *ArchÉrt* 9. (1889) 320–330.
- SZENDREI 1891 SZENDREI János: A velikai vár felszerelésének jegyzéke 1491 márczius 9. *Hadtörténelmi Közlemények* 4. (1891) 551–555.
- SZENTPÉTERY 1939 ifj. SZENTPÉTERY Imre: Nemesi és polgári életforma. In: *Magyar művelődéstörténet* II. *Magyar renaissance.* Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, 1939. 309–343. (Reprint: Szekszárd, 1993.)
- SZENTPÉTERY–KERNY 1990 SZENTPÉTERY Tibor – KERNY Terézia: *Az Oltól a Küküllőig. Erdélyi szász erődtemplomok.* Budapest, 1990.
- Szent Zsigmond* 1996 *A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: BUZÁS Gergely – FELD István. Budapest, 1996.
- „*Szerelmes Orsikám...*” 1988 „*Szerelmes Orsikám...*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése.* Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: VIDA Tivadar. Budapest, 1988.
- SZERÉMI 1877 SZERÉMI [= ODESCALCHI Arthur]: Gyulai István végrendelete 1541. *ArchÉrt* 11. (1877) 125–127.
- SZERÉMI 1879 SZERÉMI [= ODESCALCHI Arthur]: Szent-György vára, 1538. *ArchÉrt* 13. (1879) 218–229.
- SZILÁGYI 1983 SZILÁGYI András: Régi órák. In: *Régiségek könyve* 1983, 244–258.
- SZOVÁK 2008 SZOVÁK Kornél: A király és az egyház – Mátyás személyes vallásossága. In: *Hunyadi Mátyás* 2008, 393–396.
- SZÖRÉNYI 2004 SZÖRÉNYI Gábor András: A szuhogy-csorbakői vár kutatása. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 43. (2004) 231–320.
- SZÓKE 1996 SZÓKE, Béla Miklós: Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb. *Antaeus* 23. (1996) 251–305.
- SZÓKE–BUZÁS 1990 SZÓKE Mátyás – BUZÁS Gergely: A visegrádi Alsóvár a 13. században. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989.* Szerk.: HORVÁTH László. Gyöngyös, 1990. 121–134.
- SZŰCS 1958 SZŰCS Jenő: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. *BudRég* 18. (1958) 313–363.
- Szydłowiecki* 2004 *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból.* Sajtó alá rendezte: ZOMBORI István. Budapest, 2004.

- H. TAKÁCS 1970 H. TAKÁCS Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*. Budapest, 1970.
- TAKÁTS 1902 TAKÁTS Sándor: Abstemius (Bornemissza) Pál püspök végrendelete. *ArchÉrt* 22. (1902) 202–210.
- TAMÁSI 1989 TAMÁSI Judit: Népies kályhacsempék a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. Újabb adatok a dunántúli népies kályhás műhelyek működéséhez. *Pápai Múzeumi Értesítő – Acta Musei Papensis* 2. (1989) 149–181.
- TAMÁSI 1995 TAMÁSI, Judit: *Vervandte Typen im schweizerischen und ungarischen Kachelfundmaterial in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Budapest, 1995.
- TEKE 2007 TEKE Zsuzsa: Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban: Raggione Bontempi 1488–1528. *Századok* 141. (2007) 967–990.
- TEMESVÁRY 1961 TEMESVÁRY Ferenc: Kulcs típusok és zár-mechanizmusok fejlődése a 15. században. *Folia Archaeologica* 13. (1961) 151–181.
- TESCHLER 1906 TESCHLER Béla: *Liptó-új-vár története*. Liptószentmiklós, 1906.
- TETTAMANTI 1994 TETTAMANTI Sarolta: A váci vár. *Váci Könyvek* 7. (1994) 101–174.
- THALLÓCZY–BARABÁS 1913 THALLÓCZY Lajos – BARABÁS Samu: *A Frangepán család oklevéltára II. 1454–1527*. Budapest, 1913.
- THALY 1886 THALY Kálmán: Szőnyegek, gobelinek, zászlók, fegyverek és egyéb ritkaságok Ecsed várában, 1669. *ArchÉrt* (Új folyam) 6. (1886) 134–143.
- THORNTON 1990 THORNTON, Peter: *Seventeenth-century Interior Decoration in England, France and Holland*. New Haven–London, 1990. (4. kiadás)
- THORNTON 1991 THORNTON, Peter: *The Italian Renaissance Interior, 1400–1600*. New York, 1991.
- THURLEY 1993 THURLEY, Simon: *The Royal Palaces of Tudor England. Architecture and Court Life, 1460–1547*. New Haven–London, 1993.
- THURLEY 1999 THURLEY, Simon: *Whitehall Palace. An Architectural History of the Royal Apartments, 1240–1690*. New Haven–London, 1999.
- THURLEY 2003 THURLEY, Simon: *Hampton Court. A Social and Architectural History*. New Haven–London, 2003.
- TIMÁR 1920 TIMÁR Kálmán: Meluzina históriája gobelinen. *Irodalomtörténet* 9. (1920) 19.
- TOESCA 1939 TOESCA, Elena Berti: *Il Tacinum Sanitatis*. Bergamo, 1939.
- TOMBOR 1968 TOMBOR Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*. Budapest, 1968.
- TOMIČIĆ 2003 TOMIČIĆ, Željko: Na tragu srednjovjekovnog dvora knezova Iločkih (Újlaki) (Auf den Spuren des mittelalterlichen Palastes der Fürsten von Ilok /Újlaki/). *Prilozi. Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20. (2003) 131–150.
- TOMKA 2007 TOMKA Gábor: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából. *ArchÉrt* 132. (2007) 241–266.
- TOMKA 2009 TOMKA Gábor: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából II. *Comm.ArchHung* 2009. 359–383.
- TOMKA 2011 TOMKA Gábor: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából III. Erények, hősök, emberevők. In: *Várak nyomában* 2011, 277–296.
- TORMA 1879 TORMA Károly: XVI-ik századi összeírások. *Történelmi Tár* 1879. 558–565.
- TORMA 1884 TORMA Károly: Leltárak, összeírások. *Történelmi Tár* 1884. 140–150.
- TORRITI 1977 TORRITI, Piero: *La Pinacoteca Nazionale di Siena*. Siena, 1977.
- TÓTH B. 2006 TÓTH Boglárka: A visegrádi fellegvár középkori kerámiaanyaga. In: *A visegrádi fellegvár*. Szerk.: BUZÁS Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád, 2006. 50–103.
- TÓTH–BOTÁR–GRYNAEUS 2014 TÓTH, Boglárka – BOTÁR, István – GRYNAEUS, András: Analiza dendrocronologică a mobilierului bisericilor din Transilvania. *Ars Transilvaniae* 24. (2014) 111–126.

- TÓTH–BUZÁS 2016 TÓTH Endre – BUZÁS Gergely: *Magyar építészet 1. A rómaiaktól Buda elfoglalásáig. (A kezdetektől 1541-ig)*. Budapest, 2016. (2. átdolgozott, bővített kiadás)
- C. TÓTH 2005 C. TÓTH Norbert: A Szentgyörgyi és a Bazini család várainak leírása a Zsigmond-korból. *Castrum* 1. (2005/1) 7–11.
- C. TÓTH 2009 C. TÓTH Norbert: Ecsedi Bátor István nádor pozsonyi tartózkodásának számadáskönyve. Adalékok Magyarország 1526 végi politikatörténetéhez. *Levéltári Közlemények* 80. (2009) 169–208.
- TÓTH S. 2006 TÓTH Sándor: A budai királyi palota épületei a Zsigmond-korban. In: *Sigismundus* 2006, 200–217.
- TÖRÖK 2005 TÖRÖK Gyöngyi: *Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában*. Budapest, 2005.
- ULLMANN 1981 *Geschichte der deutschen Kunst, 1350–1470*. Hrsg.: ULLMANN, Ernst. Leipzig, 1981.
- Um die Wurst* 2005 *Um die Wurst. Vom Essen und Trinken im Mittelalter*. Hrsg.: POHANKA, Reinhard. Ausstellungskatalog – Museen der Stadt Wien. Wien, 2005.
- Urbaria et Conscriptioes* 1–8. *Urbaria et Conscriptioes* 1–8. Szerk.: ARADI Nóra. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai IV–VI, XI, XV, XVIII–XX. Budapest, 1967–1990.
- VÁCZ 1940 VÁCZ Elemér: Két udvar, két főnemesség. In: *Magyar művelődéstörténet III. A kereszténység védőbástyája*. Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Budapest, 1940. 255–291. (Reprint: Szekszárd, 1993.)
- VADÁSZI 1971 VADÁSZI Erzsébet: Ezüst borítású bútorok az Esterházy-gyűjteményben. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve* 13. (1971) 27–37.
- VADÁSZI 1974 VADÁSZI, Erzsébet: Deux caquetoires. *Ars Decorativa* 2. (1974) 45–60.
- VADÁSZI 1975 VADÁSZI, Erzsébet: Berceaux de quatre siècles. *Ars Decorativa* 3. (1975) 21–39.
- VADÁSZI 1976 VADÁSZI, Erzsébet: Ungarische Kastentische. *Ars Decorativa* 4. (1976) 7–31.
- VADÁSZI 1977 VADÁSZI, Erzsébet: Buffet où dressoir? L'influence de Ducerceau sur un dressoir de Budapest. *Ars Decorativa* 5. (1977) 17–41.
- VADÁSZI 1979 VADÁSZI, Erzsébet: La stalle de Gölnicbánya. *Ars Decorativa* 6. (1979) 47–70.
- VADÁSZI 1986 VADÁSZI Erzsébet: Lakás, bútorzat. In: RADVÁNSZKY 1986, I. 296–308.
- VADÁSZI 1987 VADÁSZI Erzsébet: *A bútor története*. Budapest, 1987.
- VALCANOVER 1989 VALCANOVER, Francesco: *Carpaccio*. The Library of Great Masters. Firenze, 1989.
- VÁLI 1998 VÁLI István Csaba: A kandallófűtés vázlatos története. *Műemlékvédelmi Szemle* 1998/1. 177–202.
- VALTER 1975 VALTER Ilona: Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásáról. *ArchÉrt* 102. (1975) 88–100.
- VALTER 1985 VALTER Ilona: Ciszterci monostorok kutatása. *Studia Comitatus* 17. (1985) 563–594.
- VÁNDOR 1995 VÁNDOR László: *Botszentgyörgy vára*. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 9. Nagykanizsa, 1995.
- Várak a későközépkorban* 1992 *Várak a későközépkorban*. *Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: CABELLO, Juan. Budapest, 1992.
- Várak nyomában* 2011 *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: TEREI György – KOVÁCS Gyöngyi – DOMOKOS György – MIKLÓS Zsuzsa – MORDOVIN Maxim. Budapest, 2011.
- VARJÚ 1908 VARJÚ Elemér: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez* I. 1214–1457. Budapest, 1908.
- VARJÚ 1916 VARJÚ Elemér: A régiségtár gótikus szobája. *Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 1. (1916) 20–38.
- Vas megye* 2002 *Vas megye műemlékeinek töredékei* 2. *Magyarszecsőd–Zsennye. Vas megye* II. Szerk.: LŐVEI Pál. Lapidarium Hungaricum 6. Budapest, 2002.

- VÉGH 1997 VÉGH András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. *BudRég* 31. (1997) 295–310.
- VÉGH 1998 VÉGH András: *Budai királyi palota* 1. Budapest I. Lapidarium Hungaricum 4. Budapest, 1998.
- VÉGH 2003 VÉGH András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 31. (2003) 7–42.
- VÉGH 2006–2008 VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza* I–II. Budapest, 2006–2008.
- VÉGH 2008a VÉGH András: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* I–II. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: MIKÓ Árpád – VERŐ Mária. Budapest, 2008. I. 54–56, és Kat. I-2–4.
- VÉGH 2008b VÉGH András: A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai – Topographische Bezüge des Zunftbuches der deutschen Fleischer zu Ofen. In: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei – Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk.: KENYERES István. Budapest, 2008. 57–72, 139–158.
- VÉGH 2009 VÉGH András: Reneszánsz szobortalapzatok a budai királyi palotából. In: *Reneszánsz látványtár* 2009, 99–103.
- VÉGH 2010 VÉGH András: Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei. *Művészettörténeti Értesítő* 59. (2010) 211–232.
- VÉGH 2011 VÉGH András: A budai királyi palota Michael von Saurau útleírásában (1567). In: *Várak nyomában* 2011, 293–302.
- VÉGH–ZÁDOR 1991 VÉGH, András – ZÁDOR, Judit: Topographie und Architektur der Stadt Buda im Spätmittelalter. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 292–314.
- VÉGH 1983 VÉGH János: *Van Eyck*. Budapest, 1983.
- VELICH 1999 VELICH Andrea: Az ünnepek szerepe VII. Henrik és London kapcsolatában. *Aetas* 1999/4. 123–141.
- Verancsics 1857 *Verancsics Antal összes munkái* I. Közli: SZALAY László. Pest, 1857.
- VERESS 1938 VERESS Endre: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest, 1938.
- Veszprém megye 2009 *Veszprém megye egyházi élete a középkorban / Ecclesiastical Life in Veszprém County in the Middle Ages*. Kiállítási katalógus. Szerk.: RAJNER Pál. Veszprém, 2009.
- VINCZE 1878 VINCZE Gábor: Felső Wadásznak inventárium. 1631. ápril 15. *Történelmi Tár* 1878. 927–940.
- VIOLLET-LE-DUC 2003 VIOLLET-LE-DUC, Eugène: *Dictionnaire raisonné du mobilier* 1. *Mobilier – Ustensiles – Jeux*. Bayeux, 2003. (Reprint kiadás)
- Visegrádi királyi palota 2010 *A visegrádi királyi palota*. Szerk.: BUZÁS Gergely – OROSZ Krisztina. Budapest, 2010.
- Vivre au Moyen Age 2002 *Vivre au Moyen Age. Archéologie du quotidien en Normandie, XIIIe–XVe siècles*. Kiállítási katalógus. Textes réunis par: BERTHELOT, Sandrine – MARIN, Jean-Yves – REY-DELQUÉ, Monique. Milano, 2002.
- VIZI 2000 VIZI Márta: Grafitos kerámia Decs-Etéről és Ozoráról. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 22. (2000) 177–252.
- VOIT 1943 VOIT Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest, 1943.
- VOIT 1954 VOIT Pál: Magyar keramikatörténeti tanulmányok I. *Művészettörténeti Értesítő* 3. (1954) 113–122.
- VOIT 1954–1955 VOIT Pál: Gyarmati Dénes és a régi magyar építőgyakorlat. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1954–1955. 46–87.
- VOIT 1958 VOIT, Pál: I codici modenesi di Ippolito d'Este e le costruzioni edili a Esztergom. *ActaHAHung* 5. (1958) 283–315.
- VOIT 1993 VOIT Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest, 1993. (Az 1943-as kiadás bővített változata.)

- VOIT–HOLL 1963 VOIT, Pál – HOLL, Imre: *Alte ungarische Ofenkacheln*. Budapest, 1963.
- VÖRÖS 1992 VÖRÖS István: Egy 15. századi budavári ház állatsontleletei. A budavári középkori piacok hűselltatása a csontleletek alapján. *CommArchHung* 1992. 227–239.
- VUKOV 1990 VUKOV Konstantin: Az esztergomi vár 15. századi érseki palotájának rekonstrukciója. *Esztergom Évkönyve* (= Vitéz János Emlékkönyv) 1990. 98–160.
- VUKOV 2004 VUKOV Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei*. Budapest, 2004.
- VUKOV 2005 VUKOV Konstantin: *Ablakok*. Budapest, 2005.
- VUKOV 2010 VUKOV Konstantin: Ippolito d'Este építkezései az esztergomi palotában. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: TARI Edit – TÓTH Endre. Esztergom–Budapest, 2010 (2012). 168–172.
- WAGNER 2012 WAGNER, Jasmine: Der Ofen in der Goldenen Stube der Festung Hohensalzburg. Teil I: „The Dark Side(s)”. Fragen zu Standort und historischer Renovierung des Festungsofens sowie Vorstellung des polychrom glasierten Kachelensembles an dessen Rückwand. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 28. (2012) 19–66.
- WALCHER–PAUKERT 1914 WALCHER, Alfred Ritter von – PAUKERT, Johann Ritter von: *Burg Kreuzenstein an der Donau*. Wien, 1914.
- WECHSLER–KÜMMEL 1962 WECHSLER–KÜMMEL, Sigrid: *Schöne Lampen, Leuchter und Laternen*. München, 1962.
- WEIBEL 1952 WEIBEL, Adele C.: *Two Thousand Years of Textiles*. New York, 1952.
- WELCH 2002 WELCH, Evelyn: Public magnificence and private display Giovanni Pontano's *De splendore* (1498) and the domestic arts. *Journal of Design History* 15. (2002) 211–227.
- WENZEL 1859 WENZEL Gusztáv: Ozorai Píró. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1859. 172–270.
- WENZEL 1874 WENZEL Gusztáv: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I*. Budapest, 1874.
- WENZEL 1877 WENZEL Gusztáv: II. Ulászló magyar és cseh királynak házasságának élete, 1501–1506 I. *Századok* 11. (1877) 630–641.
- WENZEL 1878 WENZEL Gusztáv: *A XV. századi tárnoki jog*. Budapest, 1878.
- WHITELEY 1992 WHITELEY, Mary: Le Louvre de Charles V.: dispositions et fonctions d'une résidence royale. *Revue de l'Art* 97. (1992) 60–71.
- WHITELEY 1994a WHITELEY, Mary: La grosse tour du bois de Vincennes. Recontre de la résidence et de la defense 1. La grosse tour de Vincennes, résidence de Charles V. *Bulletin Monumental* 152. (1994) 313–335.
- WHITELEY 1994b WHITELEY, Mary: Royal and ducal palaces in France in the fourteenth and fifteenth centuries. Interior, ceremony and function. In: *Architecture* 1994, 47–63.
- WICK 1936 WICK Béla: *A kassai Szent Erzsébet dóm*. Kassa, 1936.
- WICK 1941 WICK Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa, 1941.
- WILCKENS 1982 WILCKENS, Leonie von: Die Wohnung des Bürgers im späten Mittelalter. In: *Das Schatzhaus der deutschen Geschichte*. Hrsg.: PÖRTNER, Rudolf. Düsseldorf–Wien, 1982. 249–275.
- WILKINSON ZERNER 1994 WILKINSON ZERNER, Catherine: Women's Quarters in Spanish Royal Palaces. In: *Architecture* 1994, 127–136.
- Windecke 2008 Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: SKORKA Renáta. Budapest, 2008.
- WINDISCH-GRAETZ 1982–1983 WINDISCH-GRAETZ, Franz: *Möbel Europas I–II*. I. *Von der Romanik bis zur Spätgotik. Mit einem Rückblick auf Antike und Spätantike*; II. *Renaissance und Manierismus. Vom 15. Jahrhundert bis in die erste Hälfte des 17. Jahrhunderts*. München, 1982–1983.
- WINZER 1982 WINZER, Fritz: *Du Mont's Lexikon der Möbelkunde*. Köln, 1982.

- WIRTLER 1987 WIRTLER, Ulrike: *Spätmittelalterliche Repräsentationsräume auf Burgen im Rhein-Lahn-Mosel-Gebiet*. Köln, 1987.
- ZACCAGNINI 2002 ZACCAGNINI, Marisa: *Pastiglia Boxes. Hidden Treasures of the Italian Renaissance – Cofanetti in pastiglia. Tesori nascosti del Rinascimento italiano*. Firenze, 2002.
- ZÁDOR 1984 ZÁDOR Anna: *Építészeti szakszótár*. Budapest, 1984.
- ZÁRUBA 2016 ZÁRUBA, František: Příspěvek k malířské výzdobě hradů v Čechách v době pohusitské (Ein Beitrag zur malerischen Ausschmückung der böhmischen Burgen in der Zeit nach den Hussitenkriegen). In: *Ecclesia docta. Společensví ducha a umění*. Red.: NESPĚŠNÁ HAMSÍKOVÁ, Magdaléna. Praha, 2016. 380–407.
- ZÁVODSZKY 1922 ZÁVODSZKY Levente: *A Héderváry-család oklevéltára II*. Budapest, 1922.
- ZENTAI 1973 ZENTAI Loránd: A Mátyás-emblémák értelmezéséhez. *Építés-Építészettudomány* 1973/3–4. 365–371.
- ZENTAI 2002 ZENTAI Tünde: *Az ágy és az alvás története*. Pécs, 2002.
- ZEUNE 1995 ZEUNE, Joachim: Kleinfenstergruppen und Trichterfenster an mittelalterlichen Burgen. In: *Fenster und Türen in historischen Webr- und Wohnbauten*. Hrsg.: SCHOCK-WERNER, Barbara – BINGENHEIMER, Klaus. Stuttgart, 1995. 51–60.
- ZEUNE 2006 ZEUNE, Joachim: Die Schatzkammern der Burg Burghausen: Gedanken zu einem Forschungsdesiderat. In: *Alltag auf Burgen 2006*, 74–82.
- ZLINSZKY-STERNEGG 1966 ZLINSZKY-STERNEGG, Mária: *Marqueterie renaissance dans l'ancienne Hongrie*. Budapest, 1966.
- ZLINSZKY – ZLINSZKYNÉ STERNEGG 1966 ZLINSZKY János – ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária: „Postes insuper emblemate conspicui”. *ArchÉrt* 93. (1966) 109–111.
- ZLINSZKYNÉ STERNEGG 1979 ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária: Magyar bútorok. In: *Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk. és a bevezetőt írta: MIKLÓS Pál. Budapest, 1979. 257–280.
- ZLINSZKYNÉ STERNEGG 1996 ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária: Remekbe készült debreceni almáriomos asztalok. *Művészettörténeti Értesítő* 45. (1996) 235–243.
- ZLINSZKYNÉ STERNEGG 2008 ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária: *Ládás asztaltól a gömbasztalig. Adatok Debrecen bútorművészetének 17–18. századi történetéhez*. Debrecen, 2008.
- ZLINSZKYNÉ STERNEGG 2010 ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária: Reneszánsz bútorművészet. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon X*. Főszerk.: KŐSZEGHY Péter. Budapest, 2010. 20–29.
- ZO I–XII. *A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk.: KAMMERER Ernő – LUKCSICS Pál – NAGY Imre – NAGY Iván – VÉGHÉLY Dezső. Pest–Budapest, 1871–1931.
- ZOLNAI 1894 ZOLNAI Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1894.
- ZOLNAY 1959–1960 ZOLNAY László: Esztergomi érsekek palotái a középkorban. *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve* 1959–1960. 201–228.
- ZOLNAY 1971 ZOLNAY László: *Vadászlatok a régi Magyarországon*. Budapest, 1971.
- ZOLNAY 1974–1975 ZOLNAY László: Szeged-környék néhány művelődéstörténeti emléke 1500 őszéről. *MFME* 1974–1975/1. 5–9.
- ZOLNAY 1975 ZOLNAY László: A lebontott zólyomi paplak gótikus falkép-sorozatai. *Művészettörténeti Értesítő* 24. (1975) 112–116.
- ZOLNAY 1977 ZOLNAY László: Az 1967–75. évi ásatásokról és az itt talált szoborcsoportokról. *BudRég* 24/3–4. (1977) 3–164.
- ZOLNAY 1978 ZOLNAY László: *Kincses Magyarország*. Budapest, 1978.
- ZOLNAY 1980 ZOLNAY László: Csonkolt faágas motívumok későgótikus épületplasztikánkban. *Művészettörténeti Értesítő* 29. (1980) 117–130.
- ZOLNAY 1982 ZOLNAY László: *Az elátkozott Buda – Buda aranykora*. Budapest, 1982.
- ZOLTVÁNY 1899 ZOLTVÁNY Irén: Szelestey Miklósné végrendelete, 1558-ból. *Magyar Nyelvőr* 28. (1899) 21–23.

- ZOMBORI 1988 ZOMBORI István: *Lovagok és lovagrendek*. Budapest, 1988.
- ZOMBORI 2004 ZOMBORI István: Jagelló–Habsburg rendezési kísérlet 1523-ban Krzysztof Sztydlowiecki naplója alapján. In: *Sztydlowiecki* 2004, 219–328.
- Zsigmond 2014 *Jagelló Zsigmond herceg udvarának számadáskönyve (1504–1507) – The Court Account Book of Sigismund Jagiellon (1504–1507)*. Szerk.: RÁBAI Krisztina. Szeged, 2014.
- ZSO I. *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399)*. Összeállította: MÁLYUSZ Elemér. Budapest, 1951.
- ZSOLDOS 2005 ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynői intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005.

A DISSZERTÁCIÓBAN EMLÍTETT HELYSÉGEK MAI NEVEI

Ausztria

Borostyánkő – Bernstein
Fraknó – Forchtenstein
Sopronkeresztúr – Deutschkreutz

Horvátország

Bozsjákó – Božjakovina
Brinye – Brinje
Csáktornya – Čakovec
Erdőd – Erdut
Fejérkő – Bijela Stijena
Kustyerolc – Gušćerovec
Szomszédvár – Susedgrad
Sztenicsnyák – Steničnjak
Tapalóc – Zrinski Topolovac
Velike – Kraljeva Velika
Verőce – Virovitica

Lengyelország

Boroszló – Wrocław
Krakkó – Kraków

Románia

Ádámos – Adămuș
Almakerék – Mălâncrav
Berethalom – Birtalm
Beszterce – Bistrița
Brassó – Brașov
Ecel – Ațel
Gogánváralja – Gogan Varolea
Hégen – Brădeni (Henndorf)
Kolozsvár – Cluj-Napoca
Morgonda – Merghindeal
Nagybánya – Baia Mare
Nagysajó – Șieu
Nagyszeben – Sibiu
Riomfalva – Richiș
Rozsonda – Ruja
Szentbenedek – Mănăstirea
Szentdemeter – Dumitrești
Szészárma – Sășarm

Szlovákia

Bazin – Pezinok
Beckó – Beckov
Besztercebánya – Banská Bystrica
Csetnek – Štítnik
Csütörtökhely – Spišský Štvrtok
Dévény – Devín
Éleskő – Ostrý Kameň
Eperjes – Prešov
Garamszentbenedek – Hronský Beňadik
Gecefalva – Kocel'ovce
Hervartó – Hervartov
Kassa – Košice
Késmárk – Kežmarok
Körmöcbánya – Kremnica
Leibic – L'ubica
Lékér – Hronovce
Lelesz – Leles
Léva – Levice
Liptóújvár – Liptovský Hrádok
Lőcse – Levoča
Malompatak – Mlynica
Márkusfalva – Markušovce
Nyitrasimonyi – Partizánske
Párisfalva – Parížovce
Pozsony – Bratislava
Rimajánosi – Rimavské Janovce
Selmecebánya – Banská Štiavnica
Szentantal – Svätý Anton
Szentmihály – Liptovský Michal
Szepesbela – Spišská Bela
Szepesdaróc – Dravce
Szepeshely – Spišská Kapitula
Szepesolaszi – Spišská Vlachy
Szepesszombat – Spišská Sobota
Szepesváralja – Spišské Podhradie
Szmrecsány – Smrečany
Trencsén – Trenčín
Turány – Turany
Végles – Vígľaš
Vöröskő – Červený Kameň
Zayugróc – Uhrovec
Zólyom – Zvolen
Zólyomradvány – Radvaň nad Hronom
Zólyomszászfalu – Sásová
Zsegra – Žehra

FÜGGELÉK

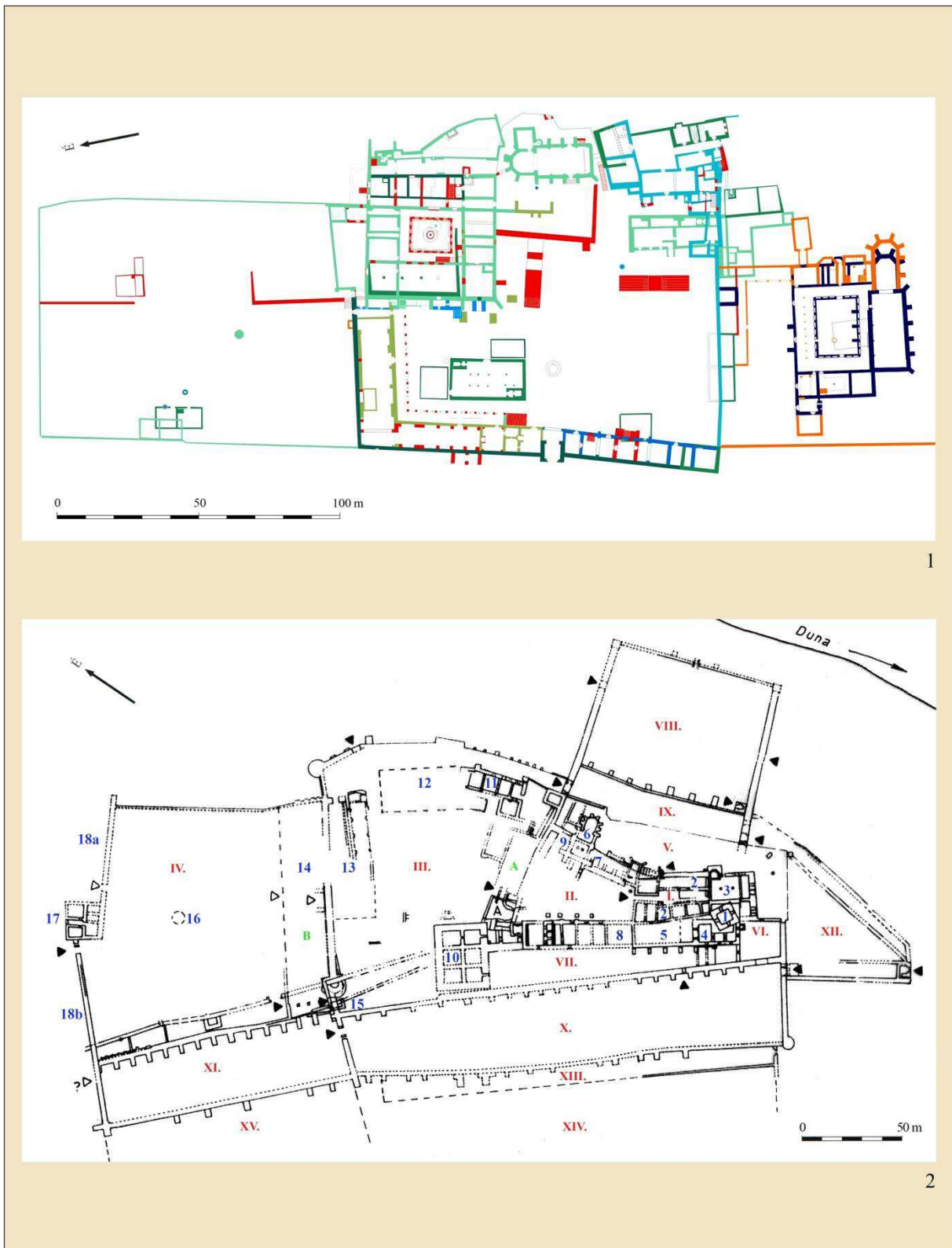
	Besztercei (1395 körül)	Schlägli (1405 körül)	Murmelius (1533)	Szikszi Fabricius Balázs (1590)
Bú- tor	<p>568. Lectus – ag 569. cubile – ag 570. grabatum – ag 571. lectile, kypan 1226. Mensa – asztal 1233. sedis – sek 1234. sedile, sek heh 1235. scampnum – kis sek 1236. scabellum – zamuł [ti. zsámoly] 1238. banka – panch 1239. tristeca – polch</p>	<p>1130. Lectus – ag 1131. lectifernium – agfedel 1132. cubile – agfedel 1133. grabatum – ag 1134. lectile – tippay 1815. Mensa – asztal 1820. sedes – zek 1821. sedile – kis zek 1822. scampnum – zek 1823. scapellum – kis zek 1825. pancha – pad 1826. tristeca – polch</p>	<p>1792. Abacus – Pohar seeg 1800. Mensa – Astal 1803. Tripus – Harum labo astal 1804. Sedile – Ewlo hel 1805. Sella – Sek nyerog 1806. Sellula – Kis sek 1807. Scamnum – Pad 1906. Cunabulum – Bolczo 1907. Lectus – Agy 1908. Fulcra – Nosola 1910. Lectica – Hordozo sek 1911. Scabellum – Padoczka 1912. Scamnum – Pad 1931. Arca – Sekren 1932. Arcula – kis sekren 1933. Vestiarium – Ruha tarto hel 1934. Scrinium – Reitek sekren</p>	<p>149. rész Abacus – pohar szek 150. rész Cista, cistella – Lada, ladaczka 153. rész Scrinium, cista – Szekreny 183. rész Mensa segmentata – Rakot asztal Mensa thesselata – Rakot asztal [Mensa] Vermiculata, variegata – Himes, festot asztal 184. rész Lectus – Agy Sponda – Nyoszolya Lectica – Kis nioszolya Hemicyclus – Szeczel 185. rész Arca, arcula – Lada Arcula libraria – Koniu tarto lada 190. rész Foruli – Konyu tarto polcz 193. rész Scrinium, Chartophilacium – Szekreny kiben leuel al 195. rész Abax, abacus – Pohar szeek 196. rész Mensa – Aztat Mensa abiegna – Fenyő asztal Mensa cupressina – Cipros fabol czinalt asztal Mensa segmentata, tesselata, vermiculata – Rakot asztal 197. rész Cilliba vel potins cibilla – Negy szegu asztal Discus – Kerekded asztal vag tanyer Tripus – Harom labo asztal Monopodium – Eg labon allo asztal Scamnum – Pad Sedile – Vlo szeek Sedes – Szeek Sella, Thronus – Seczely szeek Cathedra – Praedicallo szeek Hemicyclus – Fel kerek Seczely</p>

Lakberendezési tárgyak latin–magyar megnevezései néhány 14–16. századi szójegyzékben

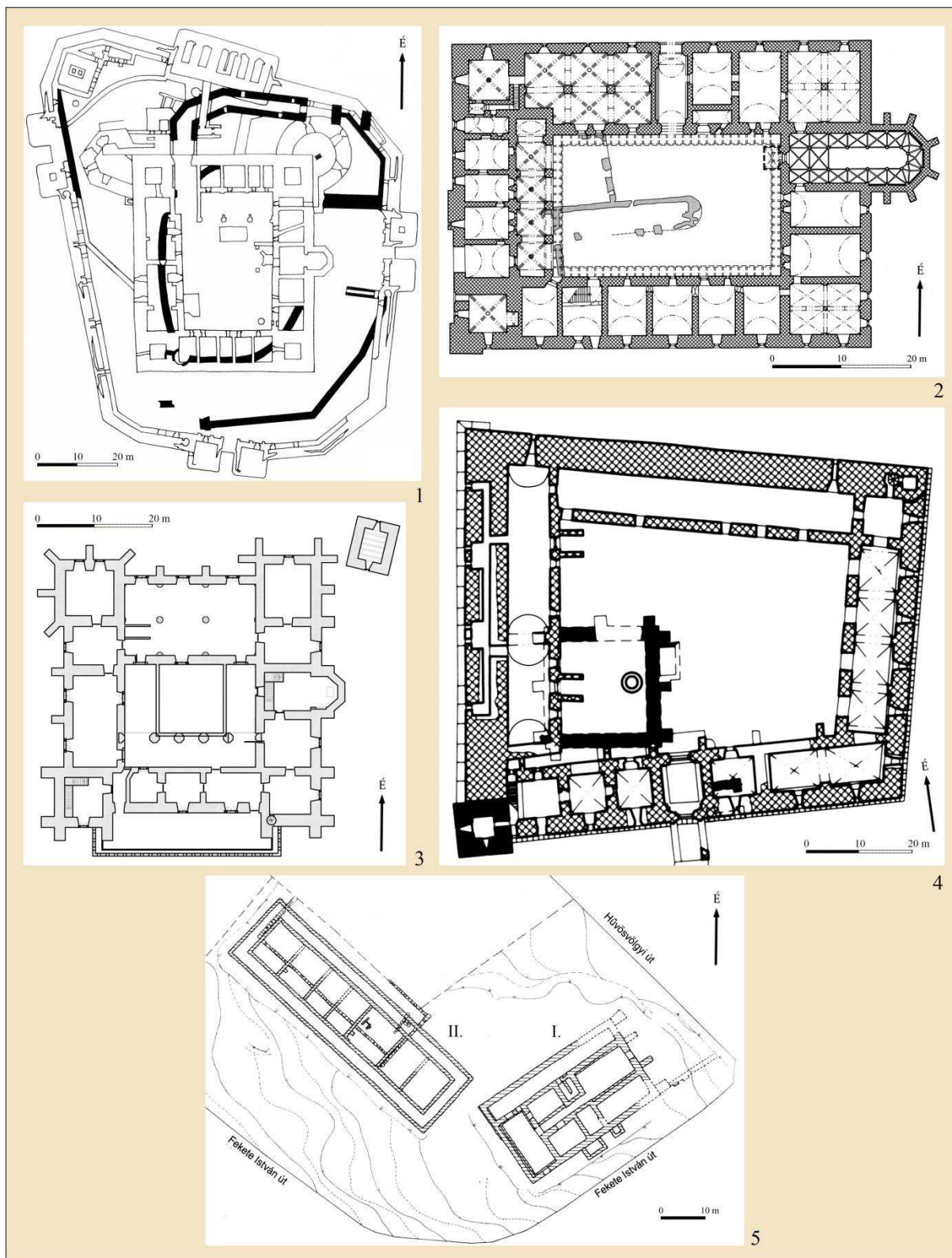
	Besztercei (1395 körül)	Schlägli (1405 körül)	Murmelius (1533)	Szikszai Fabricius Balázs (1590)
Ágy- fel- szere- lés, ágy- nemű	572. supellectile – agfel 573. suplex – ag fedel 575. lodex – laznak 579. matta – gyken 580. storium – gyken 581. Cortina – zapona 582. pluuiinar – parna 583. pluuiinarum – parna hay 584. Ceruile – vankas 585. lintiame –lelah [ti. lepedő] 586. cusinus – vankas 587. matrozimum – matraz 641. thorale – paplon 642. culcit – paplon 643. lintiam – lepedeu	1135. sub lectile – ag fedel 1136. supellex – ag fedel 1138. lodex – lasnak 1140. matta – geken 1141. sistorium – geken 1142. cortina – zapona 1143. pluuiinar – parna 1144. ceruical – fe ual 1145. lindenomen – lellach 1146. linteamen – lellach 1147. cussinus – vancus 1148. matrusium – matras 1149. toral – matras 1208. pulmatum – paplan 1209. culcitra – paplan	1913. Culcitra – Aluuo agy 1914. Matta – Gyken 1915. Ceruical – Feal 1916. Puluinus – Parna 1917. Puluillus – Kisparna 1918. Stragulum – Paplan 1919. Linteamen – Lepodo 1920. Toralia – Minden agyfodel	184. rész: Culcitra – Paplan Matta – Laagy duhna Ceruical – Vankos, feualy Puluinar, puluinus – Parna Puluillus – Kis parnaczká Stragula, -lum – Pokroc Syndon lecticaria – Gyolcz lepedo 185. rész: Linteum – Koz lepodo Lodix – Lasnak Toralia – Agy lepel
Vilá- gító- eszköz	-----	-----	1628. Candelabrum – Gergia torto 1629. Lichnus pensilus – Lampas 1790. Candelabrum – Giyrgia tarto 1791. Laterna – Lampas	125. rész: Candelabrum – gyertia tarto Lychnus pensilis – Lampas 186. rész: Lucerna – Szouetnek Lucerna pensilis – Fuggo gyerttia tarto 195. rész: Candelabrum pensile – Fuggo gyertya tarto Lychnus pensilis – Fuggo mecz Laterna – Szaru lampas Laterna vesicaria – Tehen bellel boritot lampas Laterna papyracea – Papirossal boritot lampas
Kár- pít, sző- nyeg	574. capete – zeneg 588. carpoltios – karpit	1137. tapete – zeneg 1150. tapoletus – karpit	1921. Tapes – Zunie 1922. Auleum – Karpit 1923. Corinta [re.: Cortina] – Draga karpit	185. rész: Belluatus tapes – Olly szonyeg kin sok vadakat szottenek Aulaeum – Karpit Cortina – Suporlat, draga karpit

Lakberendezési tárgyak latin–magyar megnevezései néhány 14–16. századi szójegyzékben

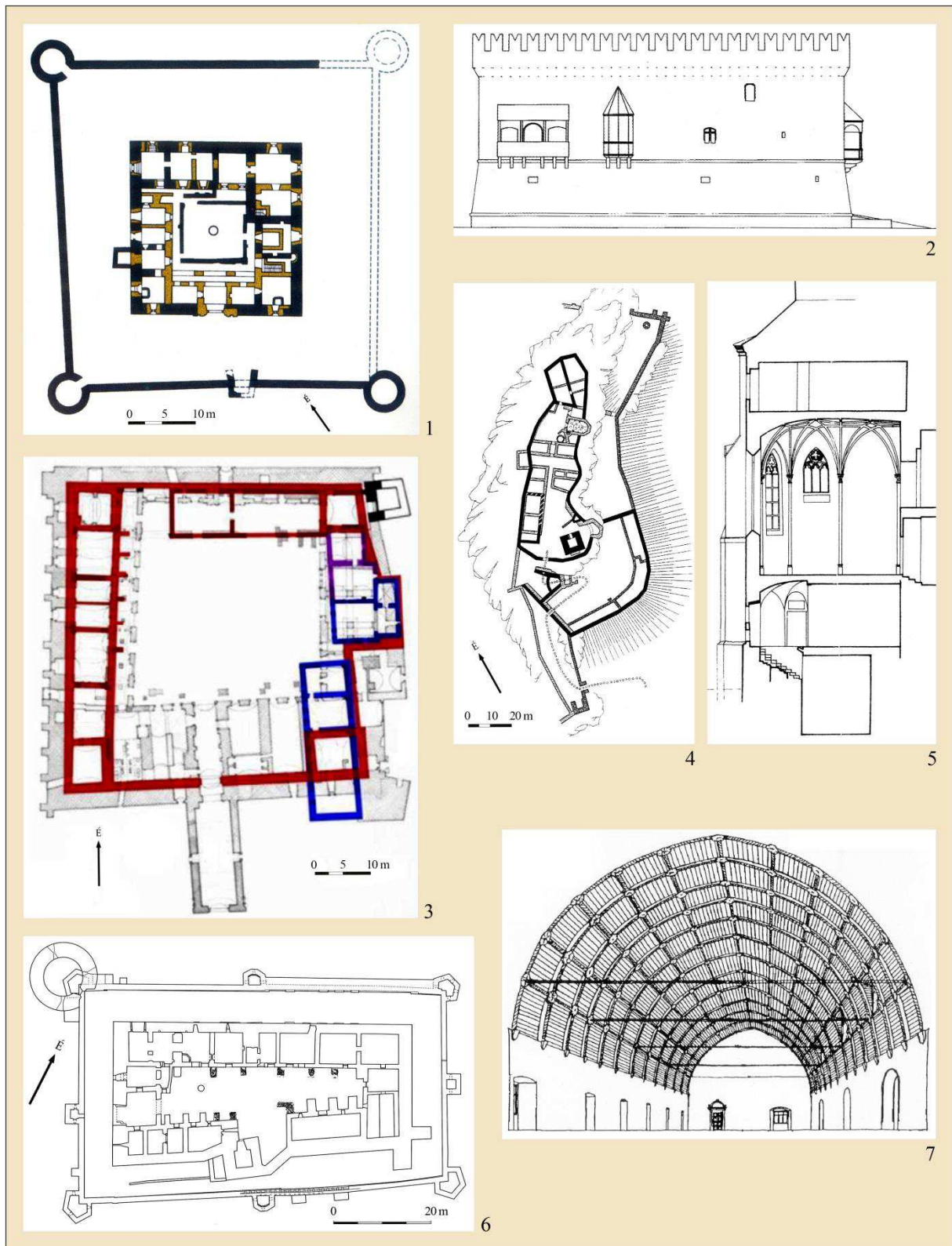
ÁBRÁK

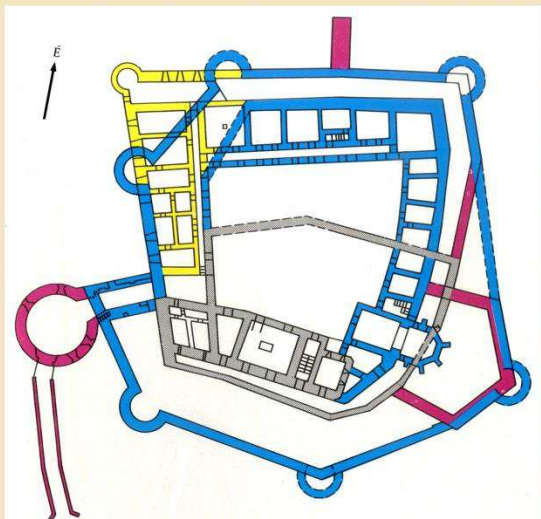
1. ábra. Királyi paloták. 1: Visegrád (négyféle zöld: 1323–1366, világoskék: 1366–1382, királykék: 1382–1409, sötétkék: 1424–1425, piros: 1476–1486, narancssárga: 1490–1510); 2: Buda (I. Kisudvar, II. Nagy- vagy Díszudvar, III. Zsigmond udvara, IV. Északi előudvar, V–VII. zártudvarok, VIII–XIII. falszorosok, XIV–XV. királyi kertek, 1. István-torony, 2. az Anjou-kori palotamag keleti és nyugati szárnya, 3. délkeleti palotaszárny (Zsigmond kor), 4. délnyugati palotaszárny (Zsigmond kor), 5. Cisterna Regia, 6. kápolna, 7. a Díszudvar délkeleti szárnya, 8. a Díszudvar nyugati szárnya, 9. a Díszudvar északkeleti épülete, 10. Csonkatorony (Zsigmond kor), 11. konyhaszárny, 12. ún. befejezetlen palota, 13. Zsigmond palotája, 14. híd, 15. újabb híd és kaputorony, 16. a Herkules-szobor feltételezett helye, 17. Frisspalota (Zsigmond kor), 18a-b. északi zárófal, A. az I. szárazárók, B. a II. szárazárók)

2. ábra. Királyi várak, vadászkastélyok. 1: Diósgyőr; 2: Zólyom; 3: Tata (Buzás Gergely rekonstrukciós alaprajza); 4: Pozsony; 5: Nyék

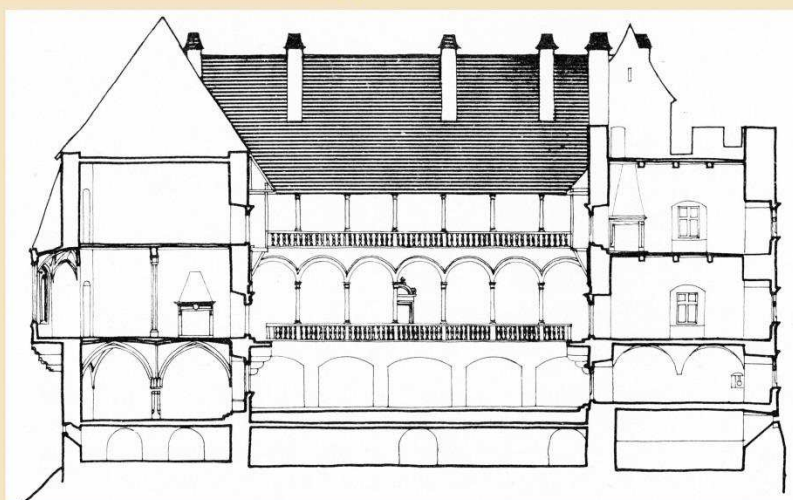

3. ábra. Főúri, főpapi várak. 1–2: Ozora; 3: Várpalota; 4: Beckó; 5: Győr, várkapolna; 6: Gyula; 7: Esztergom, nagyterem (Vukov Konstantin rekonstrukciója)

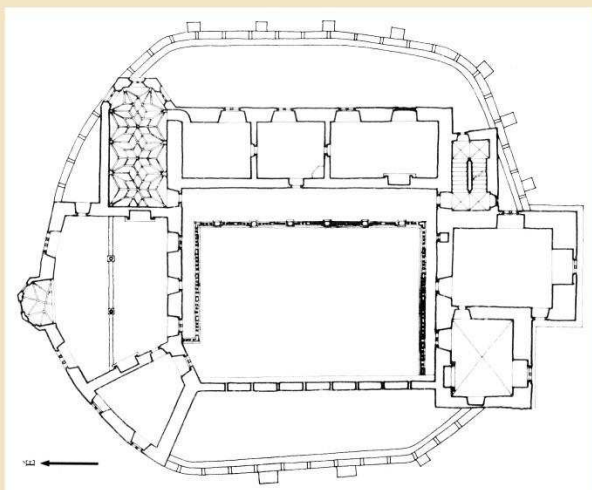

1

2

3

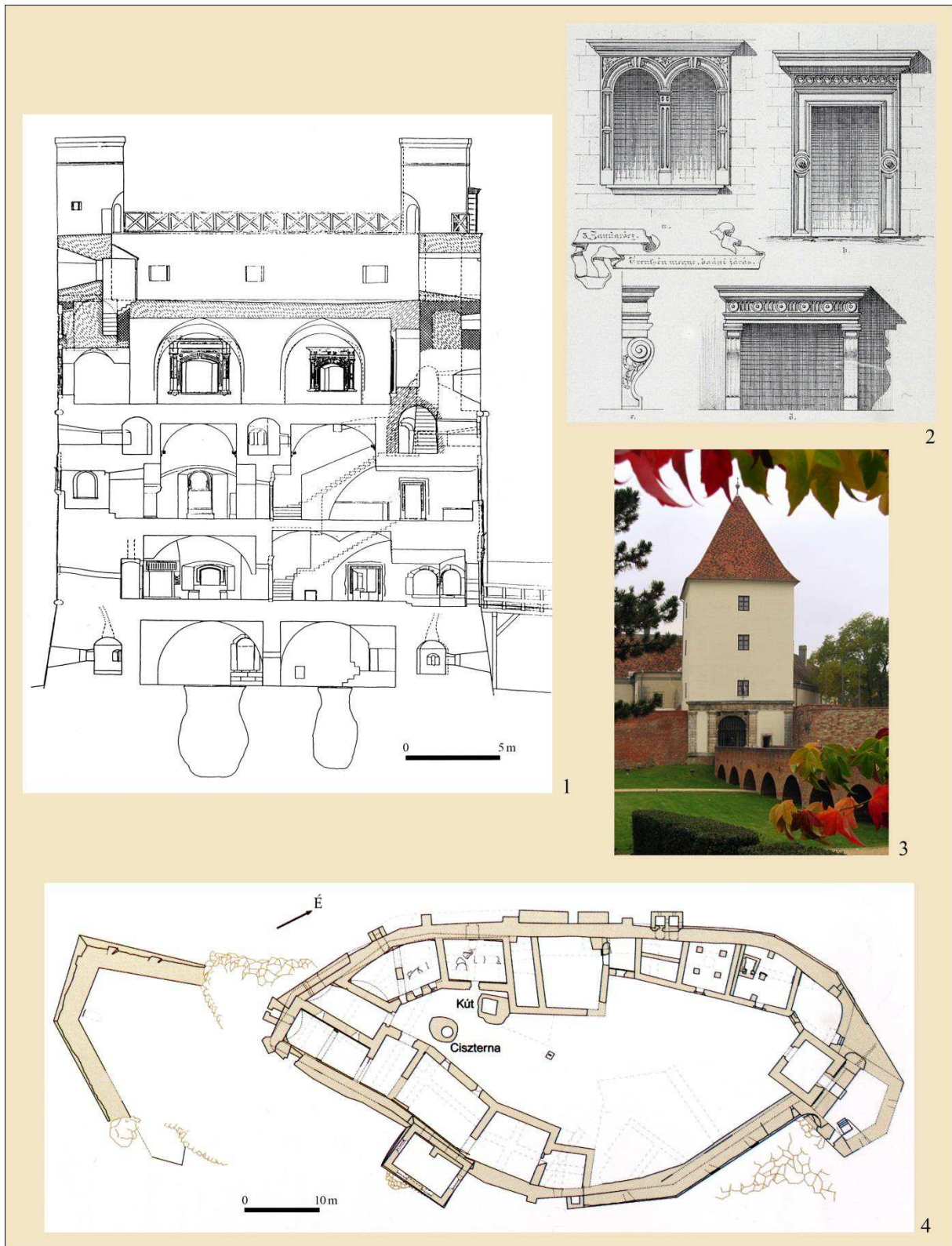

4

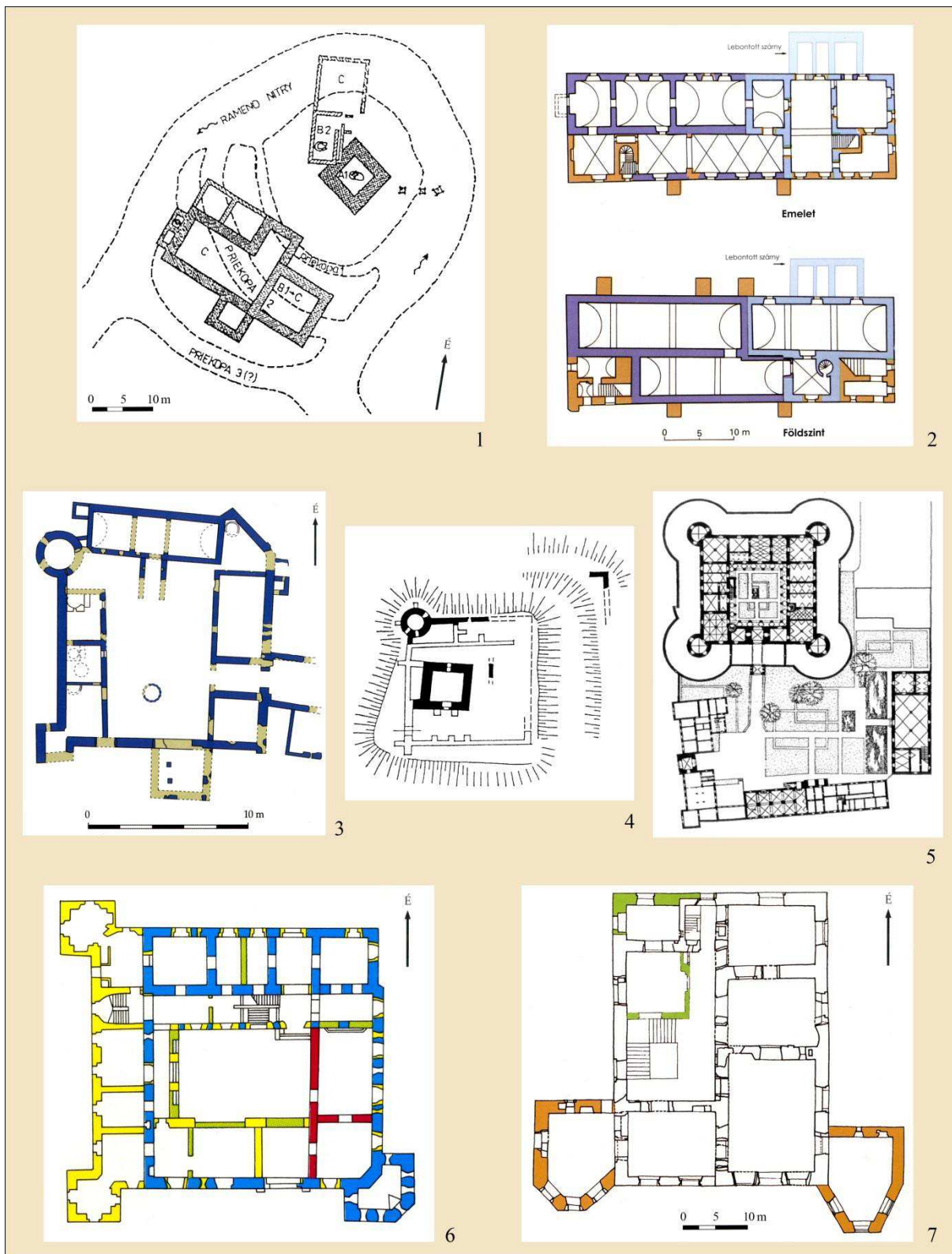

5

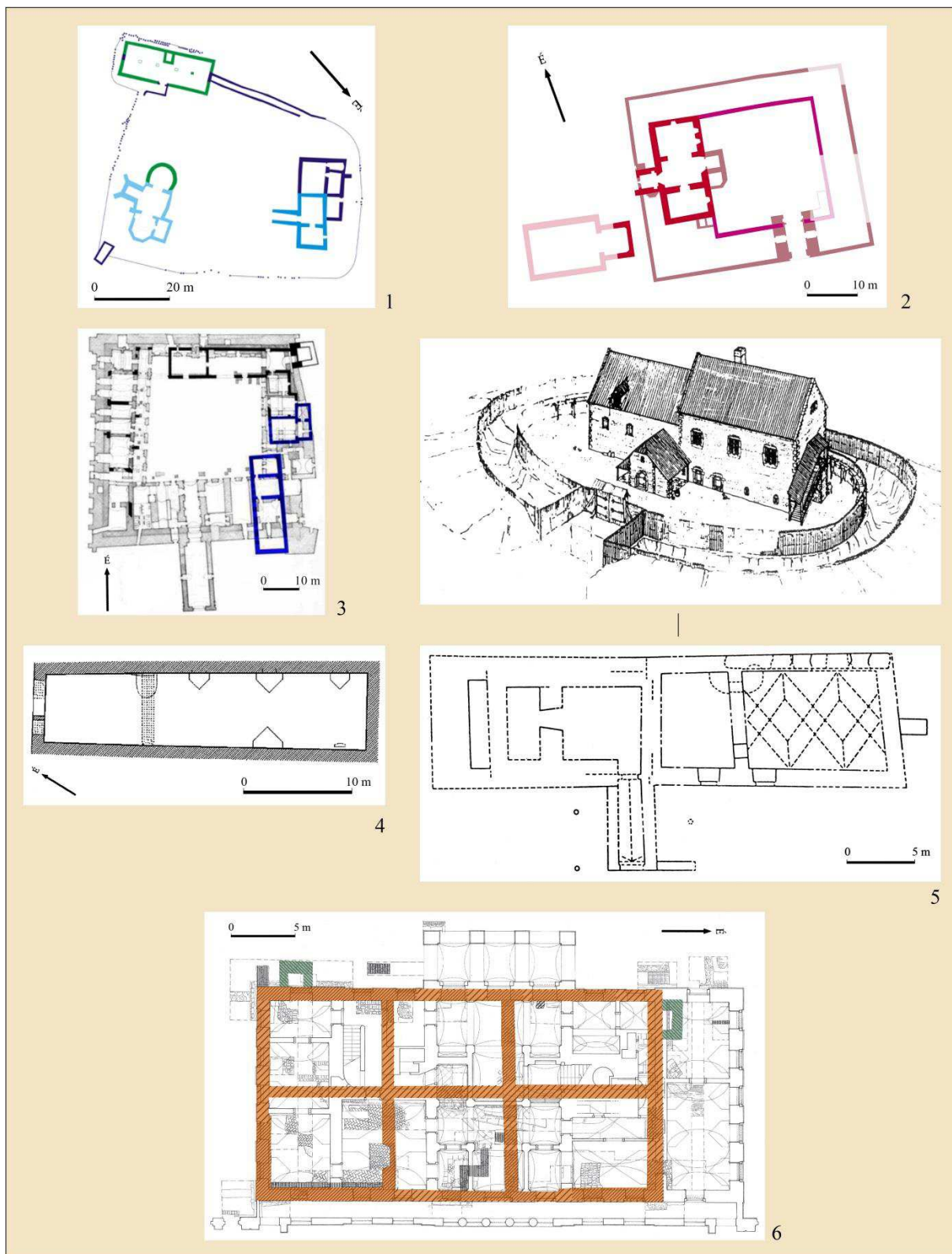
4. ábra. Főúri, főpapi várak. 1: Siklós; 2: Eger; 3–4: Simontornya; 5: Siklós, várkápolna

5. ábra. Főúri várak. 1: Sárospatak, Vörös-torony; 2: Zayugróc, reneszánsz nyílászárók és kandalló; 3: Sárvár; 4: Füzér

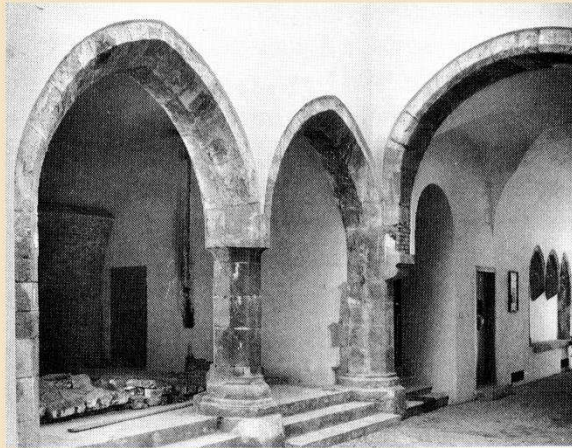
6. ábra. Nemesi és egyházi tulajdonban lévő kastélyok. 1: Simonyi; 2: Devecser; 3: Botszentgyörgy; 4: Erdőd; 5: Nagybicse; 6: Hédervár; 7: Pácin

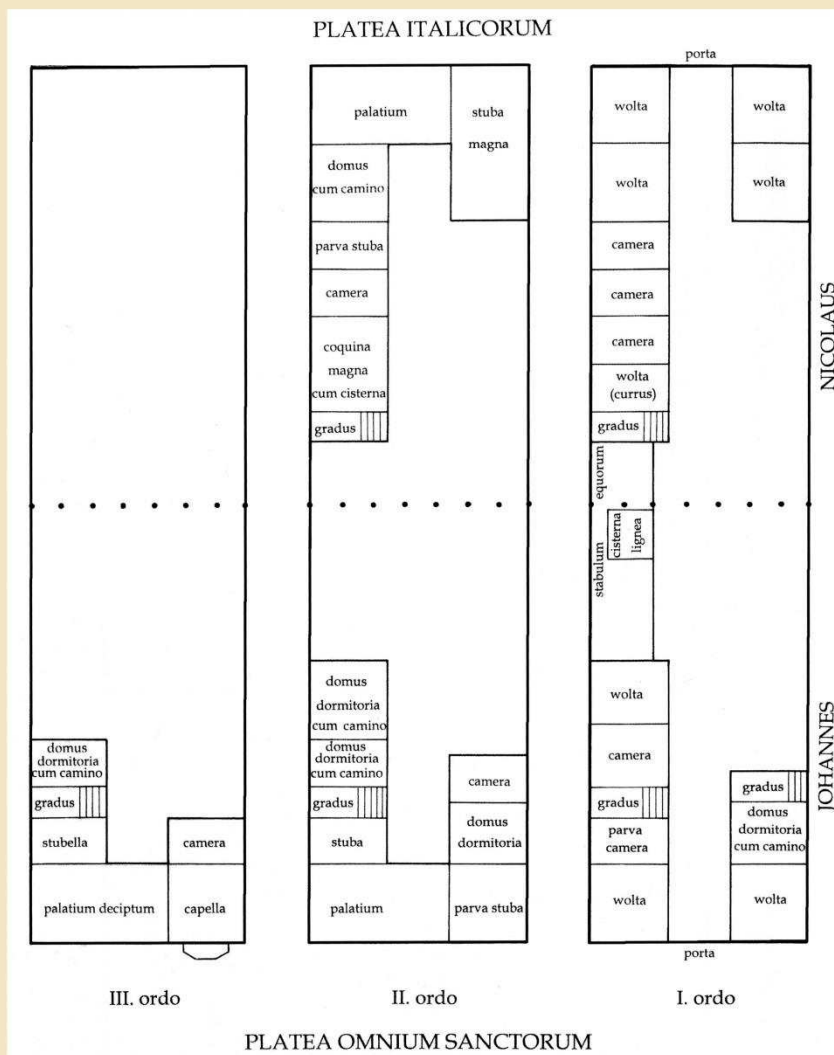
7. ábra. Nemesi és egyházi tulajdonban lévő udvarházak. 1: Kisdána; 2: Szászvár; 3: Várpalota; 4: Érd; 5: Tar; 6: Bajna

1

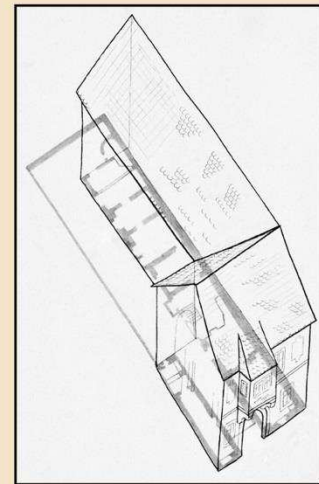

2

NICOLAUS

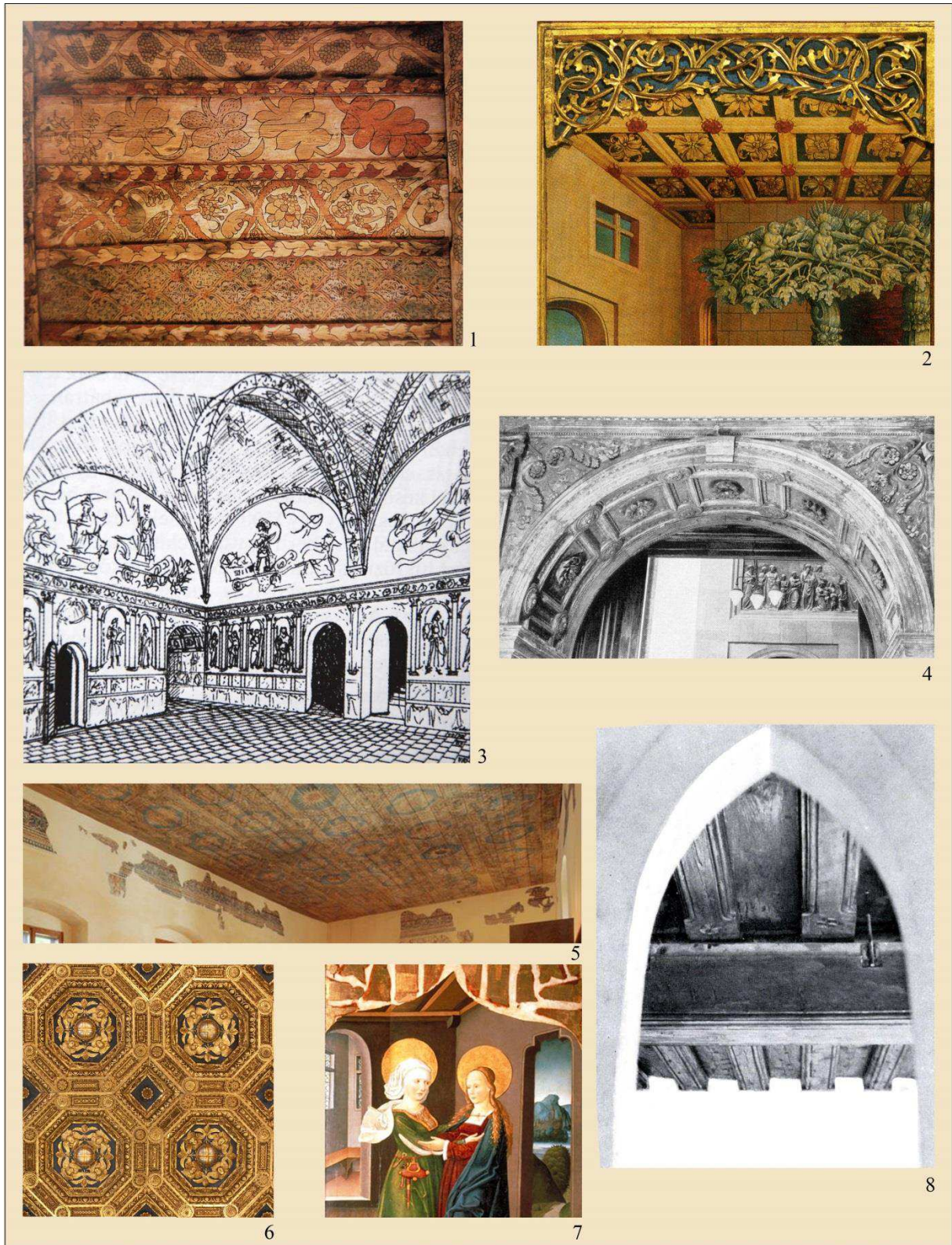
JOHANNES

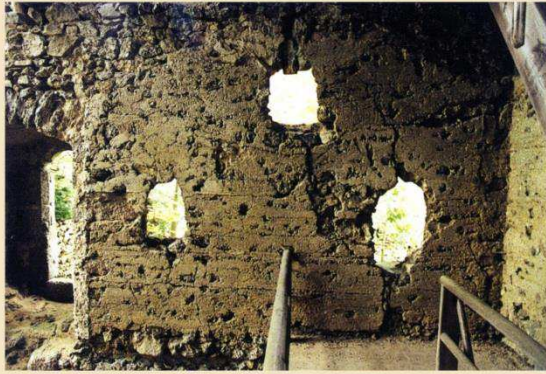
4

3

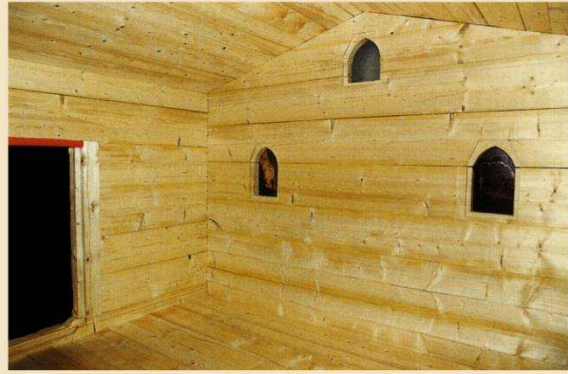
8. ábra. Budavári lakóházak. 1: Úri u. 31. homlokzata; 2: Országház u. 2. árkaós udvara; 3: a Szerencsen-ház alaprajza (Végh András rekonstrukciója); 4: az Országház u. 22. szám alatti lakóház középkori állapotának egy lehetséges rekonstrukciója

9. ábra. Mennyezetek. 1: A szmrecsányi templom festett famennyezetének részlete, 15. század; 2: kazettás mennyezet a lőcsei Szent Jakab-oltár Krisztus Pilátus előtt táblaképén, 1520; 3: Vukov Konstantin rekonstrukciós kísérlete az esztergomi studiólóról; 4: az esztergomi Bakócz-kápolna kazettás-rozettás archivoltja, 1506–1507; 5: festett kazettás famennyezet a Kutná Hora-i Hrádekben, 1493; 6: festett és aranyozott, dúsan faragott kazettás mennyezet, Firenze, Palazzo Vecchio, Sala dell'Udienza, 1470-es évek; 7: konzollal alátámasztott fáfödém az eperjesi Vizitáció táblaképén, 1497–1506; 8: gerendás fáfödém a soproni Fabricius-házban, 16. század

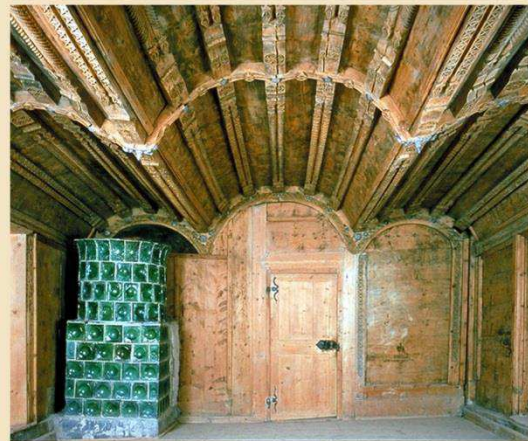
1

2

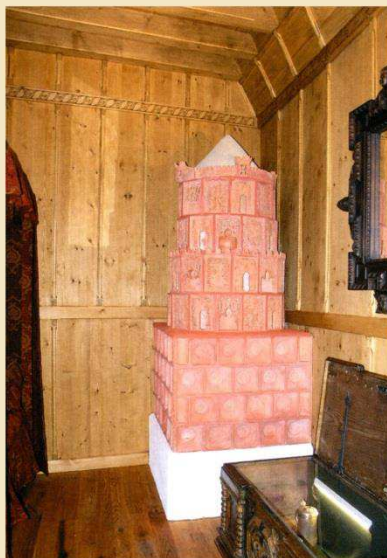
3

4

5

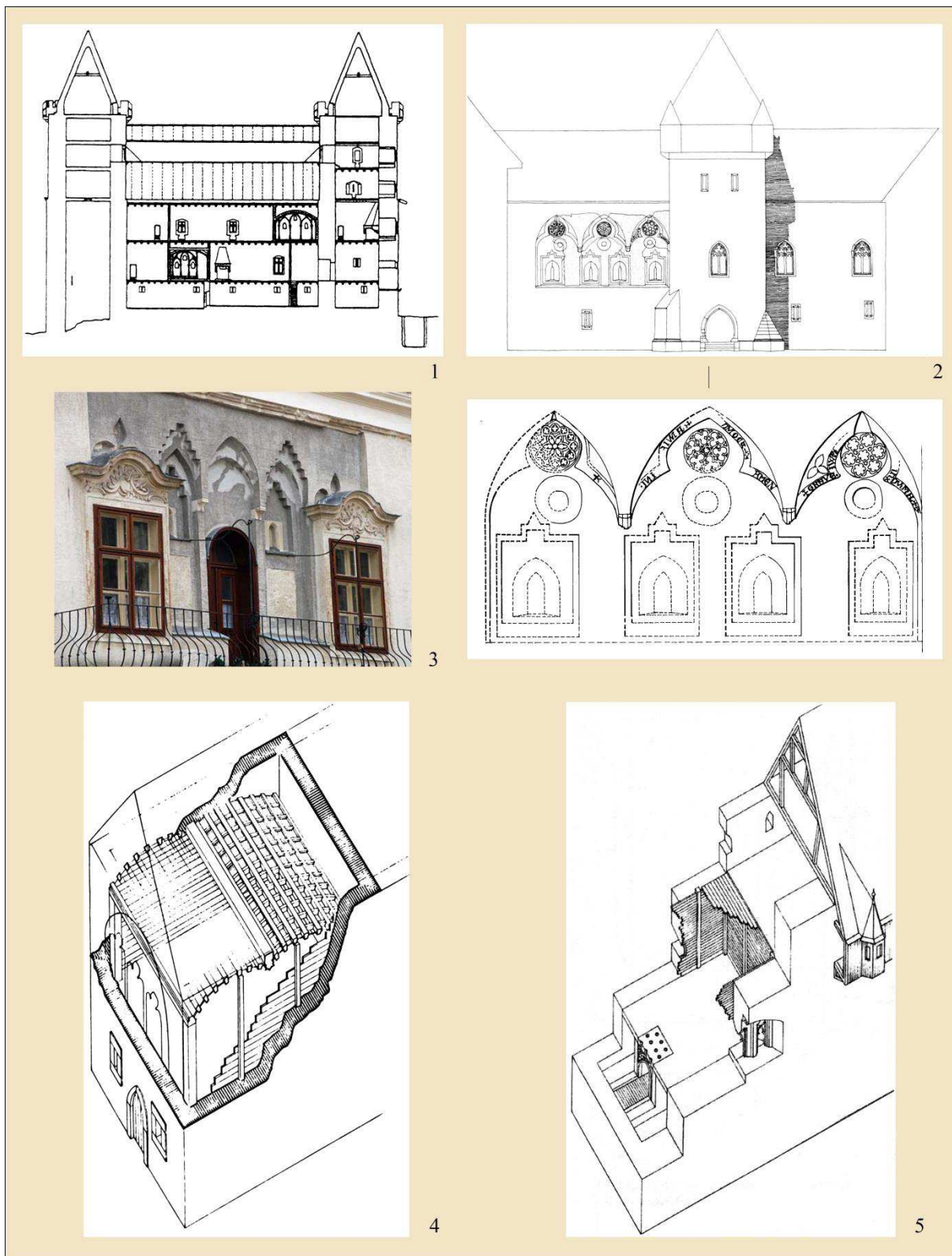

6

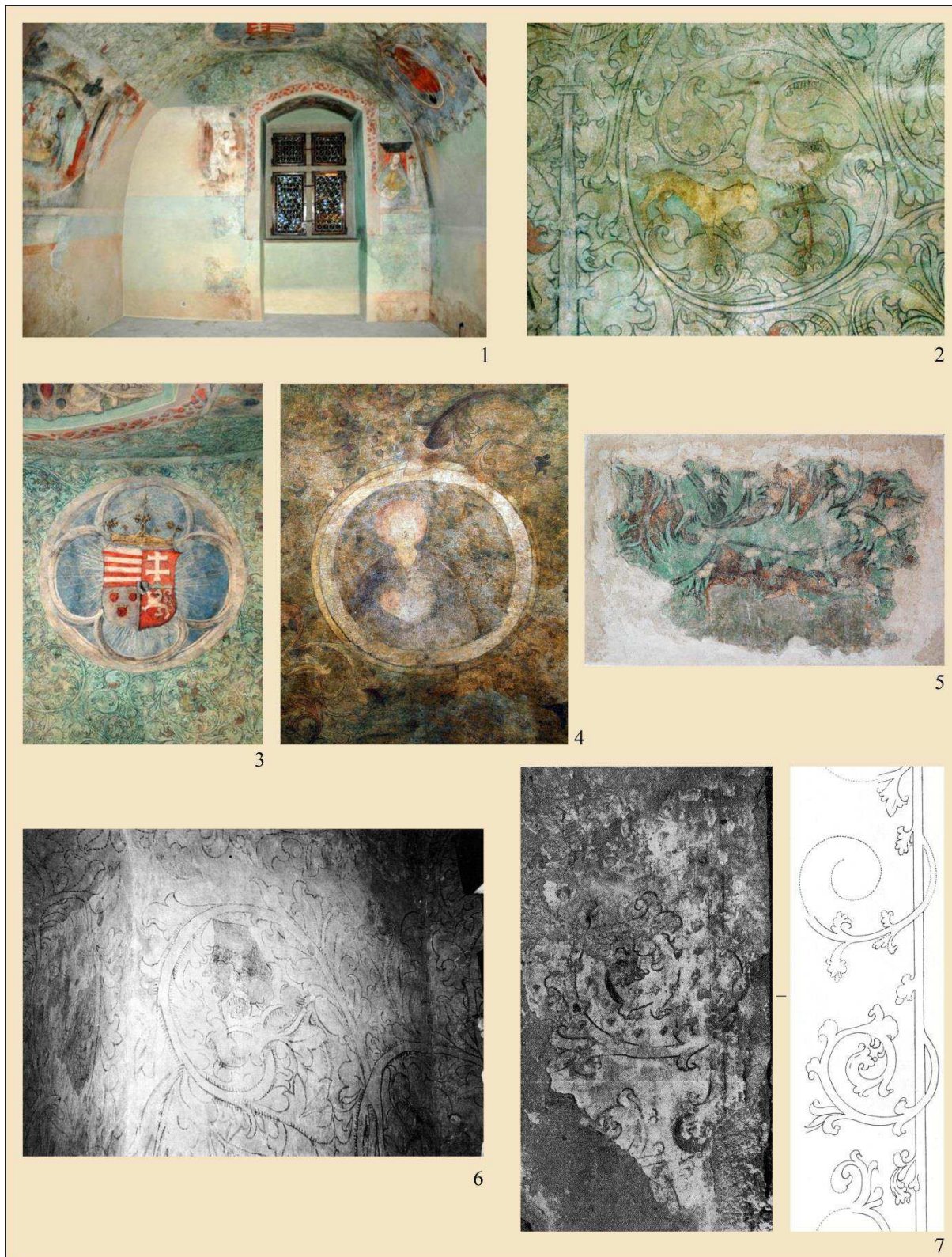

7

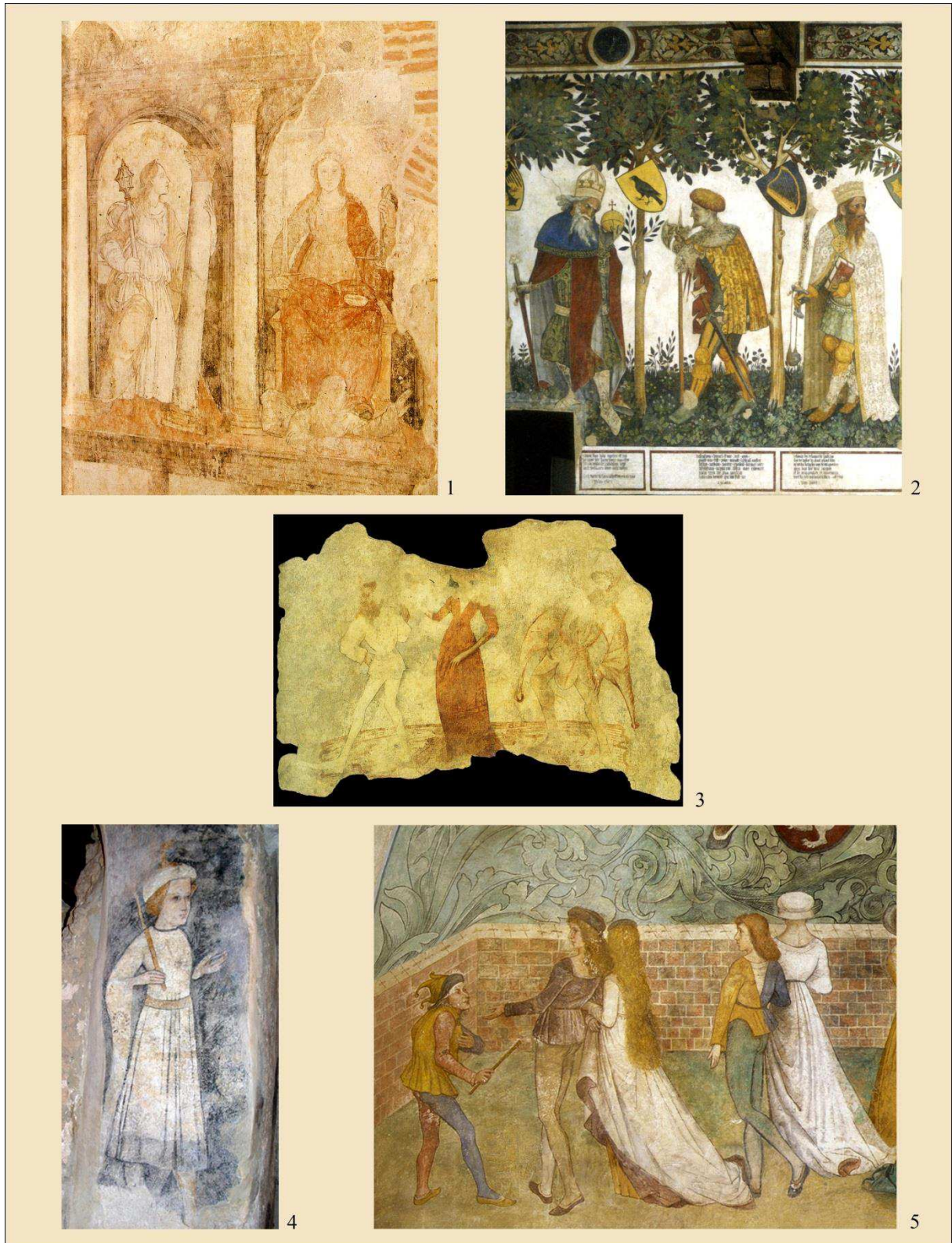
10. ábra. Faburkolatos helyiségek és *Blockwerk*kammerek külföldön és Magyarországon. 1: *Blockwerk*kammer maradványai a felső-ausztriai Rattenstein várban, 14. század; 2: a rattensteini *Blockwerk*kammer rekonstrukciója; 3: rekonstruált boronafalas helyiség a szigligeti alsóvárban; 4: eredeti faburkolat a dél-tiroli Trostburg várban, 1400 körül; 5: faburkolatos (?) szoba ábrázolása a szentjakabfalvi Szent Jakab-oltáron, 1480 körül, Esztergom, Keresztény Múzeum; 6: rekonstruált, 1500 körüli faburkolatos szoba a gyulai várban; 7: eredeti, festéssel díszített faburkolat a dél-tiroli Reifenstein várban, 15. század vége

11. ábra. Faburkolatos helyiségek és a hozzájuk tartozó kapcsolt ablakcsoportok külföldön és Magyarországon. 1: Radyně (Csehország) várának keresztmetszeti rajza a *Blockwerk*kammerral; 2: a kőszegi vár északi palotájának homlokzati rajza az emeleti kapcsolt ablakcsoporttal; 3: a soproni Gambrinus-ház kapcsolt ablakcsoportjának maradványai; 4: a soproni Templom u. 12. számú ház első emeleti faburkolatos szobájának rekonstrukciós rajza; 5: az Anjou-kori nyugati palotaszárny faburkolatos szobájának rajzi rekonstrukciója, Visegrád, fellegrvár

12. ábra. Falfestmények. 1–3: Zöld szoba és freskójának részletei a besztercebányai Thurzó-házban, 1470-es évek; 4: freskó a zólyomi vár kapualjának boltozatán, 1480–1490-es évek; 5: zöld leveles ornamentika a zólyomi vár nagytermének falán, 1480–1500; 6: zöld szoba freskójának részlete Árva várában, 1483 körül; 7: indaornamentika a budai Várnegyed egyik lakóházában (Országház u. 2.)

13. ábra. Falfestmények. 1: Az Erények alakjai (Fortitudo és Justitia) az esztergomi vár studiólójában, 15. század 2. fele; 2: kilenc hőst ábrázoló freskó részlete, Castello della Manta, Sala baronale, 1430-as évek; 3: falfestmény táncoló pár alakjával a budai Táncsics Mihály u. 14.-ből, 15. század 2. negyede; 4: freskótöredék a várpalotai palotában, 14. század vége; 5: freskó táncoló párokkal a zvikovi várban, 15. század vége

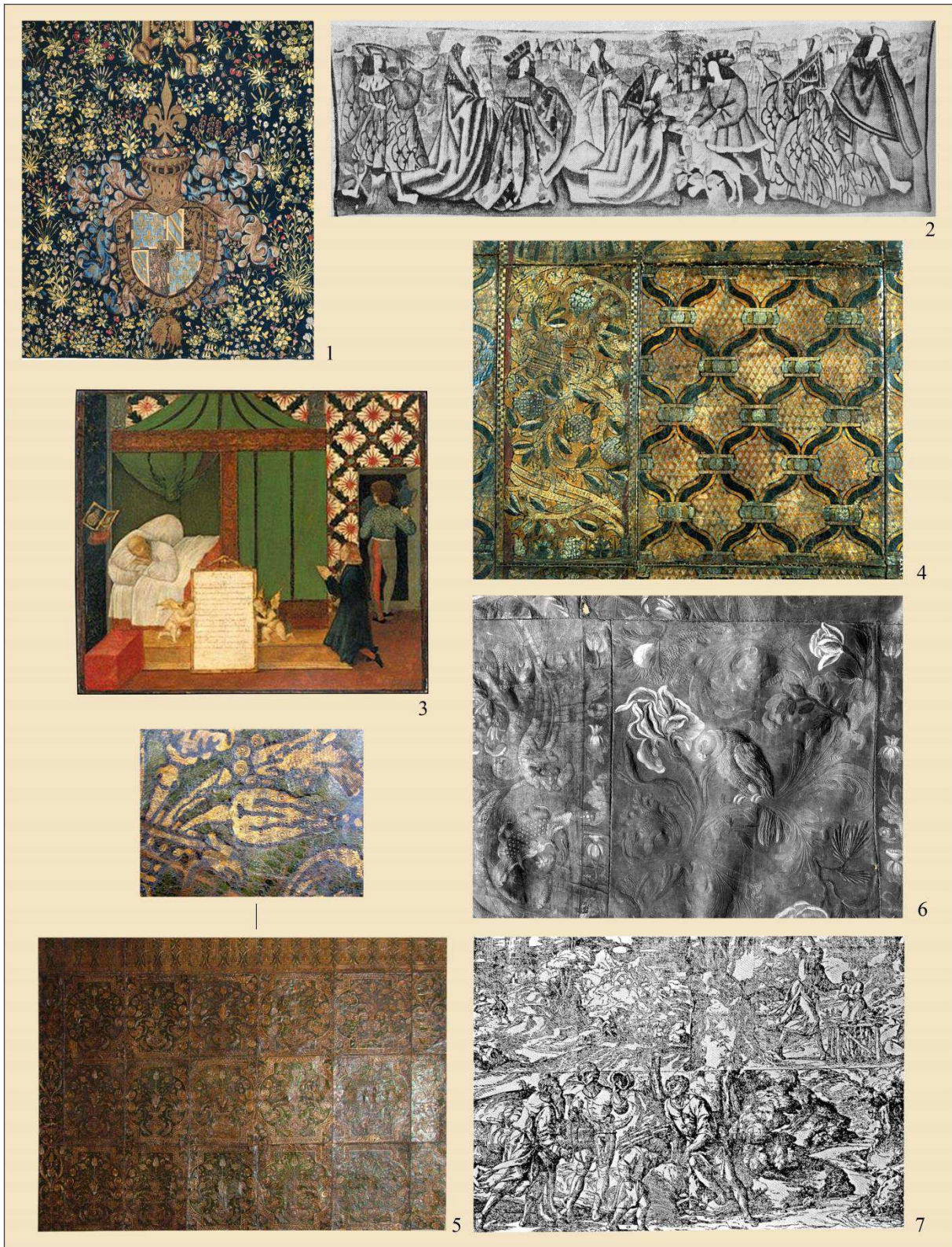
14. ábra. Falfestmények és mázas padló. 1: Gyémántmetszéses motívumok (illuzionisztikus kazetták) a zólyomi vár északi palotaszárnyában, 1510–1520-as évek; 2: gyémántmetszéses motívumok (illuzionisztikus kazetták) a budai Tárnok u. 14. számú ház homlokzatán, 1520 körül; 3: geometrikus díszű freskó a budai Tárnok u. 3.-ban; 4: mázas padló a soproni Szent Mihály-templom sekrestyéjében, 1480-as évek; 5: gránátalmadíszes bársonyszövet freskóútánzata a zólyomi vár nagytermében, 1480–1500; 6: téglákat imitáló freskó Sopronban, a Kolostor u. 7.-ben; 7: geometrikus mintázatú falfestmény Sopronban, a Templom u. 5.-ben

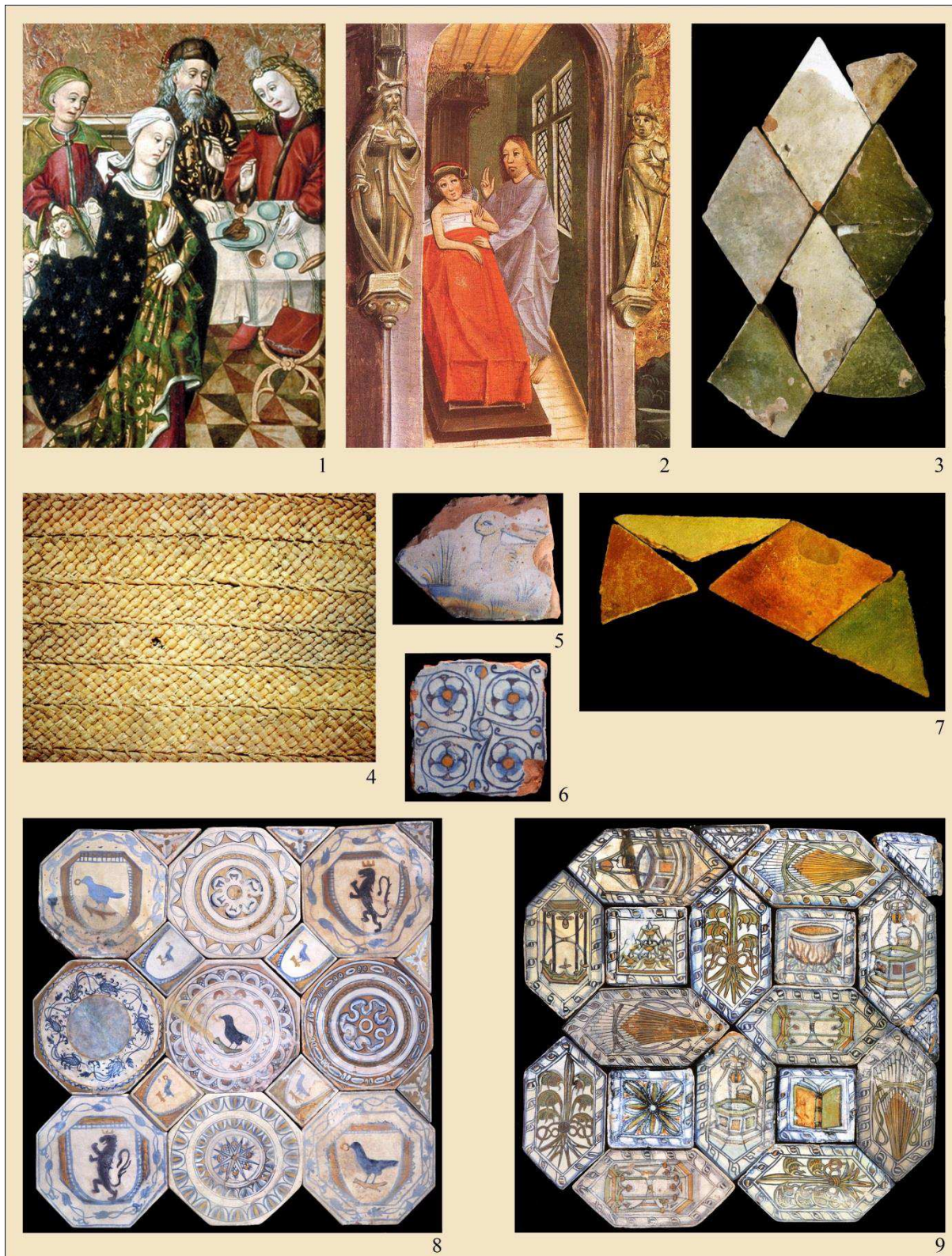
15. ábra. Kárpitok. 1: Kampókra függesztett kárpitok, I. Edward angol király 1299-ben behódol IV. Szép Fülöpnek, Jean Fouquet miniatúrája, 15. század; 2: rúdra függesztett kárpit, Stephan Lochner: Angyali üdvözlés, 1440–1445, Köln, Sankt Petrus und Maria; 3: szalagokkal kárpittá összekötött szövetek, Marcello Fogolino: I. Keresztély dán király bankettje 1474-ben, freskó, 1520 körül, Malpaga vára; 4: vörös-arany gránátalma-motívumos bársony, Itália, 15. század, Lyon, Musée des Tissus; 5: Anjou-kori selymekárpit a budai Szent György tér egyik középkori kútjából, 14. század, Budapest, BTM; 6: azúrkék selyem unibársony szövet lángkeresztekkel és A.E.I.O.U devizával, Velence (?), 1400 körül, Bécs, Kunsthistorisches Museum; 7: Zsigmond király címerével díszített selyemszövet töredéke, 1414, Bern, Bernisches Historisches Museum

16. ábra. Kárpitok. 1: Mátyás király egyik troncárpitjából készített miseruha (ún. fojnica) kazula), 1476 előtt, Budapest, MNM; 2: Mátyás király troncárpitja (ún. galgóci kárpit), 1476 előtt, Budapest, MNM; 3: a trójai háború történetét elbeszélő kárpitsorozat egyik töredékes darabja, Tournai, 1470–1490, New York, MET; 4: Achilleusz sátra a trójai háború történetét elbeszélő kárpitsorozat egyik darabján, Tournai, 1470–1490, Zamora, Museo Catedralicio de Zamora

17. ábra. Kárpitok és tapéta. 1: Jó Fülöp burgundi herceg ezervirágos gyapjúkárpitjának részlete, Brüsszel (?), 1466 körül, Bern, Bernisches Historisches Museum; 2: gyapjúkárpit vadászó társasággal, 15. század 2. fele, Lőcse, Szent Jakab-templom; 3: végtelenített motívumú bőrkárpit Gian Francesco de' Maineri Ex Voto című képén, 1501, Columbia, University of Missouri, Museum of Art and Archaeology; 4: aranyozott bőrkárpit, részlet, Firenze (?), 16. század, Firenze, Museo Stefano Bardini; 5: olasz korszokkal díszített velencei bőrkárpit, 1600 körül, Párizs, Musée des Arts Décoratifs; 6: bőrkárpit a lőcsei minorita templomból, részlet, 17. század; 7: német képes papírnyomat (= tapéta), 1511 körül, Berlin, Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett

18. ábra. Padló. 1: Többszínű kőpadló a bártfai Szent Erzsébet-oltár Wartburgi lakoma táblaképén, 1480 körül, Bártfa, Szent Egyed-templom; 2: fapadló, Szent Márton és a koldus táblakép részlete, 1490 körül, Budapest, MNG; 3: rombusz alakú mázas padlótéglák a budai királyi palotából, 15. század vége, Budapest, BTM; 4: gyékényszőnyeg a Hampton Court-i (Anglia) királyi palotából, 16. század; 5–6: majolika padlótéglák Vácról, 1485 után, Vác, TIM; 7: Mátyás kori rombusz alakú mázas padlótéglák a visegrádi királyi palotából, Visegrád, MKM; 8–9: majolika padlótéglák a budai királyi palotából, 1480–1490 körül, Budapest, BTM

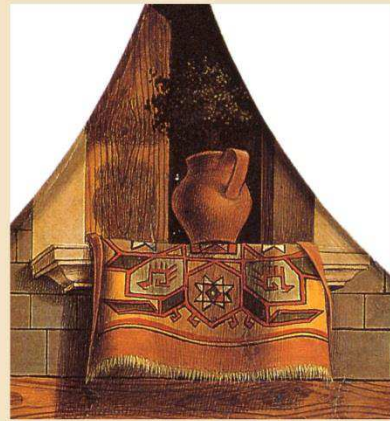
1

2

4

3

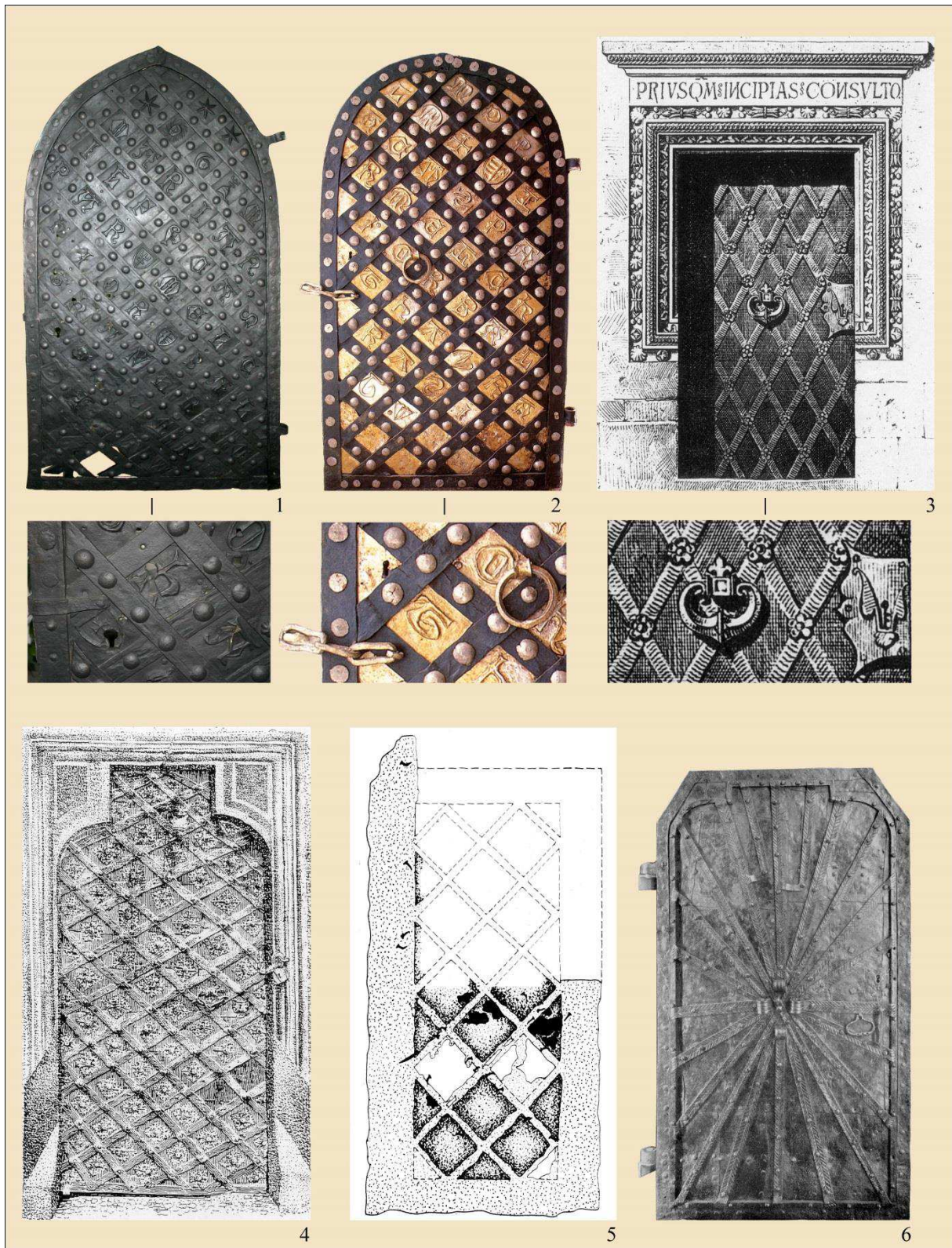

5

19. ábra. Keleti szőnyegek késő középkori ábrázolásokon. 1: Hans Memling: Trónoló Madonna, Szent János-oltár, 1474–1479, Brugge, Memlingmuseum, Sint-Janshospitaal; 2: Krisztus Pilátus előtt, Szepeshely, Szent Márton-főoltár, 1470–1478; 3: Carlo Crivelli: Angyali üdvözlés, részlet, 1482, Frankfurt am Main, Städelsches Institut; 4: Hans Memling: Csendélet korsóval és virággal, 1485–1490 körül, Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza; 5: Liberale da Verona: Mária születése, miniatúra, 1472, Siena, Libreria Piccolomini

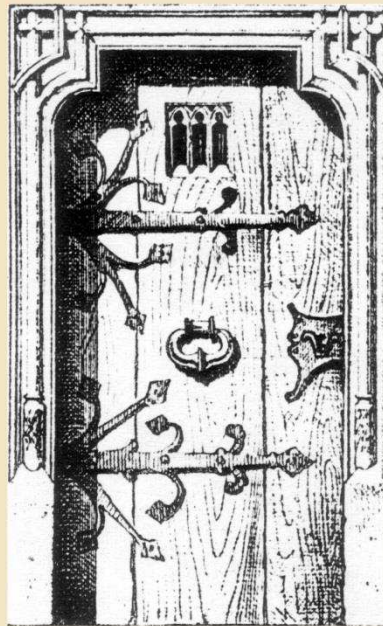
20. ábra. Oszmán-török szőnyegek a budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. 1: Holbein-szőnyeg, Uşak, 16. század első negyede; 2: Batári–Crivelli-szőnyegtöredék, Anatólia, 15. század; 3: madaras szőnyeg, Szelendi, 16. század vége; 4: Memling-szőnyegtöredék, Anatólia, 15. század; 5: Lorenzo Lotto-szőnyegtöredék, Uşak, 16. század

21. ábra. Ajtók: 1: Vasajtó Rudabányáról, 14. század 2. fele, Miskolc, Herman Ottó Múzeum; 2: vasajtó Leleszről, 14. század, Kassa, Slovenské technické múzeum; 3: vaspántokkal és rozettákkal díszített ajtó a bártfai városházán, 16. század eleje; 4: a bártfai Szent Egyed-templom sekrestyeajtaja, 15. század; 5: vasajtó az ötvöskónyi kastélyból, 1500 körül; 6: vasajtó a körmöcbányai Mária királyné házának nevezett épületből, 16. század közepe

1

2

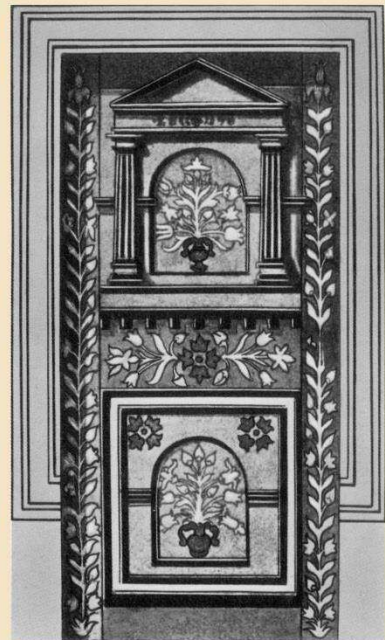
3

4

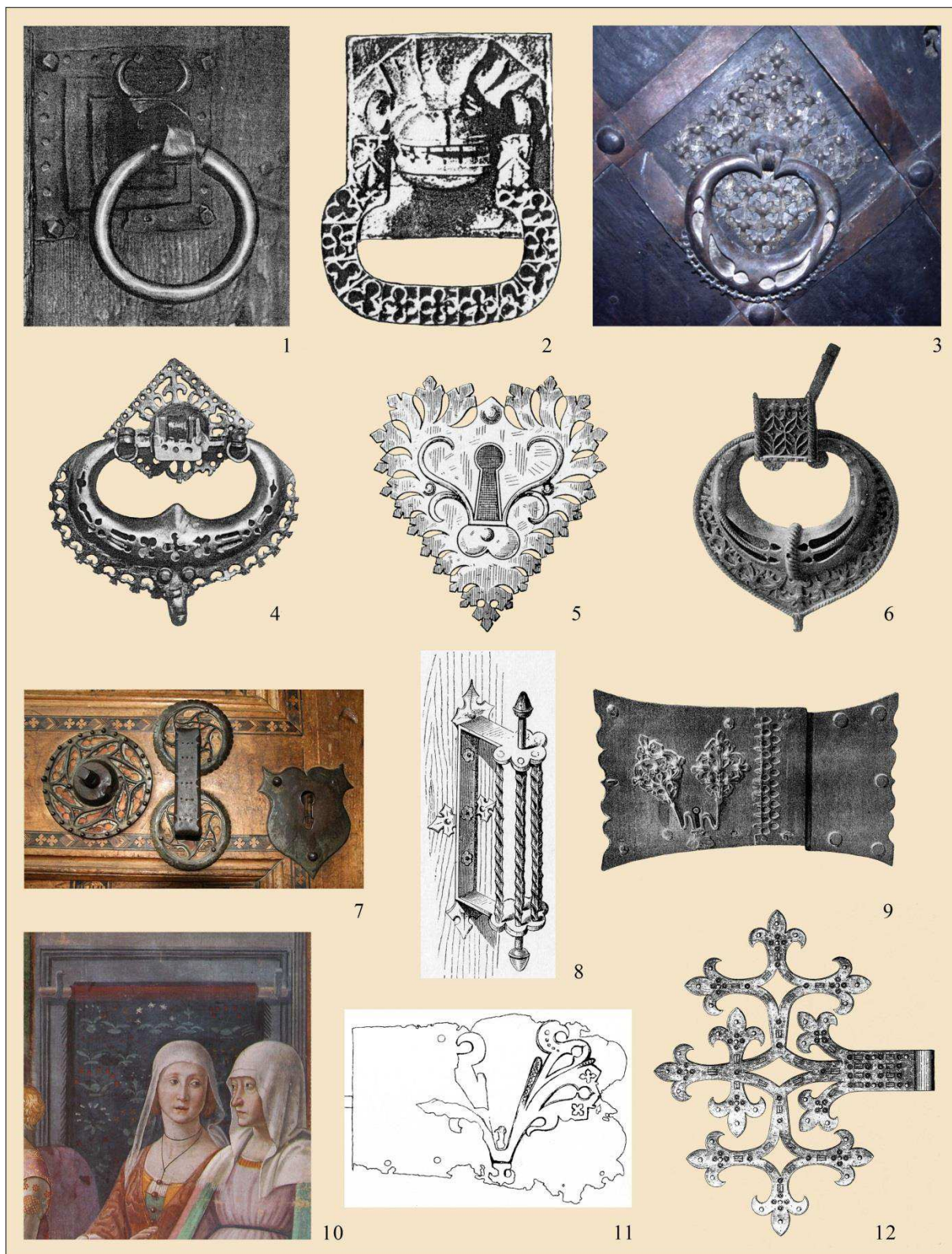

5

6

22. ábra. Ajtók. 1: Faragott ajtólap Besztercén, 1480; 2: a bátfai városháza börtönajtaja, 16. század eleje; 3: faragott ajtólap az eperjesi r. k. templomban, 1509 körül; 4: intarziadíszes sekrestyeajtó a berethalmi ev. templomban; 5: intarziadíszes, kazettás ajtólap a bátfai városházán, 1510 körül; 6: festett ajtólap a keresdi Bethlen-kastélyból, 1598

23. ábra. Ajtók felszerelése. 1: Ajtóhúzó a szepesszombati templom kapuján, 14. század; 2: oroszlános ajtóhúzó, a lőcsei Szent György-kápolna vasajtáján, 15. század eleje; 3: szív alakú ajtóhúzó a bártfai Szent Egyed-templom egykori oratóriumajtáján, 1479–1487, Budapest, MNM; 4: szív alakú ajtóhúzó a lőcsei Szent Jakab-templom sekrestyeajtáján; 5: szív alakú zárcímer, Lőcse, Szent Jakab-templom; 6: szív alakú ajtóhúzó a kassai dóm sekrestyeajtájáról; 7: zárcímer és ajtófogantyú a berethalmi ev. templom sekrestyeajtáján; 8: ajtófogantyú a bártfai városháza egyik ajtaján; 9: trapéz alakú zárcímer, Kolozsvár, r. k. templom; 10: ajtófüggöny (antiportü), Domenico Ghirlandaio: Keresztelő Szent János születése, freskó részlete, 1486–1490, Firenze, Santa Maria Novella; 11: trapéz alakú zárcímer a visegrádi királyi palotából, 15. század; 12: liliomos ajtópánt, Nagyszében, ev. templom

24. ábra. Ablakok. 1–2: Ablak tányérüvegekkel (1: Albrecht Dürer: Szent Jeromos a dolgozószobájában, részlet, 1514, London, British Museum; 2: Salome tánca, részlet, Szent János-oltár, 1520, Lőcse, Szent Jakab-templom); 3: ólomkeretháló az egykori Szent Adalbert-székesegyházból, Esztergom; 4: ablakrács, Carlo Crivelli: Angyali üdvözet Szent Emidiusszal, részlet, 1486, London, NG; 5: ablakfüggönyök, Jost Haller: Angyali üdvözet, részlet, 1451–1465, Bazel, Kunstmuseum; 6: tányérüvegek a botszentgyörgyi kastélyból, 15. század vége–16. század; 7: fa ablaktáblák, Regensburgi festő: Szentséggyalázás Regensburgban, részlet, 1476 körül, Nürnberg, GNM; 8: fakeretre feszített vászon, Benozzo Gozzoli: Szent Mónika halála, részlet, 1464–1467, San Gimignano, Sant’Agostino; 9: fakeretre feszített hártya, Hans Vredeman de Vries metszete, 1562; 10: ablakfülke kőpaddal, Visegrád, királyi palota, 15. század

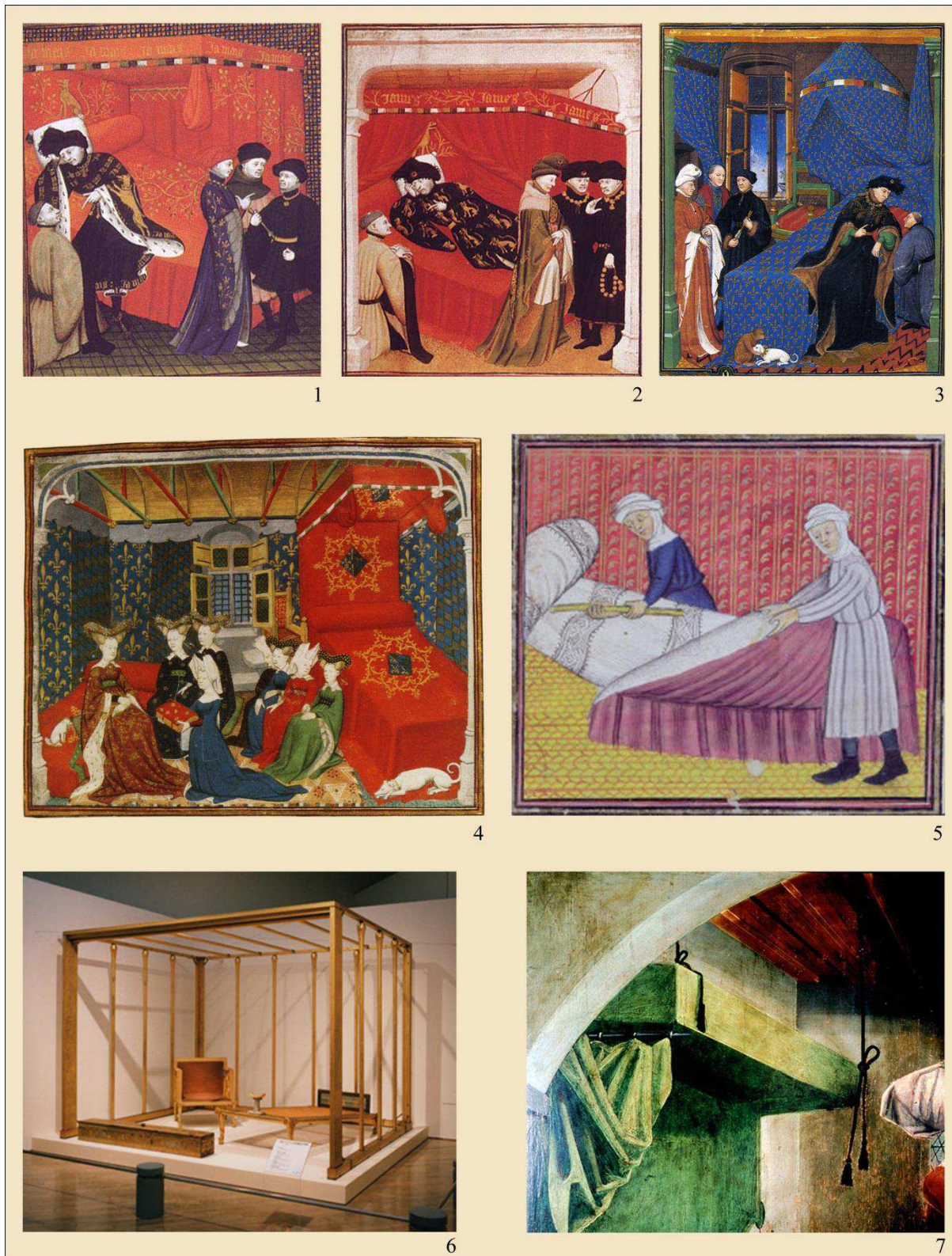
25. ábra. Trónusok, trónszékek. 1: Összecsukható szék (faldistorium) Károly Róbert garasán (CNH II. 3.); 2: V. Károly támlás trónszéken, miniatúra a *Bible Historiale*-ből, 1372, Hága, Museum Meermanno; 3: kályhacsempe Mátyás trónoló alakjával, 1484–1490, Budapest, BTM; 4–5: fiálás kartámlájú trónus Luxemburgi Zsigmond római királyi aranybulláján (1411) és II. magyar királyi felségpecsétjén (1405 körül); 6: II. Ulászló intarziadíszes trónuson, Gersei Pethő János címerlevele, 1507, Budapest, MNL OL; 7: a királyi pár fogadja Petrus Ransanust, a Ransanus-corvina második dedikációs oldalának részlete, 1490 körül, Budapest, OSzK; 8: Bernhard Striegel: Szent László a Madonna oltalmába ajánlja II. Ulászlót és gyermekeit, 1511–1512, Budapest, SzM

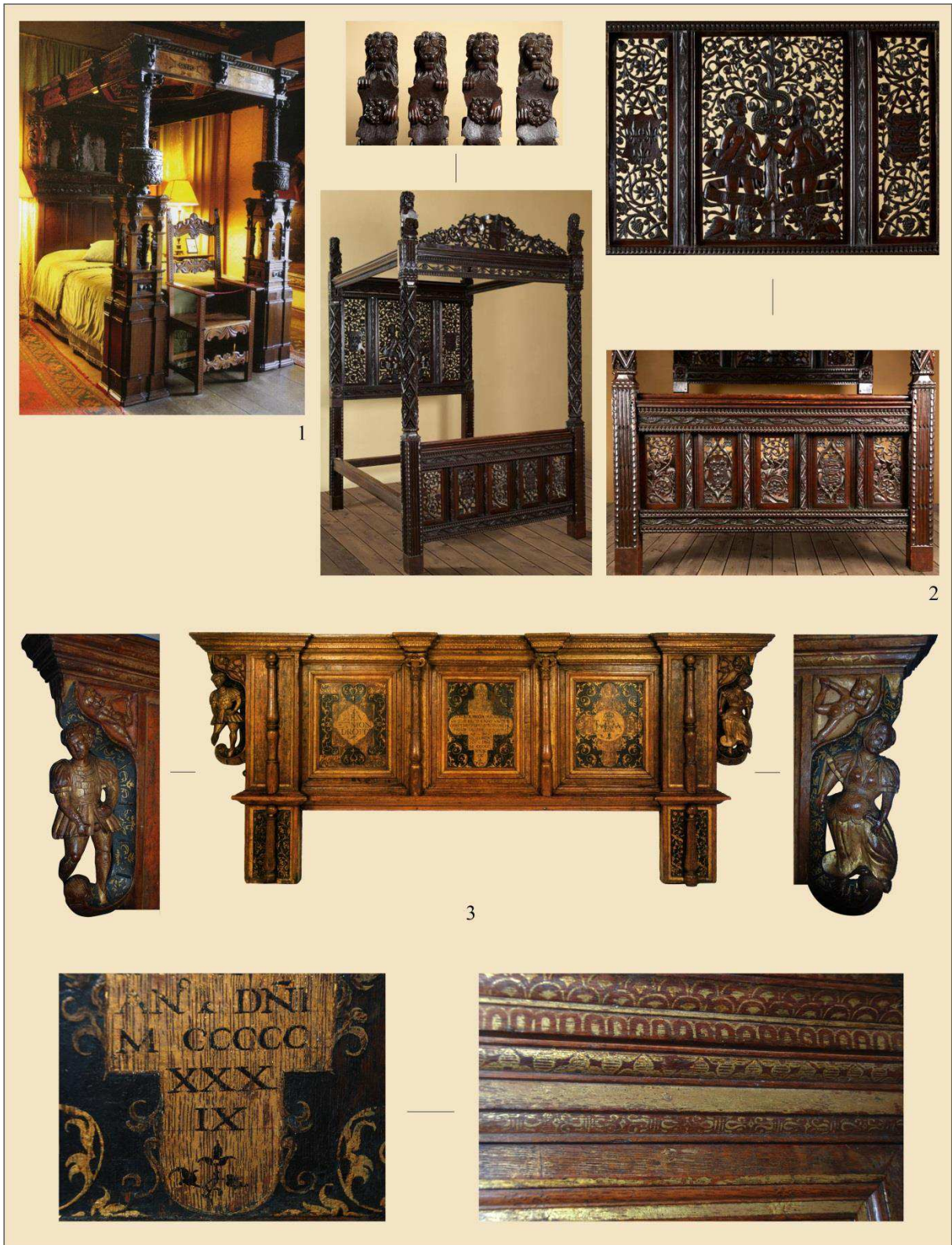
26. ábra. Külföldi királyi udvarokhoz köthető fennmaradt bútorok. 1: Aragóniai Márton aranyozott ezüst trónusa, 1400–1450 körül, Barcelona, katedrális; 2: Tudor Mária széke, az ún. Winchester-szék, 1554 körül, Winchester, katedrális; 3: V. Alfonz trónusa, 15. század 2. fele, Lisszabon, Museu Nacional de Arte Antiga; 4: Yorki Margit pohárszéke, 1468–1503; 5: az angol koronázási szék, 13. század (későbbi kiegészítésekkel), London, Westminster Abbey

27. ábra. Baldachinok. 1: Umbrella-ábrázolás a San Silvestro-kápolna egyik freskóján, 13. század, Róma, Santi Quattro Coronati templom; 2: úrnapi körmenetben használt baldachin a *Mátyás-Graduale* „C” iniciáléján, Budapest, OSzK; 3: I. Lajos baldachinos trónuson, miniatúra a *Képes Krónika*ból, 1360 körül, Budapest, OSzK; 4: Luxemburgi Zsigmond ládaülésén, miniatúra Eberhard Windecke emlékiratából, 15. század 1. fele, Bécs, Österreichische Nationalbibliothek; 5: vörös színű baldachin a *Mátyás-Graduale* „I” iniciáléján, Budapest, OSzK; 6: Luxemburgi Zsigmond textilbaldachin alatt trónolva, miniatúra a *Kriegs vnnnd Pixenwerch* című műből, 1440–1450 körül, Bécs, Kunsthistorisches Museum

28. ábra. Ágyak és baldachinok. 1–3: VI. Károly díszágya. Miniatúrák Pierre Salmon *Dialogues* című művéből, 1409, Párizs, BnF; 4: Christine de Pisan átadja könyvét Bajor Izabella királynőnek, miniatúra Christine de Pisan *Le Livre de la Cité des Dames* című művéből, 1410–1412 körül, London, British Library; 5: ágy előkészítése, ábrázolás Guillaume de Digulleville *Pèlerinages de vie humaine* című művéből, 14. század, Párizs, Bibliothèque Sainte-Genève; 6: Hotepheresz szétszedhető baldachinja, IV. dinasztia, Kairó, Egyiptomi Múzeum; 7: baldachin felfüggesztése, Mariapfari mester: Mária születése, 1495–1505, Mariapfarr, plébániatemplom

29. ábra. Külföldi királyi udvarokhoz köthető fennmaradt bútorok. 1: VI. Jakab skót király (I. Jakab néven angol uralkodó) ágya, 1618, Falkland Palace; 2: VII. Henrik angol király és Yorki Erzsébet ágya, 1485–1486, The Langley Collection; 3: VIII. Henrik és Klevei Anna ágyának fejtámlája, 1539, Glasgow, Burrell Collection

30. ábra. Baldachinos ágyak. 1: Baldachin felfüggesztése, Rogier van der Weyden: Angyali üdvözet, részlet, 1460 körül, München, Alte Pinakothek; 2: többszínű rojtos baldachin az eperjesi Mária születése táblaképen, 1497–1506, Eperjes, Szent Miklós-templom; 3: golyókkal és rojtokkal díszített baldachin Joos van Cleve Mária halála című képén, 1515, Köln, Wallraf-Richartz Museum; 4: mennyezethez fogott rudakra erősített ágyfüggönyök, Apollonio di Giovanni *Aeneis*-hez készített miniatúrája, 1460 körül, Firenze, Biblioteca Riccardiana; 5: A pfullendorfi oltár mestere: Mária születése, 1500 körül, Stuttgart, Staatsgalerie; 6: Szent Erzsébet gyermekét nyújtja férjének, Bártfa, Szent Erzsébet-oltár, 1480 körül

31. ábra. Ágyak. 1: Luxemburgi Zsigmond hálószobája, színezett fametszet a *Reformatio Sigismundi* című kötetből, 15. század 2. fele; 2: fabaldachinos ágy, Mária születése, osztrák táblakép, 15. század; 3: oszlopos ágy, Vittore Carpaccio: Szent Orsolya álma, 1495, Velence, Gallerie dell'Accademia; 4: festett ágy, Giovanni di Paolo: Keresztelő Szent János születése, 1454, London, NG; 5: oszlopos ágy, Girolamo da Santa Croce: Mária születése, 1507, freskó, Padova, Scuola del Carmine; 6: oszlopos-mennyezetes ágy a villeneuve-i kastélyból, 1500 körül, Párizs, Musée des Arts Décoratifs; 7: fabaldachinos ágy Svájc-ból, 15. század, Bázeli Historisches Museum; 8: Bretagne-i Anna levelet ír férjének, Jean Bourdichon miniatúrája, 16. század eleje, Szentpétervár, Nemzeti Könyvtár

32. ábra. Pohárszékek. 1: Négyszögletes francia dressoir, 15. század vége, Párizs, Musée des Arts Décoratifs; 2: pohárszék a zólyomradványi Radvánszky-kastélyból, 1650 körül, Besztercebánya, Stredoslovenské múzeum; 3: hárompolcos-baldachinos pohárszék (buffet), francia, 15. század, Viollet-le-Duc rajza; 4: hatszögletes francia dressoir, 15. század vége, Párizs, Musée des Arts Décoratifs; 5: késő gótikus többpolcos-baldachinos pohárszék (buffet), Antwerpen, Museum Steen

33. ábra. Pohárszékek. 1: DRESSOIR, Mária életének mestere: Mária születése, 1470–1480, München, Alte Pinakothek; 2: ötpolcos pohárszék, miniatúra részlete Quintus Curtius Nagy *Sándor története* című művéből, 1470–1480 körül, Oxford, Bodleian Library; 3: mosdókészlet pohárszéken, miniatúra részlete, Simon de Hesdin és Nicolas de Gonnesse: *Valerius Maximus*, 15. század, Párizs, Bibliothèque de l’Arsenal; 4: baldachinos pohárszék (buffet), miniatúra részlete, Renaud de Montauban, 15. század, Párizs, Bibliothèque de l’Arsenal; 5: többlépcsős pohárszék VI. Károly egyik ünnepségén (Le Bal des Ardents), miniatúra Froissart-krónikájából, 15. század, London, British Library; 6: többpolcos-baldachinos pohárszék (buffet), Jean Bourdichon: *Les Quatre États de la vie de l’homme: l’État de richesse*, 1480 körül, Párizs, Bibliothèque de l’École nationale des beaux-arts

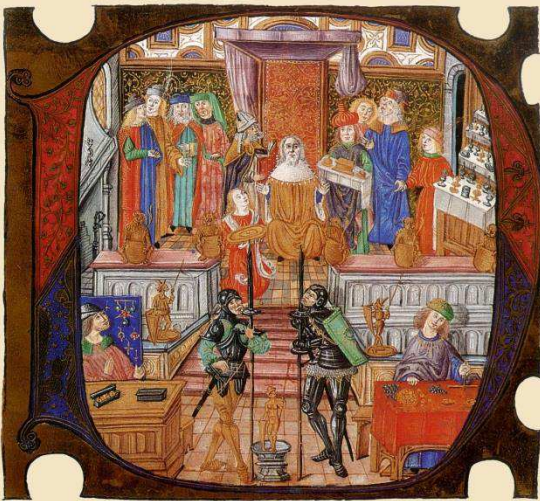
1

2

3

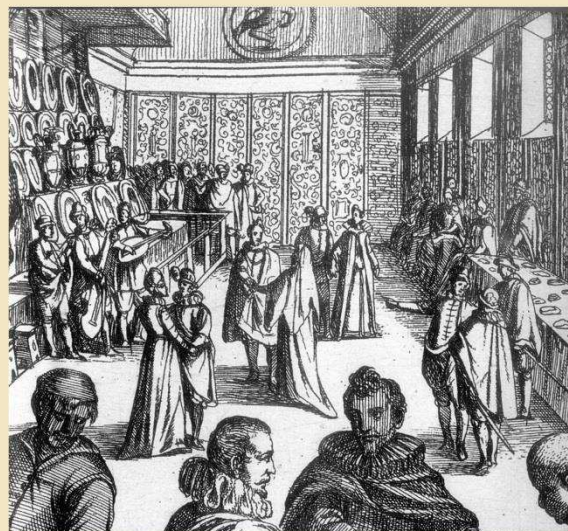
4

5

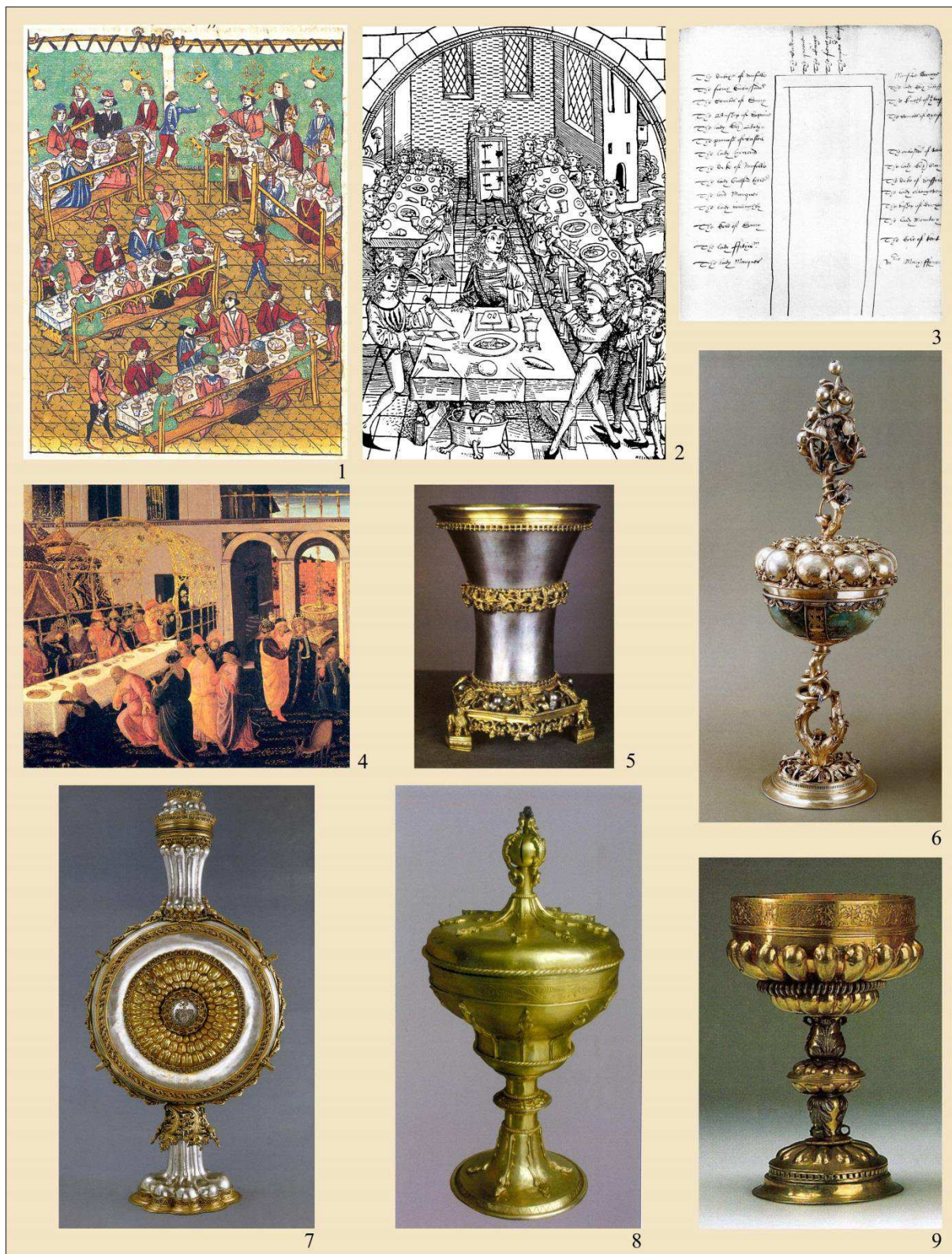

6

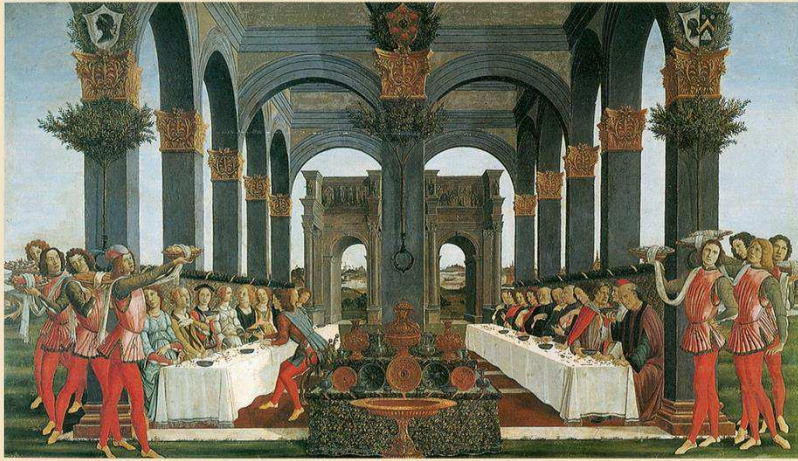

7

34. ábra. Pohárszék. 1: Hárompolcos pohárszék olasz kelengyeláda-festményen, Apollonio di Giovanni műhelye, 1463–1465 körül, London, V & A; 2: pohárszék nyitott oldalfallal, Maso Finiguerra: Zsuzsanna és a vének, részlet, 1460 körül, London, British Museum; 3: gyertyával megvilágított pohárszék, miniatúra, Jean Wauqueulin: *Chroniques d'Alexandre*, 1448–1449, Párizs, BnF; 4: többpolcos pohárszék a *Mátyás-Graduale*-ban, „D” iniciálé, 1485 előtt, Budapest, OSzK; 5: olasz pohárszék (credenza), freskó, 1480 körül, Róma, Palazzo Altemps; 6: deszkakerítéssel körbevett többlépcsős pohárszék a *Chronique d'Angleterre*-ben, 1470 körül, Bécs, Österreichische Nationalbibliothek; 7: kerítéssel körbevett pohárszék Antonio Tempesta Január című metszetén, 1599, London, V & A

35. ábra. Asztalok elrendezése ünnepeken és néhány 15–16. századi, pohárszékre vagy asztalra való nemesfém tárgy. 1: III. Frigyes és Merész Károly trieri találkozója, miniatúra id. Diebold Schilling krónikájában, 1480–1484 körül, Zürich, Zentralbibliothek; 2: lakomaábrázolás Stephan Pater *Der Schatzbehalter* című művében, Michael Wolgemut fametszete, 1491, New York, MET; 3: ülésrend VIII. Henrik egyik greenwichi ünnepi lakomájához 1517-ből; 4: Jacopo del Sellaio: Ahasvérus lakomája, 1490 körül, Firenze, Galleria degli Uffizi; 5, 8: oroszlánlábú pohár és fedeles serleg a kölesdi kincsleltéből, magyar, 15. század vége, Budapest, MNM; 6: az ún. Szapolyai-serleg, Boroszló, 1535 (?), Budapest, IMM; 7: kulacs alakú díszedény, Magyarország vagy Nürnberg, 1470–1480 között, Budapest, IMM; 9: aranyozott ezüst reneszánsz serleg az ópálósi kincsleltéből, magyar, 16. század eleje, Budapest, MNM

1

2

3

36. ábra. Asztalok elrendezése ünnepeken. 1: Sandro Botticelli: Esküvői lakoma (Nastagio degli Onesti történetének negyedik képe), 1483, Firenze, magángyűjtemény; 2: Apollonio di Giovanni műhelye: Dido és Aeneas lakomája, kelengyeláda-festmény, 1460 körül, Hannover, Kestner Museum; 3: Alatiel lakomája, A Jarves-cassone mesterének festménye: Alatiel története, részlet, 15. század 1. fele, Velence, Museo Correr

37. ábra. Ágyak. 1: Szent Erzsébet születése, Szent Erzsébet-főoltár, 1474–1477, Kassa, dóm; 2: Rózsacsoda, Szent Erzsébet-főoltár, 1474–1477, Kassa, dóm; 3: bőrborítású baldachinos ágy, Flandria, 17. század, Vic, Museu de l'Art de la Pell; 4: alvás szövött gyékényen, 15. századi német ábrázolás; 5: szalmazsákon való alvás, Ambrogio Lorenzetti: Szent Miklós és a szegény nemes három lánya, 1332 körül, Firenze, Galleria degli Uffizi; 6: Károlyi Klára ágya, végein a készítés (1578) és a felújítás (1678) dátumával; 7: tolóágy id. Diebold Schilling krónikájában, 1484–1485; 8: tolóágy Svájcban, 1624, Chur, Ratisches Museum; 9: lettuccio, Siena, 1450–1475, Siena, Palazzo Pubblico

38. ábra. Ágynemű és oltárvánkos. 1–3: Mintás bőrpárnák, 16. század, Firenze, Museo Stefano Bardini; 4: bőr oltárvánkos, spanyol, 16. század, Vic, Museu de l'Art de la Pell; 5–6: ágy három matraccal (5: Domenico Passignano: Mária születése, 1602, Impruneta, Santuario di Santa Maria; 6: Tiziano: Tarquinius és Lucretia, 1571 körül, Cambridge, The Fitzwilliam Museum); 7: olasz selyembársony párnahuzat, 16. század eleje, London, V & A; 8: gránátalmadíszes bársonytakaró az eperjesi Szent Miklós halála táblaképen, 1497–1506, Eperjes, Szent Miklós-templom; 9–10: Oláh Miklós érsek paplanjai, 16. század közepe, Budapest, IMM

39. ábra. Asztalok. 1: Bakos asztal, miniatúra, *Libro della fine del mondo*, 1474, Torino, Biblioteca Reale; 2: francia bakos asztal, 15. század, Párizs, Musée des Arts Décoratifs; 3: bakos asztal ábrázolása a *Képes Krónikában*, 1360 körül, Budapest, OSzK; 4: deszkalábas asztal, Giotto di Bondone: A celanói lovag halála, 1295 körül, Assisi, Basilica di San Francesco; 5: deszkalábas asztal ismeretlen mester Vizitáció táblaképén, részlet, 1470 körül, Budapest, MNG; 6: deszkalábas asztal a szentjakabfalvi Szent Jakab-oltár Kakascoda táblaképén, 1480 körül, Esztergom, Keresztény Múzeum; 7: deszkalábas asztal a berethalmi Mária születése táblaképén, 1483, Berethalom, ev. templom; 8: deszkalábas asztal és mintás terítő, Lőcse, Szent János-oltár, Salome tánca, 1520

40. ábra. Asztalok. 1: Bölcsős asztal, Erdély, 16. század, Budapest, MNM; 2: bölcsős asztal, Magyarország, 16. század, Budapest, MNM; 3: bölcsős asztal, Erdély, 1500 körül, Budapest, IMM; 4: nagyfiókos asztal, magyar, 1598, Budapest, IMM; 5: intarziadíszes összecukható asztal, északolasz, 1500–1550, London, V & A; 6: intarziadíszes nyolcszögletű asztal, Bologna, 1530-as évek, magángyűjtemény

41. ábra. Asztalok késő középkori ábrázolásokon. 1: Nagyiókos asztal az eperjesi Szent Miklós születése táblaképen, 1497–1506, Eperjes, Szent Miklós-templom; 2: kör alakú asztal, 1400 körül, Az irgalmasság cselekedetei freskóciklus, Éhezők etetése, Lőcse, Szent Jakab-templom; 3: kör alakú asztal a szepesváraljai oltár Királyok imádása című jelenetén, 1493–1494, Pozsony, SNG; 4: nagyfiókos asztal belseje, Gabriel Mälesskircher: Szent Máté evangélista, 1478, Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza; 5: terpesztett lábú asztal ábrázolása Frankovith Gergely *Hasznos és fölötté szükséges könyvében*, 1588, Budapest, MTA Könyvtár; 6: kör alakú asztal a turócbélai Utolsó vacsora táblaképen, 1480–1490 körül; 7: mintás terítő a zsegrai templom Utolsó vacsora freskóján, 14. század 3. negyede

42. ábra. Székek. 1: Gyalogszékek a lőcsei Szent Erzsébet beteget vendégl táblaképen, 1493; 2–3: ollós székek a felsőerdőfalvi Szentháromság oltáron, 1490–1500, Budapest, MNG; 4–5: bársonyborítású dantesca (4: freskórészlet, Mantova, Palazzo Ducale, Camera degli Sposi, Andrea Mantegna, 1465–1474; 5: Melozzo da Forlì IV. Sixtus pápát ábrázoló freskója, 1477 körül, Róma, Pinacoteca Vaticana); 6: ollós szék a bakabányai Szent József-oltár Nagy Szent Gergely pápát ábrázoló táblaképen, 1480 körül; 7: ollós szék a kassai Szent Erzsébet-főoltár Wartburgi lakoma című táblaképen, 1474–1477; 8: lécvázás szék a Meztelenek ruházása című freskón, 1400 körül, Lőcse, Szent Jakab-templom; 9: lécvázás szék a kassai Jézus körülmetélése című táblaképen, 1474–1477; 10: lécvázás szék a szepesváraljai Az angyal megjelenik Annának és Joachimnak című táblaképen, 1493–1494, Pozsony, SNG

43. ábra. Székek. 1: Savonarola-szék, Itália, 15. század vége; 2: Dante-szék (dantesca), Itália, 16. század első fele; 3: hánccsfonatos ülőlapú kisszék, 1500 körül, Wienhausen, Kloster Wienhausen; 4: Marchiai Jakab karosszéke, 1450 körül, Budapest, IMM; 5: lécbordás szék (csapószék), Erdély, 16. század, Budapest, MNM; 6: francia ládaszék, 15. század vége, Párizs, Musée des Arts Décoratifs; 7: bőrborítású karosszék, spanyol, 16. század, Madrid, Museo Nacional de Artes Decorativas; 8: ezüstözött sárgaréz borítású szék az Esterházy-gyűjteményből, Nyugat-Magyarország, 1687–1696, Budapest, IMM; 9: bőrborítású karosszék, magyar, 16. század, Budapest, IMM

1

2

3

4

44. ábra. Padok. 1: Pad oldallapjain háromkaréjos dísszel a lőcsei Heródes lakomája táblaképen, 1520, Lőcse, Szent Jakab-templom; 2: cöveklábú pad a szepeshelyi Utolsó vacsora táblaképen, 1470–1478, Szepeshely, plébániatemplom; 3: cöveklábú és deszka oldallapú padok a lőcsei Szent Péter szónoklata táblaképen, 1490–1500, Lőcse, Szent Jakab-templom; 4: csuklós támlájú padok, Gabriel Mälesskircher: Krisztus Simon házában, 1476, Nürnberg, GNM

1

2

3

4

5

6

45. ábra. Padok. 1: Karéjos díszű pad a bártfai Rózsacsoda című táblaképen, 1480 körül, Bártfa, Szent Egyed-templom; 2: karéjos díszű pad a lőcsei Szent Pál egy öregember ágyánál című táblaképen, 1490–1500, Lőcse, Szent Jakab-templom; 3: cöveklábú pad és szék, A 12 éves Jézus a templomban, Mária hó oltár, 1494 körül, Lőcse, Szent Jakab-templom; 4: fal mellett álló pad, Krisztus búcsúja Máriától, Mária hó oltár, 1494 körül, Lőcse, Szent Jakab-templom; 5: ládapad (cassapanca), Firenze, 15. századi elemekből a 19. század végén összeállított rekonstrukció, Budapest, IMM; 6: kis ládapad (cassapanca), toszkán vagy toszkán hatásra készült magyar munka, 1500 körül, Budapest, IMM

46. ábra. 15–17. századi ácsolt ládák. 1: Nagyszeben, 1466–1481, Budapest, MNM; 2: Százhalom, 1400 körül (?), Budapest, NM; 3: Morgonda, 1635, Budapest, NM; 4: ácsolt láda előlapja, 1482–1531, Budapest, NM; 5: ácsolt láda homloklapja, 1482–1531, Budapest, NM; 6: Rozsonda, 1480–1501, Budapest, NM; 7: ácsolt láda könyvekkel, Guglielmetto Fantini freskójának részlete, 1440–1450, Pecetto Torinese, San Sebastiano

47. ábra. 14–16. századi ládák. 1: Vályúláda Szepesbéláról, 14. század, Budapest, MNM; 2: vályúláda Szepesszombatból, 14. század, Kassa, Východoslovenské múzeum; 3: vályúláda Leibicből, 15. század, Kassa, Východoslovenské múzeum; 4: vályúláda, 14. század, Késmárk, Szent Kereszt-templom; 5: láda Káposztafalváról, 15. század, Budapest, MNM; 6: vasalt láda Bártfáról, 15. század, Bártfa, Šarišské múzeum; 7: faragott díszű és habos kőris borítású láda, Késmárk, 16. század eleje, Budapest, MNM; 8: intarziás láda Késmárkról, 16. század 1. fele, Budapest, MNM

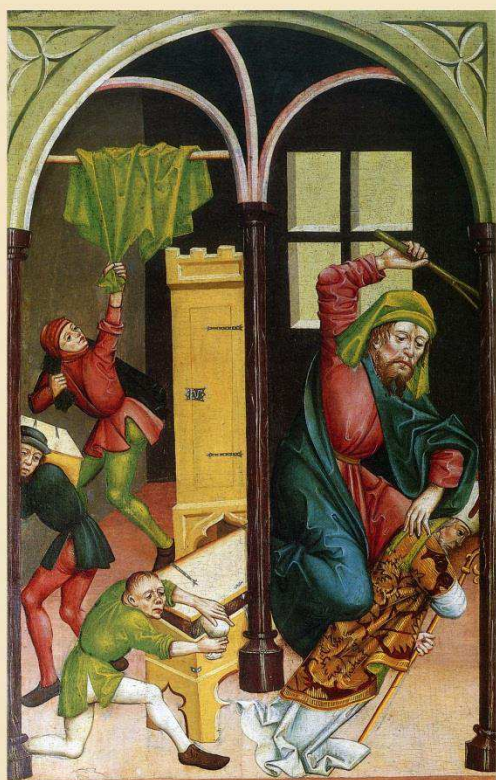
48. ábra. Ládák késő középkori ábrázolásokon. 1: Ívelt tetejű ládák István király ágya mellett, *Képes Krónika*, 1360 körül; 2: talpzasos láda a jánosréti Szent Miklós-főoltáron, 1480-as évek, Budapest, MNG; 3: láda a lippai Mária születése táblaképen, 1490–1500, Budapest, MNG; 4–5: talpzasos ládák az eperjesi Szent Miklós megjelenik Konstantin császár álmában és a Szent Miklós születése táblaképen, 1497–1506, Eperjes, Szent Miklós-templom; 6: talpzasos láda, Mária halála táblakép részlete, 1522, Kremsmünster, Stiftsgalerie; 7: asztalos a nürnbergi *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung*ban, 1425 körül; 8: láda és padláda a kisszebeni Kálvária oltáron, 1520 körül, Kisszeben, plébániatemplom; 9: láda a szmrecsányi Szent Erzsébet halála táblaképen, 1510, Szmrecsány, Szűz Mária-templom

49. ábra. 15–16. századi ládák. 1: Festett láda (cassone), 1488 körül, London, V & A; 2: aranyozott, pastiglia-díszes láda, Verona, 1490 körül, Milánó, Museo Poldi Pezzoli; 3: aranyozott és festett láda (cassone), Francesco di Giorgio Martini és Neroccio de' Landi, Siena, 1469–1475, London, V & A; 4: bőrborítású láda, 15. század, London, V & A; 5: intarziadíszes láda, Firenze, 1500 körül, Berlin, Kunstgewerbemuseum; 6: intarziadíszes láda, Felső-Magyarország, 16. század közepe, Budapest, IMM; 7: talpazatos láda Svájcból, 16. század eleje, Zürich, Schweizerisches Landesmuseum

50. ábra. Ládák, ládikák és dobozok. 1: A kolozsvári bodnárok céhládája, 15. század; 2: céhláda Bártfáról, 15. század vége; 3: bőrborítású ládika, flamand, 16. század eleje, Budapest, IMM; 4: pastiglia-díszes ládika, Ferrara vagy Padova környékéről, 15. század vége–16. század eleje, Róma, Palazzo Barberini; 5: festett ládika, Rajna-vidék, 1522 körül, Budapest, IMM; 6: doboz, A klosterneuburgi Albrechtsaltar mestere: Mária születése, részlet, 1440 körül, Klosterneuburg, Stiftsgalerie; 7: doboz, Ruprecht Futrer (?): Angyali üdvözet, részlet, 1470–1480 körül, Passau, Domschatz- und Diözesanmuseum; 8: ládikák és doboz az Evagationes Spiritus című táblaképen, részlet, 1430 körül, Esztergom, Keresztény Múzeum

1

2

3

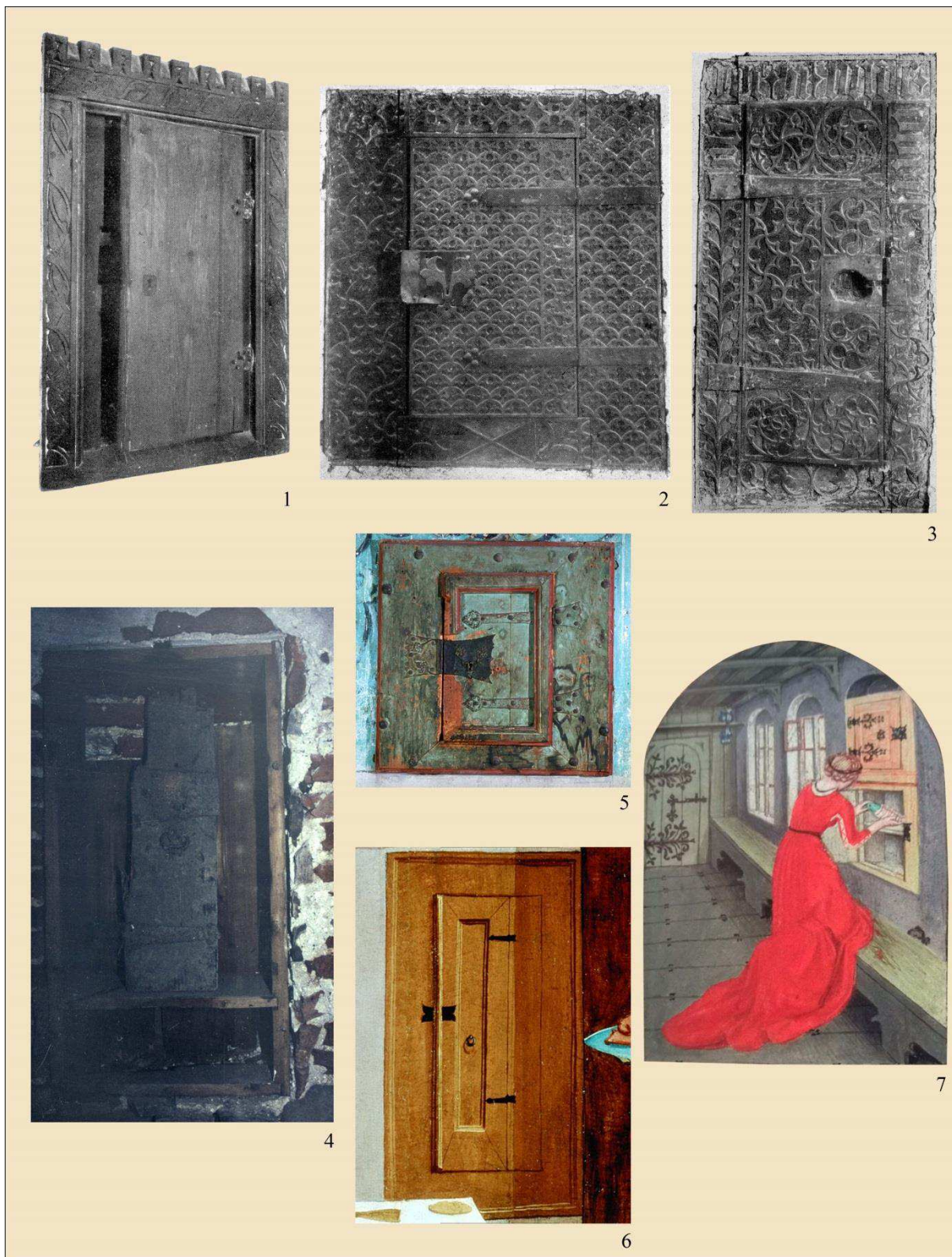

4

5

51. ábra. Különböző típusú almáriumok/szekrények késő középkori ábrázolásokon. 1: Pártázatos szekrény a jánosréti Szent Miklós-főoltár egyik táblaképén, 1480-as évek, Budapest, MNG; 2: mosdószekrény az eperjesi Szent Miklós születése táblaképén, 1497–1506, Eperjes, Szent Miklós-templom; 3: pártázatos szekrény olvasópolccal a bártfai Krisztus születése oltár Mária halála táblaképén, részlet, 1480–1490, Bártfa, Szent Egyed-templom; 4: kis szekrény olvasópulpitussal a szepesszombati Mária-oltár Angyali üdvözlés táblaképén, 1460–1470, Szepesszombat, Szent György-templom; 5: olvasópulpitus a lőcsei Szent János-oltár János evangélistának megjelenik Krisztus táblaképén, részlet, 1520, Lőcse, Szent Jakab-templom

52. ábra. Faliszekrények/-almáriumok. 1: Segesvár, Hegyi templom, 1500 körül; 2–3: Nagyszében, ev. templom, 15. század; 4: Nagydisznód, ev. templom, 15. század; 5: Reifenstein, vár, 15. század vége; 6: Szent Erzsébet beteget ápol, részlet a laufeni „Nothelfer” oltárról, 1495–1505; 7: nyitott faliszekrény ábrázolása egy 15. századi Hóráskönyvben

53. ábra. Almáriumok/szekrények. 1: Levéltári szekrény a bártfai városházáról, 1511; 2: sekrestyeszekrény Segesvárról, 15. század; 3: reneszánsz szekrény a bártfai városházáról, 1525; 4: alacsony szekrény, magyar, 16. század közepe, Budapest, IMM; 5: a bártfai könyvszekrény szerkezete (ajtók nélkül), 1480 körül, Budapest, MNM; 6: iratszekrény Boroszlóából, korpusz és ajtók: 14. század–15. század 1. fele, faragott lábazat és pártázat, valamint a belső fiókok: 1455, Muzeum Archidiecezjalne

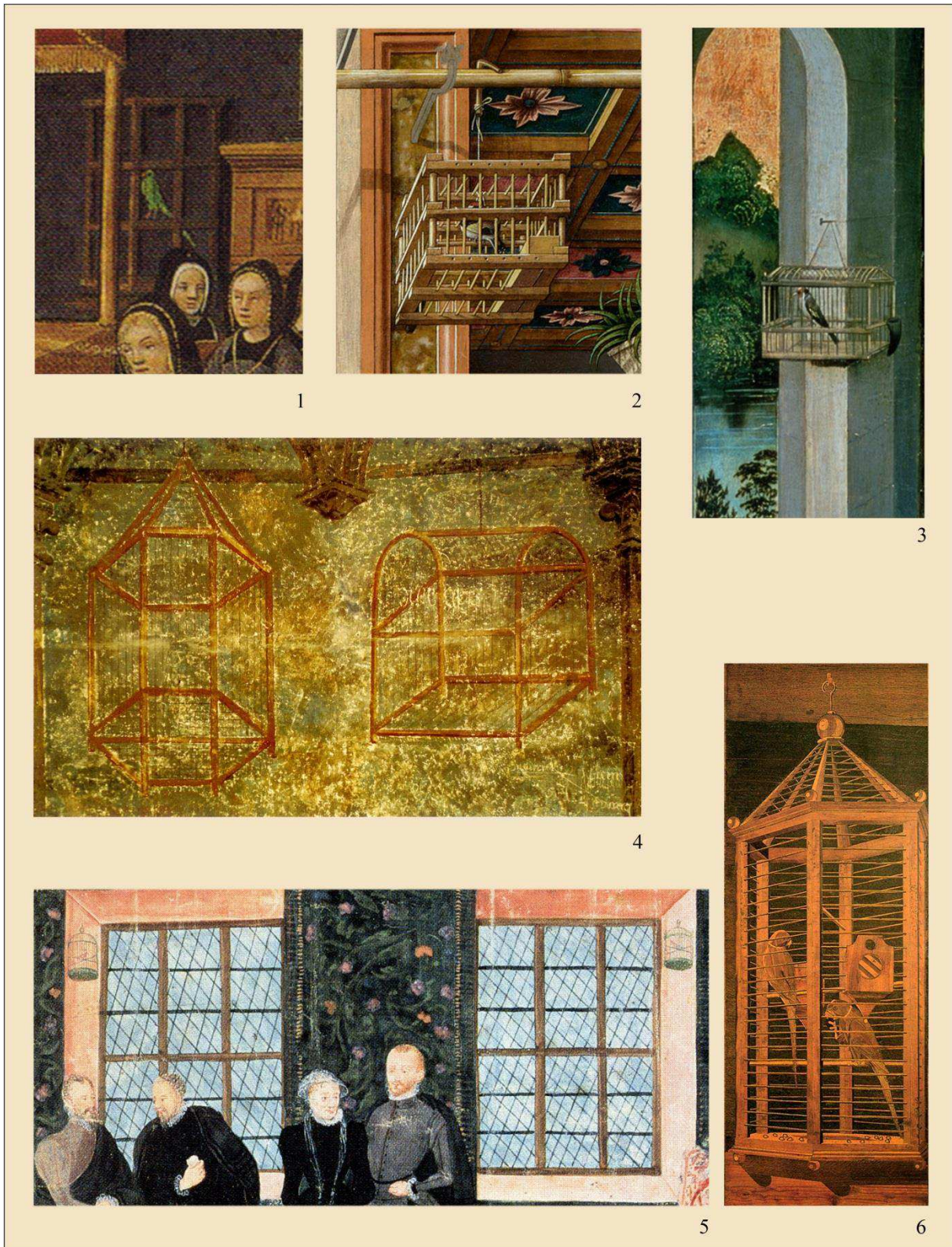
54. ábra. Szekrények. 1: Kétajtós szekrény ábrázolása a ravennai Galla Placidia mauzóleumban, 5. század 1. fele; 2–3: Mechtild hercegnő szekrénye, 1291 körül, Wienhausen, Kloster Wienhausen (egykori ciszterci kolostor); 4: Artúr walesi herceg szekrénye, 1500 körül, London, V & A; 5: toszkán élelmiszer tároló szekrény (stipo), 15. század 1. fele–közepe, Firenze, Palazzo Davanzati; 6: függönnyel ellátott könyvespolcok, Beauvais-i Vince a dolgozószobájában, miniatúra a *Miroir Historial*-ból, 1479–1480, London, British Library; 7: alul zárható, felül nyitott polcos szekrény, Szent Lukács a Madonnát festi, miniatúra Medici Mária Hóraskönyvéből, 1515–1520, Oxford, Bodleian Library; 8: függönnyel ellátott könyvespolcok, Domenico Ghirlandaio: Szent Jeromos a dolgozószobájában, freskó, 1480, Firenze, Ognissanti

55. ábra. Polcok és rudak. 1: Ágyfüggőnyt tartó rudak, Giotto di Bondone: Mária születése, freskó, 1303–1305, Padova, Capella degli Scrovegni; 2: ruhatartó rúd, Szepesszombat, Szent Miklós és a szegény nemes három lánya, táblakép, 1503–1510; 3: fakonzolos polc, Carlo Crivelli: Angyali üdvözlés Szent Emidiusszal, részlet, 1486, London, NG; 4: polc hálószobában, Mária születése, miniatúra Borso d'Este Bibliájában, 1450-es évek; 5: fakonzolos polc az eperjesi Szent Miklós születése táblaképen, 1497–1506; 6: kőkonzolos polc, A bécsi Maria am Gestade mestere: Angyali üdvözlés, részlet, 1460; 7: törölközőtartó rúd, Robert Campin: Szent Borbála, részlet, 1438; 8: ruhatartó rúd, Michael Pacher: Egyházatyák-oltár, részlet, 1483 körül, München, Alte Pinakothek; 9: fémkonzolos polc, Vittore Carpaccio: Szent Ágoston a dolgozószobájában, részlet, 1502, Velence, Scuola di San Giorgio degli Schiavoni

56. ábra. Virágok, virágtartó edények és füzér. 1: Angyali üdvözlés, táblakép részlete, 1474–1477, Kassa, dóm; 2: Carlo Crivelli: Angyali üdvözlés Szent Emidiusszal, részlet, 1486, London, NG; 3: a *Spinola Hóráskönyv* egyik miniatúrájának részlete, 1510–1520 körül, Los Angeles, The J. Paul Getty Museum; 4: Marx Reichlich: Jézus megvesszőzése, táblakép részlete, 1500–1510, Hall (Tírol), plébániatemplom; 5: David Aubert, a másoló átnyújtja művét Margit burgundi hercegnőnek, dedikáció-kép részlete, Flandria, 1476, Jéna, Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek; 6: Jézus bemutatása a templomban, táblakép részlete, 1444, Nürnberg, GNM; 7: Szerelmi varázslat, Alsó-Rajna-vidék, 1470–1480 körül, Lipcse, Museum der bildenden Künste; 8: füzér citromokkal és gránátalmákkal, *Didymus-corrina* címlapjának részlete, 1488–1489, New York, The Morgan Library and Museum

57. ábra. Madárkalitkák. 1: Bretagne-i Anna levelet ír férjének, Jean Bourdichon miniatúrája, részlet, 16. század eleje; 2: Carlo Crivelli: Angyali üdvözet Szent Emidiusszal, részlet, 1486, London, NG; 3: A bécsi Schottenaltar mestere: Angyali üdvözet, részlet, 1470 körül, Bécs, Schottenstift; 4: freskó az avignon-i pápai palotában, 1336–1337; 5: Erzsébet angol királynő holland küldötteket fogad, részlet, 1585 körül, Kassel, Staatliche Kunstsammlungen; 6: intarziás fapanel az urbinói hercegi palota studiólójában, 1470-es évek

58. ábra. Időmérő eszközök. 1: Fa zsebnapóra a bajcsai várból, német, 1573; 2: III. Frigyes császár réz zsebnapórája, 1451, Bécs, Uhrenmuseum; 3: pajzs alakú zsebnapóra a diósgyőri várból; 4: aranyozott ezüst és bronz vázú homokóra, 16. század 1. negyede, New York, MET; 5: homokóra, Niccolò Antonio Colantonio: Szent Jeromos a dolgozószobájában, részlet, 1445, Nápoly, Museo di Capodimonte; 6: torony alakú asztali óra, német, 1543, Budapest, IMM; 7: torony alakú asztali óra, Lyon (?), 1520 körül, Budapest, IMM; 8: ezüstvázú homokóra, 1506, Nürnberg, GNM; 9: II. Miksa császár asztronómiai órája, Augsburg, 1566, Budapest, IMM; 10: Wolsey bíboros soklapú napórája, Nicolaus Kratzer (?), 1518–1530, Oxford, Museum of the History of Science; 11: Jó Fülöp ereklyetartó alakú órája, 1430 körül, Nürnberg, GNM

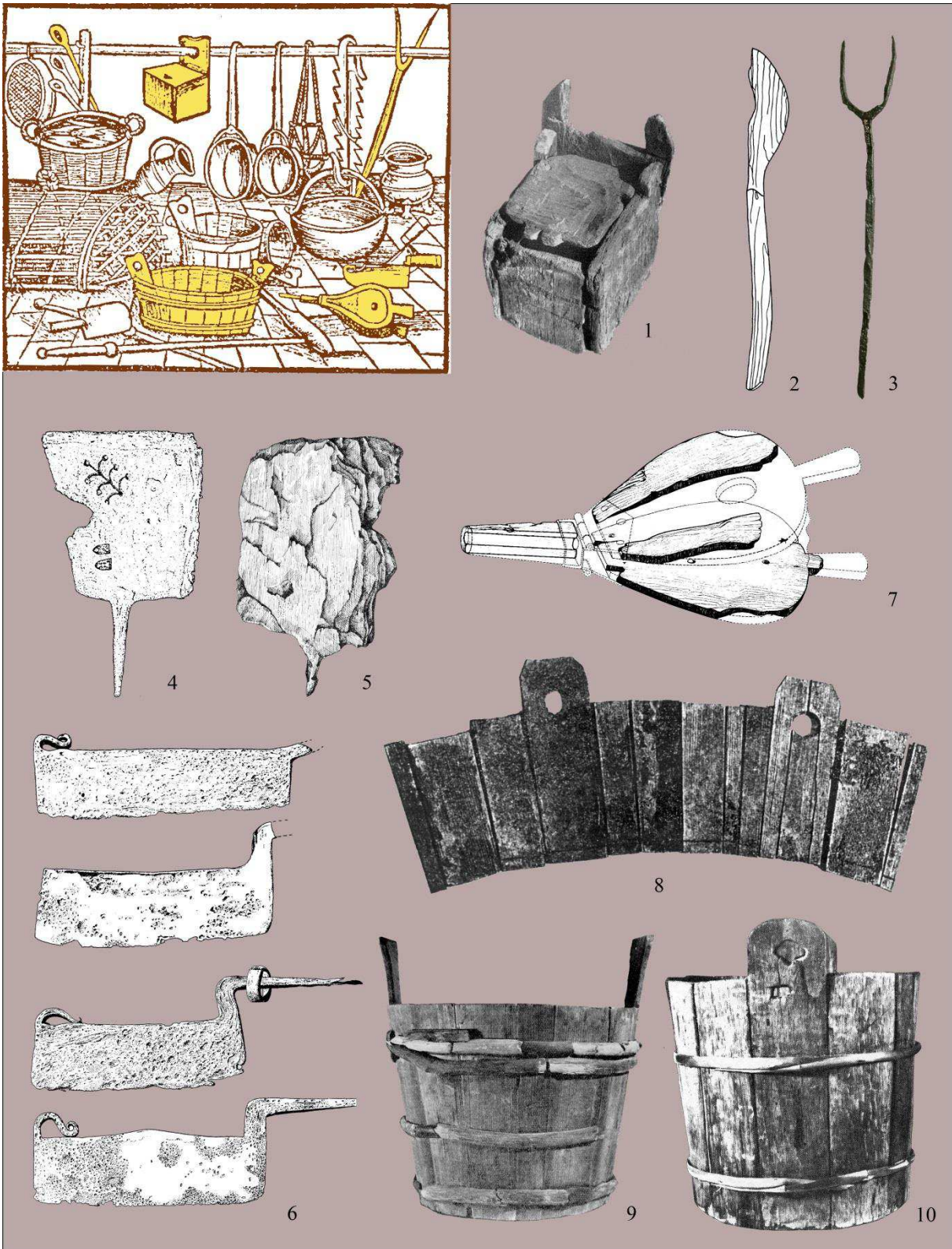
59. ábra. Fali dekoráció: képek, metszetek, fészület. 1: Altichiero és Jacopo Avanzi: Ramiro király álma, freskó, 1376–1379, Padova, Szent Antal-bazilika; 2: Vittore Carpaccio: Az angol követek érkezése, részlet, 1498, Velence, Gallerie dell'Accademia; 3: Pinturicchio: Önarckép, Angyali üdvözlés freskó részlete, 1501, Spello, Santa Maria Maggiore; 4: fametszet Girolamo Savonarola *Predica dell'arte del ben morire* című művéből, Firenze, 1496–1497, London, British Library; 5: az ettiswilli gyilkosság, részlet ifj. Diebold Schilling krónikájából, 1513, Luzern, Bürgerbibliothek und Graphische Sammlung der Korporation Luzern; 6: Vittore Carpaccio: Mária születése, 1504–1508, Bergamo, Accademia Carrara; 7: Gabriel Mälesskircher: Szent Lukács evangélista, részlet, 1478, Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza

60. ábra. Konyhafelszerelés. 1: Rostély Cesztreg-Mihonról; 2–3: vas merítőkanál (2: Nagyvázsony; 3: Sarvaly); 4: háromlábú bronzedény (Grape) Csongrád mellől, a Tiszából; 5: háromlábú bronzedény (Grape) töredéke Visegrádról; 6–7: vasüsttöredékek (6: Túrkeve-Móric; 7: Dombóvár-Szigeterdő); 8–9: kőmoszarak (8: Buda, domonkos kolostor; 9: Csepely); 10: bronzmoszár töredéke a kőszegi várból; 11: délnémet bronzmoszár, 15. század, Budapest, MNM. Bal felső kép: konyhaábrázolás, Platina (= Bartolomeo Sacchi): *Von der eerlichen, zimlichen, auch erlaubten Wolust...*, ford.: Stephan Vigilius Paciomontanus, Augsburg, 1542

61. ábra. Konyhafelszerelés. 1: Tűzikutya Esztergomból; 2–6: bronzcsapok (2: Kőszeg; 3, 5: Bajcsa; 4: Botszentgyörgy; 6: Buda, domonkos kolostor); 7: vas szűrőkanál Felsőnyékről; 8–10: vasnyársak (8: Ozora; 9: Csepely; 10: Sarvaly); 11: vasserpenyő töredéke a kőszegi várból; 12, 16: vas háromlábak (12: Segesd; 16: Esztergom); 13–14: kerámiafazekak Visegrádról; 15: kerámialábas Visegrádról. Bal felső kép: konyhaábrázolás, Platina (= Bartolomeo Sacchi): *Von der eerlichen, zjmlichen, auch erlaubten Wolust...*, ford.: Stephan Vigilius Paciomontanus, Augsburg, 1542

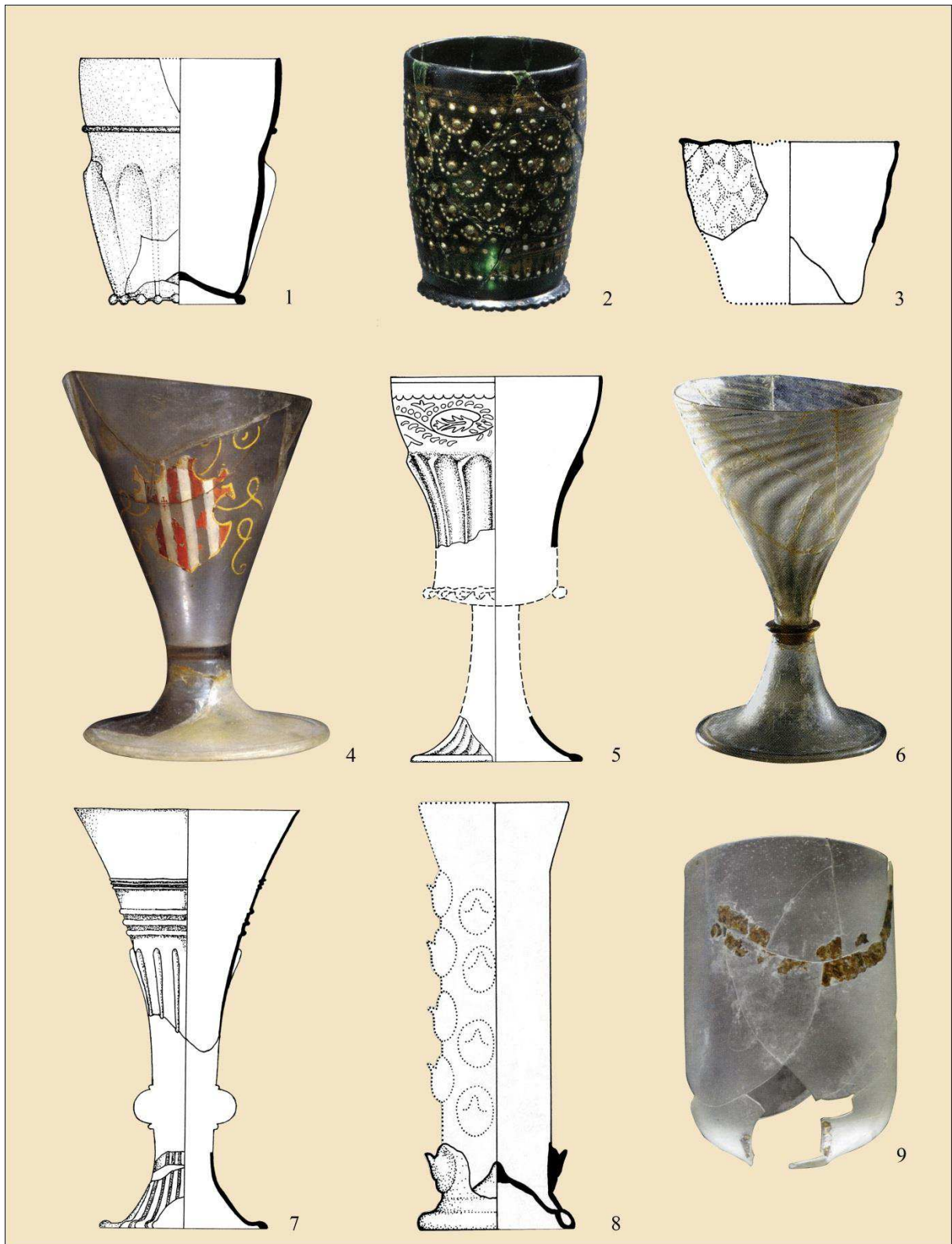
62. ábra. Konyhafelszerelés. 1: Fából készült fedeles sótartó Budáról; 2: fakanál Budáról; 3: kétágú villa Nagyvázsonyból; 4–6: bárdok (4: Szuhogy-Csorbakő; 5: Csóvár; 6: Sarvaly); 7: fújtató Budáról; 8–10: fadézsák (8: Sopron; 9: Buda; 10: Márianosztra-Toronyalja). Bal felső kép: konyhaeszközök, fametszet, 1500 körül

63. ábra. Bútorok a konyhában. 1: Konyhaeszközök és bútorok, fametszet, *Straßburger Hausratgedicht*, 16. század eleje; 2–4: konyhaábrázolások 16. századi szakácskönyvek címlapján (2: Christoforo de Messibugo: *Banchetti compositioni vivande et appechio generale*, Ferrara, 1549; 3: Balthasar Staindl: *Ein künstlichs vnd nutzlichs Kochbuch*, 1564; 4: *Koch und Kellermeisterey*, Frankfurt am Main, 1557); 5: tányértartó állvány; 6: kétajtós szekrény/almárium; 7: asztal; 8: gyalogszék; 9: húsvágó tőke; 10: polc; 11: kétajtós alacsony szekrény/almárium; 12: fűszertartó ládika

64. ábra. Majolikatárgyak. 1: Dísztál Mátyás király és Aragóniai Beatrix címerével és a Termékenység allegóriájával, Pesaro, 1476 (?), London, V & A; 2: gyertyatartó talpzatának töredéke a budai királyi palotából, Pesaro, 15. század utolsó negyede, Budapest, BTM; 3: pohár a budai királyi palotából, Buda, 1480–1490, Budapest, BTM; 4: kancsó Jézus-monogrammal a kőszegi várból, Pesaro, 1470–1480 körül, Budapest, MNM; 5: tintatartó töredéke a budai királyi palotából, Buda, 1480–1490, Budapest, BTM; 6: tál a budai királyi palotából, Pesaro, 15. század utolsó negyede, Budapest, BTM; 7: pohár a budai királyi palotából, Buda, 1480–1490, Budapest, BTM; 8: tál Budáról, Velence, 1530–1550, Budapest, BTM

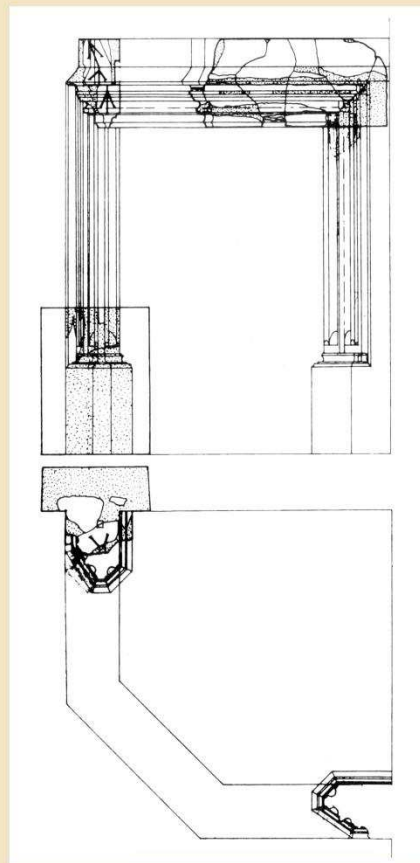
65. ábra. Üvegtárgyak. 1: Pohár függőleges bordázással Budáról, 15. század 2. fele, Budapest, BTM; 2: festett, aranyozott, zöld pohár a budai királyi palotából, Murano, 15. század vége, Budapest, BTM; 3: optikai díszű velencei pohárka az ozorai várból, 15. század 1. fele; 4: festett üvegszék a budai királyi palotából, Velence, 15. század 3. harmada, Budapest, BTM; 5: festett és aranyozott velencei szék a kőszegi várból, 1480 körül; 6: szék csavart bordázással a budai királyi palotából, Velence, 15. század vége, Budapest, BTM; 7: fehér fonáldíszes szék a kőszegi várból, 16. század eleje; 8: cseppdíszes egyenes falú pohár (Stangenglas) az esztergomi várból, német, 16. század eleje; 9: üveglámpás a visegrádi királyi palotából, 15. század vége, Visegrád, MKM

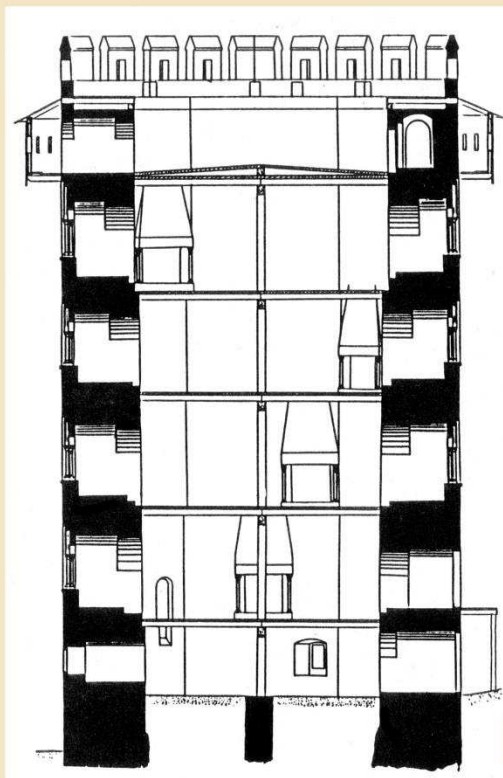
66. ábra. Kerámiaedények. 1: Kőcseréperleg Székesfehérvárról, Dreihausen–Falke-csoport, 15. század közepe; 2: szíriai albarello a visegrádi királyi palotából, 14. század–15. század első fele, Visegrád, MKM; 3: kínai szeladontányér a budai királyi palotából, 16. század 1. fele, Budapest, BTM; 4: kőcseréppohár a budai királyi palotából, Dreihausen–Falke-csoport, 15. század eleje, Budapest, BTM; 5: siegburgi kőcseréppohár a budai királyi palotából, 15. század 1. harmada, Budapest, BTM; 6: waldenburgi kőcseréppohár a budai domonkos kolostorból, 14–15. század fordulójára, Budapest, BTM; 7: spanyol albarello a budai királyi palotából, 15. század 1. fele, Budapest, BTM; 8: osztrák grafitos edény és egy másik edény peremének a töredéke Budáról, 15. század, Budapest, BTM; 9: izniki fajansztálka a visegrádi királyi palotából, 1530–1535 körül, Visegrád, MKM; 10: izniki kancsó Budáról, 1540 körül, Budapest, BTM

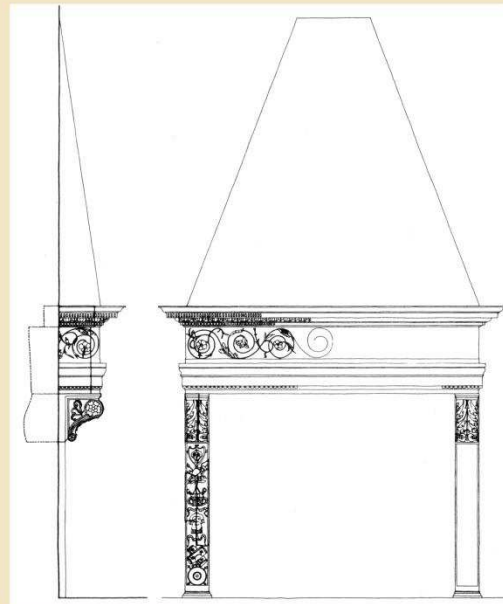
1

2

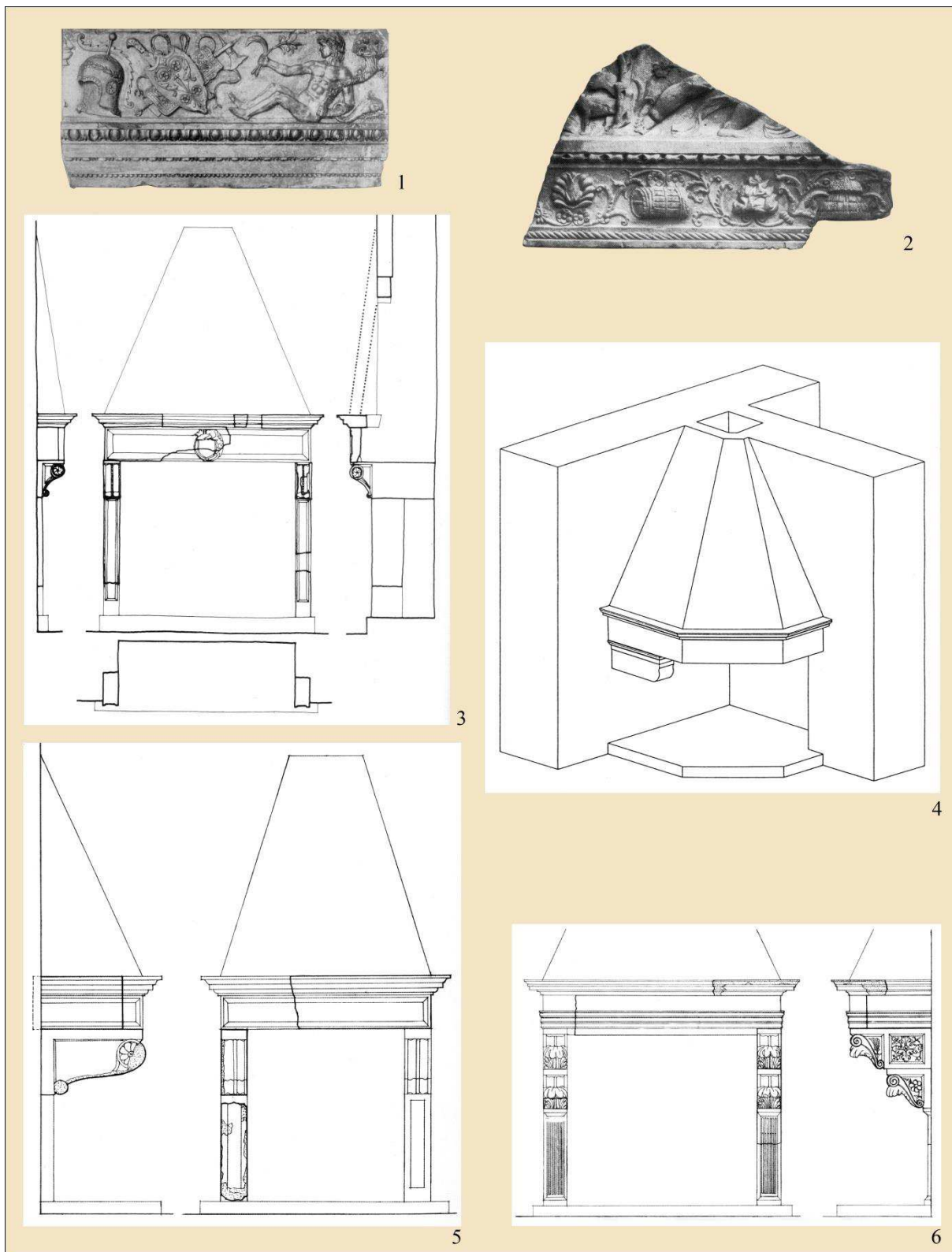

3

4

67. ábra. Kandallók. 1: Trencsén; 2: Visegrád, királyi palota; 3: Visegrád, Salamon-torony; 4: Nyék

68. ábra. Kandallók. 1: Kandallótöredék a budai királyi palotából; 2: kandallótöredék Nyékről; 3: Simontornya; 4: Golop; 5–6: Devecser

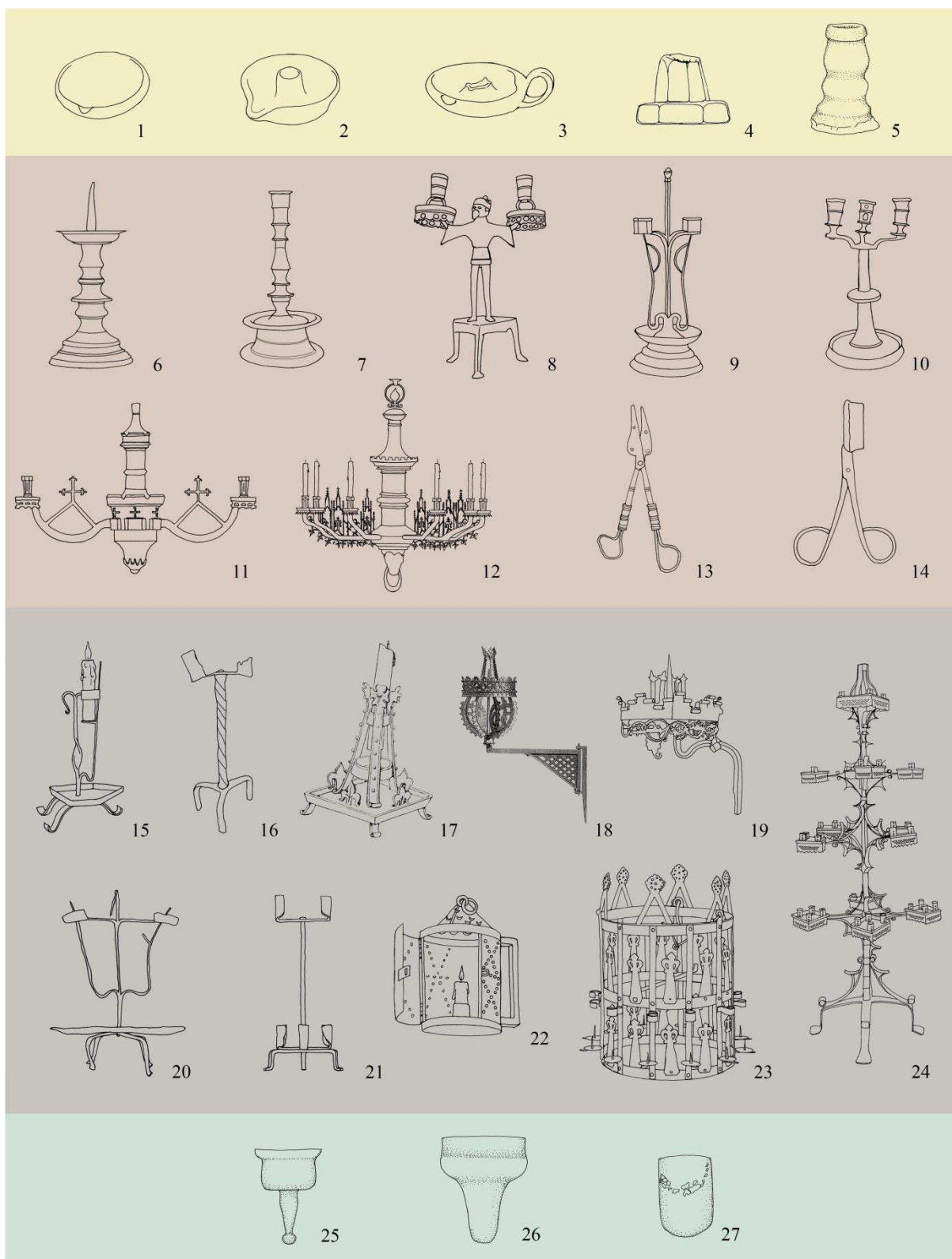
69. ábra. Kályharekonstrukciók. 1: Kora Zsigmond kori kályha, Visegrád, királyi palota; 2: kora Zsigmond kori kályha, Visegrád, fellegvár; 3: lovagalakos kályha, Buda, királyi palota, 1450-es évek; 4: ún. Háromkirályok-kályha, Buda, királyi palota, 1470 körül; 5: késő Zsigmond kori kályha, Visegrád, fellegvár

70. ábra. Kályharekonstrukciók. 1: Mátyás kori szemeskályha, Visegrád, fellegvár; 2: Mátyás-címeres kályha, Visegrád, királyi palota; 3: vegyes mázas kályha, Esztergom, vár, 1487–1490; 4: ún. cipós kályha, Diósgyőr, vár, 1541 körül; 5: színes mázas csempés kályha, Diósgyőr, vár, 1540–1550-es évek

71. ábra. Fűtőberendezések és tartozékaik. 1: Kályha Ochsenfurt am Mainból, 16. század eleje, Nürnberg, GNM; 2: kályha a hohensalzburgi várban, 15. század 3. negyede–1507; 3: kályha a poppendorfi kastélyból, 16. század 2. fele, Graz, Landesmuseum Joanneum; 4: parázstartó, Mária születése, spanyol táblakép részlete, 15. század; 5: kandallóellenző, Robert Campin műhelye: Angyali üdvözlés triptichon, részlet, 1427–1432 körül, New York, MET; 6: kandallóellenző Berry herceg Hóráskönyvének Január hónapot ábrázoló miniatúráján, 1410-es évek, Chantilly, Musée Condé; 7: parázstartó Dirk Bouts III. Ottó császár ítélete című festményén, részlet, 1471–1473 körül, Brüsszel, Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique; 8: ágymelegítő Francesco di Antonio del Cherico Dávid fogadja Betsabét és Salamont című miniatúráján, Federico da Montefeltro Bibliája, 1476–1478, Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana

72. ábra. Világítóeszközök. 1–5: Cserépmécsesek és kerámia gyertyatartók (1–2: Kőszeg; 3: Pomáz-Klissza; 4: Visegrád; 5: Esztergom); 6–10: bronz gyertyatartók (6: ismeretlen lelőhely, Budapest, MNM; 7: Buda; 8: Közép-Európa; 9: volt Fígdor-gyűjtemény; 10: Székesfehérvár); 11–12: csillárok (11: Ozora; 12: Bártfa); 13–14: gyertyakoppantók (13: Buda; 14: Bajcsa); 15–17, 20–21: kovácsoltvas gyertyatartók (15: Bajcsa; 16, 20: Csesztreg-Míhon; 17: Gecefalva; 21: Diósgyőr); 18–19: vas falikarok (18: Bártfa; 19: Garamszentbenedek); 22: fém kézilámpás MS mester Krisztus születése táblaképéről, 1506, Szentantal, r. k. templom; 23: ún. corona lucida Bártfáról; 24: vaskandeláber Bártfáról; 25–27: üveglámpák (25: Buda; 26–27: Visegrád)

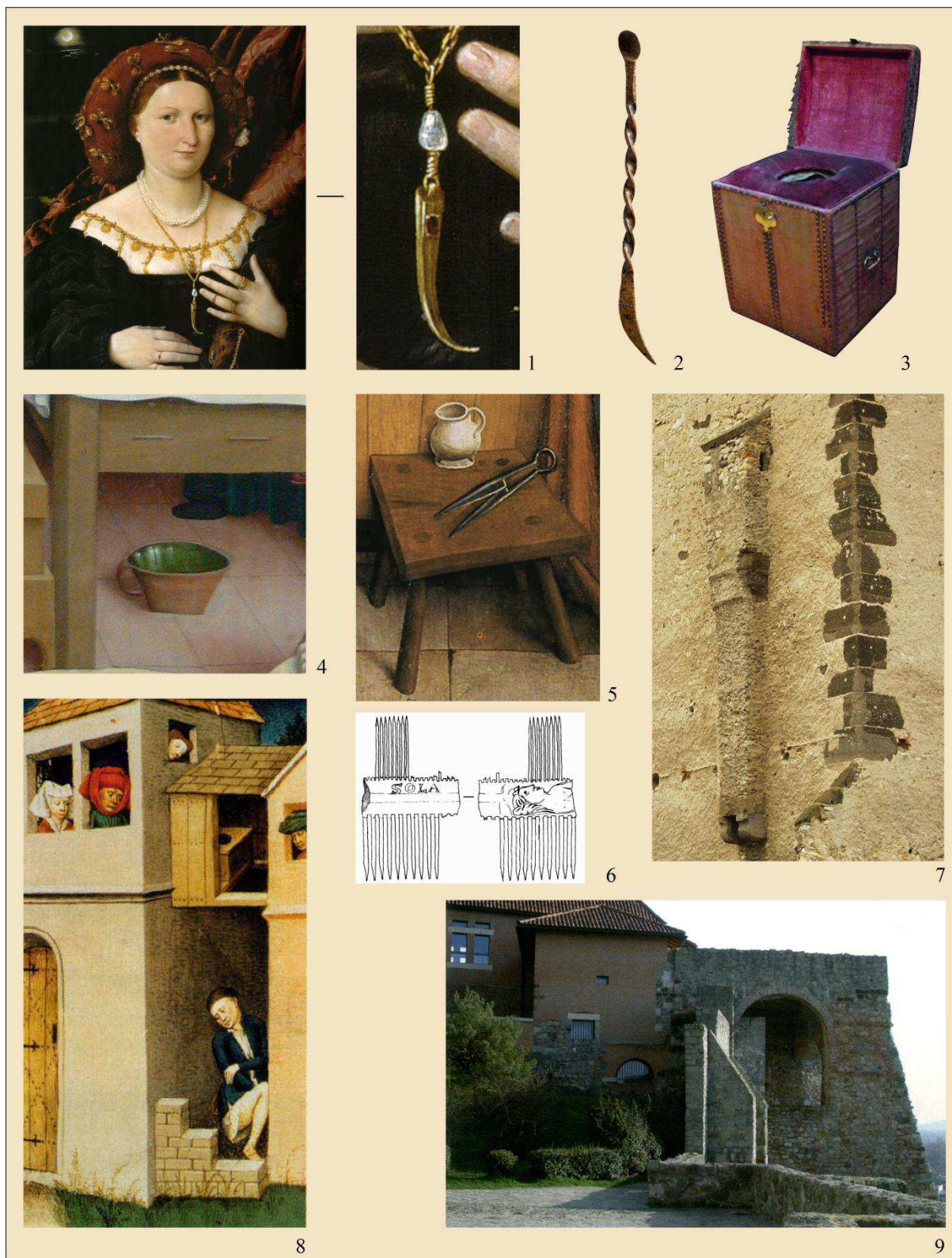
73. ábra. Világítóeszközök. 1: Emberalagos gyertyatartó, Ruprecht Futrer (?): Angyali üdvözlés, részlet, 1470–1480 körül, Passau, Domschatz- und Diözesanmuseum; 2: szorítókaros gyertyatartó, Großmairi mester: Mária halála, részlet, 1499; 3: kétágú gyertyatartó a szepeshelyi Angyali üdvözlés táblaképen, 1490 körül; 4: szarvasagancsos csillár, 1395 körül, Lemgo, Städtisches Museum; 5: csillár, Jan van Eyck: Az Arnolfini házaspár, részlet, 1434, London, NG; 6: üveglámpa a kassai Szent Erzsébet beteget ápol táblaképen, 1474–1477; 7: címerdíszes csillár, Eberhard von Württemberg herceg tanácsadói körében, részlet, 16. század, Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek; 8: „facillár” ábrázolása Anjou René király tornakönyvében, 1460 körül, Párizs, BnF; 9: fém falikarok Francesco és Raffaello Botticini Heródes lakomája című táblaképen, 1485 körül, Empoli, Museo della Collegiata

74. ábra. Fürdőkádak, fürdőhelyiségek. 1: Fakád baldachinnal, francia miniatúra, 15. század; 2: fakád a baldachint tartó lécvázis szerkezettel, miniatúra, Valère Maxime: *Faits et dits mémorables*, Simon de Hesdin és Nicolas de Gonesse fordítása, 1400–1425, Párizs, BnF; 3: Zsuzsanna és a vénék, freskó a besztercebányai Thurzó-ház zöld szobájának a falán, 1470-es évek; 4: fakád, Szent Erzsébet betegeket ápol, Bártfa, Szent Erzsébet-oltár, 1480 körül; 5: fadézsza, a lippai Mária születése táblakép részlete, 1490–1500, Budapest, MNG; 6: a visegrádi királyi palota fürdőjének alaprajza (Buzás Gergely rekonstrukciója); 7: fürdő az esztergomi várban, 15. század; 8: VII. Kelemen pápa fürdőszobája a római Angyalvárban, 16. század 1. fele; 9: a visegrádi királyi palota rekonstruált fürdőjének részlete

75. ábra. Higiénia. 1: Kézmosó állvány, Apollonio di Giovanni egyik miniatúrájának részlete az *Aeneis*ből, 1460–1465 körül, Firenze, Biblioteca Riccardiana; 2: fakád és mosdókészlet a Szent Erzsébet bélpoklosokat mosdat táblaképen, Szemrecsány, Krisztus rokonsága oltár, 1510; 3: mosdószekrény (Waschkasten), Gabriel Mälesskircher: Krisztus Simon házában, részlet, 1476, Nürnberg, GNM; 4: Krisztus Pilátus előtt, részlet, Lőcse, Szent Miklós-oltár, 1507; 5: derutai majolika mosdótál a pécsváradi bencés apátságból, 16. század 1. negyede; 6: lavabófülke, Mária mint templomszolga, táblakép részlete, Köln, 1503; 7: mosdókészlet az Esterházy-gyűjteményből, 1548, Budapest, IMM; 8: mosdókészlet a kassai Szent Erzsébet születése táblaképen, 1474–1477, Kassa, dóm; 9: szappan és fésű a bártfai Szent Erzsébet betegekét ápol táblaképen, 1480 körül, Bártfa, Szent Miklós-templom

76. ábra. Higiénia. 1: Fogtisztító eszköz („fogpiszkáló”) aranyból, Lorenzo Lotto: Lucina Brembati, 1518–1523 körül, Bergamo, Academia Carrara; 2: pipereeszköz a budai királyi palotából, 15–16. század, Budapest, BTM; 3: hordozható latrina Hampton Courtból (Anglia), 1650 körül; 4: éjjeliedény, Szent Kozma és Damján betegét ápol, sváb festmény részlete, 15. század vége, Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum; 5: olló a kassai Szent Erzsébet betegeket ápol táblaképen, 1474–1477, Kassa, dóm; 6: csontfésű a diósgyőri várból; 7: árnyékszék a nagyvázsonyi várban, 15. század; 8: árnyékszék és emésztője a *Dekameron* francia nyelvű kiadásában, 15. század, Párizs, Bibliothèque de l’Arsenal; 9: árnyékszékatorony az esztergomi várban

77. ábra. Állatalakok és mesebeli lények különféle tárgyakon. 1: Az ún. gössi dalmatika, 13. század, Bécs, MAK; 2: az ún. sas dalmatika, délnémet, 1330–1340 körül, Bécs, Schatzkammer; 3: francia hímzett erszény, 14. század, New York, MET; 4: brokátszövet, Itália, 13. század; 5: padlótégla az esztergomi Szent Lőrinc-templomból, 14. század; 6: padlótégla a visegrádi palotakápolnából, 14. század 2. fele; 7: lampaszövet, Itália, Lucca (?), 14. század 2. fele

78. ábra. Körbe komponált állatalakok és mesebeli lények ládikán és ládákon. 1: Láda Groß Biewendéből, 13. század vége/14. század, Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum; 2: ládaelőlap Vesztfáliából, 1300 körül, Berlin, Kunstgewerbemuseum Schloß Köpenick; 3: ládaelőlap Delmenhorstból, 14. század/1400 körül, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe; 4: festett ládika a Felső-Rajna-vidékről, 1300 körül, New York, MET; 5: ácsolt láda Hégenből, 1480; 6: festett állatalakok különböző hégeni ládákról

79. ábra. Rozettás-háromleveles minta bútorokon. 1: Nagyfiókos asztal a bártfai városházáról, 1510 körül, Bártfa, Šarišské múzeum; 2: könyvszekrény a bártfai Szent Egyed-templomból, 1480 körül, Budapest, MNM; 3: szentségtartó faliszekrény Hervartóról, 15. század, Budapest, MNM; 4: a zólyomszászfalvi stallum oldal fala, 15. század utolsó negyede–16. század eleje (?); 5: stallum Csetnekről, 15. század utolsó harmada

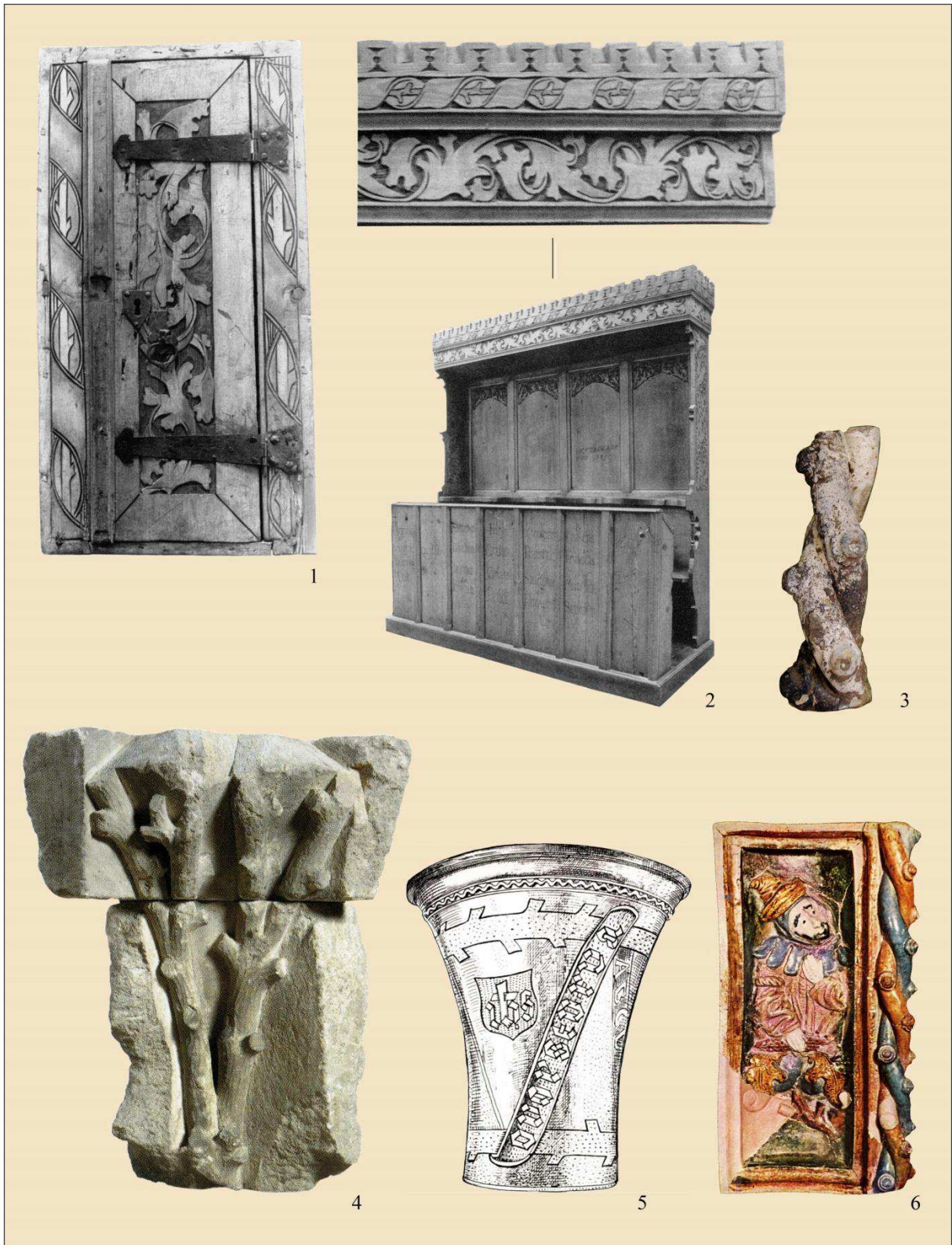
80. ábra. Rozettás-háromleveles minta és szalagfonatos dísz különféle tárgyakon. 1–2: A szepeshelyi stallum részlete, 15. század, Budapest, MNM; 3–4: a csetneki stallum részlete, 15. század utolsó harmada; 5: a nagyszebeni ev. templom egyik faliszekrényének a részlete; 6: kályhacsempe a budai királyi palotából, Zsigmond kori I. csoport, 15. század eleje, Budapest, BTM; 7: faliszekrény ajtaja Nagyszébenből, 15. század, Budapest, MNM

81. ábra. Rozettás-háromleveles minta kályhacsempéken. 1: Nagymágocs; 2: Zalavár; 3: Alsórajk-Kastélydomb; 4: Besztercebánya; 5: Külsővat; 6: Hahót-Fakospusztá; 7: Nagyvázsony; 8: Hahót-Telekszeg; 9: Rimajánosi; 10: Székelykeresztúr; 11: Csekefalva; 12: Diósgyőr

82. ábra. Gránátalma-motívum különféle tárgyakon. 1: Festett láda (cassone) Firenzéből, Apollonio di Giovanni di Tomaso és Marco del Buono Giamberti műhelye, 1461 körül, New York, MET; 2: Andrea Mantegna freskója a mantovai Palazzo Ducale Camera degli Sposijában, 1465–1474; 3: bársonyszövet, Itália, 15. század utolsó negyede, München, Bayerisches Nationalmuseum; 4: kályhacsempe-töredék a pécsváradi bencés apátságból, 15. század vége; 5: kályhacsempe-töredék a budai királyi palotából, 1480-as évek; 6: kályhacsempe a hohensalzburgi vegyes mázas kályhán, 16. század eleje

83. ábra. Csenkolt faágas minta különféle késő középkori tárgyakon. 1: Szentségtartó faliszekrény Malompatakról, 15. század, Budapest, MNM; 2: stallum Ádámosról, 16. század, Budapest, MNM; 3: kályha sarokcsempéjéhez tartozó csenkolt faágas sodrat a pécsváradi bencés apátságból, 1500 körül, Pécs, Janus Pannonius Múzeum; 4: boltozatindításhoz tartozó réteggő, 15. század vége–16. század eleje, Budapest, BTM; 5: pohár a radnai kincsleletből, magyar, 1500 körül, Budapest, MNM; 6: vegyes mázas, bohócalakos félcsempe az esztergomi várból, 1487–1490, Esztergom, Balassa Bálint Múzeum